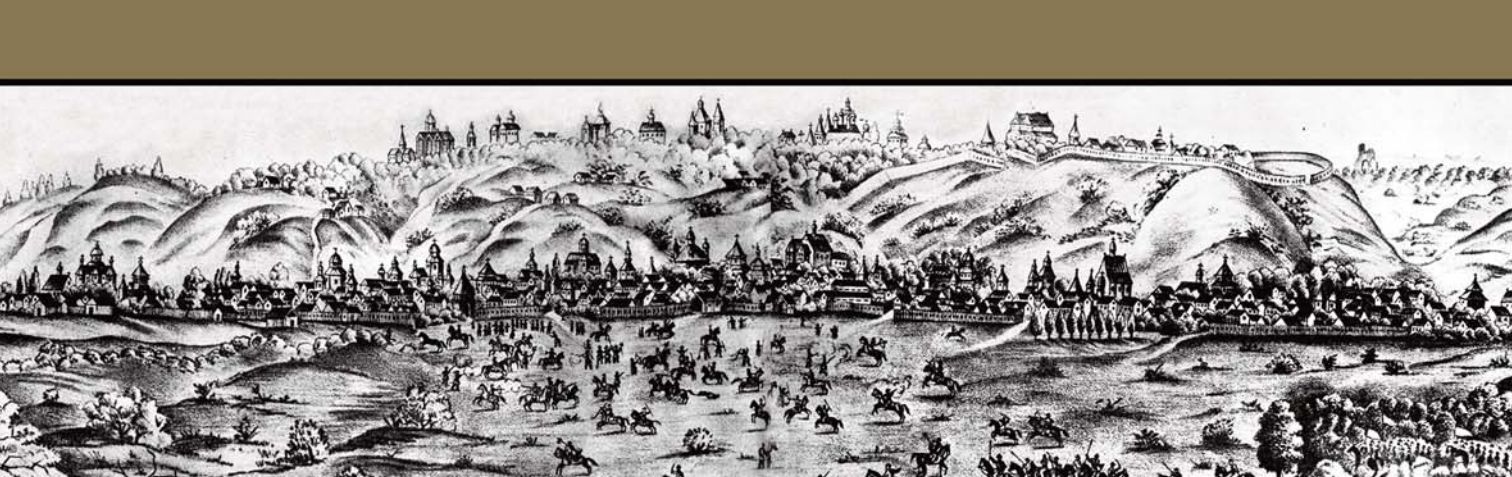
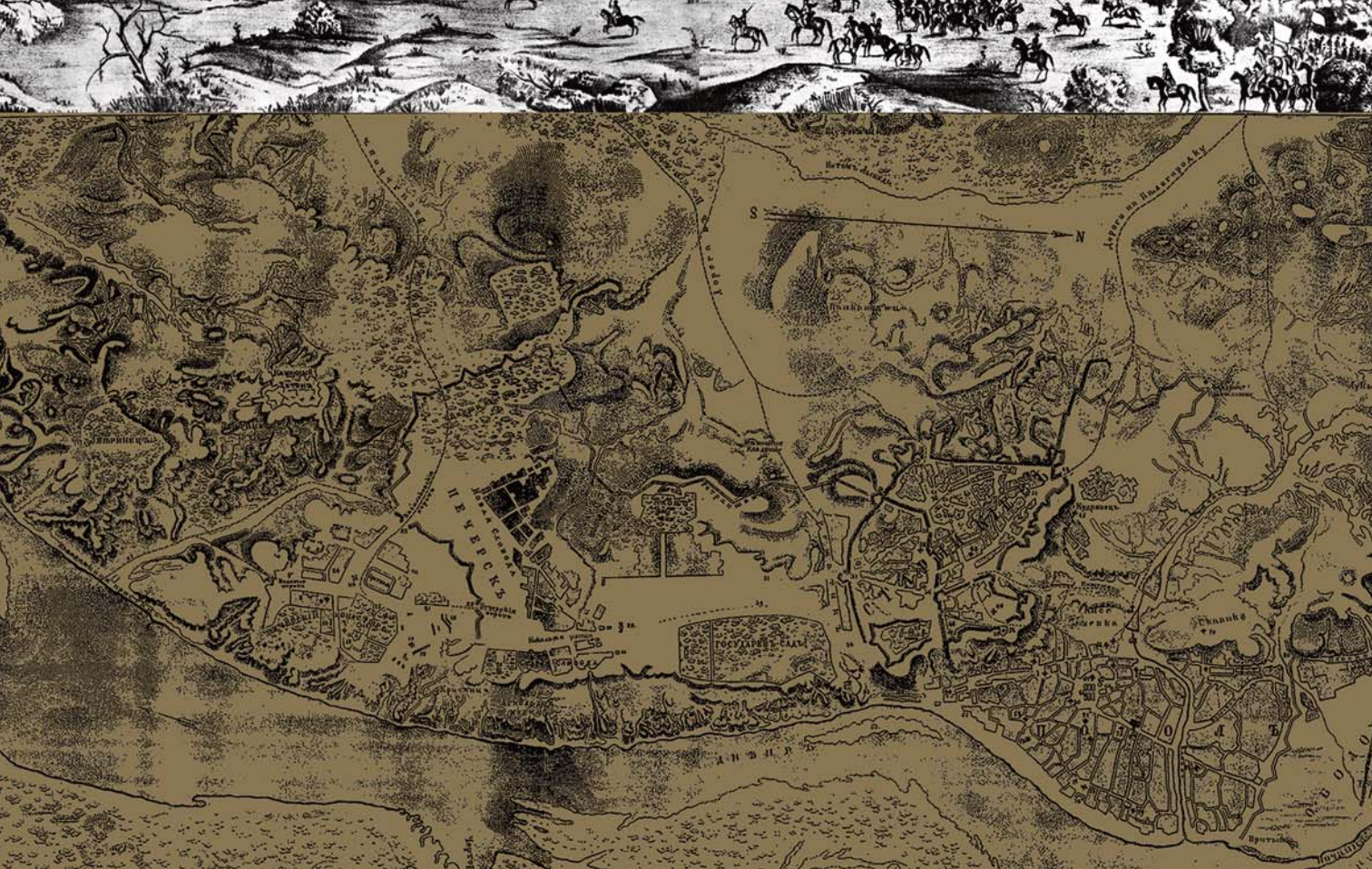
Віктор Вечерський

СПАДЩИНА МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ





Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування

Головне управління містобудування і архітектури
Київської міськдержадміністрації

Віктор Вечерський

СПАДЩИНА МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНИХ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ

Київ - НДІТІАМ - Головкиївархітектура - 2003

Victor V. Vechersky
Ph.D. (in architecture)

THE URBAN HERITAGE OF UKRAINE:

THE THEORY AND THE PRACTICE OF HISTORICAL AND URBANISTIC RESEARCHES FOR HISTORIC PRESERVATION OF THE INHABITAT SITES

Kyiv - 2003

ББК 85.113 (4Укр)
В 18

Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. - К.: НДІТІАМ, 2003. - 600 С. (Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування; Головне управління містобудування і архітектури Київської міськдержадміністрації)

Монографію присвячено питанням дослідження містобудівного укладу старовинних населених місць України, їх культурної спадщини, методів і форм збереження пам'яток та традиційного характеру середовища.

Розглянуто стан проблеми та історію питання, проаналізовано джерельну базу, простежено формування сучасної методики досліджень, з'ясовано нормативно-правові засади містобудівної охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища, дано розгорнутий аналіз практичних заходів щодо забезпечення збереження пам'яток та історично сформованого архітектурного середовища. Основний обсяг монографії присвячено дослідженням 27 конкретних історичних населених місць України - міст, сіл, приміських слобід, монастирських комплексів (Київ, Чернівці, Чигирин, Полтава, Чернігів, Новгород-Сіверський, Суми, Глухів, Путивль, Ромни, Софроніївський, Максаківський, Гамаліївський монастирі та інші). У додатках наведено чинні нормативно-правові акти, що стосуються містобудівної охорони нерухомих пам'яток та збереження традиційного характеру середовища історичних населених місць, а також проекти відповідних нормативно-правових актів, що становлять певний методичний інтерес.

Наукове видання, розраховане на архітекторів, мистецтвознавців, урбаністів, культурологів, істориків і всіх, хто цікавиться українською культурною спадщиною.
Бібліограф.: 475 позицій.

ISBN 966-7452-43-3

Рецензенти: доктор архітектури, професор М.М.Дьомін
доктор архітектури, професор З.В.Мойсеєнко

Затверджено до друку вченою радою Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування Державного комітету України з будівництва та архітектури.

Відповідальний за випуск —
кандидат економічних наук, почесний доктор НДІТІАМ А.Б.Бєломєсяцев

Друкується за підтримки громадських організацій
"Відродження Києва", "Терещенківський фонд"

ISBN 966-7452-43-3

© В.В.Вечерський, 2003
© Головкиївархітектура, 2003

ВСТУПНЕ СЛОВО

Вельмишановний читачу!

Ця книга присвячена дослідженням архітектурної спадщини, містобудівного устрою та етапів формування архітектурного середовища історичних міст України. Вона продовжує видавничу програму, яку Головкиївархітектура реалізує спільно з НДІТІАМ, щодо створення наукової бази українського архітектурознавства, дослідження історії містобудування в Україні. Без такого історико–теоретичного підґрунтя неможлива підготовка кадрів на сучасному рівні, неможливий нормальний розвиток проектної практики, не кажучи вже про охорону архітектурно–містобудівної спадщини, що мусить базуватися не на уявленнях і смаках тих чи інших осіб, а на строго науковій основі.

Як сказано в міжнародній Декларації Мехіко про політику в сфері культури, "Захищати і зберігати свою культурну спадщину — це не тільки право, а й обов'язок кожного народу, оскільки образ суспільства відображається у цінностях, що є джерелом творчого розвитку." У цьому визначенні ключовою, на мій погляд, є теза про те, що спадщину минулого — пам'ятки архітектури й містобудування, історично сформоване міське середовище — ми повинні сприймати не пасивно, як історичну данність, а активно — як творче джерело, як підстави для пошуків нового у подальшому розвитку нашої професійної сфери.

У цьому розумінні пропонована праця В.Вечерського містить важливі й необхідні для спеціалістів різних галузей — урбаністів, архітекторів, мистецтвознавців, істориків, юристів, управлінців — матеріали загального аналізу ситуації, а також нариси розвитку конкретних населених пунктів — від столиці держави до маленького села. Це перша в Україні спроба узагальнюючої праці такого рівня і масштабу. Вона є необхідним етапом на шляху до наукових робіт ще вищого рівня узагальнень, потреба в яких дуже давно назріла. Я маю на увазі майбутні книги — каталог "Історичні міста України" та фундаментальну "Історію українського містобудування".

Зараз в Україні, згідно з урядовим рішенням, під охороною держави перебувають 401 історичне місто і селище міського типу. Поставлено завдання в найближчі роки сформувати аналогічний список історичних сіл України. Проте затвердження подібних списків — це тільки перший крок на довгому шляху. Потрібно розробити великий обсяг містобудівної документації по кожному з цих населених пунктів, контролювати її реалізацію, залучати інвестиції як до проектів розвитку, так і до програм збереження, реконструкції та використання історичної забудови.

Відтак у вирішенні цих питань надзвичайно зростає роль громадськості, органів місцевого самоврядування, а головне — професіоналів, які забезпечують грамотне вирішення проблем архітектури й містобудування на місцях — міських, районних і обласних архітекторів. Для них пропонована праця може стати настільною книгою, як і для всіх, хто цікавиться архітектурою і містобудуванням України.

Заслужений архітектор України, професор,
член–кореспондент Академії мистецтв України,
Головний архітектор міста Києва — Сергій Бабушкін

ВСТУП

Цю книгу присвячую своїм учителям:

Асєєву Юрію Сергійовичу
Водзинському Євгену Євгеновичу
Колоску Богдану Віталійовичу
Ленченку Володимиру Олександровичу
Логвину Григорію Никоновичу
Прибєзі Леоніду Володимировичу
Самойловичу Віктору Петровичу
Тимановичу Євгену Васильовичу
Трегубовій Тетяні Олександрівні.

Автор.

Людина віддавна усвідомлювала цінність просторового середовища, в якому проходить її життя, і намагалася відповідним чином це середовище формувати. Свідчення цього — історія містобудівного мистецтва народів світу, що налічує понад сім тисячоліть. Україна також має стародавню містобудівну історію, що починається з протоміст Трипільської культури. Але системні історико–містобудівні дослідження розпочалися у нас відносно недавно, з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які стояли на заваді і які ми проаналізуємо в цій книзі. Нині значення таких досліджень і потреба в них зростає у зв'язку з необхідністю розумного збереження історично успадкованих цінних рис просторового середовища в процесі його сучасних перетворень. Ми поступово усвідомлюємо неперебутню історико–культурну цінність не тільки окремих об'єктів — пам'яток чи їх ансамблів, але й систем вищого рівня — ландшафтного, розпланувального й об'ємно–просторового устрою наших міст і сіл, а також більших систем розселення на значних територіях. Все це зумовило формування останніми роками містобудівного підходу й містобудівних методів збереження нерухомих пам'яток, традиційного характеру середовища населених місць. Ці методи приходять на зміну віджилим методам "поштучної" охорони пам'яток і вже довели свою ефективність в населених місцях різних розмірів, функцій і статусу (Київ, Глухів, Коломия, Івано–Франківськ, Чигирин, Полтава тощо).

Пропонована монографія присвячена саме цим проблемам — історико–містобудівним дослідженням та містобудівним методам охорони пам'яток і середовища населених місць України.

Спершу — кілька вступних зауваг. По–перше, стосовно обраної термінології. Чому в назву винесено дослідження саме населених місць, а не, приміром, міст і сіл України (за зразком "Історії міст і сіл Української РСР"), не поселень, не населених пунктів? Вибір саме такого терміна пояснюється просто. Згідно з усталеними фаховими уявленнями населене місце — це структурний елемент системи розселення, стаціонарне поселення, територіально цілісний компактний ареал концентрації населення. Розрізняють міські й сільські населені місця (місто, село, хутір, селище), які класифікуються за функцією, роллю в системі розселення, людністю. Водночас термін "населений пункт" пов'язаний з адміністративно–територіальним поділом і в містобудуванні використовується обмежено. Тому й ми цього терміна у своєму дослідженні уникатимемо. Термін "поселення" ми так само не вважаємо адекватним з огляду на те, що поселення може бути тимчасовим, сезонним, мобільним [1]. Ми ж розглядаємо виключно стаціонарні населені місця, що існують протягом тривалого історичного часу — а саме: міста, села і селища, хутори й монастирські комплекси.

По–друге, серед усіх пам'яткоохоронних досліджень, тобто таких, які спрямовані на охорону нерухомої культурної спадщини, ми свідомо зосереджуємо

увагу саме на історико–містобудівних дослідженнях, які в останні два десятиріччя виходять на перший план як прояв нового системного підходу до збереження культурної спадщини з визнанням високої дієвості містобудівних методів охорони нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища. Прогресивність цього історико–містобудівного підходу засвідчують два такі різні документи як Вашингтонська хартія 1987 р. та Закон України "Про основи містобудування" в редакції 2001 р.

По–третє, актуальність проблем, яким присвячена ця монографія, визначена тим історичним контекстом, у якому перебуває наше суспільство: ми — мешканці посткомуністичної країни, котрі уціліли на руїнах після невдалого завершення всесвітньо–історичного експерименту щодо виведення породи "нової людини" і створення безнаціонального "єдиного радянського народу". У цій ситуації є два визначальні моменти:

по–перше — безоглядність комуністичних експериментаторів у справі знищення як людності*, так і попередніх форм культури;

по–друге — явний провал такого тривалого й божевільно дорогого експерименту.

Видатний український історик Сергій Білокінь у своєму капітальному дослідженні про масовий терор як засіб управління в СРСР так підсумовує "здобутки" радянської доби: **"Найважливіше враження від історичного процесу XX століття — злам історичної традиції. Зв'язок часів перервався, багато рис нашого часу не випливають з попередньої культури українського народу.** Вони не гомогенні (...) Большевизм перервав історичні зв'язки (...) Ніхто не живе в тому самому домі, у тій самій садибі більш як 80 років. Усіх зірвано з місця (...) Усе пограбували й понищили чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що його дальші предки. Коріння обрубано, душу нації поґвалтовано (...) Почуття власности, зв'язок з місцем викорінювалися послідовно і вщент. Уявлення "рідної хати" стало на Україні анахронізмом" [3].

Ті зміни, яких зазнала людність України внаслідок реалізації комуністичної доктрини, не могли не позначитися й на просторовому середовищі. Як зазначав американський дослідник М.Бернштам, унаслідок знищення духовних основ і національних традицій, люди, котрі вижили, стали неначе новонародженими чи після повної амнезії — "гола людина на голій землі" (образ, запозичений у російського філософа Л.Шестова) [4]. І так само, як украй руйнівними стали наслідки комуністичного правління для структури і якості суспільства, не менш руйнівними вони виявилися і для структури та якості просторового середовища наших населених місць. Ці міркування ми беремо за методологічний орієнтир своєї праці. Бо й справді, коли аналізуєш питання про те, чому автентичні пам'ятки не зберігаються, а натомість будуються підробки під старовину, чому історично сформоване середовище спотворюється (у тому числі й "охоронцями" пам'яток), чому зусилля небагатьох фахівців лишаються здебільшого марними, то в кінцевому підсумку на всі "чому?" лишається тільки одна відповідь — та, яку вже дали С.Білокінь, М.Бернштам, І.Курганов та інші дослідники: коріння обрубано, традицію перервано, людські цінності спотворено...

Негативні процеси останніх восьми десятиліть мають, окрім ідеологічної складової — комуністичної доктрини, ще й національну складову — русифікацію. Ці дві складові взаємопов'язані. Їхня взаємодія і вплив на історико–культурне середовище в Україні — тема окремого дослідження, якої ми майже не торкаємось. Можемо тільки приєднатися до висновку С.Білоконя: "Якщо на місці церкви тепер стоїть гараж, це не наслідок русифікації, — це в чистому вигляді етноцид" [5]. А до цього додамо: якщо замість собору Святої Софії у Києві під егідою держави існує режимний "національний заповідник", що унеможливлює доступ православних кліру й мирян до цієї святині, а натомість ця пам'ятка архітектури всесвітнього значення перебуває у жалюгідному стані [6], — то це вже маємо в усій красі наслідки етноциду. Ці різноманітні наслідки продовжують діяти і після розвалу імперії, в Українській державі, яка мусить якось дати собі раду з цією тяжкою посткомуністичною спадщиною, яка їй дісталася.

Чи можна з цими наслідками боротися? Чи можна щось відновити за нових умов (приміром, відтворюючи зруйновані большевиками храми–пам'ятки) — на це питання немає однозначної відповіді. Адже відомо, що традицію можна знищити. Але штучно відродити традицію — саме органічну традицію, а не еклектичну "гру в бісер" цінностями мертвої культури — навряд чи можливо. Водночас відомо, що біологічні системи а також етноси здатні до самовідтворення, самоочищення, регенерації після того, як перестають діяти згубні чи руйнівні чинники. Але історико–культурне середовище, будучи витвором культури, а не природи, нездатне до спонтанної регенерації. З цієї засади, між іншим, виходить міжнародне співтовариство, визначаючи національну культурну спадщину як унікальні, невідшкодовні й незамінимі здобутки і свідчення, втрата яких безповоротна, а тому згубно збіднює надбання всіх народів світу. І тим не менше ми вважаємо, що боротися з наслідками руїни не тільки можна, але й треба. Зокрема й шляхом відродження історичної пам'яті через вивчення наших історичних населених місць, їх пам'яток і культурного середовища у найширшому сенсі. Саме цьому була присвячена діяльність автора протягом останніх 20 років, численні науково–проектні й нормативно–методичні розробки, публікації, а також пропонована монографія. Таке ж надзавдання — відновити перервану традицію — ставили перед собою і мої вчителі, яким з вдячністю присвячена ця книга.

Структура монографії зумовлена поставленими метою і завданнями. У першій частині узагальнено стан проблематики та історію питання, проаналізовано наявну на сьогодні джерельну базу, описано формування сучасної методики досліджень, викладено новітні нормативно–правові засади містобудівної охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища, зроблено огляд основних практичних заходів щодо забезпечення збереження пам'яток та історично сформованого архітектурного середовища. В основній частині монографії подано матеріали досліджень 27 історичних населених місць України, здійснених або ж автором особисто, або за його участю. Сюди увійшли різноманітні населені пункти — від столиці України й кількох обласних центрів до колишнього хутора Лука, вимираючого села Лифине й напівзруйнованих монастирських комплексів, загублених серед лісів Лівобережжя. Ця виборка, при її позірній випадковості, насправді є доволі репрезентативною, оскільки дає досить повне уявлення як про загальний стан проблематики, якій присвячена книга, так і про здійснені конкретні дослідження та їх внесок в удосконалення методики. Завершують книгу прикінцеві міркування. У додатках наведено проекти нормативно–правових актів за темою дослідження, а також зразок відповідного документа щодо забезпечення містобудівної охорони пам'яток і середовища. У кінці подано покликання на джерела, які по тексту зазначені у квадратних дужках, а також список уживаних скорочень. Після них іде хронологічний покажчик праць автора з тематики історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень. Ілюстративний матеріал згруповано за розділами. У книзі використано фото, кресленики та інші ілюстративні матеріали автора, а також з Довідково–інформаційного фонду НДІТІАМ та з публікацій, зазначених у переліку джерел.

На завершення автор вважає приємним обов'язком висловити вдячність усім, хто допомагав у роботі над монографією, чиї поради і дружня критика допомогли удосконалити її. Це доктори архітектури, професори Вадим Абизов, Микола Дьомін, Абрам Мардер, Зоя Мойсеєнко, головний архітектор Сумської області Володимир Биков, головний спеціаліст Управління реставрації та реконструкції історичної забудови Державного комітету України з будівництва та архітектури Ольга Ткаченко, заступник начальника цього ж управління Тетяна Майстерчук, мистецтвознавець Марина Виноградова, майбутній мистецтвознавець Анастасія Ткаченко, дизайнер Оксана Женжера, а також науковці Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування.

СТАН ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРІЯ ПИТАННЯ

Не нами помічено споживацьке ставлення тоталітарної влади до підвладної їй території, яку влада прагне освоїти, асимілювати й підпорядкувати своїм завданням. При цьому територія разом з об'єктами, які на ній існують, мають лише утилітарну цінність. Їх символічна (історико–культурна, сакральна) цінність не визнається, а тому вони підлягають або "перекодуванню" з наданням зовсім нового символічного змісту, або знищенню. Звідси випливає невід'ємна риса тоталітаризму — ідеологічна фальсифікація історико–культурного середовища [7]. У СРСР середовище фальсифікувалося та уніфікувалося на рівні всієї держави (під гаслом "мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз"), на рівні регіонів (досить згадати системне знищення мусульманської спадщини в Криму), на рівні окремих міст (під гаслом "невпізнанно змінилося наше місто за роки радянської влади"). Комуністична ідеологія з її маніакальним прагненням все облікувати, розподілити і розпланувати, не могла не знайти адекватного вияву в царині архітектури й містобудування. У радянську добу цій сфері був притаманний своєрідний містобудівний підхід з приматом урбаністики (вирішення проблем територіального планування і розвитку) над розв'язанням суто архітектурних завдань — цілком у дусі комуністичної ідеології тотального планування.

Радянська архітектура була зобов'язана задовольняти своїми засобами соціологічну тріаду радянського суспільства: праця — відтворення робочої сили — ідеологія. Цій тріаді відповідала узагальнена архітектурна типологія: завод–житло–клуб.

Відтак розпланування теренів кожного регіону, міста, селища міського типу, і навіть деяких сіл здійснювалося централізовано. Принципи цього розпланування базувалися на системі державних містобудівних, санітарних та інших нормативів і були спрямовані на створення мінімально необхідної для життя соціальної та інженерної інфраструктури. Основою для цього в СРСР була загальнодержавна власність на землю і централізоване народногосподарське планування. За відсутності законодавчих актів у сфері архітектури й містобудування єдиною правовою основою були "Строительные нормы и правила" — єдині для всього СРСР стандарти, що засадничо відкидали належність архітектури до сфери красних мистецтв.

Всі будівлі в містах і навіть, під кінець радянської доби — по селах, проектувалися централізовано, на основі усереднених антропологічних, економічних та інших показників. Наслідком цього постала єдина для всього СРСР нормативна архітектура як наочне втілення комуністичної мрії про тотально стандартизоване суспільство. Це однаковою мірою стосується житлових, промислових, громадських та адміністративних будівель. Архітектурна діяльність звелася до опрацювання в Москві, Ленінграді, Києві та кількох інших великих центрах типових проектів будівель і споруд, подальшої "прив'язки" їх до конкретних умов на місцях. Це призвело до монополізації проектної справи велетенськими проектними інститутами, поза межами яких серйозна архітектурна діяльність була неможливою. Таким чином, стандартність потреб "усередненої людини", які обслуговувалися типовими об'єктами, споруджуваними за стабільною (а тому геть відсталою) будівельною технологією — все це ідеально узгоджувалося з принципами надцентралізованої економіки СРСР.

Архітектура — одна з найбільш соціально детермінованих сфер людської діяльності. Проте в СРСР вона була ще й надто політизована. Це виявилося в тому, що головною місією архітектури було директивно визначено "пропаганду й утвердження комуністичного ладу". А Й.Сталін висловив своє розуміння завдань радянської архітектури по–своєму геніальною метафорою: "Архітектура — мундир держави". Це породило естетичний нормативізм зі створенням жорсткого канону, який відповідав досить примітивним уподобанням комуністичних вождів і, зазнаючи певних метаморфоз, лишався при цьому загальнобов'язковим (у радянському суспільстві загальообов'язковість таких метаморфоз була відображена відомим афоризмом "колебался вместе с линией партии"). Організаційне забезпечення проведення в життя політичної лінії комуністичної партії включало, поряд із суворим нормуванням, централізацію праці архітекторів, допущення існування єдиної фахової організації "Союза архитекторов СССР", запровадження взірців функціонування — "народних архітекторів СРСР та УРСР", а також звичний для тоталітарного режиму жорсткий контроль за фаховою пресою та інші заходи.

Цілком зрозуміло, що архітектурно–містобудівна спадщина минулих епох здебільшого "не вписувалася" в цю наскрізь нормативну систему, оскільки суперечила самим підвалинам її ідеології. Так само, як поступовому фізичному винищенню підлягали представники тих суспільних класів, яким, згідно з большевицькою теорією, не було місця в новому суспільстві, так само знищенню підлягали ті матеріальні об'єкти й те просторове середовище, які свідчили про іншу, некомуністичну реальність. Тому доки комуністичний режим був молодим, силь-

ним і агресивним — про жодну охорону культурної спадщини не йшлося. Окремі активісти цієї справи, яким вдалося пережити 1930–і роки, або сиділи, як П.Барановський чи С.Таранушенко, або прийняли накинуті їм владою "правила гри", як академік І.Грабар. Громадський рух за збереження пам'яток, який став помітним з часів хрущовської "відлиги" 1960–х років, реабілітував у громадській думці інші, некомуністичні цінності й опосередковано засвідчив наближення краху комуністичної системи.

Що ж принесла радянська доба українським населеним місцям? Відповісти на це питання можна по–різному — і величезною монографією, і лише двома словами: тотальну реконструкцію. З основними засадами такої реконструкції слід розібратися детальніше.

Справа в тому, що міста підросійської України одного разу — в кінці XVIII — першій половині XIX ст. — вже зазнали розпланувально–просторової реконструкції, яка була запроваджена централізовано по всій Російській імперії директивними методами. На зміну попереднім органічним містобудівним структурам утверджувався принцип правильного (регулярного) міста. При цьому в дусі концепції імператриці Катерини II про "добре упорядковану поліцейську державу" ідея регулярності розумілася як засіб адміністративної централізації, упорядкування міста, спрощення орієнтації в ньому та уніфікації забудови. Нові проектні плани 1780–х рр. вирішували питання "каким образом впредь к лутшему регулярству порядочные кварталы и улицы учредить". Для кожного міста наперед обирався певний розпланувальний прийом, а ступінь складності міського плану був обумовлений чисельністю мешканців та площею сельбища. Вулиці були прямолінійними й орієнтувалися на архітектурні домінанти у вигляді строго вісьових перспектив. Головні міські площі розпланувалися поблизу берегів річок, а на місці знесених фортечних валів прокладалися бульвари. До початку XIX ст. перша серія таких проектів була частково реалізована. Проте виявилися їх суттєві недоліки, головним чином внаслідок ігнорування ландшафтних особливостей. Тому в 1803–1805 рр. була розроблена друга серія проектів перепланування на основі попередньої. Уніфікувалося згідно з типовими проектами все — від фасадів будинків до малих архітектурних форм і навіть парканів. При цьому були детально опрацьовані: протипожежні вимоги, такі як необхідність залишати розриви між будинками і будувати брандмауери, заборона укривати дахи соломою; санітарні вимоги — винесення за місто, нижче за течією річки, кладовищ і виробничих об'єктів. Центральні квартали спеціально виділялися під мурована забудову. Тільки на периферії дозволялася дерев'яна забудова. Ширина вулиць строго регламентувалася: головних — 10 саженів, другорядних — 5 саженів. Рядова забудова виводилася на червоні лінії, з'явилася периметральна забудова кварталів, поступово збільшувалась масштабність забудови. Усі ці містобудівні заходи мали певне прогресивне значення і йшли в загальноєвропейському річищі.

Хоч як би ми критикували ці класицистичні реконструкції, мусимо визнати, що в цілому вони забезпечували розвиток містобудівних утворень на засадах спадкоємності, а директивність цих заходів не йшла ні в яке порівняння з нормативною невблаганністю радянської доби. Імперська влада все–таки зважала на потреби й інтереси обивателя. Проілюструємо це двома розлогими цитатами. У текстовій частині проекту перепланування Курського намісництва повітового міста Путивля 1784 р. після всіх нормативних приписів зазначено: "Партикулярные каменные домы могут строить против протчих вновь строющихся городов по представляемым при сем примерным фасадам под № 1, 2 и 3 (...) По желанию хозяев дозволить строить и выше сих фасад, и с лутшим украшением (...) У которых обывателей нынешние строения не придут в линию, оставить до такого время, когда сами собою обветшают и другим каким случаем уничтожатся, или хозяева сами добровольно и прежде того перестроить по плану пожелают, дабы обыватели не претерпели убытка от сломки дворов, еще к житию годных (...) Если чего в натуре исполнить будет не можно и востребуется надобность сверх сего расположения что поправить, предоставить господину генерал–губернатору" [8]. А 1 жовтня 1836 р. міністр внутрішніх справ імперії граф Д.Блудов направляє на місця циркулярний припис щодо правил складання планів міст. У ньому міститься, серед іншого, й така вимога: "При составлении новых проектов стараться как можно более приспособляться к действительному положению города, дабы не произвести значительной ломки, всегда тягостной и для правительства, и для жителей." [9].

З перемогою большевизму в 1920–х рр. перед його провідниками постала проблема: як забезпечити "переворот" у містобудуванні, адекватний здійсненому соціальному перевороту? Проблему намагалися вирішити такі діячі, як А.Луначарський зі своєю ідеєю соціалістичного міста, що складалося б з будинків–комун на 1–3 тис. чол. із суворою сегрегацією мешканців за віковими та виробничими ознаками. Академік С.Струмілін пропонував об'єднати

міста з селами в єдині аграрно–індустріальні комбінати з чисельністю населення 10–20 тис. чол. Великі міста з населенням понад 100 тис. чол. оголошувалися безперспективними. А голова Урядової комісії з будівництва нових міст М.Мілютін взагалі вважав, що старі міста, які були результатом діяльності капіталістичного суспільства, не можуть бути використані за нових умов. Л.Сапсович пропонував протягом 15–20 років замінити існуючі міста і села цілком новими поселеннями соціалістичного типу на 50–60 тис. чол. з повним усуспільненням побуту й відмиранням інституту сім'ї [10]. Петербурзький архітектор І.Фомін, винахідник "пролетарської класики", у 1920 р. в афористичній формі сформулював основні засади архітектури й містобудування радянської доби:

"Мы разрушим, мы отстроим — вся сила в нас самих.

На развалинах старого строя мы воздвигнем новый, лучший мир.

Мы превратим весь мир в цветущий сад.

Мы разрушим старое, убогое, чтобы строить новое, прекрасное.

Мы разрушим старое гнилое, чтобы созидать новое здоровое." [11].

Цей текст (написи на проектах споруд ленінської монументальної пропаганди) дуже місткий. Його можна розлого коментувати, або й зовсім не коментувати. Sapienti sat. Але звертає увагу чотирикратне, як заклинання, акцентування руйнації (у п'яти лише рядках тексту!).

Отже, багатовікова ідеологія спадкоємного розвитку населених місць була повалена большевизмом, що його "влюбленную ненависть к прошлому" діагностував ще М.Бердяєв [12]. Звідси вже недалеко до політичних постулатів професора М.Ладовського про те, що "социалистический город — это только город промышленного пролетариата" (цілком логічна теза, оскільки всі інші класи, згідно з большевицькою доктриною, підлягали ліквідації), а також тверджень архітекторів О.Іваницького про "преодоление архитектурного наследия прошлого" [13], та А.Власова про те, що необхідність гармонійного поєднання нової забудови з пам'ятками архітектури — "давно отброшенная, политически несостоятельная идея" [14].

Сьогодні смішно і трохи незручно читати, як у 1971 р. відомий фахівець–містобудівник (А.Станіславський) оцінював большевицькі фантазії 1920–х років: "Это был период творческого взлёта теории социалистического градостроительства, порождённый пафосом созидания, охватившим советский народ, освободившийся от оков капитализма. К сожалению, недостаточность материально–технической базы не позволила осуществить большинство предложений, а это, в свою очередь, вселило недоверие к их целесообразности и прогрессивности и сковало полёт творческой мысли, направив поиски в русло решения первоочередных, легче осуществимых, но менее значительных проблем" [15]. Звичайно, історія не знає умовного способу мислення (що було б, якби...), але нам стає моторошно від думки про те, що сталося б з нашими історичними містами, якби, не дай Бог, у большевиків була "достатня матеріально–технічна база" для реалізації всіх їхніх прожектів.

На практиці протягом 70–річного комуністичного експерименту було порушено рівновагу між двома складовими культурного процесу — збереженням і запереченням. "Пролетарська культура", у широкому сенсі, заперечувала всю попередню і намагалася створити щось завсім небувале. Спроба перетворити старовинні міста на нові, соціалістичні, все–таки призвела до небаченого в світовій історії за мирних часів руйнування міст по всій території СРСР. В Україні ж це обернулося найбільшою після монголо–татарської навали культурно–історичною катастрофою.

Большевицький режим протягом XX ст. ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й міськими традиціями. Натомість утвердилося азіатське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово–адміністративної, фіскальної, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути при потребі замінене, переміщене, скорочене чи збільшене, а для цього — жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою "прописки". У радянському суспільстві міста завжди розглядали за аналогією з великими промисловими підприємствами. Це цілком логічно, оскільки однаковими були мета їх існування (виробництво певної продукції), методи і органи управління. Не випадково більшість голів міськвиконкомів і перших секретарів міських комітетів комуністичної партії (фактичних керівників міст) виходили з числа керівників підприємств.

Починаючи з 1930–х рр. більшість український міст поступово отримали централізовано розроблені генеральні плани свого розвитку, розраховані на реалізацію протягом 20–30 років. Одними з перших були опрацьовані генплани Харкова, Полтави, Конотопа, Чернігова й Артемівська. Періодично ці документи директивного характеру поновлювали,

для чого в республіці існувала мережа проектних інститутів містобудівного профілю – Діпроміст, КиївНДІПмістобудування, Укрміськбудпроект та інші.

Ми зовсім не заперечуємо високого науково–методичного рівня, на якому розроблялися генеральні плани в СРСР. Вони були науковим і проектним обґрунтуванням перспектив розвитку міст. Це була найважливіша складова комплексу проектно–розпланувальних робіт у системі районне планування – генеральний план – проект детального планування. Генплан був містобудівним документом, у якому визначалися напрями довгострокового (понад 20 років) функціонального й об'ємно–планувального розвитку населеного місця, що випливали з прогнозів і планів його соціально–економічного й демографічного розвитку. Генплани розроблялися з урахуванням ролі й місця населеного пункту в народногосподарському комплексі і системі розселення, природних і трудових ресурсів, транспортної системи тощо. У генплані повинні були одночасно і взаємопов'язано вирішуватися народногосподарські, соціально–культурні та інші завдання – розміщення промислових підприємств, транспортних вузлів, житлових районів, громадських центрів. До розроблення генпланів залучалося широке коло спеціалістів – архітектори, економгеографи, інженери різних фахів тощо. Генплан повинен був містити три основні розділи: аналітичний розрахунок і обґрунтування проектного вирішення; саме архітектурно–планувальне вирішення; програма реалізації проектного вирішення. При цьому були встановлені розрахункові періоди (на 5, 10, 20 років) щодо реалізації основних положень генплану. Після затвердження генплан ставав основним містобудівним документом, на підставі якого мала складатися проектно–планувальна документація і вирішуватися всі питання міського розвитку [16].

Зрозуміло, що ступінь радикальності реконструкції існуючих міст дуже залежав від матеріальних і фінансових можливостей влади, а вони завжди були обмеженими. І тільки руйнування українських міст під час другої світової війни уможливили здійснення досить радикальних містобудівних реконструктивних заходів у повоєнну добу. Здобутками тієї доби стали генеральні плани відбудови Києва, Севастополя, Тернополя, Чернігова, деяких інших міст, створення нових ансамблів їх загальноміських центрів. Тут діяв цілком логічний принцип: чим більшим був ступінь руйнації, тим радикальнішу реконструкцію містобудівної структури можна було здійснити. Внаслідок цього маємо архітектурно виразні, своєрідні ансамблі, деякі з яких вже оголошені пам'ятками архітектури – київський Хрещатик, забудова центральної частини Севастополя, центри Чернігова, Рівного, Тернополя.

До найкращих, ґрунтовно і всебічно опрацьованих перспективних містобудівних документів радянської доби слід віднести роботи видатних українських радянських містобудівників П.Хаустова, О.Ейнгорна, І.Малозьомова, О.Касьянова, О.Малишенка, А.Станіславського, В.Орєхова, М.Дьоміна та інших, генплани Великого Запоріжжя 1930–х рр., Тернополя 1945 і 1954 рр., Нової Каховки 1951 р., Донецька і Макіївки 1971 р., Сум 1985 р., Києва 1986 р., проект детального планування центру Путивля 1983 р. тощо. Проте загальним недоліком усіх цих, нерідко прекрасно опрацьованих, містобудівних документів була неприпустимо редукована історико–культурна складова, яка зовсім не впливала на рішення, що приймалися.

Загалом генеральні плани, попри претензії на директивну й регулятивну роль, здебільшого реалізовувалися в значно спотвореному вигляді. Це було зумовлене такими засадничими моментами:

– місто – система динамічна, а тому не може бути запроектоване, а тоді приведене до якогось оптимального стану; місто вимагає перманентного проектування з урахуванням багатьох чинників, що постійно змінюються;

– місто в СРСР не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом різноспрямованих управлінських дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос [17].

Попри зазначену утопічність радянських генеральних планів, вони завдали істотної шкоди як природному, так і антропогенному довкіллю, оскільки ґенерували потужні уніфікаторські тенденції, а також запровадили в свідомість архітекторів, містобудівників та управлінців хибне розуміння процесу розвитку як заміни одних цінностей іншими, а не нашарування, накопичення цінностей.

Таким чином, панівним напрямком містобудівної політики упродовж майже цілого XX ст. стало нігілістичне заперечення архітектурно–містобудівної спадщини попередніх епох. Передусім системи архітектурних домінант – собори, церкви, дзвіниці, ратуші – були цілковито неприйнятними для комуністичного режиму з ідеологічних міркувань. Наслідком стало безпрецедентне руйнування містобудівної композиції таких визначних міст, як Київ, Полтава,

Одеса, Миколаїв, Сімферополь, Кам'янець–Подільський, Переяслав, Путивль, Глухів, Новгород–Сіверський та інші. Показово те, що в першу чергу нищилися ті архітектурні об'єкти, які мали виразні риси національно–культурної своєрідності. Лідери більшовизму, при всій своїй малокультурності, цілком адекватно трактували пам'ятки, приміром, "мазепинського бароко" як вибухонебезпечне сховище українських національних почуттів. Саме тому найбільшого удару було завдано по пам'ятках Києва – "цитаделі різних контрреволюційних націоналістичних угруповань" [18].

Досить промовистим було й ставлення комуністичного режиму до місць упокоєння минулих поколінь: комплекси сучасної забудови, у тому числі житлові будинки, навчальні заклади, стадіони, розважальні заклади, промислові споруди з 1930–х по 1980–і рр. свідомо проектувалися й будувалися на місцях старовинних цвинтарів. І це не були якісь місцеві збочення – харківські, конотопські, охтирські чи глухівські. Це була така державна містобудівна політика, оскільки місця старовинних некрополів відводилися під сучасну житлово–цивільну чи промислову забудову цілком законно, на основі тих же генеральних планів міст і проектів детального планування їх районів.

Після знищення систем архітектурних домінант другим важливим аспектом деструкції образної системи історичних містобудівних утворень стало знищення ландшафтної своєрідності поселень (приміром, внаслідок багатоповерхової забудови річкових заплав), особливо прикра там, де її було досягнуто внаслідок цілеспрямованих антропогенних дій.

Не менш руйнівними виявилися і зміни розпланувальної системи: так зване укрупнення кварталів, розширення старих вулиць та прорізування нових прямо через історичну забудову, поширення у 1970–х рр. принципу мікрорайонування з околиць на історичні середмістя. При цьому безумовній ліквідації підлягали залишки ландшафтного розпланування минулих епох, що їх радянські містобудівники навіть означили виразним фаховим терміном "мусорная планировка". Все це необоротно порушило історично усталені масштабні співвідношення в "інтер'єрі" міста: зменшилася кількість архітектурних домінант і водночас різко збільшилися габарити рядової забудови. Порушилися взаємозв'язок та ієрархія семантично різних просторів: священних і профанних, головних і другорядних. Відбулося переакцентування містобудівної структури, але не як наслідок органічного розвитку, а як результат матеріалізації тимчасової політичної кон'юнктури.

Особливо потерпіли від усього вищезазначеного Київ, а також малі й середні історичні міста Лівобережжя і Наддніпрянщини з їхніми дискретними композиційними структурами, які виявились уразливішими на деструктивні впливи, ніж замкнуті, самодостатні ансамблі міст Західної України [19].

Наслідком цього стало те, що ми називаємо **ентропією містобудівних систем**, себто їх розпадом, примітивізацією. Це пов'язано також з дегуманізацією середовища, зниженням його інформаційної наповненості, стиранням слідів історичного розвитку, загальним зниженням культурного потенціалу. У зв'язку з цією темою доречно згадати поняття ентропії у трактуванні Норберта Вінера: "Ми занурені в життя, де світ у цілому підлягає другому закону термодинаміки: безлад збільшується, а порядку меншає (...) У світі, де ентропія загалом зростає, є місцеві й тимчасові острівці, що зменшують ентропію, і наявність таких острівців дає можливість деяким з нас твердити про наявність прогресу" [20]. Це визначення цілковито перейняте песимізмом, якого, приміром, не поділяв Володимир Вернадський, котрий вважав, що життя – це протидія ентропії. Вернадського підтримує професор Сорбонни М.Маруа: "Життя є боротьбою проти зростання ентропії, тобто проти побільшення безладу інфраструктури, який веде до порушення термодинамічного балансу, до смерті. Життя, схоже, надає великого значення збереженню самого себе" [21]. Російський пам'яткознавець, фізик за фахом, П.Боярський вважає, що саме пам'ятки культурної спадщини є одними з тих "острівців зменшення ентропії" у ноотехносфері, які мав на увазі Н.Вінер [22]. Відтак протягом останнього десятиліття пам'ятки культурної спадщини як об'єкти антропогенного середовища усвідомлюються суспільством не тільки як мистецькі чи історичні цінності, а в значно ширшому контексті – як складові елементи системи тривалого, багатотисячолітнього експерименту зі взаємодії людини з природним і антропогенним довкіллям. Це унікальні й незамінимі носії інформації. Тому руйнування об'єктів культурної спадщини, нерозумне перетворення середовища, яке історично склалося, призводять до непоправних інформаційних втрат, до розмивання основ подальшого розвитку. Крім того, ставлення сучасників до спадщини минулого безпосередньо впливає на результати їхньої праці. Теперішня катастрофічна депрофесіоналізація у багатьох сферах людської діяльності – закономірний результат попередніх десятиліть культурного нігілізму.

Як показано вище, варварство комуністичної доби спричинило серйозні деформації історичних образів наших міст. Належна суспільна реакція на такий прикрий стан справ забарилася аж до 1970–х рр. Тільки тоді з'явилися вимоги щодо розроблення історико–архітектурної (історико–містобудівної) підоснови перед початком проектування генеральних планів старовинних міст чи проектів детального планування їх центрів. Це означало, що перш ніж запроектувати заходи з реконструкції міста, слід було ретельно вивчити його ландшафтні особливості, історичне розпланування, пам'ятки історії та культури, інші об'єкти культурної спадщини, які визначають історичний образ, своєрідність та неповторність кожного поселення. Відтак ці дослідження мали дати конкретні відповіді на питання: які саме об'єкти, ландшафтні території, елементи розпланування, фрагменти середовища є ключовими для образу історичного міста, а тому підлягають збереженню на майбутнє. Дещо пізніше це питання трансформувалося в наступне: які риси історичної своєрідності міста варто продовжувати і розвивати в майбутньому, у т.ч. і в районах нової забудови.

Так у професійному середовищі почали поступово формуватися засади містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини. У 1970–х рр. були опрацьовані перші історико–архітектурні опорні плани з проектами зон охорони пам'яток міст Переяслава–Хмельницького, Луцька, Кам'янця–Подільського та Києва. При цьому фахівці користувалися двома загальносоюзними нормативними і методичними документами: Інструкцією по складанню опорних планів історичних міст і карт–схем по республіках, областях і районах з розташуванням на них пам'яток архітектури, розробленою 1949 р., та Вказівками по організації охоронних зон пам'яток архітектури, розробленими 1962 р. Академією будівництва і архітектури СРСР [23]. У 1968 р. були затверджені два важливих документа на рівні республіки: Тимчасова інструкція по організації охоронних зон та зон регулювання забудови для пам'ятників культури Української РСР та Список стародавніх міст, селищ і сіл Української РСР, проекти планіровки і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'ятників культури [24]. Останній список на 303 позиції визначив широкий фронт для розгортання передпроектних історико–містобудівних досліджень. Ці дослідження стали цілеспрямованішими після ухвалення з ініціативи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури постанови Ради Міністрів Української РСР від 24.11.1976 № 532, якою було визначено 39 найважливіших історичних міст, для яких слід розробити зони охорони пам'яток і проекти їх впорядження. Ці заходи не були виконані у повній мірі, що засвідчила наступна постанова Ради Міністрів Української РСР від 01.10.1986 № 349 "Про факти грубого порушення Закону Української РСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури", у якій була дана досить гостра оцінка незадовільному стану справ у пам'яткоохоронній сфері.

Однак, незважаючи на деяку індиферентність державних органів, в інститутах КиївНДІПмістобудування, КиївНДІТІ, Укрпроектреставрація широко розгорнулися історико–архітектурні передпроектні дослідження історичних міст України, піонерами яких стали Є.Водзинський, Є.Горбенко, Б.Колосок, В.Ленченко, Ю.Нельговський, Є.Пламеницька, Є.Тиманович, Т.Трегубова, В.Шевченко та інші. Все це дозволило фахівцям інститутів КиївНДІТІ та КиївНДІПмістобудування у 1982 р. узагальнити накопичений досвід і видати під егідою Держбуду УРСР відповідні Методичні рекомендації [25]. Тут уперше були класифіковані містобудівні системи на території України, визначені методи виявлення і оцінки архітектурно–містобудівної спадщини, зон її композиційно–видового впливу, встановлення зон охорони пам'яток.

Усе це уможливило вихід передпроектних досліджень на вищий методичний рівень: у 1980–х рр. метою таких досліджень стала не просто максимально повна фіксація нерухомої культурної спадщини, а виявлення основних композиційних структур і закономірностей у динаміці розвитку містобудівних утворень з виходом на конкретні рекомендації для проектувальників. І якщо спочатку ці рекомендації мали суто негативістський характер (розроблення зон охорони з частковою чи повною забороною нового будівництва, або з обмеженням його параметрів), то приблизно з 1985 р. вони набувають форми довгострокових програм спадкоємного розвитку історичних поселень на основі вивчення історичної еволюції. Поступово зростає роль і значення таких робіт у формуванні культурної норми фахівця, котрий працює в історичному середовищі [26].

На початок 1990–х рр. КиївНДІТІ (нині НДІТІАМ) виконав історико–архітектурні дослідження до опорних планів 44 міст, селищ міського типу і сіл. Той же інститут разом з інститутими Київпроект, КиївНДІПмістобудування, "Укрпроектреставрація", Київським державним художнім інститутом провели історико–архітектурну інвентаризацію дев'яти найважливіших історичних міст України — Києва, Чернігова, Ніжина, Одеси, Сум, Кіровограда, Харкова, Дніпропетровська, Кам'янця–Подільського. Тоді ж Львівський

філіал інституту "Укрпроектреставрація" (нині інститут "Укрзахідпроектреставрація") провів інвентаризацію історичної забудови по 35 містах Галичини, Закарпаття, Буковини, Волині, Поділля, у тому числі Львова.

На розвиток вітчизняної практики дуже вплинули міжнародні документи 1980–х рр., зокрема принципово важливе визнання того, що старовинні міста становлять особливий вид культурно–історичних пам'яток. Теоретичні засади для виділення міських і сільських поселенських комплексів як особливого виду пам'яток культурної спадщини були вперше сформульовані 1964 р. в Міжнародній хартії з консервації і реставрації пам'яток і визначних місць, більш відомій фахівцям як Венеційська хартія. Але мало кому відомо, що тоді ж, у травні 1964 р., Загальні збори Другого міжнародного конгресу архітекторів і технічних спеціалістів з охорони пам'яток ухвалили ще один документ – Пропозиції щодо охорони та реабілітації історичних центрів. У ньому була сформульована вимога проведення відповідних досліджень та вжиття практичних заходів з охорони й реабілітації пам'яток та історичних центрів старовинних міст [27].

Того ж 1964 року ЮНЕСКО ухвалила Рекомендацію про збереження краси і характеру пейзажів та місцевостей. Цей документ передбачає комплексні заходи охорони антропогенних ландшафтів з урахуванням як культурних, так і суто природних цінностей з акцентом на естетичних якостях краєвидів [28].

Розгорнуті й детальні пропозиції щодо виявлення, дослідження, збереження історичних населених місць наведені в Рекомендації про охорону історичних чи традиційних ансамблів та їх ролі в сучасному житті, яка була схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО в Найробі 1976 р. Тут подано розгорнуте визначення поняття "ансамбль" та вказано на неприпустимість змін не тільки ансамблів, що охороняються, але й їхнього довкілля. Підкреслено, що "в епоху, коли є небезпека, що всезростаюча універсальність методів будівництва й архітектурних форм може призвести до створення одноманітного оточення в усьому світі, збереження історичних і традиційних ансамблів може стати визначним внеском у справу збереження і розвитку культурних і соціальних цінностей кожної країни. Це сприятиме архітектурному збагаченню світової культурної спадщини" [29].

Ця, як і всі інші рекомендації ЮНЕСКО, не має обов'язкового характеру. Це дослівно – рекомендація, яка містить загальні принципи й методи, а конкретні заходи і правові процедури визначаються національними органами охорони пам'яток кожної держави. Значення ж цих рекомендацій для всіх країн полягає в тому, що вони містять зведення науково обґрунтованих положень у сфері охорони культурної спадщини, відбиваючи актуальний рівень світової науки та найкращий практичний досвід різних країн. Мета усіх рекомендацій одна – вплинути на розвиток внутрішнього пам'яткоохоронного законодавства кожної країни, сприяти його вдосконаленню [28].

Наступним логічно обумовленим кроком міжнародного співтовариства стала Міжнародна хартія з охорони історичних міст, ухвалена ICOMOS (Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць) на конгресі у Вашингтоні 1987 р. (так звана Вашингтонська хартія). Вона рішуче висловилася на користь тієї законодавчої форми збереження населених місць, яка розглядає кожне поселення як цілісну пам'ятку, де охороняється не тільки ландшафт, розпланування, парцеляція, форма і вигляд споруд, а головне – "історичний характер міста та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ" [30].

У 1970–х – 1980–х рр. українські фахівці дуже уважно вивчали досвід історико–архітектурних та містобудівних досліджень, реставраційних і реконструктивних робіт у прибалтійських республіках (Таллінн, Рига, Вільнюс), в Росії (Суздаль, Новгород, малі міста "Золотого кільця"), в Болгарії, Чехословаччині й Польщі. Цей досвід став у пригоді після того, як з кінця 1970–х рр. почалося формування сучасної нормативно–правової бази збереження історичних населених місць.

Переломним моментом пам'яткоохоронної політики в СРСР стало прийняття 29 жовтня 1976 р. Закону СРСР "Об охране и использовании памятников истории и культуры". Через два роки його продублював Закон УРСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури". У ньому було кілька статей, присвячених зонам охорони пам'яток, заповідникам, погодженню проектів планування, забудови і реконструкції міст з органами охорони пам'яток тощо.

На основі нового законодавства 1980 р. в Москві було видано "Руководство по планировке и застройке городов с памятниками истории и культуры". У ньому містилася вимога щодо обов'язкового проведення історико–містобудівних досліджень міст, які за ступе-

нем цінності культурної спадщини були поділені на три категорії. Порядок проведення історико–містобудівних досліджень регламентувався відповідно до ступеня цінності містобудівної спадщини. Визначався порядок встановлення зон охорони пам'яток з обов'язковим урахуванням умов візуального сприйняття нерухомої культурної спадщини. Було встановлено таку послідовність розроблення документів відповідно до стадій проектування: історико–містобудівні й історико–архітектурні дослідження виконуються до початку складання техніко–економічних обґрунтувань та ескізу генерального плану міста; проект детального планування взагалі не повинен розроблятися без повністю виконаного обсягу історико–містобудівних досліджень; зони охорони пам'яток визначаються на стадії підготовки генплану. Надзвичайно важливою була вимога про те, що всі ці матеріали мають бути зведені на кресленні генерального плану міста і становити його невід'ємну складову (зазначимо, що ця вимога часто–густо ігнорувалася як проектувальниками, так і замовниками та контролюючими інстанціями). Зазначений директивний документ завершувався цілком справедливим, але несподіваним постулатом: "Историческая и художественная ценность наследия определяет направленность реконструкции города" [31]. Ця теза – нечувана крамола, з точки зору комуністичної ідеології, бо спрямованість реконструкції міста визначає не "керівна і спрямовуюча" партія, а якась там спадщина...

1984 р. в Москві видано інструкцію ВСН 38–82 про склад, порядок розроблення, погодження і затвердження схем і проектів районного планування, планування і забудови міст, селищ і сільських населених пунктів. Інструкція визначила, що:

при розробленні схем і проектів районного планування виконуються карти–схеми розташування пам'яток;

при розробленні генеральних планів населених місць виконуються опорні історико–архітектурні плани;

в усіх розпланувальних документах мають враховуватися зони охорони нерухомих пам'яток;

усі розпланувальні документи в своїх пояснювальних записках повинні містити заходи з охорони та використання нерухомих пам'яток [32].

14–17 жовтня 1985 р. у Львові було проведено Республіканський науково–практичний семінар–нараду "Проблеми охорони і використання пам'яток архітектури в умовах сучасного міста". У "Рекомендаціях" семінару–наради зазначалося, що "нове законодавство (1976–1978 рр.) націлює не просто на збереження окремих архітектурних пам'яток, але й того середовища, в якому вони функціонують. Цим покладено містобудівельний підхід до охорони пам'яток архітектури, що повинно стати основним принципом в роботі..." Підкреслювалася необхідність створення для всіх історичних міст науково обґрунтованих історико–архітектурних опорних планів із визначеними зонами охорони, як складової частини генеральних планів міст. Другим етапом цієї великої роботи було визначено проведення ґрунтовної інвентаризації історичної забудови з наступним встановленням заповідних та охоронних зон і з розробленням спеціальних проектів реконструкції.

У 1986 р. Міністерство культури СРСР затвердило Інструкцію про організацію зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури СРСР [33], якою визначило склад і призначення зон, принципи встановлення меж зон та режиму використання їх територій, а також порядок складання проектів зон охорони та їх затвердження.

Останнім важливим директивним документом радянської доби стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19.09.1987 № 1058 "Про дальший розвиток радянської архітектури і містобудування", продубльована через місяць на рівні Української РСР. Ця постанова, попри її дещо демагогічний характер, зняла чимало абсурдних перешкод на шляху нормального розвитку архітектури й заакцентувала важливість архітектурної спадщини для створення нормального життєвого середовища. У розділі про підвищення якісного рівня архітектури містилася вимога "забезпечувати органічне поєднання архітектурних рішень будівель і споруд з існуючою забудовою, пам'ятками архітектури та природою, використання національних традицій і прийомів забудови". Усім органам влади Української РСР було доручено: "Забезпечити:

всемірне збереження і якнайповніше використання багатющого духовного й матеріального потенціалу історичної архітектурної спадщини;

розробку проектів планування і забудови, проектів будівель і споруд для міст і районів, що мають історичну цінність, на основі комплексної оцінки стану історико–культурних фондів;

будівництво будівель в історичних районах, як правило, за індивідуальними проектами, зі збереженням архітектурного вигляду забудови;

широке застосування позитивного досвіду Києва, Ленінграда, Володимира, Ярославля, Бухари, Тбілісі, Баку, Талліна та інших міст щодо дбайливого ставлення до пам'яток архітектури і містобудування, створення заповідних та охоронних зон;

комплексну реконструкцію районів історичної забудови" [34].

У 1988 р. в Москві порядком виконання вищезгаданої постанови було видано Методичні вказівки щодо використання пам'яток історії та культури як містоформуючих чинників при розробленні генеральних планів та проектів детального планування міст. До підготовки цієї надзвичайно ґрунтовної методички були залучені провідні профільні організації колишнього союзного центру — Центральний науково–дослідний і проектний інститут містобудування, Центральний НДІ теорії та історії архітектури, об'єднання "Союзреставрація", Науково–методична рада з охорони пам'яток культури Мінкультури СРСР, а також провідні фахівці — С.Регаме, О.Щенков, Т.Соколова, І.Кроленко, Е.Щукіна, В.Крогіус. Тут докладно висвітлено питання специфіки використання пам'яток при опрацюванні як генпланів, так і проектів детального планування, подано перелік об'єктів історико–культурної спадщини, які мають містоформуючі якості, класифіковано види реконструкції ділянок з різними типами середовища. У вимогах до складу й змісту матеріалів і документів історико–містобудівних обґрунтувань визначено, що ці матеріали обов'язково мають включати три розділи: дослідницький, проектно–регулятивний та рекомендаційний [35].

Незадовго до розвалу СРСР 1990 р. у Москві було проведено Всесоюзну науково–технічну нараду з проблем комплексної реконструкції районів історичної забудови. З самої назви зрозуміло, що розглядалися проблеми скоріше практичні, ніж теоретичні, а саме — здійснення кронкретних заходів щодо врятування від занепаду і руйнування великих масивів старої забудови в історичних містах, регенерації, реконструкції, включення в сучасне життя історичних центрів та їх забудови. До початку наради були опрацьовані й видані Основні положення концепції комплексної реконструкції історичних зон міських та сільських поселень, "Рекомендації" наради, а також нормативний акт — Примірне положення про порядок проектування, планування, фінансування і здійснення комплексної реконструкції районів історичної забудови.

"Основні положення концепції..." були винесені на обговорення учасників Всесоюзної наради. У них містилися тези, що засвідчили трансформацію ставлення радянського суспільства і його керівної верхівки до культурної спадщини: "Отношение общества к историческому наследию становится мерилом его социальной зрелости и гуманистической ориентации в развитии. Назрела настоятельная необходимость покончить с резко проявившимися в нашей стране хроническим отставанием, запущенностью, низким уровнем, "остаточным" характером работ по сохранению наследия..." [36]. У цьому документі запропоновано методологічні основи, сформульовані мета й загальні принципові установки комплексної реконструкції, зокрема дано два визначення поняття комплексної реконструкції (в широкому і вузькому сенсі), визначено поняття історичної зони, району історичної забудови, виділено три мети комплексної реконструкції, а саме: збереження спадщини; створення умов для нормального функціонування історичних зон; забезпечення органічного поєднання старих і нових будівель. Досягнення всіх трьох цілей повинно забезпечуватися на основі дотримання п'яти методологічний принципів, які зазначені в документі. У ньому подані також: коротка характеристика існуючого стану (охоплює 400 міст союзного і республіканського значення всього СРСР, у т.ч. 120 історичних міст союзного значення); розкриті основні напрямки комплексної реконструкції щодо містобудівного розвитку поселень, забезпечення сприятливого середовища життєдіяльності в історичних зонах, напрямків науково–дослідних і проектно–вишукувальних робіт, формування спеціальної будівельної бази. Зроблено пропозиції організаційного характеру, у т.ч. й щодо розподілу управлінських функцій [37].

У "Рекомендаціях" наради підкреслювалося, що "основными причинами недопустимого положения, сложившегося в исторических частях городов и сел, участники совещания считают: длительное и сохраняющееся в основном до сих пор отсутствие действительного понимания как в государственном, советском, хозяйственном и партийном руководстве на местах, так и широких массах населения общественной значимости сохранения наследия как одного из обязательных условий и критериев нормального развития общества, как важнейшего невосполнимого ресурса в национальном достоянии народов страны, связанные с этим нигилистические тенденции по отношению к наследию со стороны органов управления народным хозяйством, местных властей, значительной части жителей" [38]. Ми навели цю розлогу цитату, щоб підкреслити висловлену тут важливу думку: стан збереження нерухомої культурної спадщини є критерієм нормальності (чи ненормальності) розвитку суспільства. Якщо прийняти цей, безумовно справедливий, критерій, то з огляду на жа-

люгідний стан культурної спадщини в СРСР протягом 1920–1991 рр. та в Україні протягом 1991–2002 рр., слід визнати: згідно з цим критерієм і суспільство в СРСР було ненормальним, і суспільство в незалежній Україні розвивається теж ненормально.

У "Рекомендаціях" ще містяться як цілком справедливі загальники (на підставі історико–містобудівних досліджень підготувати й затвердити протягом 1991–1995 рр. історико–архітектурні опорні плани всіх історичних поселень, після чого скоригувати їх генеральні плани), так і дуже оригінальні пропозиції, як от: "Рассматривать эти (историко–архитектурные опорные – авт.) планы как предпроектные документы, являющиеся инвентаризацией исторического наследия поселения и основой для передачи этого наследия при смене руководства местного Совета народных депутатов на ответственное сохранение в качестве важнейшей составной части материального и культурного достояния поселения" [39].

Примірне положення про порядок проектування, планування, фінансування і здійснення комплексної реконструкції районів історичної забудови було затверджене наказом Державного комітету по архітектурі й містобудуванню при Держбуді СРСР від 31.03.1989 № 54 за погодженням з Держпланом СРСР, Мінфіном СРСР, Мінкультури СРСР і Державним банком СРСР. Воно визначило тристадійний порядок проектування комплексної реконструкції: перша стадія – ескізний проект об'єкта комплексної реконструкції – може бути суміщена з проектом детального планування (в разі збігу меж проекта реконструкції і меж ПДП); друга стадія – проект – розробляється також на всю територію. А третя стадія – робоча документація – розробляється на реставрацію, реконструкцію, нове будівництво кожної окремої будівлі чи споруди [40]. Проект комплексної реконструкції повинен починатися з детальних історико–містобудівних й архітектурних досліджень і обґрунтувань. Визначено склад і основні параметри проектної документації на кожній стадії проектування, порядок і особливості планування, фінансування та здійснення комплексної реконструкції, орієнтовний зміст перспективної програми комплексної реконструкції для конкретного міста.

Однак усі ці науково–практичні й організаційні напрацювання лишилися на папері: СРСР розвалився, змінилися державний устрій, політична й економічна системи, законодавча база, тож ні про яку комплексну реконструкцію нині не може бути й мови.

Що лишилося зараз чинним від попередньої доби – так це методика і досвід практичного здійснення історико–містобудівних досліджень населених місць. Цей досвід корисно розглянути й узагальнити на конкретних прикладах.

Найбільші практичні напрацювання з розроблення історико–архітектурної підоснови та зон охорони пам'яток накопичено у Києві. Столиця завжди була взірцем для всієї України. Крім того, тут протягом багатьох років виникали найгостріші проблеми у сфері містобудівної охорони архітектурної спадщини, тому досвід столиці є вельми повчальним.

Ще 1973 р. українські реставратори (В.Шевченко та ін.) спільно з КиївНДІТІ здійснили історико–архітектурну інвентаризацію Києво–Подолу, що лягла в основу проекта реконструкції цього району (1975 р., Київпроект). У цій розробці було закладено прогресивний принцип поквартальної реконструкції, який, одначе, не був реалізований. 1979 р. Київський міськвиконком затвердив загальноміську систему зон охорони пам'яток, яка діє дотепер і охоплює практично весь історичний ареал міста і долину Дніпра. Було встановлено п'ять видів зон охорони: заповідні зони (Софійський ансамбль, Києво–Печерська лавра, Красна (тепер Контрактова) площа); охоронні зони (місто Ярослава, Поділ, вул. Володимирська, Хрещатик тощо); зони регулювання забудови трьох категорій (залежно від жорсткості режиму реконструкції); зони охоронюваного ландшафту; археологічні зони, які поділяються на археологічні заповідники (місто Ярослава, Лавра, Поділ) та археологічні охоронні зони.

Проте через декілька років ця концепція охоронного зонування увійшла в суперечність як з новими нормативними документами, так і з реаліями пам'яткоохоронної діяльності (створення 1987 р. заповідника "Стародавній Київ"). Тому з 1989 р. і дотепер триває робота щодо перегляду системи охоронного зонування в Києві. На разі, ця робота ще далека від завершення. Докладніше ми про це скажемо в наступних розділах.

Історія містобудівної охорони архітектурної спадщини Чернігова сповнена конфліктів, деякі з яких не вирішені донині. Багаторічними дослідженнями Є.Водзинського встановлено, що тут пам'ятки архітектури доби Київської Русі й Гетьманщини, які цілковито визначають виразний силует і панораму міста, в органічній єдності з неповторним краєвидом формують ландшафтно–містобудівний комплекс, який за ступенем цілісності, збереженості, історичної та мистецької цінності належить до найвищих досягнень національної культури [41]. І хоча 1967 р. в Чернігові був створений архітектурно–історичний заповідник, визначена його територія, проте цим не забезпечувалася комплексна містобудівна охорона культурної

спадщини. Тому 1986 р. за завданням Держбуду УРСР інститут КиївНДІПмістобудування виконав історико–архітектурний опорний план міста з проектом зон охорони пам'яток історії та культури. Про нього докладніше буде сказано в наступних розділах.

Кам'янець–Подільський 1977 р. оголошений Державним історико–архітектурним заповідником, проте до 1987 р. він не став предметом комплексних історико–містобудівних досліджень (раніше були розроблені тільки зони охорони Старого міста). У результаті створилася парадоксальна ситуація: заповідне місто не мало цілісного історико–архітектурного опорного плану і повноцінного проекту зон охорони пам'яток. Таку роботу виконала 1987 р. О.Пламеницька (НДІТІАМ), застосувавши оригінальну методику "кінематографічного" аналізу покадрового сприйняття Старого міста з найважливіших шляхів, видових точок, природних рубежів [42]. На наш погляд ця методика є дуже перспективною для аналізу складних містобудівних утворень, оскільки дозволяє синтетично описати історично сформовану містобудівну структуру з великою кількістю домінант, акцентів, різноманітних за типологією просторів. Ця методика придатна для аналізу інших західноукраїнських міст з високою концентрацією пам'яток архітектури.

Авторка представила нарис історико–містобудівного розвитку Кам'янця, який вирішив чимало спірних питань, приміром, про локалізацію Руського ринку, про час формування розпланувальної структури Старого міста, про старовинні в'їзди до міста та інші. Особливо цінне те, що однаково докладно простежено розпланувальну еволюцію Старого міста, Нового плану, передмість. З залученням проектних матеріалів було проаналізовано розвиток Кам'янця за радянської доби, аргументовано визначені прорахунки й помилки, зумовлені відсутністю культурно обґрунтованої містобудівної політики: зараз місто позбавлене резервних територій для подальшого розвитку, воно має абсурдне функціональне зонування тощо. Оцінено також тенденції кінця 1980–х рр. щодо змін об'ємно–просторової композиції, наголошено на необхідності охорони візуальних і композиційних звязків Старого міста. О.Пламеницька уважно поставилася до всіх складових історично сформованого міського середовища, що засвідчив складений нею список цінних архітектурних деталей, декоративних елементів та елементів упорядження, які слід зберегти. Вперше в дослідженні такого жанру була поставлена проблема збереження історичної міської топоніміки, яка теж є пам'яткою культури.

Доти всі аналогічні роботи, проведені в Україні, завершувалися складанням проекту зон охорони. Однак в роботі по Кам'янцю–Подільському була зроблена спроба розв'язати складніше завдання: на основі комплексних історико–містобудівних досліджень і встановлення зон охорони намітити генеральні програми художньо–композиційного розвитку старовинних містобудівних систем на засадах спадковості. О.Пламеницька першою відповіла на виклик часу, опрацювавши розділ "Основні принципи й методичні засади комплексної наукової регенерації Старого міста", в якому намічено програму реконструкції заповідного середмістя з відновленням певних утрачених цінних якостей та об'єктів. Ці положення були конкретизовані 1989 р. в Наукових пропозиціях щодо реконструкції житлової забудови, де визначені заходи по кожному кварталу й по кожному будинку.

А в цілому протягом 1990–х рр. по Кам'янцю–Подільському було опрацьовано кілька комплексних проектів і програм регенерації об'єктів архітектурно–містобудівної спадщини, розпочалася їхня фрагментарна реалізація, так що місто перетворилося на своєрідний містобудівний експериментальний полігон для апробації новітніх методик науково–проектних розробок по історичних містах. На жаль, досі жодні наукові чи проектні розробки не охопили проблему "п'ятого фасаду" забудови в каньйоні р.Смотрич (тобто вигляду цієї забудови зверху), яка дуже впливає на формування умоглядного образу цього міста.

Історико–архітектурні дослідження Полтави виконали 1984 р. фахівці інституту КиївНДІТІ за участю автора цієї монографії. Приводом стало розроблення нового генерального плану міста. Проведений аналіз природної підоснови та етапів містобудівного розвитку дав дуже цікаві результати й уможливив висновок про багатоповерхову забудову заплави р. Ворскли, здійснену в 1960–1970–х рр., як про значну містобудівну помилку, зумовлену повним ігноруванням композиційних аспектів розвитку цього визначного історичного міста [43]. Для Полтави охоронне зонування було розроблено узагальнено, без деталізації, у зв'язку з тим, що висока щільність пам'яток історії та культури в історичному середмісті диктувала створення тут комплексної охоронної зони з майже заповідним режимом.

1985 р. творча бригада інституту "Укрпроектреставрація" опрацювала пропозиції щодо визначення меж історико–архітектурного заповідника в Одесі. В основу роботи було покладено розуміння міста як єдиного, цілісного організму, що розвивається в часі. За такого підходу окремі споруди розглядаються не інакше, як у всій системі, в середовищі. При цьому істори-

ко–містобудівний аналіз виступає підґрунтям комплексної наукової інвентаризації, оскільки дозволяє одразу визначити стійкий у часі містобудівний каркас, що відповідає за самототожність міста при усіх змінах архітектурної тканини [44]. На цій основі зроблено висновок про необхідність комплексної охорони усього старого середмістя Одеси, з чим погодився Одеський облвиконком, затвердивши межі історико–архітектурного заповідника й поставивши на державний облік понад 300 виявлених пам'яток архітектури. Постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 1994 р. на базі пам'яток містобудування, архітектури та історії XVIII – поч. XX ст. історичного середмістя Одеси було створено Державний історико–архітектурний заповідник "Стара Одеса". У жовтні 1994 р. у господарче відання заповідника передано 915 нерухомих пам'яток історії та культури і йому надано повноваження місцевого державного органу охорони пам'яток. Проте 1995 р. між керівниками одеських облдержадміністрації та міськради спалахнув конфлікт з приводу підпорядкування заповідника, внаслідок чого постановою Кабінету Міністрів України від 25 вересня 1995 р. заповідник було ліквідовано.

Бригада фахівців КиївНДІТІ за участю автора цих рядків 1986 р. опрацювала історико–архітектурний опорний план з проектом зон охорони пам'яток Чернівців. Було зроблено висновок про те, що архітектурно–містобудівна спадщина в межах міського ядра має всі якості архітектурного заповідника. Це компактне місто західноєвропейського типу зі щільною забудовою і великою кількістю вертикалей – вежами, дзвіницями, храмами, якому пощастило уникнути руйнувань протягом XX ст. Тож місто чудово зберегло весь історико–архітектурний комплекс, захист якого має забезпечити детально опрацьована система охоронного зонування [45].

У ті ж роки КиївНДІТІ виконав передпроектні історико–архітектурні дослідження до генерального плану м.Херсона – південного портового міста з доброю збереженістю камерного за масштабом архітектурного середовища на регулярній розпланувальній основі.

Авторові цих рядків 1987 р. довелося розв'язувати незвичайну проблему при розробленні історико–містобудівної підоснови Чигирина. Йшлося про виконання історико–архітектурного опорного плану міста, яке не мало тоді жодної пам'ятки архітектури! Нашими дослідженнями було доведено, що попри відсутність явних архітектурних шедеврів Чигирин характерний високим ступенем історичної та ландшафтної своєрідності. Необхідність наших досліджень була продиктована планами будівництва Чигиринської АЕС та містечка атомників – фактично паралельного міста з 9–16–поверховою забудовою, "п'ятий фасад" якої визначив би цілком "радянський" краєвид Чигирина і Чигиринщини з головної ландшафтної та історичної домінанти краю – з Богданової гори. З огляду на це мова йшла про збереження містобудівної своєрідності колишньої гетьманської столиці. Тому зони охорони пам'яток були визначені з урахуванням провідного композиційно–видового впливу ландшафтної домінанти – Богданової гори. Історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток Чигирина затверджено рішенням Черкаського облвиконкому від 15.02.1988 № 40. За результатами наших досліджень було зроблено два принципових висновка, які згодом радикально вплинули на долю міста й околиць: доведено необхідність реконструкції Богданової гори з частковим відтворенням укріплень замку Б.Хмельницького–П.Дорошенка (зараз тривають відновлювальні роботи); показана доцільність створення на базі культурної і природної спадщини міста й околиць історико–культурного заповідника [46] (нині діє Національний заповідник "Чигирин").

1989 р. під керівництвом Ю.Ходорковського НДІТІАМ виконав історико–архітектурний опорний план з проектом зон охорони пам'яток м.Бердичева Житомирської області. Автори спробували проаналізувати ситуацію за методикою американця К.Лінча, проте зроблено це було суто формально і не вплинуло на результати роботи. Установлено, що монастир босих кармелітів є головною домінантою, тим об'єктом, що визначає композицію міста і його своєрідність. Монастирська ділянка й виділена в заповідну територію. Зроблено висновок про необхідність відновлення Бердичівського історико–культурного заповідника, що діяв у монастирі з 1928 р. І хоча композиційна ситуація в Бердичеві досить елементарна – одна головна домінанта, що панує над заплавою р.Гнилоп'яті, довелося виділити 12 дискретних охоронних зон окремих пам'яток.

1988 р. НДІТІАМ (Т.Трегубова) за скороченою програмою виконано історико–архітектурний опорний план м.Шаргорода Вінницької області. З'ясувалася, що місто є унікальним за ступенем збереженості цілісного архітектурно–ландшафтного комплексу, включно з рядовою історичною забудовою. Місто може стати регіональним музеєм–резерватом, що демонструє архітектурний уклад середньовічного єврейського "штетла" (містечка). Т.Трегубова також дійшла висновку про необхідність проведення детальної історико–архітектурної інвентаризації Шаргорода і створення в ньому державного заповідника.

1988 р. на прохання місцевої влади інститут НДІТІАМ опрацював історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток м.Нікополя Дніпропетровської області, де колись була Микитинська Запорозька Січ, в якій Богдана Хмельницького обрали гетьманом. Автори (Н.Кондель–Пермінова, В.Ясієвич, О.Зінченко) висунули тезу про історико–архітектурний опорний план як засіб консолідації громадськості, підприємств і органів влади довкола ідеї розвитку міста за рахунок відновлення його глибинних історико–містобудівних структур. У заключному розділі "Ситуаційний аналіз" вперше в Україні була відрефлексована ситуація розроблення і реалізації історико–архітектурного опорного плану. Ця експериментальна розробка видається нам принципово важливою як у методичному плані (оскільки спонукає істориків і теоретиків до перегляду професійних догм), так і з погляду практики, оскільки очікуваний результат, який умовно можна назвати програмою композиційного розвитку містобудівного утворення, виникає не як накинений місту ззовні підсумок наукової діяльності столичних експертів, і не як доморослий, не вельми кваліфікований прожект, а як результат співпраці всіх зацікавлених сторін. Фактично вперше такої уваги заслужив процес реалізації історико–архітектурного опорного плану. Тому ця робота, на наш погляд, стала важливим етапом пошуків нових напрямків, форм і методів охорони культурної спадщини, інтеграції цієї спадщини в сучасне суспільне життя, досягнення якісно вищого рівня містобудівного регулювання [47].

У 1980–х рр. в багатьох регіонах України актуалізувалася проблема містобудівної охорони архітектурного середовища не лише окремих міст, а й цілих систем поселень, агломерацій. Практично одночасно різні наукові інституції розпочали дослідження в цьому напрямку: КиївНДІТІ — по Криму й Волині, Львівський філіал інституту "Укрпроектреставрація" — по Галичині й Поділлю, КиївНДІПмістобудування — по Чернігівщині.

Б.Колосок з 1968 р. досліджує історичні міста Волині. Він виконав пропозиції до історико–архітектурного опорного плану Володимира–Волинського, проект створення Луцького історико–архітектурного заповідника, а 1985 р. здійснив передпроектні історико–архітектурні дослідження до проекту генерального плану Луцька. 1988 р. опрацьовано історико–архітектурні плани з проектами зон охорони пам'яток сіл Жидичин і Перемиль Волинської області, які за княжої доби були містами. У своїх дослідженнях він використав нові методики, зокрема зонування природної підоснови за ознакою композиційної активності і принципи об'ємно–просторового вирішення забудови з урахуванням просторово–візуальних якостей ландшафту. На підставі власних досліджень Б.Колосок дійшов висновку про концептуальну хибність генерального плану розвитку Луцька 1964 р., зорієнтованого на створення замкнутої центричної системи з радіальною системою зв'язків.

З 1980 р. КиївНДІТІ (Є.Тиманович, Т.Трегубова та інші) розробляв історико–архітектурні опорні плани населених місць Південного берега Криму. 1989 р. завершено таку роботу по регіону Великої Ялти, що охоплює територію від Артека до Фороса. Підсумком цієї великої праці стало виявлення близько 200 доти не облікованих пам'яток архітектури, 150 пам'яток монументального мистецтва, встановлення охоронного зонування в Ялті, Гурзуфі, Сімеїзі, Кореїзі, Гаспрі, Алупці й Місхорі, пропозиції про створення заповідника в Лівадії тощо [48]. Науковці наполягали на рішучій відмові від принципу контрастності, від зведення крупномасштабних вертикальних і горизонтальних пластин будівель, що грубо спотворюють унікальний кримський ландшафт. Вказано на необхідність здійснення наступного етапу робіт — детальної історико–архітектурної інвентаризації та розроблення проектів реґенерації в межах заповідних територій та охоронних зон. Запропоновано повернутися до всіма давно забутого, але цілком обґрунтованого рішення Науково–методичної ради з охорони пам'яток культури Мінкультури СРСР про створення на Південнобережжі системи державних історико–культурних заповідників із зосередженням керівництва ними в єдиній дирекції.

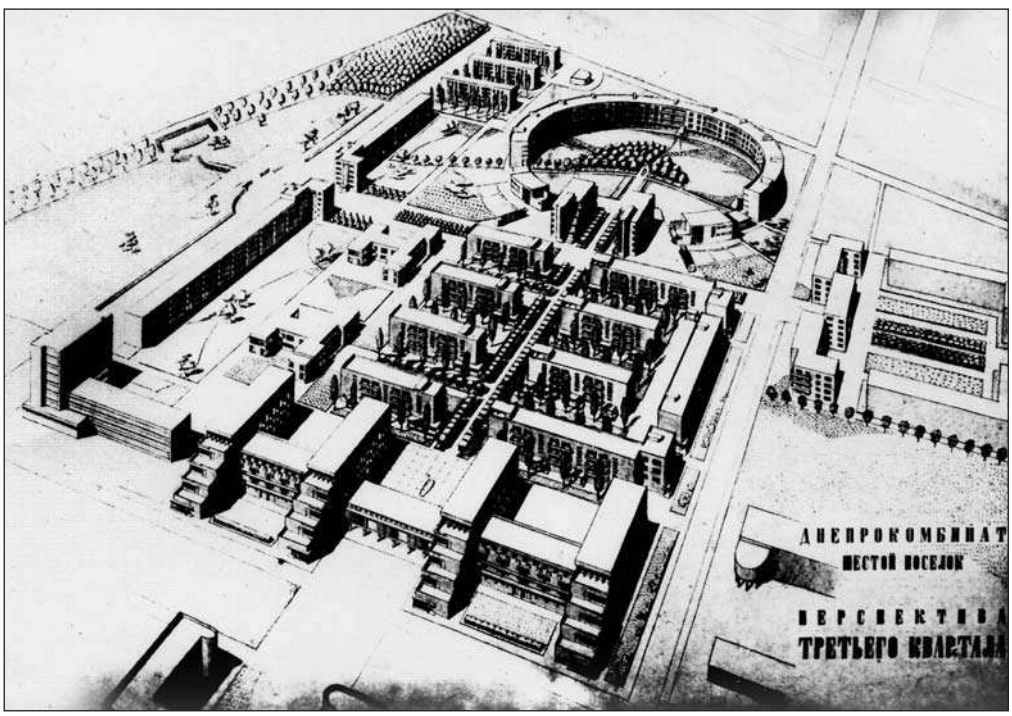
Протягом 1984–1995 рр. автор цієї монографії здійснив сам і в співавторстві з іншими фахівцями історико–містобудівні пам'яткоохоронні дослідження багатьох населених місць України, а також цілого регіону — Сумської області. Цим дослідженням присвячено розділ "Дослідження старовинних населених місць" у цій книзі.

У 2001 р. НДІТІАМ завершив розроблення історико–архітектурного опорного плану до нового генерального плану розвитку Києва. Це стало результатом величезної роботи, проведеної протягом двох попередніх десятиліть. Нарешті маємо не фрагментарний, як це було раніше, а повний і комплексний історико–архітектурний опорний план для всієї території міста. За результатами цієї праці отримано вагомі висновки про необхідність зміни всієї пам'яткоохоронної політики в Києві. Докладніше про це ми скажемо в одному з наступних розділів.

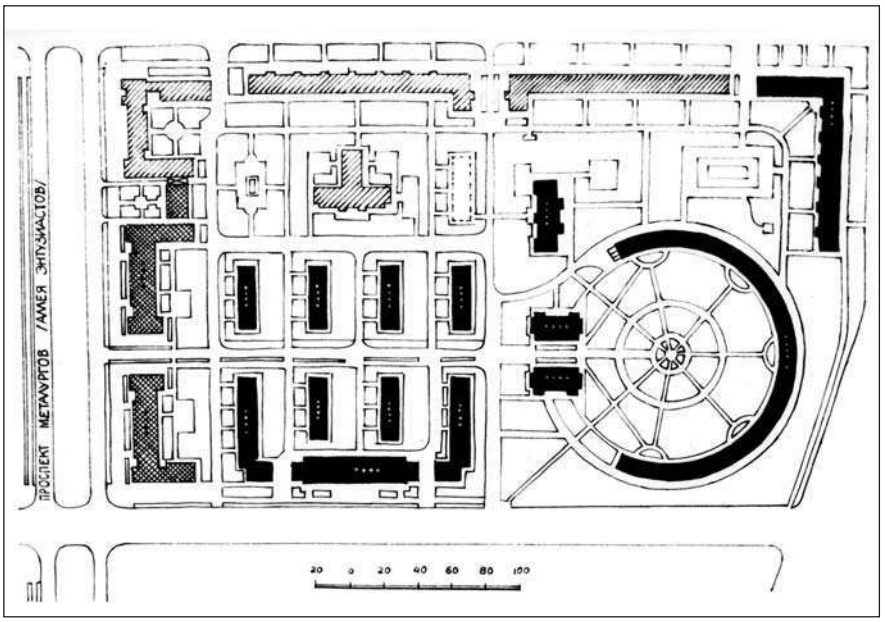
Підсумовуючи все, викладене в цьому розділі, доходимо таких висновків. Протягом майже всього XX ст. населені місця України розвивалися не на засадах спадкоємності, як у попередні століття, а відповідно до комуністичної доктрини, яка заперечувала спадщину минулого. Це призвело до ідеологічно зумовленого винищення як окремих об'єктів архітектурної спадщини, так і руйнування великих містобудівних систем, спотворення середовища старовинних населених місць. Національні, регіональні й місцеві традиції в архітектурі й містобудуванні відкидалися, розпланування, забудова, реконструкція міст та інших населених пунктів провадилася відповідно до політичних настанов влади, наслідком чого постала нормативна архітектура, уніфікована в межах усього СРСР.

Поворот до вивчення і збереження архітектурно–містобудівної спадщини стався тільки в кінці 1960–х — на початку 1970–х рр. як наслідок послаблення сили й агресивності комуністичного режиму. В міру суспільної реабілітації інших, некомуністичних цінностей, розвивався громадський пам'яткоохоронний рух, розширювалися відповідні наукові дослідження, формувалася нормативно–методична база збереження історичних населених місць. Практичною реалізацією пам'яткоохоронних заходів стало розроблення історико–архітектурних опорних планів і проектів зон охорони пам'яток для основних історичних міст. Накопичений протягом 1970–х — 1990–х рр. досвід показав необхідність послідовної перманентної роботи на всіх стадіях і етапах розробок по певному місту чи регіону стабільного науково–творчого колективу, єдиного ядра фахівців з цілісним баченням проблем та розвиненою інтуїцією "місця і часу", що приходить як наслідок тривалого й глибокого занурення в предмет дослідження і проектування. Досвід, отриманий в дослідженнях окремих міст і регіонів України, слід переносити на інші об'єкти й розвивати. Без детальних і ґрунтовних досліджень всіх історичних населених місць України, всіх її регіонів ми ніколи не матимемо наукової історії українського містобудування, не отримаємо правдивого уявлення про архітектурно–містобудівну спадщину і стан архітектурного середовища, не створимо реалістичних програм і планів розвитку наших міст.

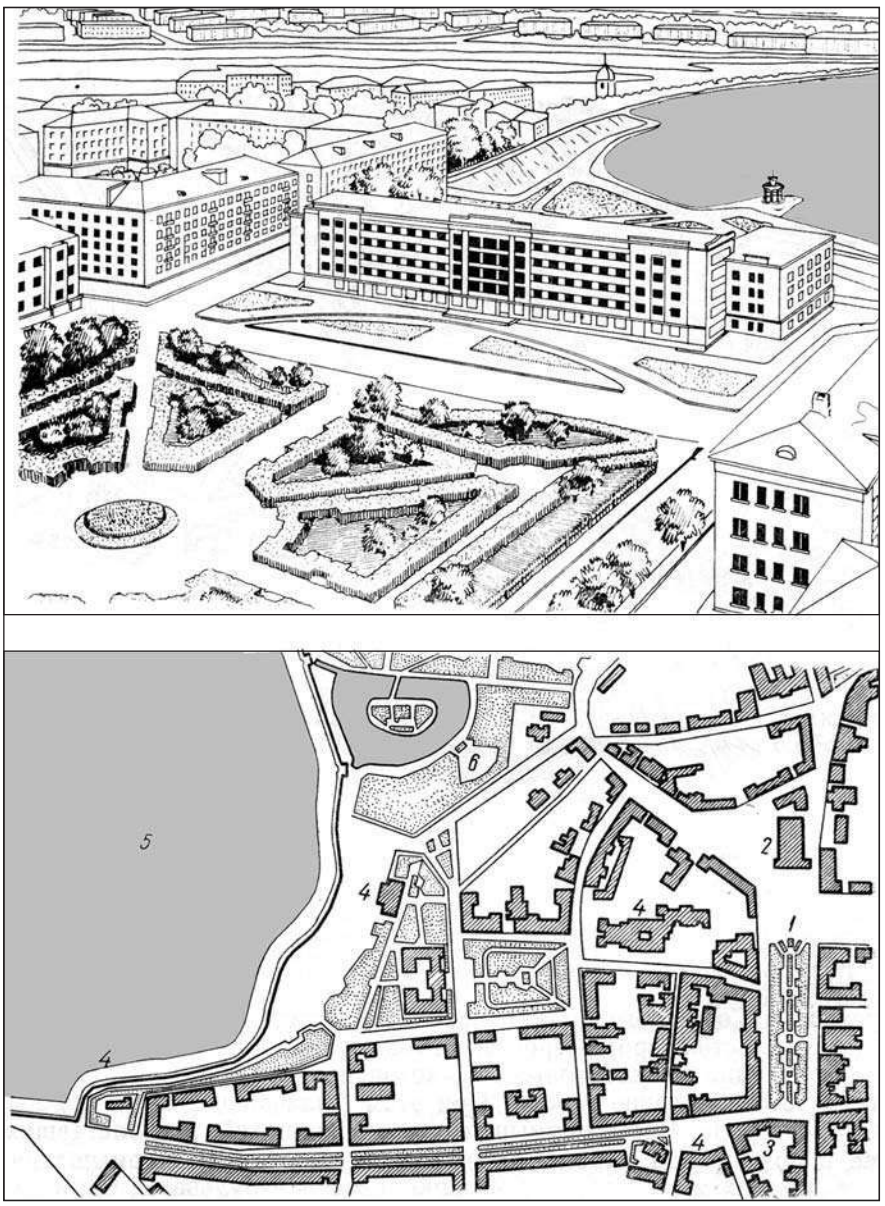
Аналіз розглянутих нами вище робіт дозволяє дійти висновку, що у 1985–1990 рр. у професійній сфері стався поворот від мислення пасивно–охоронницького, яке домінувало у 1970–х рр., до мислення композиційного. Це виявилося в розробленні й реалізації програм спадкоємного розвитку композиційних структур містобудівних утворень із відновленням у необхідних випадках частково деструктованої містобудівної структури. Саме на це були спрямовані численні проектні пропозиції щодо створення історико–архітектурних заповідників, а також проведені в 1990–х рр. історико–містобудівні дослідження регіонів.



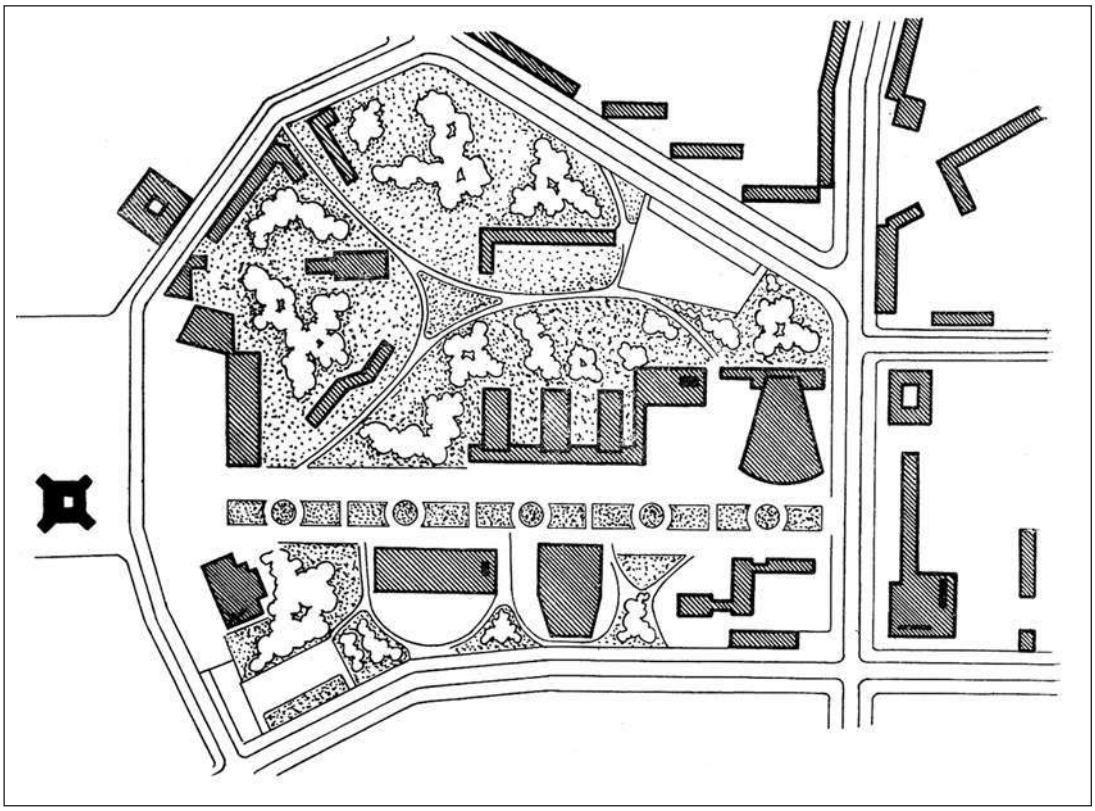
Перспектива забудови третього кварталу шостого селища у Запоріжжі. Проект 1933 р.



План забудови третього кварталу шостого селища у Запоріжжі. 1933–1939 рр.

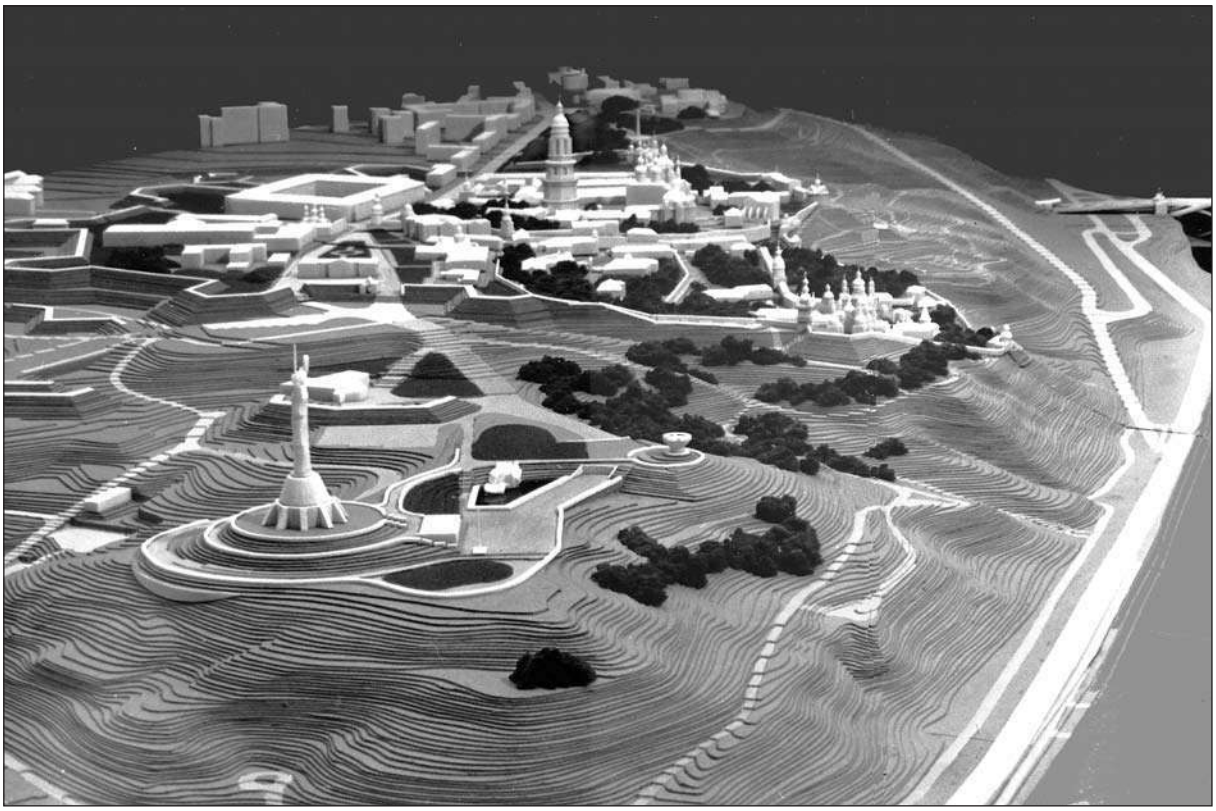


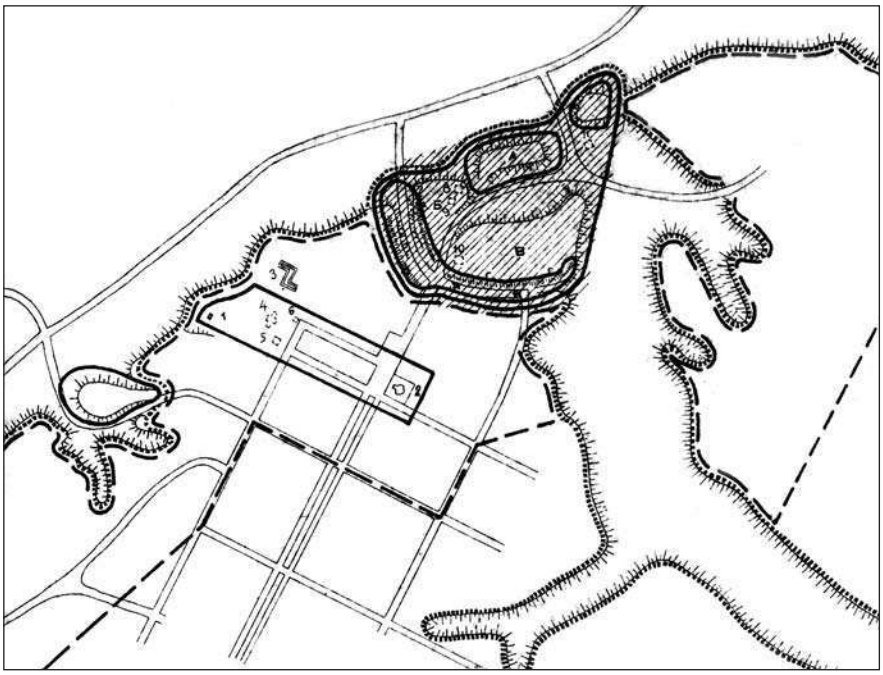
Реконструкція центру Тернополя після другої світової війни (за проектом 1945 р.): угорі – панорама; внизу – план:
1 – центральна площа;
2 – театр;
3 – універмаг;
4 – пам'ятки архітектури;
5 – озеро;
6 – парк.
За А.Станіславським



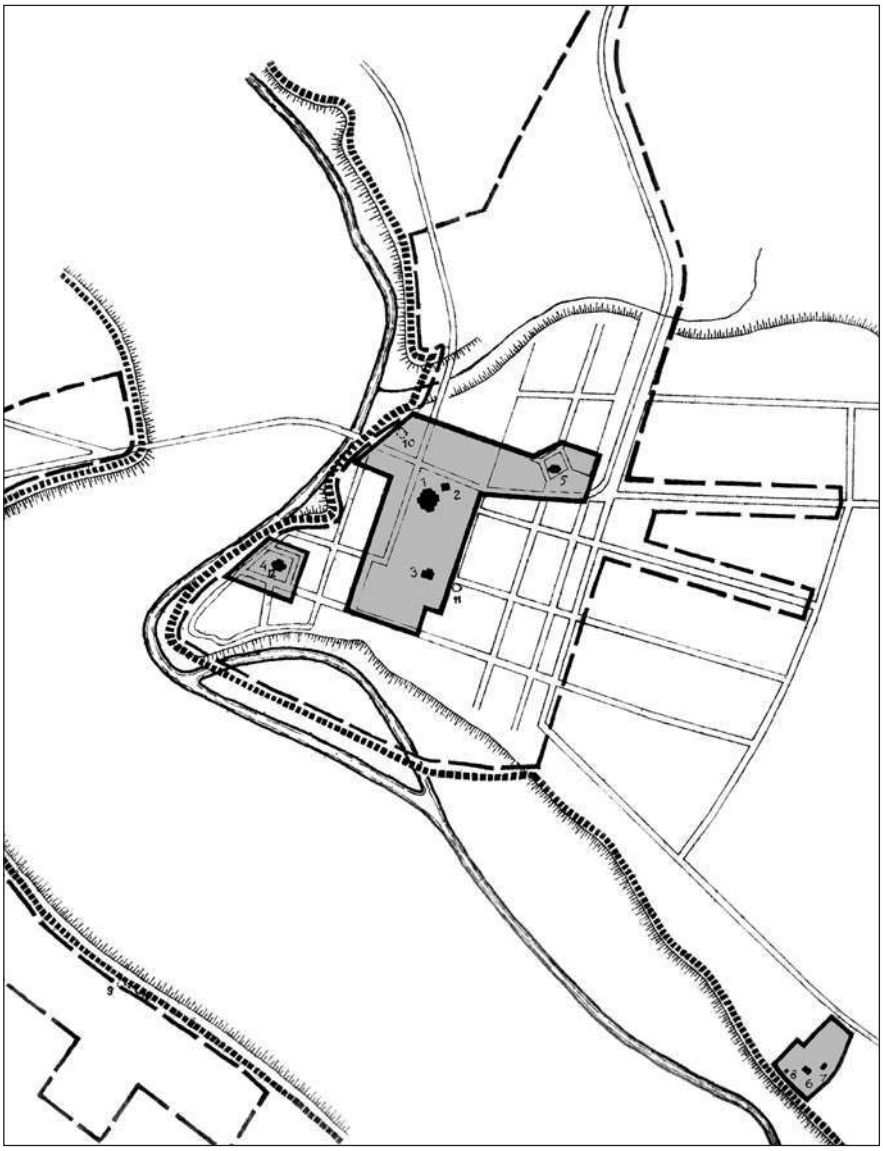
Проект реконструкції історичного центру Івано-Франківська кінця 1960–х рр. За А.Станіславським

Техніко-економічні обґрунтування реконструкції Києво–Печерського заповідника. 1982 р., інститут КиївНДІПмістобудування. Фото з макета





Зони охорони пам'яток смт Любеча Чернігівської області, розроблені Є.Водзинським 1979 р.



Зони охорони пам'яток смт Козельця Чернігівської області, розроблені Є.Водзинським 1979 р.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Джерельна база історико–містобудівних досліджень включає як самі старовинні об'єкти містобудування і архітектури, що є безцінним і незамінимим джерелом інформації, так і відповідні графічні (картографічні й іконографічні) та текстові джерела (архівні й бібліографічні). Розглянемо коротко стан джерельної бази за цими рубриками.

Старовинні містобудівні та архітектурні об'єкти належать до найважливіших джерел, натурне дослідження яких дозволяє виявити нові факти і закономірності розвитку архітектури й містобудування. Тому в наших студіях акцент зроблено на осмисленні натурних досліджень у поєднанні з архівними та бібліографічними. Ми зараз спеціально не зупиняємось на цій темі, оскільки вона була розкрита в одній з наших попередніх монографій [49].

Для вивчення хронологічно віддалених від нас етапів містобудівного й архітектурного розвитку населених місць України, окремих комплексів і ансамблів важливим, часто — незамінним джерелом є старі картографічні матеріали, які здебільшого фіксують не тільки планіметричні особливості (структура, розпланування) але й природне довкілля, об'ємно–просторову композицію і навіть архітектурні характеристики визначних будівель. Особливо це стосується картографічних матеріалів періоду XVII — XVIII ст.

Найдавніші зацілілі картографічні зображення населених місць України пов'язані з діяльністю на наших теренах у середині XVII ст. французького військового інженера Г.–Л. де Боплана. На його 8–аркушевій Спеціальній карті України (1650 р.) [50] схематично показані плани багатьох поселень, зокрема Львова, Києва, Кам'янця–Подільського, Бара, Брацлава, Чернігова, Переяслава, Конотопа, Ромен, Полтави, Кобеляк, Кременчука, Голтви, Хорола, Лютеньки, Любен, Гадяча, Лохвиці та багатьох інших. Незважаючи на те, що під час перебування в Україні, як доведено нашими дослідженнями [51], Боплан на Лівобережній Україні побувати не зміг, проте структуру таких міст, як, приміром, Конотоп чи Ромни, він показав напрочуд правильно. Така точність дозволила нам висловити припущенння, що при складанні своїх карт Боплан користувався якимись картографічними матеріалами 1630–1640–х рр., які не дійшли до нашого часу. Окрім того, в літературі трапляються відомості про втрачені картографічні документи XVII ст., такі як план Чернігова 1619 р., плани м.Суми серед. XVII ст., виконані Я.Стандарним, котрий у середині століття проектував міста й фортеці на Слобожанщині, план Києва 1688 р. тощо [52].

Унікальним картографічним документом кінця XVII ст. є "Чертеж Обоянской провинции" (точно не датований). Він зберігається у РДВІА й зображує в схематичному вигляді річкові системи Сейму і Псла з численними допливами та розпланувальні схеми укріплених середмість Путивля, Недригайлова, Колонтаєва, Суджі, Миропілля, Обояні і Яблунова [53]. Порівняння з тогочасними текстовими джерелами ("розписними списками" 2–ї пол. XVII ст.) показує, що на цих планах точно відтворено структуру укріплень, кількість фортечних башт (глухих і надбрамних) і, попри схематичність зображення, достовірно показані церкви і важливіші "казенні" будівлі.

Докладні плани міст у Наддніпрянщині й на Лівобережжі почали складатися тільки з початку XVIII ст. для потреб централізованої московської влади. В допетрівській Московії задовольнялися словесними описами "строєльних книг" і "розписних списків" та рисованими планами, що подавали об'єкти в своєрідній аксонометричній проекції. Розвиток на наших теренах картографії на базі інструментальних методів пов'язаний із діяльністю західних військових інженерів на російській службі.

Проте нині для нас найбільшу джерельну вартість мають старовинні гравіровані плани, а також рисовані плани, виконані в традиціях старої московської картографії, оскільки вони виразніше інформують про об'ємно–просторові характеристики населених місць, їх окремих будівель та комплексів. До таких унікальних документів належать план Києва з "Тератургими" А.Кальнофойського 1638 р., план Києва полковника І.Ушакова 1695 р., "Абрис Чернігівський" 1706 р., план Полтави Івана Бишева 1722 р. та серія планів Глухова 1724 р. Найдавнішим серед них є київський план 1638 р. гравера Іллі, неодноразово проаналізований дослідниками [54]. Планові ж І.Ушакова присвячена солідна монографія [55], що дає нам право не зупинятися на ньому спеціально.

З "некиївських" планів найдавнішим із відомих нам є "Абрис Чернігівський", мальований, вірогідно, прапорщиком Іваном Долинським, котрий служив 1706 р. у Чернігові [56]. Історичну цінність цього документу побільшує й те, що за московською традицією XVII ст. укріплення та всі визначні споруди міста позначені у вигляді схематичних малюнків їхніх фасадів. Цей план демонструє нам декілька типів оборонних огорож, що вживалися в Чернігові: від найпростіших — земляного валу з ровом — до розвинених, з дерев'яними баштами, земляними бастіонами й равелінами, з дерев'яним частоколом, рубленою стіною і навіть мурами. Тільки на цьому плані ми можемо побачити, якими були

чернігівські храми XVII ст., що не збереглися: замкова Михайлівська церква, Благовіщенська, Воскресенська, Покровська, Іоанно–Богословська, Миколаївська, Хрестоздвиженська. На лівому березі р.Стрижня докладно змальовано двір чернігівського полковника П.Полуботка, посеред якого стояв великий двоповерховий палац. Рядова забудова міста зображена умовно.

Поява 1722 р. такого ж плану Полтави пов'язана з наслідками російсько–шведської війни, коли після руйнувань 1709 р. Військова колегія вживала заходів щодо відбудови полтавської фортеці. Тоді до Полтави послали "інженерного корпуса кондуктора Івана Бишева" для фіксації стану міста і укріплень [57]. Його "Чертеж города Плотавы..." викреслено на основі окомірної зйомки, тому загальні контури уфортифікованого середмістя дещо деформовано. Для того, щоб дати уявлення про реальні розміри, автор позначив їх на плані.

1986 р. авторові цієї монографії вдалося розшукати у фондах тодішнього Центрального державного військово–історичного архіву СРСР в Москві (нині — Російський державний військово–історичний архів, далі — РДВІА) серію планів Глухова 1724 р. Ці плани рисовані, з наочним зображенням фортифікацій та міської забудови. Незважаючи на певну умовність, всі будівлі представлено їх північними (церкви) або чільними (житлова забудова) фасадами. Тому ці плани є безцінним джерелом інформації щодо розпланування, забудови, об'ємно–просторової композиції, типології споруд, а також характеру укріплень гетьманської столиці часів Івана Скоропадського та першої Малоросійської колегії. З цієї серії найважливішу інформацію містять плани під №№ 1 і 2, тому ми їх неодноразово репродукували й коментували [58].

Перша відома нам серія топографічних планів міст Лівобережжя й Наддніпрянщини пов'язана з подіями Північної війни і бойовими діями в Україні впродовж 1708–1709 рр. Для ефективного застосування артилерії російській армії знадобилися точні інструментальні плани гаданого театру воєнних дій. Тому перші топографічні плани Полтави були складені російськими генералами, іноземцями за походженням — Аллартом і де Фером. Першим за часом виконання докладним графічним зображенням полтавських укріплень і навколишньої місцевості є так званий "План Старої і Нової Полтави" [59], викреслений, вірогідно, генералом Аллартом. Він виконаний у схематичній ескізній манері. Порівняння цього плану з іншими джерелами засвідчує, що міські укріплення тут показані не зовсім точно: вони потужніші й регулярніші, ніж були насправді. Відомий ще один план того ж роду, викреслений схематично, без мірила, на основі окомірної зйомки, з охопленням міста й поля Полтавської битви. Від попереднього відрізняється тим, що показане розпланування в обох половинах фортеці, а перед Київською брамою зазначено кронверк замість равеліну. У рік Полтавської баталії було виконано дуже багато, можливо не один десяток планів із зображенням Полтави. Більшість з них втрачено за різних обставин [60]. До цієї ж доби належить і план містечка Коломак 1723 р., який за манерою виконання дуже нагадує "План Старої і Нової Полтави" 1709 р. Виконаний він у скупій графічній манері, майже без заливки, не орієнтований, написи зроблено німецькою мовою.

Наступна серія планів українських міст пов'язана з їх реконструкцією після Північної війни. Найбільшої уваги надавалося Полтаві. Її фортецю реконструювали з 1724 по 1729 рр. Результати цих робіт зафіксовано на двох недатованих планах Полтави, виконаних близько 1730 р. інженер–прапорщиком Василем Кутузовим. [61]. В аналогічній графічній манері, але набагато ретельніше, виконано план Переяславської фортеці 1727 р. Захарія Зибіна. На ньому показано тільки план і профіль оборонної огорожі фортеці — земляний вал з бруствером, валгангом і апарелями, з великими бастіонами і равеліном з напільного боку. План орієнтований, має два лінійні мірила у футах (для плану й профілю). Складений під час реконструкції укріплень 1739 р. "План Переяславської фортеці" охоплює більшу територію і показує "Переяславскую главную крепость" і "Переяславский Черкаский город". План великоформатний, графічний, не орієнтований, має лінійне мірило і фіксує тільки те, що безпосередньо відноситься до системи укріплень. На плані позначено назви всіх елементів укріплень.

У той же час виконувалися фіксаційні плани старих козацьких укріплень, прикладом чого є план містечка Ліпляєва 1741 р., що фіксує прямокутну у плані земляну фортецю. Приблизно тоді ж, у 1740–х рр., зроблено найдавніший з відомих нам планів полкового міста Прилуки (точно не датовано) [62]. Цей план має обширну легенду, яка стане характерною для планів наступного етапу — середини XVIII ст. У ній перераховано всіх власників садиб на терені міста, що зумовлено не тільки фіскальними потребами (для збирання податків), а й необхідністю підрахувати, скільки садиб і які саме можуть підлягати знесенню в разі розширення чи модернізації міських укріплень. За таким же принципом в 1750–1760–х рр. були складені плани Глухова, Стародуба, Гадяча, Лубен у супроводі легенд на 600 — 700 позицій, які нині становлять безцінне джерело знань про тогочасні міста.

Наступна, якісно відмінна від попередніх, серія планів пов'язана з діяльністю в Україні видатного фортифікатора Данила Дебоскета (де Боскета). Найраніший підписаний ним у чині інженер–майора план Переяслава відзначається повнотою інформації: показано не

лише оборонні лінії, але й розпланування, основні споруди (Вознесенський і Михайлівський монастирі, церкви, торгові ряди), а також мости, брами тощо. У 1740–х рр. під керівництвом Д.Дебоскета провадилися широкомасштабні проектні роботи щодо реконструкції фортець Середньої Наддніпрянщини і Північного Лівобережжя, укріплень полкових і сотенних міст. Їх знімали на плани. При цьому з максимальною точністю фіксували реальну ситуацію, оцінювали топографічні чинники. Тому всі плани фіксують як наявний стан, так і проектні пропозиції. Плани складалися за єдиними вимогами: показувалися всі особливості топографії, лінії укріплень і їх найважливіші елементи, квартали забудови, головні споруди. Все це подавалося технікою відмивки з розтушовкою, зрідка відтінялося штрихуванням. На тому ж кресленику тонкими лініями малювалися обриси укріплень, якими вони мали стати після реконструкції. Таким чином були розроблені фіксаційно–проектні плани Глухова, Чернігова, Козельця, Ніжина, Яготина, Любеча, Гадяча, Градизька, Ліпляєва, Басані, Борисполя, Орлика, Кременчука, Лубен та багатьох інших міст [63]. Саме з цієї серії походить перший відомий на сьогодні план Новгорода–Сіверського 1746 р. Його відмінність від серії дебоскетових планів полягає тільки у відсутності візи Д.Дебоскета. Автором плану є кондуктор Василь Ієвлєв. Цей план дає нам можливість локалізувати чимало втрачених архітектурних об'єктів Новгорода–Сіверського й цілком точно подає розпланувально–просторову структуру архітектурних об'єктів.

У 1770–х рр. радикально змінюється призначення міських планів. Якщо перед тим вони слугували виключно цілям фортифікації, то після опублікування 25 червня 1763 р. указу імператриці Катерини II "О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов, по каждой губернии особо" вони перетворюються на розпланувальні місторегулюючі документи. Головне завдання планів 1770–1780–х рр. полягало в максимально точній фіксації наявного стану міст, бо на основі цих документів опрацьовувалися перші проекти кардинальної реконструкції стародавніх містобудівних структур. Завдяки таким заходам імперської адміністрації ми маємо докладні плани Чернігова 1772, 1776 та 1778 рр. [64], Ніжина 1773 р. [65], Глухова 1776 і 1778 рр. [66] та низку інших.

Оригінальністю, значною джерельною цінністю та високою графічною культурою вирізняється рисований "План уездного города Борзны", виконаний 1782 р. майором Лорнеєм. На ньому позначені особливості топографії місцевості, топоніми, межі урочищ, трасування і назви вулиць, лінії укріплень. Цінність цього плану зростає з огляду на те, що на ньому рисунками головних фасадів показані всі церкви й найважливіші будівлі (жодна з них відтоді не збереглася). План має докладну легенду, в якій перелічено "знатнейшие дворы владельческие", а зображення хат подано різними умовними знаками, залежно від соціального стану власників. На плані показано також кузні, лазні, винокурні, цегельні, а на околицях Борзни – багато вітряків [52].

Після адміністративної реформи 1780–х рр., яка покінчила з автономією підросійської України і привела до створення двох намісництв – Чернігівського і Новгород–Сіверського, близько 1784 р. були виконані їх ілюміновані, великоформатні карти, по периметру яких розташовані схематичні плани губернських і повітових міст у малому масштабі [67]. На всіх планах топографія показана умовно, нанесена тільки вулична мережа та лінії укріплень. На деяких планах головні споруди взагалі не позначені (Прилуки, Борзна), на інших – мурованні споруди показані карміном, дерев'яні – вохрою (Глухів, Короп, Сосниця). На окремих планах дуже докладно (як для такого дрібного масштабу) показано міську забудову (Сосниця, Короп). Усі плани орієнтовані, але без експлікації.

Плани губернських і повітових міст входили до складу численних "Атласів" та "Описів" намісництв і губерній, що виконувалися в останній чверті XVIII ст. [84]. 1802 р. у зв'язку з розмежуванням утвореної 1796 р. Малоросійської губернії на дві – Полтавську й Чернігівську – було виконано "Атлас Малороссийской губернии" [68]. На окремих аркушах у прямокутних рамках з гербами міст розміщено їхні ілюміновані плани з орієнтацією, мірилом та експлікацією. Завдяки більшому формату тут докладніше, ніж у попередній серії, показано підоснову, розпланування і забудову. У серію входять плани Полтави, Миргорода, Гадяча, Лохвиці, Хорола, Ромен, Пирятина, Зінькова, Лубен, Переяслава, Прилук, Чернігова, Ніжина, Сосниці, Новгорода–Сіверського, Конотопа, Кролевця, Козельця та інших поселень. То були останні плани, які фіксували містобудівну ситуацію, що утворилася в XVII–XVIII ст.

Всі пізніші плани міст підросійської України демонструють нам або ж проекти їх перепланування, виконані в губернських креслярнях чи в Петербурзі (серед цих проектів зустрічається багато не реалізованих, зокрема по Путивлю, Полтаві, Новгороду–Сіверському, інших містах), а також результати втілення в життя цих проектів. Значний джерельний інтерес становлять серії планів 1786, 1803 та 1805 рр., на яких пунктирними лініями позначено старі розпланувальні елементи, а суцільними лініями з заливкою – розпланувані нові вулиці й квартали, більшість з яких дотривали до наших днів. Така "прив'язка" старих розпланувальних елементів до новітньої мережі розпланування дозволяє виконати з високим сту-

пенем вірогідності ретроспективні реконструкції містобудівних структур на сучасній інструментальній підоснові. Проекти перепланування міст підросійської України, розроблені у кінці XVIII — на початку XIX ст., були опубліковані у спеціальному томі кресленików у багатотомному виданні "Полное собрание законов Российской империи".

У 1840–х рр. було опрацьовано нову серію проектних планів міст, які дещо скоригували абстрактну геометричну мережу вулиць, запроектованих у попередній серії, краще враховували топографію й місцеві умови, а головне — докладно позначали парцеляцію і забудову.

У другій половині XIX ст. повітові землеміри й губернські межові контори складали численні землевпорядні плани, у т. ч. й міст, з точним розмежуванням земель. Ці плани дозволяють судити про ступінь реалізації проектів перепланувань міст, розроблених у кінці XVIII — на початку XIX ст.

У кінці XIX — на початку XX ст. на основі планів міст, складених повітовими землемірами, у Петербурзі були видані літографським способом графічні плани повітових і губернських міст. Усі вони виконані за єдиним шаблоном: у верхньому куті поміщався міський герб, заливкою і штрихуванням позначалися квартали забудови відповідно до валової прибутковості житлових приміщень. Найвідоміший з друкованих планів Києва тієї доби був складений землеміром В.Бошном у 1887 р., перевидавася декілька разів і навіть експонувався на Всесвітній промисловій виставці в Парижі 1889 р. [69].

При вивченні картографічних матеріалів по містах України за період XVII–XIX ст., впадає в око нерівномірність у повноті представлення різних населених пунктів: по деяких сотенних чи заштатних містечках відомі тільки поодинокі плани (Любеч, Батурин, Тростянець, Куп'янськ, Печенюги). Натомість по Києву, Чернігову, Глухову, Путивлю, а також по Переяславу, Харкову, Сумах і Лебедину збереглося надзвичайно багато планів, які дозволяють буквально по роках простежити містобудівну еволюцію цих поселень. Окремою темою є історичні плани Києва, яких нині відомо кілька десятків. Ці плани, як рисовані (плани полковника І.Ушакова 1695 р. та 1713–1715 рр.), так і топографічно точні, інструментальні (плани 1706 р. генерал–майора Алларта, 1799 р. І.Кедріна та ін.), синхронні й ретроспективні (серія планів–реконструкцій М.Закревського) неодноразово публікувалися й коментувалися [69].

Найбільше оригінальних планів XVII–XIX ст. українських міст, у т.ч. Півдня України і Криму, зберігається в архівах та бібліотеках Росії: у Москві — в Російському державному військово–історичному архіві (фонди Військово–ученого архіву — ВУА, 349 і 418); Російському державному архіві давніх актів (фонди 1356, 1351 та ін.); у Санкт–Петербурзі — в Російському державному історичному архіві (фонди 1293, 1399 та ін.), в Бібліотеці Російської Академії Наук та Російській національній бібліотеці (відділ рукописів, фонд 40). В українських архівах та бібліотеках плани міст представлені гірше й у вужчому хронологічному діапазоні — переважно 2–ї пол. XVIII–XIX ст. Вони зберігаються в ЦДІА України, у Харківській філії ЦДІА України, державних архівах областей, відділі картографії НБУ ім. В.Вернадського.

Плани міст і містечок Правобережної і Західної України в архівах Росії представлені тільки з 80–х рр. XVIII ст., коли частина цих регіонів увійшла до складу Російської імперії. Виконані в той час перші серії планів міст Волинської і Подільської губерній є підсумковими джерелами щодо розвитку цих міст до XIX ст. [70]. У той же час, а саме — після приєднання до Австрійської імперії значних теренів Галичини і Буковини в 1780–х рр. почали широко створюватися й використовуватися кадастрові плани населених місць цих земель на інструментальній топооснові, з досить точним нанесенням розпланувальної мережі й зазначенням особливостей забудови (плани Львова, Чернівців). Підсумковим картографічним документом по цьому реґіону можна вважати карту Ф. фон Міґа 1779–1782 рр., яка добре фіксує важливі містобудівні особливості більшості міст і містечок краю. Її дослідив у Віденському архіві кандидат архітектури М.Бевз [71]. Загалом, плани міст Галичини, Поділля і Волині 2–ї половини XVIII ст. представлені в архівах Польщі (Краків, Варшава) та Австрії (Відень). У Віденських архівах, окрім планів Львова, Станіслава, Хотина, Окопів, Дубна, Кам'янця–Подільського, доктор архітектури П.Ричков виявив також цікаві плани Мукачева. Ми не зупиняємось на характеристиці цих джерел, оскільки вона наведена в публікації П.Ричкова [72].

Для досліджень містобудування України, за умов ускладнення доступу до іноземних архівосховищ, великого значення набуває Довідково–інформаційний фонд НДІТІАМ, де зібрано якісні фотокопії більшості відомих планів населених місць України XVII–XIX ст.

Важливим джерелом для вивченя містобудівного розвитку населених місць упродовж XX ст. є різноманітні проектні матеріали радянської доби. Це різні схеми, плани, проекти, передовсім — схеми і проекти районного планування, генеральні плани міст, проекти детального планування їхніх центрів та окремих районів тощо. Ці матеріали зберігаються в технічних архівах проектних інститутів, архівах головних управлінь містобудування і архітектури обласних державних адміністрацій, в управліннях і відділах головних архітекторів міст. Без аналізу цих розпланувальних документів і ступеня їх реалізації та міри впливу на міське сере-

довище годі зрозуміти метаморфози історичних населених місць за радянської доби. Тому у відповідних підрозділах розділу 7 такий аналіз буде зроблено на прикладах конкретних міст — Глухова, Сум, Ромен, Чигирина та інших.

Сучасні картографічні матеріали по історичних населених місцях є незамінимою підосновою для будь–яких історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень, зокрема для визначення міри збереженості містобудівної та іншої нерухомої культурної спадщини. Для цього застосовується сучасна топогеодезична підоснова масштабів 1:2000, 1: 5000, 1:25000. Для вирішення деяких спеціальних дослідницьких завдань може застосовуватися підоснова інших масштабів — 1: 1000, 1: 10000 чи 1:50000.

Іконографічні матеріали про старовинні населені місця представлені досить широко і в різноманітних сховищах — центральних та обласних архівах, історичних, краєзнавчих, художніх музеях тощо. Всі вони мають велику цінність для дослідника. Найважливіші з них — малюнки, гравюри й літографії, що фіксують загальні вигляди, панорами, перспективи міст, комплексів і ансамблів. Класичними в цьому плані є види Києва та його околиць, замальовані голландським художником А. ван Вестерфельдом у середині XVII ст., гравюри Ф.Гоґенберґа за рисунком А.Пассаротті з зображенням панорами Львова 1607 р., К.Томашевича з зображенням м. Кам'янця–Подільського кінця XVII ст., Д.Сінкевича з зображенням Крехівського монастиря 1699 р., серія гравюр з зображенням Почаївського монастиря XVIII ст., дереворити й мідьорити київських лаврських, почаївських, чернігівських та новгород–сіверських стародруків XVII–XVIII ст. (Н.Зубрицького, Л.Тарасевича, І.Щирського). Їм присвячена чимала література. Більшість з них опубліковані у різних виданнях [73]. Гравюри й естампи з видами Львова та інших міст Галичини зібрано у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (далі — ЛНБ). Найціннішими інформаційно є гравюри Я.–О.Горчина 1665 р., К.–А.Недбаловича 1702 р., естампи Ф.Пернера та Й.–К. Гаффнера 1772 р., види Львова А.Прікснера та Ж.Вейніга кін. XVIII ст.[74]. Велику цінність мають: серія малюнків Наполеона Орди 1850–х — 1870–х рр., літографії за цими малюнками, а також малюнки й літографії мистців XIX ст. — Т.Шевченка, М.Сажина, О.Кунавіна, Ф.Алексєєва, Ф.Солнцева, О.Сластьона, М.Арандаренка, В.Христофорова, М.Кулеші, В.Хлопіцького, Г.Потоцької, В.Тімма, К.Веєрмана, К.Пржичиховського, З.Фоґеля, І.Зейдліца, А.Лянґе, Г.Пейєра, В.Ріхтера, численні зарисовки фрагментів галицьких міст та окремих будівель, зроблені львівським архітектором Ю.Захарієвичем у 1890–х рр. З серед. XIX ст. по найзначніших містах (Львів, Чернівці, Київ тощо) готувалися й видавалися збірки гравюр та літографій, що розповсюджувалися досить широко.

Важко переоцінити джерельну вартість фотографії, яка на наших теренах з'явилася з 2–ї половини XIX ст. Ці натурні знімки фіксують окремі архітектурні об'єкти, комплекси й ансамблі, панорами, перспективи й фрагменти забудови. Вони зберігаються в Ленінградському відділенні Інституту археології Російської Академії Наук (Санкт–Петербург), у багатьох українських центральних та обласних архівах і музеях, у окремих краєзнавців на місцях. Найповніша збірка таких фотодокументів за період 2–ї пол. XIX — середини XX ст. зберігається в Довідково–інформаційному фонді інституту НДІТІАМ, а також в Архіві пам'яткоохоронної документації Держбуду України. Зазначені фотографії у кінці XIX — на початку XX ст. послужили основою для видання численних листівок з видами міст та їхніх визначних будівель. Такі листівки відомі по більшості старовинних міст та курортних місцевостей України, як підросійської, так і підавстрійської. Видавали їх численні російські, австрійські, німецькі, згодом — польські фірми з двомовними текстівками. Особливо багато листівок видавалося по Києву, Львову, Харкову, Чернівцях, Сумах, Полтаві, Кам'янцю–Подільському, Південному берегу Криму. Нині ці листівки є раритетними іконографічними джерелами, без залучення яких не обходиться жодне історико–містобудівне дослідження.

Проектних матеріалів щодо будівель і споруд, давніших середини XVIII ст., збереглося дуже мало (переважно, по об'єктах Західної України) [75]. Проте важливим, досі недооціненим джерелом є проектні матеріали XIX — поч. XX ст. щодо реконструкцій, добудов і перебудов архітектурних об'єктів, що постали в давніші епохи. Ці кресленики, нерідко виконані вправно і високопрофесійно, такими відомими архітекторами, як А.Меленський, П.Спарро, А.Гросс, А.Куцевич, І.Кедрін, А.Карташевський, І.Дейнека, О.Ветринський та багато інших, дають нам уявлення про те, як виглядали в їхні часи певні архітектурні споруди, у т. ч. ті, що не збереглися. Ці проектні матеріали зберігаються у фондах РДІА, ЦДІА України, обласних архівах, а також в зарубіжних архівосховищах (Відень, Варшава, Краків).

Текстові архівні матеріали щодо розвитку містобудування й архітектури — це різноманітні переписні, будівничі книги, розписні списки міст Києва, Чернігова, Переяслава, Чигирина, Путивля, Ніжина, Сум і багатьох інших, що зберігаються у фондах колишнього Московського архіву Міністерства юстиції (нині — РДАДА). Частина з них опублікована. В цих описах містяться іноді настільки докладні описи споруд і комплексів, особливо фор-

тифікаційних, що стає можливою їх вірогідна реконструкція (за приклад можуть правити укріплення Путивля XVII ст., графічну реконструкцію яких нам за участю В.Ленченка вдалося виконати на основі описів XVII ст.) [76].

Важливими джерелами щодо історії архітектурного формування монастирських комплексів є їхні описи. На підросійській Україні вони складалися після 1764 р. у зв'язку з секуляризацією монастирських маєтностей. У ЦДІА України, ДАЧО, РДІА зберігаються докладні описи багатьох монастирів Лівобережжя, Слобожанщини і Правобережжя. Особливо цінні ті текстові документи, які можна співвіднести зі збереженими синхронними графічними матеріалами [77].

У фондах установ Генерального уряду Гетьманщини, які зберігаються в ЦДІА України (Київ), особливо у фондах Генеральної військової канцелярії, відклалося дуже багато документів щодо будівництва в Лівобережній Україні, особливо того, яке велося державним коштом або під наглядом державних органів. Це справи про будівництво і реконструкцію різних споруд, комплексів і цілих міст — Києва, Глухова, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Батурина, Козельця тощо [78]. Аналогічні матеріали щодо забудови населених місць Слобожанщини відклалися у Харківській філії ЦДІА України та Державному архіві Харківської області, а, приміром, матеріали щодо забудови Львова — у ЦДІА України у Львові. Загалом у справах, які зберігаються у вітчизняних центральних та обласних архівах, а також у зарубіжних архівосховищах, широко відображені питання перепланування міст, зведення чи знесення, а також ремонтів і перебудов різноманітних споруд, міського впорядження, будівництва гребель, мостів, промислових підприємств, змін природної підоснови. В архівних матеріалах також відображено статистику по населених місцях за різні періоди, що має важливе значення для дослідника.

Для вирішення завдань, які стоять перед історико–містобудівними пам'яткоохоронними дослідженнями, слід залучати літературу з історії України загалом, окремих її регіонів та населених місць. Загалом, усю літературу, дотичну до теми, можна поділити на декілька груп.

Про найдавніші етапи розвитку населених місць дозволяє судити інформація, зібрана у щорічнику "Археологічні пам'ятки УРСР" та тритомнику "Археологія Української РСР" [79], в інших археологічних працях, що стосуються старовинних населених місць, зокрема в книжках і публікаціях М.Брайчевського, П.Толочка, Г.Івакіна, О.Сухобокова, С.Крижицького, М.Сагайдака, І.Винокура, М.Відейка, В.Коваленка, І.Ляпушкіна та інших археологів, а також у працях про давні городища Д.Самоквасова [80], Д.Багалія [81], В.Ляскоронського [82].

Значну групу складають писемні джерела про заснування і розвиток різних населених місць: публікації архівних документів, описів, статистики, різних "Атласів"[83], описів намісництв, губерній[84] і міст, описів укріплень в "Актах..."[85], відомості про міста, зібрані й опубліковані одним із перших краєзнавців підросійської України В.Пассеком [86], відомості про військово–територіальний устрій [87], про фабрики, заводи і розвиток промисловості [88].

Питання історичного розвитку населених місць України в XIX — першій третині XX ст. були в колі зацікавлень істориків В.Антоновича, М.Грушевського, М.Владимирського–Буданова, О.Лазаревського, Г.Карпова, І.Іловайського, М.Арандаренка, М.Мовчанівського, Д.Багалія, І.Самчевського, О.Яригіна, В.Юркевича. Монографічних досліджень окремих поселень було мало. Серед них варто згадати праці І.Левицького і М.Ернста про Путивль [89], І.Левицького про Суми [90], І.Курилова про Ромен [91], І.Самчевського про Новгород–Сіверський [92] та О.Лазаревського про Батурин [93], І.Іловайського та О.Яригіна про Чернігів [94], Д.Багалія і Д.Міллера про Харків [95], М.Берлинського, М.Закревського, М.Шероцького, Ф.Ернста про Київ [96].

По населених місцях Західної України також існує значна література різними мовами, зокрема праці В.Ільницького про стародавні галицькі міста [97], праці І.Шараневича про Галич, писані "язичієм" та польською мовою [98], польськомовні розвідки Садока Баронча про Броди, Жовкву, Станиславів, Залізці, Бучач, Язлівець [99], німецькомовна праця професора Чернівецького університету Р.–Ф.Кайндля "Історія Чернівців" [100], розвідки В.Площанського про Дрогобич, Бучач, Жовкву, Христинопіль, В.Чернецького про Сокаль і Белз, Б.Януша про Львів, І.Крип'якевича про Львів [101], Жовкву, Галич, Зборів, Самбір, Л.Чачковського про Теребовлю і Белз, М.Голубця про Сокаль та інші. Характеристика цієї джерельної бази з переліком літератури подана в одній з останніх праць М.Бевза [71], що дає нам підстави не зупинятися детально на цьому питанні. Усі ці праці мають одну спільну рису: в них архітектурні й містобудівні питання заторкувалися лише побіжно.

Цінну інформацію подибуємо в періодичних виданнях історичного профілю — "Киевской старине", "Археологической летописи Южной России" тощо — у статтях істориків І.Каманіна, В.Горленка, О.Лазаревського, В.Модзалевського та інших дослідників [102].

Особливої уваги заслуговує література про фортифікацію середньовіччя й нового часу, зокрема двотомна праця генерал–майора артилерії Ф.Ласковського "Материалы для истории ин-

женерного искусства в России" [103] та історіографічне дослідження полковника російського генштабу А.Мишлаєвського "Крепости и гарнизоны в Южной России в 1718 г." [104].

За радянських часів історіографія українських міст збагатилася кількома фундаментальними працями, зокрема збірником "Чернігів і Північне Лівобережжя" за редакцією М.Грушевського (1928 р.) [105], монографією О.Компан "Міста України в другій половині XVII ст." (1963 р.) [106] та багатьма працями про старовинні міста [107], яких ми при потребі торкатимемось у розділі 7. Загалом, після гласних і негласних заборон на дослідження історико–краєзнавчого характеру за радянської влади, своєрідний "бум" історико–краєзнавчих досліджень і публікацій спостерігається з початку 1970–х рр., наростаючи по мірі занепаду комуністичного режиму. Одним з каталізаторів зрослого зацікавлення історією населених місць України стала фундаментальна праця небаченого доти масштабу, на якій ми спинимося докладніше.

26–томну працю "Історія міст і сіл Української РСР" можна вважати своєрідним "історіографічним шедевром" радянської доби. Вона була підготовлена під керівництвом центрального комітету та обласних комітетів правлячої в СРСР комуністичної партії і видана протягом 1962–1974 рр. українською мовою (розпочате видання відповідних томів російською мовою так і не було завершене). Це видання стало унікальним для СРСР (приміром, Росія на таку працю не спромоглася), отримало безліч схвальних відгуків радянських вчених, близько 200 статей і рецензій у пресі, а відтак 1976 р. було удостоєно Державної премії СРСР [108]. Ця одіозна праця могла би вважатися етапною, підсумковою і енциклопедичною, якби вона не мала всіх вад, притаманних українській радянській історіографії, таких як: неприпустима редукція всієї "дорадянської" історії як маловартісної, штучного роздмухування радянської доби та її уявних "здобутків", замовчування невигідних режиму історичних фактів і явищ, зведення історичного процесу до доброчинності "керівної і спрямовуючої ролі" комуністичної партії, "ленінської" дружби народів чомусь під керівництвом тільки одного народу — російського. У нарисах про конкретні населені місця подибуємо розлогу інформацію про свиноферми, надої молока і врожаї, про так зване соціалістичне змагання й так званих передовиків, а головне — що всі міста і села "невпізнанно змінилися" за роки радянської влади. І водночас — жодного слова не знайдемо про справжній історичний розвиток цих поселень, не кажучи вже про архітектурно–містобудівну еволюцію та нерухому культурну спадщину. В цілому, ця велетенська колективна праця понад 100 тисяч краєзнавців, істориків, викладачів і журналістів з усієї України (2360 авторських аркушів тексту, 9659 статей, понад 9 тисяч ілюстрацій, опрацьовано понад 1,5 млн. архівних справ і 250 тисяч бібліографічних джерел) була заснована на хибних методологічних засадах. Тому, на жаль, її слід оцінити з сучасних наукових позицій як засадничо фальсифікаторську. Цей 26–томник був документом свого часу, того часу, який безповоротно відійшов у минуле. Відтак будь–які спроби перевидання в незалежній Україні цієї "Історії міст і сіл" [109], навіть у підправленому вигляді, є цілком безглуздими і безперспективними.

Важливим внеском у вивчення історичних населених місць України, їх мистецьких пам'яток, стали праці доктора мистецтвознавства Г.Логвина "По Україні" [110], а також про конкретні старовинні міста — Київ [111], міста Лівобережної України [112], про Українські Карпати [113], книги Г.Островського, Т.Трегубової та Р.Миха про Львів [114, 115], Б.Колоска та Р.Метельницького про Луцьк [116], М.Бевза про Белз та інші міста Галичини, О.Пламеницької про Кам'янець–Подільський та деякі інші [117].

Про системи розселення в Україні доби середньовіччя й нового часу дають деяке уявлення видання історико–географічного характеру: "Записки о Полтавской губернии" М.Аранда-ренка [118], "Обозрение Румянцевской описи Малоросии" О.Лазаревського, опубліковані матеріали "Генерального следствия о маетностях" кількох лівобережних полків 1729–1731 рр., а також вже згадувані вище "Опис Новгород–Сіверського намісництва" та "Черниговского наместничества топографическое описание" О.Шафонського, видані вже в наш час описи Київського і Харківського намісництв та Лівобережної України.

Важливими джерелами щодо історії сакральних пам'яток і комплексів є фундаментальні історико–статистичні описи, дуже поширені в XIX столітті: Чернігівської, Харківської, Полтавської та інших єпархій і губерній, а також монастирів — Крупицько–Батуринського, Максаківського, Софроніївського, Пустинно–Рихлівського, Козелецького Георгіївського, Глинської пустині та інших [119]. Вони відзначаються докладністю і фактичною достовірністю, оскільки, здебільшого, засновані на відомостях з церковних документів, які не дійшли до нашого часу, бо були знищені в радянську добу. Однак більшості з цих праць властивий фактографічно–описовий підхід, брак цілісного уявлення про архітектуру й містобудування.

Дослідник історико–містобудівних проблем знайде важливу інформацію у старих довідкових виданнях, таких як "Велика енциклопедія" 1900 р., Енциклопедичний словник Ф.Брокгауза і І.Єфрона [120], "Словнику географічному королівства Польського" [121],

в Географічно–статистичному словнику Російської імперії [122], у багатотомному виданні енциклопедичного характеру "Городские поселения в Российской империи" [123], у "Пам'ятних книжках" губерній і великих міст за різні роки. Найбільшою повнотою і добрим фаховим рівнем відзначаються компілятивні за характером, але дуже ґрунтовні статті у багатотомному довідковому виданні історико–географічного характеру за редакцією В.Семенова (Тянь–Шанського) "Россия. Полное географическое описание нашего отечества" [124]. З енциклопедично–довідкових видань останніх двох десятиріч варто згадати енциклопедичні довідники "Київ", "Чернігівщина" і "Полтавщина", підготовлені й видані на високому науковому рівні [125]. У радянський період, коли історико–архітектурні публікації були обмежені й суворо цензуровані, чимало корисної для дослідників інформації історико–краєзнавчого характеру потрапляло на сторінки різних путівників, нарисів, інших видань краєзнавчо–туристичного характеру. З огляду на це подібні видання також слід залучати до бібліографії по темі.

Завдання історико–містобудівних досліджень неможливо вирішити без залучення праць з історії української архітектури та містобудування. Це, зокрема, такі фундаментальні узагальнюючі праці, як 2 томи "Нарисів історії архітектури Української РСР", 5 томів "Історії українського мистецтва", 3–й та 6–й томи "Всеобщей истории архитектуры", присвячені, зокрема, й архітектурі України [126].

Етапним довідковим виданням щодо архітектурної спадщини України став 4–томний ілюстрований довідник–каталог "Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР", виданий у Києві протягом 1983–1986 рр. [127]. В ньому зібрані текстові довідки, кресленики і фото понад 2000 пам'яток містобудування і архітектури всіх регіонів України. На жаль, цей каталог далекий від повноти, оскільки в ньому не враховані кілька тисяч пам'яток архітектури місцевого значення.

Якщо питання історії архітектури України в цілому досліджено досить повно, то стан наукової розробки окремих питань містобудування (розпланування і забудови міст, композиційної ролі та розпланувально–просторового устрою комплексів і ансамблів) на сьогодні не можна визнати задовільним. Зокрема, містобудування й оборонне будівництво України висвітлено в літературі недостатньою. У розділах 6–го тому 12–томової "Всеобщей истории архитектуры" і томах "Історії українського мистецтва" є розділи, спеціально присвячені містобудуванню з деякими міркуваннями щодо розвитку оборонних систем. Проте праць, які б давали цілісне уявлення про ці процеси, в українському архітектурознавстві зараз бракує. Тому особливої уваги заслуговує монографія російського дослідника Л.Тверського "Русское градостроительство до конца XVII века", де автор "нічтоже сумняшеся" залічив до "русского" містобудування не тільки Слобожанщину, а й Північне Лівобережжя і навіть Київ. Проте вченому вдалося докладно вивчити розпланувальні системи кількох міст (Путивль, Переяслав, Київ, Чернігів), виділити основні типи розпланування і оборонних систем, вперше ввести в науку значний архівний матеріал [128]. Цей напрямок досліджень продовжила його учениця, московська дослідниця Г.Алфьорова, до праць якої ми будемо звертатись. Та ж вада, яку ми зазначили у праці Л.Тверського, притаманна й новішому російському виданню: вже за часів незалежності України в Санкт–Петербурзі 1993 р. було опубліковано фундаментальний багатотомник "Русское градостроительное искусство", підготовлений ще в "застійні" часи. Там є розділи про ранньосередньовічне українське містобудування, написані Г.Логвином та Ю.Асєєвим [129]. Ми не маємо серйозних зауважень до цих розділів. Є тільки одне запитання: яке відношення мають ці розділи до питомо російського містобудування?

З українських дослідників історію містобудування досліджували Г.Логвин, Н.Новаковська, В.Ленченко, А.Станіславський, П.Юрченко, М.Цапенко, С.Кілессо, В.Тимофієнко, А.Карнабід, Л.Пляшко, Т.Трегубова, Б.Колосок, Євгенія та Ольга Пламеницькі, Р.Могитич, М.Бевз, а також автор цієї монографії.

Новітній етап досліджень архітектури й містобудування України відзначається появою кількох фахових періодичних видань, ширшою, ніж у попередні періоди, публікацією результатів архітектурних, містобудівних, реставраційних досліджень, появою нових добре обґрунтованих атрибуцій пам'яток архітектури та містобудування. Для теми нашого дослідження важливими є публікації І.Могитича, С.Кравцова, В.Завади, О.Пламеницької та інших у щорічнику "Архитектурное наследство" (Москва), статті Д.Косенка, П.Ричкова, Т.Кілессо, Л.Крощенка, Г.Петришин, В.Завади, В.Харламова, С.Юрченка, В.Вуйцика, В.Ленченка, О.Пламеницької, В.Пуцка, М.Дегтярьова, Є.Ковальчика, Є.Водзинського та інших авторів у п'яти випусках щорічника "Архітектурна спадщина України", статті українських архітекторів, реставраторів і мистецтвознавців у збірнику праць "З історії української реставрації" [130], збірниках наукових праць НДІТІАМ "Теорія та історія архітектури і містобудування", 12–ти випусках "Вісника інституту "Укрзахідпроектреставрація", журналі "Пам'ятки України: історія та культура".

З 1985 по 2002 рр. опубліковано близько 100 статей у різних виданнях та кілька монографічних досліджень автора цієї праці, присвячених різноманітним питанням, дотичним до проблематики історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень. Їх перелік подано в кінці цієї книги. Цій же проблематиці була присвячена й кандидатська дисертація автора "Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648–1781 рр.)" [131].

Завдання історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень слід вирішувати у всеозброєнні сучасних науково–методичних напрацювань. Для цього необхідно залучати праці з методики вивчення, реконструкції, збереження стародавніх містобудівних систем О.Щенкова, Б.Михайловського, Т.Зарембської, М.Кудрявцева, Т.Кудрявцевої, Г.Мокеєва, Ю.Ранинського, Б.Колоска, Т.Трегубової, Є.Водзинського [132]; роботи з методики складання історико–архітектурних опорних планів Г.Алфьорової, С.Регаме, Л.Соколова, [133]. Вважаємо необхідним підкреслити значущість робіт Ю.Ранинського [134], присвячених виявленню архітектурної своєрідності міст, та досліджень Є.Водзинського і С.Регаме [135] щодо видового розкриття об'єктів нерухомої культурної спадщини у міській забудові. Питанням виявлення, облікування й охорони історичних міст присвячені публікації А.Іконнікова, В.Островського, А.Беккера, М.Бевза, Є.Водзинського [136]. Проблеми й методику виявлення, поцінування і моніторингу пам'яток архітектури розробляли В.Завада, Г.Таукач, Є.Федосова [137]. Містобудівній охороні нерухомих пам'яток різних видів присвячено дослідження І.Кроленко, А.Шабельникова, В.Сергіна, Е.Щукіної [138]. Комплексний аналіз міського середовища є предметом праць Е.Трутнєва, О.Високовського, В.Чистової, О.Пруцина, Б.Римашевського та В.Борусевича [139], а також колективної монографії інституту КиївНДІПмістобудування [140].

Особливо слід відзначити прекрасну монографію А.Беккера і О.Щенкова "Сучасне міське середовище і архітектурна спадщина" з аналізом еволюції міського середовища під впливом процесів розвитку міста, з виділенням тих якостей середовища, які актуальні тепер [141]. У цій монографії сформульовані важливі методичні засади щодо принципів поєднання нових архітектурних об'єктів з архітектурною та містобудівною спадщиною. Важко переоцінити також вплив на формування містобудівних підходів в охороні нерухомої культурної спадщини колективної монографії за редакцією А.Іконникова та М.Гуляницького "Памятники архитектуры в структуре городов СССР" [142]. Загальнокультурні аспекти діяльності з охорони історичних міст акцентував у своїх статтях покійний російський академік Д.Лихачов [143]. Питанням комплексної реконструкції старовинних міст і районів історичної забудови присвячено збірку наукових праць московського інституту "ЦНИИП реконстукции городов" 1989 р., в якому насвітлені як теоретичні проблеми, так і різноманітний досвід реконструкції історичних міст, накопичений у СРСР і за кордоном [144]. Важливе методичне значення має невелика за обсягом стаття українського архітектора з Румунії Г.Куринського–Ворони, котрий запровадив поняття містобудівної реставрації та запропонував методику селективної реконструкції [145]. А загалом, у дослідженнях неможливо обійтися без урахування великого, різноманітного й дуже корисного зарубіжного досвіду [146], у т. ч. нормативних і методичних напрацювань, про які ми докладніше скажемо в наступних розділах.

Отже, якщо розглядати джерельну базу з історії містобудування і архітектури України загалом, то вона видається достатньо обширною і різноманітною. Якщо ж звернутися до проблем джерельної бази по будь–якому конкретному історичному населеному місцю, то виявиться, що за деякими винятками (Київ, Львів), ця джерельна база дуже неоднорідна, а бібліографія характеризується певною однобічністю: у ній недостатньо відображені етапи містобудівного розвитку та формування архітектурного середовища певного поселення. Це свідчить про загальний низький ступінь вивченості містобудівної структури та архітектурно–просторового середовища наших населених місць на різних історичних етапах їх формування. Незважаючи на велику кількість і нерідко високий фаховий рівень публікацій, переважна більшість старовинних міст і сіл досі належно не оцінені як історико–культурні феномени, бо вони (за деякими винятками) не стали об'єктами вичерпних комплексних історико–містобудівних досліджень.

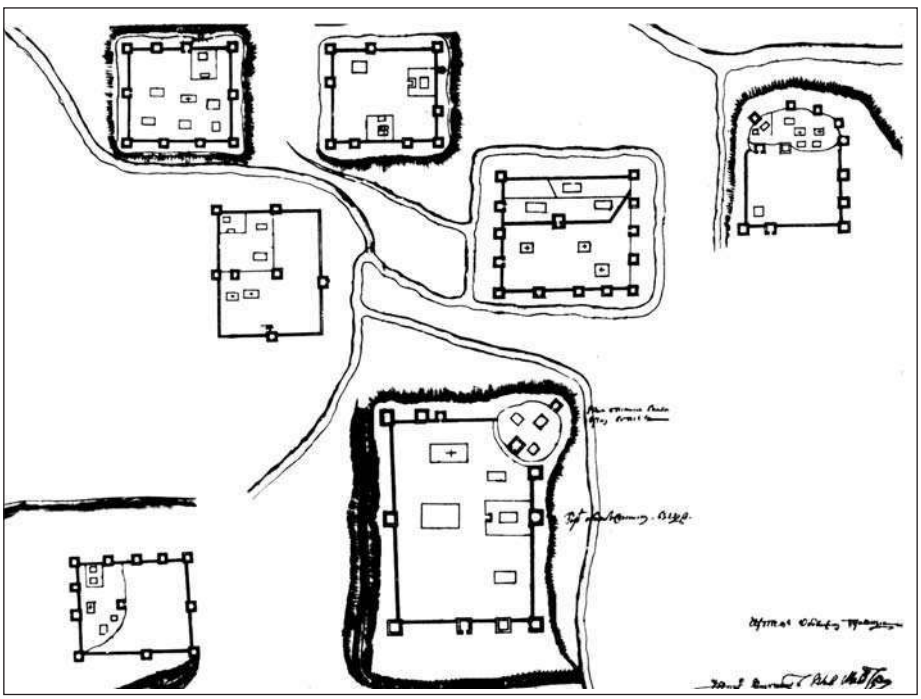
Слід узяти до уваги, що найцінніші картографічні джерела з історії містобудування України зосереджені в зарубіжних архівосховищах. Це збільшує актуальність підготовки і публікації археографічних видань цих джерел, без вільного доступу до яких неможливий подальший розвиток історико–містобудівних досліджень.

Таким чином, історико–містобудівні пам'яткоохоронні дослідження населених місць України мають базуватися на всіх нині приступних картографічних, іконографічних, бібліографічних, архівних і проектних матеріалах, враховувати результати археологічних розвідок і розкопок, новітні методичні напрацювання і досвід аналогічних робіт, проведених у інших країнах. Головний акцент слід зробити на натурному вивченні містобудівної структури, архітектурного середовища, збережених архітектурних і містобудівних об'єктів.



Фрагмент загальної карти України Г.–Л. де Боплана 1650 р.

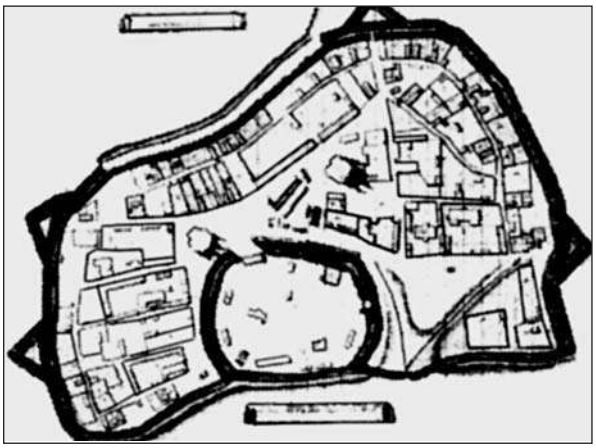
"Чертеж Обоянской провинции" кін. XVII ст.



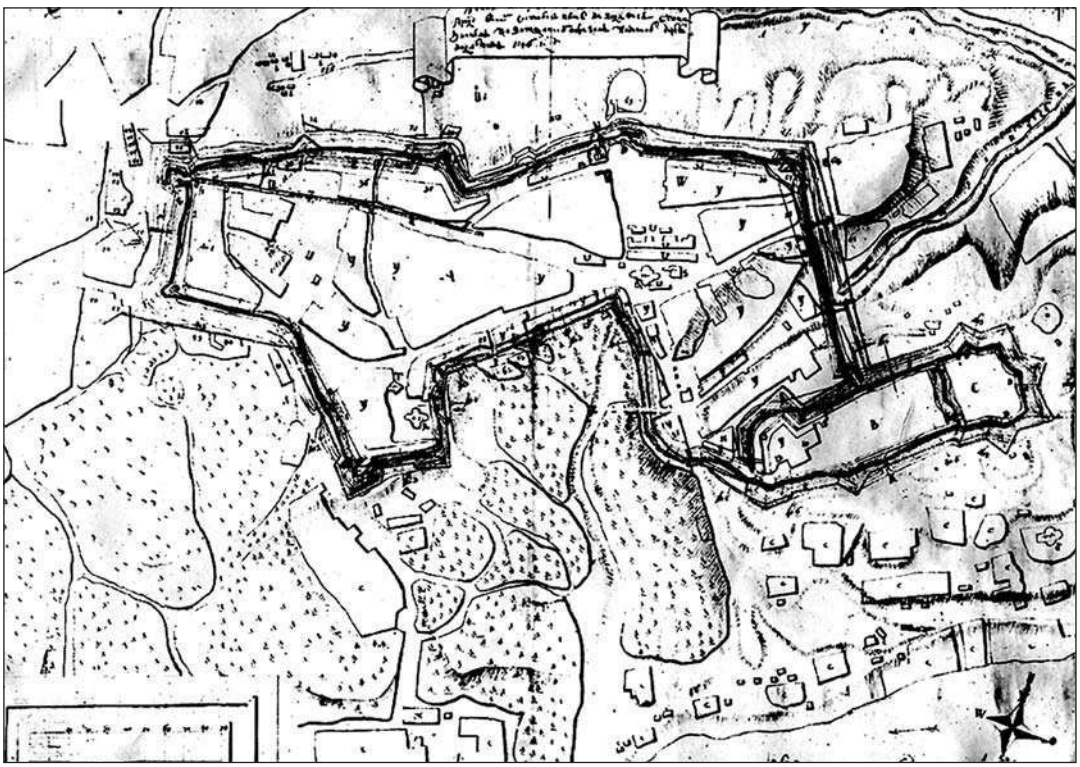
План Переяславської фортеці 1740 р.

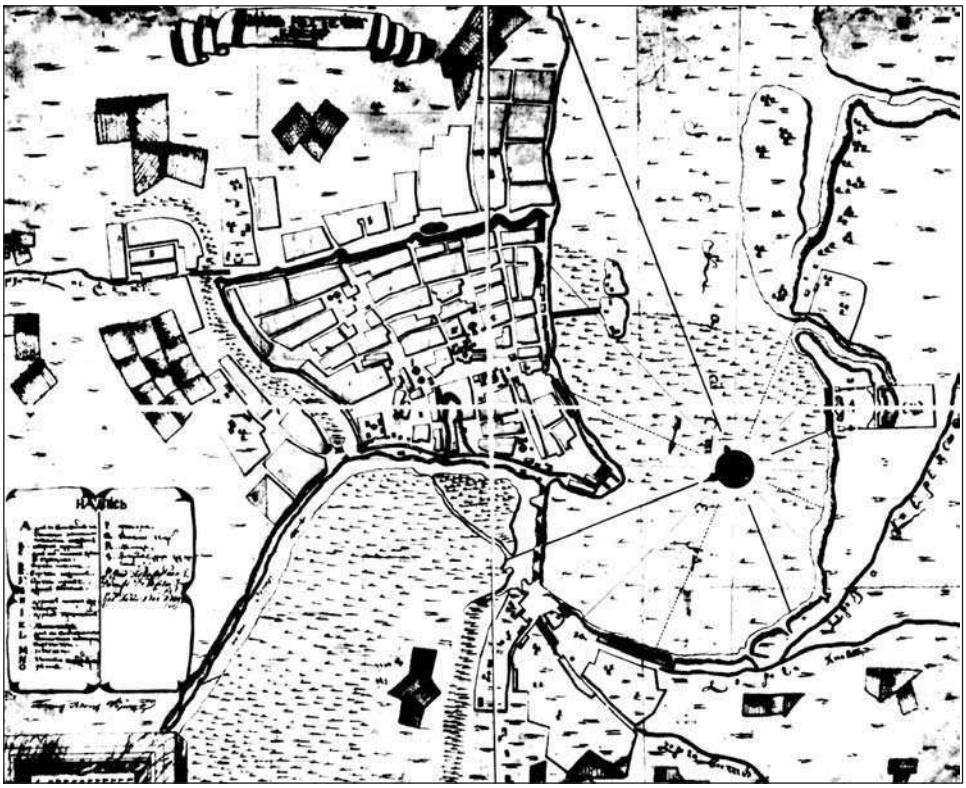


План Прилуцької фортеці 1740–х рр.



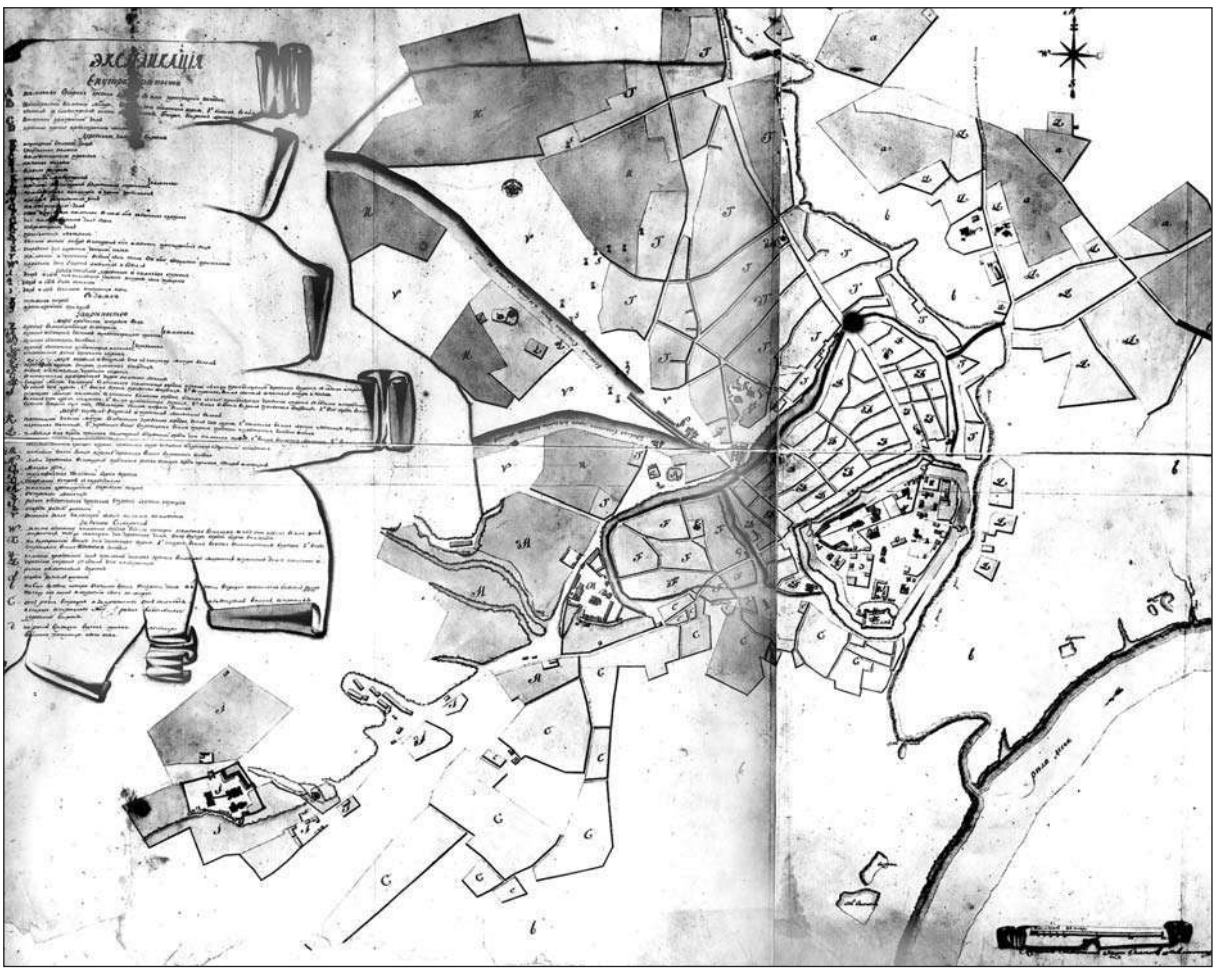
План Лубен 1746 р.

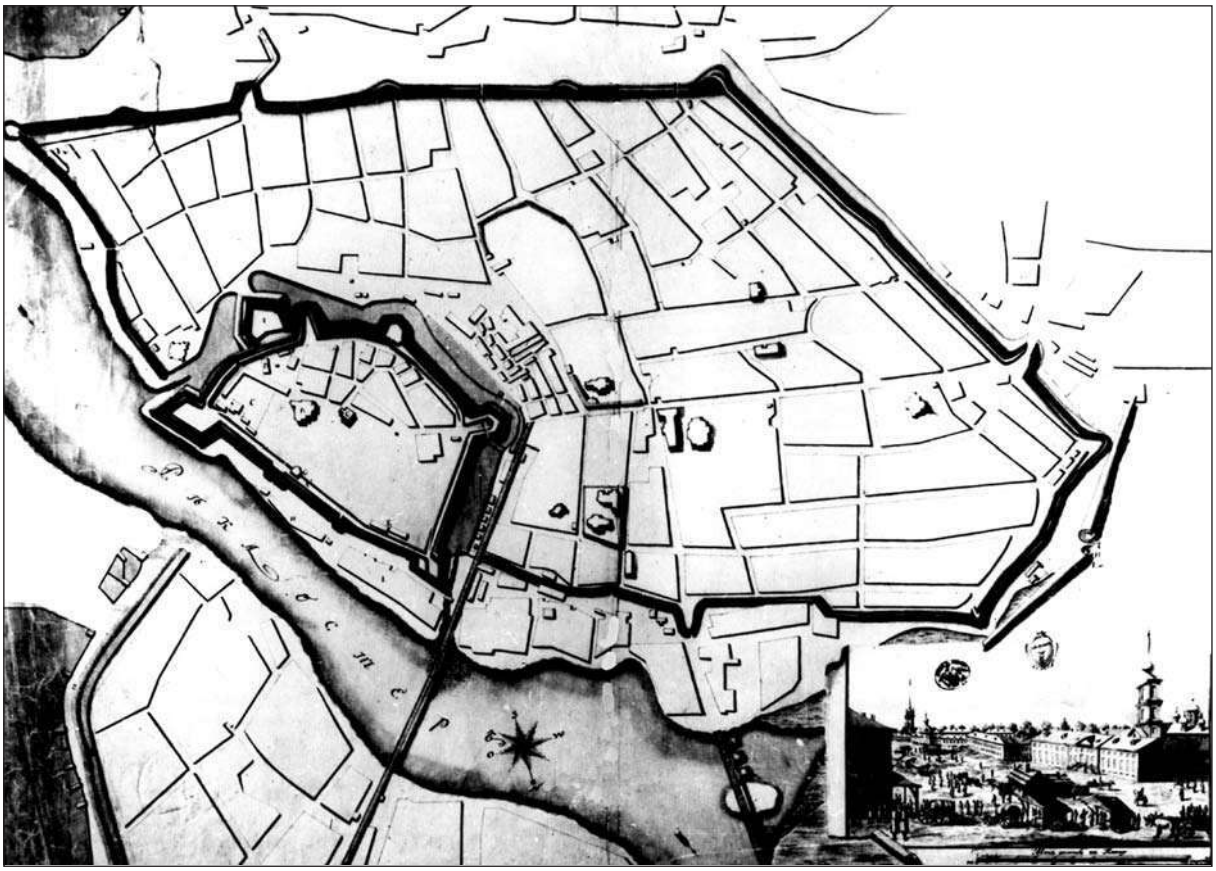




План Козельця 1740 р.

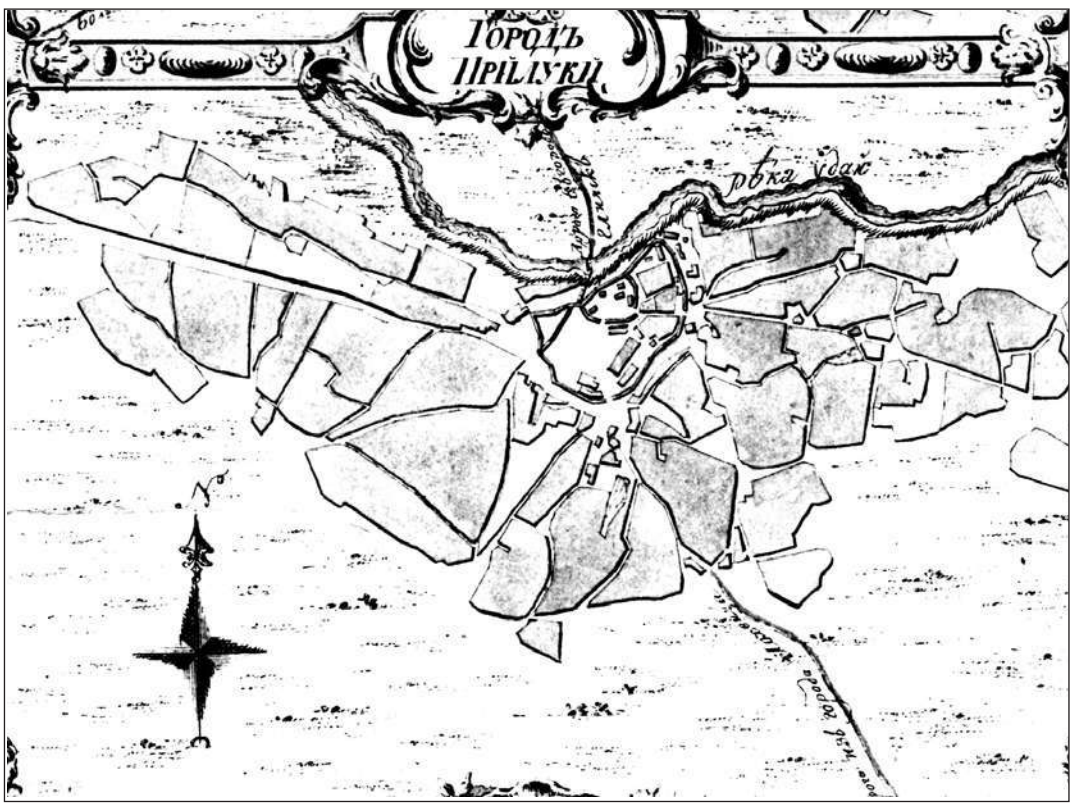
План Чернігова 1772 р.





План Ніжина 1773 р.

План Прилук 1784 р.

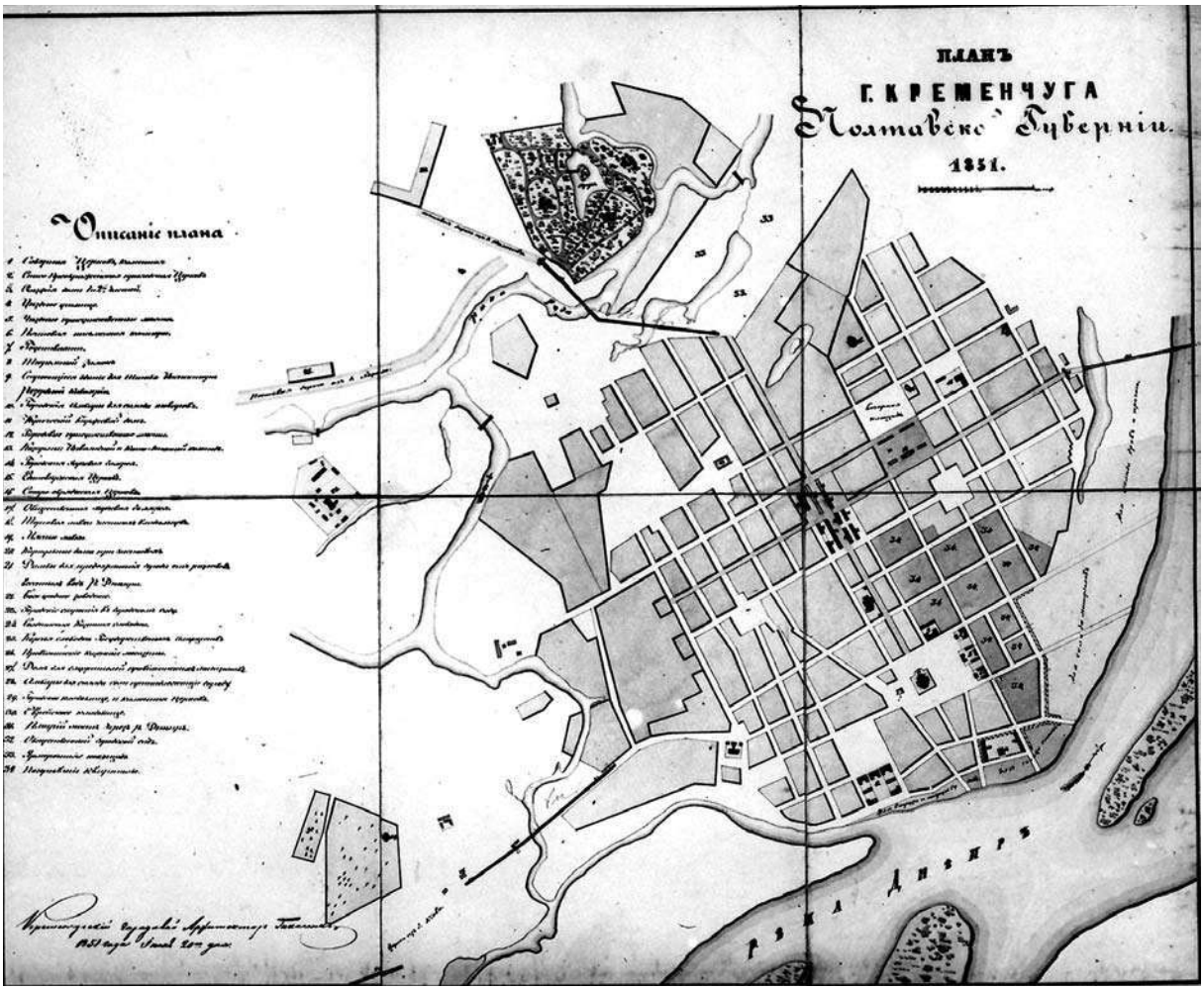




План центральної частини Гадяча 1784 р.

План Сосниці 1802 р.

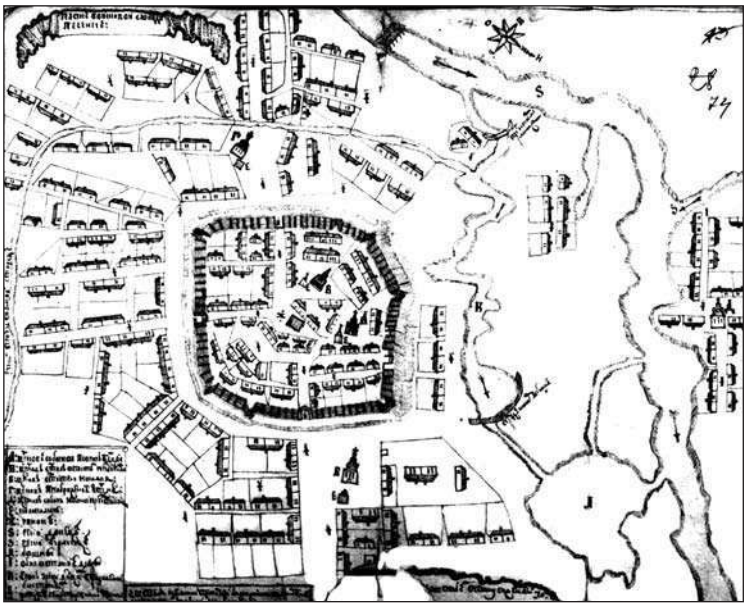




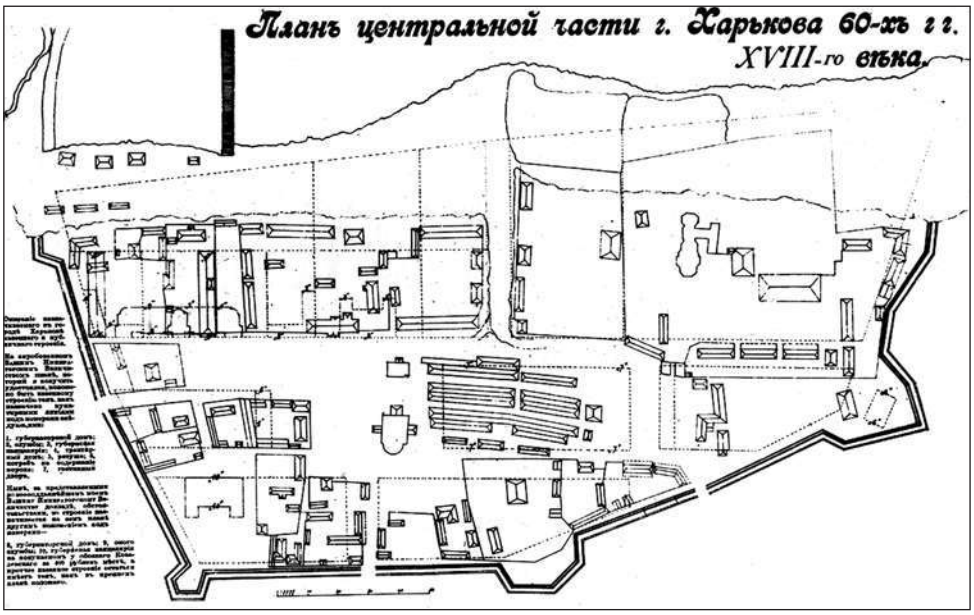
План Кременчука 1851 р.



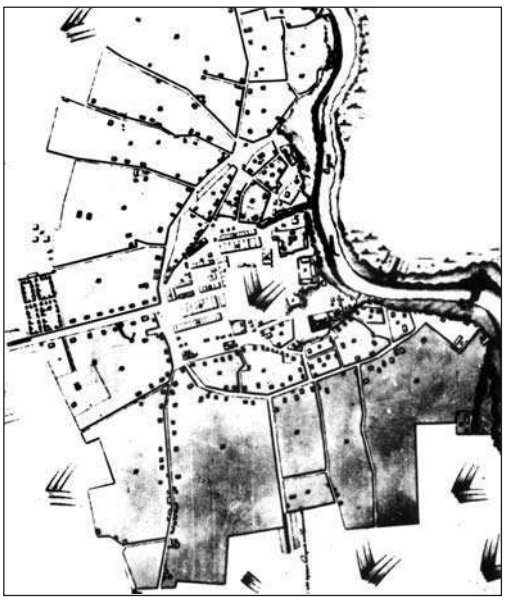
План Батурина середини XIX ст.



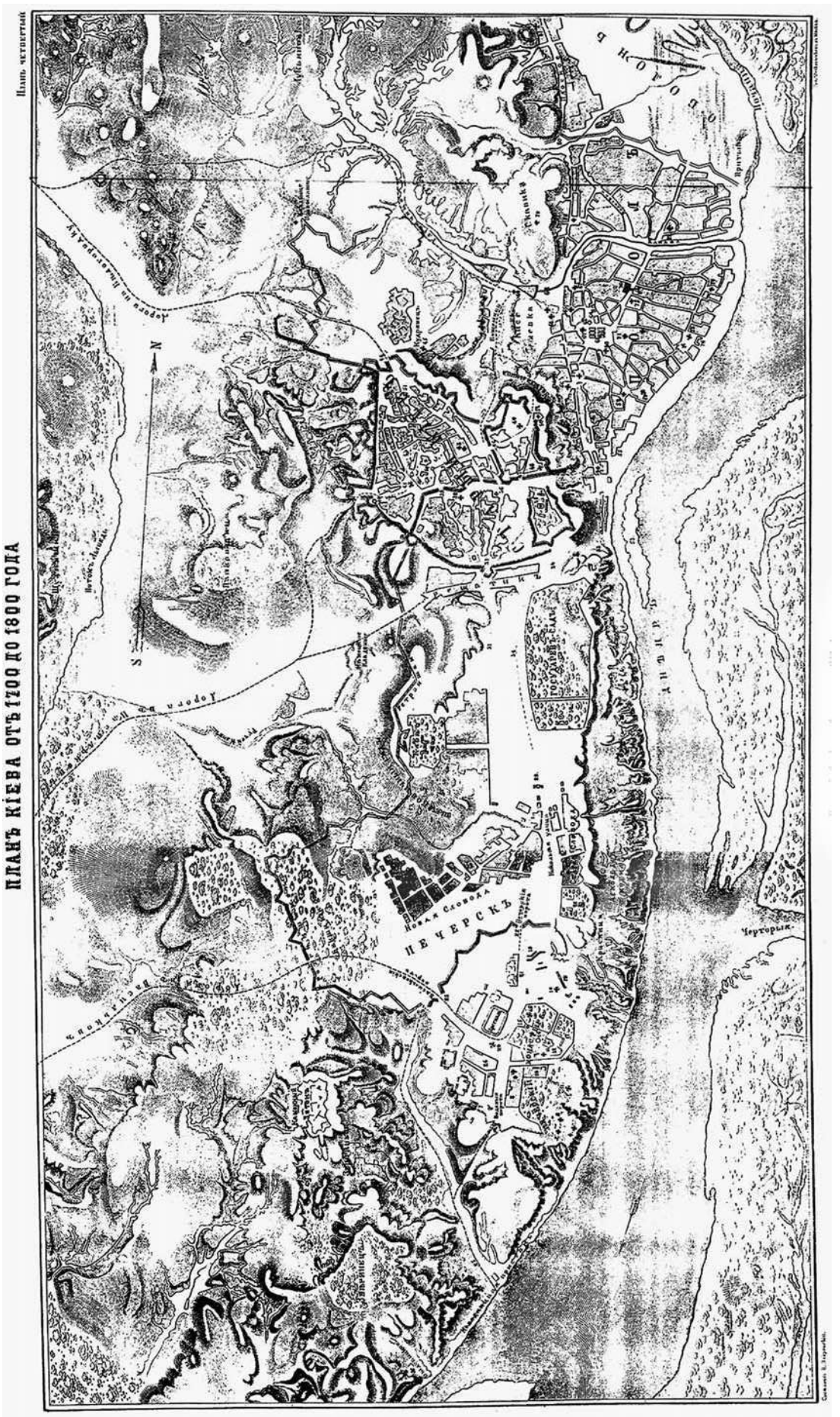
План слободи Печенюги на Слобожанщині 1768 р.



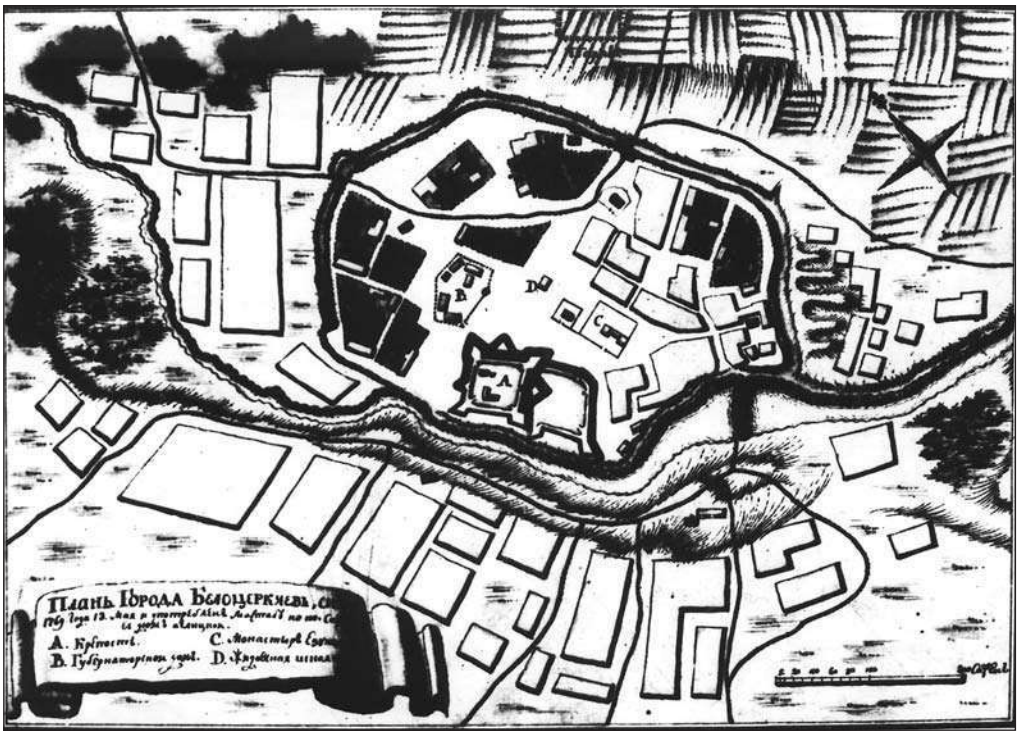
План центральної частини Харкова 1760–х рр.



План містечка Звягеля (Новоград–Волинська) 1792 р.

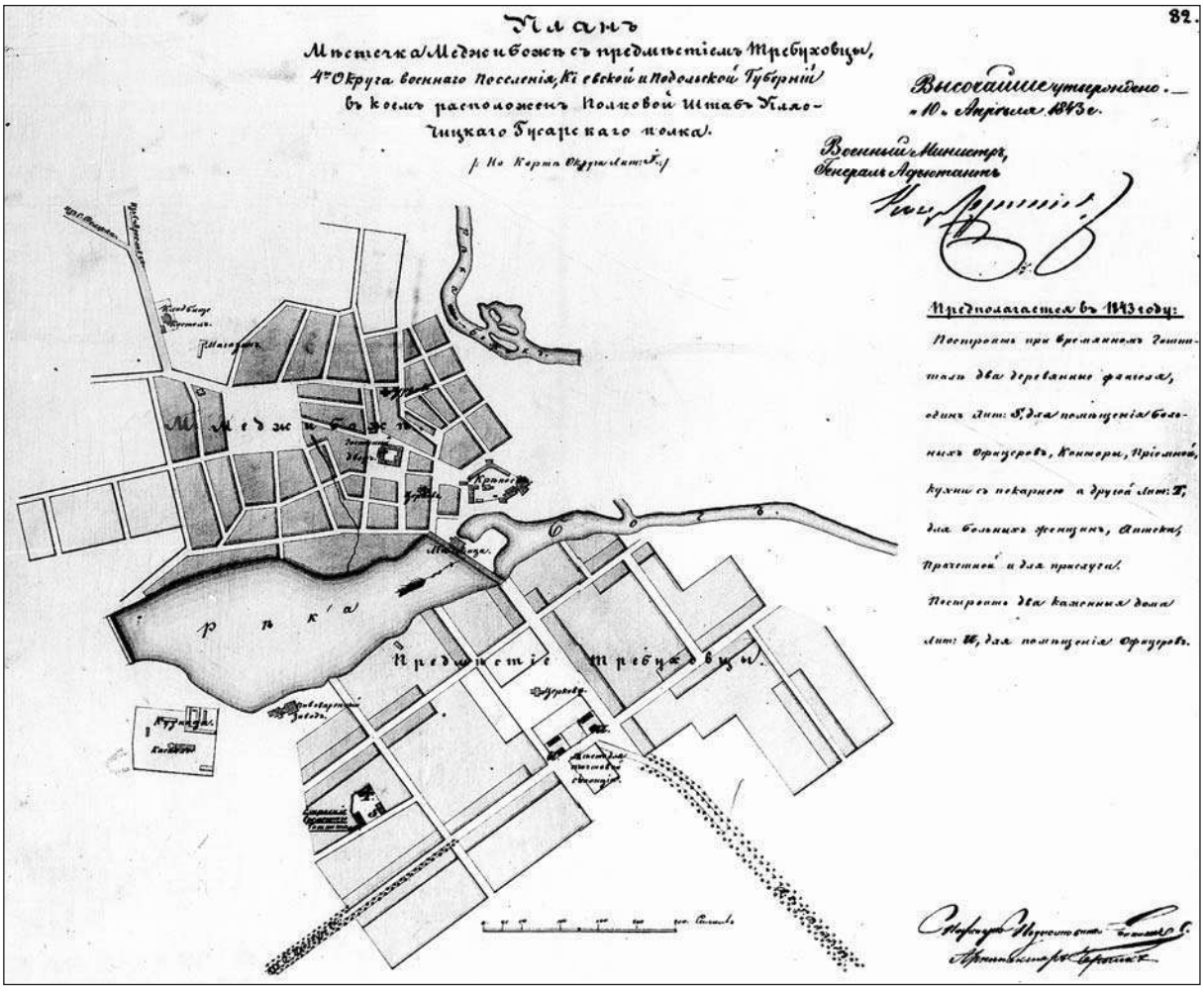


План Києва у XVIII ст. Реконструкція М.Закревського



План Білої Церкви 1769 р.

План містечка Меджибожа 1843 р.

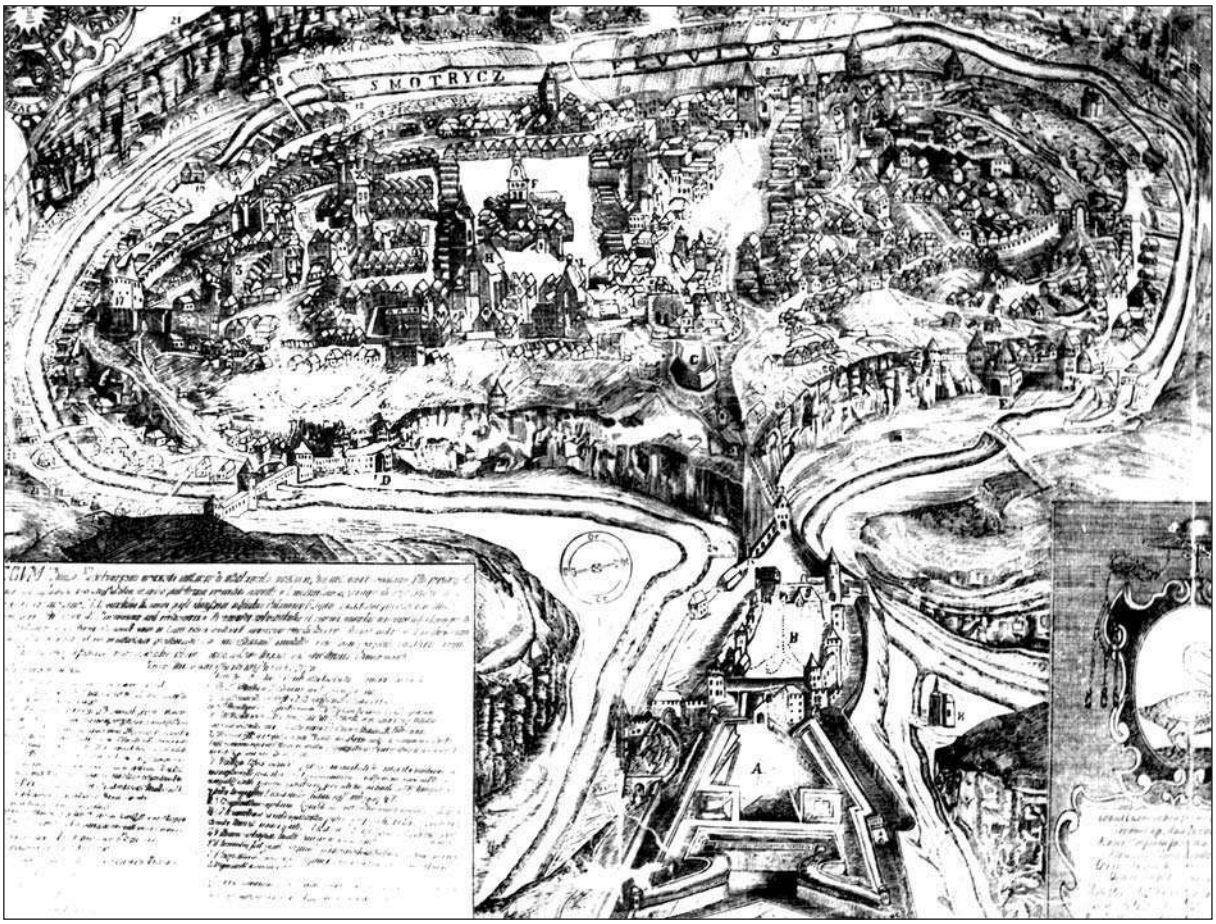


Кадастровий план Львова кінця XVIII ст.



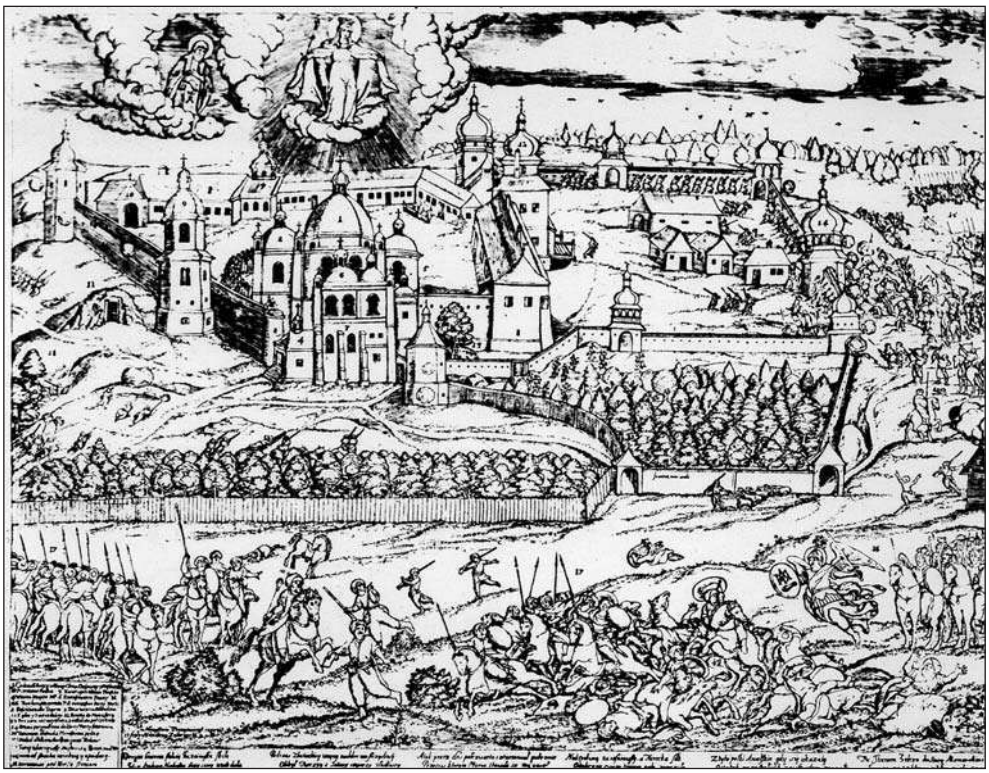
Панорама Львова. Гравюра А.Гоґенберґа за рисунком А.Пассароттi початку XVII ст.





Фрагмент плану Кам'янця–Подільського К.Томашевича 1679 р.

Почаївський Успенський монастир. З гравюри Н.Зубрицького 1704 р.





Панорама Львова у 1772 р.



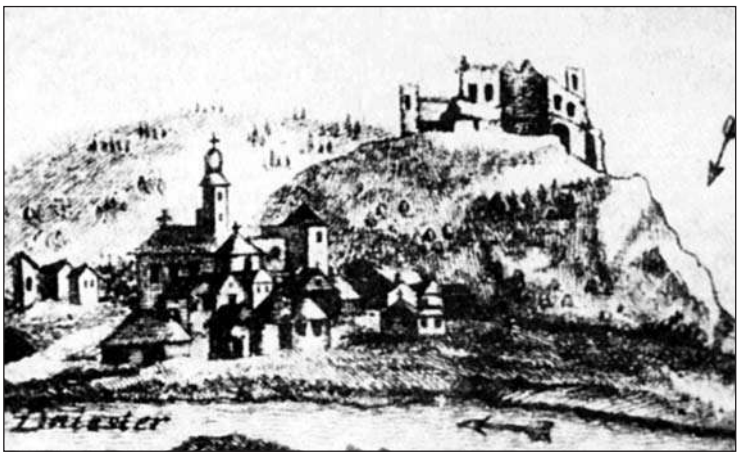
Монастир Бернардинів у Сокалі. Автолітографія Стечинського 1847 р.

Летичів. Літографія М.Фаянса за малюнком Наполеона Орди 1860–х рр.



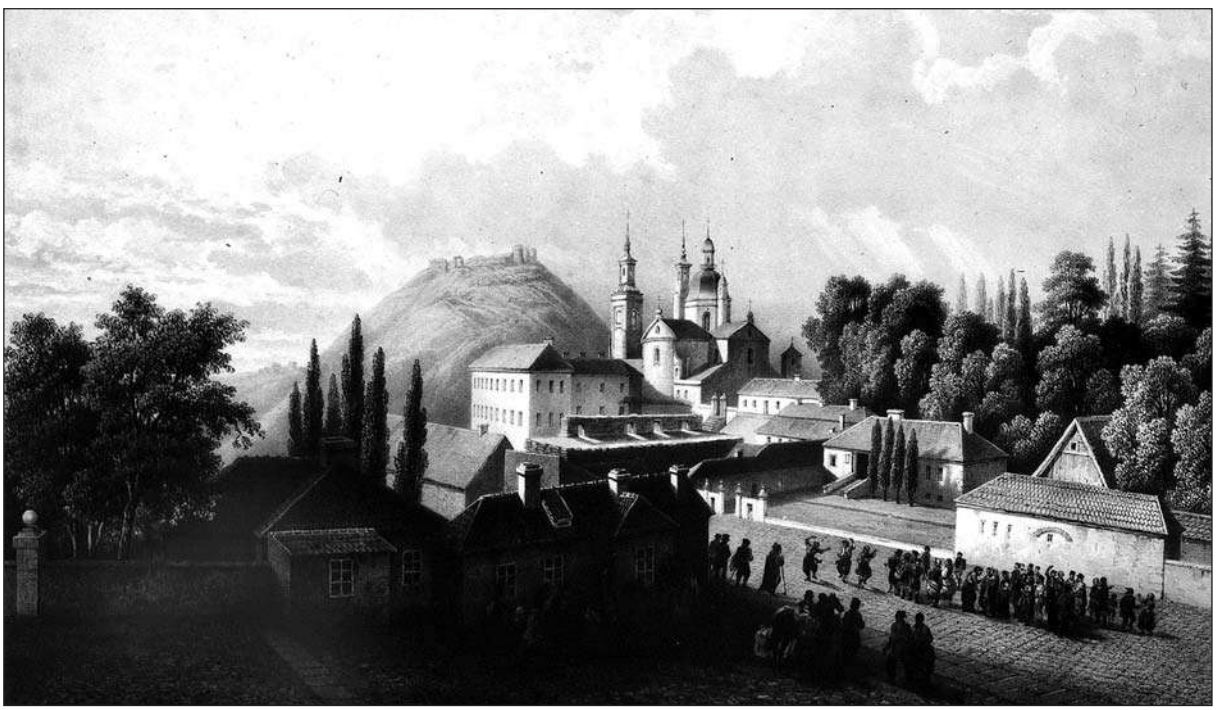


Замок і костел у Меджибожі. Малюнок В.Хлопіцького 1867 р.



Галич. Гравюра кінця XVIII ст.

Кременець. Літографія Лемерсьє за малюнком І.Зейдліца 1860–х рр.

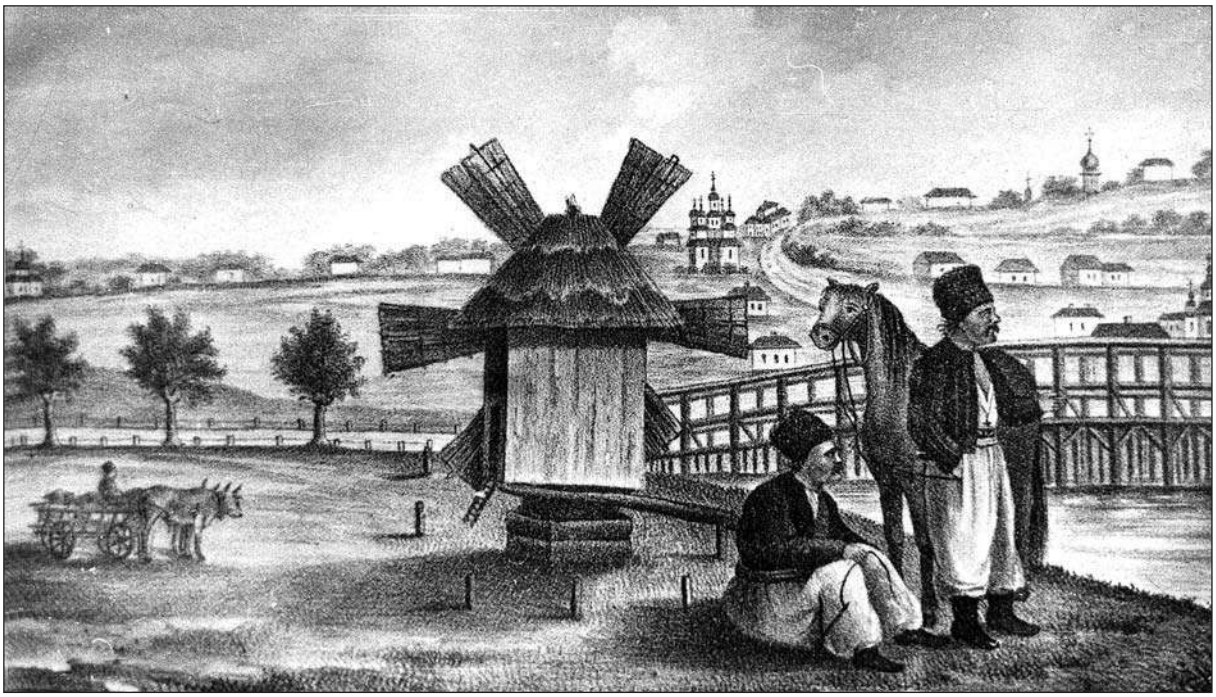




Панорама Батурина. Літографія за рисунком В.Рєзанова середини XIX ст.

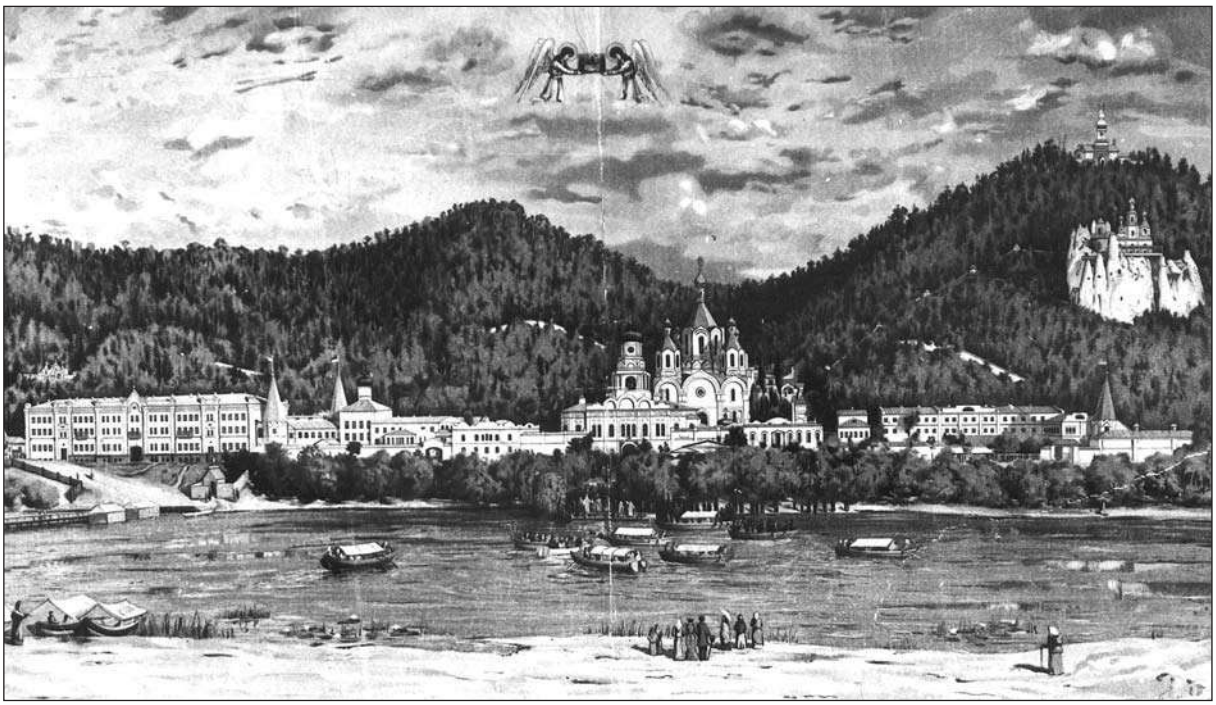
Ромни. Літографія за рисунком М.Арандаренка 1850 р.



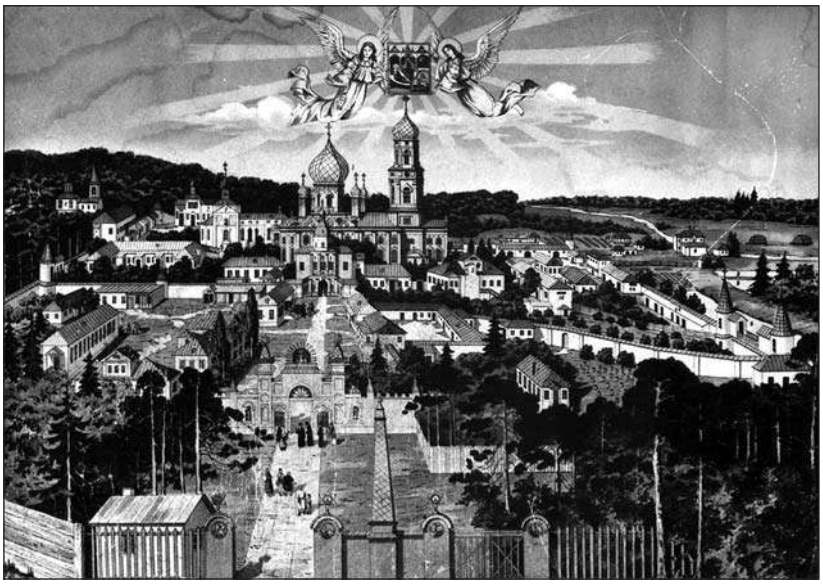


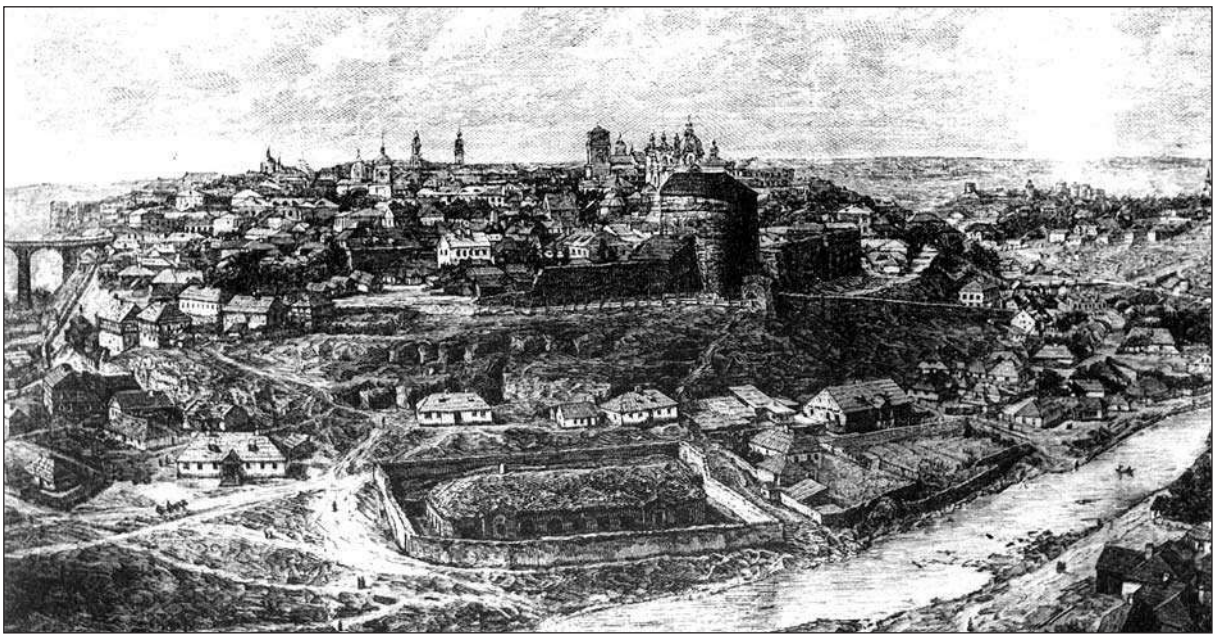
Лубни. Літографія за рисунком М.Арандаренка 1850 р.

Панорама Святогірського Успенського монастиря над Сіверським Дінцем. Літографія початку XX ст.

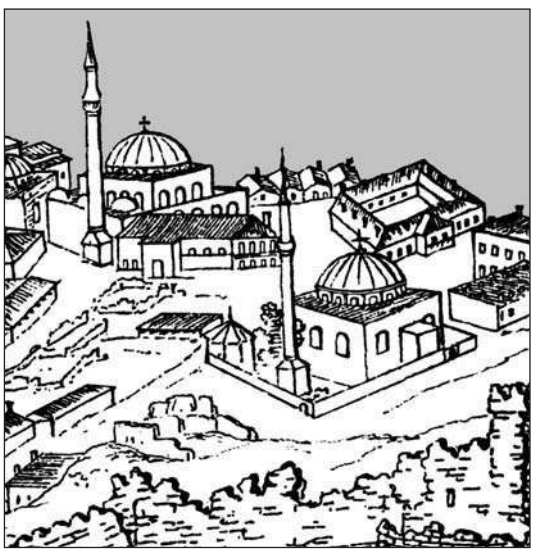


Глинська пустинь.
Олеографія початку XX ст.





Панорама Кам'янця–Подільського.
Гравюра 1890 р.



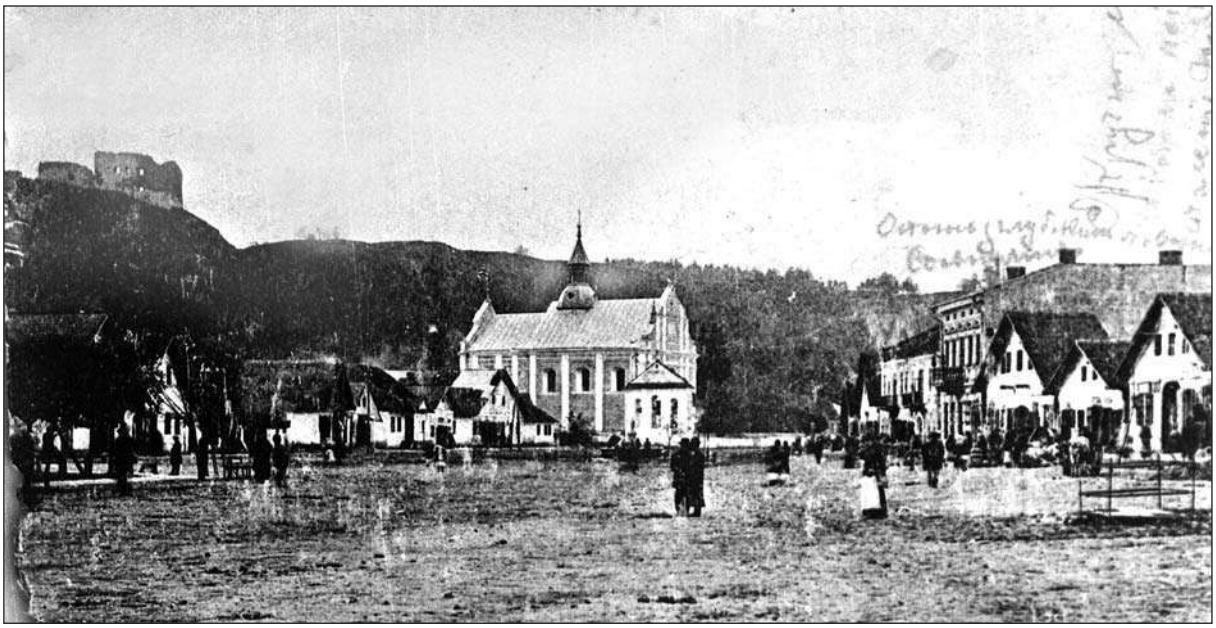
Мечеті у Феодосії (Каффі).
Фрагмент рисунка кінця XVIII ст.



Руїни палацу І.Мазепи в Батурині.
Гравюра середини XIX ст.

Центр Галича.
Фото початку XX ст.

Центр Станиславова,
зруйнований під час першої світової війни.
Фото 1917 р.

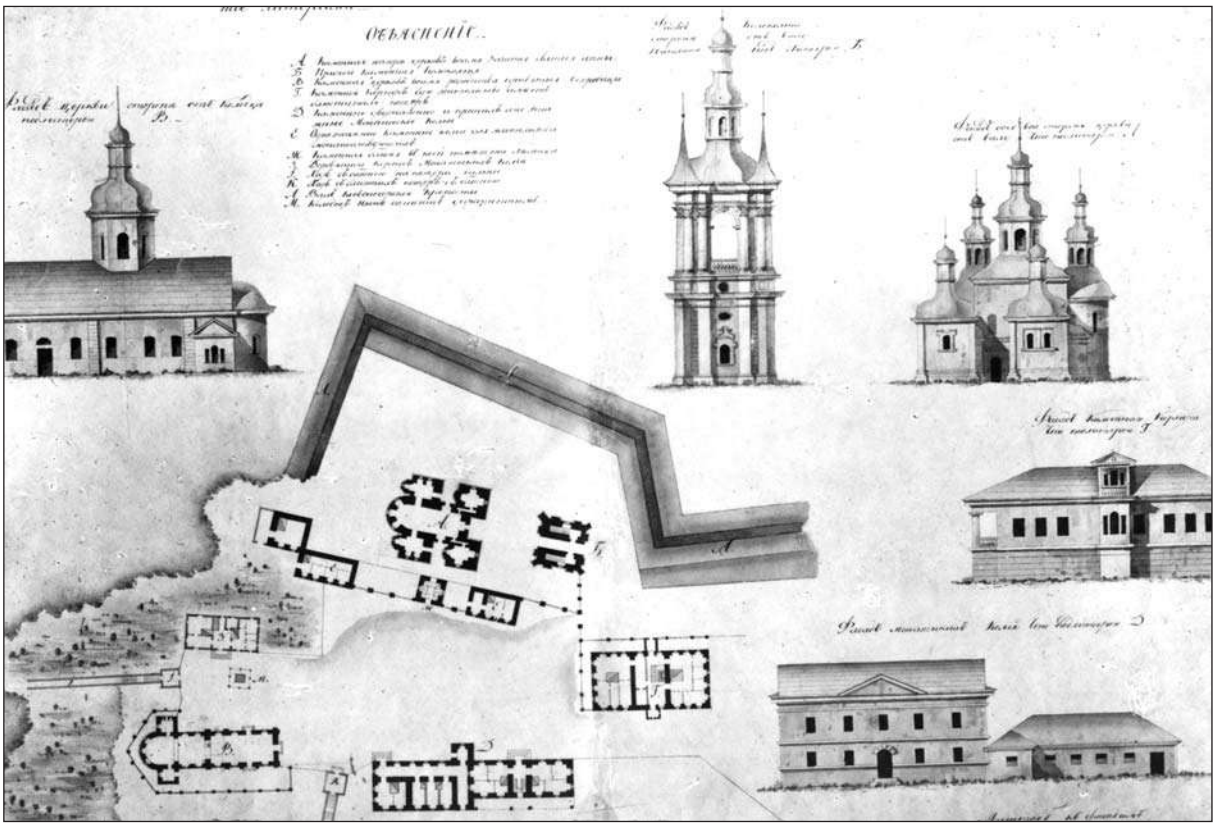


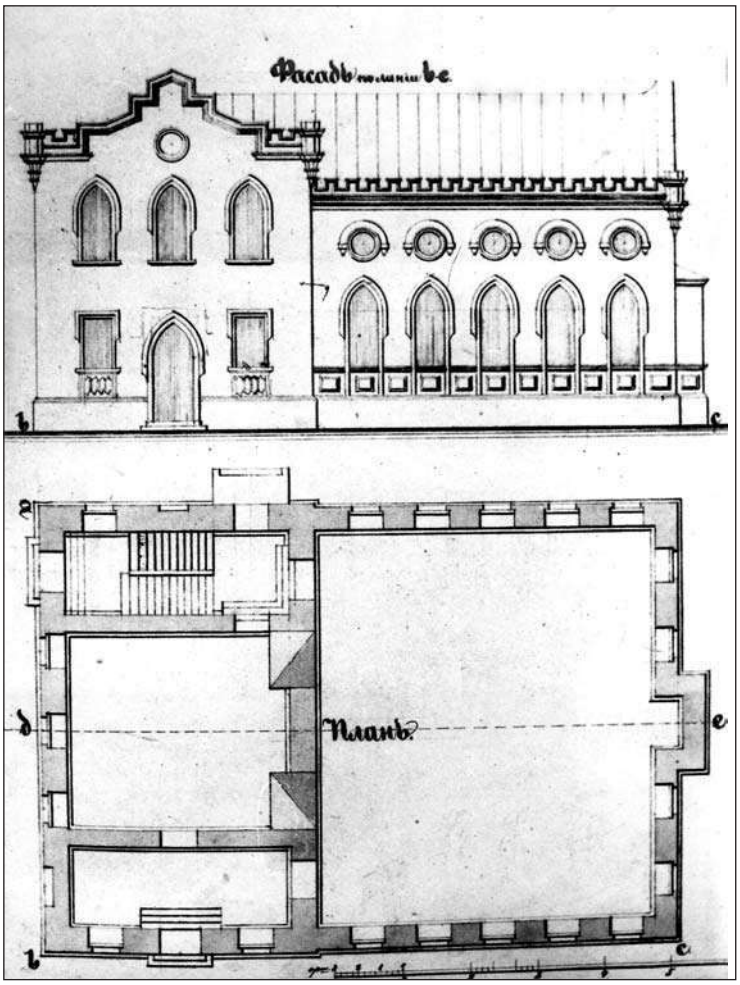




Козелець. Колишня полкова канцелярія і церква.
Фото початку XX ст.

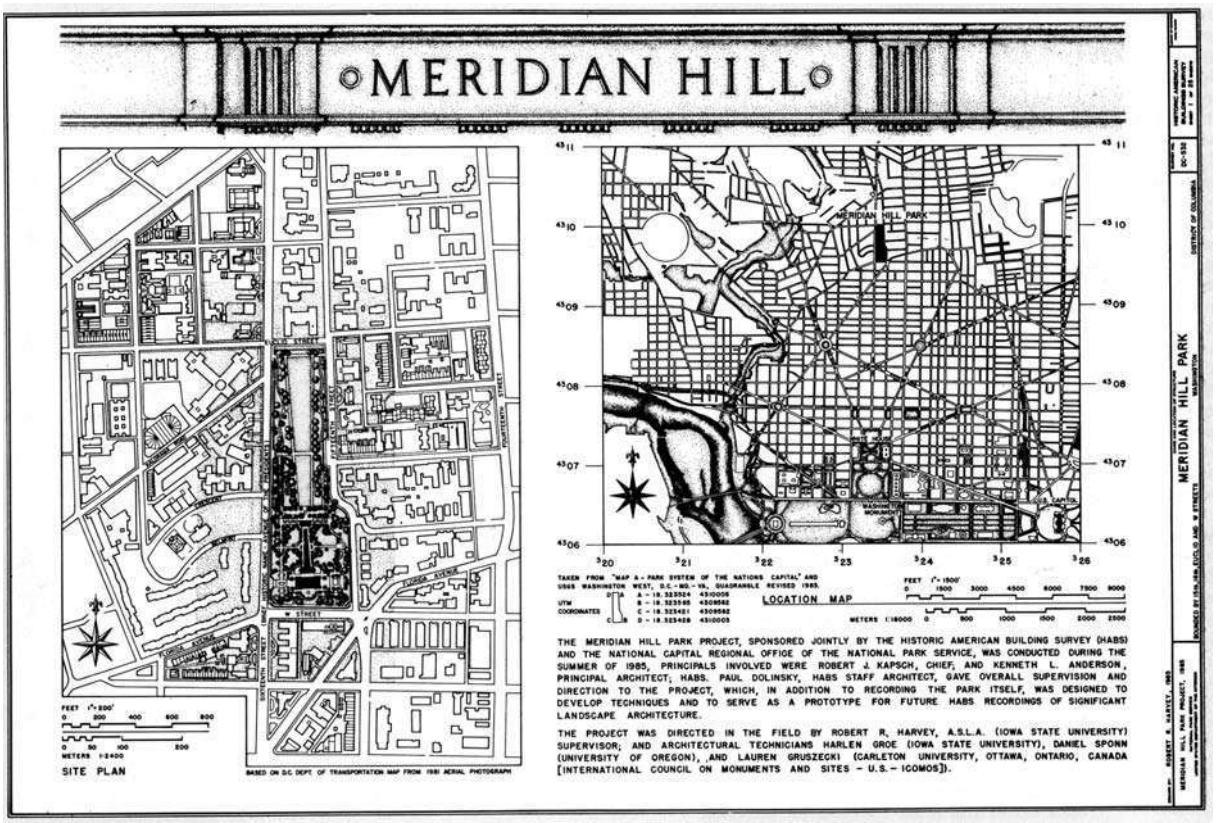
Плани і фасади споруд ансамблю Дальніх печер Києво-Печерської лаври.
Обмірні кресленики архітектора А.Меленського початку XIX ст.





Синагога в Коропі.
Фасад і план.
Проектний кресленик
архітектора А.Шмигельського
1872 р.

Приклад фіксації місто-
будівної спадщини у США:
парк Меридіан-хілл у Вашінг-
тоні. Розпланувально-фікса-
ційна документація виконана
групою американських
архітекторів
під керівництвом архітектора
К.Андерсона у 1985 р.



ФОРМУВАННЯ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ СЕРЕДОВИЩА

Історія формування методики.

Початок формуванню в Україні методики історико–містобудівних і пам'яткоохоронних досліджень населених місць покладено у кінці 1960–х рр., коли КиївНДІПмістобудування за участю фахівців КиївНДІТІ на прикладі Кам'янця–Подільського опрацював методику встановлення зон охорони пам'яток архітектури та історико–архітектурних комплексів, визначення умов їх огляду з різних відстаней (керівники роботи В.Орєхов, А.Іванова, за участю Т.Устенко, Є.Водзинського, М.Коломійця та інших) [147].

На цій основі КиївНДІПмістобудування розробив і видав у 1971 р. схвалену Держбудом УРСР методичку щодо складання проектів планування міст України з історико–архітектурними заповідниками і комплексами пам'яток архітектури [148]. Тут було узагальнено досвід науково–проектних робіт по Луцьку, Києву, Чернігову, Ромнах, Львову, Полтаві, деяких інших містах, але головно — по Кам'янцю–Подільському. Це — один із найперших методичних документів, у якому було чітко вказано, що наявність у містах архітектурної та містобудівної спадщини висуває особливі вимоги до складання проектів розпланування та забудови таких міст [149]. Так само чи не вперше чітко і ясно було проголошено, що зберігати потрібно не тільки самі пам'ятки, їх комплекси, а й ландшафт, розпланування, забудову, силуети й панорами старовинних міст. Для всебічного урахування специфічних пам'яткоохоронних потреб вимагалося проводити відповідні дослідницькі й проектно–дослідницькі роботи. У розглядуваних рекомендаціях визначено склад і характер виконання текстових і графічних матеріалів цих робіт. Подано містобудівну класифікацію історичних міст, у т.ч. й за такими параметрами, як цінність та типологія історико–архітектурної спадщини. Залежно від кількості й значення пам'яток, міста були поділені на чотири категорії. До найцінніших міст першої категорії віднесено Київ і Львів, до другої категорії — Новгород–Сіверський, Кам'янець–Подільський, Луцьк, Білгород–Дністровський, Севастополь (власне, лише частину міста — рештки античного поліса Херсонеса Таврійського). До останньої, четвертої категорії, були включені міста з однією–трьома пам'ятками архітектури (Могилів–Подільський, Богородчани, Охтирка, Диканька, Берестечко).

Подана в "Рекомендаціях" типологія історико–архітектурної спадщини (цивільної, оборонної, культової архітектури, з цінним розпланування, з парками, з пам'ятками археології тощо) є суто схоластичною і, всупереч думці авторів, не справляє визначального впливу на сучасні розпланування, забудову, а тому й не передбачає якихось специфічних підходів. Зазначена типологія, на наш погляд, відображала етап дуже слабкої вивченості архітектурно–містобудівної спадщини історичних міст України. Пізніше, коли ця спадщина була вивчена значно краще й системніше, стало зрозуміло, що кожне історичне місто є складним історико–містобудівним утворенням у якому, як правило, присутні в нерозривній композиційно–просторовій єдності різні типи і види об'єктів нерухомої культурної спадщини.

У "Рекомендаціях" класифіковано основні випадки щодо розташування пам'яток у структурі міста — компактно й розосереджено; по всій території, в центрі чи на периферії; у вигляді окремих пам'яток, їх комплексів чи сузір'їв. Ці особливості справді є принциповими, оскільки впливають на проектування системи охоронного зонування.

Визначено вимоги до встановлення меж територій пам'яток архітектури, їх комплексів, заповідників, охоронних зон та зон регулювання забудови. Звертає на себе увагу відсутність у цій номенклатурі археологічних зон та зон охоронюваного ландшафту. Тільки в примітці зазначено, що "територія заповідного ландшафту" може входити до складу охоронної зони. Цілком правомірним був методичний принцип, згідно з яким будь–які межі слід визначати тільки на підставі історико–архітектурних й археологічних досліджень, з урахуванням довколишніх розпланування і забудови. Тут же досить докладно, як на ті часи, описано методику визначення охоронних зон та зон регулювання забудови. Заявлено вимогу, щоб до складу охоронної зони пам'ятки включалася територія в межах оптимальної видимості цієї пам'ятки (кут зору 27^0 або дві висоти будівлі — для висотних об'єктів). Мінімальна відстань межі охоронної зони від пам'ятки — 50 м. Для заповідників оптимальним віддаленням межі охоронної зони визначено 700–750 м [150]. Встановлено також важливий методичний принцип щодо необхідності включення в зону регулювання забудови територій в зоні композиційного впливу пам'ятки, тобто тих теренів, на яких пам'ятки відіграють важливу композиційну роль.

Окремий розділ присвячено вимогам щодо визначення і врахування містобудівної цінності розпланування і забудови історичних міст. Тут запропонована така категоризація будівель і споруд історичної частини міста: пам'ятки архітектури; цінні будівлі; рядові

будівлі; дисгармонійні будівлі. Слід визнати, що з позицій сьогодення ті визначення цінних і рядових будівель здаються далеко не оптимальними. Але для тих часів цією категоризацією будівель було оприлюднено дуже важливий методичний принцип: в історичному місті мають зберігатися не тільки пам'ятки архітектури, що охороняються державою, чи їх комплекси, але й масова забудова, що формує середовище [151].

Окремий розділ присвячено визначенню зон видимості пам'яток архітектури та зон унікального міського ландшафту. При цьому запропоновано враховувати рельєф, гідрографію, а також особливості й пороги візуального сприйняття людиною різних об'єктів: у межах двох висот (27^0); 1000–1200 м (зона оптимального візуального сприйняття комплексу); 2000–2200 м (зона граничного віддалення, на якому архітектурний комплекс може візуально сприйматися). Установлено також основні елементи візуального сприйняття пам'яток і комплексів: видові точки, вісі і фронти [152]. Ці всі моменти дуже важливі для визначення охоронного зонування, а відтак — заходів з реконструкції на тих чи інших територіях історичного міста.

Питанням реконструкції історико–архітектурних заповідників та заповідних зон історичних міст присвячено основну частину обсягу "Рекомендацій". При цьому простежується певне "монофункціональне" спрямування реконструктивних заходів — в основному на розвиток туризму. Це цілком зрозуміло в тогочасному контексті — бо яке ж іще можна було придумати використання для пам'яток, приміром, сакральної архітектури? Це ж спрямування, на наш погляд, загалом є слушним і на майбутнє, особливо в контексті розвитку в'їзного туризму в Україні.

Відповідно до такої концепції було детально визначено архітектурно–розпланувальну організацію заповідників і заповідних територій з повним збереженням історично сформованого архітектурного середовища, формування туристських центрів і системи маршрутів, що потягло за собою спеціальні вимоги до вуличної мережі й організації транспорту в історичних містах, а також до принципів сучасного використання пам'яток. Значний обсяг у "Рекомендаціях" займає методика підготовки техніко–економічних обґрунтувань різних аспектів використання пам'яток, розвитку музеїв, стану житлового фонду, розвитку інфраструктури туризму, обґрунтування методики реконструкції з відповідними розрахунками тощо. Опрацьовано також питання особливостей озеленення територій історико–архітектурних комплексів у містах і навіть декоративного освітлення пам'яток архітектури.

Загалом розглянуті "Рекомендації" стали однією з підвалин формування в Україні сучасної методики історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень.

Згадувана в попередньому розділі колективна праця московських дослідників 1978 р. "Памятники архитектуры в структуре городов СССР" [142] значно вплинула на розвиток методики досліджень в Україні. Так, у розділі А.Іконникова "Старое и новое в системе города" подано основні теоретичні засади спадкоємного розвитку історичних міст на матеріалі історії світової архітектури [153]. У розділі М.Гуляницького про архітектурно–художні проблеми композиції при сполученні різночасових будівель і комплексів йдеться про загально–теоретичні підходи до гармонізації старого й нового. Описана методика передпроектних досліджень російського міста Загорська (Сергієв Посад), де міститься знаменита Троїце–Сергієва лавра, а також Переславля–Заліського, Ярославля, Костроми, Новгорода, Пскова, Москви. Акцент зроблено на важливості дослідження етапів розпланувально–просторового розвитку міст, виявлення і закріплення того "містобудівного каркасу", що відповідає за збереження "тожсамості" конкретного історичного міста [154].

Середовищні проблеми розглянув у своєму розділі знаний фахівець з реставрації пам'яток архітектури Є.Михайловський. Важливе методичне значення має запропоноване ним розрізнення внутрішньої функції будівлі (споруди, пам'ятки архітектури) та її містобудівної функції. Зміни цих функцій мають різну динаміку в часі, що суттєво впливає на методичні підходи до збереження традиційного міського середовища. Цей же дослідник поставив методично важливу проблему допустимих кількісних і якісних меж функціонального оновлення середовища, а також необхідності збереження великих масивів так званої рядової забудови [155].

Розділ М.Кудрявцева присвячений розвиткові розпланувальної структури міст з урахуванням історико–архітектурної спадщини. Акцентовано важливість детального дослідження етапів розпланувального та об'ємно–просторового розвитку кожного поселення, виконання на базі аналітичного методу етапних ретроспективних реконструкцій розпланувань і силуетів (це показано на прикладах міст Істра (Воскресенськ), Ярославль, Коломна, Кирилов, Тула, Москва). Крім аналітичного методу автор описав і продемонстрував на кресленику метод "наближення до оптимальних будівельних періодів". Тут же показана методика вирішення композиційного "стику" історично сформованої структури міста з сучасною забудовою та методи регулювання нової забудови стосовно пам'яток архітектури на основі визначення опорних видових точок [156].

В.Лавров, О.Беккер і Ю.Гаряєв є авторами найважливішого в методичному плані розділу "Специфика проектирования городов, имеющих ценное историко–архитектурное наследие". Тут не висвітлено весь комплекс необхідних досліджень, пов'язаних з реконструкцією міста, а зосереджено увагу лише на специфічному комплексі історико–містобудівних досліджень. Ця методика передбачає архівні й бібліографічні дослідження зі складанням історико–містобудівного літопису міста, аналіз і формалізацію розпланувальної структури, архітектурно–просторової композиції. Авторами розроблена методика проведення натурних обстежень міста, у ході яких необхідно: забезпечити обстеження кварталів житлової забудови з детальною класифікацією будівель; виявити і зафіксувати аномалії в розпланування, рештки й сліди зниклих споруд; з'ясувати й зафіксувати ступінь збереженості історичної містобудівної композиції; виявити й зафіксувати цінні елементи природного ландшафту. На цій основі уточнюються ретроспективні реконструкції містобудівної структури, визначаються території зі збереженою цінною історичною забудовою, фіксуються збережені візуальні зв'язки, зони панорамного розкриття міста і його окремих комплексів, визначаються зони видимості і зони композиційного впливу містобудівних акцентів. Підсумковими документами цих досліджень стають історико–опорний план та схема зонування за режимом реконструкції. Автори наводять дуже цінні поради з власного досвіду щодо "дешифрування" розпланувальної та просторової системи старовинного міста, що має, як правило, чимало різночасових нашарувань, виявлення і оцінки цих нашарувань. Велике методичне значення мають наведені в розділі конкретні приклади: аналізу обумовленості містобудівної структури рельєфом місцевості; типології житлової забудови; картограми обстеження району [157].

В останньому розділі монографії Ю.Ранинський, О.Щенков, М.Гуляницький, В.Виборний, Д.Брунс, Й.Глямжа, А.Бабуров та інші розглянули досвід комплексного врахування архітектурної спадщини в містобудівному проектуванні на прикладах міст Москви, Ленінграда, Загорська, Суздаля, Талліна, Вільнюса, Кам'янця–Подільського, Мцхета [158]. Тут звертає увагу високий методичний рівень опрацьованості Суздаля, Талліна й Вільнюса, у порівнянні з дуже поверховим підходом до Кам'янця–Подільського і Мцхета. Пояснюється це тим, що матеріал щодо двох останніх міст брався "не з перших рук": так, Кам'янець описано на основі "Пропозицій по архітектурно–планувальному формуванню історико–архітектурного заповідника у м.Кам'янець–Подільський", опрацьованих науковим відділенням КиївНДІПмістобудування.

Підсумовуючи, Ю.Ранинський наголошує ще один загальний методичний принцип, який донині не втратив своєї актуальності: "Одна из главных трудностей проблемы состоит именно в том, что ее решение должно быть найдено **не путем ретроспективных решений**, а напротив, на основе технического прогресса (...), обеспечения самых современных форм и методов как в сфере создания образно–художественных характеристик новых сооружений, так и в области их технического воплощения" [159].

Методичний досвід, накопичений у різних республіках колишнього СРСР, а також власні напрацювання українських фахівців 1970–х рр. стали основою для вкрай необхідного методичного впорядкування подібної діяльності, своєрідної її кодифікації. Це було зроблено шляхом підготовки й видання російською мовою Методичних рекомендацій з дослідження історико–архітектурної спадщини в містах Української РСР [160], схвалених Держбудом УРСР. Ця методичка була розроблена двома інститутами – КиївНДІПмістобудування та КиївНДІТІ. Її автори – Є.Водзинський, Ю.Нельговський, Т.Трегубова. Навіть сьогодні, через 20 років після видання, ця книжечка, видрукована на ротапринті накладом 650 примірників, лишається найкращим ілюстрованим посібником з історико–містобудівних досліджень, розроблення історико–архітектурних опорних планів та проектів зон охорони пам'яток.

Починається методичка з принципів хронологічної та ціннісної класифікації містобудівних систем на території України. Далі йде блискуче написаний Ю.Нельговським короткий ілюстрований нарис розвитку містобудівних систем на наших теренах від античності до радянської доби. Це – маленький шедевр, своєрідна книга в книзі: вся історія містобудування України за останні 2,5 тисячі років викладена на неповних 17 сторінках.

Розділ Т.Трегубової присвячений методиці виявлення і оцінки історико–архітектурної спадщини міста. Ця методика передбачає попереднє вивчення міста з укладанням принципової схеми його територіального розвитку та виявленням основних структурних елементів, таких як фортеця, передмістя тощо. Методика історико–архітектурної оцінки розпланування передбачає з'ясування ступеня збереженості системи чи елементів розпланування основних історичних епох розвитку міста. При цьому слід оцінити такі елементи як головні площі, наскрізні вулиці, композиційні вісі, межі середмістя, лінії укріплень, траси й габарити другорядних вулиць, розпланувальна структура кварталів. Таким чином визначається високий, добрий чи задовільний ступінь збереженості розпланування. Високий і добрий ступінь збереженості означає, що ми маємо справу з пам'яткою містобудування. Головним для визначення цінності є хронологічний критерій. Інші критерії – композиційний, ландшафтний – є факультативними (допоміжними).

Методика історико–архітектурної оцінки забудови передбачає проведення наукової інвентаризації будівель і споруд досліджуваного терену з виділенням пам'яток архітектури, цінних будівель і споруд, рядової чи традиційної забудови, дисгармонійних споруд. Дано визначення кожної з вищеозначених категорій, визначено заходи, які слід уживати стосовно тої чи іншої категорії будівель. Так, зокрема, дисгармонійна забудова підлягає знесенню чи радикальній реконструкції. При здійсненні інвентаризації необхідно враховувати й позначати в матеріалах досліджень також пам'ятки історії, археології та монументального мистецтва, ділянки археологічного культурного шару. Важливого значення методика надає з'ясуванню ступеня збереженості історичної житлової забудови, яка має бути досліджена за комплексом параметрів і класифікована за трьома категоріями — високою, доброю та задовільною. Так само слід з'ясувати міру збереженості провідних громадських споруд старовинного міста. Тут одним з головних критеріїв є наявність пам'яток архітектури, що перебувають на державному обліку.

Окремий підрозділ присвячено методиці оцінки історично сформованого міського і природного ландшафту — структури рельєфу, водних басейнів, композиційно–видових зв'язків.

Комплексна оцінка історико–архітектурної спадщини історичного міста включає підсумковий розгляд вищеперелічених складових за категоріями цінності — розпланування, житлової забудови, будівель громадського призначення, міського ландшафту [161].

Принципове значення має великий розділ про виявлення зон композиційно–видового впливу пам'яток архітектури, написаний Є.Водзинським. Тут вперше так повно й системно було викладено загальну структуру й основні поняття видового розкриття пам'яток архітектури (вид, видова точка, зона формування виду, елементи зон видимості пам'яток тощо), проаналізовано й класифіковано типи візуальної взаємодії пам'яток із довколишніми будівлями (останні можуть бути стосовно пам'ятки фоновими, фланкуючими, екрануючими). Розкрита методика візуального аналізу з оцінкою видів на пам'ятки за п'ятьма категоріями, методика фотофіксації, подано інструментарій для аналізу (транспоранти для вимірювання кутових характеристик об'єктів, зафіксованих на фотографіях). Основу аналізу видимості пам'яток архітектури становлять, за Є.Водзинським, графо–аналітичні методи, які дозволяють, у кінцевому підсумку, точно визначити композиційно–видовий вплив пам'ятки архітектури як підставу для збереження традиційного характеру середовища довкола пам'ятки [162].

Підсумовує методику четвертий розділ, присвячений урахуванню історико–архітектурної спадщини й композиційного впливу пам'яток архітектури при визначенні зон охорони. Тут дається визначення основних понять охоронного зонування — території пам'ятки, охоронної зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони археологічного культурного шару. Описано методи визначення меж цих зон та режиму використання їхніх територій. Установлення на території історичного міста зон охорони є основним практичним результатом дослідження історико–архітектурної спадщини.

У кінці "Методичних рекомендацій" наведено рекомендований склад матеріалів, які фіксують результати досліджень історико–архітектурної спадщини. Ці матеріали складають дві взаємодоповнюючі групи, що містять результати як історико–містобудівних досліджень, так і аналізу композиційного впливу історичних будівель і споруд. Підсумковим документом історико–містобудівних досліджень визначено історико–містобудівний опорний план, а підсумковими документами дослідження композиційного впливу архітектурної спадщини — аналіз ландшафту, архітектурно–просторової композиції, видового розкриття пам'яток архітектури, композиційно–видового впливу пам'яток архітектури. Це мають бути графічні схеми масштабів 1 : 5 000, 1 : 10 000 у супроводі текстових матеріалів. Загальним підсумком є зведене креслення "Зони охорони" в масштабі 1 : 5 000 чи 1 : 10 000.

Ці "Методичні рекомендації" стали науково–методичною основою більшості історико–містобудівних досліджень, виконаних в Україні за останні 20 років. Проте життя не стояло на місці, тож у фаховій літературі постійно порушувалися основні групи питань: нових методів аналізу міста в передпроектних дослідженнях; класифікації міст та їх архітектурної спадщини; пошуку нових, досконаліших форм і методів містобудівної охорони історичних міст. Так, зокрема, О.Олійник справедливо вказала на те, що характер історичного міста визначається не стільки взаємним розташуванням пам'яток архітектури та інших споруд, скільки закономірностями побудови розпланувальної структури, а саме — замкнутістю чи відкритістю середмістя, зовнішніми взаємозв'язками, співвідношенням закритих і відкритих просторів [163]. На матеріалах аналізу містобудівних структур старовинних міст західної України авторка виділила три просторово–розпланувальні структури історичних середмість: відкриту, напівзакриту, замкнуту.

Львівські фахівці на підставі вивчення просторової композиції історичного середмістя Львова спробували опрацювати нові методи аналізу містобудівної композиції, ґрунтуючись на виявленні системи так званих реперних точок та вивченні взаємозв'язків між ними в інтер'єрі міста [164]. Автори дійшли важливого висновку про необхідність деякої закритості перспекти-

ви вулиці чи площі для досягнення відчуття психологічної комфортності. При розгляді візуально–моторного сприйняття старого міста виділено поняття "калейдоскоп просторових композицій" й доведено, що саме цей калейдоскоп формує умоглядний образ міста. Провівши просторовий аналіз площі Ринок та монастиря Бернардинів у Львові, автори дійшли висновку, що в старовинних містах окремі будівлі, які формують вулицю, площу чи якийсь ансамбль, розраховані не на "об'єктне" сприйняття, а на те, щоб формувати "раму картини", підкреслюючи рельєф, суспільно важливий простір та ідеологічно домінантні споруди. При цьому створенню калейдоскопа просторових композицій, їх динамічному розгортанню слугують вигини вуличних трас. Вони забезпечують постійну "кінематографічну" зміну видових кадрів при переміщенні глядача, не даючи йому адаптуватися до монотонності забудови.

Питанням методики й складу передпроектних досліджень присвячені окремі розділи в публікаціях О.Седака [165]. Він поділяє досить поширену серед містобудівників хибну думку про те, що система зон охорони не може забезпечити спадковий розвиток містобудівного середовища. Аналогічні проблеми вирішував Є.Водзинський у розділі "Комплексні дослідження історичних міст" раніше згаданої нами колективної монографії інститута КиївНДІПмістобудування [140]. Тут він пішов далі в розробленні методики оцінки композиційно–видового впливу пам'яток: запропоновано оцінювати території за якістю видів на пам'ятки за 8–бальною шкалою, причому слід давати окрему оцінку якості візуального сприйняття зон видимості, цінності видів, що оглядаються з певних територій, та значимості тих чи тих територій для формування видів. Остаточна оцінка є сумою балів, набраних за кожною ознакою. Окремо підкреслено найважливішу, з нашої точки зору, тезу автора: хоча зони охорони пам'яток і встановлюються у складі генеральних планів та ПДП міст, проте необхідність у цих зонах зберігається й по завершенні терміну дії генплану й ПДП, навіть після повної реалізації намічених у них заходів щодо охорони культурної спадщини. За результатами проведених історико–містобудівних досліджень Є.Водзинський пропонує виділяти в кожному історичному місті три узагальнені зони: зону регенерації (сюди входять території пам'яток і заповідників, охоронні зони й зони охоронюваного ландшафту), зону синтезу (зони регулювання забудови) та зону вільного розвитку. Якщо в зоні регенерації провідними є пам'яткоохоронні вимоги, то зона синтезу виконує функції буферної території між старим і новим. Водночас це й поєднувальна зона, що має забезпечити гармонійний перехід від історичного середмістя до нових районів.

У зв'язку з необхідністю проведення історико–архітектурних досліджень периферійних районів великих історичних міст, де багато рядової історичної забудови XIX — початку XX ст. (та й у середмістях ця забудова складає значний відсоток), професійний інтерес становить невеличка стаття київського архітектора–реставратора О.Моложа про фонову міську забудову, її вивчення та збереження [166]. Історична тканина міста, забудова, яка формує "міський інтер'єр", відіграє подвійну роль: з одного боку — це тло, оточення архітектурних домінант і пам'яток архітектури; з другого боку — це основа формування образу вулиці чи площі. Причому рядова, фонова забудова не просто створює певний тип середовища, а й забезпечує спадковість у розвитку композиційних та естетичних якостей міського середовища. На прикладах Києва О.Молож показав, як відсутність загальновизнаних наукових критеріїв оцінки містобудівної ролі й художньо–стильових якостей фонової забудови призвела до її масового зникнення, а внаслідок цього — до деформації образу багатьох історичних районів Києва (найяскравіший приклад — урочище Гончарі–Кожум'яки). Єдине, в чому ми категорично не згодні з автором — це його пропозиції про відтворення втраченої фонової забудови.

Зрозуміло, що всі розглянуті нами методичні напрацювання не є самоціллю і не мають на меті просту консервацію старих міст. Справжня мета — створити науково–методичну базу й історико–культурні передумови для комплексної реконструкції районів історичної забудови.

Протягом останніх 20 років методичний підхід до визначення й охорони нерухомої культурної спадщини постійно змінюється і оновлюється, незважаючи на те, що в законодавчих актах на тривалий час фіксується якийсь один, усталений підхід, вивірений з юридичної точки зору. У зв'язку з цим ми вважаємо необхідним акцентувати неправомірність вимог наших деяких колег про те, що визначення термінів у законодавчих актах повинно збігатися з такими визначеннями в новітніх наукових та науково–методичних дослідженнях. Така вимога хибна по суті справи, оскільки ігнорує ту засадничу обставину, що сфера законодавчого регулювання і сфера наукових досліджень — це дві принципово різні операційні системи, які, відтак, й оперують різними поняттями і термінами. Ці поняття і терміни іноді можуть збігатися — але скоріше як виняток, а не як правило.

На подальший розвиток методичної бази вплинули зміни у визначеннях понять культурної спадщини та її охорони. З 1986 р. пам'ятки культурної спадщини трактуються як "сукупність матеріальних об'єктів і пам'ятних місць, що складають умовно–безперервний ряд, який відображає всі сторони історичного розвитку суспільства в системі біосфери" [167]. Але навіть такий підхід вже в кінці 1980–х рр. виявився недостатнім: дослідженнями зарубіжних

вчених було доведено, що пам'ятками культурної спадщини є не окремі матеріальні об'єкти чи системи їх, а дещо принципово інше — історичний простір поселень [168]. А Вашигтонська хартія 1987 р. наголошує на необхідності захисту такої нематеріальної субстанції як "історичний характер міста" [169]. Розвиток середовищного підходу логічно провадить нас далі — до визнання найважливішою пам'яткою культурної спадщини цілісного життєвого середовища, в якому історично розвивається певний етнос. При цьому етнічні особливості використання і перетворення довкілля стають формами збереження культурної спадкоємності [170].

Підсумком науково–методичних напрацювань 1982–1990 рр. у сфері містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини стала розроблена КиївНДІПмістобудування спільно з НДІТІАМ Інструкція до складання історико–архітектурних опорних планів населених місць України, затверджена наказом Держбуду України 24.06.1991 № 76 і видана 1992 р. [171]. У ній історико–архітектурний опорний план визначено як комплексний містобудівний обліково–охоронний документ, що фіксує відповідну інформацію про нерухомі пам'ятки культурної спадщини населеного місця і пов'язане з ними оточення. Інструкція містить основні вимоги до обстежень, науково–вишукувальних робіт і досліджень, необхідних для складання історико–архітектурних опорних планів, їх складу і змісту, а також послідовність розроблення, погодження й затвердження історико–архітектурних опорних планів.

Історико–архітектурний опорний план є обов'язковою складовою частиною генерального плану історичного населеного місця, містить дані про його нерухому культурну спадщину в обсязі, достатньому для вирішення питань її охорони та використання на стадії генплану, дає узагальнену характеристику спадщини. Якщо розроблення історико–архітектурного опорного плану випереджає складання генерального плану, то історико–архітектурний план стає самостійним видом науково–проектної документації.

Матеріали історико–архітектурного опорного плану є вихідними для розроблення проекту або коригування зон охорони пам'яток культурної спадщини. Історико–архітектурний опорний план і Зони охорони пам'яток — це взаємодоповнюючі документи, що забезпечують ефективну охорону та використання культурної спадщини історичних населених місць, які доцільно замовляти, опрацьовувати, погоджувати, затверджувати і використовувати разом.

Історико–архітектурні опорні плани і зони охорони пам'яток можна розробляти і для складних архітектурно–містобудівних та ландшафтних комплексів, що включають, крім історичного населеного місця, значні прилеглі й візуально пов'язані з ним території, де розташовані цінні архітектурні споруди, інші об'єкти культурної спадщини, пам'ятки природи та ландшафти з високими пейзажними якостями; те ж саме можна розробляти для групи тісно пов'язаних історичних міст і поселень. У такому разі зберігається основний склад матеріалів, а масштаб креслень і додаткові схеми визначаються особливостями цих комплексів чи груп населених місць. Крім зведених матеріалів, необхідно розробляти й окремі історико–архітектурні опорні плани кожного з населених місць, що входять до комплексу чи групи.

На основі історико–архітектурного опорного плану історичного населеного місця з урахуванням узагальнюючої комплексної оцінки його території (історико–культурної, природно–ландшафтної і естетичної) розробляють зони охорони пам'яток. До їх меж входять території в зоні розташування та впливу об'єктів культурної спадщини. Режим використання територій зон охорони пам'яток повинен враховувати всі виявлені дослідженнями особливості культурної спадщини і переводити загальні вимоги охорони культурної спадщини в конкретні містобудівні обмеження, що визначають можливість використання територій у межах зон охорони пам'яток.

Креслення "Зони охорони пам'яток" виконують на топогеодезичній підоснові в масштабі основних креслень генерального плану. На ньому показують усі пам'ятки культурної спадщини, нанесені на історико–архітектурному опорному плані; оглядові точки, вісі та фронти, які мають бути збережені; допустимі висоти нової забудови; межі територій пам'яток, державних історико–культурних і природних заповідників, зон охорони пам'яток, ділянки археологічного культурного шару; наводять перелік зон охорони пам'яток, їх розміри (в гектарах) та основні вимоги до режиму використання територій зон охорони пам'яток.

Пояснювальна записка до проекту зон охорони пам'яток повинна містити обґрунтування прийнятих рішень; площі зон охорони пам'яток; опис меж зон охорони пам'яток; систематизовані вимоги щодо режиму реконструкції та використання територій у межах зон охорони пам'яток; окремі конкретні пропозиції щодо формування розпланування, забудови та ландшафту, якщо вони розроблені в процесі визначення режиму зон охорони пам'яток.

У генеральних планах і проектах детального планування історичних населених місць історико–архітектурні опорні плани та зони охорони пам'яток є основою для прийняття проектних рішень щодо забезпечення охорони культурної спадщини, розпланування та забудови.

Сучасні проблеми методики дослідження і збереження спадщини.

Інструкція до складання історико–архітектурних опорних планів населених місць України 1991 р. з правової точки зору на сьогодні застаріла й не може використовуватися на практиці, оскільки базується на старому радянському законодавстві, яке втратило чинність. Проте ця інструкція не втратила свого науково–методичного значення, оскільки підготовлена була на високому науково–методичному рівні. З огляду на ці обставини, а також зважаючи на кончу необхідність мати сучасний нормативно–методичний документ, який регулював би весь комплекс питань розроблення науково–проектної документації по історичних населених місцях, автор цієї монографії у 2002 р. на основі зазначеної "Інструкції" підготував проект Державних будівельних норм "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико–архітектурних опорних планів, спеціальної науково–проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України". Цими Нормами встановлюється склад і зміст історико–архітектурних опорних планів історичних населених місць України, спеціальної науково–проектної документації для визначення історичних ареалів цих населених місць, а також єдиний порядок їх розроблення, погодження та затвердження. Вимоги цих Норм, після їх затвердження, будуть обов'язковими для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, інвесторів, замовників, проектувальників, інших юридичних та фізичних осіб, які здійснюють містобудівну діяльність на території України (див. додаток 2).

В інструкції 1991 р. використовується поняття своєрідності історичних населених місць для означення сукупності тих якостей поселення, які мають зберігатися на майбутнє. Цьому питанню присвячена спеціальна стаття Є.Водзинського 1995 р. [172]. Тут автор дав своє визначення поняття "історичне місто" (це місто з цінною культурною спадщиною, яка відіграє відчутну містоформуючу роль). Проте авторові не вдалося знайти чіткого й несуперечливого визначення поняття "своєрідності" ("своєрідність міста — його неповторність, індивідуальність — здебільшого яскрава характеристика того, яким воно склалося. Вона досить легко сприймається як цілісне враження від міста, як його образ та самобутність" [173]). Іншими словами: своєрідність міста — це щось, засадничо близьке до поняття "умоглядного образу міста".

У нас є своє визначення поняття своєрідності історичного міста. Ми розуміємо її як неповторну художню цілісність образу історичного міста, інтегративну якість усього його архітектурного середовища. З цієї точки зору місто може розглядатися як художній твір, а саме — витвір містобудівного мистецтва; тоді його сприйняття людиною є процесом художньої комунікації. При такому підході основними детермінантами своєрідності виступають природа і культура у взаємодії. Природна підоснова є об'єктивною данністю, статичним компонентом, а архітектурне середовище, створюване людиною, є динамічним компонентом. Отже, своєрідність міста є невпинним динамічним процесом, а не статичним, застиглим результатом, вона не може бути раз і назавжди встановлена чи задана. Методика історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень повинна обов'язково враховувати цю динамічну складову.

Розробляючи методичні проблеми збереження культурної спадщини історичних міст, Є.Водзинський протягом тривалого часу в різних своїх публікаціях наголошує на необхідності виділення пам'яток містобудування в окремий вид, відділивши їх від загального видового визначення "пам'ятки архітектури й містобудування", оскільки пам'ятки містобудування мають свою сутнісну специфіку, а також особливості формування, дослідження, обліку і збереження. Це питання досі лишається дискусійним: зокрема, розробники закону "Про охорону культурної спадщини" (прийнятий 2000 р.) з цією точкою зору не погодились. Але Є.Водзинський в одній зі своїх статей [174] запропонував при дослідженнях історичних міст виділяти, окрім пам'яток містобудування, ще й такі категорії, як визначні історичні містобудівні об'єкти, значні історичні містобудівні об'єкти, рядові історичні містобудівні об'єкти. Можна погодитися з автором у тому, що таке розширення дослідницького інструментарію дозволить точніше дослідити й зафіксувати риси своєрідності того чи іншого історичного населеного місця. Проте на практику й методику збереження історичних міст, традиційного характеру їх середовища це майже не впливає, тому таке удосконалення дослідницького апарату поки що становить суто академічний інтерес.

На жаль, при опрацюванні методики дослідження і збереження населених місць досі не надавалося належної уваги методам і засобам охорони старовинних місць поховань. Наш досвід роботи показав наявність значних невирішених проблем саме у царині методики містобудівної охорони некрополів. Справа в тому, що з метою убезпечення цих некрополів від знищення чи забудови ми при розробленні історико–архітектурних опорних планів та зон охорони пам'яток визначали їхні території як охоронні зони, в яких будь–яка будівельна діяльність забороняється або суворо регламентується. Проте не для всіх некрополів така процедура є юридично коректною. Якщо мова йде про Вознесенське кладовище в Глухові чи

Петропавлівське в Сумах, посеред яких стоять церкви, які мають статус пам'яток архітектури національного значення, а на території є поховання видатних осіб та надгробки, що перебувають на державному обліку як пам'ятки історії чи монументального мистецтва, то в таких випадках встановлення охоронної зони в межах всього кладовища є цілком обґрунтованим. Якщо Личаківському кладовищу у Львові чи Лук'янівському у Києві надається статус заповідника, то цим вирішуються усі методичні й правові проблеми збереження цих некрополів.

Але коли мова йде, приміром, про Мироносицький цвинтар у Лебедині чи єврейське кладовище в Глухові, старі кладовища в Білопіллі, Конотопі та інших поселеннях, у межах яких немає пам'яток, які перебувають на державному обліку, то виникає правова колізія: адже охоронна зона визначається лише стосовно пам'ятки, яка перебуває на державному обліку. Тут діє простий принцип: є пам'ятка — є охоронна зона; немає пам'ятки — немає і охоронної зони. У названих випадках, як і в інших аналогічних, нам удалося встановити охоронні зони на територіях цих некрополів, але тільки тому, що не знайшлося достатньо грамотних опонентів, котрі заперечили б такий підхід до справи.

Дещо інший підхід до проблеми запропонував Ю.Ходорковський, розробляючи історико–архітектурний опорний план Бердичева: він включив старі єврейське і християнське кладовища до складу зон охоронюваного ландшафту. З одного боку, таке вирішення забезпечує територію цих кладовищ від капітальної забудови, але з другого боку, зона охоронюваного ландшафту — це, переважно, ландшафтно–рекреаційна зона, у якій допускається зведення тимчасових збірно–розбірних будівель і споруд рекреаційного призначення. Отже, зона охоронюваного ландшафту не убезпечує від появи "танцмайданчика на могилах".

Тому ми цілком усвідомлюємо, що містобудівна охорона некрополів шляхом установлення зон охорони різних категорій і різного режиму використання (охоронних зон, зон охоронюваного ландшафту) має свої вади й не є універсальним інструментом. Відтак науково–методичні розробки у цьому напрямку мають продовжуватися.

Здійснені в 1980–х — 1990–х рр. практичні роботи автора цієї монографії щодо історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень історичних населених місць України, аналіз аналогічних робіт колег показали нам необхідність проведення комплексних історико–містобудівних досліджень по кожному історичному населеному місцю. На відміну від широко практикованих натурних обстежень з візуальною експертною оцінкою, що послуговуються вже наявними науковими матеріалами й методами, дослідження передбачає здобуття глибших і системніших знань, отримання принципово нової інформації на основі наукових вишукувань для знаходження відповідей на поставлені питання.

Ці дослідження треба провадити комплексно, тобто з урахуванням усіх архітектурно–містобудівних, історико–культурних та природних чинників, охоплюючи весь досліджуваний терен з вивченням його на всю хронологічну глибину із застосуванням сучасного методичного інструментарію. Передумовою об'єктивності такого дослідження має бути увага не тільки до архітектурно–містобудівних параметрів, а й до всього комплексу історико–культурних і природних характеристик. Головним у провадженні досліджень має бути дотримання їх комплексного і системного характеру для забезпечення цілісного підходу до вивчення населеного місця незалежно від фахових уявлень про межі, режимні зони, встановлену раніше цінність нерухомої культурної спадщини, характер реконструкції.

Системний метод дослідження розрізняє внутрішню і зовнішню сторони об'єкта. Містобудівна структура утворюється у динамічній взаємодії основних чинників ландшафту, розпланування, забудови, композиційних взаємозв'язків. Такий підхід у дослідженні дозволяє з'ясувати внутрішню структуру містобудівного утворення для подальшої коректної оцінки позитивних і негативних тенденцій розвитку населеного місця, виявлення його просторового устрою. При дослідженні містобудівних об'єктів особливого значення набувають пошуки слідів взаємодії історичних споруд із довкіллям, аналіз змін візуального розкриття, параметрів історичного розпланування тощо. Дослідження об'єкта в динаміці на стадіях виникнення, формування, розвитку, деградації, реконструкції уможливлює виявлення основних фаз еволюції містобудівного утворення як на рівні властивої структури, так і на рівні образної взаємодії з середовищем. Такі дослідження вкрай необхідні, оскільки якість розроблюваних проектних вирішень залежить від об'єктивної оцінки еволюції містобудівного об'єкта та його актуального стану. Важливо дослідити кожний об'єкт у його історичній динаміці, встановити закономірності його розвитку. Такі дослідження показують, що не завжди сучасний стан містобудівного об'єкта є найвищою стадією його розвитку, бо пересічно кожна містобудівна структура проходить стадію деградації деяких структурних елементів при збереженні певних цілісних структурних характеристик. Модель дослідження еволюції населеного місця, яка відповідає історичним етапам змін його структури, повинна містити три складові:

1. Історико–містобудівні дослідження етапів формування історичного середовища (зміни ландшафтів, демографічної структури, сельбища, розпланування, забудови, об'ємно–просторової композиції).

2. Аналіз теперішнього стану історичного населеного місця з оцінкою культурно–історичного фонду.

3. Аналіз містобудівної документації.

Ми дійшли висновку про доцільність дотримання такої методики триетапного історико–містобудівного дослідження:

1 — розроблення історико–архітектурного опорного плану;

2 — розроблення проекту зон охорони пам'яток, меж історичних ареалів;

3 — розроблення проекту створення заповідника, реконструкції, комплексної регенерації історичного ареалу.

Ці етапи мають свою методичну послідовність виконання певних видів робіт і методично обумовлений склад матеріалів. Розглянемо докладніше кожен із цих етапів.

Історико–архітектурний опорний план повинен містити текстові й ілюстративні матеріали, що з'ясовують ступінь дослідженості міста та джерельну базу. Обов'язковою складовою має бути нарис містобудівного розвитку, що складається з двох частин:

аналізу природної підоснови, природно–ландшафтних та історичних передумов розвитку поселення (орографія, гідрографічна мережа, рослинність; мають бути виявлені всі цінні компоненти ландшафту, такі як краєвиди, історичні урочища, цінні комплекси рослинності, історично значущі сліди антропогенної діяльності);

аналізу виникнення поселення та основних етапів його розвитку. При цьому періодизація містобудівного розвитку для кожного населеного місця має бути індивідуальною, вона встановлюється за переломними моментами історичного розвитку конкретного поселення (зміна адміністративного статусу, державної приналежності, природні чи соціальні катаклізми тощо).

Виклад матеріалу доцільно провадити з послідовним аналізом на кожному етапі розвитку таких складових, що формують містобудівне утворення:

сельбище, функціональне зонування, структура поселення;

система укріплень;

розпланування;

об'ємно–просторова композиція.

Аналізуючи останній на сьогодні, радянський етап розвитку населеного місця, слід ретельно простудіювати всю містобудівну документацію, а головно — генеральні плани, ПДП центру чи районів міста, ступінь їх реалізації та вплив на містобудівний устрій та характер архітектурного середовища.

У цьому розділі важливо виконати порівняльний графічний аналіз усіх приступних дослідникові старих планів із сучасною топографічною підосновою. Це дозволяє встановити хронологічну класифікацію різних елементів розпланування, виявити стародавні землеволодіння, парцеляцію, будівлі, з'ясувати траси укріплень, місця втрачених домінант. Для порівняльного аналізу необхідно переводити історичні картографічні матеріали у масштаби, що вживаються сьогодні (1 : 2000, 1 : 5000, 1 : 10000) і розробляти на цій основі масштабні й орієнтовані схеми етапів містобудівного розвитку. Для забезпечення належної якості роботи й високої вірогідності висновків необхідно зібрати й проаналізувати всі без винятку картографічні джерела, що стосуються певного населеного місця, виявити послідовність їх виконання. Це — основне джерело щодо розпланувального розвитку поселення. Про "третій вимір" — об'ємно–просторову композицію — дозволяють скласти уявлення старі панорами, види, гравюри, літографії, фото тощо.

Необхідно також проаналізувати історичні та сучасні функції певних історичних територій, комплексів чи окремих об'єктів у зв'язку з тим, що дуже часто невідповідність між історичними функціями і сучасними, між сучасними функціями і "архітектурною оболонкою" історичного району чи комплексу призводить до руйнування чи спотворення старовинних архітектурних комплексів. У цьому сенсі визначальним є те, яким стало функціональне навантаження і значення історичного центру в сучасному місті. Історична частина може повністю зберегти свої функції загальноміського центру, частково зберегти ці функції чи повністю їх втратити.

Корисно також виконати у складі текстових матеріалів загальну історичну довідку про населене місце з акцентуванням пов'язаних із ним важливих історичних подій та видатних людей, оскільки це допомагає ідентифікувати пам'ятки історії та визначні історичні місця.

Великий і важливий розділ текстових аналітичних матеріалів слід присвятити архітектурному середовищу поселення. У ньому мають бути з'ясовані такі проблеми:

етапи функціонального і стилістичного розвитку міської забудови;

основні характеристики архітектурного середовища;

класифікація забудови за ступенем історико–культурної цінності;

комплексна оцінка культурної вартості архітектурних об'єктів міста.

При цьому важливо встановити такі параметри кожного архітектурного об'єкта, як поверховість, ступінь капітальності й матеріал, технічний стан, типологія (структур-

но–функціональна і розпланувальна), хронологія, стилістика, містобудівна роль та загальна оцінка історико–архітектурної цінності.

Тут же мають бути подані:

списки пам'яток архітектури національного та місцевого значення, що перебувають на державному обліку;

списки щойно виявлених (рекомендованих) пам'яток;

перелік значних споруд, що становлять певну історико–архітектурну цінність (але цінність їх недостатня для того, щоб визнати їх пам'ятками архітектури);

перелік найцінніших споруд традиційної забудови.

Виконуючи цей розділ досліджень слід враховувати, що виявлення, дослідження та облік нерухомих об'єктів культурної спадщини є перманентним процесом, який має проміжні етапи і ніколи — завершального. Це зумовлено нескінченністю процесу пізнання й постійною зміною критеріїв поцінування культурної спадщини. Тому для ефективнішої охорони нерухомої культурної спадщини доцільно етапи її виявлення, дослідження й облікування приурочувати до стадій містобудівного проектування (ТЕО, генплан, ПДП, проект забудови / реконструкції / регенерації). Загалом, виявлення об'єкта нерухомої культурної спадщини може означати як віднайдення нового, раніше нікому не відомого об'єкта, так і якісну переоцінку раніше відомого об'єкта, що дозволяє з'ясувати його суспільну значущість, достатню для постановки питання про надання цьому об'єкту пам'яткоохоронного статусу.

Виявлення ж об'єктів містобудівної спадщини має свою специфіку, яка суттєво відрізняється від виявлення, приміром, пам'яток архітектури — як одиничних, так і групових або комплексних. Об'єктом дослідницької уваги має бути старовинний містобудівний об'єкт — матеріальне утворення, що займає певну територію, має певні межі і складається з будівель і споруд, ландшафтних та розпланувальних елементів, що є цілісною структурою і має характерні устрій, форми та вигляд. Такими об'єктами можуть бути як історичні населені місця, так і їх окремі частини (середмістя, передмістя, просторово відокремлені райони), а також вулиці, майдани, квартали забудови, садибні, монастирські, оборонні чи виробничі комплекси. Характеристики містобудівних об'єктів, їх види і особливості виявлення визначаються їх характеристиками — кількісними (площа території і кількість споруд) і якісними (тип і щільність забудови, її поверховість, наявність композиційних акцентів і взаємозв'язків). Методика виявлення містобудівної спадщини включає пошук, обстеження, встановлення цінності об'єкта та внесення його в документи первинного обліку (облікову картку).

Пошук має свої особливості, відмінні у містах й на позаміських теренах. У містах пошук містобудівної спадщини відбувається при опрацюванні історико–архітектурного опорного плану. На позаміських теренах одним із методів пошуку можуть бути пошукові експедиції, спрямовані на виявлення раніше невідомих історико–архітектурній науці садибних, садово–паркових, виробничих, оборонних комплексів, сільських поселень, які зберегли історично сформовані розпланування і забудову. Першим етапом пошукових робіт має бути попереднє вивчення досліджуваного терену, що включає архівно–бібліографічні пошуки та роботу з топографічною підосновою. Другим етапом є натурне обстеження. Ця стадія включає: встановлення в натурі меж і структури містобудівного об'єкта; вивчення розпланування, парцеляції та просторового модуля; оцінку забудови та інженерних споруд; виявлення дендрологічного складу рослинності, малих архітектурних форм, елементів розпланування; вивчення об'ємних характеристик забудови (поверховість, розміри, домінанти, акценти, фронти забудови, видові точки, вісі, фронти, взаємозв'язки); вивчення візуальних характеристик форм рельєфу.

В основу аналізу зв'язку структури містобудівного об'єкта з його композицією слід покласти такі дві засади:

1. Місто (район, квартал, комплекс) розглядається з позицій реального спостерігача. Риси структури, що виявляються тільки на планіметричних документах, мають факультативне значення.

2. Слід аналізувати не тільки те, що спостерігач може побачити одномоментно, а й усю суму спостережень.

У натурних обстеженнях важливо виявити й класифікувати ті елементи і якості середовища, які несуть інформацію про структурну побудову містобудівного об'єкта, тобто містобудівні орієнтири. До них належать, за методикою американця К.Лінча, межі, шляхи, домінанти, розпланувальні вузли і фактура.

Окремий розділ історико–архітектурного опорного плану присвячується композиційно–видовому впливу пам'яток культурної спадщини та історичних містобудівних утворень з фіксацією цього впливу на відповідних схемах. При цьому об'єкти архітектурної спадщини слід обов'язково розкласифікувати за такими групами:

містобудівні домінанти;

архітектурні акценти;

рядові будівлі, що формують середовище.

Текстові аналітичні матеріали історико–архітектурного опорного плану супроводжуються обов'язковими списками архівних і бібліографічних джерел, а також додатками, в яких мають бути подані:

порівняльна таблиця міської топоніміки;

документи про раніше встановлені зони охорони пам'яток;

переліки пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, природних охоронюваних об'єктів у межах населеного місця та його найближчих околиць.

Текстові матеріали супроводжують графічні кресленики:

природне середовище населеного місця;

етапи містобудівного розвитку;

план прилеглих територій;

зони композиційно–видового впливу пам'яток;

історико–архітектурний опорний план.

Проект зон охорони пам'яток має бути результатом серйозної дослідницької роботи. Зони охорони пам'яток разом з територіями пам'яток та територіями заповідників мають становити в кожному населеному пункті цілісну взаємопов'язану систему спеціально виділених територій, на яких докладно регламентується землекористування, будівництво та інша господарська діяльність з метою забезпечення збереження нерухомої культурної спадщини у комплексі з пов'язаними природними та антропогенними ландшафтами. Ці території можна охарактеризувати як форму захисту і збереження нерухомої культурної спадщини шляхом регулювання довкілля. Оскільки зони охорони пам'яток повинні забезпечувати належний містобудівний режим у межах розташування та композиційно–видового впливу об'єктів спадщини, ці зони не можуть бути запроектовані без вичерпних досліджень, що мають з'ясувати:

наявність і взаєморозташування об'єктів нерухомої культурної спадщини;

цінність і класифікацію цих об'єктів;

історичні та сучасні межі їх територій;

роль цих об'єктів у композиції та образі населеного місця;

взаємозв'язок із ландшафтом.

Розпочинаючи зазначені дослідження, необхідно проаналізувати ті зони охорони пам'яток історії та культури, які були встановлені раніше в межах досліджуваного терену. Ці зони слід оцінити з таких позицій:

які пам'ятки вони охоплюють;

чи встановлювалися вони комплексно, тобто з охопленням всієї нерухомої культурної спадщини населеного місця;

чи передували їм серйозні дослідження;

фахівці якої кваліфікації розробляли ці зони, рецензували, погоджували й готували до затвердження.

Всі раніше встановлені зони охорони пам'яток слід показати на кресленику історико–архітектурного опорного плану.

У ході комплексних досліджень до встановлення зон охорони необхідно дослідити також чинну містобудівну документацію — генеральні плани, проекти детального планування, проекти реконструкції, розпланування і забудови на предмет їхньої відповідності вимогам охорони пам'яток. У цьому сенсі слід перевірити такі аспекти:

чи нанесені всі пам'ятки культурної спадщини;

чи передбачене належне збереження їх;

яка забудова і яке функціональне використання територій передбачається на теренах, де розташовані пам'ятки;

з'ясувати плани проведення інженерних і транспортних мереж та інших інженерних заходів, що могли б вплинути на стан пам'яток.

Особливої уваги потребують, на наш погляд, проблеми диференційованого встановлення археологічних зон, пов'язаних з охороною археологічної спадщини. У 1990–х рр. у вітчизняному пам'яткознавстві спостерігалася тенденція уникати терміну "археологічні" при означенні зон, про які йдеться. Їх воліли називати зонами "історичного культурного шару" чи просто "культурного шару". Ця тенденція є неслушною і розходиться зі світовою практикою. Так, у Хартії охорони і використання археологічної спадщини (1990 р.) дається таке визначення археологічної спадщини: "Археологічна спадщина — це частина матеріальної спадщини, основну інформацію про яку можна отримати археологічними методами. Спадщина включає всі сліди людського проживання і складається з місць, що фіксують усі прояви діяльності людини, у т. ч. із залишених будівель та руїн усіх видів (включаючи підземні та підводні) разом з усім підйомним (культурним) матеріалом". Загалом археологічна спадщина поділяється на нерухомі й рухомі об'єкти. Нас цікавлять лише перші, що звичайно і називаються пам'ятками археології. Залежно від їх містобудівної ролі вони поділяються на три підгрупи:

1. Пам'ятки, виявлені в об'ємних формах на поверхні землі (городища, кургани, вали і рови, печери, руїни споруд тощо).

2. Пам'ятки, що не мають ознак на земній поверхні (селища, стоянки, ґрунтові могильники, культурні шари в містах тощо).

3. Пам'ятки, які можна виявити тільки за допомогою спеціальних методів, зокрема аерофотозйомки (сліди стародавніх меж, шляхи, канали тощо).

Оскільки вся археологічна спадщина є нестійким і невідновлюваним культурним надбанням, слід вживати заходів містобудівної охорони, тобто вдаватися до охоронного зонування з метою звести до мінімуму руйнування цієї спадщини внаслідок природних і антропогенних процесів. Характер охоронного зонування безпосередньо залежить від виду і характеру археологічної пам'ятки. Ми вважаємо, що в загальному випадку слід визначати чотири види археологічних зон:

1. Територія пам'ятки археології.
2. Охоронна зона пам'ятки археології.
3. Зона охорони археологічного культурного шару.
4. Зона археологічних спостережень.

Територія пам'ятки археології — це земельна ділянка, що становить невіддільне матеріальне, історичне і функціонально–розпланувальне ціле з пам'яткою. Охоронна зона і зона охорони археологічного культурного шару достатньо прописані в чинному законодавстві, тому ми на їхній специфіці не зупиняємось. А зона археологічних спостережень — це, по суті, охоронювана археологічна територія, визначення якої дано у статті 31 Закону "Про охорону культурної спадщини".

Межі археологічних зон визначаються незалежно від меж інших зон охорони пам'яток і повинні покривати всі терени, які мають археологічний культурний шар. Режим використання територій, встановлюваний у кожній із цих зон має постійний характер — для територій пам'яток й охоронних зон і тимчасовий характер — для зон охорони археологічного культурного шару й зон археологічних спостережень.

При розробленні охоронного зонування важливо не обійти увагою загальну проблему визначення територій пам'яток. В останнє десятиріччя важливість цього питання перестала усвідомлюватися, а воно зовсім не таке елементарне, як видається при поверховому підході. Територія пам'ятки є найціннішою ділянкою історичного середовища. Вона безпосередньо прилягає до пам'ятки й становить з нею неподільне ціле. Територією пам'ятки є не будь–яка земельна ділянка, на якій пам'ятка розташована, а тільки та і в тих межах, що безпосередньо історично, розпланувально, матеріально і функціонально пов'язана з самою пам'яткою. Територія пам'ятки є первинним елементом територіальної (містобудівної) охорони пам'яток. Суть території пам'ятки і її відмінність від охоронної зони (і від усіх видів зон охорони) полягає в тому, що територія пам'ятки пов'язана з історичною матеріальною субстанцією пам'ятки, а не з її видовим розкриттям чи композиційним впливом.

Слід розрізняти такі види територій пам'яток:

окремо розташованої пам'ятки;

комплексу пам'яток, тобто їх групи, об'єднаної територіально;

ансамблю пам'яток, тобто їх групи, об'єднаної спільністю території, історії виникнення і розвитку, спільністю композиційної побудови;

пам'ятки містобудування (вулиці, площі, групи кварталів, історичного середмістя).

Кожен з цих видів має певні особливості щодо визначення меж і режимів використання територій. Для одиничних пам'яток територія визначається, як правило, у межах домоволодіння (садиби). При цьому слід дослідити еволюцію домоволодіння, встановити зміни меж й обрати оптимальний варіант, орієнтуючись або на межі домоволодіння, які були при створенні пам'ятки, або на межі часу найбільшого розвитку пам'ятки. Зрозуміло, що встановлювані межі повинні враховувати об'єкти середовища і мати чітку топографічну прив'язку. Для комплексів та ансамблів пам'яток вимоги щодо встановлення меж територій аналогічні: межі території мають враховувати стародавні межі (вали, рови, мури, інші лінії укріплень), як збережені, так і ті, що не збереглися, а також інші чинники, що вимежовували комплекс чи ансамбль у довкіллі, беручи за точку відліку етап найвищого розвитку й найширшого розпросторення комплексу. Для монастирських комплексів це означає включення монастирських садів, городів, господарських і гостинних дворів. Для фортифікаційних комплексів межі території слід суміщати з зовнішньою межею глазиса або з лінією контрескарпу зовнішнього рову. У комплексах і ансамблях садово–паркової архітектури при визначенні меж території архітектурні об'єкти слід розглядати як єдине ціле з садами і парками. У межах території комплексу (ансамблю) немає потреби встановлювати межі території кожної пам'ятки зокрема, оскільки кожен такий комплекс розглядаються і охороняється як єдине ціле.

Території пам'яток містобудування визначаються з урахуванням специфіки цього виду пам'яток. Пам'яткою містобудування є, як правило, єдина система історичного розпланування

і забудови у комплексі з навколишнім ландшафтом. Для автентичного існування такої пам'ятки важливо не тільки зберегти матеріальну структуру (забудову, розпланування, малі архітектурні форми, впорядження, озеленення), а й систему композиційних взаємозв'язків. Для цього межі території пам'ятки містобудування визначають таким чином, щоб до цих меж потрапили ділянки цінного розпланування й характерного ландшафту; архітектурні домінанти й акценти; масиви рядової забудови. Межі території слід приурочувати до історичних меж середмість (оборонних ліній) і меж домоволодінь. Хочеться застерегти від рішення, яке здається найочевиднішим — проведення межі території пам'ятки по вулицях. Таке рішення може бути оптимальним у рідкісних випадках. Адже на історичній вулиці історико–архітектурну цінність мають, пересічно, фронти забудови з обох боків. Тому їх слід включати в межі території пам'ятки, виносячи межу на зовнішні границі домоволодінь в тилах забудови. Це ж стосується й таких пам'яток містобудування, як історичні майдани чи групи кварталів старовинних міст.

Окремим різновидом території пам'ятки є заповідник. Особливості визначення його території зумовлені тим, що заповідник — це ще й науково–просвітницька установа з численними специфічними функціями. Тож територія заповідника має визначатися з урахуванням забезпечення єдності й функціональної повноцінності території, можливості її використання для практичних потреб діяльності заповідника. Важливо включити до меж заповідника не стільки всі поодинокі пам'ятки, скільки всі комплекси та ансамблі. Крім того, слід включити ті елементи природного комплексу, які історично пов'язані з об'єктами заповідної охорони (сад, парк, ліс, гора, озеро тощо).

У загальному випадку для кожного населеного місця проект зон охорони пам'яток має включати текстові, ілюстративні, графічні матеріали. Текстовий блок повинен складатися з двох основних розділів — проектно–регулятивного та рекомендаційного. Перший з них містить:

визначення і опис територій з цінними розпланування, забудовою та природними об'єктами;

класифікацію міських територій за ступенем історико–культурної цінності;

обґрунтування системи зон охорони пам'яток;

визначення і опис меж і режимів використання зон охорони пам'яток;

техніко–економічні показники.

При цьому території у зонах розташування і впливу об'єктів культурної спадщини класифікуються за такими основними параметрами:

за історико–культурною цінністю розташованих об'єктів;

за значенням для збереження композиційно–художніх якостей культурної спадщини;

за природною цінністю ландшафтів;

за цінністю археологічного культурного шару.

Кожен з цих параметрів оцінюється за двома–трьома категоріями, які потім підсумовуються і дають інтегральну оцінку кожної території.

На цій підставі визначаються території пам'яток, заповідників, охоронні зони, зони регулювання забудови, охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару, охоронювані археологічні території. Усі зони, окрім того, що мають бути показані на кресленниках, повинні мати точний словесний опис своїх меж і визначену площу. Основну, суттєву інформацію про зони охорони доцільно зводити у підсумкову таблицю, у якій щодо кожної зони вказати:

найменування зони;

площу зони;

визначення території зони та її призначення;

засоби збереження традиційного характеру середовища;

способи усунення композиційних дисонансів, нейтралізації дисгармонійних об'єктів;

параметри обмеження нового будівництва;

проектну документацію, що має погоджуватися з відповідними органами охорони культурної спадщини.

Техніко–економічні показники охоронного зонування зводяться в таблицю, у якій зазначаються назва кожної зони, її площа в га, а також відсоток від загальної площі території міста. Зі своєї практики можемо зазначити, що загальний відсоток зон охорони в балансі міської території може бути від 23 % (м.Суми) до 50 % (м.Чернігів).

У рекомендаційному розділі на основі попереднього даються пропозиції щодо необхідності коригування містобудівної документації, перспектив реконструкції міста взаємопов'язано з розвитком його історико–культурного потенціалу та архітектурного середовища, оцінюються перспективи створення заповідника.

Розроблення проекту створення заповідника також має свою методичну специфіку, яку ми тут коротко розглянемо на основі наших власних практичних розробок, про які детальніше буде сказано нижче. Проект формування державного історико–культурного (історико–архітектурного) заповідника повинен містити:

історичну довідку про населене місце;

комплексну оцінку пам'яток (методика оцінки, класифікація, списки пам'яток за видами, типами, категоріями обліку, списки щойно виявлених пам'яток, паспорти на всі пам'ятки з оцінкою їх історико–культурної та грошової вартості);

визначення історико–культурного потенціалу довкілля (коротка характеристика прилеглих населених місць, їх культурної і природної спадщини);

обґрунтування необхідності створення заповідника;

перспективи розвитку заповідника та його роль у соціокультурному розвиткові населеного місця і округи;

перспективи розвитку туризму (з відповідними розрахунками, у т.ч. інтенсивності туристичного потоку, щільності відвідувачів на території заповідника, пропускної спроможності об'єктів заповідника тощо);

історико–архітектурний опорний план з визначенням території заповідника;

проект зон охорони пам'яток;

вимоги і пропозиції щодо використання нерухомих пам'яток (з перспективним планом реставрації і реабілітації пам'яток);

перелік пам'яток, які передаються на баланс заповідника;

перелік пам'яток, які містяться на території та в зонах охорони заповідника;

ілюстративні матеріали, що характеризують територію та пам'ятки заповідника;

кресленики.

З цього приводу варто зробити декілька методичних зауваг. Виходячи з чинного законодавства, обґрунтування створення заповідника зводиться до аргументованої відповіді на два питання:

1. Чи становлять пам'ятки культурної спадщини даного населеного місця комплекс (ансамбль)?

2. Чи становлять вони виняткову антропологічну, археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність?

Якщо відповіді на обидва питання позитивні й підкріплені відповідними дослідницькими матеріалами, то тим самим необхідність створення заповідника доведена.

Комплексна оцінка пам'яток, на базі яких створюється заповідник, має свою методику, опрацьовану нами у 1992 р. на основі публікацій колег [175]. Об'єкти архітектурної спадщини оцінюються за сумою показників, кожен з яких визначається в балах. Місце об'єкта в ієрархії архітектурної спадщини визначається сумою набраних балів. Ми вважаємо, що слід брати до уваги такі показники:

1. Історико–меморіальна цінність (не має — 0; має — 1).
2. Мистецька цінність або художнє значення (бали від 0 до 2, залежно від наявності мистецького декору).
3. Містобудівне значення (бали від 0 до 3; найвищий бал має містобудівна домінанта).
4. Хронологічна глибина (бали від 1 до 4; найвищий бал має об'єкт, давніший XVIII ст.).
5. Міра виявлення характерних ознак архітектурних: типу, стилю, школи (бали від 1 до 2).
6. Міра унікальності об'єкта (бали від 0 до 2).
7. Інформаційна (наукова) цінність об'єкта, що залежить від ступеня збереженості (бали від 0 до 3).
8. Міра складності архітектурної форми (бали від 1 до 3).

Мистецька цінність пам'ятки є чинником об'єктивним і мало піддається часовим змінам. Різновидом мистецької цінності є естетична цінність, обумовлена однаковою мірою як власними мистецькими якостями об'єкта, так і смаками й уподобаннями суспільства, і навіть модою. Тож естетична цінність пам'ятки може змінюватися у часі. За інформаційною цінністю об'єкти поділяються на три категорії: збережені в автентичному стані; реставровані; відтворені. За сучасним містобудівним значенням, окрім традиційних домінант, акцентів та рядових об'єктів, варто ще виділити: об'єкти, які зберегли свою містобудівну роль; об'єкти, які втратили свою містобудівну роль; об'єкти, які становлять просторове середовище для композиційних домінант і акцентів. Слід брати до уваги також утилітарну цінність пам'яток, яка залежить від розташування в структурі міста, функціонального типу будівлі, площі території, загальної і корисної площі будівлі, її об'єму, ступеня капітальності, технічного стану, інженерного обладнання, впорядження території.

Ієрархічна шкала архітектурної спадщини має такі рівні:

1. Пам'ятки всесвітньої спадщини.
2. Пам'ятки національного значення.
3. Пам'ятки місцевого значення.
4. Значні історичні будівлі, що мають деяку історико–архітектурну цінність.
5. Традиційна забудова, що представляє народну та регіональну архітектурну творчість, має деяку цінність у контексті середовища.

6. Фонова забудова, що не має самостійної цінності, а слугує співмасштабним тлом для пам'яток архітектури.

7. Дисгармонійна забудова — негативна ціннісна категорія, до якої входять будівлі, які спотворюють традиційний характер середовища.

Хочемо зазначити, що запропонована бальна система оцінки об'єктів архітектурної спадщини не повинна застосовуватися механічно. Як методичний інструмент вона має факультативне, допоміжне значення, допомагаючи експертові краще усвідомити й сформулювати критерії поцінування того чи іншого архітектурного об'єкта. Головною ж умовою і запорукою об'єктивності оцінки об'єкта архітектурної спадщини може бути тільки висока фахова кваліфікація експерта.

Вважаємо необхідним підкреслити, що категорія охорони пам'ятки (об'єкт всесвітньої спадщини чи пам'ятка місцевого значення), а також стан пам'ятки (автентична, відтворена чи руїнована) не впливає на вимоги щодо її збереження і врахування містобудівної ролі в розпланування, забудові чи реконструкції поселень.

Оскільки історичне населене місце є просторовою системою, що розвивається у часі, то єдино прийнятною для нього є стратегія спадкоємного розвитку, в основі якої лежить орієнтація на найстабільніші чинники — природну підоснову, структуру й розпланування поселення, характер забудови певних ділянок середовища та їх взаємозв'язки. При цьому важливо зберігати три основні структуроутворюючі елементи: композиційні центри; композиційні вісі; системи відкритих, замкнутих і напіввідкритих просторів.

У наших умовах варто звернутися й до принципу компенсації, а саме: зумовлена об'єктивними історичними причинами неповнота чи відсутність певних ціннісних параметрів традиційного середовища населеного місця має компенсуватися інтенсивним розвитком інших цінних якостей. Приміром, відсутність цілісності архітектурного середовища може компенсуватися інтенсивним розвитком природно–рекреаційного потенціалу.

Усі пропоновані специфічні заходи охорони архітектурної та містобудівної спадщини не є суб'єктивними приписами окремих фахівців чи пам'яткоохоронних структур. Це — об'єктивна необхідність, що випливає з самої сутності культури взагалі й архітектурно–містобудівного мистецтва зокрема. Ми протягом 20–річної дослідницької практики переконалися, що завдання збереження архітектурної і містобудівної спадщини з одного боку та вимоги створення повноцінного, естетичного і психологічно комфортного міського середовища — з другого — є несуперечливими й тісно взаємопов'язаними.

Розглянуті вище науково–методичні підходи й конкретні дослідженння історичних населених місць знаходять свою практичну реалізацію під час їхньої реконструкції. Маємо на увазі не ту реконструцію, що практикувалася в СРСР до 1970–х рр. і знала один тільки метод радикального перетворення, коли історичні розпланування й забудова певного терену нищилися, а натомість прокладалися нові вулиці й зводилися нові будівлі. Реконструкція зараз усвідомлюється як удосконалення наявного міського середовища і як така вона є безперервним процесом. Її об'єкт — зони старої міської забудови незалежно від їх хронологічних та ціннісних параметрів, а також окремі комплекси, квартали чи групи кварталів.

Реконструкція має свою методику, що передбачає такий комплекс заходів: реставрація і реабілітація пам'яток культурної спадщини; модернізація і капітальний ремонт масової історичної забудови; вибіркове знесення амортизованих малоцінних будівель і нове будівництво; розвиток інженерної інфраструктури і транспортних мереж; озеленення і впорядження. Ці заходи мають вирішувати триєдине завдання: збереження і примноження культурно–історичного потенціалу; створення сприятливих умов функціонування історичних районів; забезпечення неантагоністичного поєднання нових будівель з історичним архітектурним середовищем. На початку 1990–х рр. загальновизнаними вважалися п'ять методичних засад реконструкції: пріоритетність збереження нерухомої культурної спадщини; включення реконструкції у загальний процес соціально–економічного розвитку; програмно–цільовий підхід; міждисциплінарність і міжвідомчість; диференціація і плюралізм конкретних вирішень. Нині, внаслідок соціально–економчних змін останнього десятиріччя, ці п'ять засад вимагають певного коригування.

За ступенем радикальності перетворень розрізняють такі реконструктивні заходи: збереження (містобудівна консервація); оновлення; перетворення. Теоретично розрізняються такі види комплексної реконструкції в історичних населених місцях:

ревіталізація (підвищення функціональної значущості комплексу, фрагменту середовища, середмістя шляхом відтворення втрачених ними громадських функцій або надання їм нових, що не порушують традиційний характер середовища);

ревалоризація (підвищення або відновлення архітектурно–художньої цінності середовища, у т.ч. шляхом реставрації пам'яток, видалення дисгармонійних нашарувань, компенсаційного будівництва, в окремих випадках — відтворення цінних втрачених об'єктів, архітектурних акцентів і домінант);

регенерація (відновлення та поліпшення розпланувально–просторової структури, композиційної цілісності та функціональної активності історичних середмість, окремих районів чи архітектурних комплексів).

При вирішенні практичних завдань різною мірою здійснюються всі три види реконструкції, що й передбачено синтетичним терміном "комплексна регенерація", яким деякі фахівці послуговуються охочіше, ніж терміном "реконструкція". Регенерація виходить із концепції "живої пам'ятки", тобто гармонійного збагачення архітектурної форми новими соціокультурними цінностями. При цьому забезпечується виконання трьох специфічних умов міського розвитку: збереження спадщини; пристосування історичного міста до вимог сучасного життя через модернізацію його структур; поширення специфічних характеристик історичного міста на увесь міський ареал з метою збереження або надання своєрідності. Зрештою, усі види реконструктивних заходів мають сенс тільки в тому разі, якщо забезпечують пристосування історичних населених місць до вимог сучасного життя при збереженні культурної і природної спадщини.

На це ж спрямована й новітня законодавча вимога про те, що опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд у межах історичних ареалів населених місць повинно передувати розроблення **історико–містобудівних обґрунтувань**. Історико–містобудівне обґрунтування є науковою концепцією врахування при проектуванні будівель і споруд пам'яток культурної спадщини та традиційного характеру середовища як містобудівних факторів. Ми опрацювали методику підготовки цих обґрунтувань, що передбачає три частини — тестову, графічну і висновки.

Текстова частина передбачає докладне дослідження і опис таких аспектів:

1. Підстави для розроблення історико–містобудівного обґрунтування.

2. Характеристика місця розташування об'єкта проектування в межах населеного пункту, району, кварталу, навколишньої забудови (розпланувальна і функціональна зони, адміністративний район, розпланувальні межі, характер прилеглої забудови).

3. Характеристика наявної містобудівної документації (генеральні плани, проекти детального планування, проекти реконструкції тощо).

4. Аналіз сучасного стану території, будівель і споруд:

характеристика існуючої забудови та використання території; площа і межі території, охопленої історико–містобудівним обґрунтуванням;

характеристика інженерно–транспортної інфраструктури;

техніко–економічна характеристика об'єкта проектування;

характеристика об'єктів культурної спадщини, зон охорони пам'яток, історичного ареалу, а саме:

основні етапи формування розпланування і забудови;

архітектурно–просторова композиція (ландшафт, розпланувальна композиція, домінанти, акценти, рядова, фонова забудова);

історично сформовані вулична мережа, парцеляція, характер забудови, розпланувальний модуль, масштаб і масштабність забудови;

класифікація об'єктів за ступенем історико–культурної цінності;

кількість об'єктів нерухомої культурної спадщини, їх типи, види, категорії, повний анотований перелік;

короткі історичні та історико–архітектурні довідки про об'єкти нерухомої культурної спадщини;

взаєморозташування об'єктів нерухомої культурної спадщини;

композиційно–видовий вплив об'єктів нерухомої культурної спадщини (видові точки, видові осі, видові фронти, зони видимості, зони формування видів);

наявність історично сформованих елементів ландшафту, озеленення, упорядження, малих архітектурних форм;

визначені та затверджені зони охорони пам'яток;

інформація щодо інженерно–будівельних та екологічних умов району будівництва.

Завершують текстову частину пропозиції стосовно необхідності внесення змін до містобудівної документації щодо розміщення об'єкта проектування.

Графічна частина історико–містобудівного обґрунтування включає ситуаційну схему розташування об'єкта проектування в населеному пункті, плани району, кварталу з визначенням зони впливу об'єкта, пам'яткоохоронних обмежень, зон візуального сприйняття тощо, пропозиції щодо місця розташування і параметрів об'єкта проектування, фотофіксацію, розгортки забудови, панорами, перспективи (у разі потреби).

Висновки історико–містобудівного обґрунтування мають дати конкретні рекомендації і директиви з таких питань:

розпланувальні обмеження (необхідність збереження історично сформованих розпланування, червоних ліній, парцеляції);

гранично допустима висота і поверховість будинку (споруди), що проектується;

пам'яткоохоронні вимоги щодо використання перших, цокольних поверхів, підвалів, підземного простору;

вимоги щодо впорядження території;

у разі реконструкції — відомості про історико–культурну та архітектурну цінність об'єкта проектування (коротка архітектурна характеристика об'єкта, найменування, датування, авторство, тип, вид, категорія об'єкта культурної спадщини, номер і дата рішення про державну реєстрацію, охоронний номер);

відомості щодо меж територій пам'яток, зон охорони пам'яток, історичних ареалів, охоронюваних археологічних територій, заповідників;

оцінка впливу об'єкта, що проектується, на збереження традиційного характеру середовища; при цьому мають бути надані об'єктивні оцінки тим змінам, які будуть зумовлені можливою появою нової будівлі чи споруди, за такими аспектами:

розпланувальна мережа, червоні лінії, парцеляція;

характер забудови вулиці, площі, кварталу;

композиційно–видовий вплив пам'яток культурної спадщини;

силуети і панорами;

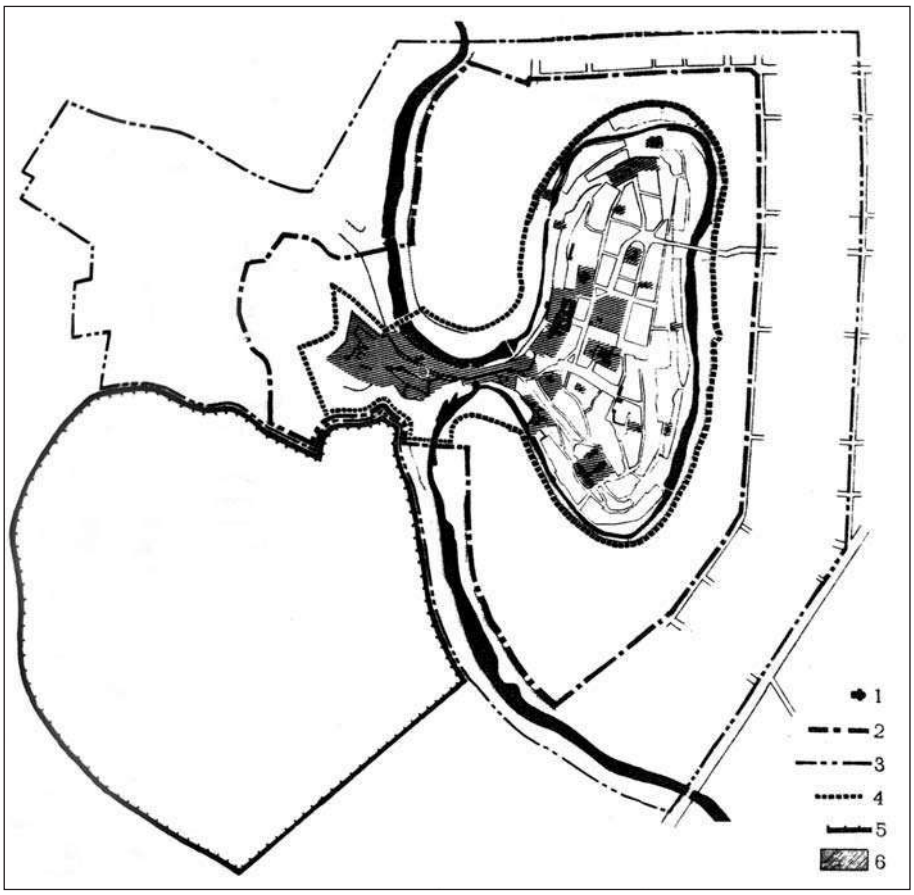
масштаб і масштабність;

елементи ландшафту;

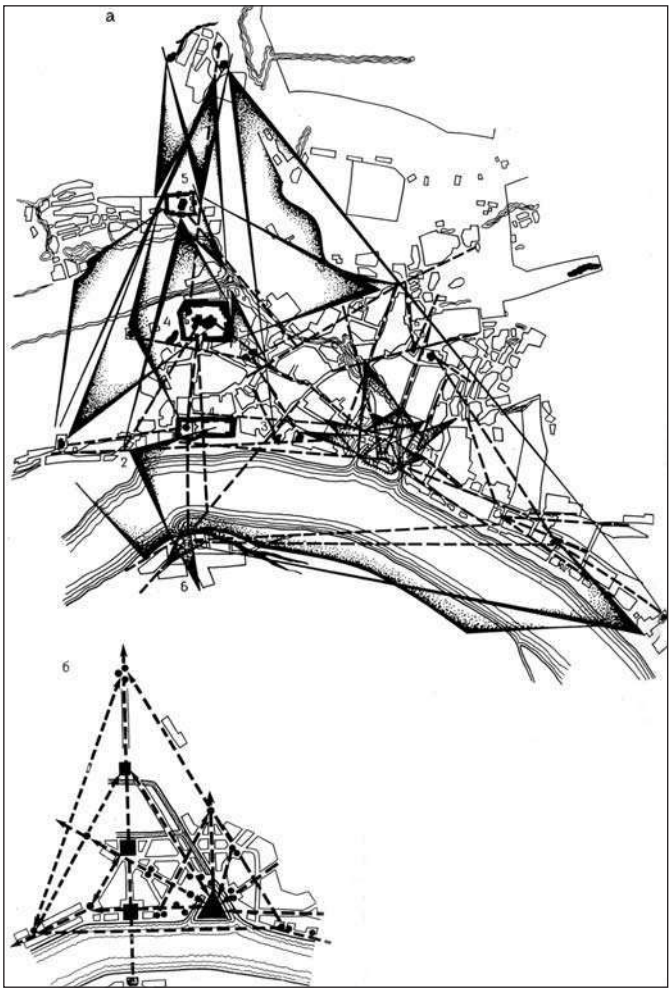
елементи благоустрою (упорядження), малі архітектурні форми.

Загалом у такій принциповій редакції історико–містобудівне обґрунтування закріплює пріоритетність пам'яткоохоронних вимог при реконструкції історичних населених місць. Ретельне і фахове опрацювання за цією принциповою схемою історико–містобудівних обґрунтувань для кожного конкретного випадку будівництва, реконструкції будівлі чи споруди (там де це передбачено чинним законодавством) дозволить забезпечити пошук і прийняття цивілізованих проектних рішень, що не суперечитимуть вимогам збереження традиційного характеру середовища та провідної композиційної ролі в ньому пам'яток культурної спадщини.

Усі розглянуті нами вище науково–методичні напрацювання 1970–х — 1990–х рр. були покладені в основу розроблення нормативно–правових актів з питань збереження нерухомих пам'яток та традиційного характеру середовища, які було ухвалено протягом 2000–2002 рр. Докладніше про них — у наступному розділі.



Зони охорони пам'яток Кам'янця-Подільського, запропоновані інститутом КиївНДІП–містобудування в кінці 1960–х рр.:
1 – пам'ятки архітектури;
2 – межа охоронної зони;
3 – межа зони регулювання забудови;
4 – межа заповідника;
5 – межа зони охоронюваного ландшафту;
6 – існуючі охоронні зони



Аналіз архітектурно-просторової композиції міста Великий Устюг (Росія) за станом на кінець XVIII ст.:
а – схема композиційно-видових взаємозв'язків;
б – основна композиційна ідея міста.
За М.Кудрявцевим, 1978 р.:
1–5 – церкви і монастирі;
6 – слобода;
7 – торг

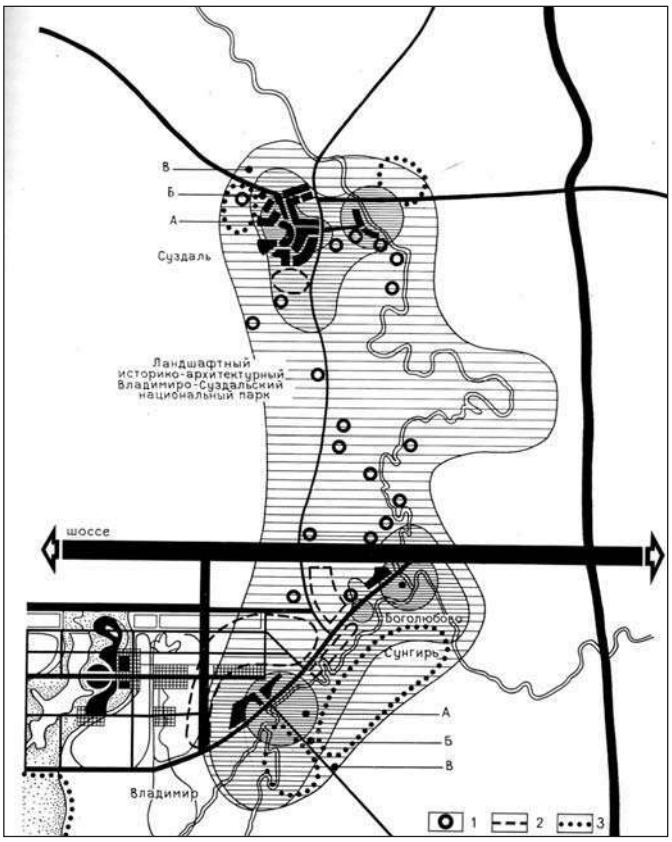


Схема організації комплексної охорони історичного району Суздаля–Владіміра (Росія) зі створенням ландшафтного історико-архітектурного національного парку.
За Ю.Ранинським, 1973 р.:
А – охоронні території;
Б – заповідні території;
В – територія історико-ландшафтного комплексу;
1 – архітектурні домінанти і акценти;
2 – зони реорганізації функціонально-розпланувальної структури;
3 – зони рекреації

Кам'янець–Подільський.
Історичне середмістя у ландшафті.
За А.Бабуровим, 1978 р.:
1 – межа заповідника;
2 – теоретична межа зони оптимальної видимості середмістя, межа охоронної зони;
3 – теоретична межа зони видимості середмістя в цілому, межа зони регулювання забудови;
4 – межа зони охоронюваного ландшафту;
5 – східна межа природного просторового басейну середмістя;
6 – запроектована багатоповерхова забудова

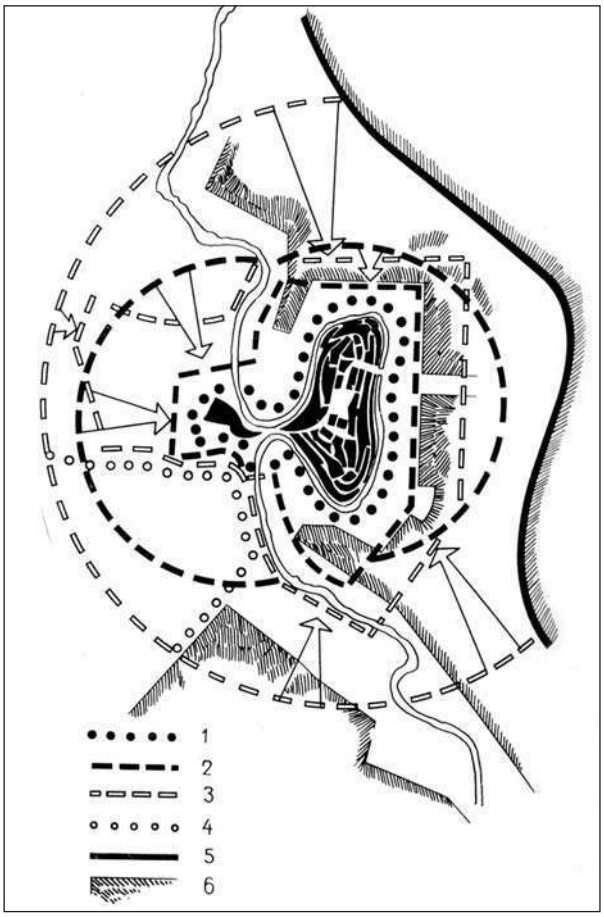
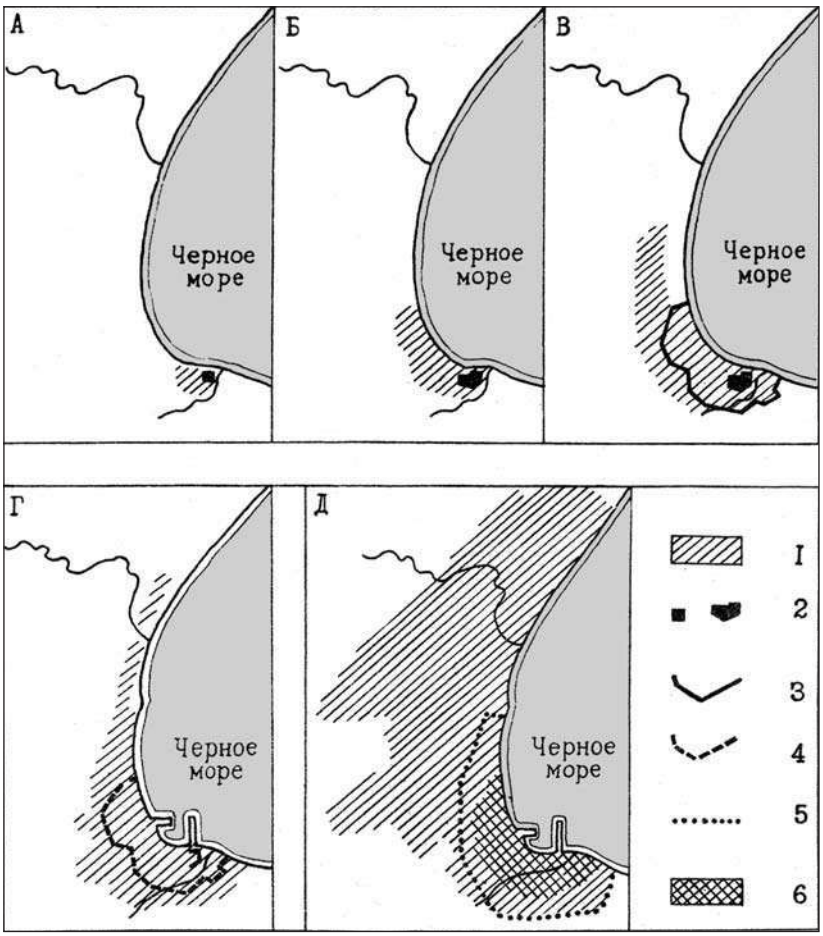
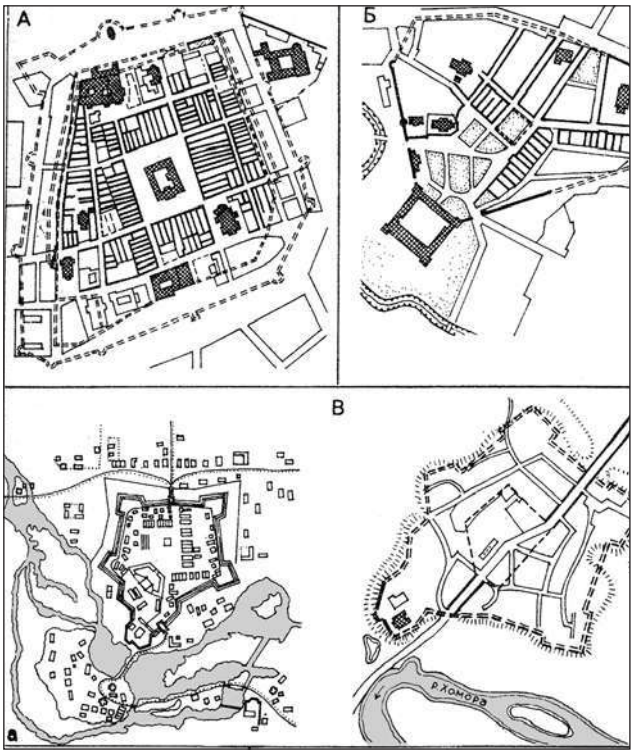
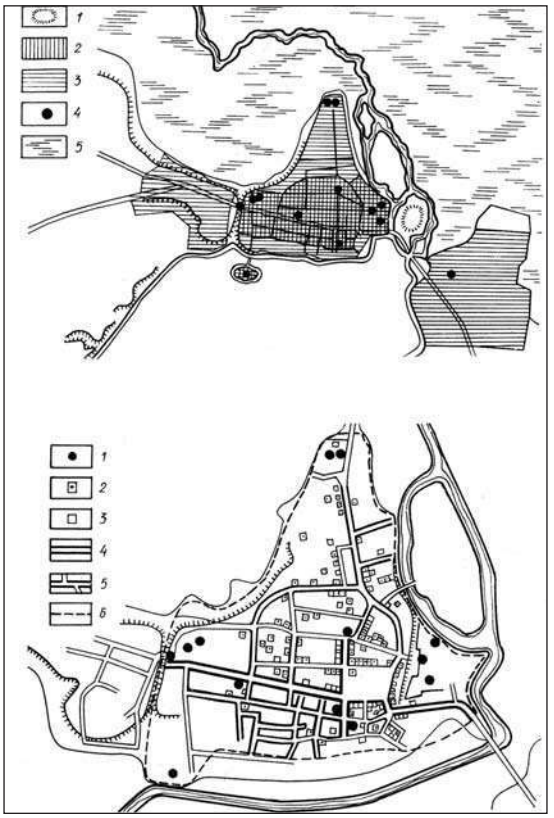


Схема територіального розвитку Феодосії.
За Т.Трегубовою, 1982 р.:
А – VI ст. до н.е.;
Б – IV ст. н.е.;
В – XIII–XVIII ст.;
Г – кін. XIX – поч. XX ст.;
Д – сучасний стан;
1 – заселені терени;
2 – цитадель;
3 – міські укріплення;
4 – траси укріплень;
5 – межі зони дослідження;
6 – археологічний культурний шар





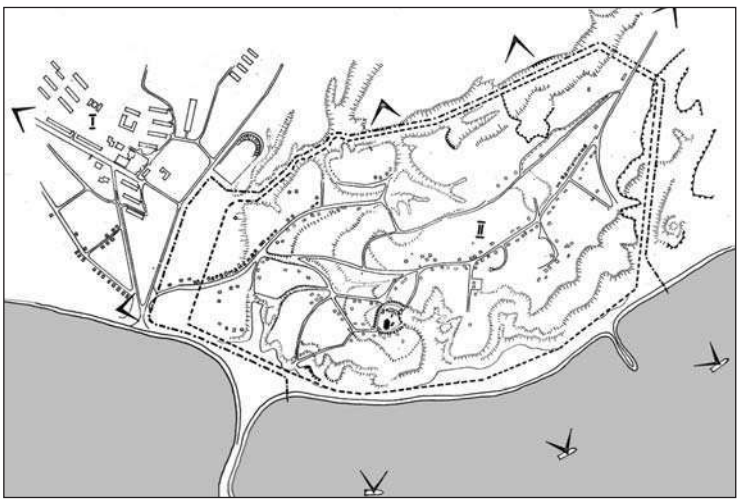
Розпланування історичних середмість та ступінь його збереженості.
За Т.Трегубовою, 1982 р.:
А – Львів (висока збереженість);
Б – Жовква (добра збереженість);
В – Полонне (задовільна збереженість):
а – прорисовка з плану кін. XVIII ст.;
б – сучасний стан;
1 – сучасне розпланування;
2 – збережені елементи первісного розпланування;
3 – утрачені елементи первісного розпланування;
4 – лінії середньовічних укріплень



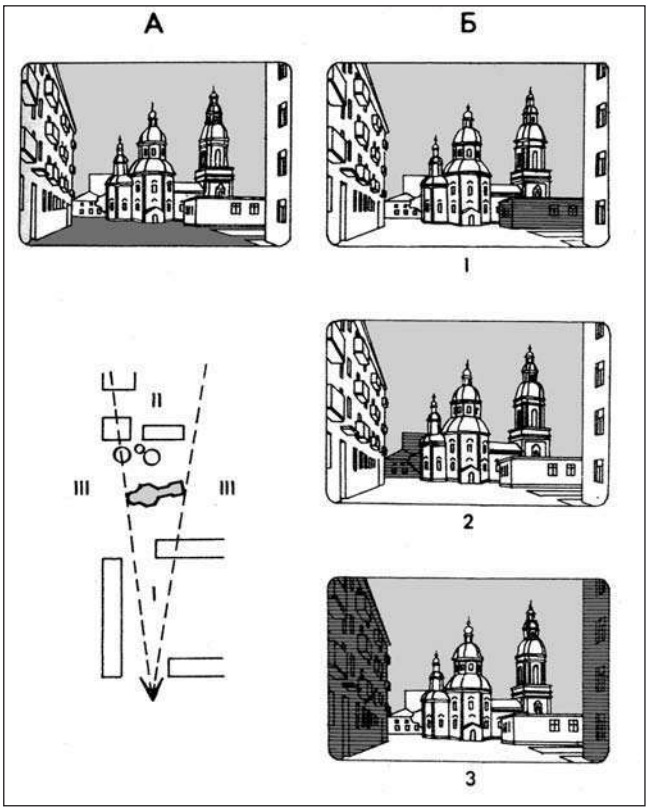
Етапи формування м.Дубно та архітектурно-містобудівна спадщина його середмістя.
За Є.Водзинським, 1988 р.

Верхня схема:
1 – давньоруське городище;
2 – середньовічне місто;
3 – місто кін. XVIII – поч. XIX ст.;
4 – цінні споруди;
5 – заболочені території

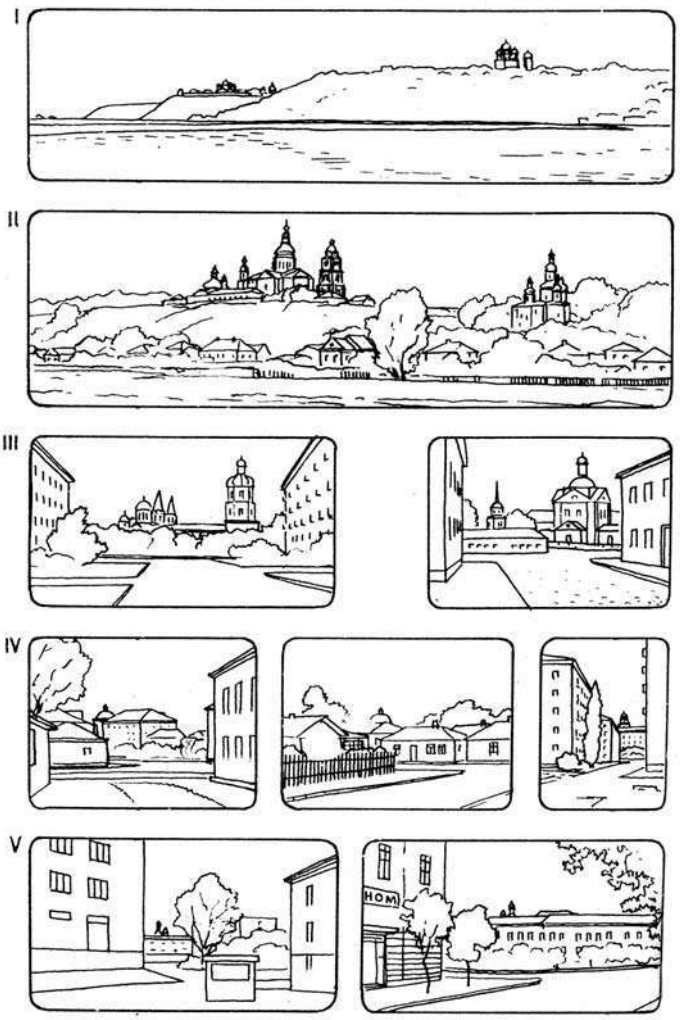
Нижня схема:
1 – пам'ятки архітектури;
2 – цінна історична забудова;
3 – характерна забудова;
4 – найцінніші елементи стародавнього розпланування;
5 – збережені елементи стародавнього розпланування;
6 – межа історичного середмістя



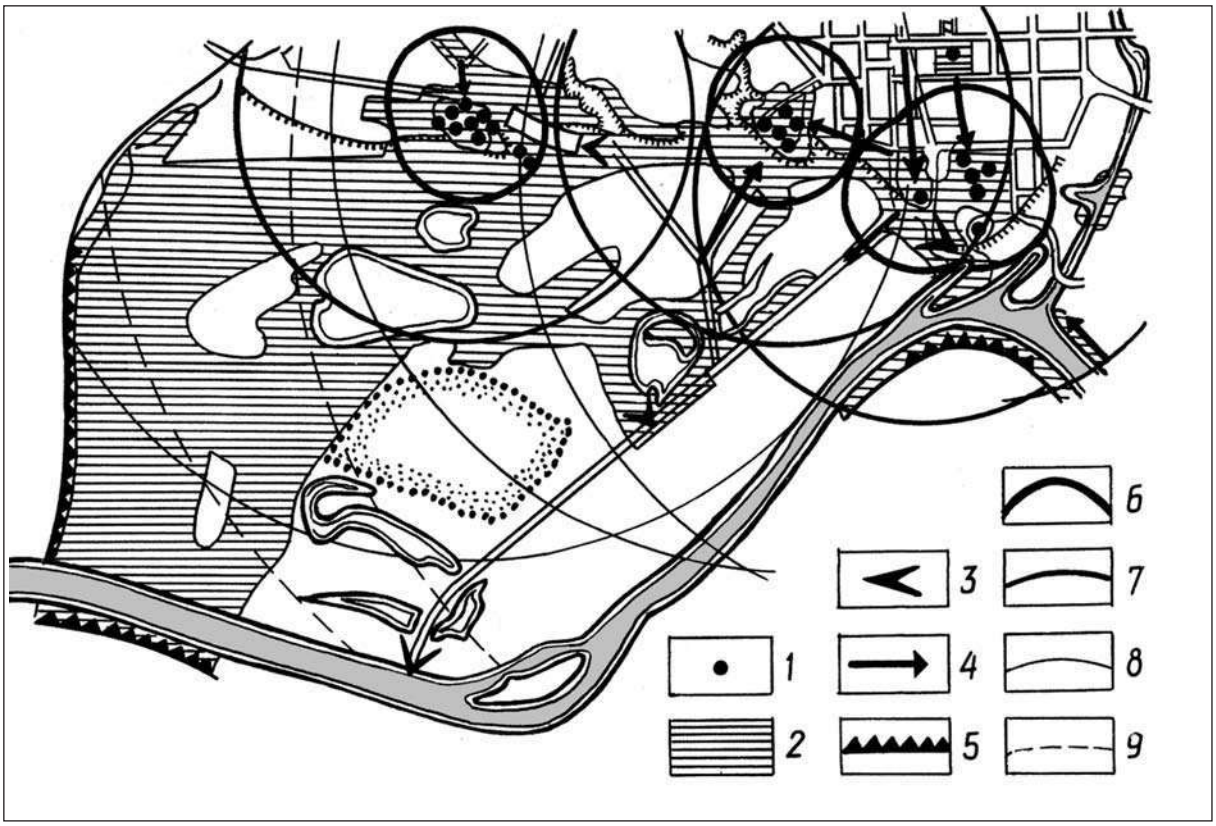
Вишгород.
Стародавнє городище й основні видові точки.
Кресленик КиївНДІТІ кінця 1970-х рр.



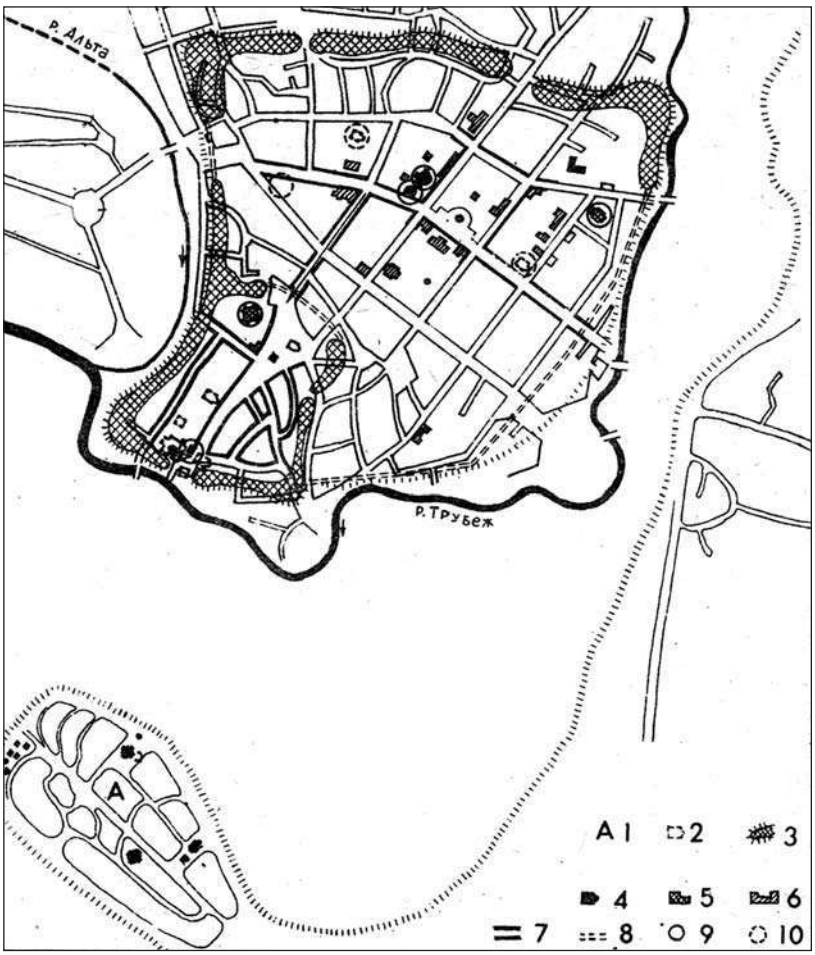
Типи візуальної взаємодії пам'ятки з оточенням. За Є.Водзинським, 1982 р.:
А – вид на пам'ятку та зони візуальної взаємодії (I-III);
Б – об'єкти, що взаємодіють з пам'ятною (показані тоном і горизонтальним штрихуванням), залежно від їх розташування в певній зоні візуальної взаємодії:
I – екрануючі;
II – фонові;
III – фланкуючі



Категорії цінності видів на пам'ятки (I–V). За Є.Водзинським, 1982 р.

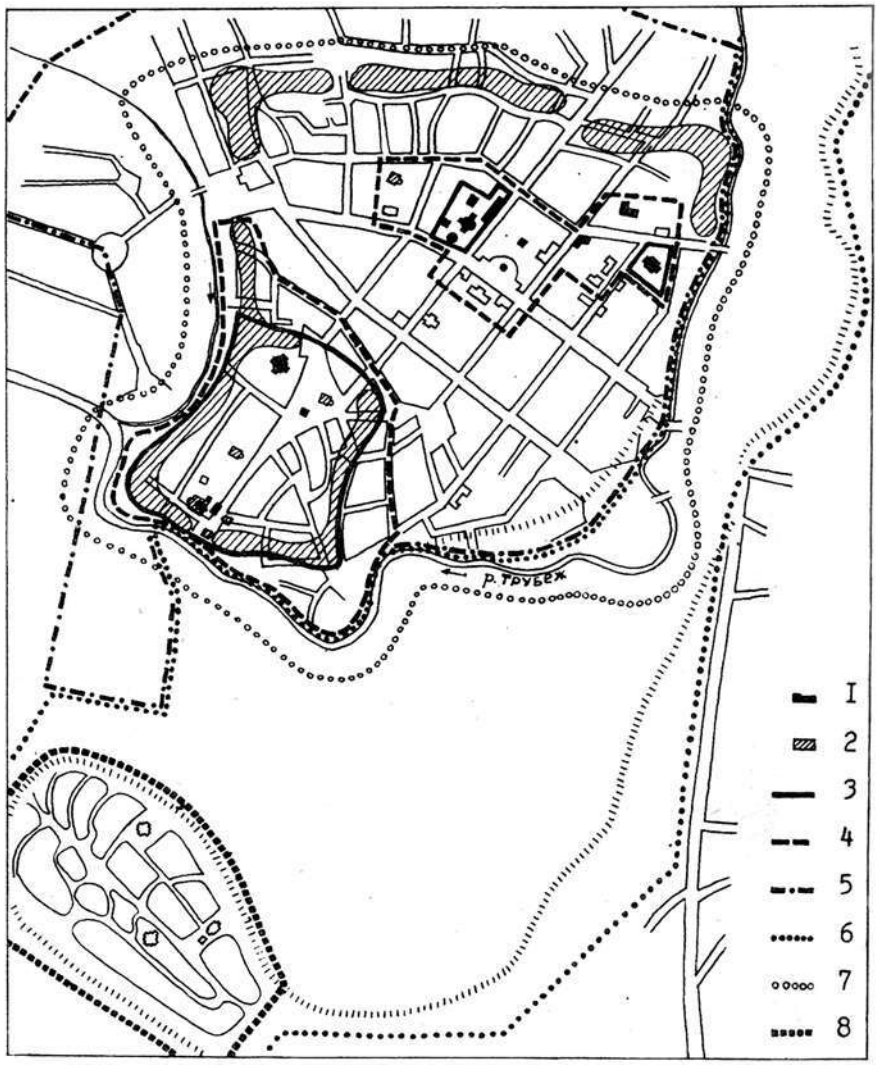


Аналіз видового розкриття пам'яток архітектури Чернігова.
За Є.Водзинським, 1989 р.:
1 – пам'ятки архітектури;
2 – зони видимості пам'яток;
3 – видові точки;
4 – видові осі;
5 – видові фронти;
6–9 – якісні пороги візуального сприйняття пам'яток архітектури в радіусах: 350 м; 1000 м; 2000 м; 3000 м

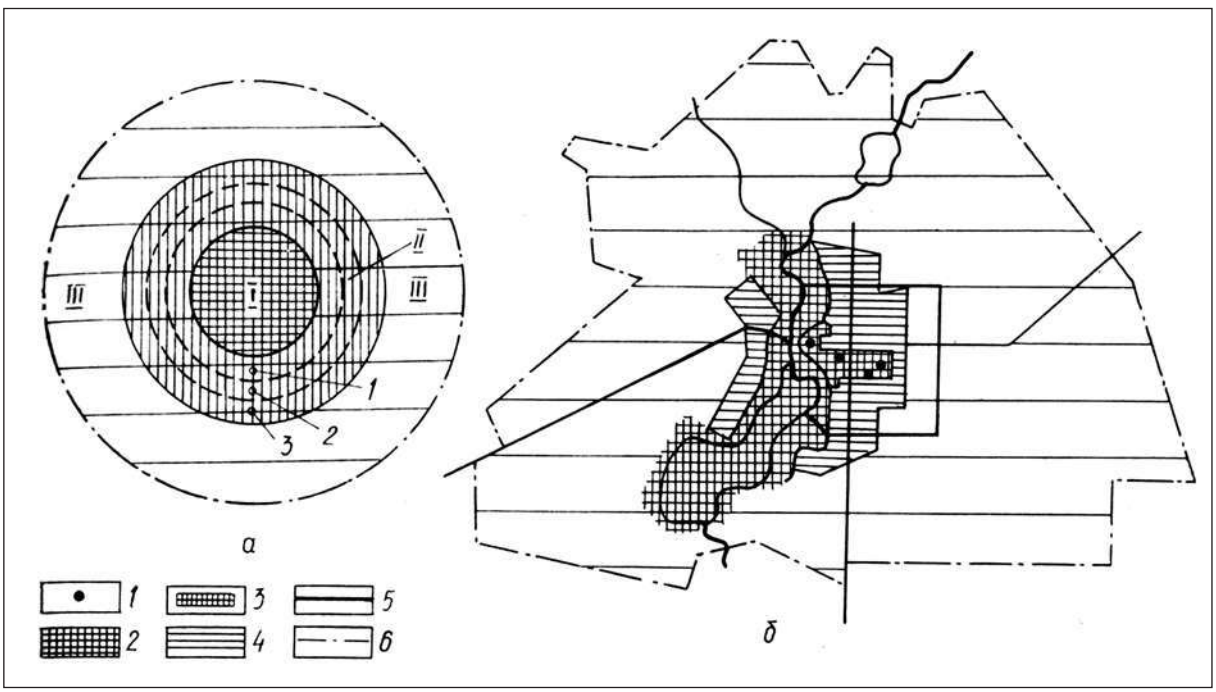


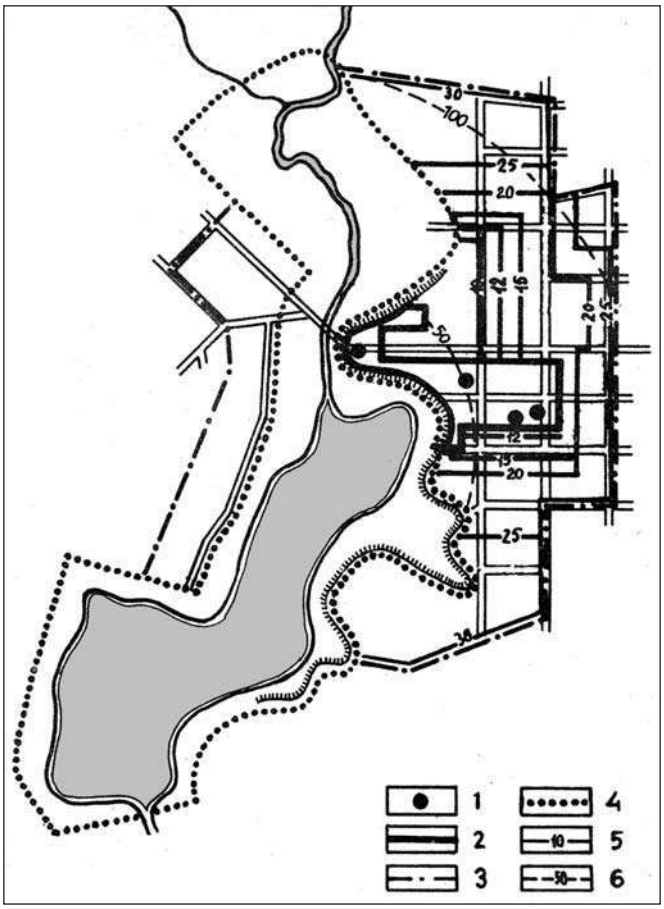
Добра збереженість історичних споруд. Переяслав–Хмельницький.
За Т.Трегубовою, 1982 р.:
1 – музей народної архітектури;
2 – пам'ятки археології;
3 – оборонні вали;
4–5 – пам'ятки культурної спадщини;
6 – цінні будівлі;
7 – цінне розпланування;
8 – траси оборонних укріплень;
9 – архітектурні домінанти;
10 – втрачені домінанти

Охоронне зонування в місті 1-ї категорії цінності. Переяслав-Хмельницький. За Т.Трегубовою, 1982 р.:
1-2 – пам'ятки культурної спадщини; межі:
3 – територій пам'яток і за повідних зон;
4 – охоронних зон;
5 – зон регулювання забудови;
6 – зон охоронюваного ландшафту;
7 – зон археологічного культурного шару;
8 – територія музею народної архітек тури

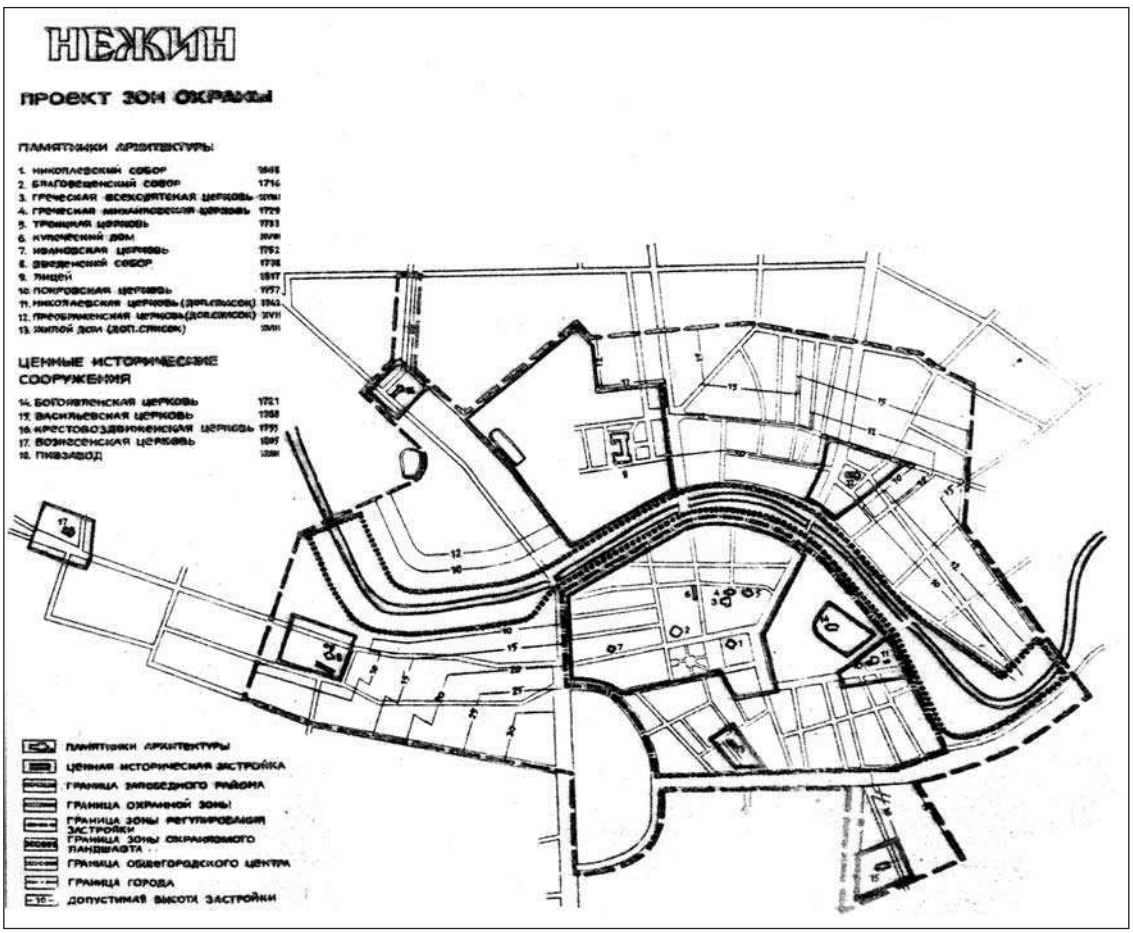


Принципи охоронного зонування (принцип концентричних кіл). За Є.Водзинським, 1988 р.:
а – теоретична модель;
б – приклад конкрет ного міста (Глухів).
1 – пам'ятки архітек тури;
2 – охоронна зона;
3 – зона охоронюваного ландшафту;
4 – зона регулювання забудови;
5 – межа центральної частини міста;
6 – межа міста





Врахування композиційно-видового впливу пам'яток при встановленні зон охорони (Глухів).
За Є.Водзинським, 1982:
1 – пам'ятки архітектури;
2 – межа охоронної зони;
3 – межа зони регулювання забудови;
4 – межа зони охоронюваного ландшафту;
5 – припустима висота забудови;
6 – припустимі площі проекцій видимих частин будівель

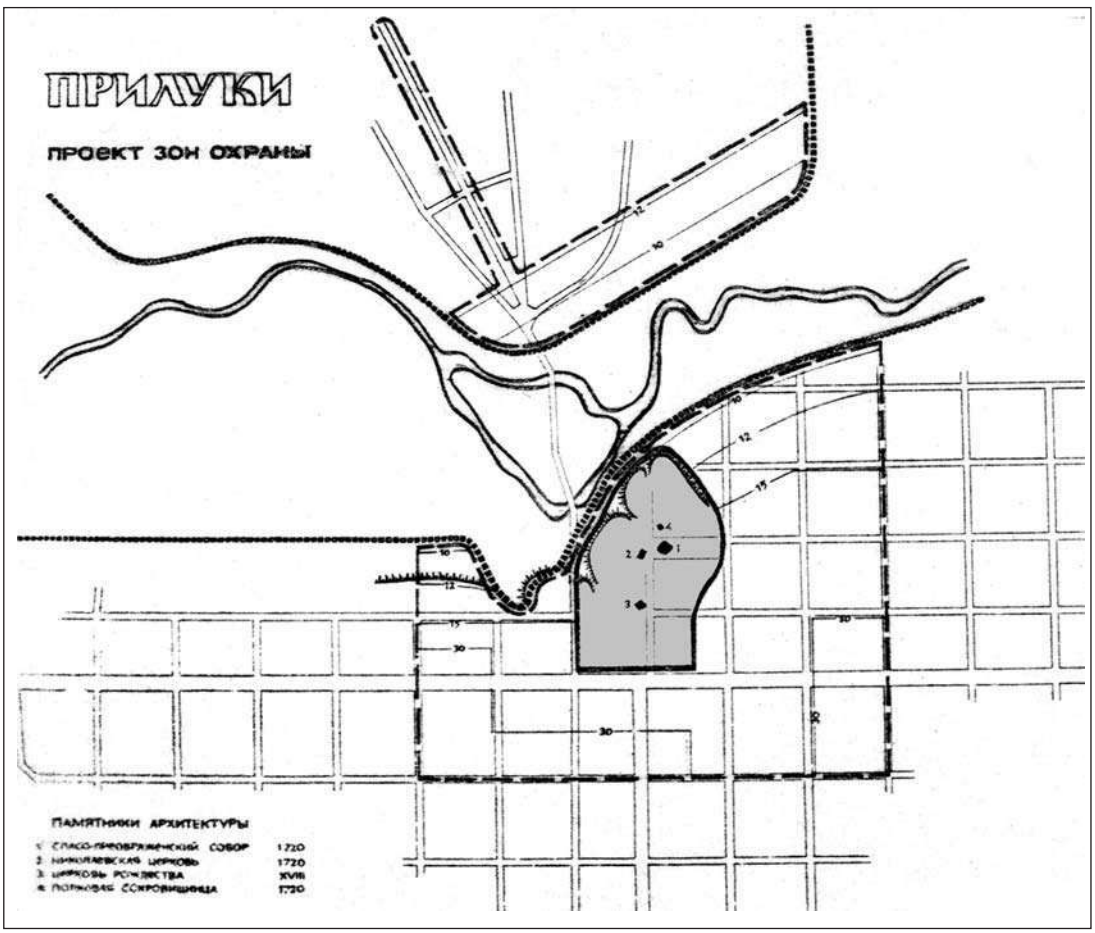


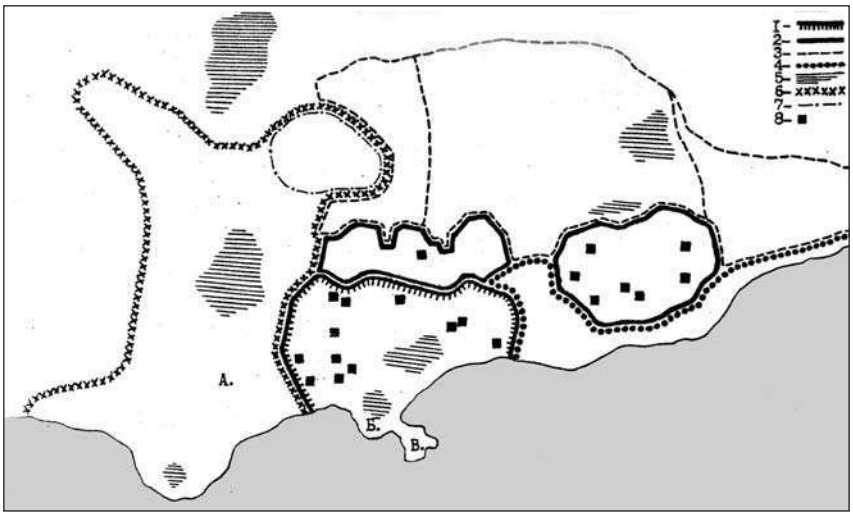
Проект зон охорони пам'яток Ніжина. КиївНДІПмістобудування, 1979 р.

Проект зон охорони Остра.
КиївНДІПмістобудування, 1979 р.

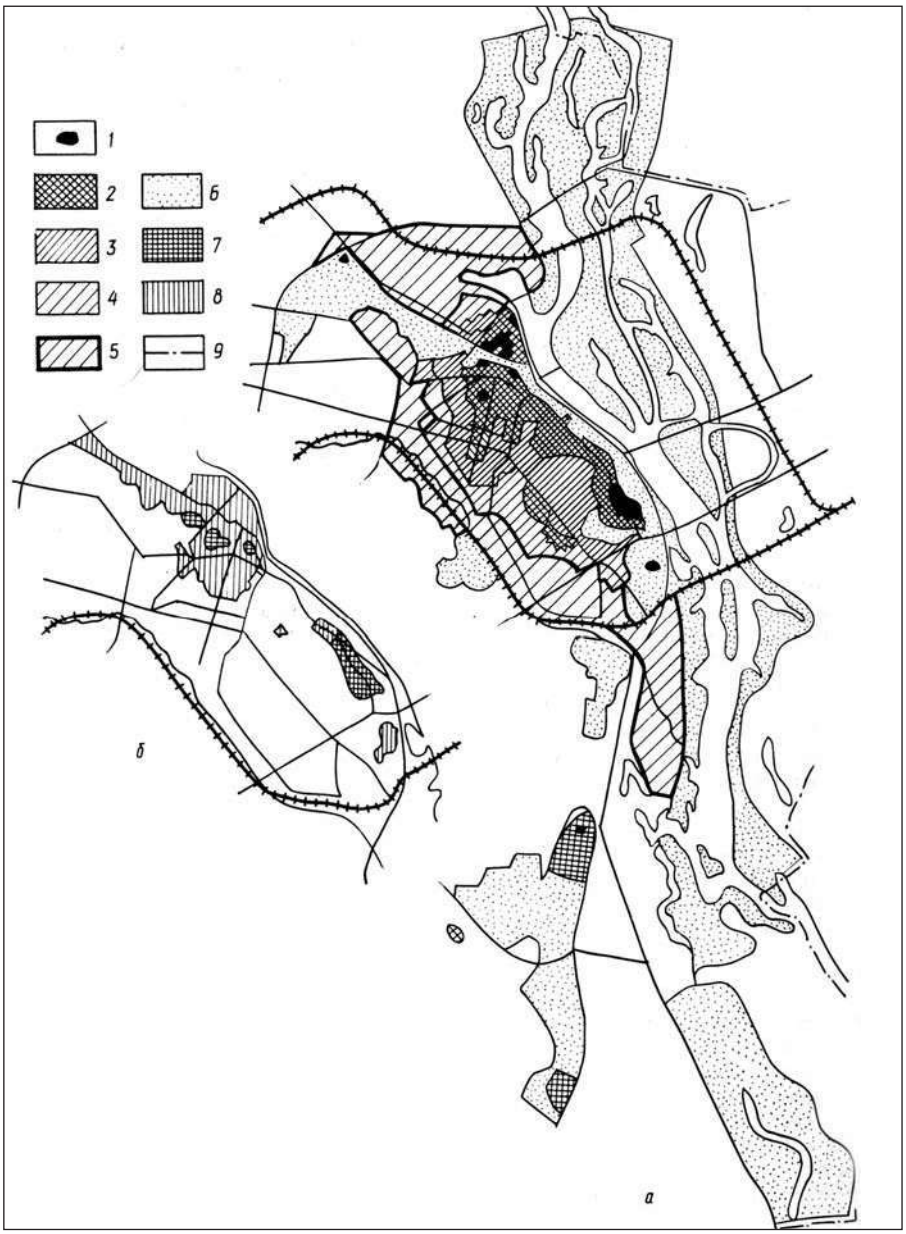


Проект зон охорони Прилук.
КиївНДІПмістобудування, 1979 р.

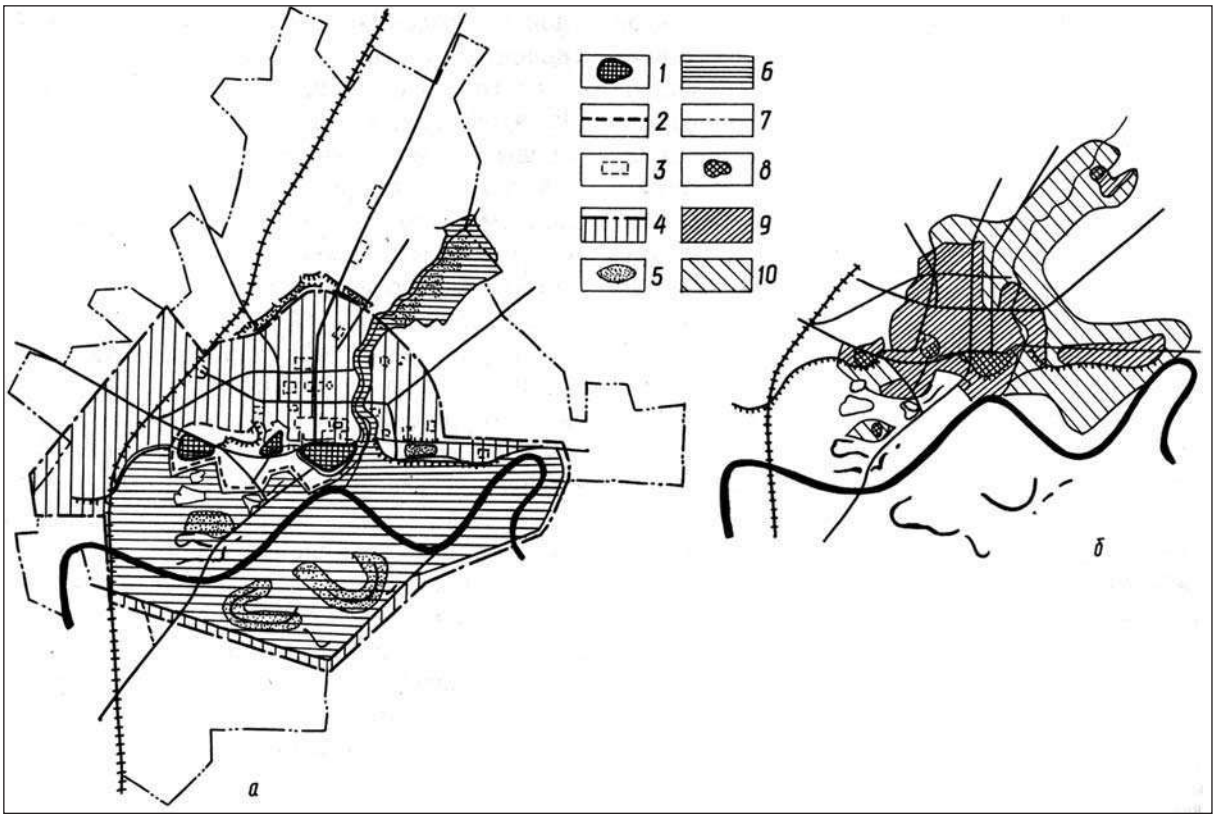




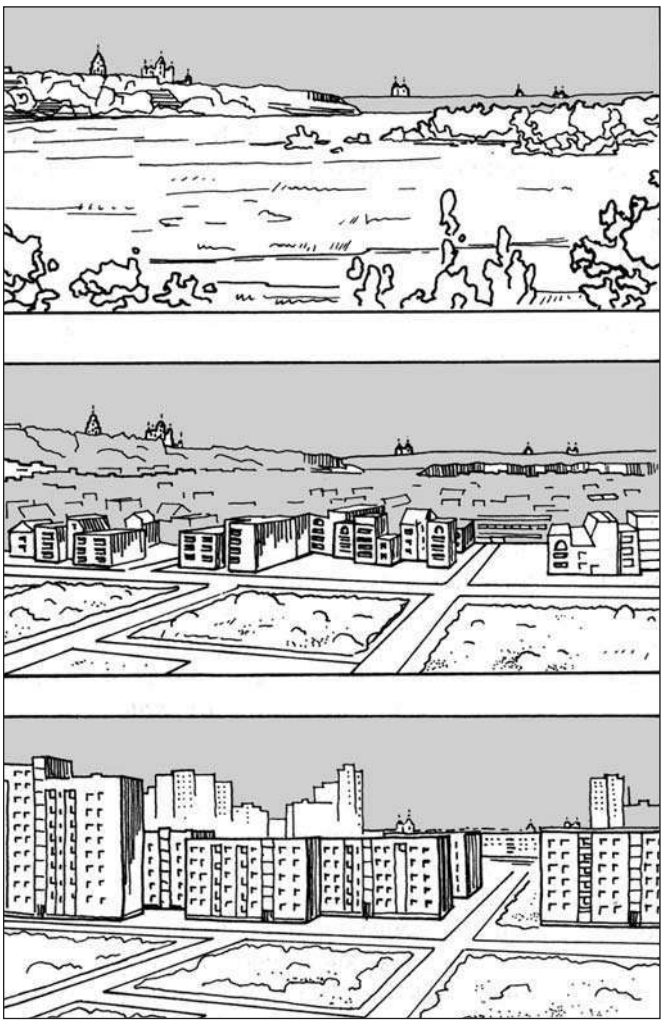
Зони охорони пам'яток смт Сімеїза (Крим). КиївВНДІТІАМ, 1987 р.:
А–В – ландшафтні домінанти;
1 – межа заповідної зони;
2 – межа охоронної зони;
3 – межа зони регулювання забудови;
4 – межа зони охоронюва ного ландшафту;
5 – ділянки археологічного культурного шару;
6 – межа природного запо відника на горі Кішка;
7 – заповідна зона гори Кішка;
8 – щойно виявлені пам'ятки архітектури



Принципова схема зон охорони пам'яток Києва. За Є.Водзинським, 1989 р.:
а – зони охорони пам'я ток архітектури й містобудування, історії, монументального й садово-паркового мистецтва;
б – зони охорони об'єктів археології;
1 – історико-архітектурні заповідники;
2 – охоронна зона;
3–5 – зони регулювання забудови 1–3 категорій;
6 – зона охоронюваного ландшафту;
7 – пам'ятки археології;
8 – археологічні охоронні зони;
9 – зона археологічного культурного шару



Принципова схема зон охорони пам'яток Чернігова.
За Є.Водзинським, 1989 р.:
а – зони охорони пам'яток архітектури й містобудування, історії, монументального й садово-паркового мистецтва;
б – зони охорони об'єктів археології;
1 – історико-архітектурний заповідник;
2 – охоронна зона заповідника;
3 – охоронні зони пам'яток;
4 – зони регулювання забудови;
5 – парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва;
6 – зона охоронюваного ландшафту;
7 – межа міста;
8 – пам'ятки археології;
9 – зони археологічного культурного шару;
10 – зони археологічних спостережень



Вид на ансамбль історичного середмістя Чернігова з заплави р.Десни.
За Є.Водзинським, 1988 р.:
існуючий стан на середину 1980-х рр.;
у разі забудови району Лісковиці малоповерховими будинками;
у разі забудови району Лісковиці багатоповерховими будинками

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІСТОБУДІВНОЇ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ СЕРЕДОВИЩА

Методично питання охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини суттєво відрізняються від питань збереження традиційного характеру середовища. Це підтверджується, зокрема, й відповідним законодавством європейських країн. Там законоположення, спрямовані на охорону нерухомих пам'яток, і законоположення про захист історико–архітектурного середовища чітко розведено по різних законодавчих актах. У більшості країн Європи є окремі закони про охорону пам'яток. При цьому питання охорони історично сформованого середовища (чи, у трактуванні українського Законодавця, "збереження традиційного характеру середовища") регулюються спеціальним містобудівним законодавством.

Наприклад, у Австрії, яка є федеративною державою, діє федеральний закон 1923 р. (з доповненнями 1959, 1978 та 1990 рр.) "Про охорону пам'яток". Але за цим законом неможливо охороняти навіть найближче довкілля нерухомих пам'яток, не кажучи вже про цілісне історико–архітектурне середовище старовинного поселення. Ці питання регулюються іншими законами — про охорону міського довкілля та історичних середмість, що віднесено, згідно з конституцією Австрії, до виключної компетенції федеральних земель. Тому в цій країні діють такі окремі закони, як про охорону історичного середмістя Зальцбурґа 1967 р., про охорону міського середовища федеральної землі Зальцбурґ 1974 р., про охорону історичного середмістя м.Ґрац 1974 р., про охорону міського середовища федеральної землі Штірія 1977 р. (стосується як міських, так і сільських поселень), про охорону історичних середмість і міського середовища федеральної землі Тироль 1976 р., будівельний закон Відня 1929 р. [176].

Подібна ситуація і в правовій системі Німеччини, з тією лише різницею, що законодавство про охорону пам'яток цілковито віднесено до компетенції окремих федеральних земель, тоді як чітко відмежовані законоположення про охорону середовища історичних міст віднесено до вищого, федерального рівня правового регулювання і викладено в законі про упорядкування навколишнього середовища 1965 р., Федеральному будівельному законодавстві 1976 р. та в законі про обмеження в містобудуванні 1976 р.

Ми живемо в дещо іншій юридичній традиції — російській і радянській. Тому у нас, починаючи з положень та інструкцій сталінських часів і до закону СРСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури" 1976 р. правове регулювання охорони пам'яток та збереження середовища визначалося одними й тими ж законодавчими актами. Цю традицію продовжує пам'яткоохоронне законодавство країн, що утворилися на руїнах СРСР: Білорусі (закон 1992 р.), України (закон 2000 р.), Російської Федерації (федеральний закон 2002 р.), Узбекистану (закон 2002 р.) [177].

В Україні протягом останнього десятиріччя нормативно–правові засади містобудівної охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища зазнали значної модернізації. Сьогодні ці засади визначаються низкою законодавчих актів, прийнятих у добу незалежності. Це, передовсім, закони України "Про основи містобудування", "Про архітектурну діяльність", "Про планування і забудову територій", "Про охорону культурної спадщини" та інші [178].

Так, у новій редакції Закону України "Про основи містобудування" (від 16.11.1992 р. зі змінами, внесеними 08.02.2001 р.), у статті 1 дано нове і принципово важливе визначення поняття містобудування: "Містобудування (містобудівна діяльність) — це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає (...) реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини...". У статті 2 зазначено, що головні напрями містобудівної діяльності включають збереження пам'яток культурної спадщини. А стаття 3 до об'єктів містобудування відносить зони охорони нерухомої культурної та природної спадщини [179].

Закон "Про планування і забудову територій" (від 20.04.2000 р.) надає великого значення формуванню місцевих правил забудови для кожного населеного пункта, в яких мають бути обов'язково враховані пам'яткоохоронні вимоги. Крім того, статтею 2 до основних завдань планування і забудови територій віднесено, серед іншого: визначення і раціональне розташування (...) історико–культурних та інших територій та об'єктів; визначення територій, що мають особливу (...) історико–культурну цінність, встановлення передбачених законодавством обмежень на їх планування, забудову та інше використан-

ня. Статтею 5 при розробленні Генеральної схеми планування України передбачено забезпечити охорону пам'яток історії та культури [180].

Закон України "Про архітектурну діяльність" (від 20.05.1999 р.) передбачає врахування заходів і містобудівних обмежень, пов'язаних з охороною нерухомої культурної спадщини, збереженням характеру існуючої забудови. Статтею 6 установлено, що "виключно на конкурсній основі здійснюється розроблення проектів об'єктів архітектури, реалізація яких має суттєвий вплив на розвиток і формування забудови населених пунктів, а також об'єктів, які розміщуються в зоні охорони пам'яток історії та культури".

Відповідно до вищезазначених актів законодавства трактуються пам'яткоохоронні питання і в інших законах. Так, Земельний кодекс України (від 25.10.2001 р.) у статті 19 визначає серед різних категорій земель землі історико–культурного призначення. А глава 10 (статті 53–54) цілковито присвячена землям історико–культурного призначення. До таких земель належать землі, на яких розташовані історико–культурні заповідники, історичні або меморіальні будинки, садиби, пам'ятні місця, городища, кургани, залишки фортець, поселень тощо, архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, квартали і площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, архітектурні споруди, садово–паркові комплекси, фонова забудова. Статтями 54 та 112 передбачено створення охоронних зон довкола історико–культурних заповідників, архітектурних ансамблів і комплексів, інших об'єктів культурної спадщини. Статтями 83, 84 визначено, що землі історико–культурного призначення не можуть передаватись у приватну власність.

Важливе нормативно–методичне значення для розвитку містобудування в Україні має Концепція сталого розвитку населених пунктів, схвалена постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 № 1359–XIV. Згідно з нею поняття сталого розвитку населених пунктів включає "збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини" (дещо некоректне тлумачення, як на наш погляд: не можна урівнювати самовідтворювані біологічні ресурси з невідшкодовною та невідтворюваною культурною спадщиною). Цим же документом (у розділі 3) до основних напрямів державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів віднесено охорону і раціональне використання пам'яток культурної спадщини. Одним із аспектів формування повноцінного життєвого середовища у населених пунктах є "здійснення заходів щодо охорони і реставрації пам'яток історії та культури, архітектури та містобудування..."

Найважливішим, з огляду на тему нашого тослідження, все–таки є Закон України "Про охорону культурної спадщини" (від 08.06.2000 р.). Він містить стільки законодавчих новел, що на цьому питанні варто спинитися докладніше [181].

Перш за все, у статті 1 дано визначення нових термінів:

історичне населене місце — населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

історичний ареал населеного місця — частина населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку;

традиційний характер середовища — історично успадкований вигляд та об'ємно–просторовий устрій історичного населеного місця.

Принципової ваги є розділ VI — "Захист традиційного характеру середовища та об'єктів культурної спадщини". У ньому передбачено, що з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються відповідною науково–проектною документацією та затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини або уповноваженими ним органами охорони культурної спадщини. Порядок визначення меж зон охорони пам'яток встановлюється цим же центральним органом.

З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України. Цей список за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України.

Межі та режими використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на територіях історичних ареалів населених місць визначаються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, відповідною науково–проектною документацією, яка затверджується органами охорони культурної спадщини. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняють-

ся містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

З вищенаведеного зрозуміло, наскільки важливим і відповідальним моментом є підготовка і затвердження науково обґрунтованих підзаконних актів, що випливають з цього закону, і передовсім — Списку історичних населених місць України. Із цим списком ситуація донедавна була доволі заплутаною. У колишньому СРСР та в Українській РСР на державному рівні було ухвалено кілька офіційних списків історичних міст, жоден з яких досі не скасований. Кількість поселень у цих списках різна — від 19 до 375. Окрім того є чимало наукових напрацювань, зокрема список, підготовлений інститутом НДІТІАМ на початку 1990–х рр., що містив 1399 історичних поселень [182].

Автору цієї монографії довелося взяти безпосередню участь у формуванні новітнього Списку історичних населених місць. Робота була поділена на два етапи: спершу складається і затверджується список міст і селищ міського типу, а на другому етапі, через декілька років — список сіл і селищ. Справа в тому, що список сільських історичних поселень може бути укладений тільки після проведення додаткових спеціальних досліджень, які вимагають тривалого часу і певних коштів. Тому Державному комітету України з будівництва та архітектури (Держбуду) спільно з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями уряд доручив продовжити роботи щодо виявлення і дослідження сіл України для занесення їх до Списку історичних населених місць України.

У цій роботі ми повною мірою використали всі напрацювання наших попередників, і перш за все — раніше офіційно затверджені списки історичних міст. Розглянемо їх у хронологічній послідовності.

5 серпня 1968 року Держбуд УРСР затвердив "Список стародавніх міст, селищ і сіл Української РСР, проекти планіровки і забудови яких повинні погоджуватись з органами охорони пам'ятників культури". До Списку увійшло 108 міст, 50 селищ міського типу, 145 сіл. Вказано найменування й адміністративна належність кожного населеного місця, дату заснування (якщо вона відома), основні пам'ятки з датами їх виникнення [183].

24 листопада 1976 року постановою № 532 Рада Міністрів Української РСР затвердила "Перелік старовинних малих і середніх міст та інших населених пунктів республіки, що мають пам'ятники історії, археології, містобудівництва і архітектури". До Переліку увійшло 39 населених місць, переважно заснованих у добу Київської Русі. З них міст — 33, селищ міського типу — 2, сіл — 4. Метою затвердження Переліку проголошувалися "подальший розвиток, благоустрій і планомірна забудова" цих населених місць. Відповідним органам було доручено визначити зони охорони пам'яток в цих поселеннях та забезпечити встановлення пам'ятних знаків.

1982 року за рішенням Держбуду УРСР було видано російською мовою Методичні рекомендації щодо дослідження історико–містобудівної спадщини в містах Української РСР. В додатку № 1 опубліковано "Перелік поселень Української РСР з цінною архітектурно–містобудівною спадщиною" на 185 позицій. Тут вказано дату заснування чи першої писемної згадки кожного поселення, наявність цінних містобудівних систем та окремих об'єктів архітектурно–містобудівної спадщини, а також визначено категорію цінності кожного поселення (від I — найціннішої до III — найменш цінної). Цей перелік був складений на основі згаданого вище "Списку" 1968 року, а також за результатами натурних досліджень, проведених тодішніми провідними фахівцями галузі Є.Водзинським, Ю.Нельговським, Є.Тимановичем, Т.Трегубовою. Дати заснування чи першої писемної згадки населеного місця визначалися за "Історією міст і сіл Української РСР" [184].

17 січня 1986 року наказом Міністерства культури СРСР № 23 був затверджений всесоюзний "Список історичних міст та інших населених пунктів СРСР, проекти розпланування, забудови та реконструкції яких підлягають погодженню з Міністерством культури СРСР". Цей список, погоджений з Держбудом СРСР, містив 19 українських міст. До речі, вони подані в Списку не за алфавітом чи адміністративною належністю, а за ступенем історико–культурної цінності в такій послідовності: Київ, Чернігів, Кам'янець–Подільський, Львів, Ужгород, Мукачево, Севастополь, Судак, Керч, Бахчисарай, Володимир–Волинський, Виноградів, Білгород–Дністровський, Путивль, Хотин, Біла Церква, Новгород–Сіверський, Полтава, Ромни. Список цей викликає дуже багато запитань: чому, приміром, є Новгород–Сіверський, але немає Ніжина; чому є Ужгород але немає Чернівців; чому, зрештою, немає Луцька, Івано–Франківська, Одеси, Глухова, Сум і так далі ? Хоча цим рішенням союзні органи прагнули взяти під контроль процес неминучих містобудівних перетворень в історичних центрах міст, проте важливої ролі зазначений список не відіграв [185].

Наказом Держбуду України від 24 червня 1991 року № 76 затверджена "Інструкція до складання історико–архітектурних опорних планів населених місць України", в якій додат-

ком № 3 подано "Список міст і селищ України з цінною комплексною історико–культурною спадщиною"[184]. Цей список містить 375 населених місць і є на сьогодні найповнішим з усіх офіційно затверджених. Його ми й поклали в основу підготовки нового Списку історичних населених місць України (сіл і селищ міського типу). Готуючи Список до затвердження, ми врахували численні пропозиції, що надійшли від окремих науковців, наукових установ, Національної академії наук, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних державних адміністрацій.

На сьогодні Список історичних населених місць України (міста та селища міського типу), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 878, містить 401 населене місце. Для всіх них необхідно:

розробити чи скорегувати розроблені раніше історико–архітектурні опорні плани;

на основі історико–архітектурних опорних планів розробити і затвердити у встановленому порядку:

а) границі історичних ареалів;

б) границі і режими використання зон охорони пам'яток;

в) місцеві правила забудови.

Всі проекти розпланування, забудови, реконструкції, що стосуються історичних ареалів цих поселень повинні погоджуватись з центральними органами охорони культурної спадщини; з цими ж органами слід погоджувати програми і концепції соціально–економічного й культурного розвитку, оскільки вони заторкують питання просторового устрою і розвитку цих міст.

Але найважливіше — відповідно до чинного законодавства в цих містах органи місцевого самоврядування можуть створювати свої органи охорони культурної спадщини.

У 2000–2001 рр. інститут НДІТІАМ (архітектор Є.Водзинський) під керівництвом автора цієї праці опрацював Порядок визначення меж зон охорони пам'яток. Цей "Порядок" був погоджений Міністерством культури і мистецтв України, затверджений наказом Держбуду від 26 лютого 2001 р. № 41 і зареєстрований в Міністерстві юстиції України 15 березня 2001 р. за № 234/5425. Він містив систематизовані вимоги до встановлення меж та загальне визначення режимів зон охорони окремих пам'яток та їх комплексів. Для великої кількості взаємопов'язаних пам'яток, історичних населених місць заходи щодо збереження традиційного характеру середовища вирішувалися шляхом організації історико–культурних заповідників і розроблення зон охорони для всього історичного населеного місця.

Визначено, що зони охорони встановлюються навколо пам'яток архітектури і містобудування, історії, археології, монументального мистецтва, садово–паркового мистецтва, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури". Зони охорони пам'яток, встановлені до 2000 р. включно в порядку, який був визначений Законом Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", зберігають чинність до визначення нових зон охорони пам'яток згідно з цим "Порядком". Відповідальними за визначення та затвердження зон охорони пам'яток були Держбуд і Мінкультури.

Наприкінці 2002 р. унаслідок міжвідомчих чвар Мінкультури з Держбудом Міністерство юстиції України скасувало державну реєстрацію цього нормативно–правового акта і з 21 листопада 2002 р. він втратив чинність . Проте від цього не зникла, а навпаки — загострилася проблема правового регулювання питань визначеннння зон охорони пам'яток. Тому для унормування цих питань ми опрацювали проект Державних будівельних норм "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково–проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування". Цей проект наведений у кінці книги в додатку 3.

Однією з важливих юридичних новел Закону України "Про охорону культурної спадщини" є запровадження поняття "історичний ареал". Цій проблемі присвячено ще один нормативно–правовий акт, розроблений інститутом НДІТІАМ (Є.Водзинський) за участю автора. Це Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць. Його розроблено відповідно до вищезгаданого Закону "Про охорону культурної спадщини"; Закону "Про основи містобудування", статтями 11 і 12 якого передбачено встановлення органами місцевого самоврядування правил забудови населених місць; Закону "Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення в сфері містобудування", стаття 1 якого встановлює відповідальність за порушення правил забудови; Закону "Про планування і забудову територій"; Земельного кодексу України, а також розділу 11 "Охорона історичного середовища, пам'яток історії та культури" ДБН 360 — 92** "Містобудування. Планування і забудова міських та сільських поселень".

Цей нормативно–правовий акт, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318, містить критерії визначення меж історичних ареалів населених місць та вимоги щодо охорони зосереджених в них об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища, а також визначає обмеження господарської діяльності на території цих ареалів та особливості їх взаємозв'язку з іншими частинами населених місць.

Історичні ареали визначаються тільки в населених місцях, занесених до затвердженого Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць України. Історичний ареал охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберегла старовинні вигляд, розпланування і характер забудови.

Історичний ареал населеного місця є окремою спеціально виділеною територією історико–культурного значення з затвердженими межами, яка має фіксуватися в усіх землевпорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Значна частина територій історичних ареалів, а саме: території пам'яток та їхніх охоронних зон, заповідники, охоронювані археологічні території належать до земель історико–культурного призначення. У межах певного населеного місця може бути визначено один або кілька історичних ареалів.

Режим використання території історичного ареалу визначається його історико–культурним потенціалом, а саме: кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю чи відсутністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

Відповідальними за визначення меж і режимів використання територій історичних ареалів населених місць є Мінкультури, Держбуд та уповноважені ними органи охорони культурної спадщини.

Межі історичних ареалів населених місць визначаються спеціальною науково–проектною документацією при опрацюванні історико–архітектурних опорних планів цих населених місць. Режим використання територій історичних ареалів населених місць фіксують розроблені на основі історико–архітектурних опорних планів зони охорони пам'яток і Правила охорони і використання історичних ареалів.

Пріоритетним напрямком діяльності в межах історичних ареалів є збереження традиційного характеру середовища, збереження містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Це визначає спрямування подальшого містобудівного і соціально–економічного розвитку відповідних населених місць. Для історичного ареалу кожного населеного місця розробляються і за погодженням з органами місцевого самоврядування затверджуються Держбудом та Мінкультури "Правила охорони і використання історичного ареалу", які конкретизують загальний охоронний статус історичного ареалу. Ці Правила є чинним містобудівним документом, яким слід керуватися при вирішенні питань розпланування, забудови та реконструкції в межах історичного ареалу.

В історичних ареалах міст, селищ і сіл основним видом містобудівної діяльності є реконструкція. Містобудівні перетворення в межах історичних ареалів бажано здійснювати на засадах комплексної реконструкції.

Правила охорони і використання історичних ареалів повинні всебічно враховуватись при розробленні місцевих правил забудови, які опрацьовуються відповідно до Закону України "Про планування і забудову територій". Розроблення місцевих правил забудови є першочерговим для міст, занесених до затвердженого Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць України. Для них місцеві правила забудови затверджуються відповідними радами за погодженням з Мінкультури та Держбудом.

У розвиток цього нормативно–правового акта опрацьовано ще низку відомчих нормативних документів. Так, у пункті 8 "Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць" було визначено, що "опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд у межах історичних ареалів повинно передувати розроблення **історико–містобудівних обґрунтувань**".

Водночас з 1 квітня 2002 р. набрали чинності Державні будівельні норми України "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження **містобудівного обґрунтування**" (ДБН Б.1.1–4–2002). Вони визначають склад і зміст містобудівного обґрунтування; єдиний порядок його розроблення, погодження і затвердження; встановлюють конкретні вимоги щодо змісту текстової і графічної частин, а також висновків, у тому числі з питань розроблення характеристик об'єктів культурної спадщини, пам'яткоохоронних обмежень, відомостей про історико–культурну та архітектурну цінність об'єктів,

меж зон охорони пам'яток, історичних ареалів, оцінки впливу об'єктів на збереження традиційного характеру середовища.

У зв'язку з цим у 2002 році виникло питання щодо правомірності використання зазначених ДБН Б.1.1–4–2002 як керівного документа при розробленні **історико–містобудівних обґрунтувань**. Після вивчення цього питання було ухвалено, що при розробленні історико–містобудівних обґрунтувань слід керуватися зазначеними ДБН Б.1.1–4–2002, але з детальним опрацюванням передбачених цими ДБН пам'яткоохоронних розділів та попередньою підготовкою необхідних для цього історико–архітектурних (історико–містобудівних) довідок, які мають виконуватися дипломованими фахівцями відповідних спеціальностей — істориками архітектури, реставраторами, мистецтвознавцями.

Відповідно до цього ми опрацювали типову форму історико–містобудівного обґрунтування (див. додаток 1), яка прийнята в Головкиївархітектурі. Про неї ішла мова у попередньому розділі.

Ми вже неодноразово згадували "Інструкцію до складання історико–архітектурних опорних планів населених місць України" від 1991 року [186]. Нею поки що користуються фахівці, оскільки новішого нормативно–правового акта з цих питань досі немає. Проте цілком очевидно, що та "Інструкція", заснована на Законі Української РСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури" від 1978 р., давно застаріла, суперечить чинному законодавству, зокрема закону "Про охорону культурної спадщини" та урядовим постановам останнього десятиріччя (1992–2002 рр.). З огляду на це ми у 2002 р. ініціювали опрацювання Державних будівельних норм "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико–архітектурних опорних планів, спеціальної науково–проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України" (див. додаток 2). Авторський колектив цієї розробки (доктори архітектури В.Абизов, М.Дьомін, кандидат архітектури В.Вечерський, архітектори Є.Водзинський і М.Кучерук), використавши попередні науково–методичні напрацювання інституту НДІТІАМ, у тому числі й згадану вище інструкцію, підготували документ, який повинен на сучасних засадах унормувати створення історико–архітектурних опорних планів, проектів зон охорони пам'яток, визначення історичних ареалів.

Цими Нормами встановлюється склад і зміст історико–архітектурних опорних планів історичних населених місць України, спеціальної науково–проектної документації для визначення історичних ареалів цих населених місць, а також єдиний порядок їх розроблення, погодження та затвердження. Вимоги цих Норм є обов'язковими для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, інвесторів, замовників, проектувальників, інших юридичних та фізичних осіб, які здійснюють містобудівну діяльність на території України.

Історико–архітектурний опорний план трактується як комплексний містобудівний обліково–охоронний документ, який фіксує інформацію про нерухомі пам'ятки культурної спадщини населеного місця і пов'язане з ними оточення. З огляду на це Норми містять основні вимоги до обстежень, науково–вишукувальних робіт і досліджень, необхідних для складання історико–архітектурних опорних планів, обумовлюють їх склад і зміст, а також послідовність розроблення, погодження й затвердження історико–архітектурних опорних планів.

Спеціальна науково–проектна документація для визначення історичних ареалів населених місць України включає історико–архітектурний опорний план та зони охорони пам'яток.

Проект документа містить вимоги до комплексних досліджень історичних населених місць, детально визначає склад і зміст матеріалів, що фіксують історико–культурну спадщину (на рівнях історико–архітектурного опорного плану, матеріалів історико–архітектурної інвентаризації забудови, зон охорони пам'яток, меж історичних ареалів).

Запропоновано чіткий порядок погодження та затвердження історико–архітектурних опорних планів та регламент їх використання. При цьому особливо акцентується така вимога: історико–архітектурні опорні плани, зони охорони пам'яток, межі історичного ареалу населеного місця мають обов'язково використовуватися органами у справах архітектури й містобудування, органами охорони культурної спадщини, а також громадськими організаціями для оцінки відповідності будь–якої проектної документації вимогам охорони культурної спадщини, для контролю за будівництвом, реконструкцією, земляними роботами та іншими перетвореннями в зонах розташування і впливу пам'яток; для контролю за використанням територій в зонах охорони пам'яток та історичних ареалах населених місць.

Затвердження цих Державних будівельних норм дозволить заповнити "юридичну прогалину", що утворилася після прийняття 2000 р. Закону "Про охорону культурної спадщини".

Підсумовуючи все вищезазначене, підкреслимо, що на сьогодні в Україні спільними зусиллями науковців, правників і працівників державних органів охорони культурної спадщи-

ни створено сучасну, досить розгалужену й докладну нормативно–правову базу містобудівної охорони пам'яток та збереження історично сформованого архітектурного середовища. Вона заснована на результатах новітніх наукових досліджень і враховує кращий світовий досвід. Виконання вимог і регламентів, визначених цими законодавчими актами, дозволяє ефективно забезпечувати містобудівну охорону пам'яток та історично сформованого архітектурного середовища, запланувати й реалізувати відповідні практичні заходи.

Проте це не означає, що формування нормативно–правових засад вже завершено. Практика містобудівної діяльності в містах, різних за статусом, величиною, категорією цінності нерухомої культурної спадщини, висуває нові завдання, для вирішення яких необхідно оновлювати нормативно–правовий інструментарій. У цьому сенсі найскладнішою групою проблем є питання ідентифікації та забезпечення збереження об'єктів, визнаних пам'ятками містобудування. Необхідно також розробити окремі нормативно–правові акти (або доповнити існуючі) в частині забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини в сільських населених місцях і поза межами поселень, оскільки ця проблематика має свою специфіку.

Окремою, досі не розв'язаною проблемою є унормування питань створення та функціонування державних історико–культурних заповідників різних видів: історико–архітектурних, історико–археологічних, історико–меморіальних, історико–етнографічних, музеїв–заповідників. На наш погляд, необхідно розробити і затвердити чіткі критерії визначення заповідників, перелік необхідних дослідницьких матеріалів, установити експертні й адміністративні процедури.

Слід також, як це передбачено статтею 33 Закону "Про охорону культурної спадщини", опрацювати й затвердити типові положення про заповідники (вони затверджуються Кабінетом Міністрів України). З огляду на те, що всі згадані нами вище види заповідників мають свої виразні пам'яткоохоронні особливості (приміром, предметна область, проблеми і статус історико–археологічного заповідника суттєво інші, ніж історико–архітектурного заповідника), ми вважаємо, що для кожного з цих видів заповідників мають бути розроблені й затверджені окремі типові положення.

Подальше розроблення нових та удосконалення чинних нормативно–правових актів передбачає випереджальний розвиток науково–дослідних і пошукових робіт у цій сфері, практичну апробацію пропонованих рішень і правових механізмів. Украй необхідний також постійний моніторинг ситуації у пам'яткоохоронній сфері. Механізм такого моніторингу, на основі досвіду США, свого часу був запропонований (але, на жаль, не реалізований) Держбудом України. Він мав би проводитися системно, у рамках підготовки щорічної Національної доповіді про стан охорони нерухомої культурної спадщини, що направлялася б вищим органам влади України.

В останній час з'явилися нарікання на ніби–то "недосконалість" нашого основоположного Закону "Про охорону культурної спадщини". Таким чином готуються суспільний ґрунт і громадська думка для зміни Закону. Зрозуміло, що абсолютно досконалого, ідеального закону нема й не може бути в жодній країні. Але цей Закон досконалий настільки, наскільки це можливо в умовах сучасної України. На наш погляд, невдоволення цим Законом висловлюють передовсім ті, хто гаразд його не знає, а головне — не бажає ним керуватись у своїй повсякденній діяльності. Тільки цим можна пояснити, зокрема, неприпустиме зволікання зі створенням єдиного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та системи таких органів в областях, районах і містах. Адже зрозуміло, що допоки питання про такий орган не вирішиться в центрі, годі сподіватися на його вирішення на місцях.

ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ІСТОРИЧНО СФОРМОВАНОГО АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

Як показано в попередньому розділі, найдієвішими заходами, які можуть практично забезпечити містобудівну охорону та збереження нерухомих пам'яток у комплексі зі збереженням традиційного характеру середовища є:

1 – дослідження архітектурно–містобудівної спадщини з метою виявлення об'єктів цієї спадщини, які заслуговують занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, підготовка всієї необхідної документації (у т.ч. паспортизація) та здійснення процедури експертної оцінки з подальшою державною реєстрацією таких об'єктів; як уже зазначалося, в населених місцях найдоцільніше провадити ці дослідження при розробленні історико–архітектурних опорних планів;

2 – розроблення історико–архітектурних опорних планів населених місць;

3 – виконання історико–архітектурної інвентаризації забудови історичного району чи середмістя;

4 – опрацювання проектів зон охорони пам'яток з подальшим затвердженням меж і режимів використання зон охорони пам'яток дискретно чи у межах всього населеного місця;

5 – визначення історичних ареалів населених місць та затвердження їх меж і режимів використання;

5 – розроблення і затвердження правил охорони та використання історичних ареалів, місцевих правил забудови;

6 – створення державних історико–культурних (історико–архітектурних) заповідників;

7 – здійснення реконструкції історичних містобудівних утворень (комплексів забудови, кварталів і їх груп, вулиць, площ, історичних середмість у цілому тощо).

Перелічені вище позиції 2–5 можна узагальнити поняттям розроблення містобудівної пам'яткоохоронної документації. Нижче ми розглянемо докладніше, як здійснюються в Україні ці практичні заходи, а саме – кожен із них.

Дослідження архітектурно–містобудівної спадщини.

Дослідження пам'яток містобудування та архітектури в Україні мають тривалу історію. Результатами таких досліджень стали списки (переліки, реєстри) пам'яток республіканського (нині національного) значення, що затверджувалися у 1956, 1963, 1979, 1999 роках, а також численні переліки пам'яток місцевого значення, які затверджувалися місцевими органами виконавчої влади протягом 1980–2000 рр. Значного поштовху цим дослідженням надала робота над Зводом пам'яток історії та культури України, яка розпочалася у середині 1980–х рр., але потім занепала вже в незалежній Україні. Підсумки дотеперішніх досліджень у царині обліку пам'яток, історичних міст, створення заповідників (станом на серпень 2002 р.) зведено у таблиці 6.1, що подана нижче.

Нині питання виявлення, наукової оцінки і взяття на державний облік об'єктів культурної спадщини регулюються Порядком визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1760. Там визначено чіткі критерії поцінування пам'яток, процедуру вирішення питань та перелік необхідної документації. При цьому встановлено, що Держбуд України забезпечує занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України по пам'ятках архітектури та містобудування, садово–паркового мистецтва, монументального мистецтва (пов'язаних з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями) і по ландшафтних пам'ятках. Мінкультури разом з Держбудом доручено затвердити зразок облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини.

Серед усіх документів на об'єкт культурної спадщини найголовнішим є паспорт. Без наявності паспорта жодне питання стосовно пам'ятки не може вирішуватися. Тому паспортизація пам'яток та об'єктів культурної спадщини сьогодні набуває особливої актуальності. Паспортизація пам'яток в Україні здійснюється віддавна. Кошти на паспортизацію пам'яток архітектури й містобудування виділяються Держбуду України з держбюджету. Проте ця робота досі провадилася вкрай погано: їй бракує системності й завершеності, бо навіть серед пам'яток національного значення є такі, що досі не мають паспортів, а більшість наявних паспортів на сьогодні вже застаріли інформаційно й методично, не надаються для комп'ютерного опрацювання, створення і ведення баз даних. Тому всі вони вимагають переопрацювання на сучасних науково–методичних і техніко–технологічних засадах.

На вирішення цієї проблеми спрямовані пропозиції до Програми паспортизацій пам'яток містобудування і архітектури України, ініціативно розроблені нами ще на початку 2001 р. Мета Програми – забезпечити в строк до 2011 року паспортизацію всіх без винятку пам'яток архітектури і містобудування України (як національної, так і місцевої категорій обліку).

Таблиця 6.1.

Пам'ятки архітектури й містобудування, історичні міста й заповідники України

№ п/п	Області	Пам'ятки архітектури		Історичні міста і смт	Кількість заповідників, підпорядкованих:		
		Національного значення	Місцевого значення		Держбуду	Мінкультури	Обласним міським держ. адміністраціям, іншим органам
1	м. Київ	390	329	1	1	–	4
2	м. Севастополь	23	239	1	–	1	–
3	АР Крим	193	549	28	1	–	6
4	Вінницька	167	473	24	–	–	1
5	Волинська	200	295	20	–	–	2
6	Дніпропетровська	35	317	6	–	–	–
7	Донецька	13	63	8	–	–	1
8	Житомирська	64	262	10	–	–	–
9	Закарпатська	137	59	19	–	–	–
10	Запорізька	5	23	6	–	1	2
11	Івано-Франківська	149	1297	27	–	1	–
12	Київська	91	117	8	–	–	3
13	Кіровоградська	17	372	6	–	–	1
14	Луганська	25	314	10	–	–	–
15	Львівська	794	2637	55	–	–	8
16	Миколаївська	14	129	4	–	–	1
17	Одеська	72	1540	12	–	–	–
18	Полтавська	62	141	13	–	–	3
19	Рівненська	109	243	13	–	1	2
20	Сумська	127	388	15	1	–	1
21	Тернопільська	180	1135	30	3	–	–
22	Харківська	73	726	16	–	–	2
23	Херсонська	32	76	7	–	–	–
24	Хмельницька	230	111	24	–	–	3
25	Черкаська	56	126	13	–	2	4
26	Чернівецька	112	667	11	1	–	–
27	Чернігівська	171	68	14	–	1	3
Всього		**3541**	**12696**	**401**	**7**	**7**	**47**
РАЗОМ		**16237**		**401**	**61**		

Спосіб реалізації передбачає складання ЕЛЕКТРОННОГО ПАСПОРТА на кожну пам'ятку. Тільки такий метод дозволить вирішити проблему паспортизації пам'яток на сучасному науково–технічному рівні, постійно оновлювати інформацію, що міститься в паспортах, компактно її зберігати, вільно обмінюватися нею в фахових електронних мережах, а також невідкладно отримувати всю цю інформацію у вигляді паспортів на паперових носіях.

Для цього необхідно:

1. Розробити і затвердити заведеним ладом форму електронного паспорта на пам'ятку архітектури (пам'ятку містобудування).

2. Забезпечити сучасною комп'ютерною технікою (зі створенням мережі) центральні та всі обласні органи охорони культурної спадщини, а також відповідні державні науково–дослідні й проектні організації.

3. Фінансове забезпечення цієї програми здійснювати шляхом диференціації джерел її фінансування, а саме:

технічне, програмне, науково–методичне забезпечення паспортизації, паспортизація пам'яток національного значення — за рахунок коштів Державного бюджету України;

паспортизація пам'яток місцевого значення — за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Ми також підрахували узагальнено кошти, необхідні для реалізації Програми, за такими рубриками й етапами виконання:

1. Розроблення і затвердження форми електронного паспорта на пам'ятку архітектури (пам'ятку містобудування) — 20 тис. грн. Цю роботу, яка належить до першого етапу реалізації Програми, може виконати тільки інститут НДІТІАМ як найкомпетентніша в цих питаннях на сьогодні наукова установа.

2. Технічне забезпечення передбачає 34 комп'ютера Pentium–4 зі створенням мережі. Орієнтовна вартість — 701,9 тис. грн. Ця сума розрахована з огляду на необхідність забезпечити сучасною, сумісною між собою технікою всі 27 обласних, Київський і Севастопольський міські підрозділи, підрозділ в АР Крим, відповідне управління та архівний підрозділ Держбуду України, інститути НДІТІАМ, УкрНДІпроектреставрація, Укрзахідпроектреставрація, ДНТЦ "Конрест". Основою для розрахунку був прайс–лист Науково–дослідного інституту автоматизованих систем Держбуду України. Оснащення технікою слід завершити на початковому етапі роботи.

3. Паспортизація 16 237 пам'яток архітектури й містобудування коштує 32474 тис. грн. (при середній вартості одного електронного паспорта — 2 тис. грн.). Розрахунок подається нижче у таблиці 6.2. До цієї роботи можна залучити найширші кола фахівців як у центрі, так і на місцях, за умови наявності у них відповідної кваліфікації та забезпечення єдиного науково–методичного керівництва. Це — найтриваліший етап роботи, що може зайняти до 8 років.

4. Після завершення паспортизації всіх пам'яток на завершальному етапі слід створити єдиний загальнодержавний банк даних, який має включати бази даних по окремих областях, районах, містах. Орієнтовна вартість цього етапу — 970 тис. грн., вона має бути уточнена по завершенні паспортизації. Після закінчення останнього етапу необхідно буде передбачити певні щорічні асигнування на підтримку створених таким чином банку і баз даних, їх поповнення і оновлення.

Виконання Програми ми розрахували на 9 років, з 2003 по 2011 роки. Орієнтовний графік фінансування подається нижче, в таблиці 6.3. Усі суми округлені до тисяч гривень. Отже, як бачимо, для паспортизації на сучасних науково–методичних і техніко–технологічних засадах всіх відомих на сьогодні пам'яток містобудування і архітектури достатньо асигнувати загалом 34 мільйони гривень протягом 9 років (у середньому по 4 млн. грн. щорічно), причому тільки 8, 772 млн. грн. — з Державного бюджету України, а решту — з місцевих бюджетів.

Ці пропозиції в 2001 р. Держбуд офіційно вніс до Міністерства культури і мистецтв України для формування загальнодержавної програми паспортизації пам'яток. Проте міністерство їх зігнорувало в намаганні фінансово забезпечити паспортизацію передовсім "своїх" пам'яток — археологічних, історичних і мистецьких. Унаслідок цього зараз централізована паспортизація пам'яток архітектури й містобудування в Україні фактично припинена на невизначений час, хоча Кабінет Міністрів і затвердив програму паспортизації пам'яток (постанова від 09.09.2002 № 1330 "Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки").

Таблиця 6.2

Розрахунок вартості паспортизації пам'яток архітектури й містобудування

№ п/п	Області	Кількість пам'яток, що підлягають паспортизації		Загальна потреба в коштах, у тому числі:		Щорічна потреба у коштах (2004-2010 рр.):	
		Національного значення	Місцевого значення	З Держ. бюджету тис. грн.	З місцевих бюджетів тис. грн.	З Держ. бюджету тис. грн.	З місцевих бюджетів тис. грн.
1	м. Київ	390	329	***780***	*658*	***97,5***	*82,25*
2	м. Севастополь	23	239	***46***	*478*	–	*59,75*
3	АР Крим	193	549	***386***	*1098*	***48,25***	*137,25*
4	Вінницька	167	473	***334***	*946*	***41,75***	*118,25*
5	Волинська	200	295	***400***	*590*	***50***	*73,75*
6	Дніпропетровська	35	317	***70***	*634*	–	*79,25*
7	Донецька	13	63	***26***	*126*	–	*15,75*
8	Житомирська	64	262	***128***	*524*	***16***	*65,5*
9	Закарпатська	137	59	***274***	*118*	***34,25***	*14,75*
10	Запорізька	5	23	***10***	*46*	–	–
11	Івано-Франківська	149	1297	***298***	*2594*	***37,25***	*324,25*
12	Київська	91	117	***182***	*234*	***22,75***	*29,25*
13	Кіровоградська	17	372	***34***	*744*	–	*93*
14	Луганська	25	314	***50***	*628*	–	*79,75*
15	Львівська	794	2637	***1588***	*5274*	***198,5***	*659,25*
16	Миколаївська	14	129	***28***	*258*	–	*32,25*
17	Одеська	72	1540	**144**	*3080*	***18***	*385*
18	Полтавська	62	141	***124***	*282*	***15,5***	*35,25*
19	Рівненська	109	243	***218***	*486*	***27,25***	*60,75*
20	Сумська	127	388	**254**	*776*	***31,75***	*97*
21	Тернопільська	180	1135	***360***	*2270*	***45***	*283,75*
22	Харківська	73	726	***146***	*1452*	***18,25***	*181,5*
23	Херсонська	32	76	***64***	*152*	–	*19*
24	Хмельницька	230	111	***460***	*222*	***57,5***	*27,75*
25	Черкаська	56	126	***112***	*252*	***14***	*31,5*
26	Чернівецька	112	667	***224***	*1334*	***28***	*166,75*
27	Чернігівська	171	68	***342***	*136*	***42,75***	*17*
Всього		**3 541**	**12 696**	***7 082***	*25 392*	***844,25***	*3 169,5*
РАЗОМ		**16 237**		***32 474***		***4 013, 75***	

Таблиця 6.3

Орієнтовний графік фінасування паспортизації пам'яток по роках.

№ п/п	Види робіт	Потреба в коштах по роках і за джерелами фінансування, тис. грн.:					
		2003 р., у т.ч.:		Щорічно протягом 2004- 2010 рр., у т.ч.:		2011 р., у т.ч.:	
		з Держ-бюджету	з місцевих бюджетів	з Держ-бюджету	з місцевих бюджетів	з Держ-бюджету	з місцевих бюджетів
1	Розроблення і затвердження форми електронного паспорта на пам'ятку архітектури чи містобудування	**20**	–	–	–	–	–
2	Технічне забезпечення	**701**	–	–	–	–	–
3	Паспортизація 16 237 пам'яток архітектури й містобудування	**1172**	3215	**844**	3169	–	–
4	Завершення створення банку даних	–	–	–	–	**700**	270
Всього, тис. грн.		**1894**	3215	**844**	3169	**700**	270
34 175		***5 109***		***4 013***		***970***	

Розроблення містобудівної пам'яткоохоронної документації

Безумовно, найважливішими практичними заходами вважаються розроблення історико–архітектурних опорних планів та проектів зон охорони пам'яток. Ми розглядатимемо ці практичні заходи разом, бо вони мають практичний сенс тільки в комплексі і в єдиній послідовності, коли історико–архітектурна інвентаризація та історико–архітектурний опорний план втілюються в проекті зон охорони пам'яток та науково–проектній документації з визначення меж і режимів використання історичних ареалів. Підкреслимо ще раз, що тільки повний комплекс цих робіт, проведених послідовно і в короткий термін (1–3 роки), єдиною групою фахівців, може забезпечити результативність заходів містобудівної охорони культурної спадщини і традиційного характеру середовища. Нижче подаємо зведену в таблицю 6.4 інформацію про всі історичні міста і селища міського типу, щодо яких розроблялася відповідна науково–проектна документація (історико–архітектурні опорні плани, проекти зон охорони пам'яток, історико–архітектурна інвентиризація забудови, визначення історичних ареалів, проекти створення і впорядження заповідників). До таблиці включені тільки населені місця, внесені у Список історичних населених місць України. Тут вказано, як правило, тільки дати завершення розроблення відповідних документів, організації–розробники (у разі, якщо вони нам відомі). Прізвища конкретних дослідників ми не подаємо за браком місця.

Таблиця 6.4

Наявність науково–проектної пам'яткоохоронної документації по історичних населених місцях України станом на січень 2003 р.

№ п/п	Назва населеного місця	Дати розроблення, коригування історико-архітектурного опорного плану, виконавці	Дати розроблення, коригування зон охорони пам'яток, виконавці	Дати проведення інших заходів - інвентаризації (і), визначення ареалів (а), проектування заповідників (з), виконавці
1	2	3	4	5
1	м. Київ	1984, 2001 НДІТІАМ	1979, 2001 НДІТІАМ	1983 (і), 2001 (а) НДІТІАМ
2	м. Севастополь	1988 НДІТІАМ	1989 НДІТІАМ	1994 (з) НДІТІАМ
Автономна Республіка Крим				
3	м. Сімферополь			
4	м. Алупка	1984 НДІТІАМ	1984 НДІТІАМ	
5	м. Алушта	1990-і рр. НДІТІАМ	1990-і рр. НДІТІАМ	
6	м. Армянськ			
7	м. Балаклава	1988 НДІТІАМ	1989 НДІТІАМ	
8	м. Бахчисарай			1990 (і) Укрпроект-реставрація
9	м. Білогірськ			
10	смт Гаспра	1984 НДІТІАМ	1984 НДІТІАМ	
11	смт Гурзуф	1983 НДІТІАМ	1983 НДІТІАМ	
12	м. Євпаторія	1982 НДІТІАМ	1982 НДІТІАМ	
13	м. Інкерман			
14	м. Керч	1990 НДІТІАМ	1990 НДІТІАМ	
15	смт Коктебель			
16	смт Кореїз	1984 НДІТІАМ	1984 НДІТІАМ	
17	смт Лівадія	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	
18	смт Масандра	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	
19	смт Новий Світ			
20	смт Ореанда			
21	смт Партеніт			
22	м. Саки			
23	смт Сімеїз	1987 НДІТІАМ	1987 НДІТІАМ	
24	м. Старий Крим			
25	м. Судак	1989 НДІТІАМ	1989 НДІТІАМ	
26	смт Форос			
27	м. Феодосія	1980 НДІТІАМ	1980 НДІТІАМ	

28	смт Чорноморське			
29	смт Щебетовка			
30	м. Ялта	1995 НДІТІАМ	1995 НДІТІАМ	
Вінницька область				
31	м. Вінниця	1990 Укрпроект-реставрація	1997 Укрпроект-реставрація	
32	м. Бар			1993 (і) Укрпроект-реставрація
33	м. Бершадь			
34	смт Браїлів			1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
35	смт Брацлав	1990 Укрпроект-реставрація	1990 Укрпроект-реставрація	
36	смт Вороновиця			
37	м. Гайсин			
38	смт Дашів			
39	м. Жмеринка			
40	м. Іллінці			
41	смт Копайгород			
42	м. Могилів-Подільський	1997 Діпромісто	1997 Діпромісто	
43	смт Муровані Курилівці	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	
44	смт Оратів			
45	м. Погребище			
46	м. Немирів	1996 Укрзахідпроект-реставрація	1996 Укрзахідпроект-реставрація	
47	смт Ситківці			
48	смт Томашпіль			
49	м. Тульчин	1981 НДІТІАМ	1981, 1993 НДІТІАМ, Діпромісто	
50	смт Тиврів			
51	м. Хмільник			
52	смт Чечельник			
53	м. Шаргород	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	1993 (і) Укрзахідпроект-реставрація
54	м. Ямпіль			
Волинська область				
55	м. Луцьк	1985 НДІТІАМ	1985 НДІТІАМ	

56	м. Берестечко	1980-і рр. Укрзахідпроект-реставрація	1980-і рр. Укрзахідпроект-реставрація	1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
57	м. Володимир-Волинський	1980-і рр. НДІТІАМ	1980-і рр. НДІТІАМ	1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
58	смт Голоби			
59	смт Головно			
60	м. Горохів			
61	смт Іваничі			
62	м. Камінь-Каширський			
63	м. Ковель			
64	смт Луків			
65	смт Любешів			
66	м. Любомль			
67	смт Олика			
68	смт Ратне			
69	м. Рожище			
70	смт Стара Вижівка			
71	смт Турійськ			
72	м. Устилуг			
73	смт Цумань			
74	смт Шацьк			
Дніпропетровська область				
75	м. Дніпропетровськ	1980-і рр. ПДАБА	1980-і рр. ПДАБА	1980-і рр. (і) ПДАБА
76	м. Дніпродзержинськ	1990-і рр. ПДАБА		
77	м. Кривий Ріг			
78	м. Нікополь	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	
79	м. Новомосковськ			
80	м. Павлоград			
Донецька область				
81	м. Донецьк			
82	м. Артемівськ			
83	м. Горлівка			
84	м. Краматорськ			
85	м. Макіївка			
86	м. Маріуполь			
87	м. Слов'янськ			
88	м. Слов'яногірськ			

Житомирська область				
89	м. Житомир	1986 НДІТІАМ	1986 НДІТІАМ	
90	м. Бердичів	1989 НДІТІАМ	1989 НДІТІАМ	
91	м. Коростень			
92	м. Коростишів			
93	смт Любар			
94	смт Миропіль			
95	м. Новоград-Волинський			
96	м. Овруч	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	
97	смт Олевськ			
98	м. Радомишль			
Закарпатська область				
99	м. Ужгород			1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
100	м. Берегове			1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
101	смт Буштина			
102	смт Великий Березний			
103	смт Вилок			
104	м. Виноградів	1981 НДІТІАМ	1981 НДІТІАМ	1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
105	смт Воловець			
106	м. Іршава			
107	смт Королеве			
108	смт Міжгір'я			
109	м. Мукачеве	1980-і рр. Укрзахідпроект-реставрація		1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
110	смт Перечин			
111	м. Рахів			
112	м. Свалява			
113	смт Солотвина			
114	смт Тересва			
115	м. Тячів			1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
116	м. Хуст			1992 (і) Укрзахідпроект-реставрація
117	смт Чинадієве			

Запорізька область				
118	м. Запоріжжя			
119	м. Бердянськ			
120	м. Гуляйполе			
121	м. Мелітополь			
122	м. Оріхів			
123	м. Токмак			
Івано-Франківська область				
124	м. Івано-Франківськ	1989 Укрзахідпроект-реставрація	1991 Укрзахідпроект-реставрація	1989 (і) Укрзахідпроект-реставрація
125	смт Богородчани			
126	м. Болехів	1993 Укрзахідпроект-реставрація		
127	смт Більшівці			
128	смт Букачівці			
129	м. Бурштин			
130	смт Войнилів			
131	смт Ворохта			
132	м. Галич (разом із селами Крилос і Шевченкове)	1990-і рр. Укрзахідпроект-реставрація	1990-і рр. Укрзахідпроект-реставрація	1995 (з) Укрзахідпроект-реставрація
133	смт Гвіздець			
134	м. Городенка			1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
135	смт Ділятин			
136	м. Долина			
137	смт Заболотів			
138	м. Калуш	1990-і рр. Укрзахідпроект-реставрація	1990-і рр. Укрзахідпроект-реставрація	
139	м. Коломия	1981 НДІТІАМ	1981 НДІТІАМ	1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
140	м. Косів			
141	смт Кути			
142	м. Надвірна			
143	смт Обертин			
144	смт Отиня			
145	м. Рогатин	1994 Укрзахідпроект-реставрація	1994 Укрзахідпроект-реставрація	
146	смт Рожнятів			
147	м. Снятин	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація

148	смт Солотвин			
149	м. Тисмениця			
150	м. Тлумач	1993 Укрзахідпроект-реставрація		
Київська область				
151	м. Біла Церква	1983 НДІТІАМ	1983 НДІТІАМ	
152	м. Богуслав	1983 НДІТІАМ	1983 НДІТІАМ	
153	м. Васильків	1983 НДІТІАМ	1983 НДІТІАМ	
154	м. Вишгород	1983 НДІТІАМ	1983 НДІТІАМ	1994 (з)НДІТІАМ
155	м. Переяслав-Хмельницький	1979 НДІТІАМ	1979 НДІТІАМ	
156	смт Ржищів			
157	м. Фастів			
158	м. Яготин			
Кіровоградська область				
159	м. Кіровоград	1983 НДІТІАМ	1983 НДІТІАМ	1984 (і) Укрпроект-реставрація
160	м. Бобринець			
161	смт Нова Прага			
162	м. Новомиргород			
163	м. Новоукраїнка			
164	м. Олександрія			
Луганська область				
165	м. Луганськ			
166	м. Алчевськ			
167	смт Біловодськ			
168	м. Зимогір'я			
169	м. Краснодон			
170	м. Лисичанськ			
171	смт Новопсков			
172	м. Сватове			
173	смт Слов'яносербськ			
174	м. Старобільськ			
Львівська область				
175	м. Львів	1987 Укрзахідпроект-реставрація	1987 Укрзахідпроект-реставрація	1970-і рр. (і, з) Укрзахідпроект-реставрація
176	м. Белз	1993, 1999 Укрзахідпроектреставрація, НУЛП	1999 НУЛП	1999 (з) НУЛП
177	м. Борислав			

178	м. Бібрка	1987, 1997 Укрзахідпроект-реставрація	1997 Укрзахідпроект-реставрація	1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
179	м. Броди	1989 Укрзахідпроект-реставрація	1989 Укрзахідпроект-реставрація	1989 (і), 1996 (з) Укрзахідпроект-реставрація
180	смт Брюховичі			
181	м. Буськ	1980 Укрзахідпроект-реставрація	1980 Укрзахідпроект-реставрація	1980 (і) Укрзахідпроект-реставрація
182	смт Великий Любінь			
183	м. Великі Мости			
184	м. Винники			
185	м. Глиняни			
186	смт Гніздичів			
187	м. Городок	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	
188	м. Добромиль	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	
189	м. Дрогобич	1984 Укрзахідпроект-реставрація	1984 Укрзахідпроект-реставрація	
190	смт Дубляни			
191	м. Жидачів	1992 Укрзахідпроект-реставрація	1992 Укрзахідпроект-реставрація	
192	м. Жовква	1980-і рр. Укрзахідпроект-реставрація	1996 Укрзахідпроект-реставрація	1996 (і, з) Укрзахідпроект-реставрація
193	м. Золочів	1989 Укрзахідпроект-реставрація	1989 Укрзахідпроект-реставрація	1989 (і) Укрзахідпроект-реставрація
194	смт Івано-Франкове			
195	м. Кам'янка-Бузька			
196	м. Комарне	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
197	смт Краковець			
198	смт Куликів	1992 Укрзахідпроект-реставрація	1992 Укрзахідпроект-реставрація	
199	смт Магерів			
200	смт Меденичі			
201	м. Миколаїв			
202	м. Моршин			
203	м. Мостиська	1994 Укрзахідпроект-реставрація	1994 Укрзахідпроект-реставрація	
204	смт Немирів			

205	смт Нижанковичі			
206	смт Новий Яричів			
207	смт Олесько			
208	м. Перемишляни			
209	смт Підкамінь			
210	смт Поморяни			
211	м. Пустомити			
212	м. Рава-Руська	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	
213	смт Роздол			
214	м. Рудки			
215	м. Самбір	1987 Укрзахідпроект-реставрація	1987 Укрзахідпроект-реставрація	1987 (і) Укрзахідпроект-реставрація
216	м. Сколе			
217	м. Сокаль	1990 Укрзахідпроект-реставрація	1990 Укрзахідпроект-реставрація	1988-1990 (і) Укрзахідпроект-реставрація
218	смт Стара Сіль			
219	м. Стрий	1992 Укрзахідпроект-реставрація	1992 Укрзахідпроект-реставрація	1980-1992 (і) Укрзахідпроект-реставрація
220	м. Судова Вишня	1993 Укрзахідпроект-реставрація		
221	м. Старий Самбір			
222	м. Турка			
223	м. Угнів			
224	м. Хирів	1995 Укрзахідпроект-реставрація	1995 Укрзахідпроект-реставрація	
225	м. Ходорів			
226	м. Червоноград			
227	смт Шкло			
228	смт Щирець			
229	м. Яворів			
Миколаївська область				
230	м. Миколаїв	1990-і рр НДІТІАМ	1990-і рр НДІТІАМ	
231	м. Вознесенськ			
232	м. Очаків	1984 НДІТІАМ	1984 НДІТІАМ	
233	м. Первомайськ			
Одеська область				
234	м. Одеса	1980-і рр. Укрпроект-реставрація	1980-і рр. Укрпроект-реставрація	1985 (і, з) Укрпроект-реставрація

235	м. Ананьїв			
236	м. Балта			
237	м.Білгород-Дністровський			
238	м. Болград			
239	смт Велика Михайлівка			
240	м. Вилкове			
241	м. Ізмаїл	1990-і рр. НДІТІАМ		
242	м. Кілія			
243	м. Кодима			
244	смт Овідіополь			
245	м. Рені			
Полтавська область				
246	м. Полтава	1984, 1989 НДІТІАМ, Укрпроект-реставрація	1984 НДІТІАМ	
247	смт Велика Багачка			
248	м. Гадяч	1997 НДІТІАМ	1997 НДІТІАМ	
249	смт Диканька			
250	м. Зіньків			
251	смт Козельщина			
252	м. Кременчук			
253	м. Лохвиця			
254	м. Лубни			
255	м. Миргород	1997 НДІТІАМ	1997 НДІТІАМ	
256	смт Опішня	1994 НДІТІАМ	1994 НДІТІАМ	1994 (і, з) НДІТІАМ
257	м. Пирятин			
258	м. Хорол			
Рівненська область				
259	м. Рівне		1991 Укрзахідпроект-реставрація	
260	смт Березне		1996 Укрзахідпроект-реставрація	
261	смт Володимирець		1990 Укрзахідпроект-реставрація	
262	смт Гоща		1988 Укрзахідпроект-реставрація	1988 (і) Укрзахідпроект-реставрація
263	м. Дубно	1981, 1983 НДПІмісто-тобудування, НДІТІАМ	1981 НДПІмісто-будування, НДІТІАМ	1983 (і, з) Укрзахідпроект-реставрація
264	м. Дубровиця		1983 Укрзахідпроект-реставрація	

265	смт Клевань	1982 Укрзахідпроект-реставрація		1982 (і) Укрзахідпроект-реставрація
266	м. Корець	1990 Укрзахідпроект-реставрація		
267	смт Мізоч			
268	смт Млинів		1988 Укрзахідпроект-реставрація	1988 (і) Укрзахідпроект-реставрація
269	м. Острог	1984 НДПІмісто-будування, НДІТІАМ	1984, 1991 НДПІ-містобудування, Укрзахідпроект-реставрація	1980 (з) НДПІмісто-будування, НДІТІАМ
270	м. Радивилів	1990 Укрзахідпроект-реставрація		
271	смт Степань	1993 Укрзахідпроект-реставрація		
Сумська область				
272	м. Суми	1992 НДІТІАМ	1993 НДІТІАМ	1991 (і), 1993 (з) НДІТІАМ
273	м. Білопілля	1990 НДІТІАМ	1990 НДІТІАМ	
274	м. Ворожба	1990 НДІТІАМ	1990 НДІТІАМ	
275	смт Вороніж			
276	м. Глухів	1984, 1992 НДІТІАМ	1984, 1992 НДІТІАМ	1992 (і, з) НДІТІАМ
277	м. Конотоп	1991 НДІТІАМ	1991 НДІТІАМ	
278	м. Кролевець	1995 НДІТІАМ		
279	м. Лебедин	1985 НДІТІАМ	1985 НДІТІАМ	
280	смт Низи			
281	м. Охтирка	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	
282	м. Путивль	1987 НДІТІАМ	1987 НДІТІАМ	
283	м. Ромни	1987 НДІТІАМ	1987 НДІТІАМ	
284	м. Середина-Буда			
285	смт Терни			
286	м. Тростянець	1989 НДІТІАМ	1989 НДІТІАМ	
Тернопільська область				
287	м. Тернопіль	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	
288	м. Бережани	1991 Укрзахідпроект-реставрація	1991 Укрзахідпроект-реставрація	2000 (з) НУЛП
289	м. Борщів			
290	м. Бучач	1988 Укрзахідпроект-реставрація	1988 Укрзахідпроект-реставрація	1988 (і) Укрзахідпроект-реставрація

291	смт Вишнівець			1993-1995 (і) Укрпроект-реставрація
292	смт Гримайлів			
293	смт Гусятин			
294	смт Залізці			
295	м. Заліщики			
296	м. Збараж	1988 Укрзахідпроект-реставрація	1988 Укрзахідпроект-реставрація	1988 (і) Укрзахідпроект-реставрація
297	м. Зборів			
298	смт Золотий Потік			
299	смт Козова	1992 АТ "Прогрес"		
300	м. Копичинці			1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
301	смт Коропець			
302	м. Кременець	1988 Укрзахідпроект-реставрація	1988 Укрзахідпроект-реставрація	2001 (з) Укрзахідпроект-реставрація
303	смт Ланівці			
304	смт Мельниця-Подільська			
305	смт Микулинці			
306	м. Монастириська			
307	смт Підволочиськ			
308	м. Підгайці	1992 Укрзахідпроект-реставрація	1992 Укрзахідпроект-реставрація	
309	м. Почаїв			1996 (і), 2001 (з) Укрпроектреставрація, Укрзахідпроектреставрація
310	смт Скала-Подільська	1991 Укрзахідпроект-реставрація	1991 Укрзахідпроект-реставрація	
311	м. Скалат			
312	м. Теребовля	1989 Укрзахідпроект-реставрація	1989 Укрзахідпроект-реставрація	1989 (і), 1995 (з) Укрзахідпроект-реставрація
313	смт Товсте			
314	м. Хоростків			
315	м. Чортків	1991 Укрзахідпроект-реставрація	1991 Укрзахідпроект-реставрація	
316	м. Шумськ			
Харківська область				
317	м. Харків			1980-і рр. (і) Укрпроект-реставрація
318	м. Балаклія			

319	м. Богодухів			
320	м. Валки			
321	м. Вовчанськ			
322	м. Зміїв			
323	смт Золочів			
324	м. Ізюм	1990 Укрпроект-реставрація		
325	смт Кегичівка			
326	м. Красноград			
327	смт Краснокутськ			
328	м. Куп'янськ			
329	м. Люботин			
330	м. Мерефа			
331	м. Чугуїв	1990 Укрміськ-будпроект		
332	смт Шарівка			
Херсонська область				
333	м. Херсон	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	
334	м. Берислав			
335	м. Генічеськ			
336	м. Каховка			
337	м. Нова Каховка			
338	м. Скадовськ			
339	м. Цюрупинськ			
Хмельницька область				
340	м. Хмельницький	1992 НДІТІАМ	1992 НДІТІАМ	
341	смт Антоніни			
342	смт Білогір'я			
343	м. Волочиськ			
344	м. Городок			
345	смт Гриців			
346	м. Деражня			
347	м. Дунаївці			
348	м. Ізяслав			
349	м. Кам'янець-Подільський	1988 НДІТІАМ	1988 НДІТІАМ	1980-і рр. (і) НДІТІАМ, Укрпроект-реставрація, НДПІмісто-будування
350	м. Красилів			

351	смт Летичів			
352	смт Меджибіж	1994 НДІТІАМ	1994 НДІТІАМ	1994 (з) НДІТІАМ
353	смт Нова Ушиця			1980-і рр. (і) Укрзахідпроект-реставрація
354	м. Полонне			
355	смт Сатанів			
356	м. Славута			
357	смт Смотрич			
358	смт Стара Синява			
359	м. Старокостянтинів			
360	смт Чорний Острів			
361	м. Шепетівка			
362	смт Ямпіль			
363	смт Ярмолинці			
Черкаська область				
364	м. Черкаси	1980-і р. НДІТІАМ	1980-і р. НДІТІАМ	
365	м. Городище			
366	м. Звенигородка			
367	м. Золотоноша			
368	м. Кам'янка			
369	м. Канів	1980-і рр., 1992 НДІТІАМ	1980-і рр., 1992 НДІТІАМ	1990-і рр. (і) НДІТІАМ
370	м. Корсунь-Шевченківський	1980-і рр. НДІТІАМ	1980-і рр. НДІТІАМ	
371	смт Лисянка			
372	м. Сміла			
373	смт Стеблів			
374	м. Тальне			
375	м. Умань	1991 НДІТІАМ	1991, 2001 НДІТІАМ, Укр-НДІінжпроект	
376	м. Чигирин	1987 НДІТІАМ	1987 НДІТІАМ	
Чернівецька область				
377	м. Чернівці	1986 НДІТІАМ	1986 НДІТІАМ	1988-1993 (і) Укрзахідпроект-реставрація
378	м. Вижниця	1991-1994 Укрзахідпроект-реставрація	1994 Укрзахідпроект-реставрація	
379	м. Герца			

380	смт Глибока	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	
381	смт Кельменці	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	
382	м. Кіцмань	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	
383	смт Лужани			
384	м. Новоселиця	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	
385	смт Путила			
386	м. Сторожинець	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	
387	м. Хотин	1991-1993 Укрзахідпроект-реставрація	1993 Укрзахідпроект-реставрація	1980-і рр. (і) 1994 (з) Укрзахідпроект-реставрація
Чернігівська область				
388	м. Чернігів	1986 Укрпроект-реставрація	1986 Укрпроект-реставрація, НДПІ-містобуду-вання	1980-і рр. (і) Укрпроект-реставрація
389	смт Батурин	2001 УкрНДІпроект-реставрація	2001 УкрНДІпроект-реставрація	2001 (і, а) УкрНДІпроект-реставрація
390	м. Борзна			
391	м. Ічня			
392	смт Козелець	1979 НДПІмістобуду-ванняа	1979 НДПІмістобуду-ванняа	
393	смт Короп			
394	смт Любеч	1979 НДПІмістобуду-вання	1979 НДПІмістобуду-вання	
395	м. Ніжин	1979 НДПІмістобуду-вання	1979 НДПІмістобуду-вання	1980-і рр. (і) Укрпроект-реставрація
396	м. Новгород-Сіверський	1976, 1995 НДПІмістобуду-вання, НДІТІАМ	1976, 1984 НДПІмістобуду-вання	
397	м. Остер	1979 НДПІмістобуду-вання	1979 НДПІмістобуду-вання	
398	м. Прилуки	1979 НДПІмістобуду-вання	1979 НДПІмістобуду-вання	
399	смт Седнів			
400	смт Сосниця			
401	смт Срібне			

Матеріал, узагальнений у публікаціях [187–189] і викладений у цій таблиці, дозволяє зробити такі висновки. З усіх 401 історичних населених місць України, занесених до затвердженого Урядом списку, тільки по 149 (37 %) є опрацьовані протягом останніх 25 років історико–містобудівні дослідження різного ступеня повноти і завершеності.

У Луганській, Донецькій і Запорізькій областях (далеко не найбідніших областях України) жодне з небагатьох історичних населених місць не має історико–архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток. У цих областях, безумовно, найгірше вирішуються питання містобудівної охорони навіть тієї незначної кількості пам'яток архітектури й містобудування, яка там є, а також найгірше поставлено питання збереження традиційного характеру середовища. Не набагато випереджають їх такі області, як Харківська, Херсонська, Кіровоградська.

Найбільший відсоток історичних населених місць, забезпечених історико–архітектурними опорними планами і проектами зон охорони пам'яток, — у Рівненській, Чернівецькій та Сумській областях, що автор підкреслює не без гордості, оскільки є розробником усіх цих документів по Сумщині.

Далеко не в усіх містах і селищах міського типу України дотримано принципу обов'язковості розроблення історико–архітектурного опорного плану в парі з проектом зон охорони пам'яток (Бахчисарай, Бар, Браїлів, Дніпродзержинськ, Ужгород, Тячів, Хуст, Болехів, Городенка, Тлумач, Судова Вишня, Ізмаїл, Рівне, Березне, Володимирець, Дубровиця, Корець, Млинів, Радивилів, Степань, Вишнівець, Козова, Копичинці, Харків).

З цієї таблиці також видно, як "поділили" між собою українські терени найбільші науково–дослідні й проектні установи пам'яткоохоронного профілю: майже уся західна Україна є своєрідною вотчиною інституту "Укрзахідпроектреставрація"; решту теренів ділять між собою НДІТІАМ та "Укрпроектреставрація".

З таблиці також випливає ще одна цікава закономірність: далеко не всі міста–заповідники мають належно опрацьовані проекти заповідників (Бахчисарай, Керч, Коктебель, Старий Крим, Батурин, Новгород–Сіверський); натомість розроблено кілька проектів заповідників для міст, де ці заповідники так і не були створені (Броди, Одеса, Суми, Теребовля).

Науково–проектна документація щодо визначення меж і режимів використання історичних ареалів розроблена поки що тільки для Києва і Батурина (2001 р.). Це й зрозуміло, оскільки, як показано в попередньому розділі, саме поняття історичного ареалу введено нещодавно. Відповідно до цього розроблення і затвердження правил охорони та використання історичних ареалів, місцевих правил забудови в Україні тільки розпочинається. Такі приклади маємо в Києві, Чернігові, Одесі, деяких інших містах. На нашу думку, подібні документи, розроблені і затверджені раніше, підлягають коригуванню з огляду на новації в чинному законодавстві.

Заповідники

Створення державних історико–культурних (історико–архітектурних) заповідників в Україні розпочалося ще в 20–х рр. XX ст., коли партійно–урядовими постановами організовано десять перших державних заповідників (Ольвія, Могила Т.Шевченка у Каневі, Всеукраїнський музейний городок (Києво–Печерська лавра), Кам'янець–Подільська фортеця, Монастир босих кармелітів у Бердичеві, Замок Острозьких у Старокостянтинові, Кирилівський монастир у Києві, Спасо–Преображенський собор, Троїцько–Іллінський та Єлецький монастирі в Чернігові, Спасо–Преображенський монастир у Новгороді–Сіверському, дендропарк "Софіївка" в Умані). Большевицький погром української культури й масове нищення пам'яток у 1930–х рр. поклали край діяльності більшості заповідників. По війні деякі з них відродилися. 1944 р. створено заповідник "Софійський музей" у Києві, філією якого 1958 р. стала Судацька фортеця в Криму. Протягом 1950–1960–х рр. ухвалено тільки одну постанову про організацію історико–культурного заповідника в історичному місті — "Хортиця" у м.Запоріжжі. А в 1970–х рр. відбувся поворот до комплексної охорони пам'яток разом із довкіллям. Розпочалося створення заповідників, що охоплювали історичні середмістя Львова (1975 р.), Чернігова, Новгорода–Сіверського (1978 р.), Переяслава–Хмельницького (1979 р.), Острога (1981 р.), Луцька (1985 р.), Путивля (1986 р.), Києва (1987 р.). Різноманітність видів комплексів нерухомої культурної спадщини відбилася в організації таких різновидів історико–культурних заповідників, як історико–архітектурні, історико–археологічні, історико–меморіальні, садово–паркові, музеї–заповідники [190, 191].

Найбільше заповідників створено від 1990 року, особливо за 11 років незалежності України. Етапом у розвитку заповідної справи став Указ Президента України від 11.10.1994 р. про надання провідним заповідникам України статусу національних закладів культури із заліченням їх до державної власності й підпорядкуванням безпосередньо Мінкультури або Держбуду.

Сучасне пам'яткознавство розглядає заповідник як спеціально виокремлені терени, на яких містяться історичні комплекси, ансамблі, що становлять визначну наукову, історичну, мистецьку чи іншу культурну цінність і які охороняються державою та вилучаються з усіх видів господарського використання. Заповідники, згідно з положеннями про них, — це культурно–освітні й наукові установи (заклади), створені з метою охорони та належного використання пам'яток. Вони оголошуються рішеннями Кабінету Міністрів України (раніше — оголошувалися рішеннями Ради Міністрів УРСР). Проте на сьогодні в Україні діють окремі заповідники, щодо яких вищевказані органи ніколи ніяких рішень не приймали. Ми не можемо їх ігнорувати, незважаючи на правову колізію, пов'язану з їх створенням: хоча саме існування цих заповідників незаконне, вони, попри це, працюють.

За видами і категоріями 61 історико–культурний заповідник, що нині діють в Україні, класифікуються так:

національних — 14;
історико–культурних — 28;
історико–архітектурних (архітектурно–історичних) — 12;
історико–археологічних — 4;
історико–меморіальних — 3;
палацо–парковий — 1;
історико–етнографічний — 1;
еколого–історико–культурний — 1;
музеїв–заповідників — 10.

Управління заповідниками перебуває в такому стані:

Міністерству культури і мистецтв України підпорядковано 7 заповідників;
Держбуду України — 7;
Президії НАН України — 1;
урядові Автономної Республіки Крим — 6;
обласним, Київській міській державним адміністраціям — 38;
районим державним адміністраціям — 1;
міським радам — 1.

Нині мережа державних заповідників охоплює такі регіони:

Середню Наддніпрянщину (14);
Лівобережну Україну — Сіверщину (6) і Полтавщину (3);
Слобожанщину (3),
Південь (5),
Крим (8),
Волинь (5),
Галичину (9),
Поділля (8).

Навіть побіжний огляд засвідчує, наскільки нерівномірна й нерівноцінна система заповідників України з географічного й пам'яткознавчого боку. Нормально розгалужену, ієрархічно структуровану, типологічно різноманітну цілісну систему заповідників створено лише в Середній Наддніпрянщині, зокрема в Черкаській області (6 заповідників, з них 2 національних), та в Галичині (Львівщина). В усіх інших регіонах та областях ця система не має повної структури.

Нижче подаємо короткі відомості про найважливіші історико–культурні заповідники України, пов'язані з охороною комплексів архітектурно–містобудівної спадщини.

Місто Київ.

Національний заповідник "Софія Київська". Створено постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 27 березня 1944 р. як Державний архітектурно–історичний заповідник "Софійський музей" на базі музею, організованого в Софійському соборі постановою РНК УСРР 1934 р. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. надано статус національного й сучасне найменування. Площа 5 га. Охоплює всю територію колишнього Софійського катедрального монастиря з 10 архітектурними пам'ятками XI–XIX ст. Заповіднику передано кілька найвизначніших пам'яток Києва: 1965 р. — Кирилівську церкву (XII ст.), 1968 р. — Андріївську церкву (XVIII ст.), 1982 р. — Золоті ворота (XI ст.). У фондах — понад 80 тис. одиниць зберігання. На цій базі має бути створений музей архітектури України. Заповідник нагороджений 1987 р. Гамбурзьким фондом (ФРН) "Європейською золотою медаллю за збереження історичних пам'яток". 1990 р. включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Перебуває в державній власності й підпорядкований Держбуду України.

Національний Києво–Печерський історико–культурний заповідник. Створено постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р. в межах території Києво–Печерської лаври. Площа 28 га. Включає понад 80 пам'яток архітектури й містобудування, інші споруди історичної забудови. Діють музеї: книги і книгодрукування; історичних коштовностей; народно-

го декоративного мистецтва та інші. У фондах заповідника – понад 60 тис. одиниць зберігання (твори образотворчого й ужиткового мистецтва, стародруки, рукописи, археологічні збірки). 1990 р. заповідник включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 1988 р. чернечій громаді відновленого Київського Свято–Успенського Печерського монастиря (лаври) Московського патріархату передано комплекс Дальніх печер, а 1990 р. – комплекс Ближніх печер. Указом Президента України від 13 березня 1996 р. заповіднику надано статус національного, проте залишено в міській комунальній власності м.Києва. 2003 р. підпорядковано Міністерству культури і мистецтв України.

Державний історико–архітектурний заповідник "Стародавній Київ". Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 16 травня 1987 р. у межах найстародавніших історичних районів Києва – Верхнього міста й Подолу, на базі нерухомих пам'яток культурної спадщини. Площа 200 га. Включає 31 пам'ятку архітектури, 10 пам'яток історії, 25 пам'яток археології. Підпорядкований Київській міській держадміністрації.

Державний історико–меморіальний заповідник "Лук'янівське кладовище". Створено постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. на базі комплексу нерухомих пам'яток історії та монументального мистецтва Лук'янівського цивільного кладовища, де поховані, зокрема, українські мистці Ф.Кричевський, Г.Світлицький, О. і М.Мурашки, М.Пимоненко, архітектори П.Альошин, О.Вербицький, О.Кобелєв, вчені К.Воблий, О.Новицький, П.Тутковський, а також жертви большевицького терору 1930–1938 рр. З 1995 р. триває виявлення і взяття на державний облік поховань, що мають історико–культурну цінність. Підпорядкований цей заповідник Управлінню ритуальних послуг Київської міської держадміністрації.

Місто Севастополь.

Національний заповідник "Херсонес Таврійський". Створено як Херсонеський державний історико–археологічний заповідник постановою Ради Міністрів УРСР від 31 січня 1978 р. на базі нерухомих пам'яток культурної спадщини античного й середньовічного міста Херсонеса Таврійського та Історико–археологічного музею (існує з 1829 р.). Указом Президента України від 11 вересня 1994 р. надано статус національного й теперішнє найменування. Площа заповідника, який охоплює Гераклійський півострів, – 500 га. Має філії: Фортеця Чембало" (у Балаклаві), "Фортеця Каламіта" (в Інкермані), "Гераклійські клери". У фондах заповідника понад 200 тис. одиниць зберігання. Є державною власністю й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Автономна Республіка Крим.

Державний історико–культурний заповідник у м.Керчі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 5 березня 1987 р. на базі архітектурно–археологічних комплексів грецьких міст Пантикапея (Боспора Кіммерійського), Ілурата, Німфея, Мірмекія та інших, давньоруського Корчева, пам'яток античної та візантійської архітектури, а також міського археологічного музею. Включає 67 пам'яток археології, 40 – історії, 15 – архітектури на площі 800 га. Підпорядкований Міністерству культури АР Крим.

Державний архітектурно–історичний заповідник "Судацька фортеця" у м.Судаку. Створено 1958 р. як філію Державного архітектурно–історичного заповідника "Софійський музей", якій передано від Міністерства культури СРСР комплекс Ґенуезької фортеці (XIV–XV ст.), оголошеної 1928 р. історичним заповідником і в 1944–1956 рр. підпорядкованої Державному історичному музеєві (Москва). Площа 29,5 га. Включає 30 пам'яток архітектури й містобудування.

Державний історико–культурний заповідник у м.Бахчисараї. Створено рішенням Кримської обласної ради народних депутатів від 8 вересня 1990 р. на базі Бахчисарайського історико–археологічного музею, що діяв у колишньому ханському палаці (XVI–XVIII ст.) від 1955 р. Окрім палацу, включає 202 нерухомі пам'ятки культурної спадщини міста й околиць. До складу заповідника входять середньовічні печерні міста Мангуп–кале, Ескі–Кермен, Чуфут–Кале, Успенський печерний монастир. У фондах – 101 тисяча одиниць зберігання, у тому числі 85 тисяч – археологічні знахідки. Підпорядкований Міністерству культури АР Крим.

Державний палацо–парковий музей–заповідник у м.Алупці. Створено рішенням Кримської обласної ради народних депутатів від 8 вересня 1990 р. на базі Алупкинського палацу–музею (палац Воронцова і парк, 1830–1846 рр). Площа 40 га. Включає головний і шуваловський корпуси, фонтани та інші паркові споруди. У головному корпусі експонуються цінні збірки творів малярства, ужиткового мистецтва, книгозбірня. До складу заповідника входить палацо–парковий ансамбль "Верхня Масандра". Заповідник підпорядкований Міністерству культури АР Крим.

Вінницька область.

Державний історико–культурний заповідник "Буша". Створений постановою Кабінету Міністрів України 18 серпня 2000 р. на базі пам'яток археології, історії та архітектури села Буша, серед яких найвідомішими є "Бушанський рельєф" та оборонна башта колишньої козацької фортеці XVII ст. Підпорядковується Управлінню культури Вінницької облдержадміністрації.

Волинська область.

Луцький історико–культурний заповідник. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 26 березня 1985 р. на базі виданих пам'яток архітектури та містобудування XIV–XIX ст. історичного середмістя. Площа 48,5 га. Включає Верхній замок, Окольний замок і середмістя поза мурами з монастирями єзуїтів, шаріток, бригіток, домініканців, церквами Покровською, Воздвиженською, братською школою (XVII ст.), синагогою, будинком Лесі Українки, а також художнім музеєм у будинку колишньої судової канцелярії Верхнього замку. Підпорядкований Волинській облдержадміністрації.

Донецька область.

Державний історико–архітектурний заповідник у м.Слов'яногірську. Створено постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 27 травня 1980 р. на базі колишнього Святогірського Успенського монастиря (XVII–XIX ст.) і низки нерухомих пам'яток історії та культури радянської доби. Територія 19 га, включає 22 пам'ятки, у тому числі унікальний печерний комплекс у товщі крейдяної гори, Миколаївську церкву XVII ст. та Успенський собор XIX ст. Підпорядкований Управлінню культури Донецької облдержадміністрації.

Запорізька область.

Національний заповідник "Хортиця" у м.Запоріжжі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. як Державний історико–культурний заповідник на о.Хортиця на базі пам'яток археології, історії та природи острова, на якому за середньовіччя містилася Запорозька Січ. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 1993 р. надано національний статус і теперішнє найменування. Площа 2690 га. Охоплює острови і скелі Хортиця, Байди (Мала Хортиця), Дубовий, Розстьобин, Три Стоги, Близнюки, урочище Вирва. Включає 21 нерухому пам'ятку культурної спадщини і 21 пам'ятку природи, а також Державний геологічний заказник "Дніпрові пороги". Діє Музей історії запорозького козацтва (з 1991 р. замість музею історії м.Запоріжжя). Заповідник є загальнодержавною власністю і підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Історико–архітектурний музей–заповідник "Садиба Попова" у м.Василівці. Створено розпорядженням представника Президента України в Запорізькій області від 29 січня 1993 р. на базі архітектурного ансамблю садиби місцевих поміщиків XVIII–XIX ст. Площа 8,5 га. Включає 12 пам'яток архітектури. Підпорядкований відділові культури Василівської районної держадміністрації.

Івано–Франківська область.

Національний заповідник "Давній Галич" у Галицькому районі. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. як Державний історико–культурний заповідник у Галичі на базі пам'яток історії та культури села Крилос (городище княжого Галича – 1113 р., руїни Успенського собору – 1157 р., Василівська каплиця – 1500 р., Успенська церква – XVI ст.), села Шевченкового – Пантелеймонівська церква (XII ст.) та їхніх околиць, а також історико–краєзнавчого музею і музею народної архітектури в Крилосі. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. надано статус національного і нове найменування. Є державною власністю. Підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Київська область.

Національний історико–етнографічний заповідник "Переяслав" у м.Переяславі–Хмельницькому. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1979 р. на базі 29 нерухомих пам'яток історії та культури, музею народної архітектури та побуту, історичного та інших музеїв міста. Включає також ансамблі Вознесенського та Михайлівського монастирів. У музейному фонді – понад 170 тисяч одиниць зберігання, що становить основу 17 музеїв та окремих експозицій у складі заповідника. Основні з них: Переяславський музей народної архітектури та побуту (створений 1964 р., територія 30 га, 239 пам'яток народної архітектури, у фондовій збірці 127 тисяч одиниць зберігання), Музей народного одягу (15 тисяч одиниць зберігання), Музей архітектора В.Г.Заболотного (1,5 тисячі експонатів), Музей Г.Сковороди (створений 1972 р., понад 6 тисяч рукописних книг і стародруків), Музей давньоруської архітектури (створений 1982 р.), Музей кобзарства (створений 1989 р.), музеї хліба, космонавтики, письменника Шолом–Алейхема тощо. Статус національного надано Указом Президента України від 1 червня 1999 р. Підпорядкований Управлінню культури Київської облдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник у м.Вишгороді. Створено Указом Президента України від 6 липня 1994 р. на базі найвизначніших пам'яток історії та культури: давньоруського городища з храмом Св.Бориса і Гліба, а також громадського краєзнавчого музею. Підпорядкований Управлінню культури Київської облдержадміністрації.

Кіровоградська область.

Державний музей–заповідник І.Карпенка–Карого (Тобілевича) "Хутір Надія" у с.Миколаївка Кіровоградського району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 1 серпня 1956 р. на базі садиби родини Тобілевичів як філію Кіровоградського обласного

краєзнавчого музею. Площа 11 га, включає 15 нерухомих пам'яток культурної спадщини і природи, у тому числі батьківську хату братів Тобілевичів та літературно–меморіальний музей драматурга І.Тобілевича (Карпенка–Карого). Підпорядкований Управлінню культури Кіровоградської облдержадміністрації.

Львівська область.

Державний історико–архітектурний заповідник у м.Львові. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 12 червня 1975 р. на базі архітектурно–містобудівного комплексу Львівського середмістя XIV–XVII ст. Перший в Україні заповідник, що охопив увесь середньовічний центр міста. Площа 120 га. Включає понад 1000 пам'яток архітектури, історії та цінних історичних споруд, з яких 200 належать до об'єктів національного культурного надбання. 1990 р. на баланс заповідника передано історичну забудову поза його межами з 34 видатними пам'ятками архітектури. У 1990–х рр. дирекцію заповідника перетворено на спеціально уповноважений державний орган охорони пам'яток культурної спадщини на теренах Львова. Підпорядкований Львівській міській раді. У 1998 р. історичне середмістя Львова включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Державний історико–культурний заповідник "Нагуєвичі" в Дрогобицькому районі. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 10 березня 1994 р. на базі меморіальних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Івана Франка: музею–філії Львівського літературно–меморіального музею І.Франка, відновленої 1981 р. садиби батьків поета та "Стежки поета". У 1990–1994 рр. в Нагуєвичах існував літературно–меморіальний заповідник "Нагуєвичі", створений Львівською обласною радою. Нині заповідник підпорядкований Управлінню культури Львівської облдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник "Тустань" поблизу с.Урич Сколівського району. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1994 р. на базі видатної пам'ятки історії, археології й містобудування — наскельного оборонного комплексу міста–фортеці Тустань IX–XIII ст. Підпорядкований Управлінню культури Львівської облдержадміністрації.

Державний музей–заповідник "Олеський замок" у смт Олесько Буського району. Створено рішенням Львівського облвиконкому від 19 січня 1989 р. на базі музею "Олеський замок" — відділу Львівської картинної галереї (відкритого 1975 р. після завершення реставрації замку). В інтер'єрах замку XIII–XVIII ст. експонуються твори середньовічного мистецтва (понад 500 одиниць зберігання). На території довкола замку відтворено парк XVII–XVIII ст., водойми, паркові споруди, влаштовано парк скульптур. Розміщений біля підніжжя замку монастир капуцинів (1739 р.) використовується як фондосховище з відкритими фондами, у яких демонструється, зокрема, батальне полотно М.Альтамонте "Битва під Віднем". Музей–заповідник підпорядкований Львівській картинній галереї.

Державний історико–архітектурний заповідник у м.Жовкві. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1994 р. на базі ренесансних пам'яток історичного середмістя. Площа заповідника 27 га. Включає понад 40 пам'яток містобудування, архітектури, історії та монументального мистецтва, з яких 25 мають національне значення, зокрема замок Жолкевських–Собеських (1592–1674 рр.) — один з найвеличніших в Європі, костел Св.Лаврентія (1604–1618 рр.), дві дерев'яні церкви (поч. XVIII ст.), синагогу (1692 р.). Заповідник підпорядкований Львівській обласній держадміністрації.

Миколаївська область.

Національний історико–археологічний заповідник "Ольвія" у с.Парутино Очаківського району. Створено постановою РНК УСРР від 31 травня 1924 року на базі археологічних й архітектурних пам'яток городища античного міста–держави Ольвії Понтійської, систематичні розкопи якого розпочалися 1902 року. Площа 333 га (дотепер розкопано 5 га). До складу заповідника входить острів Березань із залишками найдавнішого в Північному Причорномор'ї античного поселення. Статус національного заповіднику надано Указом Президента України від 17 січня 2002 р. Підпорядкований Президії НАН України.

Полтавська область.

Державний історико–культурний заповідник "Поле Полтавської битви" у м.Полтаві. Створено постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 р. на базі Державного музею історії Полтавської битви (відкритий 1950 р. на полі битви між московською і шведсько–українською арміями 1709 р.). Міститься на північній околиці Полтави на площі близько 300 га. Включає музей, Сампсонівську церкву, братську могилу росіян, пам'ятники росіянам, шведам, Петру I, а також обеліски в місцях польових фортифікацій. Підпорядкований Управлінню культури Полтавської облдержадміністрації.

Державний музей–заповідник М.Гоголя в с.Гоголевому Шишацького району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 17 червня 1979 р. на базі відтворюваної родової садиби родини Гоголів–Яновських. Відкрито у квітні 1984 р. до 175–річчя від дня народження М.Гоголя. Площа близько 40 га. Включає будинок батьків письменнника з музейною експо-

зицією (10 залів), меморіальний флігель, альтанку, грот, сад, ландшафтний парк із ставками. Підпорядкований Управлінню культури Полтавської облдержадміністрації.

Національний музей–заповідник українського гончарства в смт Опішні Зіньківського району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 3 листопада 1989 р. на базі Музею гончарства (заснований Полтавським облвиконкомом 12 серпня 1986 р.). Площа 7 га. Включає заводи "Керамік" і "Художній керамік", колишню губернську гончарну майстерню, історичні терени побутування гончарного промислу, у тому числі глинища, садибу–музей гончара О.Селюченко. Статус національного надано Указом Президента України від 29 березня 2001 р. Підпорядкований Управлінню культури Полтавської облдержадміністрації.

Рівненська область.

Державний історико–культурний заповідник у м.Острозі. Створено постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 11 вересня 1981 р. на базі середньовічних пам'яток архітектури та краєзнавчого музею. Включає архітектурний комплекс Замкової гори (XIV–XVI ст.), монастир–фортецю (XV–XVII ст.) у с.Межиричі Острозького району, 25 пам'яток історії та культури міста, 3 музеї (в їхніх фондах — 48 тис. експонатів — етнографічна, археологічна та нумізматична збірки, стародруки, іконопис, парсуни, скульптура та ін.). Підпорядкований Рівненській облдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник у м.Дубно. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 1997 року на базі нерухомих пам'яток історії та культури міста. Включає 29 пам'яток, у тому числі замок князів Острозьких (XVI ст.), Луцьку браму (XV ст.), монастир бернардинів. Підпорядкований Рівненській облдержадміністрації.

Національний історико–меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви" у с.Пляшева Радивилівського району. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1991 р. на базі Музею–заповідника "Козацькі могили" — відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею. Статус національного надано Указом Президента України в 2001 р. Територія заповідника площею 225 га лежить між м.Берестечком Горохівського району Волинської області й селами Пляшева, Острів та Солонів Рівненської області. Включає побойовище з островом Журавлиха, Георгіївську мурована церкву–мавзолей (1914 р.), перенесену на територію заповідника Михайлівську дерев'яну церкву (1650 р.), монумент на честь 340–річчя Берестецької битви (1991 р.), а також музей. Заповідник належить до державної власності й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Сумська область.

Державний історико–культурний заповідник у м.Путивлі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1986 р. на базі краєзнавчого музею (існує з 1919 р.), Музею партизанської слави в Спадщанському лісі поблизу Путивля (існує з 1956 р.) і пам'яток історії та культури міста (найвидатніші — архітектурний ансамбль Мовчанського монастиря XVI–XVIII ст., низка давньоруських городищ уздовж р.Сейму). Територія заповідника: 2 га в місті та 3109 га в Спадщанському лісі. Особливо цінна збірка краєзнавчого музею (6 тисяч експонатів основного фонду). Підпорядкований Путивльській райдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник у м.Глухові. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. на базі пам'яток історії та культури Глухова, який у XVIII ст. був столицею Гетьманщини. Площа 50 га. Включає 55 пам'яток історії та культури. 1998 року передано до державної власності й підпорядковано Держбуду України.

Тернопільська область.

Державний історико–архітектурний заповідник у м.Збаражі. Засновано постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. у зв'язку з 400–річчям Б.Хмельницького на базі архітектурного комплексу Збаразького замку (XVII ст.). Включає територію і всі архітектурні пам'ятки в межах зовнішніх укріплень довкола Замкової гори. Є державною власністю. Підпорядкований Держбуду України.

Кременецько–Почаївський державний історико–архітектурний заповідник у містах Кременці й Почаєві. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 2001 р. Включає найвизначніші пам'ятки архітектури — комплекс середньовічного замку на горі Бона в Кременці та архітектурний комплекс Почаївської лаври. Належить до державної власності й підпорядкований Держбуду України.

Державний історико–архітектурний заповідник у м. Бережанах. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2001 р. на базі пам'яток архітектури міста XVI–XIX ст. Належить до державної власності й підпорядкований Держбуду України.

Харківська область.

Чугуївський історико–культурний заповідник ім. І.Рєпіна. Заснований у 1990–х рр. рішенням Харківського облвиконкому на базі музею великого українського художника І.Рєпіна на його батьківщині. Включає художній музей і меморіальну забудову. Підпорядкований Управлінню культури Харківської облдержадміністрації.

Хмельницька область.

Національний історико–архітектурний заповідник "Кам'янець". Створений Указом Президента України від 30 квітня 1998 р. на базі двох заповідників, які існували в цьому місті раніше.

Державний історико–культурний музей–заповідник у м.Кам'янці–Подільському було створено 23 березня 1928 р. постановою РНК УСРР як республіканський історико–культурний заповідник на базі Старої фортеці (XVI–XVII ст.) та кількох інших пам'яток міста. З 1937 р. — Кам'янець–Подільський державний історичний музей–заповідник. Його площа становила 5 га. Мав 4 експозиційні приміщення площею понад 1,5 тис. кв.м. У фондах — понад 90 тисяч одиниць зберігання, що становили основу експозицій історичного музею в Старій фортеці та картинної галереї в будинку колишньої семінарії.

Кам'янець–Подільський державний історико–архітектурний заповідник було створено постановою Ради Міністрів УРСР від 18 травня 1977 р. на базі архітектурних пам'яток історичного середмістя. Площа 120 га. Охоплював усе середньовічне місто на півострові в петлі р.Смотрич. Включав 200 пам'яток архітектури й історії, з яких 60 — об'єкти національного культурного надбання. З 1970–х рр. тривають реставраційні роботи на окремих об'єктах, а з 1986 р. розпочато комплексну регенерацію історичного середовища. Нині національний заповідник об'єднав пам'ятки і території обох колишніх заповідників. Він підпорядкований Хмельницькій облдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник "Самчики". Створений постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 р. на базі палацо–паркового ансамблю в садибі Чечелів кін. XVIII ст. У садибі з 1970–х рр. існував музей. Заповідник підпорядковується Хмельницькій обласній держадміністрації.

Черкаська область.

Шевченківський національний заповідник у м.Каневі. Створено постановою РНК УСРР від 20 серпня 1925 р. як заповідник "Могила Шевченка". Національний статус і теперішнє найменування надано Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. Площа 42,5 га. Включає музей Т.Шевченка, могилу поета, відновлену хату першого доглядача могили І.Ядловського, Успенський собор у Каневі, садиби М.Максимовича й В.Науменка на Михайловій горі (с.Прохорівка) та низку пам'яток археології. У фондах — 17 тисяч одиниць зберігання. Заповідник є державною власністю й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Національний історико–культурний заповідник "Чигирин" у Чигиринському районі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 7 березня 1989 р. на базі комплексу пам'яток культурної спадщини і природи Чигирина, сіл Суботова, Стецівки, а також Холодного Яру. Реорганізовано рішенням уряду 1992 р. Статус національного надано 1995 р. Включає 13 окремих територій площею 1161 га, 34 нерухомі пам'ятки культурної спадщини, музеї Богдана Хмельницького і краєзнавчий у Чигирині, Медведівський і Суботівський краєзнавчі. Заповідник є державною власністю й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Державний історико–культурний заповідник "Батьківщина Т.Шевченка" у Звенигородському районі. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 р. на базі нерухомих пам'яток культурної спадщини і природи сіл Шевченкове (колишня Кирилівка), Моринці, Будища, відтворених меморіальних садиб у Моринцях та Літературно–меморіального музею Т.Шевченка в с.Шевченковому (існує з 1939 р.). Заповідник охоплює 43 окремі території загальною площею 37,3 га. Включає 43 пам`ятки історії, культури і природи. Підпорядкований Управлінню культури Черкаської обласної держадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник у м.Кам'янці. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1995 р. на базі Літературно–меморіального музею О.Пушкіна і П.Чайковського, Кам'янського парку–пам'ятки садово–паркового мистецтва, садиби О.Давидової (XIX ст.), інших пам'яток культурної спадщини і природи. Охоплює 6 окремих територій загальною площею 74,6 га. Включає 17 об'єктів нерухомої культурної і природної спадщини. Підпорядкований Управлінню культури Черкаської облдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник у м.Корсунь–Шевченківський. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. на базі комплексу пам'яток культурної спадщини і природи Корсуня–Шевченківського, сіл Стеблева, Вираївa і Квіток Корсунь–Шевченківського району. Охоплює 15 окремих територій загальною площею 108 га. Включає 29 нерухомих пам'яток культурної спадщини, у тому числі поле Корсунської битви (1648 р.), палацо–парковий ансамбль садиби Лопухіних (XVIII–XIX ст.), садибу–музей письменника І.Нечуя–Левицького в Стеблеві та музей композитора К.Стеценка в Квітках. Підпорядкований Управлінню культури Черкаської облдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник "Трахтемирів" у Канівському районі. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. на базі нерухомих пам'яток культурної спадщини і природи Канівської Наддніпрянщини. Міститься на правому березі Дніпра, між селами Бучак і Трахтемирів. Охоплює 8 територій загальною площею 4465 га. Включає 88 пам'яток, переважно археологічних, у хронологічному засягу від кам'яної доби до пізнього середньовіччя, а також рештки Зарубського монастиря княжої доби й козацького містечка Трахтемирова з козацьким цвинтарем XVI–XVII ст. Підпорядкований Управлінню культури Черкаської облдержадміністрації.

Чернівецька область.

Державний історико–архітектурний заповідник "Хотинська фортеця" у м.Хотині. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р. на базі архітектурно–містобудівного комплексу Хотинської фортеці та замку XIII–XVIII ст. Включає територію в межах бастіонних фортифікацій XVIII ст. Належить до державної власності й підпорядкований Держбуду України.

Чернігівська область

Національний історико–архітектурний заповідник "Чернігів стародавній" створено постановою Ради Міністрів України від 20 лютого 1967 р. як філію Державного архітектурно–історичного заповідника "Софійський музей" у Києві з передачею цій філії 11 пам'яток архітектури Чернігова XI–XIX ст. Наступною урядовою постановою, від 22 червня 1978 р., створено самостійний заповідник, якому передано весь комплекс княжого Дитинця зі Спасо–Преображенським та Борисоглібським соборами (XI–XII ст.), Колегіумом, будинком Мазепи, а також Катерининську і П'ятницьку церкви, Єлецький і Троїцький монастирі, комплекс Іллінських (Антонієвих) печер (XI–XVII ст.), курган "Чорна могила" й курганний могильник на Болдиних горах (всього 34 пам'ятки). Заповідник охоплює найцінніші терени історичного середмістя. У його фондах зберігається близько 70 тисяч експонатів, що становлять основу постійних і тимчасових експозицій. Статус національного заповіднику надано Указом Президента України від 29 грудня 1998 р. Зараз заповідник підпорядкований Управлінню містобудування і архітектури Чернігівської облдержадміністрації.

Державний історико–культурний музей–заповідник "Слово о полку Ігоревім" у м.Новгороді–Сіверському. Його створено рішенням Чернігівського облвиконкому від 27 серпня 1990 р. на базі Новгород–Сіверської філії Чернігівського архітектурно–історичного заповідника та Новгород–Сіверського краєзнавчого музею на основі архітектурного ансамблю Спасо–Преображенського монастиря, Замкової гори та кількох архітектурих пам'яток історичного середмістя. Головний осередок заповідника містився в монастирі, де було розгорнуто кілька постійних та тимчасових експозицій. Після передання в 1999 р. з ініціативи Президента України Л.Д.Кучми Спасо–Преображенського монастиря Українській Православній Церкві заповідник втратив частину експозиційних площ, проте відновилася 900–річна діяльність одного з найстародавніших в Україні монастирів. Заповідник підпорядкований Управлінню культури Чернігівської облдержадміністрації.

Державний історико–культурний заповідник "Гетьманська столиця" в смт Батурині Бахмацького району. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 1993 р. на базі нерухомих пам'яток історії та культури міста, яке з другої половини XVII ст. до 1708 р. було столицею Гетьманщини, та його околиць, із включенням місцевого історико–краєзнавчого музею, який міститься в будинку Генерального судді В.Кочубея початку XVIII ст. У Батурині зберігся палац останнього гетьмана України К.Розумовського 1802 р. (архітектор Ч.Камерон) та Воскресенська церква–усипальниця К.Розумовського 1803 р. Від палацу лишився тільки центральний корпус, а два бічні флігелі втрачені у першій половині XX ст. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. передбачено відтворити весь ансамбль палацу Розумовського та його скульптурний надгробок у Воскресенській церкві роботи видатного українського скульптора І.Мартоса, знищений большевиками. На околиці Батурина біля автотраси Київ–Москва збереглися рештки земляних валів замку І.Мазепи, знищеного Меньшиковим 1708 р. Заповідник підпорядкований Управлінню культури Чернігівської обласної держадміністрації.

Національний історико–культурний заповідник "Качанівка" у с.Качанівка Ічнянського району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 24 листопада 1981 р. на базі парку–пам'ятки садово–паркового мистецтва (XVIII–XIX ст.) та палацового комплексу садиби меценатів Тарновських (XVIII–XIX ст.). Качанівка здавна відома як місце, де творили видатні українські та російські письменники, художники, композитори, історики — Т.Шевченко, М.Гоголь, М.Глінка, І.Рєпін, В.Штернберг, Д.Яворницький та інші. Площа заповідника 552 га, у тому числі 100 га водоймищ та ставків. З 1984 р. комплекс реставрується. Статус національного заповіднику надано Указом Президента України від 27 лютого 2001 р. Перебуває в державній власності й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Отже, станом на серпень 2002 р. в Україні діє 61 заповідник історико–культурного профілю, з яких 32, тобто понад половина, створено в добу незалежності України. Проте проголошення заповідника не вирішує автоматично проблем збереження нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища. Для цього на теренах заповідника і в його довкіллі слід здійснювати ті заходи, про які ми вже згадували вище, а саме: провести історико–архітектурну інвентаризацію забудови, виготовити історико–архітектурні опорні плани, визначити межі й режими використання історичних ареалів, території заповідника, його зон охорони тощо. На жаль, такий комплекс робіт у повному обсязі не проведений у жодному із заповідників України. Тому це лишається завданням на майбутнє.

Нижче подаємо зведену в таблицю 6.5 узагальнену інформацію про всі діючі на сьогодні державні історико–культурні заповідники України.

Таблиця 6.5

Державні історико–культурні заповідники України

№ п/п	Найменування	Адреса	Підпорядкованість	Ким створений (дата і № рішення
м. Київ				
1	**Національний** заповідник "Софія Київська"	вул. Володимирська, 24	Держбуд	ЦК КП(б)У і РНК УРСР 27.03.44
2	**Національний** Києво-Печерський історико-культурний заповідник	вул. Січневого повстання, 21	Мінкультури	ВУЦВК і РНК УСРР 29.09.26
3	Державний історико-архітектурний заповідник "Стародавній Київ"	Андріївський узвіз, 5	Київська МДА	РМ УРСР 18.05.87 № 183
4	Державний історико-меморіальний заповідник "Лук'янівське кладовище"	вул. Дорогожицька, 7	Київська МДА	КМУ 01.07.94
5	Державний історико-меморіальний заповідник "Биківнянські могили"	селище Биківня	Київська МДА	КМУ 22.05.01 № 546
м. Севастополь				
6	**Національний** заповідник "Херсонес Таврійський"	вул. Древня, 1	Мінкультури	КМУ 08.02.94 № 77
Автономна Республіка Крим				
7	Державний історико-культурний заповідник у м. Керчі	м. Керч, вул. Свердлова, 7 (вул. Айвазовського, 5)	АР Крим	РМ УРСР 05.03.87 № 66
8	Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисараї	м. Бахчисарай вул. Річна, 133	АР Крим	Кримська облрада 08.09.90
9	Державний палацо-парковий музей-заповідник у м. Алупці	м. Алупка Палацове шосе, 10	АР Крим	Кримська облрада 08.09.90
10	Державний архітектурно-історичний заповідник "Судацька фортеця" (філія Національного заповідника "Софія Київська")	м. Судак	Держбуд	РНК РРФСР 1928 р.
11	Республіканський історико-археологічний заповідник "Калос Лімен"	смт Чорноморське	АР Крим	
12	Історико-культурний заповідник "Старий Крим"	Кіровський район, м. Старий Крим	АР Крим	
13	Коктебельський державний еколого-історико-культурний заповідник "Кіммерія М.Волошина"	с.Коктебель	АР Крим	Верховна Рада АР Крим 18.10.2000 № 1476-2/2000
Вінницька область				
14	Державний історико-культурний заповідник "Буша"	с. Буша	Вінницька ОДА	КМУ 18.08.2000 № 1275
Волинська область				
15	Луцький історико-культурний заповідник	м. Луцьк, вул. Драгоманова, 23	Волинська ОДА	РМ УРСР 26.03.85 № 130
16	Державний історико-культурной заповідник "Стародавній Володимир"	м. Володимир-Волинський	Волинська ОДА	КМУ 17.11.01 № 1509

Донецька область				
17	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Слов'яногірську	Слов'яногірськ-1	Донецька ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 27.05.80 № 365
Запорізька область				
18	**Національний** заповідник "Хортиця"	м. Запоріжжя, о. Хортиця	Мінкультури	РМ УРСР 18.09.65; КМУ 06.04.93 № 254
19	Державний історико-археологічний заповідник "Кам'яна Могила"	Мелітопольський район	Запорізька ОДА	РМ УРСР 07.07.54
20	Історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" у м.Василівці	м. Василівка	Запорізька ОДА	Запорізька ОДА 29.01.93
Івано-Франківська область				
21	**Національний** заповідник "Давній Галич"	Галицький район, с. Крилос, м.Галич, вул. І.Франка, 1	Мінкультури	КМУ 08.02.94 № 81
Київська область				
22	**Національний** історико-етнографічний заповідник "Переяслав"	м. Переяслав-Хмельницький, вул. Т.Шевченка, 8	Київська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 13.03.79 № 123
23	Державний історико-культурий заповідник у м. Вишгороді	м. Вишгород, вул. Шкільна, 58	Київська ОДА	Указ Президента України 06.07.94 № 379/94
24	Державний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 році"	Вишгородський р-н, с. Нові Петрівці	Київська ОДА	КМУ 12.03.96 № 309
Кіровоградська область				
25	Державний музей-заповідник І.Карпенка-Карого (Тобілевича) "Хутір Надія"	Кіровоградський район, с. Миколаївка	Кіровоградська ОДА	РМ УРСР 01.08.56
Львівська область				
26	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Львові	м. Львів, вул. Валова, 20	Львівська міськрада	РМ УРСР 12.06.75 № 297
27	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві	м. Жовква	Львівська ОДА	КМУ 10.08.94 № 546
28	Державний історико-культурний заповідник у м.Белз	м. Белз	Львівська ОДА	КМУ 13.12.01 № 1678
29	Державний музей-заповідник "Олеський замок"	Буський район, смт Олесько	Львівська ОДА	Львівський облвиконком 19.01.89
30	Державний історико-культурний заповідник "Тустань"	Сколівський район, с. Урич	Львівська ОДА	КМУ 05.10.94 № 687
31	Державний історико-культурний заповідник "Нагуєвичі"	Дрогобицький район, с. Нагуєвичі	Львівська ОДА	КМУ 10.03.94 № 154
32	Історико-культурний заповідник "Личаківський цвинтар"	м. Львів, вул. Личаківська	Львівська ОДА	
33	Музей-заповідник "Золочівський замок"	м. Золочів	Львівська ОДА	
Миколаївська область				
34	**Національний** історико-археологічний заповідник "Ольвія"	Очаківський район, с. Парутино	Президія НАН України	РНК УСРР 31.05.26 Указ Президента України 17.01.2002 № 36/2002

Полтавська область				
35	**Національний** музей-заповідник українського гончарства в смт Опішні	Зіньківський район, смт Опішня	Полтавська ОДА	РМ УРСР 03.11.89
36	Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви"	м. Полтава, вул. Шведська могила, 32	Полтавська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 31.03.81 № 153
37	Державний музей-заповідник М.В.Гоголя	Шишацький район, с. Гоголеве	Полтавська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 17.07.79 № 353
Рівненська область				
38	**Національний** історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви"	Радивилівський район, с. Пляшева	Мін-культури	КМУ 12.06.91 № 20
39	Державний історико-культурний заповідник у м. Острозі	м. Острог, вул. Академічна, 5	Рівненська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 11.08.81 № 413
40	Державний історико-культурний заповідник у м. Дубно	м. Дубно, вул. Замкова, 7	Рівненська ОДА	КМУ 14.06.93 № 444
Сумська область				
41	Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові	м. Глухів, вул. Шевченка, 30	Держбуд	КМУ 08.02.94 № 80
42	Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі	м. Путивль, вул. Радянська, 60	Сумська ОДА	РМ УРСР 30.12.86 № 453
Тернопільська область				
43	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Збаражі	м. Збараж	Держбуд	КМУ 08.02.94 № 78
44	Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник	м. Кременець	Держбуд	КМУ 29.05.01 № 583
45	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережанах	м. Бережани	Держбуд	КМУ 17.11.01 № 1508
Харківська область				
46	Історико-археологічний музей-заповідник "Верхній Салтів"	Вовчанський район, с. Верхній Салтів	Вовчанська РДА	Вовчанська РДА 20.10.97 №648
47	Чугуївський історико-культурний заповідник ім. І. Рєпіна	м. Чугуїв	Харківська ОДА	
Хмельницька область				
48	**Національний** історико-архітектурний заповідник "Кам'янець"	м. Кам'янець-Подільський, вул. К.Маркса, 20	Хмельницька ОДА	РМ УРСР 18.05.77 № 298, Указ Президента України 30.03.98 №396/98
49	Державний історико-культурний заповідник "Самчики"	Старокостянтинівський район, с.Самчики	Хмельницька ОДА	КМУ 05.08.97 № 844
50	Державний історико-культурний заповідник "Межибіж"	Летичівський район, смт Меджибіж	Хмельницька ОДА	КМУ 27.12.01 № 1759
Черкаська область				
51	**Національний** історико-культурний заповідник "Чигирин"	м. Чигирин, вул. Грушевського, 26	Мін-культури	РМ УРСР 07.03.89 № 77
52	Шевченківський **національний** заповідник у м. Каневі	м. Канів, Тарасова гора	Мін-культури	РНК УСРР 20.08.25; РМ УРСР 21.11.89 № 287

53	Державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка"	Звенигородський район, с. Шевченкове, вул. Петровського, 3	Черкаська ОДА	КМУ 25.03.92 № 156
54	Державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів"	Канівський район, с. Григорівка	Черкаська ОДА	КМУ 01.07.94
55	Державний історико-культурний заповідник у м. Корсуні-Шевченківському	м. Корсунь-Шевченківський, острів Коцюбинського, 4	Черкаська ОДА	КМУ 08.02.94 № 79
56	Державний історико-культурний заповідник у м. Кам'янці	м. Кам'янка, вул. Леніна, 42	Черкаська ОДА	КМУ 21.07.95 № 541
Чернівецька область				
57	Державний історико-архітектурний заповідник "Хотинська фортеця"	м. Хотин	Держбуд	КМУ 12.10.2000 № 1539
Чернігівська область				
58	**Національний** архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній"	м. Чернігів, вул. К.Маркса, 1	Чернігівська ОДА	РМ УРСР 22.06.78 № 344
59	**Національний** історико-культурний заповідник "Качанівка"	Ічнянський район, селище Качанівка	Мінкультури	ЦК КПУ, РМ УРСР 24.11.81 № 584
60	Державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця"	Бахмацький район, смт Батурин, вул. Леніна,70	Чернігівська ОДА	КМУ 14.06.93 № 445
61	Державний історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім"	м. Новгород-Сіверський, вул. Пушкіна, 1	Чернігівська ОДА	РМ УРСР 22.06.78 № 344

Реконструкція історичних населених місць.

Заходи з реконструкції міст та інших населених пунктів, їх окремих частин є ніби підсумковим етапом практичної реалізації зусиль щодо збереження пам'яток та традиційного характеру середовища. Підсумовувати їх нам нескладно, оскільки такі заходи в Україні майже не проводяться. Відсутня також будь–яка осмислена державна політика у цій сфері.

У практиці реконструкції історичних містобудівних утворень України в попередню історичну добу (1970–1980–х рр.) можна простежити три основні тенденції.

1. На території історичного середмістя зноситься рядова історична забудова (крім пам'яток архітектури) і провадиться широке нове будівництво. Ця тенденція була особливо характерна для малих і середніх історичних міст Лівобережжя й Наддніпрянщини (Ромни, Чигирин, Охтирка).

2. Історичне середмістя консервується, сучасний центр міста розвивається на суміжних територіях. Результатом такого підходу стає поступова деградація історичного середмістя (Львів, Чернівці, Кам'янець–Подільський).

3. Здійснюється розосереджене вкраплення нових житлових і громадських будівель в історичну забудову зі збереженням загальної містобудівної структури. Результатами таких дій стають, здебільшого, випадкові поєднання старого з новим і неможливість комплексного вирішення проблем реконструкції районів історичної забудови (Київ, Полтава, Чернігів, Переяслав–Хмельницький) [192].

Нам уже доводилося писати про ці проблеми в одній із попередніх монографій [193], тому на них спеціально не зупиняємося. Відзначимо лише, що комплексна реконструкція кварталів і районів історичної забудови, яка у 1980–1990–х рр. довела свою ефективність у містах Прибалтики й Росії, не кажучи вже про інші європейські країни, в Україні не практикувалася, хоча теоретично визнавалася. А з 1990–х рр., коли держава значною мірою втратила важелі централізованого керівництва у містобудівній сфері, коли різко зменшилися інвестиційні спроможності, про комплексну реконструкцію (регенерацію, ревалоризацію, ревіталізацію) взагалі мова не йде.

А між тим при реконструкції історичних ареалів слід керуватися принципом підпорядкування сучасних функцій і потреб вимогам охорони культурної спадщини, можливостям практичного використання її споруд, комплексів і визначних місць. З огляду на це найбільш ефективною, що відповідає складності містобудівних завдань, які вирішуються в межах історичних ареалів населених місць, та сучасним вимогам до охорони культурної спадщини, є саме комплексна реконструкція цих територій. Основним змістом комплексної реконструкції є цілісний містобудівний середовищний підхід до перетворень у межах історичних ареалів чи окремих містобудівних утворень. Комплексна реконструкція передбачає взаємопов'язаний за метою, завданнями, змістом і строками реалізації комплекс заходів: наукові дослідження, проектування, планування, фінансування і реалізацію перетворень.

Метою комплексної реконструкції історичних ареалів чи містобудівних утворень є:

забезпечення в них сприятливого середовища життєдіяльності;

розвиток різноманітних форм громадської діяльності;

підтримання житлової функції історичних ареалів і підвищення комфортності проживання в них.

Завданнями комплексної реконструкції історичних ареалів є:

виділення історичних містобудівних утворень, що підлягають комплексній реконструкції, як цілісних об'єктів;

визначення територій регенерації, обмежених і активних перетворень;

складання перспективних планів археологічних розкопок, узгоджених з планами реконструктивних робіт;

складання планів реставрації та реабілітації пам'яток з урахуванням програми комплексної реконструкції ареалу.

До програми комплексної реконструкції утворень з особливо цінною культурною спадщиною має входити обов'зковою складовою програма (план) розвитку інфраструктури туризму. Комплексна реконструкція також передбачає вдосконалення інженерних і транспортних мереж на території історичних ареалів, забезпечення задовільного екологічного стану довкілля.

Такі програми і проекти мають розробляти спеціалізовані науково–дослідні й проектні організації, а затверджувати відповідні органи місцевого самоврядування за погодженням з центральними органами охорони культурної спадщини.

В останні роки значна будівельна діяльність зосереджена в Києві, у т.ч. і в його історичному середмісті. Проте ця діяльність провадиться на засадах, викладених вище у пункті 3, тобто в режимі "ручного управління" вирішуються питання щодо розміщення нового будівництва чи реконструкції окремих будівель старої забудови (як правило — з надбудовою) в історичному середмісті, без уваги до проблем комплексності реконструкції історично сформованих містобудівних утворень. Такий підхід зумовлюють сьогочасні економічні чинники (бізнес). У суспільстві вже визріло усвідомлення ненормальності такого стану справ, проте на практиці зламати цю хибну тенденцію щодо вибіркової реконструкції поки що не вдається.

Позитивною тенденцією останніх років є спроби комплексного впорядження з частковою реконструкцією центрів таких малих і середніх історичних міст як Глухів, Охтирка, Коломия, Полтава, Івано–Франківськ та інші. Ці роботи можна розглядати як сучасні практичні спроби подолати ентропію історичних містобудівних утворень шляхом реабілітації містобудівної спадщини.

Перша така спроба була досить успішно здійснена вже за часів незалежності України у м.Глухові. Робота, що називалася "Реабілітація історико–архітектурного середовища міста Глухова Сумської області" отримала Державну премію України в галузі архітектури 1998 року. Дослідження та виявлення архітектурно–містобудівної спадщини Глухова розпочалися 1984 р. У 1991–1992 рр. історико–архітектурний опорний план міста було скориговано, розроблено проект зон охорони пам'яток, а також Проект організації історико–архітектурного заповідника. Ці напрацювання увійшли складовою частиною до генерального плану міста, виконаного інститутом НДПІмістобудування. Було проведено ретроспективний аналіз розвитку містобудівної структури протягом X–XX століть, аналіз наявної розпланувально–просторової структури історичного ареалу міста, виявлено і забезпечено охорону зон композиційно–видового впливу всіх пам'яток містобудування і архітектури.

Це дало підстави для підготовки урядового рішення про оголошення Глухова Державним історико–культурним заповідником (створено постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.94). Генеральний план міста затверджено в січні 1994 р. На цій основі протягом 1994–1997 рр. проведено комплекс практичних заходів щодо реставрації та реабілітації пам'яток, реконструкції та впорядження історичного центру міста, створення пам'ятних знаків і пам'ятників (серед них найзначнішим є парний пам'ятник славетним композиторам Д.Бортнянському і М.Березовському, основоположникам православної духовної музики, котрі є уродженцями Глухова), відтворення втрачених пам'яток (могила Ханенка), будівництва нових споруд за індивідуальними проектами (найзначнішою з них є Школа мис-

тецтв ім. М.Березовського), створення сучасних інженерних мереж і транспортних комунікацій, оптимізації всієї міської інфраструктури та функціонального зонування міста (будівництво об'їзної автомагістралі, газифікація, каналізація, виведення в єдину промзону за межі історичного середмістя промислових підприємств, створення в історичному центрі пішохідної зони). Відтак нові будівлі й споруди зводяться в Глухові тільки за індивідуальними проектами, архітектурно–просторові й пластичні вирішення яких пов'язані з історичною забудовою. Завдяки цьому вдалося сформувати співмасштабне людині, історично осмислене, семантично наповнене й гуманне архітектурне середовище центру малого міста. Роботи в цьому напрямку продовжуються: розробляється генеральний план розвитку Заповідника; Урядом затверджена Комплексна програма збереження історичної забудови м. Глухова на період до 2005 року.

Ця робота справила значний вплив на розгортання аналогічних заходів в інших містах, багатих на об'єкти містобудівної спадщини доби Гетьманщини — в Охтирці, Полтаві, Сумах, Ромнах тощо. Аналогічні заходи, здійснені в Коломиї, Полтаві, Івано–Франківську були удостоєні Державної премії України в галузі архітектури в 1999–2002 рр.

Важливою складовою комплексної реконструкції історичних населених місць є здійснення реставрації пам'яток містобудування і архітектури. Цій проблемі був присвячений розділ у нашій попередній монографії [194], тому на ній ми тут докладно не зупиняємся. Хочемо тільки зазначити, як позитивну тенденцію, що в останні роки до вирішення цих проблем залучаються різні міжнародні організації. Найдієвішою є допомога Всесвітнього фонду пам'яток (World Monuments Fund). Це міжнародна неурядова організація, що співпрацює з ICOMOS. Головним спонсором пам'яткоохоронних акцій Фонду, започаткованих ще в 1965 р., є знаменита компанія "Амерікен експрес" (American Express Company). У 1995 р. започатковано Всесвітній огляд пам'яток, за результатами якого Фонд щороку формує і широко публікує Список 100 найбільш загрожених пам'яток світу.

Найперший український об'єкт, що потрапив до Списку 1996 р. — це рештки античного міста Херсонеса (нині — Національний заповідник "Херсонес Таврійський" (Крим, Севастополь). Його повторно внесли до Списку ще й у 1998 р. Це дозволило залучити кошти зарубіжних грантів на проведення реставраційних робіт (25 тисяч американських доларів від "Амерікен експрес", 35 тисяч доларів від Фонду Каплана тощо).

У ювілейному для християнської цивілізації 2000 р. до цього списку вперше потрапили зразу дві пам'ятки України: Замковий міст у Кам'янці–Подільському II–XVII ст. та синагога в Жовкві XVII ст. У щорічнику Всесвітнього фонду пам'яток, який сповіщає про цю подію, дуже промовистою деталлю є коротенький список жертводавців, котрі пожертвували на пам'яткоохоронні заходи понад 50 тисяч американських доларів кожен: поряд з такими фінансовими велетами, як "Амерікен експрес" чи "Кресс фаундейшн", іншими корпораціями, зазначено прізвища окремих осіб — священника, якогось подружжя і нарешті — анонім... До речі, і в наступні роки — 2001 та 2002 цей самий жертводавець дарував не менші кошти, лишаючись анонімним. Як це контрастує з нашими звичаями, коли жертвують на копійку (та ще й нерідко — не свої гроші, а чужі), а галасу в пресі й на телебаченні з цього приводу здіймають на мільйон...

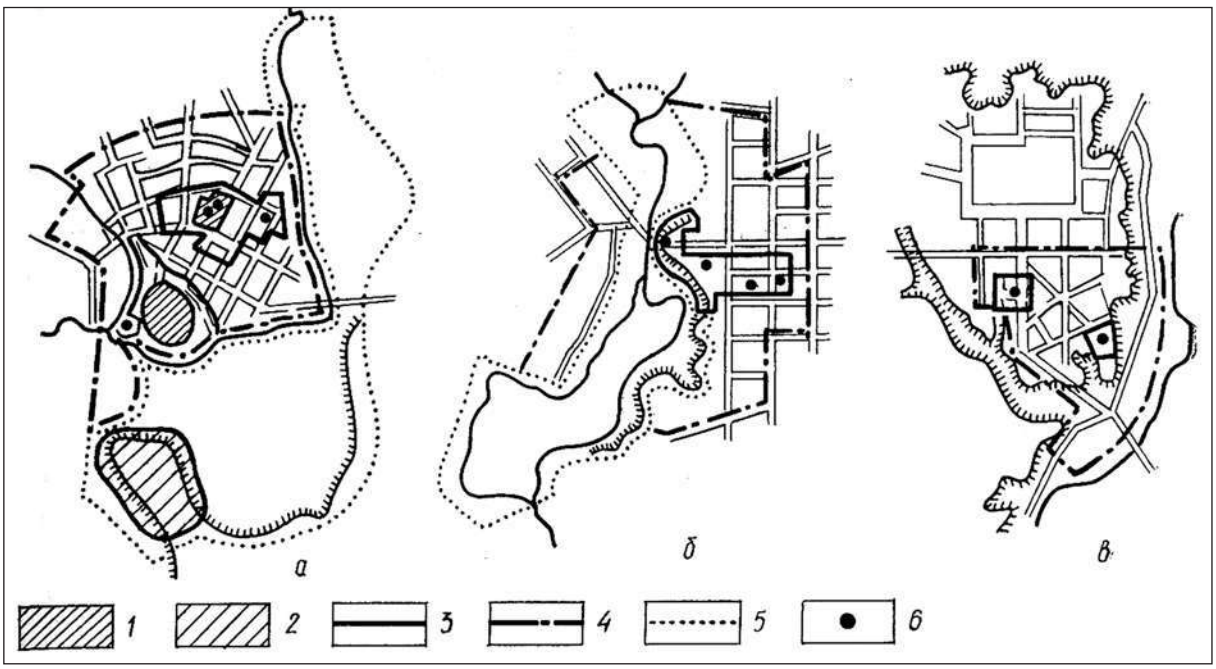
Дуже цікаво проаналізувати Список загрожених пам'яток світу за 2000 р. У ньому широко представлені бідні країни — Албанія, Алжир, Камбоджа, Ефіопія, Сальвадор, Куба, а також країни, що потерпіли від воєн — Хорватія, Грузія, Боснія... Але ще більше тут об'єктів з багатих держав — Франції, Німеччини, Італії, Англії, США! Виявляється, що їхня культурна спадщина також загрожена! Росія представлена аж сімома окремими пам'ятками і комплексами пам'яток. А Словаччина внесла до списку ... українську греко–католицьку церкву Св. Василя Великого в Крайньому Чорному (під № 77). Щоправда, в анотації про пам'ятку жодним словом не згадано ні українців, ні навіть русинів — сказано лише про наявність у її архітектурному устрої якихось "східноєвропейських і візантійських впливів" [195].

У жовтні 2001 р. видано Список 100 найбільш загрожених пам'яток світу на 2002 р. У нього внесено новий об'єкт від України — церкву Спаса на Берестові, що входить до складу Києво–Печерського національного історико–культурного заповідника. І тут ми стикаємося зі справді ганебним для нації парадоксом: на створення сумнівних і нікому не потрібних новобудів під виглядом відтворення пам'яток у Києві грошей не бракує (рахунок іде на десятки мільйонів!) А коли треба врятувати унікальну автентичну пам'ятку Київської архітектурної школи домонголькой доби — звертаємося по допомогу до закордонних доброчинців...

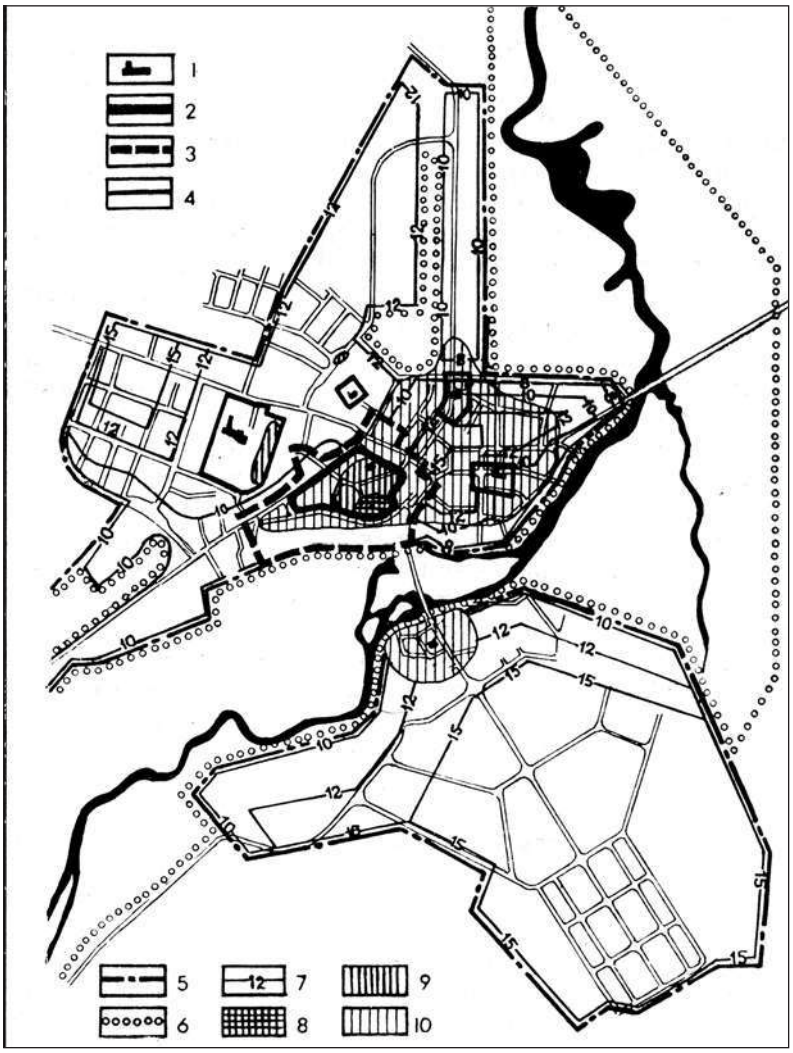
Всесвітній огляд пам'яток–2002 зазначає деякий поступ у реставрації та забезпеченні збереження українських пам'яток, раніше включених до Списку 100 найбільш загрожених пам'яток: окрім робіт у Херсонесі, виконано наукові дослідження по Замковому мосту в Кам'янці–Подільському, опрацьовано проектну документацію та проведено невідкладні протиаварійні роботи на Жовківській синагозі. Головний же висновок полягає в тому, що подібні заходи мають фінансувати не тільки зарубіжні доброчинці, а й, передовсім, українська держава, яка зрештою має міжнародно–правові зобов'язання щодо збереження пам'яток на своїй території [196].

Підсумовуючи все, викладене в цьому розділі, хочемо підкреслити: є багато практичних заходів, які необхідно здійснювати в історичних населених місцях. І всі ці заходи знаходяться в логічній послідовності й взаємозв'язку. Біда тільки, що реалізуються вони украй погано, а саме: несистемно й некомплексно, не завершуються і не доводяться до заключної стадії — підготовки й ухвалення відповідного нормативного акта, як це передбачено чинним законодавством. Більшість історичних населених місць України, а саме 63 %, досі не мають двох найнеобхідніших документів — історико–архітектурних опорних планів і проектів зон охорони пам'яток. А ті 37 % населених місць, які мають такі документи, украй потребують їх оновлення та коригування, бо навіть достатньо якісні з них на сьогодні застаріли з точки зору правової бази та методики. Тому й практична значущість усіх розглянутих нами вище заходів поки що вкрай незначна й залежить не від юридичних процедур, а від професіоналізму й доброї волі місцевих архітекторів і керівників.

Насамкінець вважаємо необхідним зазначити: зони охорони пам'яток, межі історичних ареалів та режими їх використання в усіх історичних населених місцях України мають бути опрацьовані дуже ретельно і комплексно. Причому режими реконструкції та забудови можна зробити досить жорсткими. Але при неодмінному дотриманні двох елементарних умов: усе має робитися професійно і згідно з чинним законодавством.



Зони охорони пам'яток у малих історичних містах різної категорії цінності.
За Є.Водзинським, 1988 р.:
а – 1-ї категорії (Переяслав-Хмельницький);
б – 2-ї категорії (Глухів);
в – 3-ї категорії (Ромни);
1 – заповідник;
2 – музей народної архітектури;
3 – межі охоронних зон;
4 – межі зон регулювання забудови;
5 – межі зон охоронюваного ландшафту;
6 – пам'ятки архітектури



Зони охорони пам'яток Острога.
За Є.Водзинським, 1995 р.:
1 – пам'ятки архітектури;
2 – межа заповідника;
3 – межа охоронної зони заповідника;
4 – межі охоронних зон пам'яток;
5 – межа зони регулювання забудови;
6 – межа зони охоронюваного ландшафту;
7 – можливі висоти нової забудови;
8 – пам'ятки археології;
9 – археологічна охоронна зона;
10 – зона археологічного нагляду



Заповідник у Бахчисараї. Ханський палац

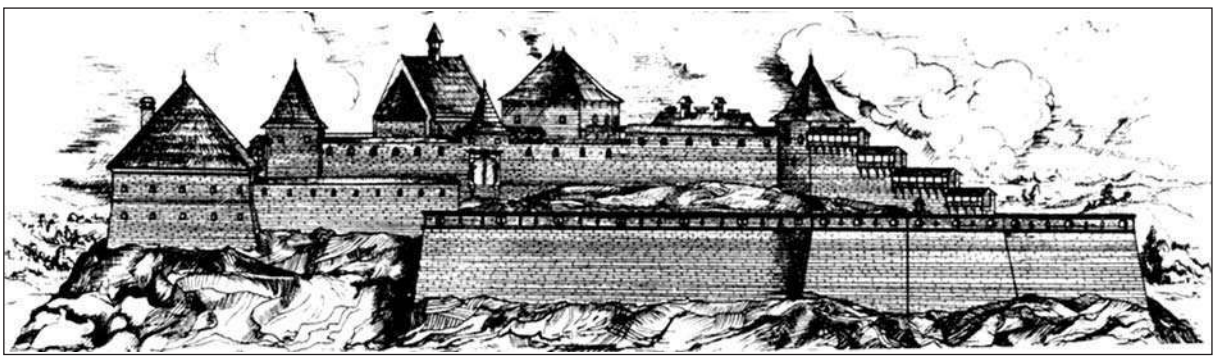


Заповідник у Бахчисараї. Чуфут–Кале



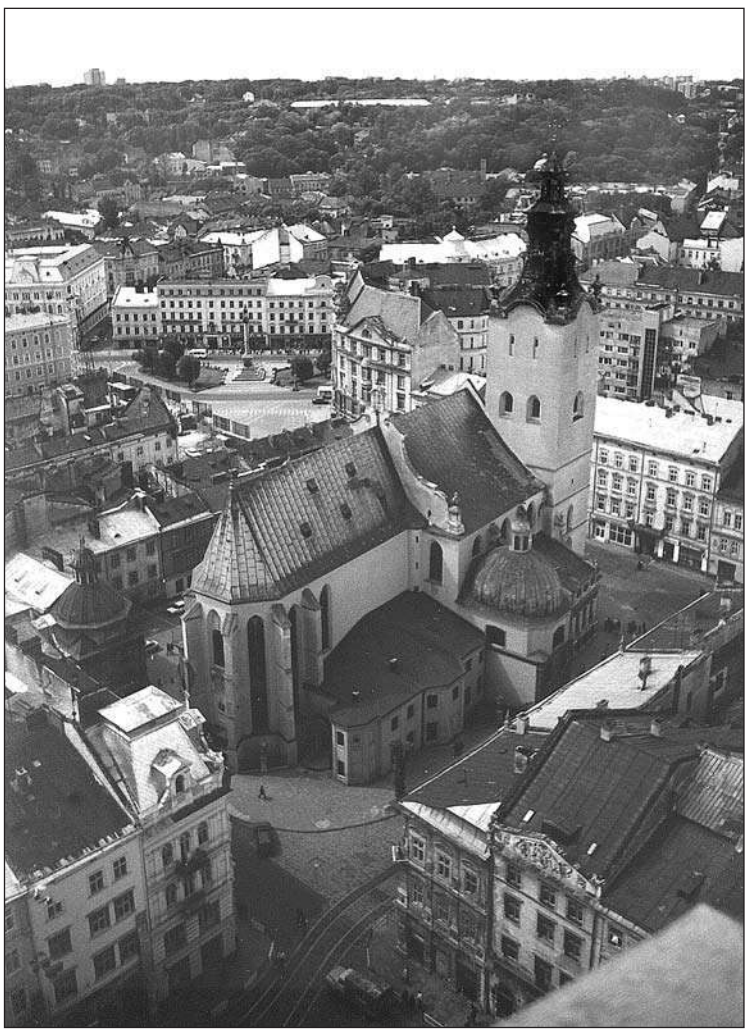
Заповідник в Луцьку. Рисунок–реконструкція Р.Метельницького

Заповідник в Галичі. Графічна реконструкція Старостинського замку, виконана інститутом "Укрзахідпроектреставрація"

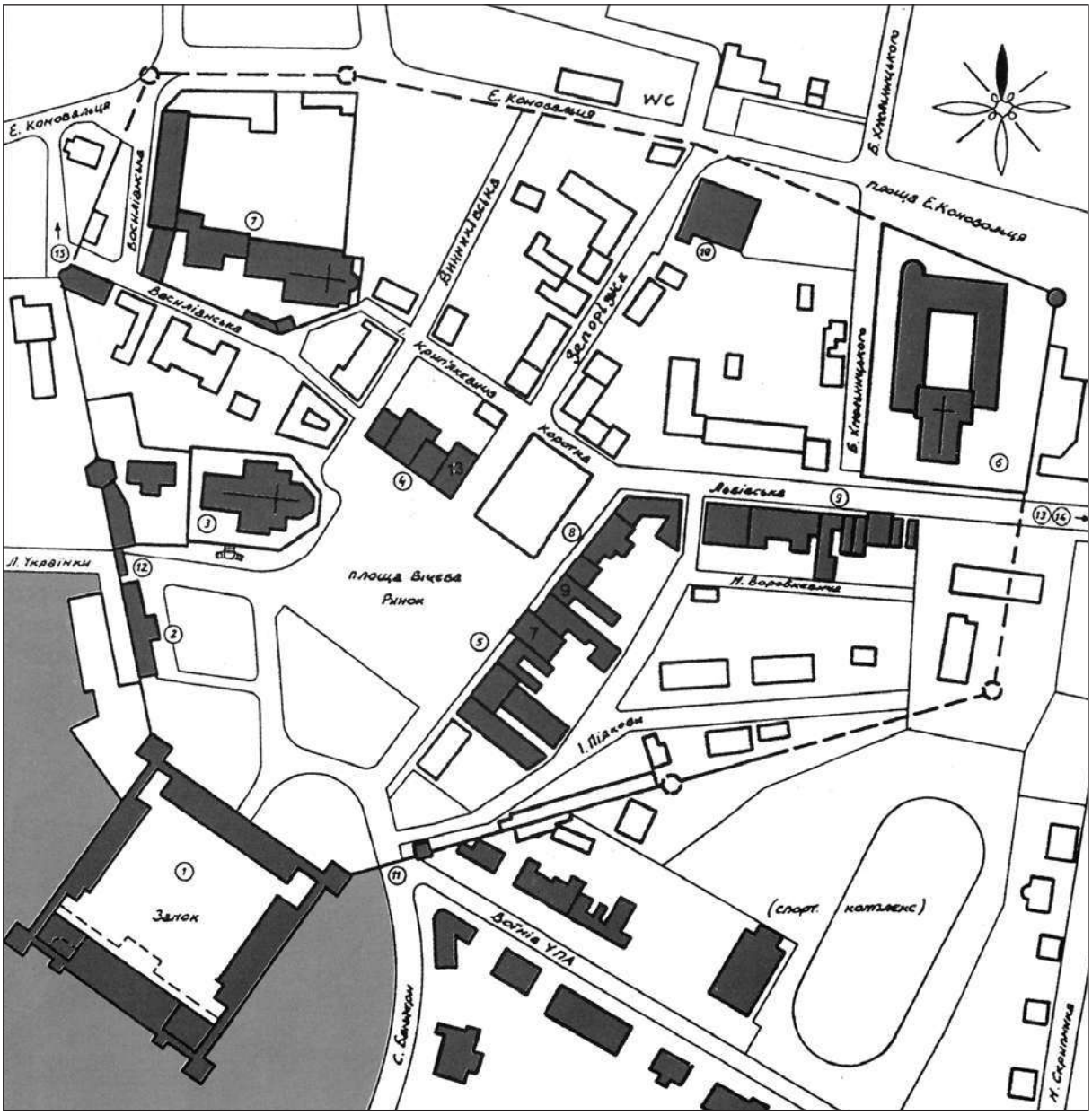




Королівський арсенал і пам'ятник Івану Федорову у Львові



Історичне середмістя Львова



План заповідника у Жовкві

Проект відтворення кам'яниць у заповіднику в Жовкві.
За М.Кубаєм, Р.Могитичем, К.Присяжним, М.Бевзом, А.Мартинюк, В.Накопалом







Панорама заповідника в Острозі.
Фото Г.Логвина

Заповідник у Дубно. Замок.
Фото Г.Логвина



Заповідник "Поле Берестецької битви".
Михайлівська та Георгіївська церкви

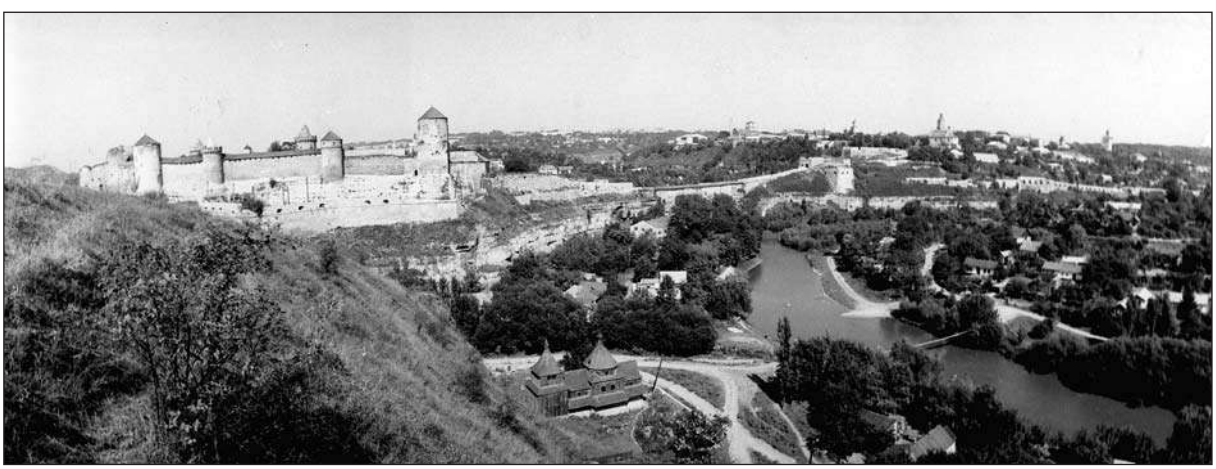




Кременецько–Почаївський заповідник.
Панорама Кременця.
Фото Г.Логвина

Кременецько–Почаївський заповідник.
Ліцей у Кременці.
Фото Г.Логвина

Панорама заповідника у Кам'янці–Подільському





Заповідник у Хотині. Замок

Заповідник у Хотині. Замкове подвір'я з каплицею і палацом





Житловий будинок кінця 1970–х рр. в історичному середмісті Дрогобича

Будинок середини 1980–х рр. в історичному середмісті Івано–Франківська



ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОВИННИХ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ

У цьому розділі ми докладніше розглянемо ті історико–містобудівні й пам'яткоохоронні дослідження населених місць України, в яких автор цієї монографії брав безпосередню участь протягом 1980–2002 рр. По кожному з 27 населених місць дається короткий нарис містобудівного розвитку — саме короткий, бо ґрунтовне історико–містобудівне дослідження, скажімо, Чернігова, Сум чи Полтави, не кажучи вже про Київ, за обсягом могло б перевищити всю цю книгу. Описуються проведені досідження та характеризуються їхні результати — виявлені пам'ятки, встановлені зони охорони, визначені історичні ареали, створені заповідники, реалізовані проекти реконструкції. У кінці кожного нарису наводиться відповідний ілюстративний ряд. Покликання на літературу, перелік якої подано в кінці книги, наводяться у квадратових дужках наприкінці кожного нарису.

Київ

Про Київ писати найскладніше. Не тільки тому, що це наша столиця, "Мати городів Руських", "Вічне місто", "наше небо", "місто, що у Центрально–Східній Європі уособлює те, що дали світовій цивілізації три великих міста давнини — Рим, Єрусалим і Константинополь". Так писали про Київ різні мислителі протягом останнього тисячоліття. Київ досліджують протягом двох останніх століть сотні вчених і фахівців — від Максима Берлинського до Михайла Кальницького. Тільки бібліографія праць про місто та його пам'ятки могла би скласти грубезний том. Здається, важко сказати про Київ щось нове. А проте у києвознавстві, у пам'яткоохоронній сфері нашої столиці все ще є чимало недосліджених питань, невирішених проблем і нез'ясованих методичних позицій, які не тільки баламутять громадськість, а й не дають змоги ефективно оберігати неповторність Києва, ту, за словами Юрія Асєєва "формулу міста", про яку всі полюбляють балакати, але якої ще ніхто не розшифрував.

Київ багатоликий, як Протей. Для когось його візуальний образ ототожнюється з Подолом чи Липками, для когось — з Андріївським узвозом чи Києво–Печерською лаврою, для когось історичний Київ — це, передовсім, еклектичні прибуткові будинки часів будівельної гарячки кінця XIX — початку XX ст. Напевно є й такі кияни, для котрих образ міста уособлюють Березняки, Русанівка, Оболонь, Троєщина чи Теремки.

Розвиток Києва на межі тисячоліть і в третьому тисячолітті визначають два моменти. Перший з них стосується геополітики й зумовлює значну динаміку розвою. Справа в тім, що у 1991 р., після 750–річної перерви, Київ нарешті вийшов із провінційного політичного статусу, повернувши собі роль і функції столиці великої європейської держави. Тож зрозуміло, що містобудівна інфраструктура, яка дісталася у спадок від Києва як центру однієї з провінцій Російської імперії та СРСР, не відповідає геополітичному статусу сучасної столиці, є гальмом і перешкодою. Отже вона неодмінно буде зламана, подобається це пам'яткоохоронцям, чи ні.

Другий момент, на відміну від першого, є константою, що має забезпечити спадкоємність еволюції міста. Це нерухома культурна спадщина, що охоплює найширший хронологічний, типологічний і видовий діапазон пам'яток IX–XX ст. Серед них найціннішими є пам'ятки доби Київської Русі, Гетьманщини, класицизму та історизму. Архітектурна спадщина радянської доби визначається престижними урядовими й громадськими будівлями. У Києві на державний облік узято 719 пам'яток архітектури й містобудування, з них 390 — пам'ятки національного значення. Два архітектурні ансамблі — собору Св.Софії та Києво–Печерської лаври включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Відомо понад 600 щойно виявлених пам'яток, частина з яких, після відповідної фахової експертизи, може бути внесена до Державного реєстру пам'яток. У місті на базі комплексів архітектурно–містобудівної спадщини створено три заповідника і два музеї: Національний заповідник "Софія Київська", Національний Києво–Печерський історико–культурний заповідник, Державний історико–архітектурний заповідник "Стародавній Київ", Державний музей народної архітектури і побуту України та музей "Київська фортеця".

Усі ці осередки нерухомої культурної спадщини разом із окремими пам'ятками архітектури, містобудування, історії, археології, монументального та садово–паркового мистецтва, природи, разом з неповторним київським ландшафтом формують традиційний характер київського середовища та культурний субстрат для майбутнього розвитку.

На наш погляд, Київ — це, перш за все, київський ландшафт: широкий Дніпро з численними островами, рівнинна лівобережна заплава та високе правобережне плато, обмежене річищами Дніпра і Либеді. Саме на цьому плато й розвивалося місто від самих його початків аж до кінця XIX ст. Це плато трохи відступає від річища в районі Подолу — тож там, на низькій над-

заплавній терасі ще у давнину сформувався ремісничий посад. Пізніше, у XX ст. місто вийшло за межі міжрічкового плато, а після другої світової війни впевнено переступило через Дніпро, так що наприкінці XX ст. широка акваторія стала головною композиційною віссю міста, яке лежить тепер на обох берегах. Щоправда, згідно з давньою історичною традицією, Правобережжя лишається (і напевно залишиться назавжди) ієрархічно, функціонально й композиційно головним, а Лівобережжю назавжди судилася підпорядкована роль. Саме з цим пов'язана неспроможність влади упродовж кількох десятиріч перемістити бодай якісь функції загальноміського центру на Лівобережжя, де були вільні території в межах оптимальної транспортної доступності. Тож Київ, як і будь–яке інше місто, має свою, внутрішньо притаманну логіку розвитку, що не підпорядковується раціональним рішенням урбаністів та управлінців.

Високі наддніпрянські кручі правобережжя завжди були ніби природним п'єдесталом для окремих архітектурних споруд і цілих ансамблів. Причому давньою київською традицією є розміщення поблизу пругу рельєфу соціально найпрестижніших, функціонально найголовніших у місті архітектурних споруд — так були розташовані найдавніший палац княгині Ольги, Десятинна, Андріївська й Василівська церкви, Михайлівський Золотоверхий, Димитрівський, Печерський, два Микільські та інші монастирі, Мазепин Микільський собор. За цими ж принципами у XX ст. російсько–комуністична окупаційна влада розміщувала в Києві свої головні будівлі — будинки ЦК КП(б)У (нині МЗС), Верховної Ради, НКВД (нині будинок Уряду), а також головний символ тоталітаризму — металеву істуканшу з мечем неподалік Києво–Печерської лаври.

Саме ці дві константи містобудівного розвитку — неповторний ландшафт на стику Наддніпрянщини й Полісся та принципи постановки в ньому головних архітектурних домінант — визначають містобудівну своєрідність Києва.

Історично Київ формувався не як єдине місто, а як система різних поселень, що з них деякі були досить віддаленими (Гора, Поділ, Дорогожичі, Печерськ, Берестове, Видубичі, Предславине тощо). Приміром, за княжих часів суходільний "похід" від резиденції князя на Горі до Печерського монастиря міг тривати два дні. Та й в останній третині XVIII ст. російська імператриця Катерина II, перебуваючи в Києві, не могла дошукатися: а де ж, власне, саме місто? Три основні містобудівні утворення історичного Києва, які мали, до того ж, різні форми управління — місто на Горі, Поділ і Печерськ — з'єдналися в єдине містобудівне ціле тільки у другій половині XIX ст.

Основи архітектурно–містобудівної своєрідності Києва були закладені ще за Княжої доби. Саме тоді сформувалася та система розселення, про яку ми щойно згадали, система укріплень, основні архітектурні домінанти, розпланувальна мережа (вулиці в межах міст Володимира і Ярослава, на Подолі, а також основні шляхи, що пов'язували ці структурні частини між собою та з довкіллям). Тому не буде перебільшенням висновок, що в часи Київської Русі було визначено містобудівний каркас Києва з основними реперними точками, межами, розпланувально–просторовими зв'язками. Тоді ж були сформовані основні риси об'ємно–просторової композиції.

Доба Гетьманщини (XVII–XVIII ст.) пов'язана з найвищим розквітом київських містобудування і архітектури на основі розвитку питомих київських традицій великокняжого часу. Доба Російської імперії ознаменувалася повним занепадом столичності Києва водночас із формуванням територіально цілісного, але суто провінційного міста. Радянська доба пов'язана не тільки з деструкцією містобудівної композиції та архітектурного середовища Києва, його провідних архітектурних символів, а й із закріпленням в структурі й образі міста його провінційного статусу. Останнє, на наш погляд, і є найтяжчою спадщиною радянської доби.

Про містобудівний розвиток Києва у давні часи можемо судити за результатами численних археологічних досліджень, а також на підставі старих планів міста. Історичні плани Києва можуть бути темою окремого дослідження. Їх на сьогодні відомо кілька десятків, починаючи з плану 1639 р. з "Тератургими" А.Кальнофойського. Ці плани, як рисовані (плани полковника І.Ушакова 1695 р. та 1713–1715 рр.), так і топографічно точні (плани 1706 р. генерал–майора Алларта, 1799 р. І.Кедріна, інструментальні плани XIX — початку XX ст. та ін.), неодноразово публікувалися. Їм присвячено чимало досліджень, тому ми на цій темі спеціально не зупиняємся [210].

За доби Гетьманщини Київ фактично був головним містом України. Але внаслідок збігу низки несприятливих обставин, таких як руйнування міста військами Я.Радзивила 1651 р., прикордонний статус Києва після Андрусівського перемир'я 1667 р., віддаленість міста від Запорозької Січі, зрештою — політика Москви щодо надійного обсадження Києва своїми гарнізонами і воєводами, адміністративним центром тої частини України, яка перебувала під гетьманським реґіментом, був не Київ, а, послідовно, Чигирин (1648–1676), Батурин (1669–1708) та Глухів (1708–1781) [211]. Саме в цих містах тоді провадилося найзначніше будівництво, бо там концентрувалися значні суспільні функції і капітали. Але в цьому сенсі Київ був поза конкуренцією — це засвідчує кількість архітектурних пам'яток доби Гетьманщини, які збереглися в місті попри

всі руйнування. Можна стверджувати, що архітектурна й містобудівна діяльність цієї доби була зосереджена, головним чином, у Києві. Київ висувається на роль найпотужнішого центру архітектурного процесу в Україні. Тож із другої половини XVII ст. усі регіональні школи мурованого й дерев'яного будівництва відіграють, порівняно з Київською, роль провінційних.

На зламі XVII–XVIII ст. гетьманська адміністрація й московська влада надавали пріоритетного значення розбудові й укріпленню трьох відмежованих частин Києва (Поділ, Верхнє місто, Печерськ). Українські козаки й московські стрільці у середині XVII ст. звели нові дерев'яні стіни з баштами на давньоруських валах Верхнього міста. У 1680–х рр. їх доповнили дерево–земляні конструкції бастіонного типу з равелінами. Укріплення Подолу лишилися цілком архаїчними – його оточували дерев'яні стіни з заборолами й баштами. При цих реконструктивних роботах трасування укріплених ліній не змінювалась.

Радикальним реконструктивним заходом щодо фортифікаційної системи Києва стало заснування 1706 р. під керівництвом російського царя Петра I бастіонної Печерської фортеці, будівництво якої було завершено 1720 р. Полігон фортеці з 9 бастіонами і 3 равелінами мав оборонну огорожу у вигляді земляного валу, сухий рів з напільного боку, 3 муровані брами: Київську, Московську і Васильківську, а також мурованні порохівні у бастіонах. Ця фортеця на той час була найпотужнішою і мала для Російської імперії велике стратегічне значення.

Найбільших змін на зламі XVII–XVIII ст. зазнала Києво–Печерська лавра, в якій реконструйовано, із збільшенням габаритів, Успенський собор, зведено монументальну мурована трапезну поряд із собором, мурованні багатобанні церкви на Ближніх і Дальніх печерах, а всю територію Верхньої лаври обнесено муром заввишки 7 м, загальним периметром 1290 м, з бійницями двох ярусів оборони, з п'ятьма баштами і двома церквами (одна з них надбрамна). Уфортифікування Києво–Печерської лаври стало однією з найзначніших містобудівних акцій доби.

Загалом, з Києвом доби Гетьманщини пов'язаний початок реставрації (рапарації, як тоді казали) давніх архітектурних пам'яток в Україні. Ми вважаємо першими українськими реставраторами видатних діячів національно–культурного відродження XVII–XVIII ст. митрополита Петра Могилу, інших київських митрополитів, гетьманів Івана Мазепу та Івана Скоропадського, які відновлювали чи реконструювали поруйновані храми Княжої доби – церкви Десятинну, Василівську (Трьохсвятительську), Успіння Богородиці Пирогощої, Спаса на Берестові, Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори, Успенський собор Києво–Печерської лаври.

Центральними спорудами Мазепиної доби у Києві стали два найвеличніші київські собори фундації гетьмана І.Мазепи: Микільського військового і Братського Богоявленського монастирів, зведених одночасно, у 1690–1693 рр., архітектором О.Старцевим. За планами обидва собори близькі до своїх прототипів – соборів Чернігівського Троїцького та Мгарського монастирів, проте об'ємне вирішення дещо відмінне: основні об'єми менш розчленовані й підведені під спільний карниз. Вінчають собори не сім, а п'ять широко розставлених бань. У цілому, архітектурні образи цих соборів статичніші й монументальніші. Ми приєднуємось до думки А.Макарова, який уважає спорудження українськими гетьманами цих тринавових хрещато–баневих храмів свідомим зверненням до державної величі Київської Русі [212]. Залучивши твори тогочасного красного письменства неважко простежити цю інтелектуальну традицію, принаймні від князів Острозьких, які на Волині відроджували тринавові хрещато–баневі структури мурованих княжих храмів, – до представників духовної та козацької еліти XVII ст., які спершу "репарували" храми Княжої доби, а потім почали будувати аналогічні за типами нові храми. Саме такі собори, поставлені у головному місті України, мали в наочних образах, мовою архітектурних форм засвідчити те розуміння принципів побудови держави, структури суспільства і ролі в ній нової еліти, яке висловлено у відомій "Думі" гетьмана І.Мазепи:

"Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати !
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оної послухає..." [213].

У XVIII ст. композиції провідних київських монастирів стали набагато активнішими після появи нових висотих домінант – мурованих дзвіниць. Їхнє розташування у комплексах пов'язувалося з головними входами, тому більшість із цих дзвіниць були надбрамними (у Микільському, Михайлівському Золотоверхому, Софійському, Видубецькому монастирях). Найвизначніша з цих будівель – Велика лаврська дзвіниця – порушила традицію, віддавна уста-

лену в українському церковному будівництві. Раніше, до 1730–х рр., дзвіниця ніколи не перевищувала соборну церкву. Але лаврську дзвіницю зробили набагато вищою від Успенського собору (96,5 м), чим започаткували нову традицію, продовжену в усій Україні протягом другої половини XVIII ст.

Києво–Печерська лавра у другій чверті XVIII ст. зазнавала суттєвої реконструкції, яка була пов'язана з ліквідацією наслідків пожежі 1718 р. Під час відбудови, розпочатої 1720 р., звели Ковнірівський та Економічний корпуси, корпус клірошан, будинки митрополита й намісника. Тоді ж (1722–1729 рр.) реконструйовано й Успенський собор: всі об'єми підведено під єдиний карниз, а численні верхи набули барокових обрисів. Формування архітектурного комплексу лаври в цілому завершилося після 1750 р. Тоді зведено дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах, добудовано кілька корпусів, які одержали декор, суголосний декорові фасадів Успенського собору. Все це дозволило не тільки сформувати складну, ієрархічну містобудівну композицію на макрорівні, але й створити в інтер'єрі монастиря, на мікрорівні, цілісне архітектурне середовище.

XVIII століття стало епохою значного розвитку висотного будівництва у Києві. Мова йде про дзвіниці — єдині висотні споруди, які знала доіндустріальна доба. Кожна з висотних мурованих дзвіниць була унікальною спорудою. Серед них перше місце по праву належить уже згаданій Великій дзвіниці Києво–Печерської лаври, зведеній в 1731–1744 рр. архітектором Й.–Ґ.Шеделем. Вона гранчаста, чотириярусна, ордерної архітектури: перший ярус має рустовані стіни; наступні яруси акцентовані пучками колон, ордер яких візуально полегшується знизу вгору: від римо–доричного ордера до коринфського. До цього ж багатоярусного восьмигранного типу належить надбрамна дзвіниця київського Микільського монастиря, зведена пізніше лаврської, у 1750 р., і явно під її впливом.

Надбрамні дзвіниці трьох інших київських монастирів — Софійського, Михайлівського Золотоверхого і Видубецького належали до іншого типу — багатоярусного типу "четверик на четверику". Найпоширенішими дзвіницями цього типу були двоярусні, найкращі зразки яких у Києві пов'язані з творчістю архітектора І.Григоровича–Барського середини XVIII ст.: на Дальніх і Ближніх печерах Києво–Печерської лаври та Петропавлівської церкви на Подолі. У цілому структура всіх дзвіниць була однотипною й розвивала стару традицію ярусних баштоподібних споруд. Проте, діючи в рамках усталеної схеми, архітектори щоразу інакше трактували силует, пропорції. Нерідко первісний архітектурний задум коригувався в подальшій еволюції споруди, як це ми бачимо на прикладах перебудов Софійської і Видубецької дзвіниць.

Під кінець доби Гетьманщини в Києві завершився тривалий процес формування "річкового фасаду" міста. Цей річковий фасад і в ту епоху, і нині відіграє провідну роль у формуванні "умоглядного образу" міста. Найхарактернішими, майже хрестоматійними для українського містобудування є панорама і силует нагірного Києва, що розкриваються з лівого берега Дніпра. Вони мають знаковий, символічний сенс. Це відображено як в образотворчому мистецтві (гравюри стародруків XVII–XVIII ст., літографії XIX ст., полотна В.Штернберга, К.Трохименка та інших митців), так і в красному письменстві. Найвиразніше це виявлено в поемі Т.Шевченка "Варнак", де описано сприйняття київської панорами з лівобережжя Дніпра, при виході з броварського лісу:

"Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з Самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі..." [214].

Шевченкове "мов на небі", вжите двічі в цьому фрагменті, свідчить, що у сприйнятті пересічного українця, християнина, такі панорами однозначно асоціювалися з "Небесним Єрусалимом" — житлом праведних.

До початку XIX ст. Київ, на відміну від західноєвропейської традиції, не знав, що таке "мистецтво плану". Місто сприймалося й мислилося винятково в об'ємних формах, не "на планшеті", а у трьох вимірах. Тому у формуванні образу Києва провідне значення мала об'ємно–просторова композиція. Її головною особливістю був спосіб орієнтування в просторі, що лишився незмінним від часів Київської Русі й був заснований на об'ємних орієнтирах, якими були церкви, собори, дзвіниці й вежі, що формували систему опорних точок орієнтації. Вісьові перспективні напрямки на домінанти відігравали в композиції Києва другорядну роль. Натомість виняткового значення надавалося річковому фасаду, зонам кругового огляду на майданах, бічним перспективам, "прозорам" у забудові. Завдяки цьому міське середовище набувало рис непередбачуваності й несподіваності, у ньому не було шаблонових архітектурних композицій, не було просторів, підпорядкованих якійсь

абстрактній композиційній ідеї. Версальські симетрично–вісьові містобудівні композиції, що виросли з ідеології західного постренесансного абсолютизму, для Києва немислимі.

Спроби запровадити такі композиції в міську тканину спостерігалися в імперську добу з початку XIX ст. Проте навіть там, де вдалося реалізувати регулярну "шахову" мережу вулиць (перепланування Києво–Подолу після нищівної пожежі 1811 р.), об'ємно–просторова композиція продовжувала розвиватися на засадах попередніх епох. Новий, імперський масштаб у забудову Києва внесла поява великих за обсягами мурованих корпусів Університету Св.Володимира, Першої гімназії, Інституту шляхтянок, присутствених місць між Софійським та Михайлівським монастирями. Зміщення центру ваги міського життя від сакральних комплексів до торгівлі, тобто його десакралізацію, засвідчила поява у Хрещатій долині нової вулиці, спорудження на ній 1876 р. Міської думи й поступове перетворення Хрещатика наприкінці XIX ст. на головний міський проспект.

Той "історичний Київ", умоглядний образ якого незмінно присутній у ментальності кожного києвознавця, сформувався протягом другої половини XIX — початку XX ст., тобто в часи бурхливого розвитку як економіки, так і місцевого самоврядування. За цей час (з 1865 по 1907 рр.) населення Києва зросло з 71 до 404 тисяч душ. А на початку XX ст. територія міста збільшилася вдвічі — з 64 кв. км у 1904 р. до 123 кв. км у 1911 р. Тогочасна масова забудова Києва — це садибні будинки, що поступово, у міру розвитку "будівельних гарячок" виростали в прибуткові (чиншові) багатоповерхові житлові будинки секційної структури з тісними внутрішніми дворами–колодязями. Кожен з них займав усю ділянку відповідного домоволодіння. Стилістику тієї забудови можна визначити як історизм та еклектику з переважанням і контамінацією певних "історичних стилів" — неоруського, неороманського, неовізантійського, неоренесансу, необароко тощо. На початку XX ст. з'явився й київський модерн, а також окремі будівлі в так званому українському стилі. Загалом, стилістику цієї забудови зовсім нещодавно (у 1970–х — 1980–х рр.) архітектурознавці зневажливо визначали як "стиль київських підрядчиків". Не дискутуючи з цим твердженням, зазначимо, що попри певну "душевність" цієї архітектури, її затишність і психологічну комфортність, вона, все–таки, є всього лиш провінційним варіантом усередненої стилістики, властивої більшості провінційних міст Російської імперії. Тож коли, приміром, Лариса Скорик драстично визначає київську архітектуру другої половини XIX — початку XX ст. як "глибоку провінцію жандармської імперії", то вона, загалом, має рацію. Щоправда, з цього визначення логічно випливає досить небезпечне за своїми наслідками питання: а чи варто зараз, у незалежній державі, зберігати спадщину тієї імперської провінції? Зрештою, на нашу думку, попри всі принади київського архітектурного середовища XIX — початку XX ст., мусимо визнати, що в царині архітектури саме та доба була найбільш "глухою" і провінційною за всю історію Києва. Тож чи може та доба слугувати прикладом чи джерелом форм для архітектури сучасного Києва — питання, на наш погляд, суто риторичне, оскільки передбачає тільки однозначно негативну відповідь.

Проте в ту ж добу в Києві прокинувся інтерес до великих архітектурних здобутків доби Гетьманщини. У перших десятиріччях XX ст. найбільшим пропагандистом архітектури Гетьманщини під назвою "український барокко" був Г.Лукомський, котрий цю стилістику як елітарну й аристократичну протиставляв мистецьким пошукам архітекторів В.Кричевського, К.Жукова, П.Фетисова та інших майстрів українського архітектурного модерну початку XX ст. Г.Лукомський одним із перших дав систематизований архітектурознавчий опис багатьох київських споруд доби Гетьманщини. З захватом описуючи "найцінніші й найбагатші власне українські пам'ятки" кінця XVII — початку XVIII ст., Г.Лукомський не втримується у межах своїх же барокових стильових визначень: "Это — богатейшее художественное возрождение — настоящий Украинский ренессанс, давший не один десяток отличных памятников искусства" [215]. Г.Лукомський сам опрацював кілька проектів будинків у пропагованій ним стилістиці (будинок художньо–промислової школи в Києві 1913 р.), які лишилися нереалізованими, проте вплинули на творчі пошуки в цій стилістиці архітекторів П.Альошина (прибутковий будинок по вул. Володимирській, 19, 1914 р.), Д.Дяченка (комплекс Української сільськогосподарської академії в Голосієві, 1925–1930 рр.) [216].

Проте високі оцінки Г.Лукомського поділяли не всі. Відомий російський історик, філософ і публіцист Г.Федотов 1926 р. на еміграції опублікував статтю "Три столиці", в якій побіжно розглядає київську архітектуру доби Гетьманщини з імперських російських позицій: "... на землі точиться й донині боротьба двох культур: візантійсько–руської і польсько–української. На чолах старожитніх церков археолог читає літопис цієї боротьби (...) Милуючись широкими викрутасами київського бароко, як не пошкодувати, що воно обліпило, немов шаром жиру, стрункі, скромні стіни княжих храмів? Хоч які дорогі спогади про національне пробудження України–Малоросії, вони щезають перед пам'яттю про велику, єдину добу Київської слави" [217]. Саме такі міркування через вісім років послужили для більшовицького режиму "науковим" обґрунтуванням знесення багатьох київських храмів XII–XVIII ст.

Практичний інтерес до київської архітектури доби Гетьманщини найяскравіше проявився в архітектурній творчості Д.Дяченка. Крім уже згаданого комплексу споруд Української сільськогосподарської академії в Голосієвому, йому ще належать реалізовані проекти будинку земської лікарні в Лубнах 1914 р. та будинку Климова у с.Круглику 1913 р., а також багато нереалізованих проектів. Його ж творчому впливу ми завдячуємо прекрасно прорисований фронтон на чолі залізничного вокзалу в Києві, який без цього "знакового" елементу залишився би безликою конструктивістською будівлею 1930–х років.

Доба визвольних змагань 1917–1920–х рр. майже не лишила слідів в архітектурному образі Києва, окрім більшовицьких снарядів у стінах найвизначніших київських соборів. Після остаточного захоплення Києва російськими більшовиками панівним напрямком містобудування упродовж майже цілого XX ст. стало нігілістичне заперечення архітектурно–містобудівної спадщини попередніх епох. Передусім системи архітектурних домінант доби Київської Русі й Гетьманщини — собори, церкви і дзвіниці — були цілковито неприйнятними для комуністичного режиму з ідеологічних міркувань. Це обернулося безпрецедентним у світовій історії свідомим руйнуванням містобудівної композиції Києва. Показово те, що в першу чергу нищилися пам'ятки доби Гетьманщини, які мали виразні риси національно–культурної своєрідності. Натомість багато церковних споруд загальноімперських стилів — класицизму, русько–візантійського чи неоросійського — лишилися неушкодженими. Лідери більшовизму вважали пам'ятки "мазепинського бароко" вибухонебезпечним сховищем українських національних почуттів. Саме тому найбільшого удару вони завдали по Києву — "цитаделі різних контрреволюційних націоналістичних угруповань" [218].

"Єсть городи–герої. Київ — город мученик, город–геній, хворий на менінгіт. Красивий, незважаючи на многолітні намагання архітекторів і горе–керівників занапастити його красу витворами убожества і нікчемства." Це — слова Олександра Довженка. Під час другої світової війни він складає реєстр більшовицьких руйнувань у Києві й підсумовує: "двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитись, і покарбовану землю..." [219].

24 січня 1934 року XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України та Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВИК) ухвалили перенести столицю радянської України з "пролетарського" Харкова до Києва. Тому цей "розсадник контрреволюції" треба було впорядкувати, перетворивши на "соціалістичне місто". При цьому стародавні пам'ятки Києва трактувалися владою як символ пасивного спротиву наявності "буржуазно–націоналістичних настроїв". Відтак архітекторам було доручено реалізувати грандіозні плани партії більшовиків щодо просторового переустрою Києва. Керував усім Павел Постишев — намісник Сталіна в Україні. Виконання програми реконструкції столиці доручили спеціальній урядовій комісії на чолі з наркомом НКВД Всеволодом Балицьким.

Спершу шість груп архітекторів опрацювали проекти організації урядового центру в різних районах Києва: так, В.Нестеренко та А.Зінченко запропонували збудувати його на Звіринці, на місці теперішнього Ботанічного саду НАН України; М.Гречина і М.Холостенко — у районі іподрома на Печерську; П.Альошин — поблизу Маріїнського палацу поряд з парком; В.Заболотний — у районі сучасної Європейської площі, а П.Юрченко і Й.Каракіс — на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря і Василівської (Трьохсвятительської) церкви. [221]. Саме останній варіант схвалив (а може й продиктував) всесильний тоді шеф НКВД В.Балицький. Поки тривало проектування, була зруйнована Василівська (Трьохсвятительська) церква; протягом 1935–1937 рр. знищили собор і дзвіницю Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1936 р. завершився архітектурний конкурс на проект забудови урядового центру Києва. Результат його був несподіваним: переміг архітектор з Ленінграда Й.Лангбард, котрий не брав участі в тому конкурсі. Будинок ЦК КП(б)У за його проектом споруджувався з весни 1936 до весни 1938 рр. Зараз тут міститься Міністерство закордонних справ України. Другий такий же будинок, симетричний споруді ЦК, чомусь не збудували. Справжні причини цього досі нез'ясовані.

Крім зазначених старовинних будівель, у ті часи в Києві було зруйновано ще 17 архітектурних пам'яток першорядного значення. Проте ті руйнації викликали вельми промовисту реакцію серед українських архітекторів. Вона проявилася в повоєнній відбудові Києва, а також інших міст України. У конкурсах на проект відбудови Хрещатика позиції українських і запрошених до конкурсу російських архітекторів різко розійшлися. Якщо росіяни пропонували важкі неокласицистичні композиції, то українські архітектори явно віддавали перевагу стильовим формам так званого українського бароко. Попри те, що найрадикальніші пропозиції такого кшталту не могли бути реалізовані в умовах сталінського режиму (проекти В.Заболотного та О.Щусєва), здійснена забудова Хрещатика та деяких будинків на вулиці Червоноармійській стилістично тяжіє до форм київської архітектури доби Гетьманщини [223]. Ще більшою мірою це стосується повоєнної забудови району "Соцмісто" у Дарниці, вулиці

Кіквідзе на Печерську. Особливо плідно в цьому напрямку працював архітектор А.Добровольський. Однак хрущовська "перебудова" радянської архітектури поклала край цим стильовим пошукам.

Протягом другої половини XX ст. архітектура Києва стала предметом спеціальних досліджень багатьох фахівців — істориків архітектури й урбаністики, мистецтвознавців. Серед них вважаємо необхідним зазначити внесок доктора архітектури Юрія Асєєва [207] та доктора мистецтвознавства Григорія Логвина [111]. Їхні праці продовжили давню, майже обірвану традицію, пов'язану з іменами К.Широцького і Ф.Ернста, заклали фундамент сучасного архітектурного києвознавства. Саме їхні праці спонукали колег замислитися над проблемами збереження не тільки окремих пам'яток, а й історично сформованого архітектурного середовища Києва. Відтак у Києві накопичено найбільший практичний досвід розроблення історико–архітектурної підоснови та зон охорони пам'яток. Тут протягом багатьох років виникали найгостріші проблеми у сфері містобудівної охорони архітектурної спадщини, тому досвід столиці є вельми повчальним для всієї України.

Ще 1973 р. українські реставратори (В.Шевченко та ін.) спільно з фахівцями інституту КиївНДІТІ здійснили історико–архітектурну інвентаризацію Києво–Подолу, що лягла в основу проекта реконструкції цього району (1975 р., інститут Київпроект). У цій розробці було закладено прогресивний принцип поквартальної реконструкції, який, одначе, не був реалізований. Дещо пізніше спільними зусиллями фахівців–реставраторів, дослідників з КиївНДІТІ та архітекторів–практиків з Київпроекту була вперше в історії Києва розроблена єдина схема охоронного зонування для території всього міста. 1979 р. Київський міськвиконком затвердив її як загальноміську систему зон охорони пам'яток, яка діє дотепер і охоплює практично весь історичний ареал міста і долину Дніпра. Було встановлено п'ять видів зон охорони: заповідні зони (Софійський ансамбль, Києво–Печерська лавра, Красна (тепер Контрактова) площа); охоронні зони (місто Ярослава, Поділ, вулиці Володимирська, Хрещатик тощо); зони регулювання забудови трьох категорій (залежно від жорсткості режиму реконструкції); зони охоронюваного ландшафту; археологічні зони, які поділяються на археологічні заповідники (місто Ярослава, Лавра, Поділ) та археологічні охоронні зони.

Проте у 1980–х рр. ця концепція охоронного зонування увійшла в суперечність як з новими нормативними документами, так і з реаліями пам'яткоохоронної діяльності, такими як створення 1987 р. Державного історико–архітектурного заповідника "Стародавній Київ". Тому з 1989 р. і дотепер триває робота щодо перегляду системи охоронного зонування в Києві. На разі, ця робота ще далека від завершення. Спорадичні спроби змінити усталене охоронне зонування, на жаль, досі здійснювалися без належного фахового підґрунтя і супроводження, а тому не поліпшили стану справ, а, скоріше, зашкодили, безнадійно заплутавши питання щодо меж зон охорони та режимів їх використання.

Це тим більше небезпечно зараз, коли в Києві, у т.ч. і в його історичному середмісті, зосереджена найбільша будівельно–інвестиційна діяльність. Проте ця діяльність провадиться на засадах, які можуть зашкодити збереженню історичної своєрідності Києва. Нині в режимі "ручного управління" вирішуються питання щодо розміщення чи реконструкції (як правило з надбудовою), окремих об'єктів без уваги до проблем комплексності реконструкції історично сформованих містобудівних утворень. У зв'язку з цим намагання міської влади вирішити цілком слушну проблему міських дахів шляхом влаштування мансард уже перетворилося на такий собі бізнес з не завжди доцільною надбудовою кількох поверхів над старими будинками в історичному середмісті. При цьому уживаються найрізноманітніші (а нерідко й найнеоковирніші) архітектурні форми, матеріали, а також способи "маскування" повноціннних поверхів під мансарди. Найбільше постраждав від цього історичний район Подолу, "п'ятий фасад" якого добре проглядається з висот Старого Києва. Але й у Старому місті, на так званій Горі — ситуація не краща. Але це стане очевидним для всіх тільки через деякий час — коли гелікоптери стануть звичним видом міського транспорту або коли в дзвіниці Софії Київської нарешті буде встановлено ліфт і верхній ярус дзвіниці перетвориться на оглядовий майданчик, з якого чудово видно усе Старе місто.

Для Києва, як для жодного іншого міста України, надзвичайно гострою є сакраментальна проблема "що і як охороняти". Зрозуміло, що безумовній охороні підлягають пам'ятки архітектури. Проте в історико–містобудівних дослідженнях Києва й інших старовинних міст України фахівці ще з кінця 1970–х рр. виділяють дві категорії забудови: "фонову забудову" і "значні будівлі". До речі, остання категорія спочатку формулювалася як "цінна забудова", однак від такого визначення згодом довелося відмовитися. Справа була в тім, що ніхто з фахівців не зміг дати переконливу відповідь на два простих запитання: якщо ця забудова є цінною, то чому їй не надається статус пам'ятки архітектури? А якщо це все–таки не пам'ятка, то в чому полягає цінність такої забудови і яка міра цієї цінності? На всіх історико–архітектурних опорних планах Києва, що розроблялися протягом 1980–х — 2000 рр. ми обов'язково

знайдемо позначену різними умовними позначками "фонову забудову", "значні будівлі" й навіть "традиційну забудову", а також списки цих будинків. Однак ніде немає навіть натяку на вимоги чи рекомендації щодо подальшої долі цих будинків — чи підлягають вони збереженню, а чи реконструкції або заміні? У Києві така невизначеність щодо основних науково–методичних питань привела до появи вимог Управління охорони пам'яток щодо не тільки безумовного збереження всієї цієї забудови, але й відтворення її у разі втрати. З погляду чинного законодавства такі вимоги безпідставні; з містобудівної точки зору — вони безглузді. Адже "фонова забудова" — це будинки, які, незалежно від характеру своїх архітектурних форм, складають "тло", тобто співмасштабне оточення якій–небуть пам'ятці старовини. Звідси випливають два висновки: по–перше, якщо немає пам'ятки, то немає і фонової забудови; по–друге, немає ніяких підстав для створення сучасних підробок під старовину: адже співмасштабним старовинній пам'ятці може бути будинок, вирішений у сучасних архітектурних формах і матеріалах. А різного роду стилістичні підробки — це хибна практика, якої Європа успішно позбулася ще наприкінці XIX ст.

На наш погляд, питання про фонову і значну забудову вимагає правового регулювання. Це доцільно вирішити в рамках "Правил забудови Києва" чи "Правил охорони і використання історичних ареалів Києва". Розроблення і затвердження на місцевому рівні таких документів передбачено нормативно–правовими актами, прийнятими в Україні за останні два роки.

Загалом, оцінки об'єктів архітектурної спадщини за останні 100 років суттєво змінилися. Те, що на початку XX ст. вважалося рядовим будинком не надто високих архітектурних якостей, нині оголошується пам'яткою архітектури, незамінним свідченням історії міста і країни. Тому цілком імовірно, що деякі з нині розкритикованих нових будинків років через 50 теж можуть стати пам'ятками архітектури.

Процес неминучої історичної переоцінки архітектурної спадщини відбився в численних державних списках пам'яток, які складалися і затверджувалися протягом 1956–2001 рр. Однак до 2001 р. законодавчо ніяк не були визначені критерії оцінки об'єктів при занесенні їх до державних реєстрів пам'яток. Результатом такого стану справ стала повна сваволя при формуванні списків пам'яток архітектури місцевого значення. Водночас списки пам'яток національного значення, затверджувані на урядовому рівні, формувалися досить виважено.

Хоч як це дивно, але питання про те, що саме ми маємо зберігати й охороняти в пам'ятці, лишається відкритим. Щоправда, наш Законодавець уже вирішив, що з занесенням до Державного реєстру будь–якого об'єкта на нього й на всі його складові частини поширюється правовий статус пам'ятки. У центрі Києва немало так званих прибуткових будинків кінця XIX — початку XX ст., що є пам'ятками архітектури й історії. У зв'язку з вищевикладеною вимогою Закону в мешканців, архітекторів і міських комунальних служб виникають закономірні питання: чи потрібно зберігати в цих будинках допотопну каналізацію? такі ж водогінні труби, крани, раковини, іншу сантехніку? електричне обладнання? дерев'яні перекриття? горища та інше, та інше... Адже все це, відповідно до Закону, — складові частини пам'ятки, що підлягають охороні!

Насправді в таких будинках нерідко один лише вуличний фасад становить якийсь архітектурний інтерес (особливо в контексті історично сформованої забудови вулиці), а все "начиння" — або сучасне, або не має історичної та естетичної цінності. У таких випадках слід було б оголошувати пам'яткою один лише вуличний фасад будинку, віддавши все інше на розсуд власника та інвестора. Така практика, що відповідає ринковій моделі економіки, наскільки нам відомо, успішно застосовується в США.

Серед усіх містобудівних заходів з охорони нерухомої культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища, передбачених чинним законодавством, найсерйознішим регламентуючим чинником є, як показує практика, встановлення меж і режимів використання зон охорони пам'яток. Саме номенклатура, конфігурація, взаємозв'язок зон охорони пам'яток визначають містобудівний режим та припустимі перетворення на історичних територіях.

У Києві межі й режими використання зон охорони пам'яток були затверджені 1979 р. (рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.79 №920 "Про уточнення меж історико–культурних заповідників і зон охорони пам яток історії та культури в м.Києві"). Ці зони, з деякими корективами, діють і нині. Ще під час розроблення генерального плану розвитку Києва, який був затверджений 1986 р., робилися спроби опрацювати єдиний історико–архітектурний опорний план на всю територію міста й на цій основі скоригувати зони охорони пам'яток, які мали увійти складовою частиною до генплану. До цієї роботи було залучено декілька великих колективів, зокрема інститутів Київпроект, Укрпроектреставрація, КиївНДІТІ, Київського державного художнього інституту. Автор цієї книги 1983 р. у складі бригади КиївНДІТІ брав участь у виконанні історико–архітектурного опорного плану та історико–архітектурної інвентаризації району Печерська. На жаль, тоді не вдалося створити цілісний історико–архітектурний опорний план міста. Не вдалося й переглянути охоронне зонування.

У 2001 р. завершено розроблення нового Генерального плану розвитку м.Києва, у складі якого вперше було комплексно опрацьовано Історико–архітектурний опорний план всієї території міста. Зробив це колектив інституту НДІТІАМ. Ця робота стала етапною в пам'яткоохоронній практиці Києва. За її результатами одержано вагомі висновки про необхідність зміни всієї пам'яткоохоронної політики в Києві. У складі цього документа було визначено історичні ареали міста. Історико–містобудівні особливості формування Києва як великого історичного мегаполіса зумовили необхідність визначення на його сучасній території шести історичних ареалів: Центрального (найбільшого площею), Китаївського, Південного (в районі Музею народної архітектури та побуту України), Солом'янського, Північного та історичного ареалу Пуща–Водиця.

Саме на цій науково–практичній базі слід було визначити й затвердити межі історичних ареалів міста, уточнити зони охорони пам'яток, території заповідників. Але структури, відповідальні за охорону пам'яток у м.Києві, вирішили діяти інакше. 17 травня 2002 р. Київська міська державна адміністрація прийняла розпорядження №979 "Про внесення змін та доповнень до рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.79 № 920 "Про уточнення меж історико–культурних заповідників і зон охорони пам яток історії та культури в м.Києві". Цим рішенням, фактично, були затверджені нові межі зон охорони пам'яток м.Києва та нові режими використання цих зон (ці режими, всупереч законодавству, в розпорядженні чомусь названі "статусом"). Проект цього розпорядження чомусь "пройшов повз" Київраду, хоча там є земельні питання, які її стосуються.

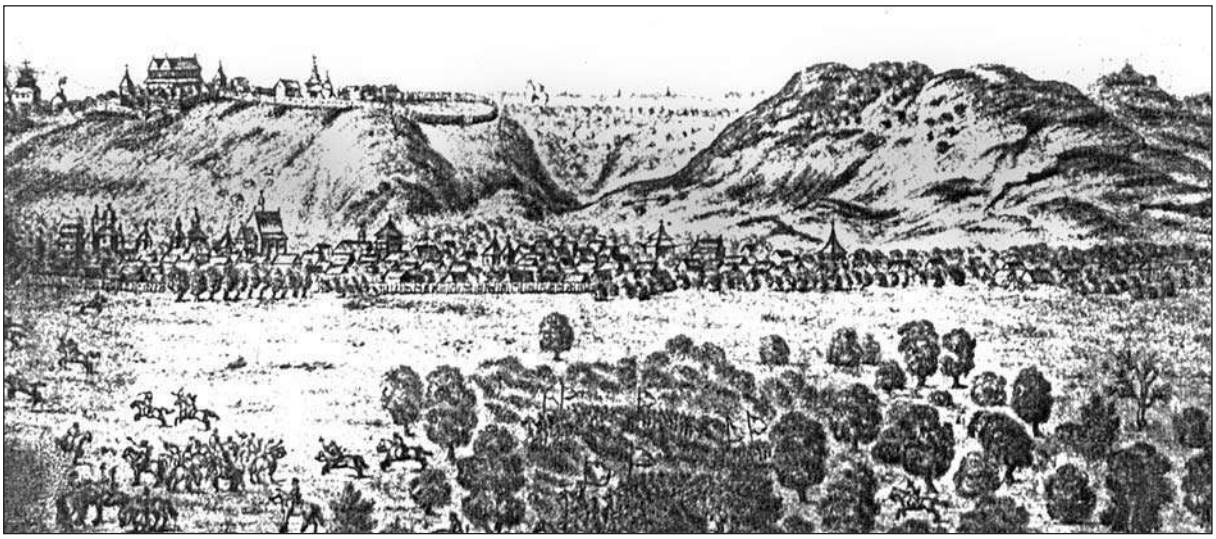
У зв'язку з цим виникло декілька правових колізій. По–перше, згідно з Законом України "Про охорону культурної спадщини" Київська міськдержадміністрація з 2000 р. позбавлена права затверджувати межі й режими зон охорони пам'яток. Згідно зі статтею 32 Закону це тепер — повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. По–друге, цим розпорядженням (пункти 10.2, 10.3. додатку 2) змінено типову форму й порядок надання архітектурно–планувального завдання (АПЗ) на об'єкт архітектури, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 20.12.1999 №2328, а також повністю заборонено будівництво будівель і споруд на обширних територіях численних заповідників у центральній частині міста (пункт 5.1. додатку 2). Окрім того, згідно з рішенням від 16.07.79 №920, відведення земельних ділянок, всі будівельні, реставраційні та інші роботи в межах заповідників та зон охорони пам'яток мали погоджуватися Київською міською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Новим розпорядженням цей порядок було суттєво змінено, причому в гірший бік. Чомусь випав пункт про необхідність погодження відповідних проектів з Київською міською організацією Товариства, як це було раніше. Такий підхід не узгоджується зі статтею 11 Закону України "Про охорону культурної спадщини", якою визначено, що Українське товариство охорони пам'яток історії та культури здійснює громадський контроль за збереженням, реабілітацією і реставрацією культурної спадщини. Усі ці юридичні суперечності дуже суттєві й вимагають вирішення [220].

Окремо слід зазначити ті дискусії, які протягом 2001–2002 рр. точилися довкола сучасної забудови та реконструкції будівель і споруд поблизу заповідників "Софія Київська" і "Києво–Печерська лавра". Усіх цих конфліктів і полеміки не було б, якби київські фахівці і влада були послідовними й не покинули на півдорозі розпочатої справи. Треба було, розробивши новий історико–архітектурний опорний план Києва, одразу ж визначити нові межі й режими використання зон охорони цих двох національних заповідників — Софії і Лаври. На це можна заперечити, що є загальноміська система зон охорони. Але ж Софія і Лавра з 1990 р. перебувають під особливою охороною ЮНЕСКО як пам'ятки Всесвітньої спадщини, і тому вони й вимагають окремо встановлених зон охорони.

Існує в Києві іще одна, до кінця не усвідомлена група проблем. Пов'язана вона з Державним історико–архітектурним заповідником "Стародавній Київ", що обіймає значні терени Подолу й Верхнього міста і весь час намагається розширити свої межі. У зв'язку з цим варто серйозно задуматися над таким питанням: чи може центр історичного міста бути заповідником? На наш погляд — може, але тільки якщо місто це — мертве, як Херсонес Таврійський чи Ольвія. А в живому місті, що розвивається, його різноманітні функції несумісні зі статусом заповідника, головна функція якого — зберігати все, як є, не допускаючи змін.

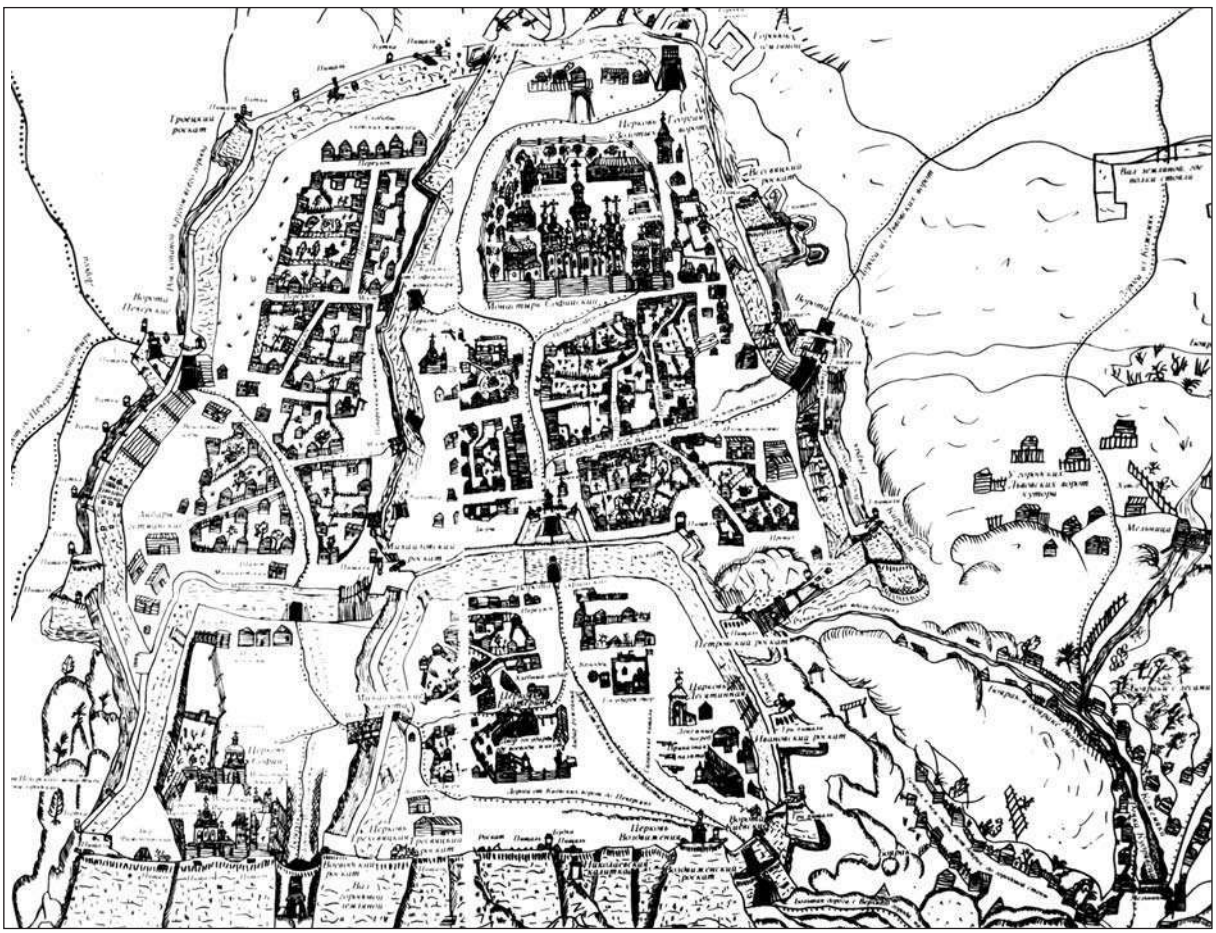
Залучення інвестицій до реставрації, реабілітації та утримання будинків–пам'яток архітектури, реконструкції старих будівель в історичному середмісті Києва, в його районах історичної забудови стане реальним тільки за умов, коли суспільство, держава, органи місцевого самоврядування зможуть забезпечити реальну віддачу вкладених у цю справу засобів — чи то у фінансовому плані, чи то за рахунок підвищення соціальної престижності й пріоритетності. Це зараз — ключова проблема у справі збереження київської архітектурної і містобудівної спадщини, а також традиційного характеру середовища столиці України.

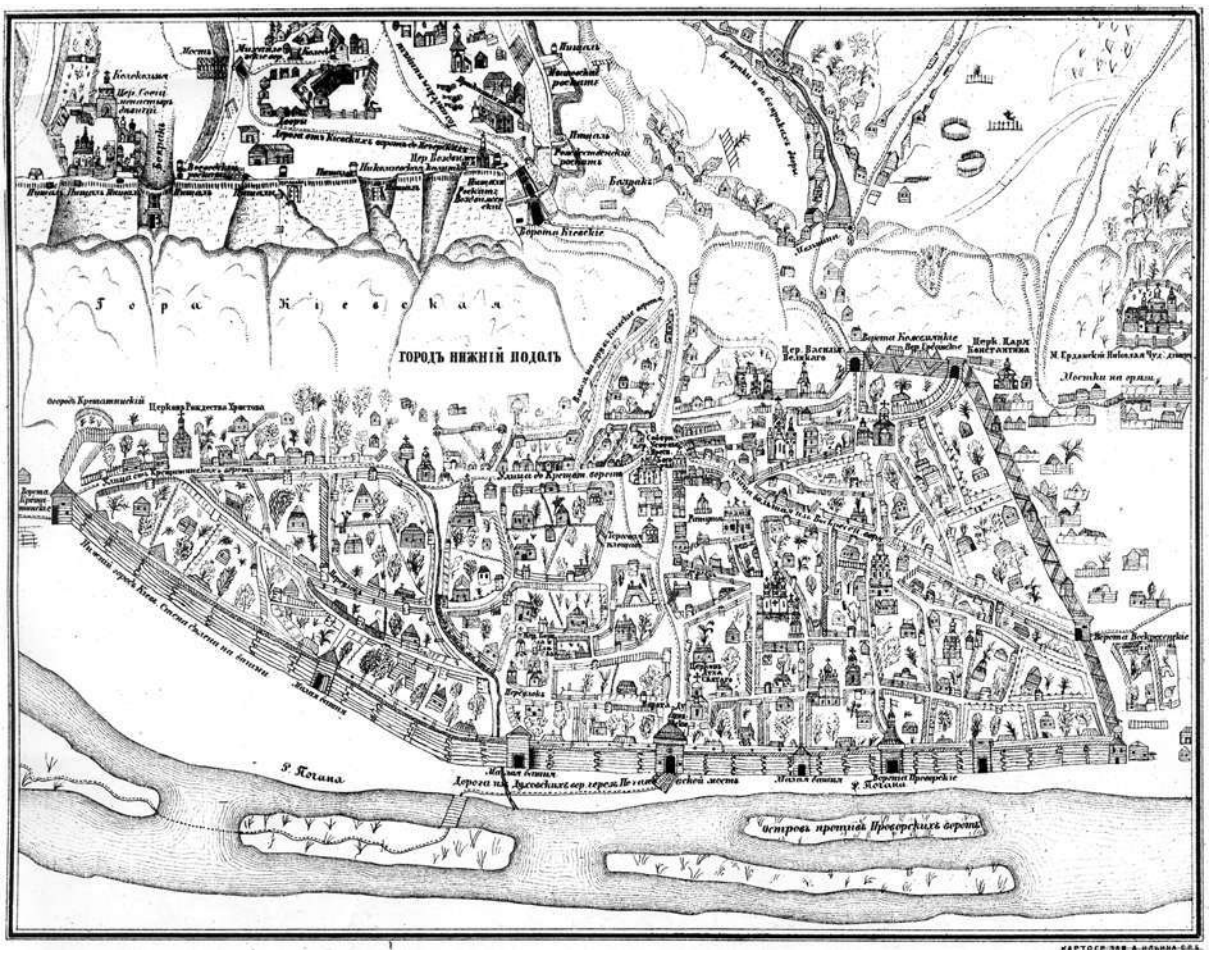
Літ.: [54, 55, 111, 187, 193, 197–224].



Загальний вигляд Києва зі сходу в 1651 р.
За А. Ван Вестерфельдом

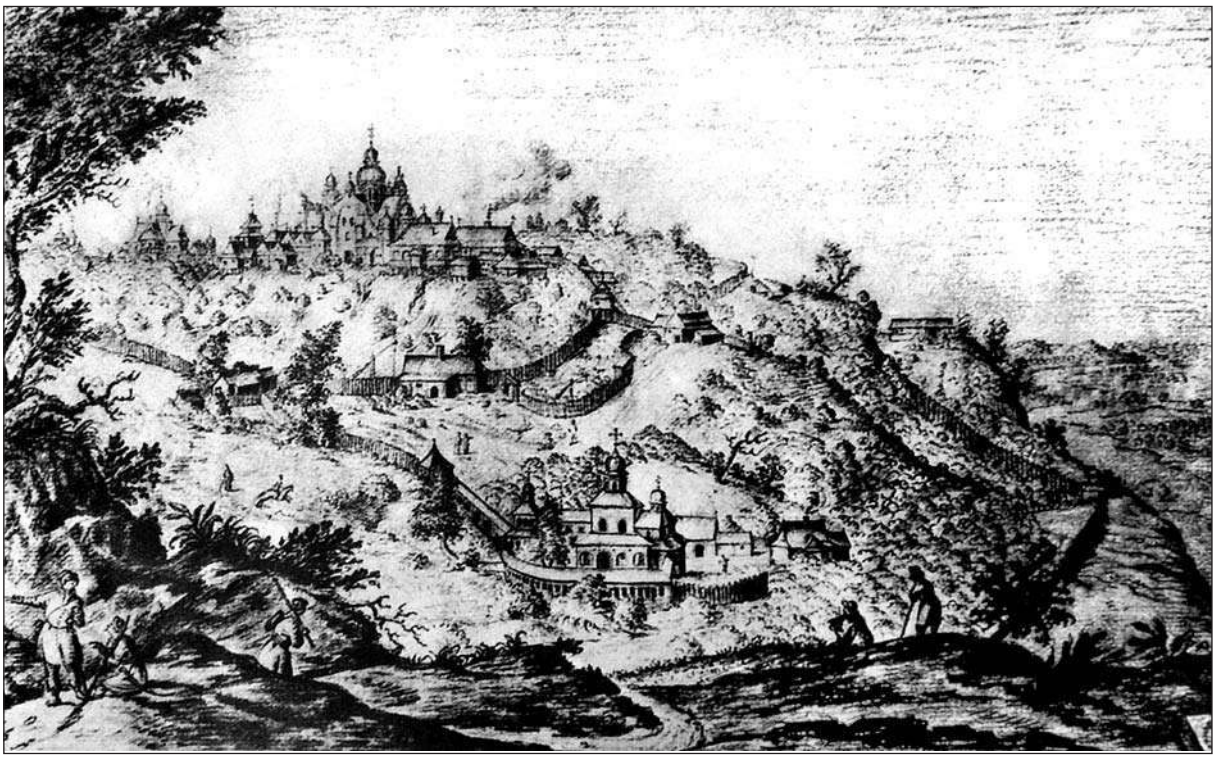
Фрагмент плану Києва 1695 р. Верхнє місто





Фрагмент плану Києва 1695 р. Поділ

Києво–Печерська лавра у 1651 р. За А. Ван Вестерфельдом

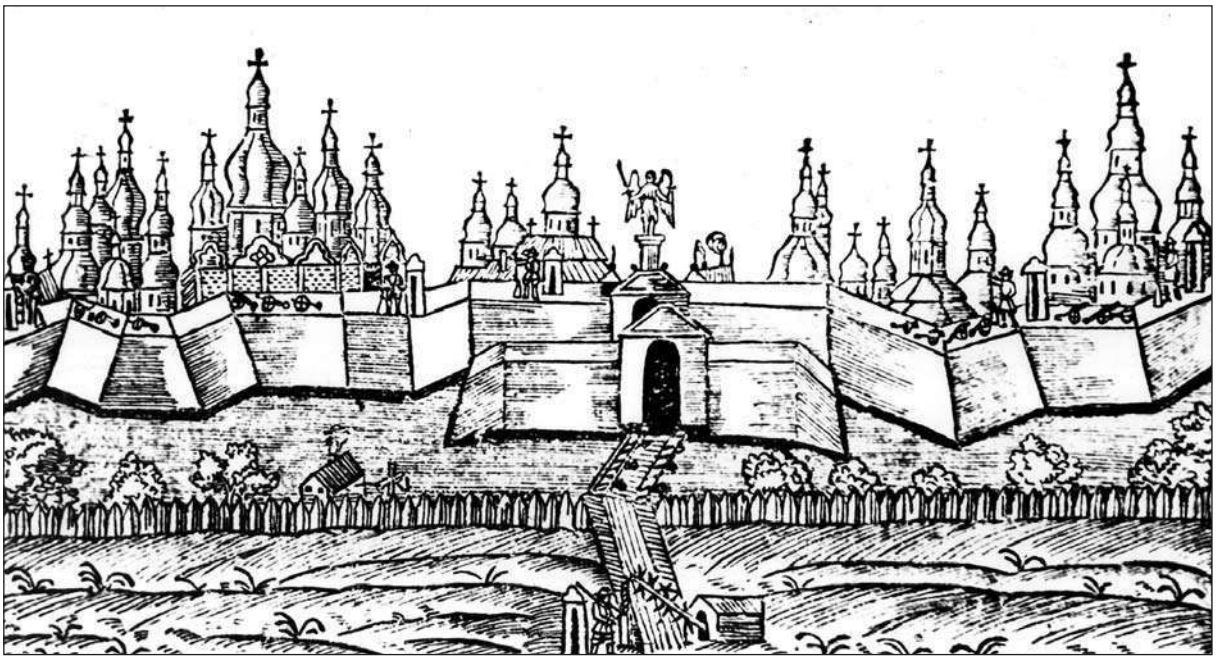




Прибуття іконописців із Царгорода в монастир Печерський. Мідьорит Л. Тарасевича 1702 р. до "Патерика Печерського"

Києво–Печерська лавра. Дереворит 1677 р.





Києво–Печерська фортеця. Дереворит 1726 р.



Фрагмент панорами Києво–Печерської фортеці 1784–1798 рр.

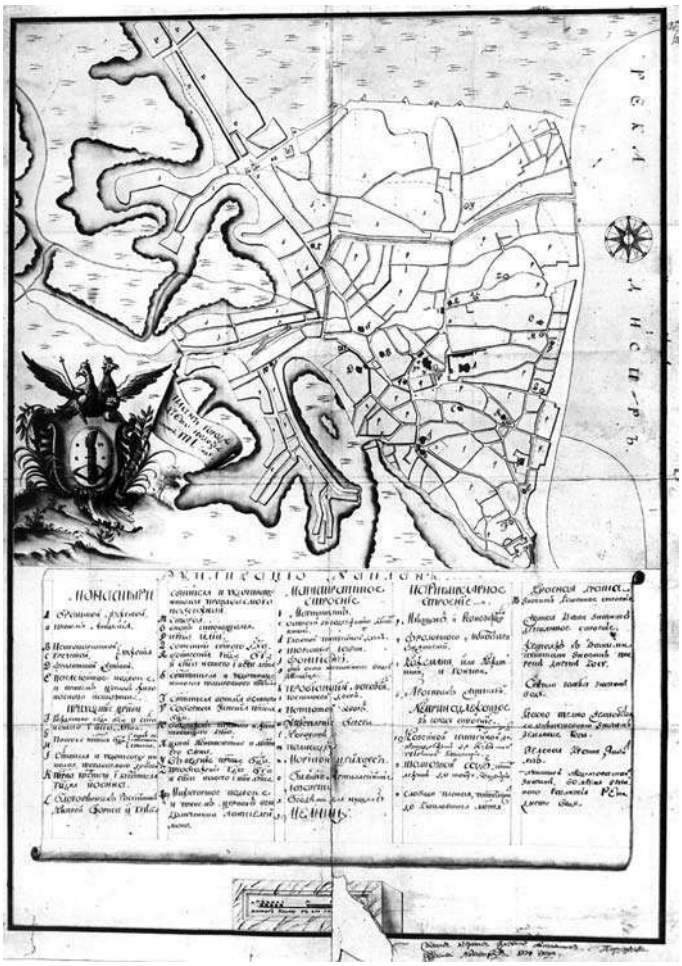


Ансамбль Микільського монастиря. Фрагмент панорами 1783 р.



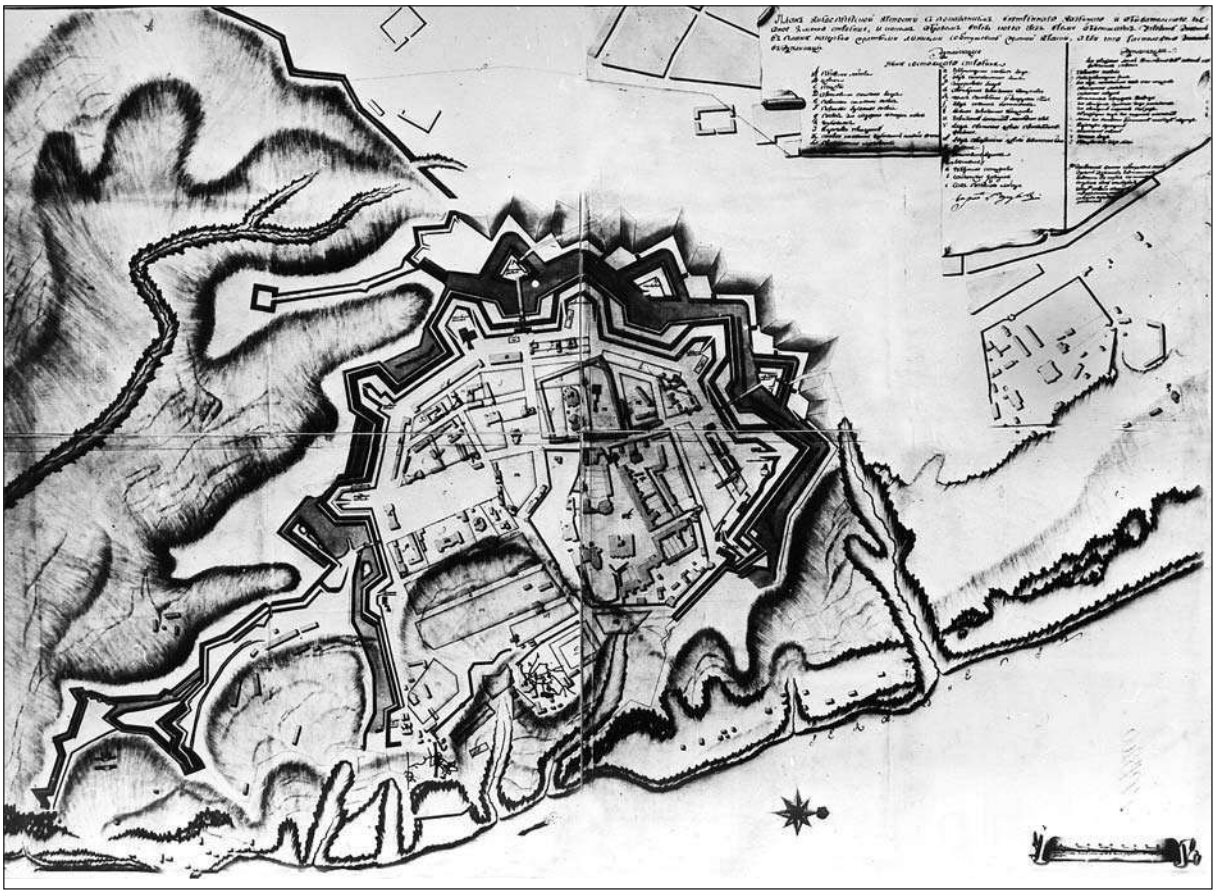
План Старокиївської фортеці 1774 р.

План Києво-Подолу 1774 р. поручика Новгородова



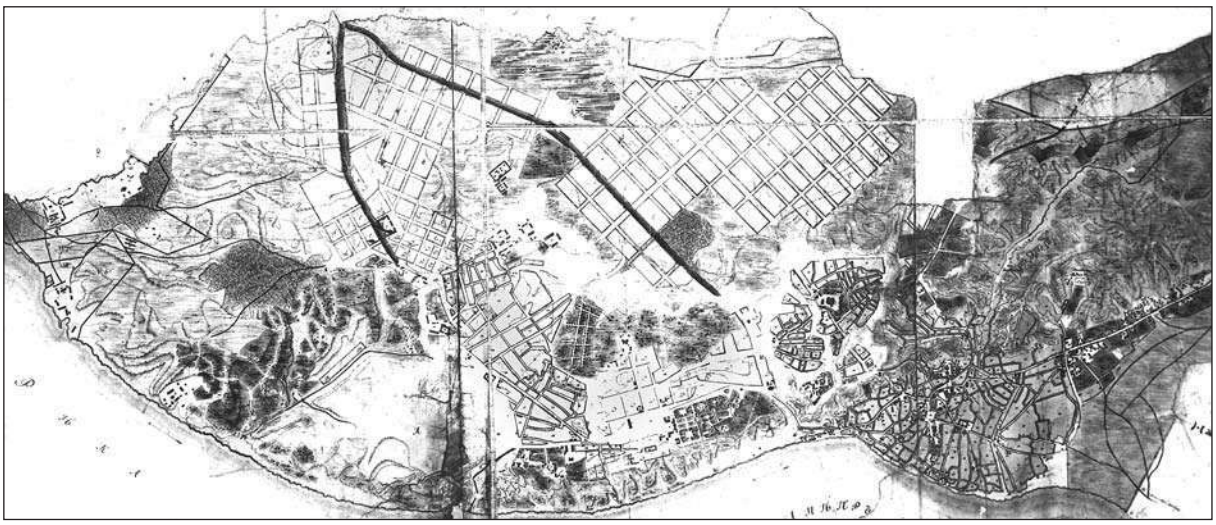
План Печерської частини Києва 1774 р. поручика Новгородова

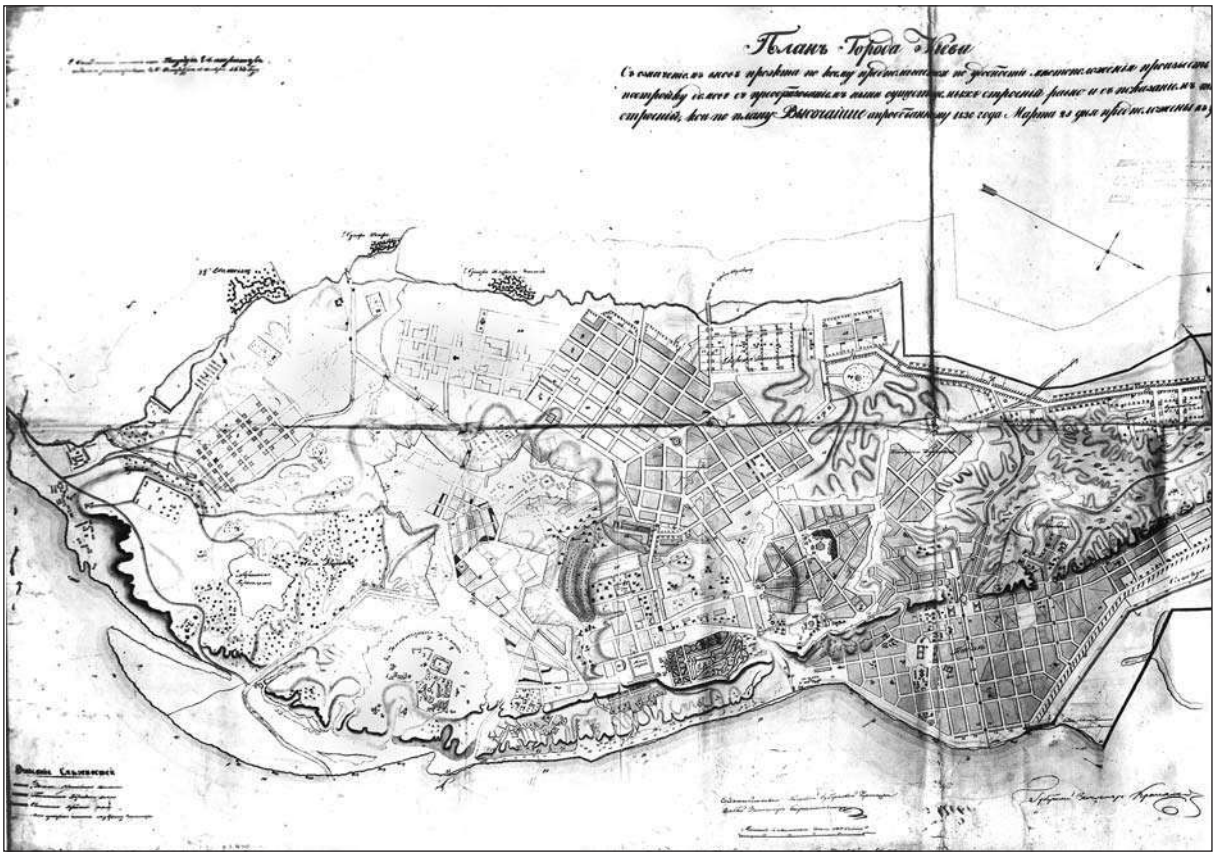




План Києво–Печерської фортеці середини XVIII ст.

Фрагмент плану Києва 1809 р.

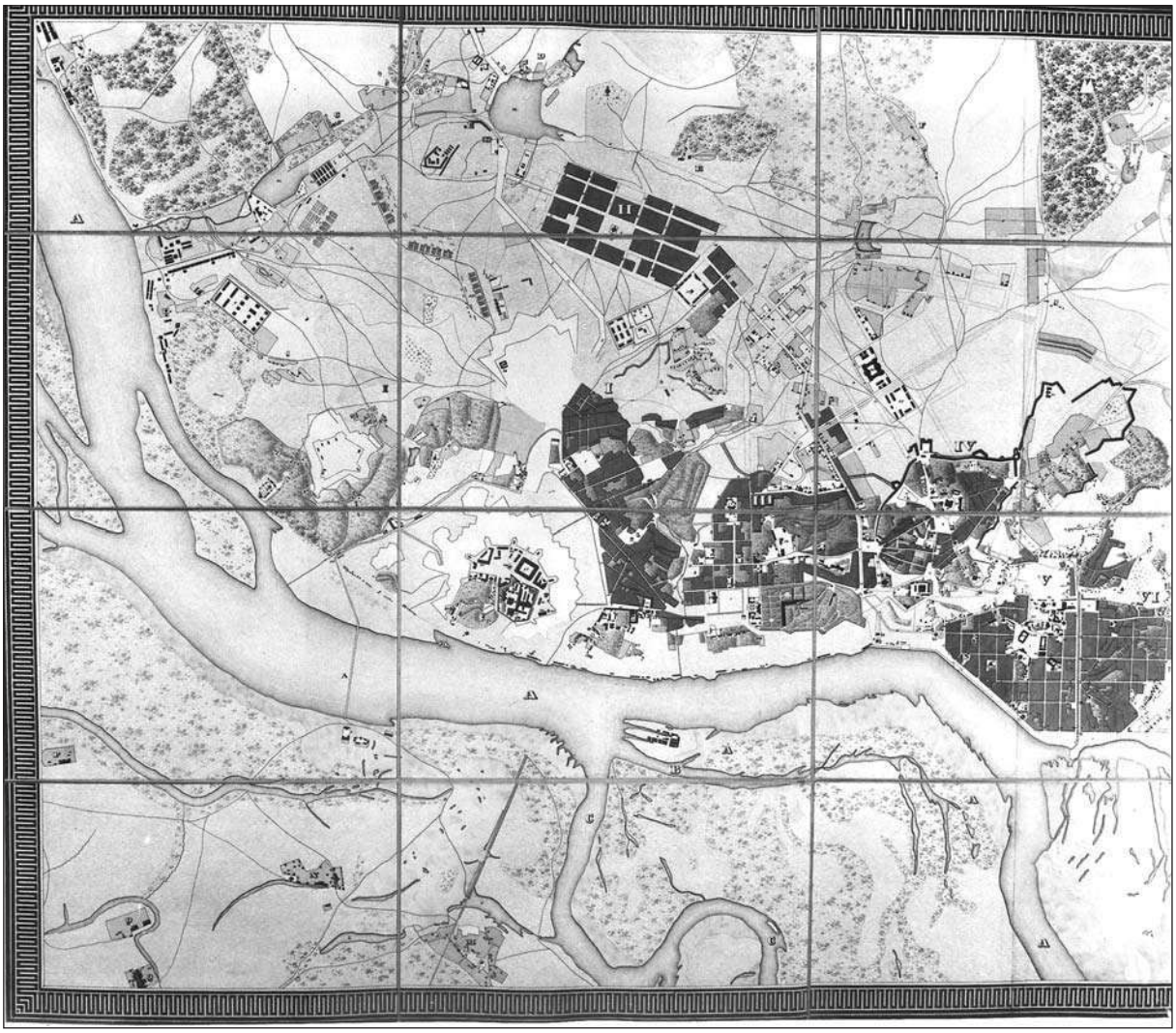




Фрагмент плану Києва 1830 р.

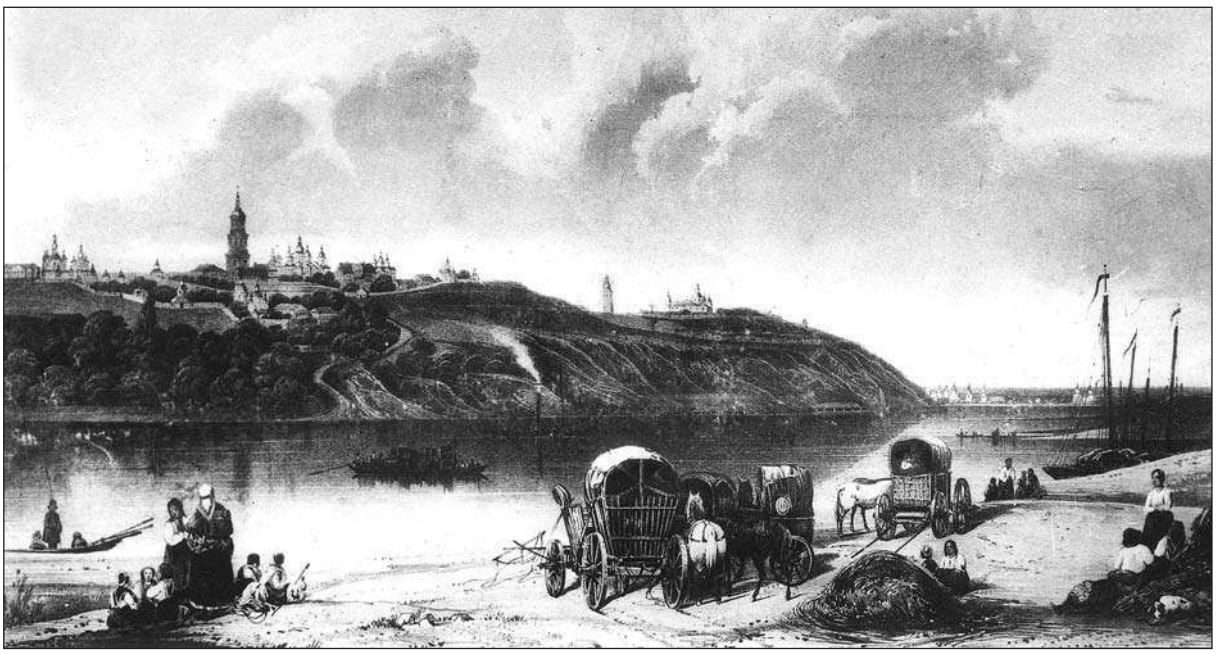
Фрагмент плану Києва 1833 р.

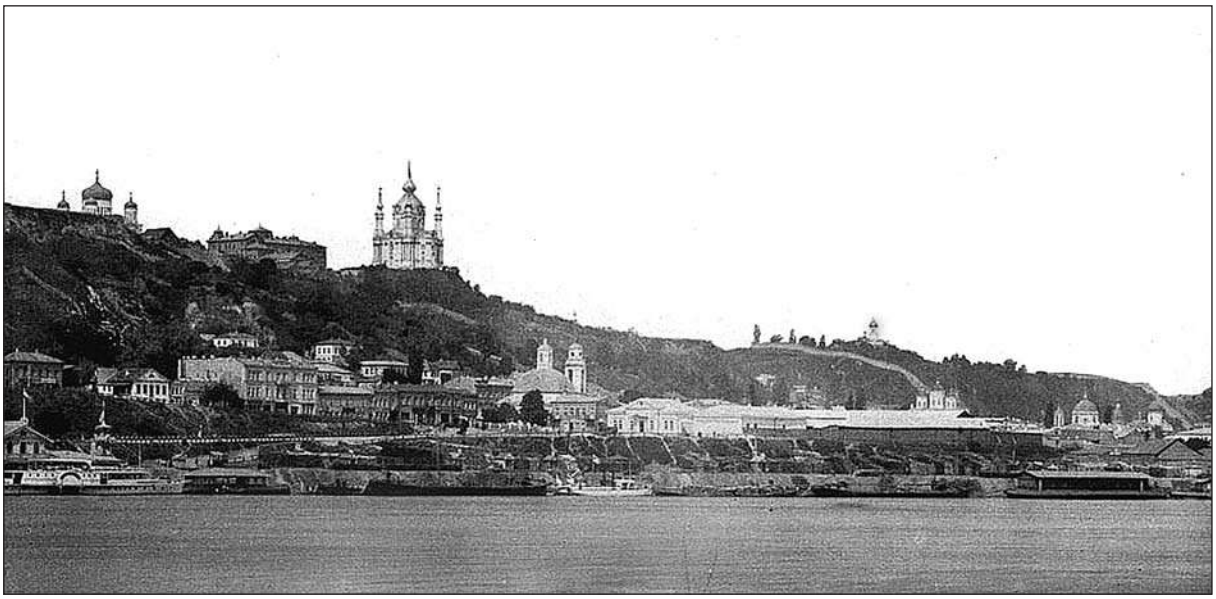




Фрагмент плану Києва 1847 р.

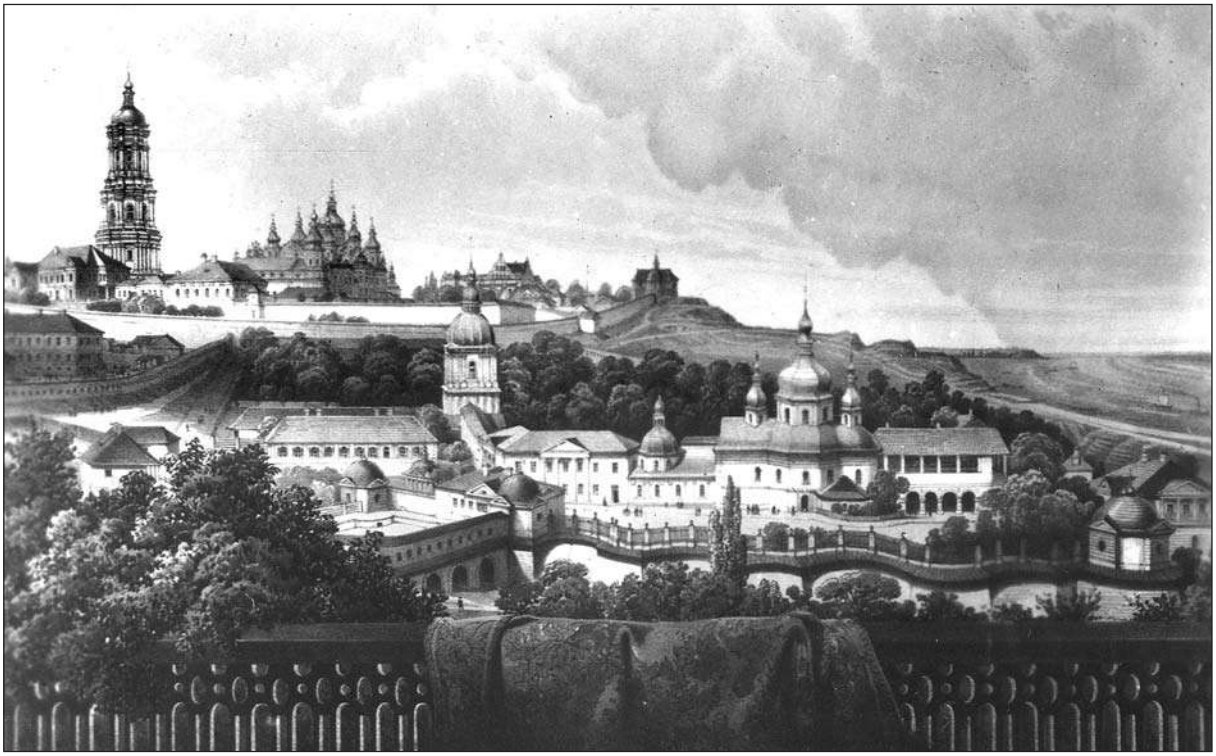
Вид на Києво–Печерську лавру з лівого берега Дніпра.
Малюнок М.Сажина 1840-х рр.





Панорама Подолу з Дніпра.
Фото 1880-х рр.

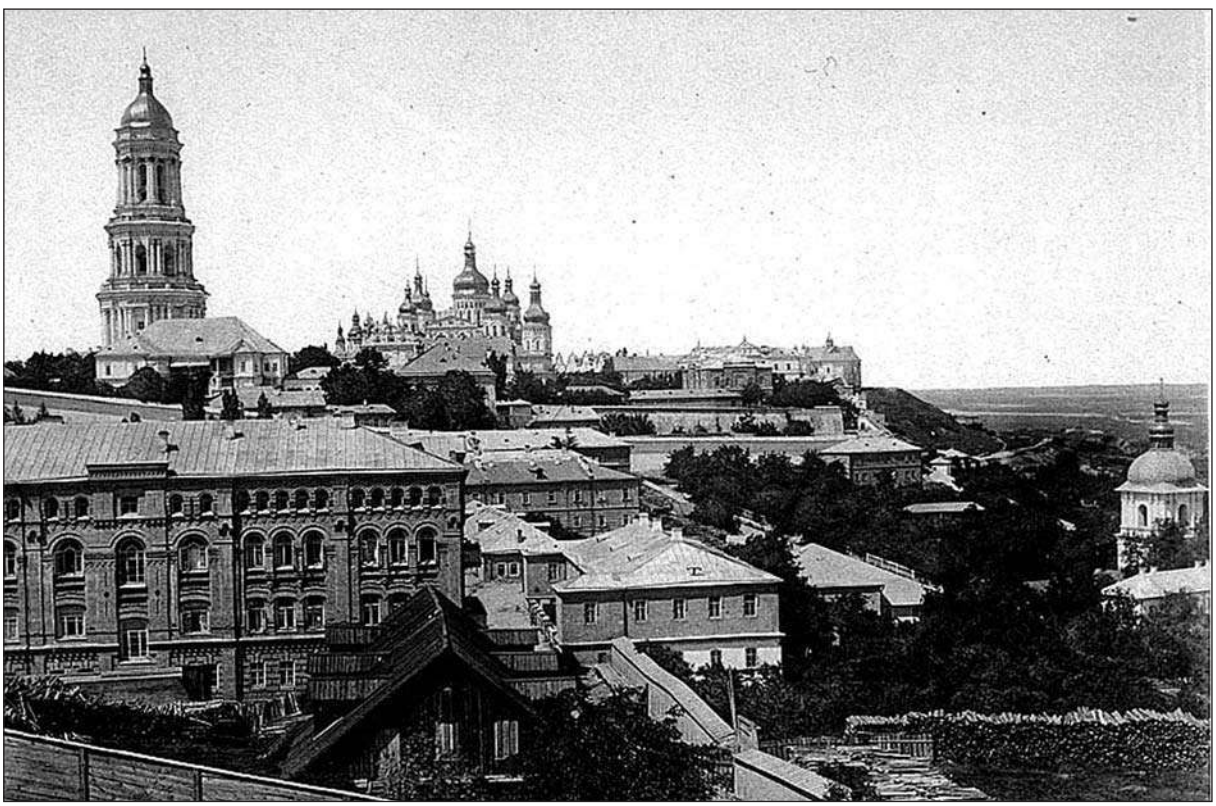
Краєвид Києво–Печерської лаври з півдня.
Літографія 1850-х рр.

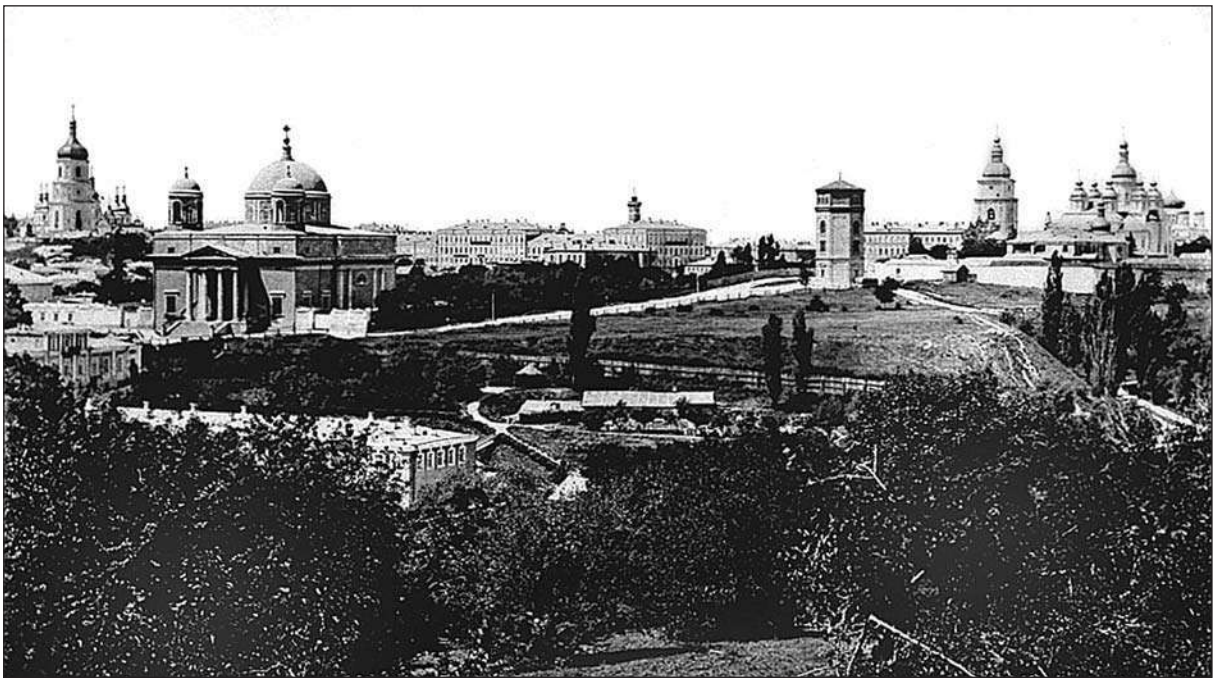




Краєвид Ближніх і Дальніх печер Києво–Печерської лаври.
Літографія 1850-х рр.

Києво–Печерська лавра.
Фото 1880-х рр.

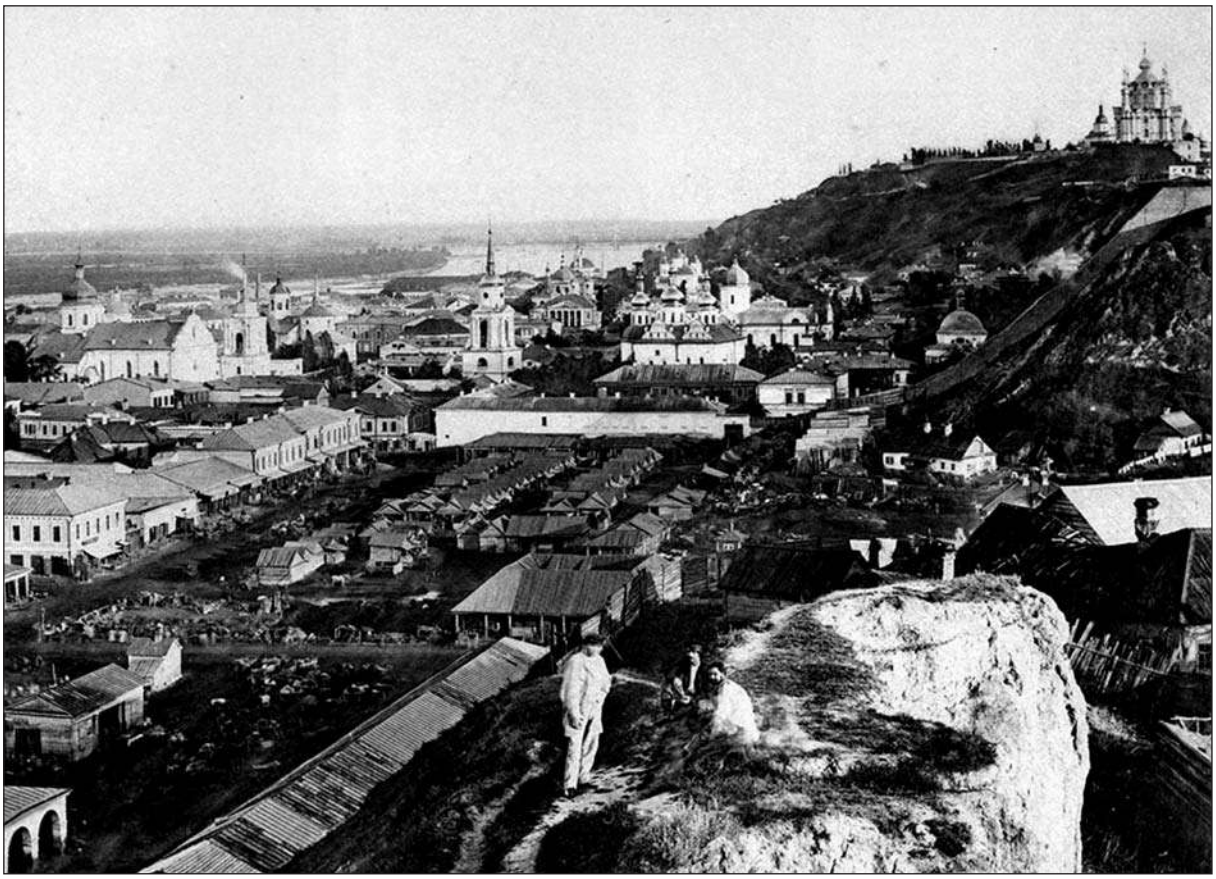




Панорама Верхнього міста з південно-східного боку.
Фото 1880-х рр.

Михайлівський Золотоверхий монастир.
Фото початку XX ст.



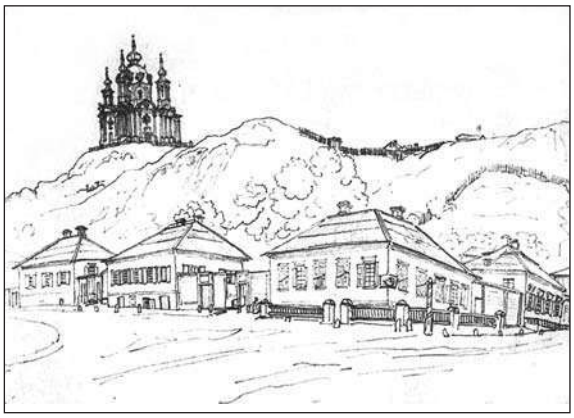


Поділ. Житній базар.
Фото 1880-х рр.

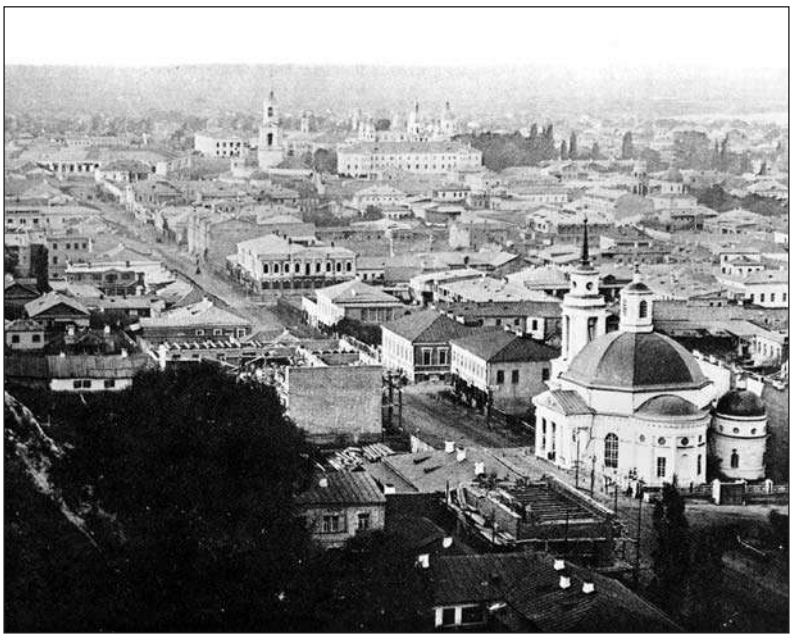
Гора Щекавиця.
Акварель М.Сажина 1840-х рр.



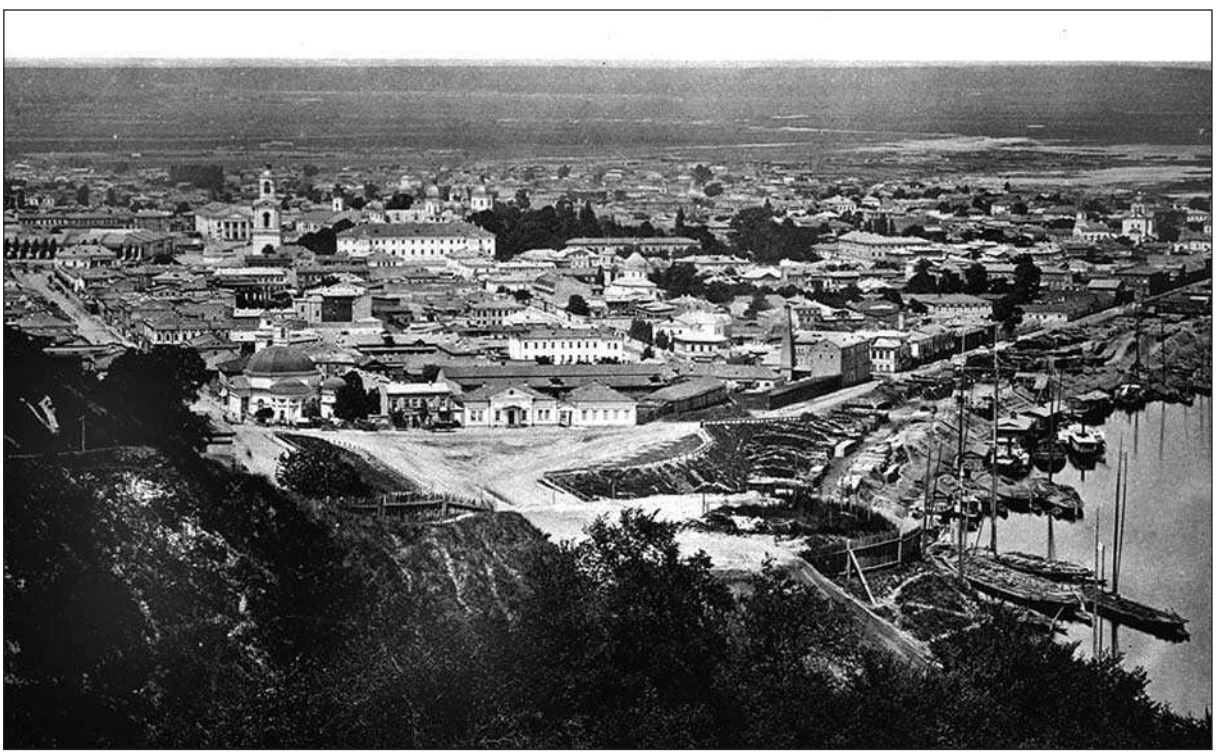
Боричів Тік і Андріївська церква.
Рисунок К.Мазера 1851 р.



Церква Різдва Христового в
панорамі Подолу.
Фото початку XX ст.



Панорама Києво–Подолу.
Фото 1880-х рр.

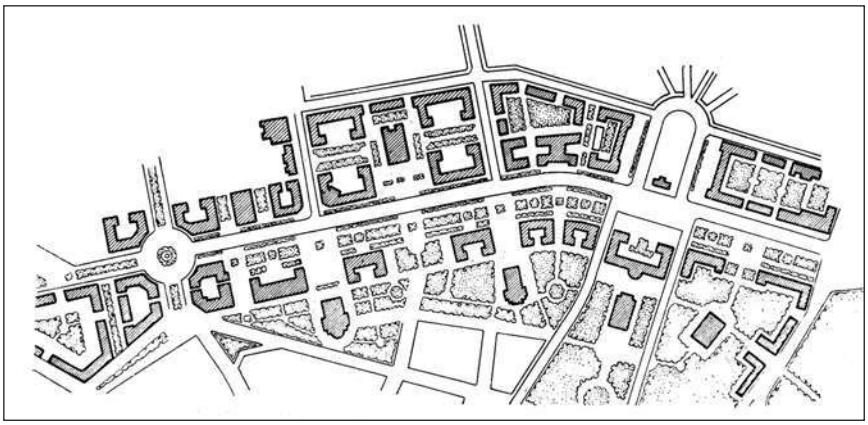




Панорама Подолу з тераси Андріївської церкви.
Фото 1880-х рр.

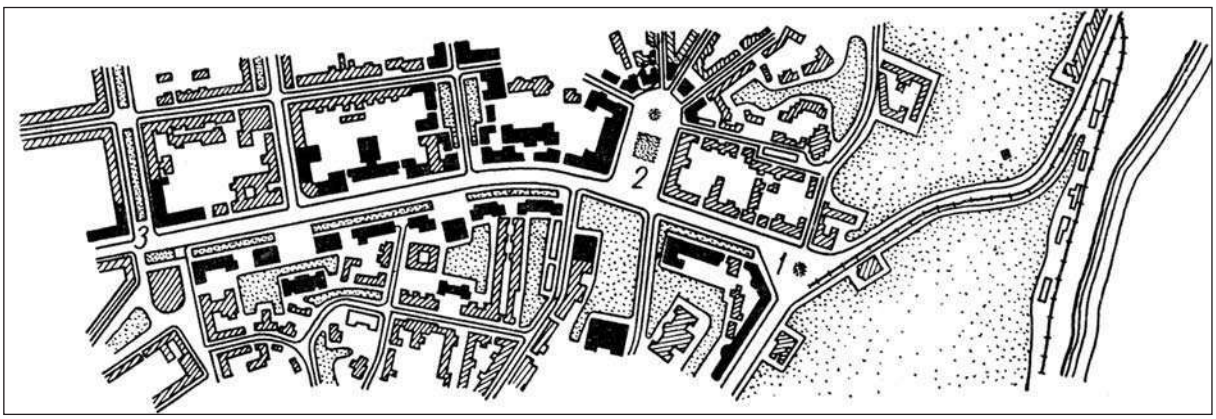
Хрещатик. Фото 1880-х рр.

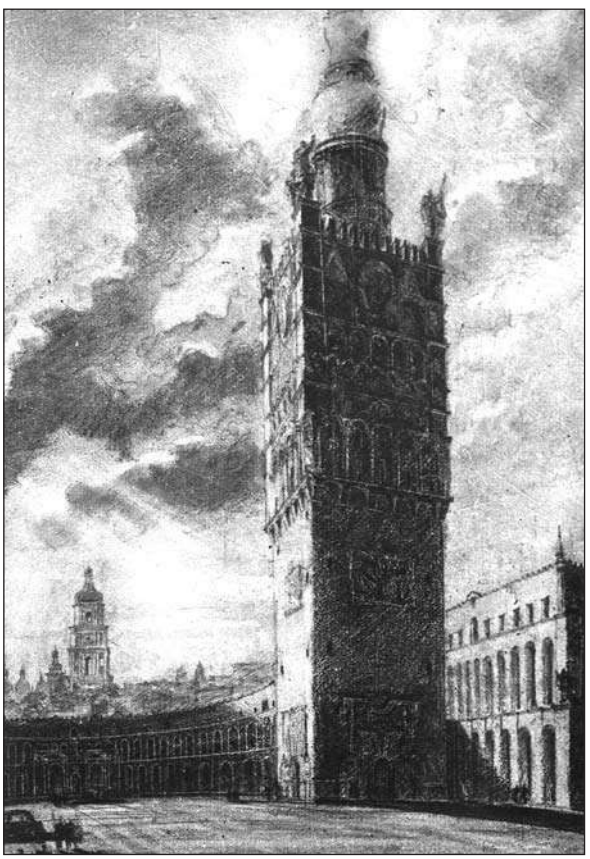




Проектний план реконструкції Хрещатика 1945 р. інституту "Діпроміст0"

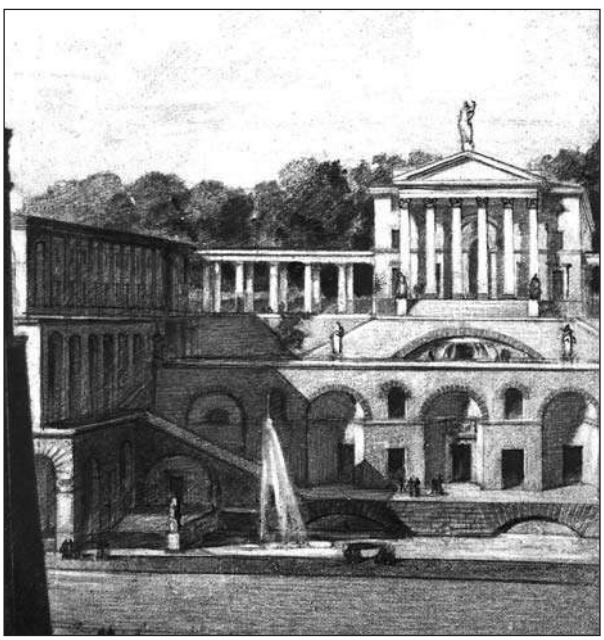
Реалізований план реконструкції Хрещатика:
1. Площа Ленінського комсомолу
2. Площа Калініна
3. Бесарабська площа

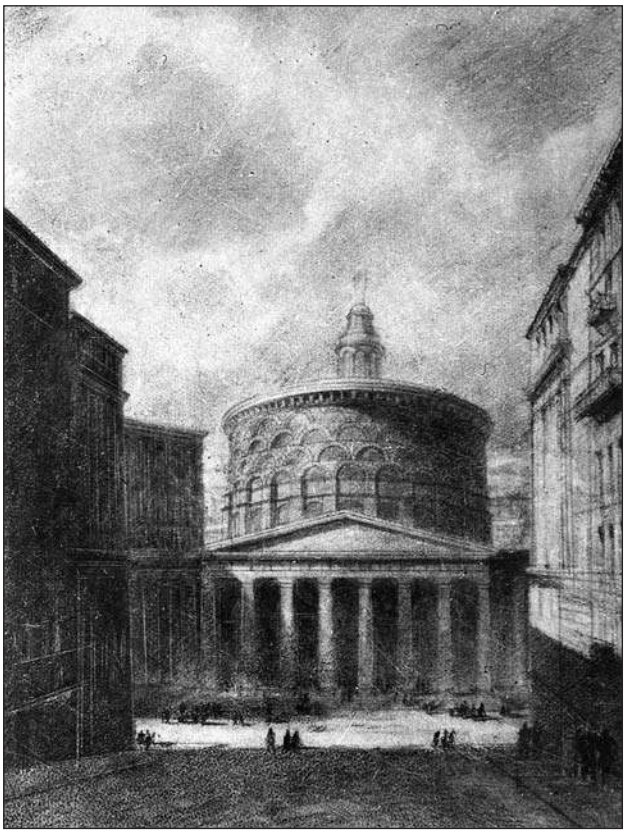




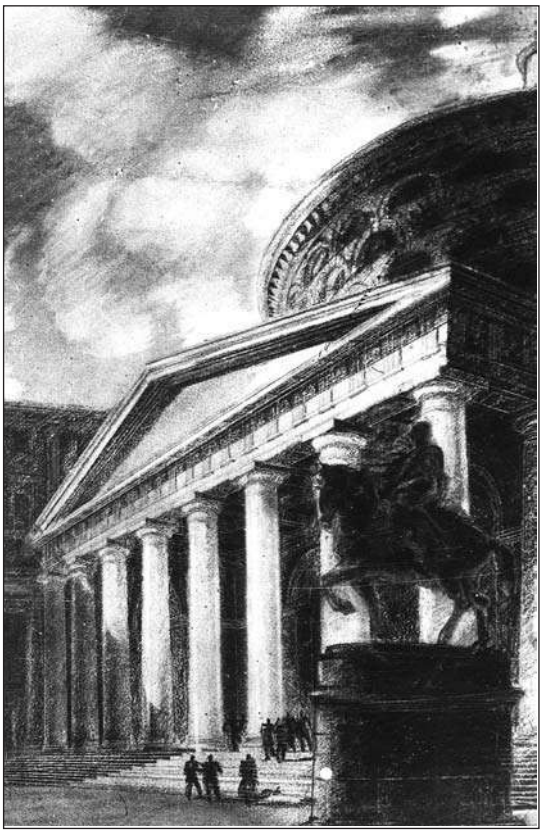
Конкурсний проект забудови Хрещатика архітектора Г.Гольца. 1944р.

Конкурсний проект забудови Хрещатика 1944 р.



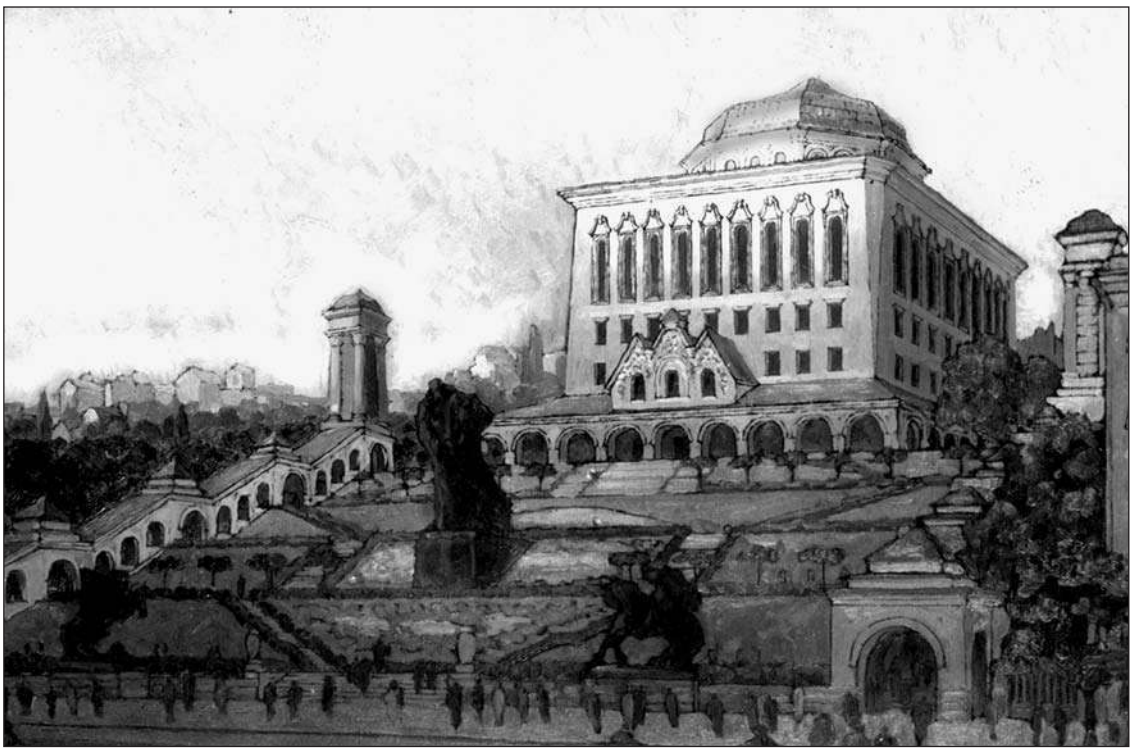


Конкурсний проект забудови Хрещатика. Музей. Архітектор Г.Гольц. 1944р.



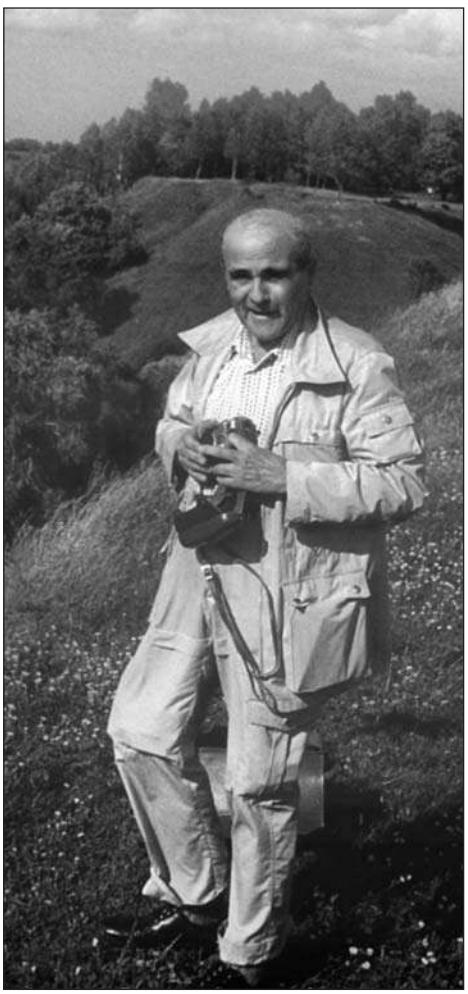
Конкурсний проект забудови Хрещатика. Музей. Фрагмент. Архітектор Г.Гольц. 1944р.

Конкурсний проект забудови Хрещатика. Музей. Архітектор В.Заболотний зі співавторами. 1944р.





Центральний ансамбль Києво–Печерської лаври з відтвореним Успенським собором.
Фото 2001 р.





Юрій Асєєв (ліворуч) з автором.
Фото 2001 р.

Григорій Логвин.
Фото автора 1985 р.



Техніко-економічні обґрунтування реконструкції Києво–Печерського заповідника. 1982 р., інститут КиївНДІПмістобудування. Фото з макета

Чернівці

Місто Чернівці — столиця Буковини — лежить у Карпатських передгір'ях, на високих зелених пагорбах понад долиною р.Прут. Колись це було провінційне містечко монархії Габсбурґів, згодом — центр коронного краю Австро–Угорської імперії, зараз — центр найменшої в Україні області з 260 тисячами мешканців. Сучасне місто поділено долиною Прута на дві частини: лівобережна має спокійний рівнинний рельєф місцевості, тоді як правобережна — це високе надрічкове плато, схили якого порізані численними ярами та допливами Прута Клокучкою і Мольницею. Між ними лежить мисоподібне плато, на якому місто розвивалося з XIV до кінця XIX ст. Кінець цього мису, що виходить у простір долини й панує над ним, роздвоюється, утворюючи два локальних миси, кожен із яких має пагорб. Найзначнішим у композиційно–просторовому аспекті є північно–західний мис, оскільки він потрапляє у фокус природного амфітеатру протилежних схилів. Його верхній майданчик підноситься над рівнем долини на 100 м. А плавне підвищення цього плато на південний захід утворює в межах середмістя ще один, найвищий пагорб, на якому сформувався Аустрія–плац (нині майдан Незалежності). Північно–східний мис, що також виходить у простір заплави, значно нижчий і відіграє підпорядковану композиційну роль.

Своєрідні й дуже виразні форми рельєфу визначили розвиток міста і формування його розпланувально–просторової композиції. Долина р.Прут, що є найкрупнішою формою рельєфу в чернівецькому довкіллі й головною природною віссю міста, ще за доби раннього середньовіччя була потужним чинником розселення. Уздовж неї пролягав важливий торговельний шлях, на якому виникали поселення, фортеці, міста. У лівобережній частині заплави, в межах сучасного міста, частково збереглося досліджене археологом Б.Тимощуком Ленківське городище, яке виникло у XII ст. як південний форпост Галицько–Волинської держави, що контролював шлях по долині Прута. Після руйнування цього міста в 1259 р. поселення перемістилося на протилежний, правий берег річки.

Уперше Чернівці згадані 1408 р. у грамоті молдавського господаря Олександра І. Тоді це містечко локалізувалося на північно–східному мисоподібному пагорбі, який мав дуже вигідні військово–топографічні умови, зокрема круті неприступні схили та джерела води. Тут і були зведені найперші архітектурні домінанти. Деякий час поселення розвивалося уздовж р.Мольниці, а в XVIII–XIX ст. місто почало зростати уздовж пологого схилу до вершини всього Чернівецького плато. Спрямування містобудівного розвитку до нової ландшафтної вершини відбилося й на розташуванні архітектурних домінант, які двома ланцюжками потяглися до цієї вершини. Ці ж напрямки закріплені й вуличною мережею. Загалом, напрямки росту містобудівної структури визначалися торговельними шляхами, які розходилися від центрального торгового майдану на Галич, Ясси, Сучаву, на приміські поселення Рошу й Каличанку. На вершині всього Чернівецького плато вже за австрійських часів у середині XIX ст. утворився комплекс Аустрія–плац із найважливішими адміністративними будівлями — тюрмою та будинком крайового уряду. Так на початок XX ст. повністю сформувалося невелике компактне місто західноєвропейського типу з щільною забудовою, численними вертикалями веж, дзвіниць, храмів.

Чернівцям у XX ст. пощастило: місто не зазнало руйнувань і чудово зберегло всі свої архітектурно–містобудівні особливості. Рядова історична забудова середмістя виявилася достатньо капітальною для того, щоб не потребувати реконструкції протягом 40 років після другої світової війни. Тому нове будівництво у Чернівцях за радянської доби провадилося за межами історичного середмістя, що й зумовило його повну збереженість. Щоправда, у ті ж радянські часи історико–містобудівна й архітектурна цінність Чернівців не визнавалася навіть провідними дослідниками й пам'яткоохоронцями, свідченням чого може бути такий абзац із широко відомої книги Г.Логвина: "Застройка современного города относится в основном к XIX — началу XX вв. и выполнена в стиле венской эклектической архитектуры в ее провинциальном варианте. Но ее художественные и градостроительные недостатки с лихвой окупаются дивным расположением города на высоких холмах с массой зелени, садов и парков" [113].

Парадоксальність як об'єктивно наявної чернівецької ландшафтно–містобудівної ситуації, так і її інтерпретації Г.Логвином полягає в тому, що високі пагорби з масою зелені, садів і парків візуально не сприймаються з історичного середмістя, яке композиційно замкнуте саме на себе. Розпланування міста зовсім не розраховане на візуальні взаємозв'язки з довколишнім ландшафтом. Всі ці речі стали очевидними й отримали належну наукову інтерпретацію тільки після проведення 1986 р. інститутом КиївНДІТІ історико–містобудівних досліджень до генерального плану розвитку Чернівців, за результатами яких було розроблено історико–архітектурний опорний план міста та проект зон охорони пам'яток. У роботі брали участь кандидати архітектури Б.Колосок (керівник роботи) та В.Моїсеєнко, мистецтвознавець Т.Скибицька, фотограф–художник О.Ранчуков, а також автор цієї книги, котрий відповідав за опрацювання системи охоронного зонування міста. Зазначене дослідження дало можливість об'єктивніше поцінувати історико–культурну вартість місцевої архітектур-

но–містобудівної спадщини, а саме — територій та забудови Чернівців, їх численних передмість. Результати нашого дослідження дозволили виснувати, що історико–культурний статус Чернівців у цілому суттєво вищий, ніж доти вважалося, а також поставити питання про доцільність створення Чернівецького історико–архітектуроного заповідника. І хоча на сьогодні заповідник у Чернівцях так і не створений, проте міська влада змушена була заопікуватися питаннями збереження та реставрації так званої заповідної території, яка була визначена в межах історичного середмістя.

Масиви забудови радянської доби займають величезні площі на периферії Чернівців. За композицією, масштабом, характером архітектурних форм вони не мають нічого спільного з архітектурою цього міста чи цього регіону. Тож якщо розглядати Чернівці в їх теперішніх межах як єдине ціле, то найхарактернішою рисою міського середовища слід визнати різкий, дисонансний контраст архітектурного устрою середмістя і районів радянської забудови.

Відтак найбільшу історико–культурну цінність має комплекс забудови історичного середмістя, сформований протягом дуже короткого часу — з початку XIX ст. до 1930–х рр. Проте відсутність звичайної для історичного міста множинності різночасових та різностильових нашарувань не тільки не знизила цінності архітектурного середовища, а й стала тією характерною прикметою, яка визначила образ Чернівців, його відмінність як від інших старих міст західного регіону України, так і від решти провінційних міст Центрально–Східної Європи австро–угорського культурного кола.

Містобудівний уклад та характер архітектурного середовища Чернівців визначають такі стабільні чинники:

Збереженість міського розпланування всіх етапів розвитку Чернівців від XIV до XX ст.

Повна збереженість усіх архітектурних домінант та акцентів і внаслідок цього — висока пластична й силуетна виразність міської забудови.

Висока насиченість міської тканини пам'ятками культурної спадщини всіх видів, типів і категорій цінності.

Добра збереженість історичної житлової забудови.

Типологічна неоднорідність архітектурного середовища міста.

Високий естетичний потенціал архітектурного середовища.

Композиційно–художня єдність забудови вулиць, площ, кварталів.

Камерність міських просторів, обумовлена масштабними співвідношеннями ширини вулиць, поверховості й висоти будинків, розмірів кварталів.

Усі ці чинники у комплексі визначили візуальну різноманітність міста та психологічну комфортність його середовища.

Особливу роль у структурі й панорамі історичного середмістя відіграє унікальний, знаковий для Чернівців архітектурний ансамбль резиденції буковинських митрополитів, що увінчує північно–західний мис плато, видний звідусіль. Збудований протягом 1864–1882 рр. за проектом чеського архітектора Й.Главки, він став символом міста, кульмінаційним пуктом його архітектурної еволюції, визначив подальший високий мистецький рівень формування архітектурного середовища і навіть його стилістику. Специфічна функція зумовила певну просторову ізольованість комплексу від решти міста. Архітектурне середовище цього досить значного за масштабом ансамблю організоване на основі контрасту великого репрезентативного курдонера, зверненого до міста, з ландшафтним парком, до якого виходить тильний фасад головного корпусу, а також з невеликими камерними просторами внутрішніх двориків. Неовізантійсько–романську стилістику митрополичої резиденції підтримує Вірменська католицька церква у середмісті, збудована в 1869–1875 рр. за проектом того–таки Й.Главки.

Окремі райони старого міста мають виразні риси архітектурного середовища, обумовлені ландшафтними, розпланувально–просторовими, етно–конфесійними, функціональними чинниками, місцем у загальній містобудівній системі. До таких виразно своєрідних районів відноситься так зване єврейське місто на північно–східному мису в районі вулиці А.Барбюса (за Австрії ця частина Чернівців називалася "Юденштадт") з добре збереженими будівлями мурованої великої синагоги першої половини XIX ст., школи, лікарні й усіма спорудами, що традиційно формували функціональну й архітектурно–просторову структуру єврейського "штетла". Загалом цей тип середовища з переважно двоповерховою забудовою своєю "містечковістю" відрізняється від решти історично сформованого середовища на плато, що пояснюється, передовсім, етно–конфесійними особливостями єврейських поселень.

Риси ансамблевості властиві таким головним площам міста, як Центральна, Театральна, Незалежності, вулицям Головній, О.Кобилянської, І.Франка, Українській, і навіть невеличким вулицям Гоголя, Емінеску, які складаються лише з кількох будинків. Одним з найкраще збережених вуличних ансамблів другої половини XIX — початку XX ст. є лінійний пішохідний центр Чернівців — вулиця О.Кобилянської (за Австрії називалася Герренгассе — Панською вулицею), на якій історично зосереджувалися функції торгівлі й розваг. Її розпланувально–просторова структура ґрунтується на чіткій парцеляції, що визначає рівномірну ритміку

фасадної суцільної забудови, симетрично–вісьову композицію більшості будинкових фасадів. Перехрестя вулиць акцентовані наріжними будинками з вежами, еркерами, шпилями, характерними високими мансардовими дахами. Вихід цієї вулиці на Центральну площу акцентує будинок банку з винятково пластичним ризалітом, увінчаним вежою. Домінантою площі і другим архітектурним символом Чернівців є будинок ратуші з високою вежою, збудований 1847 р. на найвищій точці майдану в дуже репрезентативних пізньокласицистичних формах.

Ще репрезентативніший тип архітектурного середовища представляють квартали довкола Театральної площі, забудовані капітальними будівлями в перші десятиріччя XX ст. На відміну від Герренгассе, у цих кварталах зосереджувалися адміністративні, культурно–освітні, навчальні й видовищні заклади, що й зумовило найвищий у всьому місті якісний рівень архітектурних вирішень будівель, які формують це середовище — сецесійного за стилістикою міського театру (1905 р., віденські архітектори Г.Гельмер і Ф.Фельнер), єврейського клубу з еклектичним поєднанням різнорідних стильових форм, неоренесансного палацу правосуддя (1906 р.), неокласицистичних корпусів університетських факультетів та гімназії, румунського народного дому 1930–х рр. у стилістиці європейського функціоналізму. На колишній Аустрія–плац головною домінантою був і лишився донині репрезентативний неоренесансний будинок крайового уряду Буковини 1871–1873 рр.

Щодалі від центральних вулиць і площ, забудова стає іншою: зменшується її щільність і поверховість, з'являються просторіші розриви по фронту забудови, збільшується кількість зелені, стає різноманітнішою стилістика. У периферійних районах спостерігається переважання колоритної малоповерхової капітальної забудови, яку за всіх зусиль не можна співвіднести з жодною усталеною стилістикою, так що дослідники залічують її до так званого місцевого архітектурного фольклору. Загалом, у забудові міста відбилася як стилістична еволюція европейської архітектури впродовж XIX–XX ст., впливи сусідніх європейських архітектурних шкіл, так і значні регіональні особливості та стилістичні контамінації. Внаслідок цього певні фрагменти середовища виявляються спорідненими то з архітектурою Галичини чи Поділля, то з традиційною румунською архітектурою.

Від найдавнішої доби розвитку Чернівців збереглися дерев'яна Миколаївська церква 1607 р. на вул.Сагайдачного та ще кілька дерев'яних храмів XVII–XVIII ст. на передмістях (Успенський, Спиридонівський, Вознесенський), а також барокова Георгіївська (Різдва Богородиці) мурована монастирська церква 1767 р. в урочищі Горека.

Початок капітальної забудови суто міського типу в Чернівцях збігся зі стильовою епохою класицизму. Пам'ятки тієї доби в Чернівцях нечисленні, але дуже цінні для формування образу міста. Це кілька збережених житлових будинків, римо–католицький костел 1814 р. (реконструйований у 1853–1854 рр.), православний Святодухівський кафедральний собор 1844–1864 рр. (архітектор Релль), адміністративні будівлі.

Набагато численнішою є спадщина стилістичної епохи історизму, домінуючим напрямком якого у Чернівцях був неоренесанс. Інша стилістика, притаманна другій половині XIX — початку XX ст., відбилася в церкві Параскеви 1843–1862 рр. (романо–візантійський стиль, архітектор А.Павловський), костелі Ісуса 1891–1894 рр. (неоготика, архітектор Ю.Лейнцер), Михайлівській церкві на передмісті Роша 1914 р. (неовізантійський стиль). Сецесія представлена у Чернівцях численними й дуже різноманітними творами — від віденського за характером будинку ощадної каси 1901 р. на Центральній площі (архітектор Клаузевіц, художник М.Івасюк), вирішеного у стилістиці декоративної сецесії, до ретроспективно–сецесійних і національних контамінацій (будинки управління австрійських залізниць 1905–1907 рр., дитячої лікарні 1908–1920 рр.) та раціоналістичних пошуків у межах загального сецесійного напрямку (вони представлені численними житловими будинками перших двох десятиріч XX ст.).

Поява конструктивізму в Чернівцях не спричинила архітектурної революції, оскільки конструктивістські архітектурні форми виникли досить органічно як розвиток стилістики раціоналістичної сецесії. Тим більше, що чернівецькому конструктивізму властива стриманість у застосуванні новаторських прийомів композиції та архітектурних форм. У житловій забудові 1920–х — 1930–х рр. конструктивізм нерідко поєднувався з формами більш традиційними — фахверковими конструкціями, виявленими на фасадах, трилопатевою формою арок, мансардовими дахами тощо.

У Чернівцях пам'ятки архітектури не становлять якоїсь виразно виокремленої групи будівель, оскільки загальний рівень історико–архітектурної цінності забудови всього середмістя є дуже високим. У 1986 р. на додачу до вже зареєстрованих пам'яток архітектури республіканського та місцевого значення, наша дослідницька група виявила, обстежила й забезпечила взяття на державний облік ще 225 будівель і споруд. Проте й вони не вичерпують ті об'єкти архітектурної спадщини, які мають підлягати державні охороні.

У 1998–1999 рр., формуючи Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) ми ще раз переглянули ціннісну категоризацію відповідних видів пам'яток м.Чернівців. У результаті до категорії пам'яток архітекту-

ри й містобудування національного значення запропоновано віднести, окрім тих об'єктів, які вже були включені в списки (переліки) пам'яток, затверджені Урядом у радянську добу, ще й архітектурні комплекси Театральної площі, Центральної площі (9 будинків), Герренгассе (вул.О.Кобилянської, 48 будинків), Гауптштрассе (вул.Головна, 66 будинків), Чернівецького музею народної архітектури та побуту, а також будинок крайового уряду Буковини.

Уся територія історичного середмістя на плато може бути диференційована на терени двох категорій: ділянки з переважанням пам'яток архітектури, а також вулиці, площі й квартали, що можуть розглядатися як цілісні пам'ятки містобудування (вони зазначені вище по тексту); периферійні ділянки, де переважає традиційна та фонова забудова. Тут є також ділянки з малоцінною забудовою, на яких можливе вибіркове нове будівництво. Проте в межах середмістя повністю відсутні ділянки дисгармонійної забудови, що є унікальним явищем для історичних міст сучасної України.

Чернівецьке плато має виразні візуально–просторові характеристики: у нього виложисті північно–східні схили і круті — південно–західні. Тому історичне середмістя прекрасно проглядається з широких просторів заплави р.Прут, а також зі східних пагорбів. Зате з південного заходу історичне середмістя візуально не сприймається як єдине ціле: проглядаються лише окремі архітектурні домінанти.

Високий мистецький потенціал архітектурного середовища міста виник на ґрунті неповторного ландшафту та нерегулярної центричної системи розпланування ландшафтного типу, сформованої в основному на кінець XVIII ст. Це зумовило мальовничу об'ємно–просторову композицію міста, яка в сукупності з пластичною виразністю ансамблів й високими архітектурними якостями не тільки провідних, а й рядових будівель, а також оригінальними елементами міського впорядження дозволяє розглядати територію історичного середмістя як єдине ціле стосовно решти міських територій, тобто як єдину, комплексну пам'ятку містобудування і архітектури або історико–архітектурний заповідник.

За межами історичного середмістя містяться окремі території з цінною архітектурно–містобудівною спадщиною. Це Петропавлівська церква по вул.Сторожинецькій; великий масив садибної забудови 1910–х — 1930–х рр. в районі вул.Федьковича; міська й дитяча лікарні по вул.Буковинській. Нині в межі міста включено багато колишніх передмість, приміських сіл (Клокучка, Каличанка, Роша, Гореча, Рогізна, Стара Жучка, Гарячий Урбан, Ленківці) і навіть невелике містечко Садгора. В них збереглася архітектурна й археологічна спадщина, історичне розпланування, цінний ландшафт, вони зберегли візуальні зв'язки з історичним середмістям. Тому всі ці території мають високий історико–культурний статус, який має враховуватися при реконструкції і забудові Чернівців.

У заплаві р.Прут, на її правому й лівому берегах між вулицями Хотинською–Гагаріна й Одеською–Білоруською є значні території, зайняті великими масивами дисгармонійної промислової забудови. Оскільки ці території входять у межі зони видимості історичного середмістя, мають із ним безпосередній візуальний зв'язок, то їхня роль у композиції міста є дуже важливою. Власне, вони суттєво псують цю композицію. Окремі дисгармонійні промислові будівлі розташовані також на схід від історичного середмістя. Там само, між залізничним відводом і вул.Декабристів, у районі колишньої Виноградної гори є велика територія, спотворена кар'єрами. І саме звідси відкривається найцінніший безперервний видовий фронт в оптимальному секторі видимості (від 30^0 до 60^0) на забудову історичного середмістя. Ця ж територія проглядається з окремих важливих видових точок середмістя. Тому всі ці терени становлять певну цінність для формування образу міста й відтак підлягають реконструкції чи рекультивації.

Одним із результатів наших історико–містобудівних досліджень Чернівців стала комплексна, єдина для території всього міста система зон охорони пам'яток. Її особливість полягає в тому, що все історичне середмістя в межах Чернівецького мису запропоновано оголосити заповідним зі спеціальним режимом використання території, що прирівнюється до режиму території пам'ятки архітектури. Така система охорони, на відміну від дискретної, коли визначається багато охоронних зон, для кожної пам'ятки зокрема, уможливлює цілісне збереження традиційного характеру середовища на цій території.

У цілому для всієї території міста визначено такий склад зон охорони пам'яток:

1. Територія заповідника (в межах історичного середмістя)
2. Охоронні зони окремо розташованих пам'яток культурної спадщини
3. Зони регулювання забудови
4. Зони охоронюваного ландшафту
5. Зони охорони археологічного культурного шару.

Зони охорони археологічного культурного шару встановлювалися з консультативною допомогою чернівецьких археологів. При цьому відомі й досліджені археологічні пам'ятки (Ленківецьке городище, городище в Цецино) отримали окремо визначені території пам'яток, охоронні зони, навколо яких й було проведено зони охорони культурного шару.

Зони охоронюваного ландшафту в Чернівцях покликані зберегти високомистецький архітектурно–ландшафтний комплекс, який має дуже складну структуру й обіймає значні території, що дуже різняться за своїми ландшафтними характеристиками. Тому ландшафтній охороні підлягають заплава р.Прут у межах міста, долини річок Клокучки й Мольниці, підніжжя й схили гірського пасма у Садгорі, а також антропогенний ландшафт у радіусі до 1000 м довкола церковного комплексу в Горечі та регіонального музею народної архітектури.

Протягом 1989–1990 рр. інститут "Укрзахідпроектреставрація" продовжив наші розробки, внісши деякі корективи до історико–архітектурного опорного плану та зон охорони пам'яток, опрацювавши паспорти на пам'ятки, проект комплексної реконструкції забудови вул.О.Кобилянської, програми регенерації деяких кварталів історичного середмістя. Запропоновані львівськими колегами межі історико–архітектурної заповідної території суттєво не відрізняються від визначених нами. Проте охоронне зонування 1989–1990 рр. охоплює тільки центральну частину Чернівців, а не все місто, як було у нас.

Хочемо підкреслити ще раз, що встановлення охоронного зонування саме собою не вирішує проблем збереження традиційного характеру середовища, своєрідності міста та містобудівної композиції. Дотримання вимог охоронного зонування — умова необхідна, але недостатня. Зони охорони пам'яток показують, що можна, а чого не можна робити в історичному місті. Вони формують культурну норму архітектора. Проте останнє слово у виборі розпланувально–просторових рішень — завжди за ним.

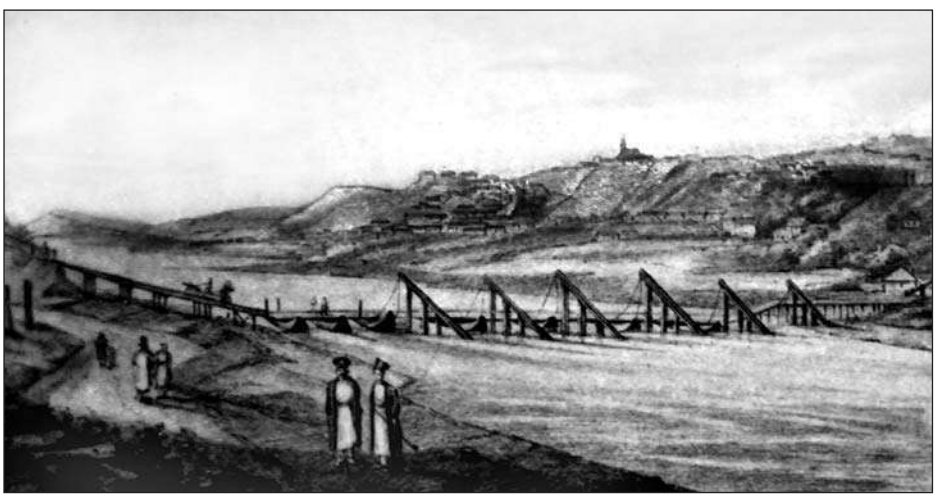
У Чернівцях, поряд зі збереженою цінною архітектурно–містобудівною спадщиною, є чимало невирішених містобудівних проблем. Ми означимо лише кілька найважливіших з огляду на питання, яким присвячена ця книга.

Перш за все, у містобудівній структурі й композиції міста не проявлена належним чином його головна природна вісь — долина р.Прут. Вона просто не осмислена архітекторами й урбаністами. Зараз великі й цінні площі в долині річки захаращує різна промислова забудова. У районі Виноградної гори, в найцінніщій видовій зоні міста краєвид псують глиняні кар'єри. З огляду на це, впорядкування функціонального зонування Чернівців є необхідним як з містобудівної, так і з пам'яткоохоронної точок зору.

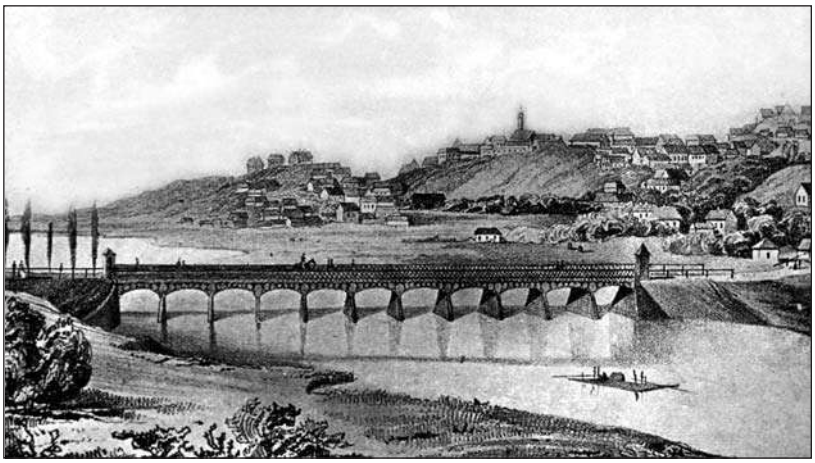
Другою проблемою значного соціального масштабу є невідкладна потреба в реставрації та реабілітації великих масивів історичної пам'яткової житлової та іншої забудови середмістя, без чого неможливе збереження традиційного характеру середовища. Це завдання слід вирішувати, залучаючи приватні інвестиції, але за неодмінної умови забезпечення належного фахового контролю з боку пам'яткоохоронних служб.

І третя найважливіша проблема, що вимагає якщо не вирішення, то хоча б осмислення, — як зробити нові райони забудови, розташовані за межами історичного середмістя, також "чернівецькими", знайти для сучасних архітектурних вирішень ті прийоми і форми, які були б суголосними стилю саме цього міста — одного з найкрасивіших в Україні.

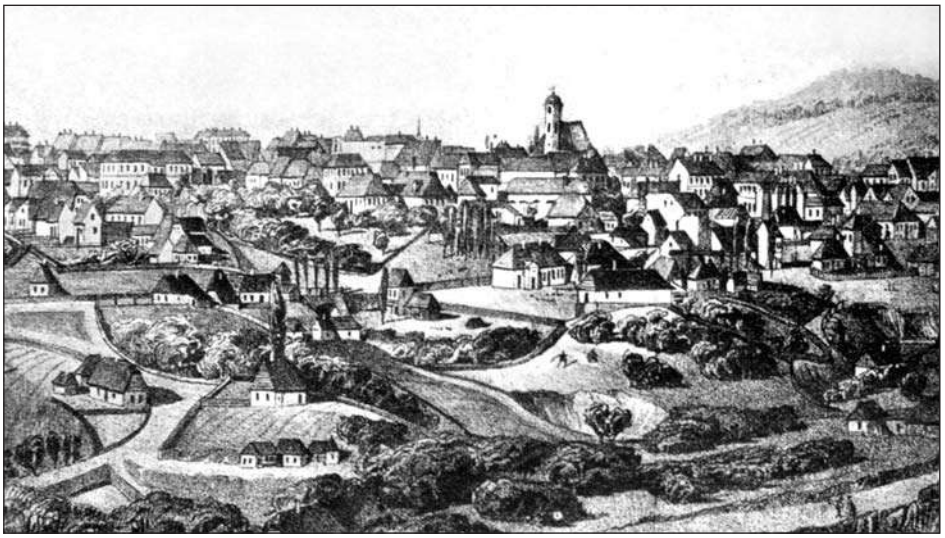
Літ.: [23, 45, 100, 113, 127, 225].



Панорама Чернівців з берега р.Прут. Малюнок 1830–х рр.

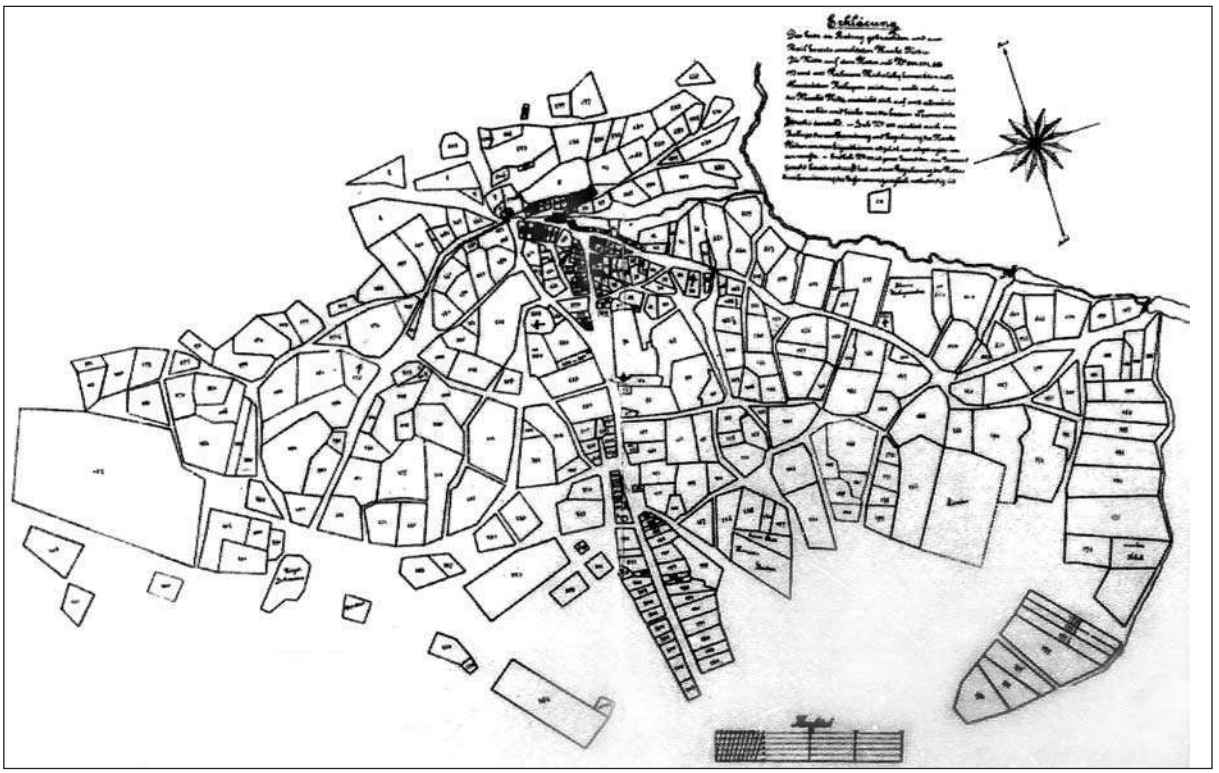


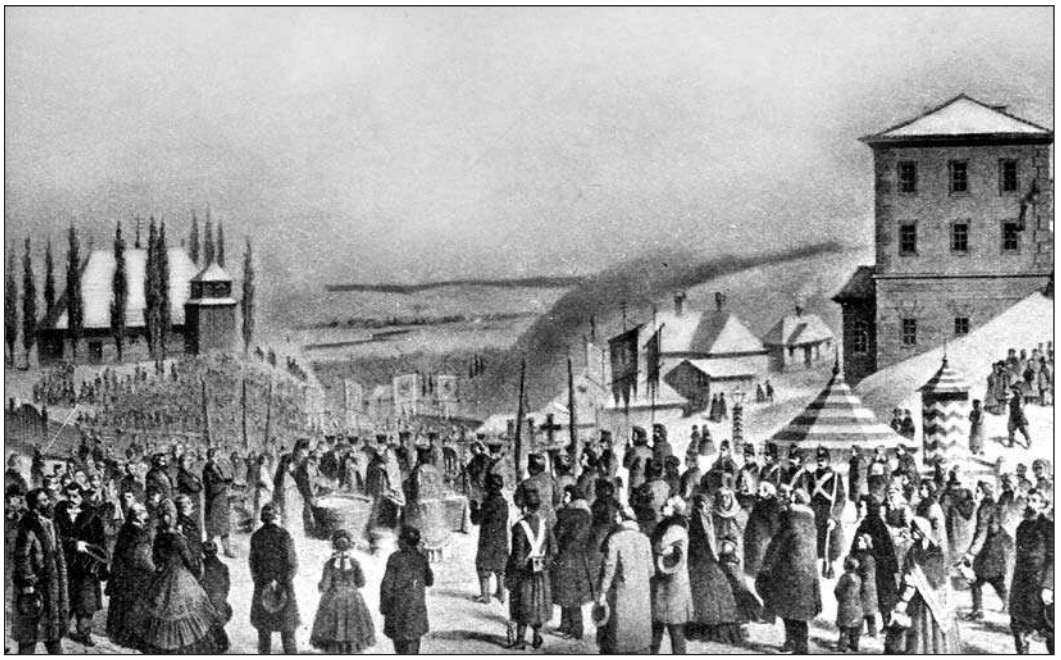
Панорама Чернівців з берега р.Прут. Малюнок середини XIX ст.



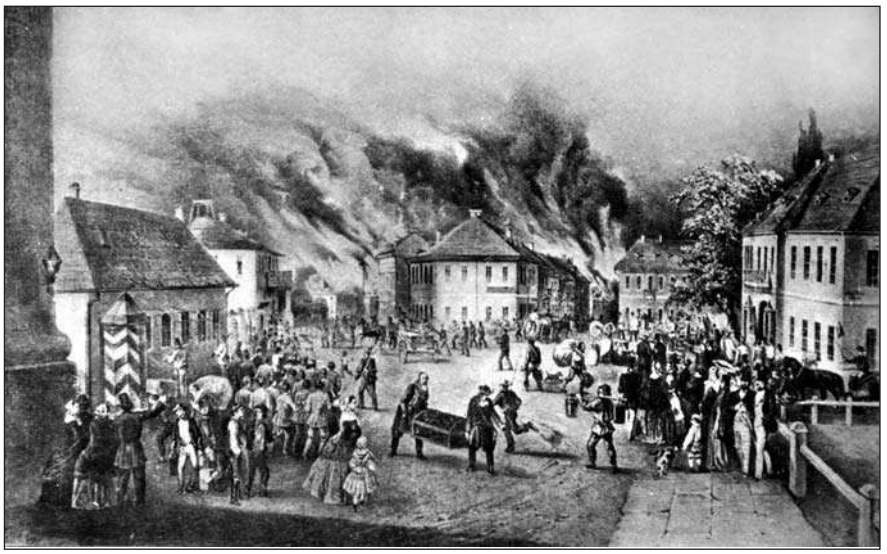
Панорама Чернівців зі сходу на початку XIX ст. Літографія Шубірца

Кадастровий план міста 1787 р. (так званий план Піццелі)





Князівська Вознесенська церква і свято Водохреща 1860 р. біля Турецької криниці



Пожежа в Чернівцях 1859 р.

Головна вулиця й римо-католицький костел у 1845 р.



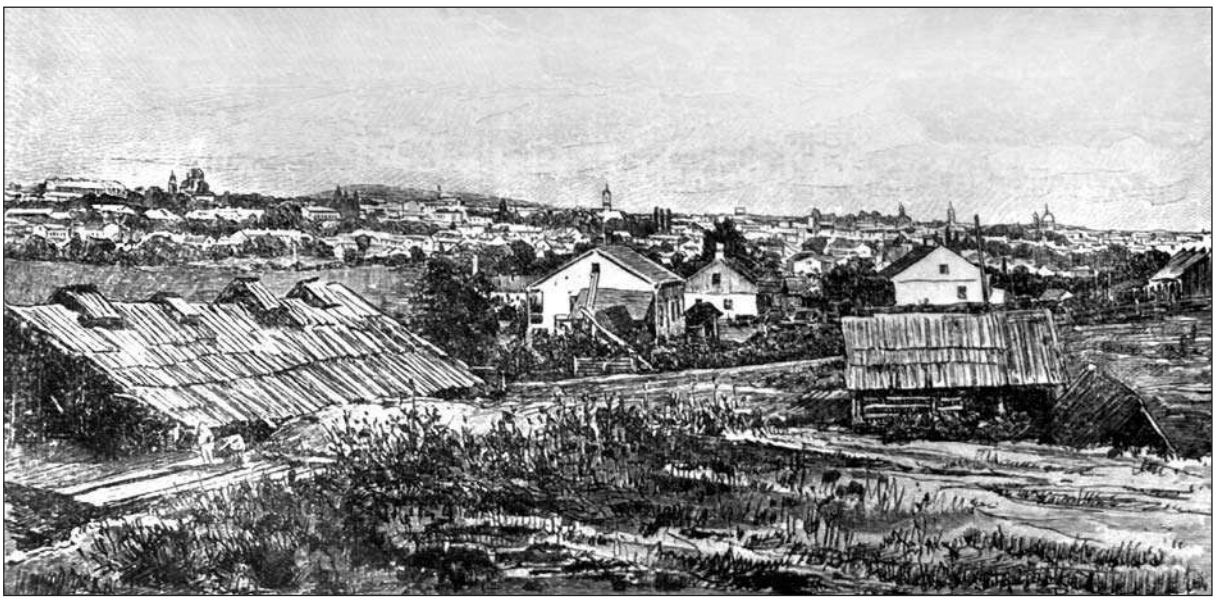


Центральна площа в середині XIX ст.



Центральна площа в 1908 р.

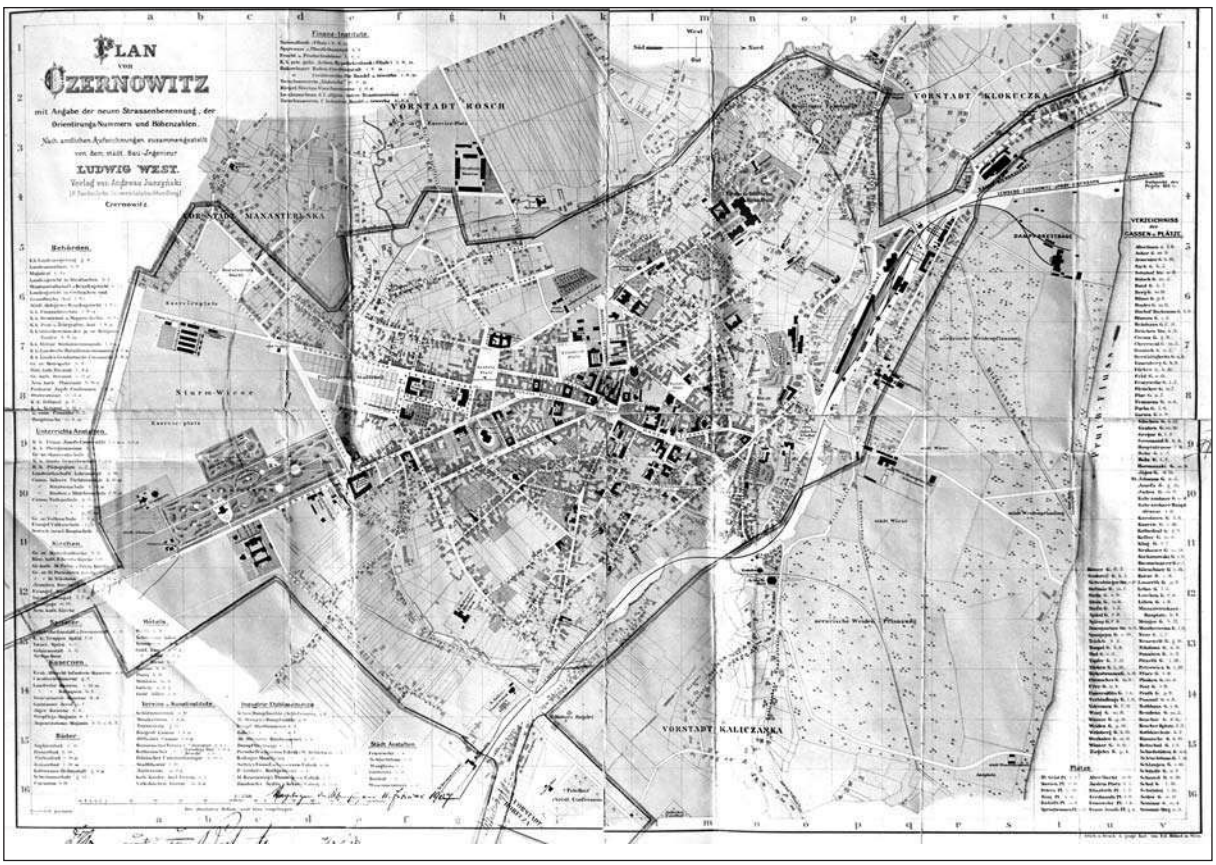
Панорама міста з Виноградної гори в 1860 р.

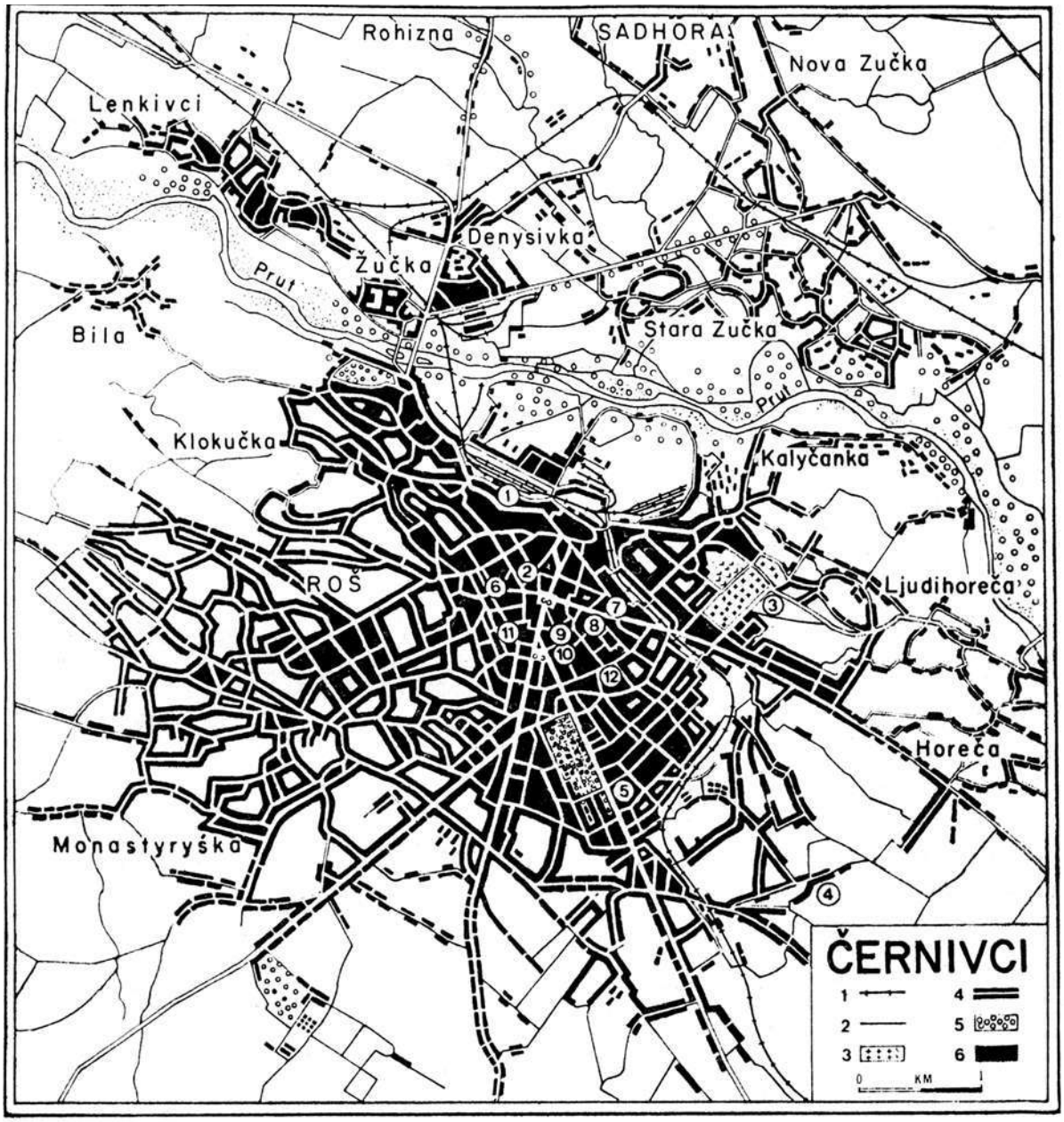




Панорама міста зі сходу в 1893 р.

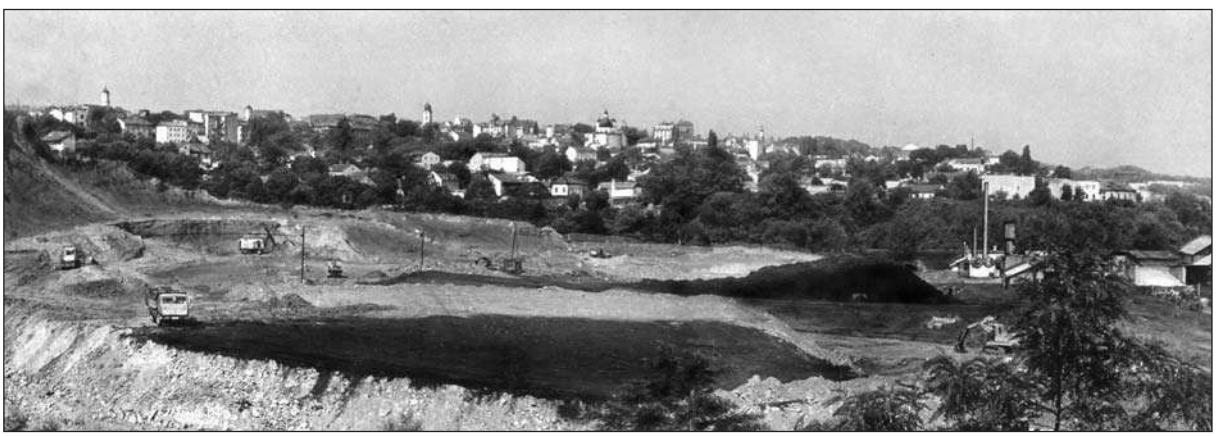
План міста початку XX ст. (перед 1907 р.)





План Чернівців із передмістями 1940-х рр. За А.Жуковським

Панорама міста з боку Виноградної гори. Фото автора 1986 р.





Панорама історичного середмістя з ратушної вежі. На обрії - бані православного собору. Фото автора 1986 р.



Панорама забудови кварталів, прилеглих до Театральної площі. Фото автора 1986 р.



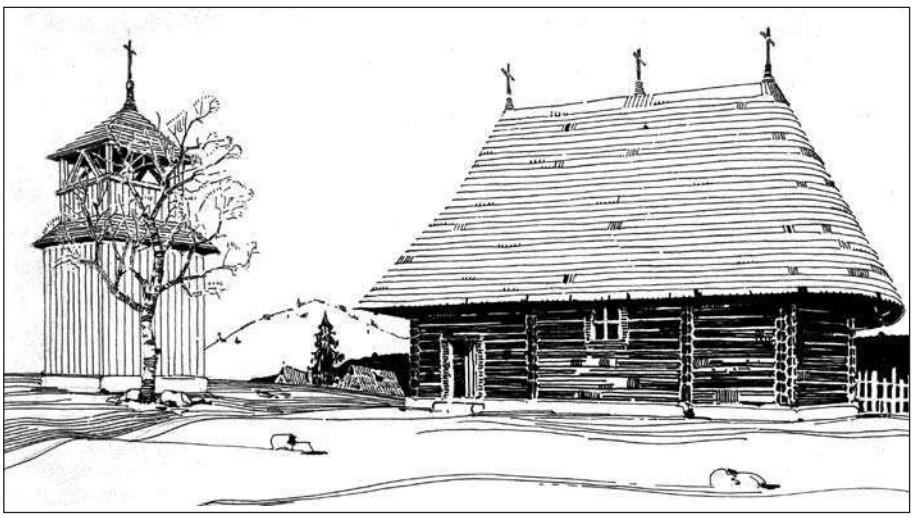
Огорожа й головний корпус митрополичої резиденції. Фото О.Ранчукова 1986 р.



Семінарський корпус митрополичої резиденції. Фото автора 1986 р.



Монастирський корпус митрополичої резиденції. Фото автора 1986 р.



Дерев'яна церква у передмісті Клокучка. Рисунок П.Юрченка

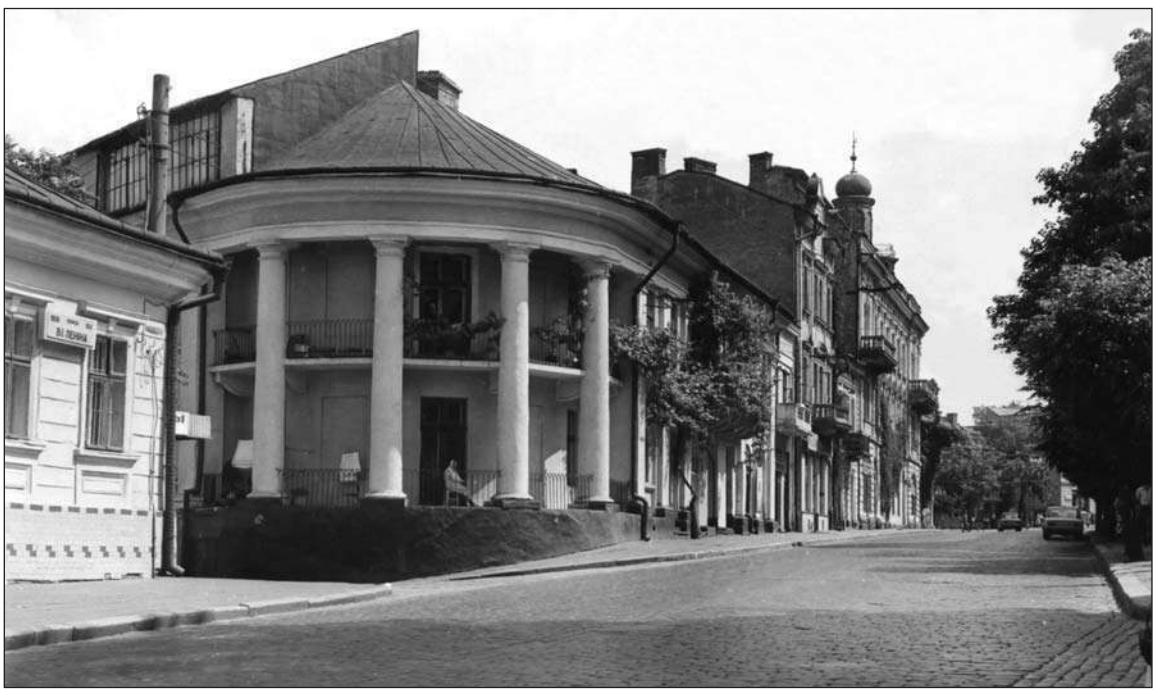


Головна вулиця з римо-католицьким костелом.
Фото автора 1986 р.



Наріжна вежа будинку банку, що відзначає вихід Герренгассе (вулиці О.Кобилянської) на Центральну площу.
Фото О.Ранчукова 1986 р.

Класицистичний житловий будинок 1830–х рр. на вулиці Головній.
Фото автора 1986 р.





Театральна площа.
Фото О.Ранчукова 1986 р.

Вулиця Жовтнева. У перспективі – костел Ісуса та будинок причту.
Фото Б.Колоска 1986 р.





Вулиця Ломоносова, зорієнтована на вежі вірменської католицької церкви. Фото автора 1986 р.

Вулиця Українська. У перспективі – вірменська католицька церква. Фото автора 1986 р.



Чигирин

Для українського народу Чигирин є містом особливого історичного значення. Це один із символів української національної ідентичності. Не випадково на початку XIX ст. гаслом українських масонів, котрі базувалися на Лівобережжі, було таке запитання–відповідь: "Де сходить сонце? — В Чигирині".

З 1648 р. Чигирин став резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького, фактичною столицею тодішньої Української держави (Гетьманщини), потужною фортецею, що відіграла вирішальну роль як у національно–визвольних державницьких змаганнях українців другої половини XVII ст., так і в протитурецьких війнах того часу.

Ландшафтна ситуація Чигирина дуже своєрідна: над рівнинною заплавою р.Тясьмина панує високе правобережне плато. Лінія пругу рельєфу робить різкий поворот зі сходу на південь, утворюючи вузький високий мис, за яким закріпилося найменування Кам'яної гори (її ще називають Замковою чи Богдановою горою). Цей високий мис, що його лінія вододілу зорієнтована з півдня на північ, є потужною ландшафтною домінантою і зоною найвищої композиційної активності: поставлені тут архітектурні споруди можуть домінувати в довкіллі у радіусі до 5 км. Тому саме тут за доби розквіту Чигирина у середині XVII ст. містилася міська цитадель (замок), а стрілку мису вінчала архітектурна домінанта — Миколаївська церква. На рівнині під Кам'яною горою, у завороті Тясьмина, лежав оточений стінами з баштами Поділ, або Нижній город, тісно забудований двоповерховими будинками, над якими вивищувалися ратуша й церкви. Садиба Богдана Хмельницького, вірогідно, займала проміжне становище — на підвищенні біля північного схилу Замкової гори. Активні й силуетно виразні архітектурні домінанти Замку й Нижнього міста замикали перспективи головних шляхів, які вели до Чигирина. Таким чином композиційний вплив архітектурного комплексу міста поширювався на досить значну територію.

У другій половині XVII ст. Чигирин привертав увагу численних мандрівників, дипломатів і військових інженерів. Завдяки їх словесним описам та кресленикам ми можемо скласти уявлення про місто доби його найвищого розвитку. Так, за словами сирійця Павла Алеппського, "цитадель Чигирина не має рівних собі в усій країні козаків за висотою, величиною гори, на якій її збудовано, за своєю просторістю й силою–силенною вод і боліт, що її оточують. З цієї причини вона дуже сильна" [226]. Турецький мандрівник Евлія Челебі 1657 р. відзначав: "Нині це міцна фортеця, що має три ряди стін... Цитадель стоїть на крутій скелі. Довкруг фортеці три смуги напрохідних ровів... У цитаделі стоять козацькі будинки, вкриті тертицями, з городами й садами. Там само — арсенал, прекрасні гармати, монастир із дзвіницею, схожою на башту. У Нижньому місті налічувалося десять тисяч будинків, укритих дранкою, 27 дзвіниць" [227] .

Найвизначнішим містобудівним об'єктом Чигирина є замок на Кам'яній горі, споруджений у кінці XVI ст., перебудований у середині XVII ст., висаджений у повітря 1678 р. та доруйнований протягом XIX ст. Його заснував на пустому стародавньому городищі черкаський староста Олександр Вишневецький згідно з привілеєм польського короля Сигізмунда III від травня 1589 р. Місце для замку не випадково обрали на Кам яній горі, що високо підноситься над рівнинною заболоченою заплавою річки Тясмин. Це була найвигідніша стратегічна позиція в цій місцевості. Згідно з люстрацією 1622 р. замок мав дерев'яну оборонну огорожу (паркан з дубового дерева зроблений і добре побитий, тобто з дахом) та три дерев яні башти, одна з яких була надбрамною.

Десь у 1630–х рр. (точна дата не встановлена) з'явилися земляні укріплення бастіонного типу, які в плані мали форму трикутника, що відповідало топографії плато на вершечку Кам'яної гори.

З 1648 р. Чигиринський замок став резиденцією українських гетьманів. У зв'язку з такою драматичною зміною статусу замок постійно модернізували відповідно до вимог новочасної європейської фортифікації. Такі заходи, вірогідно, здійснював Богдан Хмельницький, а також, як свідчать документи, гетьман Петро Дорошенко. Проте досі не вдалося достовірно з'ясувати, коли саме замок отримав муровані укріплення — фаси валів і бастіони староіталійської системи.

До нашого часу збереглися три вірогідні зображення чигиринського замку: це два топографічно точні плани, виконані 1678 р. відомим інженером–фортифікатором, шотландцем на російській службі Патріком Ґордоном, а також малюнок "Штурм Чигирина 1678 р." з літопису Самійла Величка. Ці два документи подають досить модерний розпланувально–просторовий устрій замку: його обриси, близькі до трикутника, визначені конфігурацією Кам'яної гори, на якій він розташований. Замкові мури включали тенальний фронт на гірському шпилі, бастіони й равеліни з напільного боку і по схилах гори. Оборонні огорожі були частково мурованими, частково — дерев'яно–земляними. Посеред замкового подвір'я на шпилі гори містилася Миколаївська церква, така ж тридільна й триверха, як і в Чернігівському зам-

ку. Вона була головною містобудівною домінантою довкілля, що добре видно на малюнку з літопису С.Величка. На замковому подвір'ї розташовувалися декілька одноповерхових будинків — коменданта, кордегардій, комор тощо. На плані П.Ґордона позначено кілька дерев'яних башт без верхів, які поєднувалися з бастіонними укріпленнями й слугували, вірогідно, своєрідними бастеями, на верхніх помостах яких встановлювали гармати.

Після усунення від влади гетьмана П.Дорошенка 1676 р. Чигирин утратив столичний статус. Чигиринський замок потерпів від турецької облоги влітку 1677 р., проте тоді туркам не вдалося його здобути. Навесні 1678 р., готуючись до наступного турецького нападу, П.Ґордон запроектував з напільного боку замку земляний кронверк (його в документах називали Новим Верхнім городом). Це було укріплення бастіонного типу голландської системи. Його збудували протягом чотирьох місяців. 8 липня 1678 р. розпочалася нова турецька облога. Через місяць, 10 серпня, з огляду на явне небажання московських воєначальників боронити Чигирин, а відтак і неможливість утримати замок супроти 200–тисячного турецького війська, П.Ґордон уночі вивів з нього гарнізон і висадив у повітря пороховий погріб та гармати, набиті порохом. Цим вибухом замок був зруйнований і вже ніколи більше не відновлювався. Місто було повністю сплюндроване, в ньому знищені всі архітектурні домінанти. Чигирин назавжди втратив колишнє політичне й стратегічне значення. За Прутським договором Росія уступила його Польщі.

Після розподілу Польщі з 1797 р. Чигирин стає повітовим містечком Київської губернії, а 1826 р. архітектор В.Ґесте складає проект його перепланування [228], руйнуючи розпланувальну структуру нерегулярного ландшафтного типу, збережену з XVII ст., накладенням абстрактної ортогональної мережі вулиць. Цей проект був успішно реалізований й "шахова" вулична мережа збереглася до наших днів. Натомість розпланування Чигирина доби Богдана Хмельницького нині безповоротно втрачено.

Найбільших руйнувань рештки Чигиринського замку зазнали не від турків чи інших нападників, а від містечкових підприємців, які протягом XIX ст. влаштували на Кам'яній горі виробництво млинових жорен з місцевого пісковику. Внаслідок цього зникла вся західна половина замкової території, оскільки в цьому місці гору понизили на декілька метрів.

Л.Похилевич, описуючи місто середини XIX ст., зазначає: "Чигирин уездный город не представляет ничего подобного городу. Это настоящая деревня, отличающаяся от других деревень помещением присутственных мест в каменном доме" [229]. Загалом, у XIX ст., за панування Російської імперії, Чигирин розділив гірку долю інших визначних міст Ґетьманщини. Найлаконічнішу образну характеристику станові Чигирина дав Тарас Шевченко в поемі "Гайдамаки":

"Ґетьмани, гетьмани, якби–то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн" [230].

Поет точно підмітив суть містобудівної політики імперії стосовно столичних міст Ґетьманщини — Чигирина, Батурина й Глухова: перетворити їх на рядові адміністративні центри найнижчого рангу — повітові й заштатні містечка. Таким же мізерним містечком Чигирин був і за радянської влади: з усіх районних центрів Черкаської області він мав найнижчий рівень розвитку міської інфраструктури. Фактично, це було велике село.

Перші наукові дослідження Чигирина здійснив Г.Логвин (1910–2001) у 1953 р. Вони стали даниною поваги й пам'яті своїй малій батьківщині (вчений походив з Чигиринщини). За результатами цих досліджень 1954 р. був виданий історико–архітектурний нарис "Чигирин і Суботів". А в Архіві пам'яткоохоронної документації Державного комітету України з будівництва та архітектури збереглася папка з матеріалами наукового звіту Г.Логвина про польові дослідження, проведені ним у Чигирині й Суботові у травні й жовтні 1953 р.

Загальноісторичний і політичний контекст цих архітектурознавчих досліджень зараз цілком зрозумілий: комуністичний режим готувався відзначити у 1954 р. 300–річчя Переяславської ради — так званого воз'єднання України з Росією. Під цю дату готувалися не тільки сумнозвісні "Тези ЦК КПРС", а й проводилися конференції, видавалися книжки, дозволялося навіть здійснити деякі наукові дослідження. Цією можливістю й скористався Г.Логвин. У травні 1953 р. він здійснив протягом тижня попередні обстеження в Суботові й Чигирині на предмет з'ясування можливості й доцільності проведення згодом ширших досліджень решток і пам'яток доби Хмельниччини. Судячи з першого короткого звіту, дослідник увесь час пробув у Суботові, бо про дослідження в Чигирині не згадано жодним словом. З'ясувавши перспективність подальших досліджень й відзвітувавши про це, Г.Логвин у жовтні того ж року розпочав ґрунтовніші дослідження на місці. Цього разу він попрацював і в Суботові, і в Чигирині, про що свідчить його ілюстрований Відчит, зданий після завершення досліджень до відділу охорони пам'яток архітектури Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР.

Ці матеріали, які послужили основою нарису "Чигирин і Суботів" [233], становлять самостійний інтерес, бо добре ілюструють особливості дослідницького почерку автора, котрий не тільки умів бачити і показати іншим українське мистецтво "з висоти пташиного польоту", а водночас — міг прецизійно, у кращих академічних традиціях науково дослідити одну пам'ятку чи групу пам'яток, що й засвідчила його робота в Чигирині та Суботові.

Під час архітектурно–археологічних досліджень Чигирина 1953 р. Г.Логвин розкопав оборонні мури замку, виявив так званий бастіон Дорошенка на південно–східному розі замку (дослідник у звіті назвав його вежею), розвідковими шурфами встановив напрямок міського кам'яного муру XVII ст., який охоплював місто зі сходу і півдня. Його фундаменти були досліджені у дворі будинку теперішньої райдержадміністрації та ще на двох садибах. Ці мури були збудовані з ламаного каменю–пісковику. Замкову Миколаївську церкву дослідник на підставі текстових та іконографічних матеріалів XVII ст. вважав мурованою, за типом подібною до Покровського собору в Харкові. На основі цих досліджень, залучаючи матеріали іконографії, Г.Логвин виконав гіпотетичну реконструкцію архітектурно–містобудівного устрою Чигирина станом на літо 1678 р.

Авторові цієї книги в 1987 р. довелося розв'язувати незвичайну проблему при розробленні на прохання київського інституту Діпромісто історико–містобудівної підоснови Чигирина. Йшлося про виконання історико–архітектурного опорного плану міста, яке не мало тоді жодної пам'ятки архітектури! Тут не збереглося жодної церковної споруди, жодної архітектурної домінанти. На той час Чигирин був районним центром Черкаської області й розвивався (якщо те животіння можна було назвати розвитком) за генеральним планом 1979 р. Оскільки в місті не було не те що пам'яток архітектури, а й взагалі більш–менш виразних архітектурних споруд, то його своєрідність визначалася ландшафтним об'єктом — Богдановою горою, яку 1974 р. увінчали високим багатофігурним пам'ятником Богдану Хмельницькому понад 18 м заввишки. Цей пам'ятник, не надто високих мистецьких якостей, завдяки точно знайденому масштабу і вдалому розташуванню в ландшафті став не тільки містобудівною домінантою, а й своєрідним історичним символом міста. Окрім цього монумента, в містечку були пам'ятні знаки, що відзначали місця поховання захисників Чигирина XVII ст. на Богдановій горі та ймовірне місце резиденції Богдана Хмельницького. Збереглося й кілька цікавих будівель XIX — початку XX ст. — житлові будинки, земська й парафіяльні школи. Масова забудова була садибною, одноповерховою. Тільки центральна площа біля підніжжя гори з будівлями районної влади (1954 р., архітектор О.Возний) та будинку культури кінця 1970–х рр. формували семантично наповнений і співмасштабний людині фрагмент архітектурного середовища.

У 1970–х та на початку 1980–х рр. у Чигирині з'явилося чимало немасштабних середовищу кількасекційних житлових п'ятиповерхівок, які порушили містобудівну структуру, знизили композиційно–видовий вплив головного містоформівного чинника — Богданової гори.

Необхідність наших досліджень була продиктована планами будівництва Чигиринської АЕС та містечка атомників — фактично паралельного міста з 9–16–поверховою забудовою. Тоді, одразу ж після аварії на Чорнобильській АЕС, багато хто очікував, що саме будівництво АЕС або парогазової електростанції в Чигирині — це єдиний шлях роз'язання соціально–економічних проблем розвитку міста, єдиний шанс вивести його з безнадійної відсталості. Подальший хід подій показав безпідставність таких сподівань. Проте у зв'язку з проектованим значним будівництвом постала цілком реальна і гостра проблема: як композиційно вирішити поєднання двох типів забудови — нової багатоповерхової з історичною малоповерховою, як забезпечити тактовне введення масиву нової забудови у дуже своєрідний ландшафт, що відзначається високими композиційними якостями.

Нашими дослідженнями було доведено, що попри відсутність архітектурних шедеврів Чигирин характерний високим ступенем історичної та ландшафтної своєрідності. Отже мова йшла саме про збереження містобудівної своєрідності колишньої гетьманської столиці. Ці питання вирішував Історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток історії та культури Чигирина, опрацьований нами 1987 р. в інституті КиївНДІТІ за участю архітекторів С.Косенка, В.Ленченка, Н.Логвин. Ми виявили й класифікували архітектурну й містобудівну спадщину, визначили зони охорони пам'яток (з урахуванням щойно виявлених пам'яток), дали рекомендації щодо реконструкції та забудови міста. Було запропоновано внести до державних переліків пам'яток Богданову гору як комплексну пам'ятку археології, історії, містобудування і ландшафту з огляду на те, що вона визначає своєрідність міста й лишилася єдиним наочним свідченням його бурхливої історії. При визначенні системи охоронного зонування ми виходили з композиційно–видового впливу Богданової гори. Тому режим регулювання забудови передбачає забезпечення видимості не менше 2/3 цієї ландшафтної домінанти в радіусі до 2 км, а також необхідність збереження вільного від забудови видового коридора уздовж автошляху з Черкас, звідки Богданова гора оглядається у найвигідніших ракурсах. Окрім цього, слід витримувати

масштабну відповідність між горою та масивом нової багатоповерхової забудови. Для визначення відповідних параметрів були викреслені перспективи з тих точок, з яких Богданова гора і район нової забудови сприймалися б у одному видовому кадрі. На цій основі поверховість нової забудови лімітується від двох (біля берега р.Тясьмина) до 14 поверхів (на відстані понад 2 км від Богданової гори).

Таким чином, при належному врахуванні всіх композиційних чинників завдання збереження традиційного характеру середовища історичного міста не суперечать імперативам сучасного розвитку.

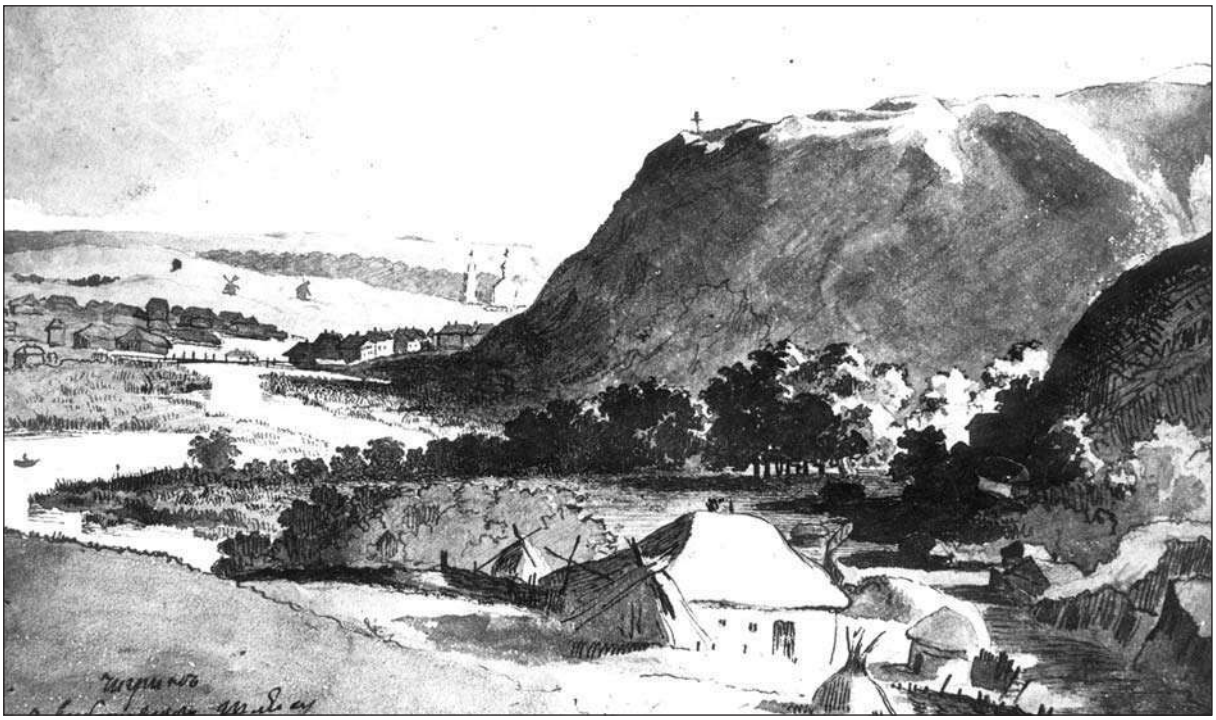
Історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток Чигирина було схвалено містобудівною радою відділу в справах будівництва та архітектури Черкаського облвиконкому та затверджено рішенням Черкаського облвиконкому від 15.02.1988 № 40. За результатами наших досліджень зроблено два принципових висновки, які згодом радикально вплинули на долю Чигирина і Чигиринщини: доведено необхідність реконструкції Богданової гори з частковим відтворенням укріплень замку Б.Хмельницького–П.Дорошенка; показана доцільність створення на базі культурної і природної спадщини міста й околиць (Суботів, Мотронинське городище й монастир, Холодний яр) історико–культурного заповідника. Остання позиція виключала розміщення в Чигирині чи околицях будь–яких промислових гігантів на кшталт АЕС чи іншої великої електростанції.

Державний історико–культурний заповідник у Чигирині створено 1989 р. Статус національного надано 1995 р. з підпорядкуванням Міністерству культури і мистецтв України. Тоді ж у зв'язку зі святкуванням 400–річчя Богдана Хмельницького в Чигирині здійснено деякі заходи щодо його впорядкування та виявлення культурно–історичного потенціалу: у центрі міста відтворено комплекс повітових присутствених місць початку XIX ст., у якому розміщено музей Богдана Хмельницького; збудовано Покровську каплицю–усипальницю на колишньому козацькому цвинтарі XVII ст., впоряджено міські вулиці.

На наш погляд, особливої уваги заслуговував ключовий об'єкт Чигирина — Богданова гора, історико–культурне значення якої не було виявлене належним чином. Цей недолік мала компенсувати запропонована нами ще в 1987 р. натурна фрагментарна реконструкція замку станом на літо 1678 р. (до руйнування) з означенням на місцевості трасування фортифікаційних ліній, місць розташування башт і бастіонів, в'їзних вузлів, з можливим натурним відтворенням однієї–двох башт. Для такої реконструкції були всі наукові підстави — детальні описи замку XVII ст., плани П.Ґордона, інші зображення. Ця ідея в подальшому отримала належний розвиток. У 1989–1992 рр. українські археологи під керівництвом П.Горішнього повністю розкопали на Замковій горі рештки мурованого наріжного бастіону Дорошенка, виявленого ще Г.Логвином 1953 р. Науковцями інституту НДІТІАМ (С.Кілессо, М.Андрущенко, Т.Бажанова, В.Ленченко, О.Кобенко) опрацьовано проект реставраційного відтворення бастіону, який реалізується з 1995 р. Фрагментарне відтворення Чигиринського замку було передбачене й урядовою Програмою відтворення визначних пам яток історії та культури, затвердженою 1999 р. Проте й досі, через 10 років після розкопування, практичні роботи з архітектурної реставрації цієї невеликої за обсягом споруди не завершені. Це нехлюйське ставлення до такої унікальної в загальнодержавному масштабі, єдиної в Чигирині автентичної пам'ятки часів Богдана Хмельницького, виявляє нам не декларовану на словах, а справжню політику цієї держави стосовно української національної спадщини.

"Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? чого стояв?
І на сміх не скаже!!" [231].

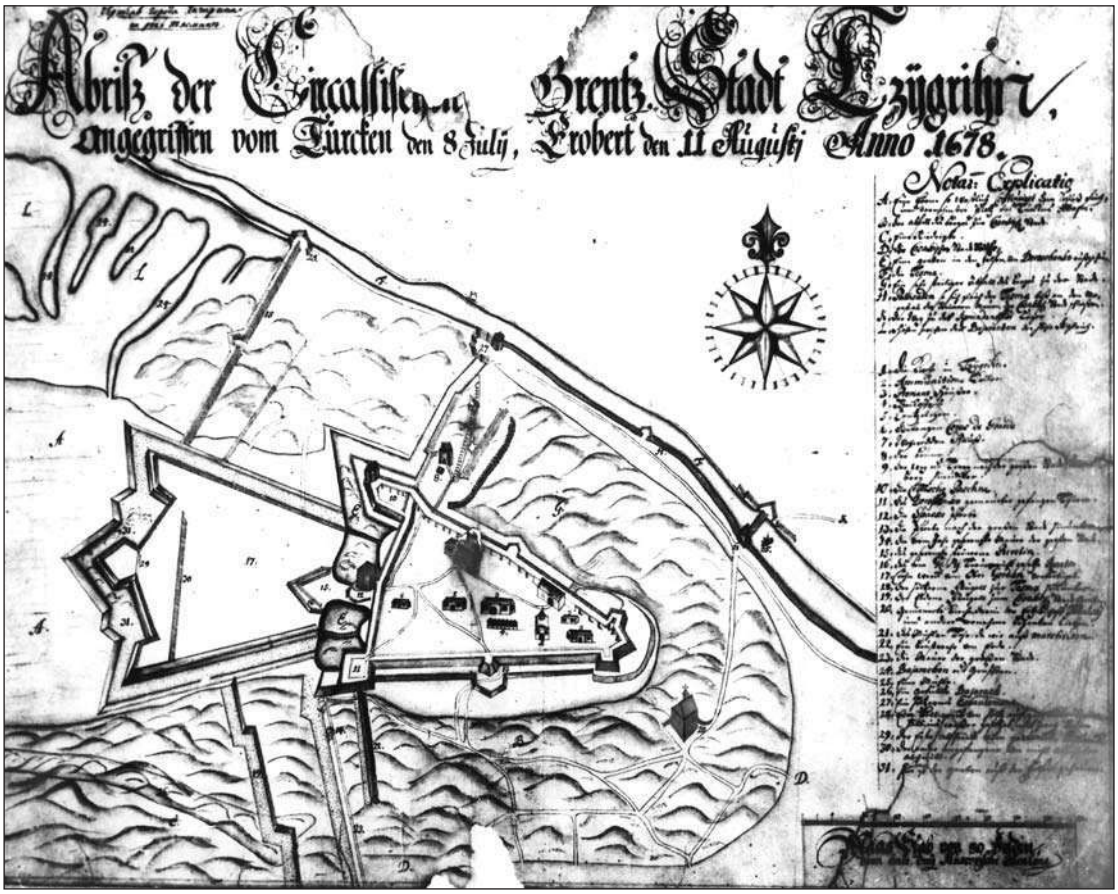
Літ.: [23, 46, 193, 198, 226–234].



Чигирин із Суботівського шляху. Малюнок Т.Шевченка 1845 р.

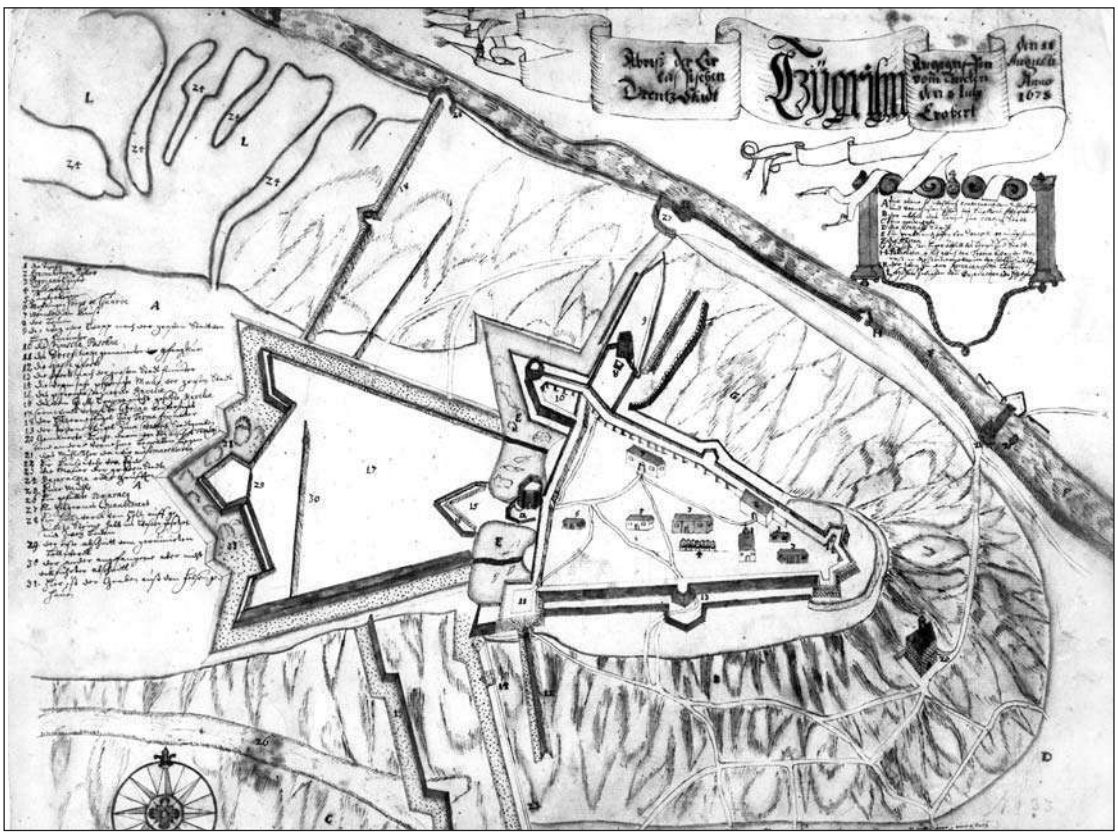


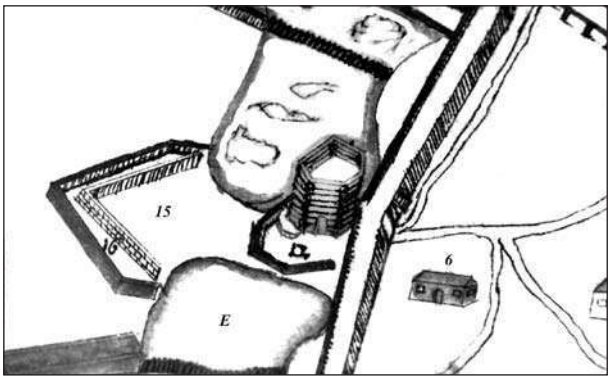
Богдан Хмельницький. Гравюра В.Гондіуса 1651 р.



План Чигирина П.Гордона 1678 р.

Фрагмент другого плану Чигирина П.Гордона 1678 р.

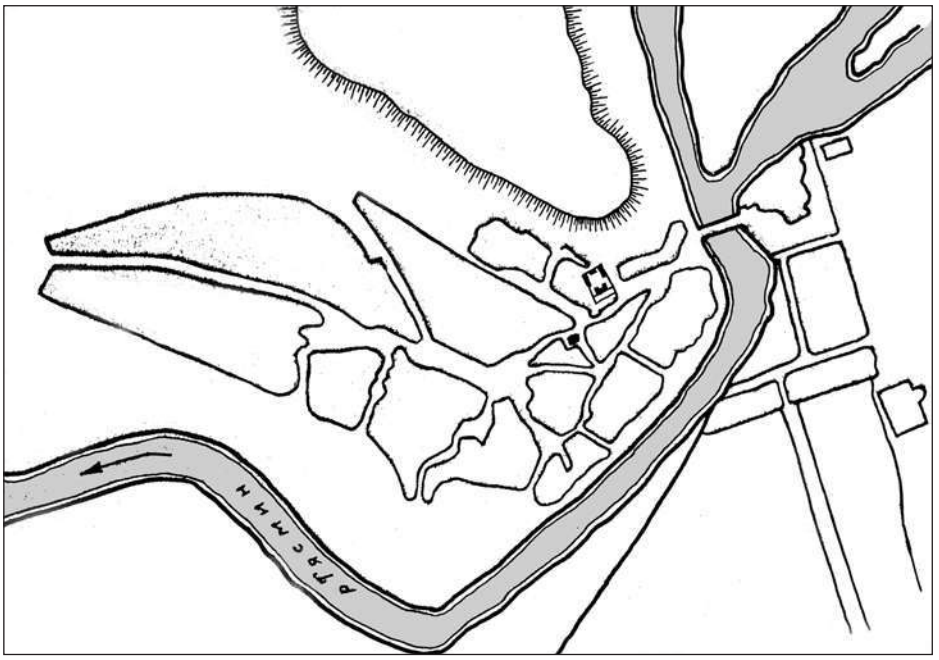




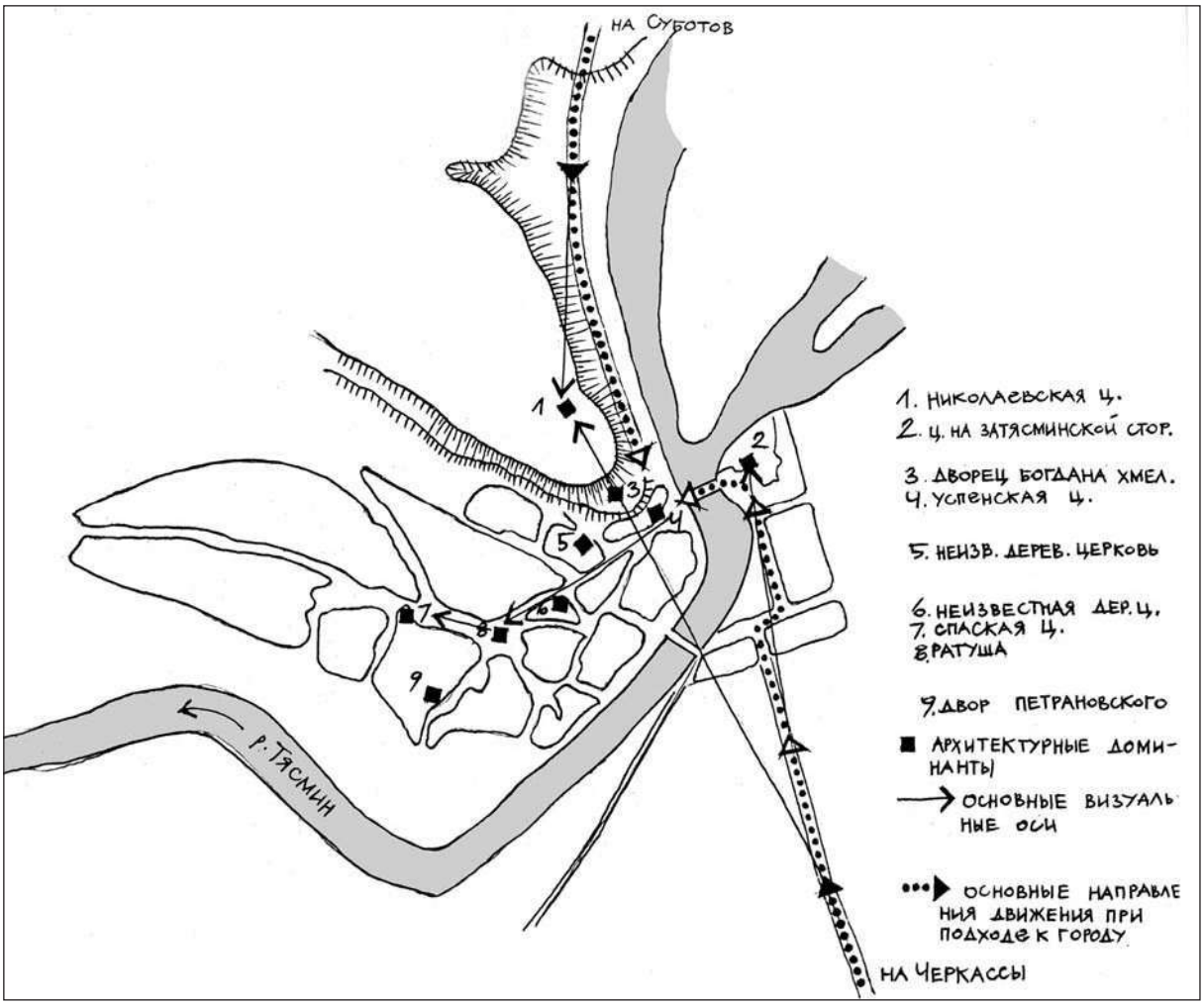
Фрагмент плану П.Гордона



Турецька облога Чигирина. Малюнок з літопису Самійла Величка. Прорис Т.Бажанової

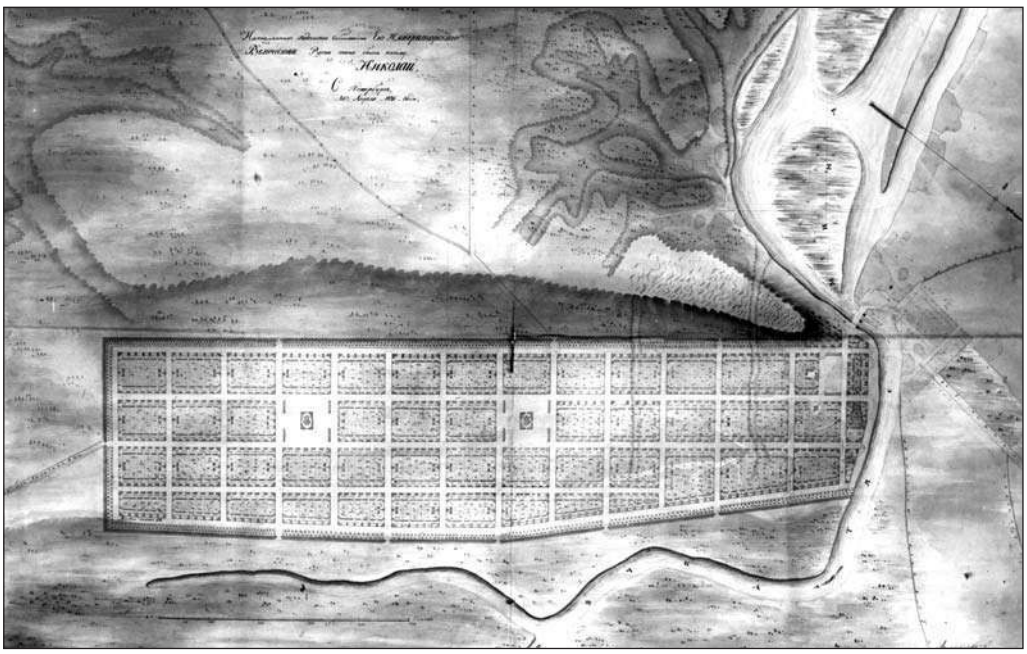


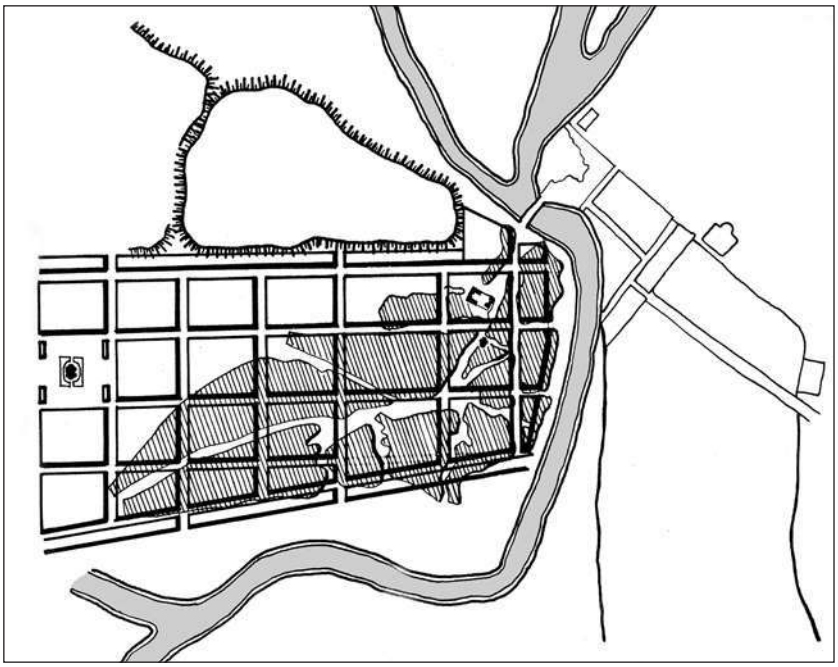
План Чигирина до перепланування 1826 р. Реконструкція автора



Аналіз містобудівної композиції Чигирина у другій половині XVII ст. Кресленик С.Косенка за матеріалами автора

Проект перепланування Чигирина архітектора В.Гесте 1826 р.

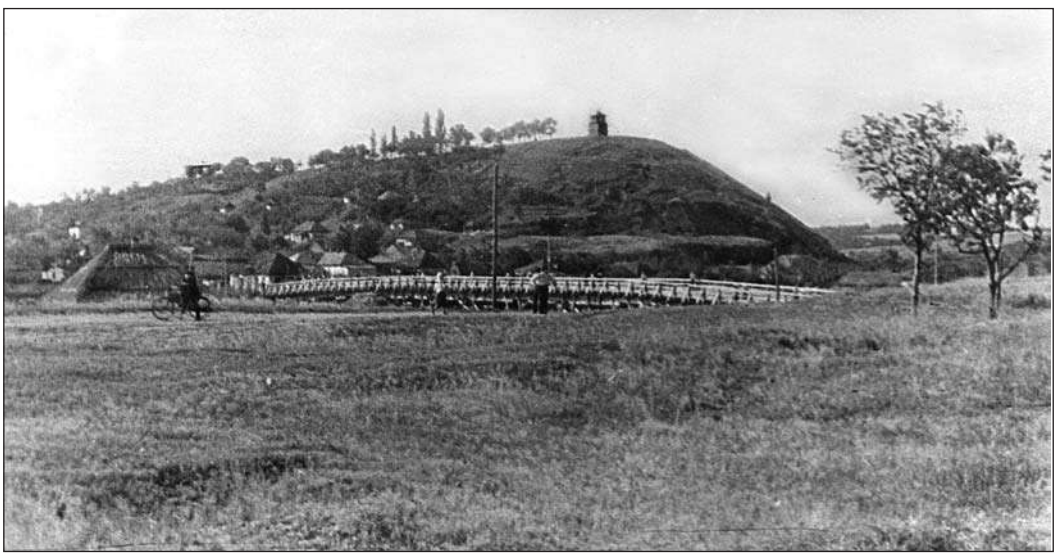




Характер накладення регулярної мережі вулиць 1826 р. на старовинну розпланувальну структуру Чигирина. Реконструкція автора

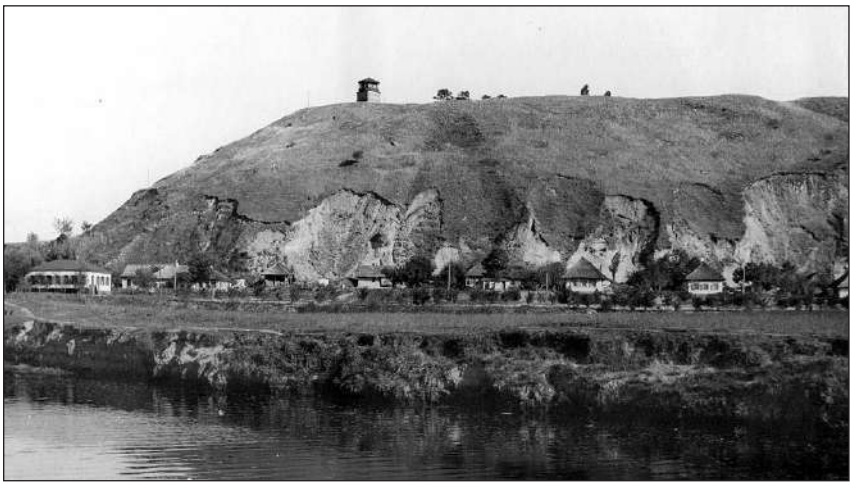


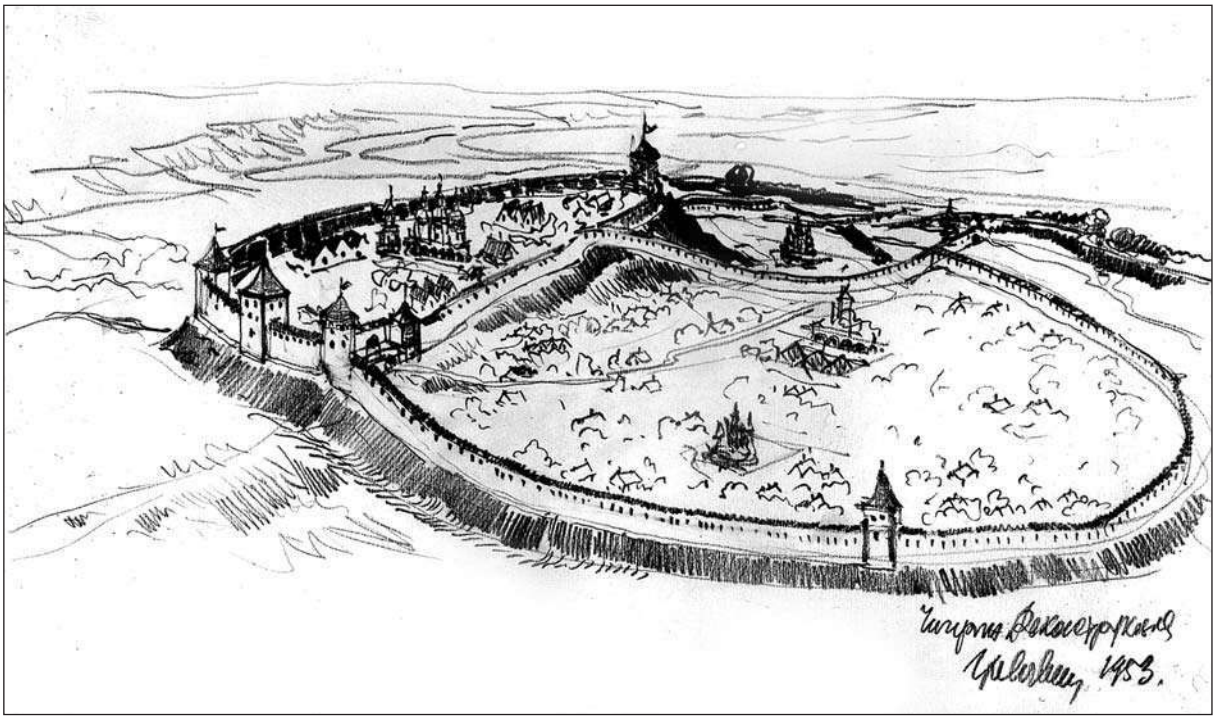
Чигиринський дівочий монастир. Малюнок Т.Шевченка 1845 р.



Богданова гора з північно-східного боку. Фото Г.Логвина 1953 р.

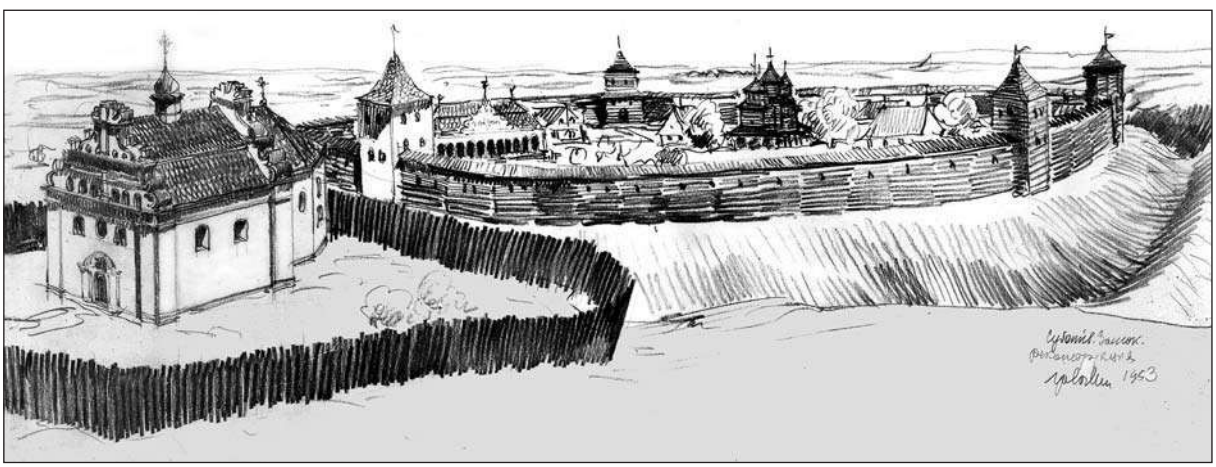
Богданова гора з західного боку. Фото Г.Логвина 1953 р.





Чигирин у другій половині XVII ст. Вигляд з південного сходу. Ескіз реконструкції Г.Логвина 1953 р.

Замок Богдана Хмельницького в Суботові. Реконструкція Г.Логвина 1953 р.



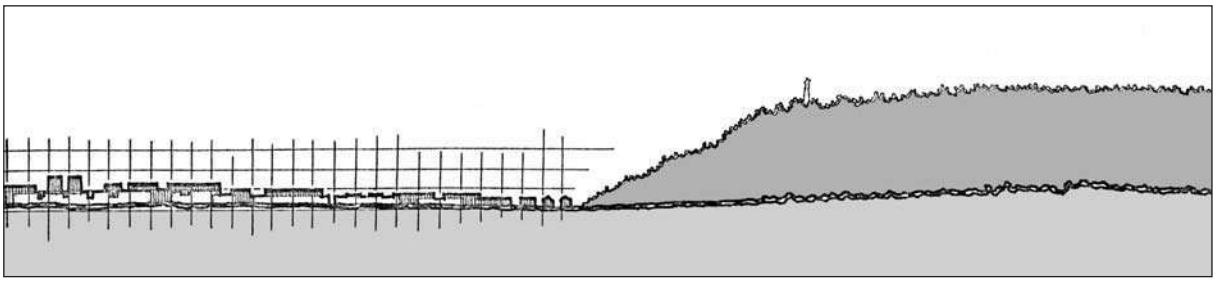


Схема композиційного вирішення прилягання проектованої забудови до історично сформованого середовища при візуальному сприйнятті в одному видовому кадрі Богданової гори й району нової забудови з нижніх відміток у заплаві р.Тясьмина. Кресленик автора та С.Косенка

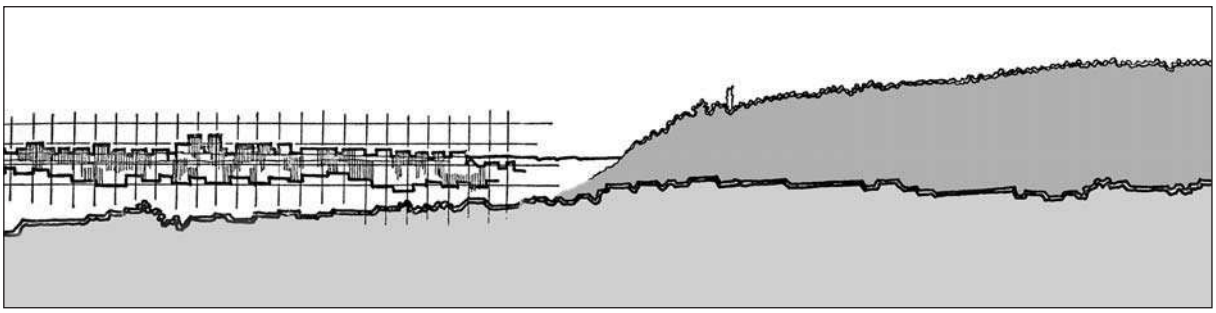
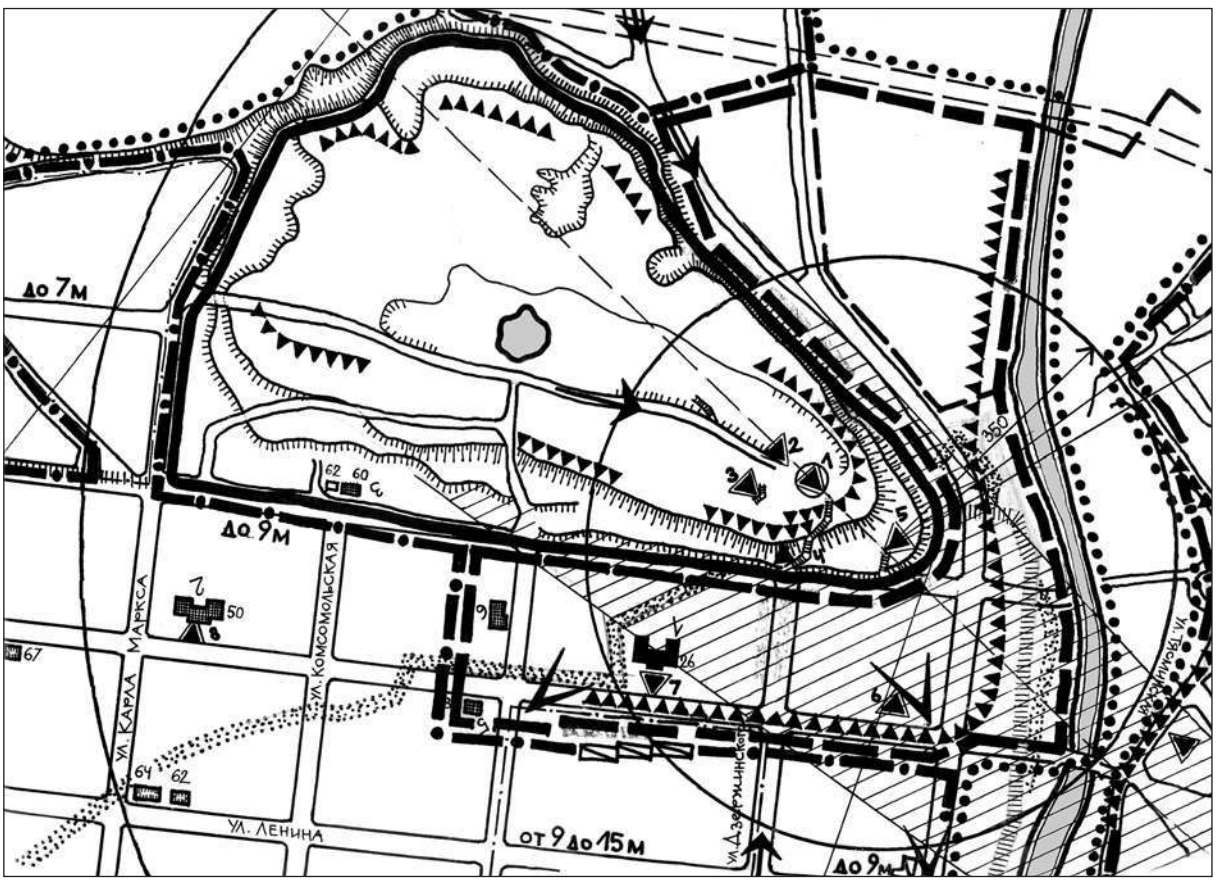


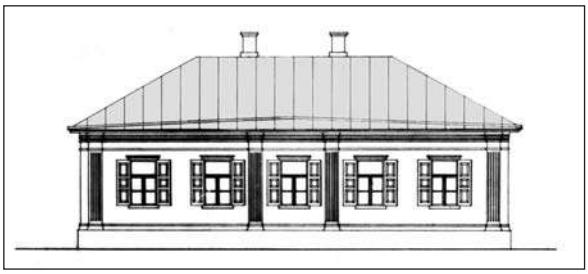
Схема композиційного вирішення прилягання проектованої забудови до історично сформованого середовища при візуальному сприйнятті в одному видовому кадрі Богданової гори й району нової забудови з верхніх відміток плато. Кресленик автора та С.Косенка

Фрагмент Історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток Чигирина. Центральна частина міста. Кресленик автора та С.Косенка

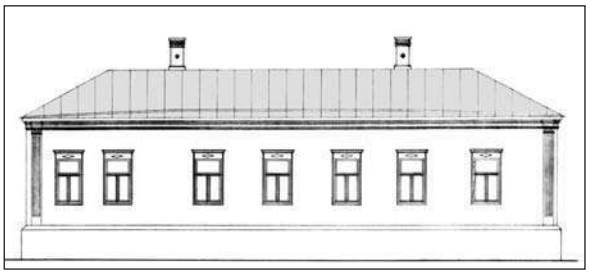




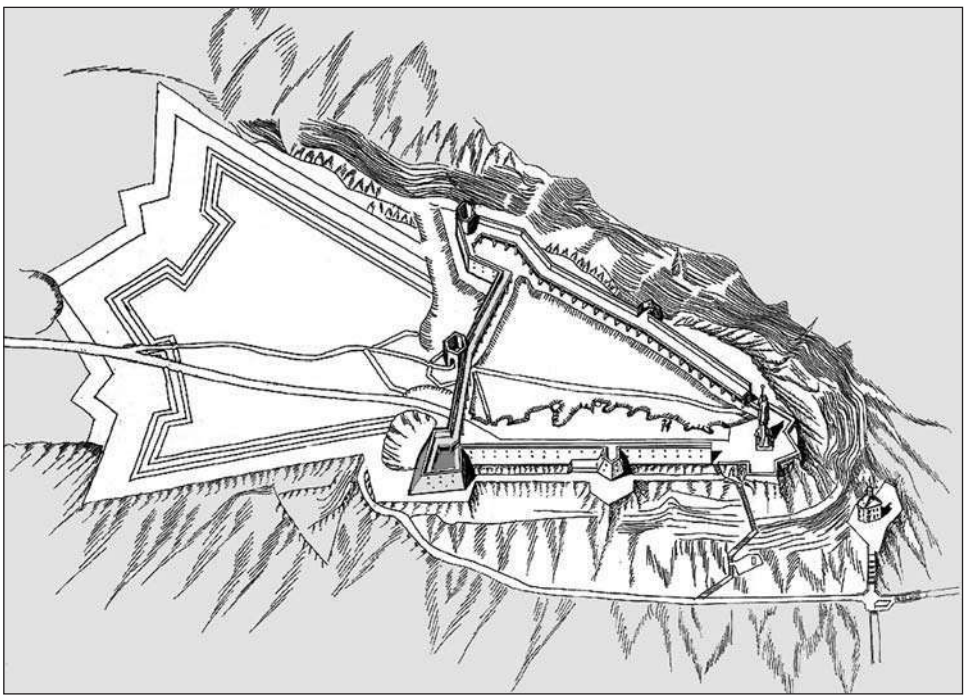
Аналіз композиційно-видового впливу Богданової гори.
Кресленик автора та С.Косенка.
Позначені:
– зони видимості
– зона формування видів
– особливо цінні видові зони
– пороги візуального сприйняття в радіусах 350 м, 1000 м, 2000 м
– видові вісі, точки, фронти



Житловий будинок в Чигирині.
Обмір Академії архітектури УРСР 1947 р.

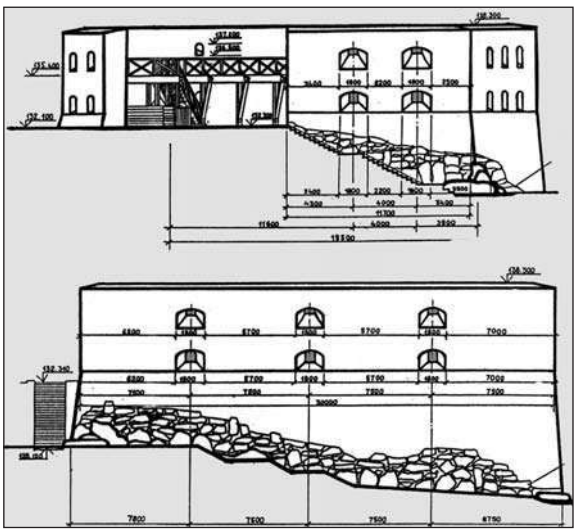


Будинок в Чигирині.
Обмір Академії архітектури УРСР 1947 р.



Реконструкція Чигиринського замку.
За С.Кілессо, М.Андрущенком, Т.Бажановою.
Сірим тоном виділено наріжний так званий бастіон П.Дорошенка, розкопаний археологами в 1989-1992 рр.

Проект реставраційного відтворення бастіону П.Дорошенка.
За С.Кілессо, М.Андрущенком, Т.Бажановою



Рештки бастіону П.Дорошенка.
Фото автора 1998 р.



Полтава

Полтава є одним з найвизначніших і найвідоміших історичних міст нашої держави. В історію і культуру України та Росії вона увійшла як символ "Полтавської перемоги 1709 р." для росіян і "Полтавської трагедії 1709 р." — для свідомої частини українців. Вона також знаменита як місто, де найяскравіше втілилися архітектурно–містобудівні засади класицизму. Однак у всьому цьому, на наш погляд, панує певна однобічність, зумовлена, як це не парадоксально, недостатньою вивченістю такого знаменитого міста. Високий культурно–історичний статус, добра вивченість і збереженість спадщини російського імперського класицизму затьмарили все, пов'язане з розвитком Полтави у попередню добу. Тільки завдяки нашим дослідженням 1980–х — 1990–х рр. [235–245] з'ясовано, що видатні за своїми архітектурно–мистецькими якостями розпланування і забудова початку XIX ст. не здійснювалися на порожньому місці, а були лише тактовною, хоча й досить сміливою, реконструкцією містобудівної структури, яка сформувалася за часів найбільшого розквіту українських міст доби Гетьманщини (XVII–XVIII ст.). Основні композиційні вузли тодішньої міської структури зберегли і навіть посилили своє містоформуюче значення після перепланування доби класицизму й визначали архітектурно–містобудівний устрій Полтави аж до середини XX ст. Тому вивчення процесів формування і еволюції одного з найцікавіших історичних міст України видається вельми важливим у контексті дослідження історії українського містобудування.

Найстабільнішими чинниками упродовж розвитку міста були ландшафтні — рельєф місцевості й гідрографічна мережа. Ландшафтна ситуація Полтави дуже виразна: просторовий терен поділяється на дві різко відмінні зони — низинну заболочену заплаву р.Ворскли й високе надворсклянське плато, порізане ярами, по яких раніше протікали струмки. На цьому плато вирізняються три панівні висоти (з півдня на північ): на одній із них — комплекс колишнього Інституту шляхтянок; друга називається Городищем або Старим городом і є найдавнішим центром Полтави; на третій висоті розташований Хрестоздвиженський монастир. Плато найближче підходить до річки в районі Городища і монастиря. Прилегла до них частина правобережної заплави р.Ворскли називається традиційно, як і в багатьох інших українських містах — Подолом. Плато розчленовують яри Очеретянка, Кобищани, Мазурівка, Панянка, Бойків, Здихальний. Очеретянка обмежує міський терен з півдня, пролягаючи з північного заходу на південний схід. Рівнобіжний Кобищанський яр з'єднується з Очеретянкою, обмежуючи з південного заходу мисовидну висоту, на якій міститься Інститут шляхтянок. Цю висоту від Городища відділяє яр Мазурівка. Північною межею Городища був яр Панянка. На північ від Панянки рівнобіжно проходить Бойків яр, який впадає у Здихальний яр, що іде з півночі на південь, відділяючи від плато Монастирську гору. Місцевість на схилах цих двох ярів називається Підмонастир'ям.

Порівнюючи старі плани Полтави, починаючи з 1709 р., із сучасною ситуацією, можна спостерегти деякі зміни топографії: яри поступово видовжувалися і розширювалися, виникали нові. Так, на планах 1709 р. яр Панянка взагалі не позначений, а Мазурівка — дуже вузька. План 1802 р. вже фіксує Панянку. Започаткував цей яр фортечний рів, розмитий весняними водами. Розширення Мазурівки помітне навіть при порівнянні планів 1709 та 1730–х рр. А от яри Кобищани, Бойків, Очеретянка і Здихальний, судячи з матеріалів старої картографії, помітно не змінилися.

Полтавський терен відзначається дуже складною гідрографічною мережею. Річка Ворскла, що протікає з півночі на південь, має багато рукавів, стариць, заток. Ліворуч у неї впадає р.Коломак. На правобережжі Ворскли у Здихальному яру протікає однойменна річка, що має і другу назву — Рогізна. У неї впадають численні струмки, що витікають із ярів: Чорний (Кобищанський), Полтавка (у Мазурівці), Панянка, Рудьки, Тарапуньки. І хоча нині внаслідок антропогенних змін гідрологічного режиму більшість з них пересохли, у давнину вони відігравали значну роль при розміщенні й розвитку сельбища. Усі ці річечки й струмки перед впадінням у р.Ворсклу петляли у вузькій правобережній заплаві, насичуючи її вологою, заболочуючи і роблячи заплавні терени непридатними для поселення і забудови.

Зате схили плато, порослі лісом, були дуже зручними для розташування сельбища. Лінії вододілів і вісі тальвегів тут майже рівнобіжні й трасуються з північного заходу на південний схід. При розміщенні поселень на мисоподібних виступах південно–східної орієнтації досягалася максимальна інсоляція в ранкові години, що зумовлювало добрі санітарні умови мешкання.

У давнину при доборі місця для поселення першорядну роль відігравали військово–топографічні чинники: обиралися ділянки, що панували над довкіллям; для оборони максимально використовувалися природні рубежі. Цим умовам відповідала висота, що зветься Городищем і з півдня омивається р.Полтавкою. Ця висота трикутна в плані, з двох боків має крутосхили й тільки з третього, напільного боку потребувала штучних укріплень. На північний захід від Городища простяглося рівнинне плато — резерв територіального розвитку. Висота, на якій міститься монастир, також займає вигідне стратегічне становище, проте майданчик на її вершині замалий для поселення.

За такої природної ситуації розпланування мало врахувати природні лінії і рубежі. Рельєф місцевості, його просторові й візуальні властивості справляли вирішальний вплив на формування об'ємно–просторової композиції поселення: вершини пагорбів і мисоподібні виступи як зони високої композиційної активності використовувалися для зведення тут архітектурних домінант, які панували в довкіллі.

Етапність розвитку Полтави визначається основними переламними моментами, яких в історії міста було декілька. Тож містобудівний розвиток Полтави має такі основні етапи:

1. 1608–1802 рр.: слобода, а згодом — полкове місто Гетьманщини.
2. 1802–1917 рр.: губернське місто Російської імперії.
3. 1919–1990 рр.: обласний центр Радянського Союзу.

Як свідчать матеріали археологічних досліджень, сельбище на Городищі виникло ще у ранньоскіфську добу (VII–VI ст. до н.е.). Згодом тут були поселення роменської культури та Княжої доби, розвиток яких припинився після монголо–татарського погрому. Поселення під назвою Полтава згадується у документах під 1430 р. У 1608 р. великий коронний гетьман Польсько–Литовської Речі Посполитої Станіслав Жолкевський заснував фортецю в Полтаві, яка була тоді "пустою слободою" на правому високому березі р.Ворскли, на межі Дикого Поля над Муравським шляхом, яким татари зазвичай ходили в Україну. 1630 р. король Зигмунт III надав "слободу пусту, звану Полтаву" своєму секретареві Бартоломею Обалковському. Від 1641 р. Полтава виступає вже як "город" у руках Мартина Калиновського. На Спеціальній карті України Г.–Л. де Боплана 1650 р. Полтава позначена досить потужною фортецею. Уже в ті часи сельбище розпросторилося далеко за межі Городища. Економічним підґрунтям цього був розвиток з 1630–х рр. будного промислу у підпорядкуванні королівських комісарів. На полтавських будах виробляли поташ і селітру. Тож фортеця на Городищі стала осередком цілої системи поселень будників. Ці поселення мали свої особливості: оскільки буди є лісовим промислом, то й поселення будників уважалося не селом і не містом, а слободою. Забудова такої слободи була розосередженою, хати ставилися на значній відстані одна від одної, резервуючи території для розвитку промислу. У таких поселеннях до складу сельбища включалися й малопридатні ділянки — балки, схили ярів, заплави річок. Тому полтавський Поділ почав заселятися, вірогідно, ще в першій половині XVII ст. 1647 р. за інвентарем Вишневецького в Полтаві налічувалося 812 господарських дворів. Десь тоді ж із північного заходу від фортеці на плато з'явилося неукріплене передмістя. Власне, тоді Полтавою вважали тільки фортецю, а сельбище за її межами вважалося передмістями й слободами, що мали свої найменування: Кулики, Кривохатки, Поділ, Кобищани, Павленки. Ремісники одного фаху селилися тут цілими вулицями, такими як Гончарна, Ковальська, Чоботарська. Після 1650 р. з'явилася слобідка біля щойно заснованого Хрестоздвиженського монастиря. Протягом XVIII ст. вона розширилася на північ, так само, як і сельбище на Подолі. У XVIII ст. з'явилася забудова у Бойковому яру і Підмонастир'ї, у Кобищанському яру та за ним. А на середину століття Полтава вже мала одну з найбільших сельбищних територій серед полкових міст Гетьманщини. Причому ця територія була чітко структурованою. Головним структуроутворюючим чинником у XVII–XVIII ст. була система укріплень.

У 1608 р. Городище уфортифікували: дуже круті східні й південні схили його укріпили частоколом, а з напільного північно–західного боку (по трасі теперішньої площі Леніна) викопали рів і насипали вал. З півдня фортецю омивала маленька річка Полтавка, що витікала з Мазурівки. Істотною вадою первісної фортеці була відсутність на її території джерела води. Тому у 40–х рр. XVII ст. під орудою польського коронного гетьмана Станіслава Конецпольського фортецю розширили майже вдвічі, включивши до її складу Мазурівку й частину плато на південний захід від неї. Відповідно і виникли назви фортеці — Стара (первісна частина) і Нова Полтава.

Первісні укріплення були дуже архаїчні — у вигляді невеликих земляних бастіонів напівкруглої та простокутної форми в плані, сполучених валами. На розі, приблизно там, де нині стоїть так звана Ротонда дружби народів, був великий, підковоподібного плану бастіон. Певно, найважливіші ділянки оборони посилювалися рубаними дерев'яними баштами. В'їздова брама містилася з північного заходу.

З 1648 р. Полтава стала центром Полтавського козацького полку. Після Переяславської угоди 1654 р. Полтавській фортеці надавалося великого значення, тож 1658 р. під орудою полтавського полковника Мартина Пушкаря її ремонтували. Для цього спеціально присилали з Москви воєводу А.Чиркова. Влітку того ж таки року Полтаву здобули штурмом і спалили війська повсталого проти Москви гетьмана Івана Виговського. Після того з наказу московського уряду фортецю відбудували.

На час облоги Полтави українською і шведською союзними арміями 1709 р. фортеця вже мала досить розвинену систему укріплень, близьку до бастіонної — у вигляді неправильного полігона, дещо витягнутого з півдня на північ. Було п'ять в'їздових брам: Подільська, Мазурівська, Київська, Спаська, Криловська. Лінія оборони складалася з сухого рову й крутого земляного валу з палісадом, але без валганга, "за козацьким звичаєм". Від наріжного підково-

подібного східного бастіону вниз по рельєфу було винесено квадратовий у плані редут; від північного наріжного бастіону в бік Бойкового яру — так само. Укріплення між згаданими бастіонами складалися зі старого частоколу, без валу й рову, оскільки крутосхили були практично неприступні. На цій ділянці містилася Криловська брама, від неї вниз, на Поділ, спускалася стежка. Північний фронт укріплень мав два в'їзних вузли — Спаську й Київську брами, досить складні інженерні споруди: перед першою був равелін, друга становила горнверк з равеліном.

Уздовж схилів Мазурівського яру 1709 р. ще зберігалися рештки первісних укріплень Старої Полтави 1608 р. Оборонці Полтави 1709 р. поновили цю лінію оборони, передбачаючи можливість прориву шведами зовнішньої лінії оборони.

Від вершини Мазурівки головна лінія оборони ламаним фронтом ішла на південь трасою теперішнього Першотравневого проспекта. Тут були Басманівська й Мазурівська глухі дерев'яні башти, а також в'їзний вузол у вигляді великого горнверка, з вихідних гострих кутів якого можна було обстрілювати підступи до брами. Саме цю лінію укріплень нещадно штурмували під час шведської облоги, використовуючи всі здобутки й хитрощі європейського військово–інженерного мистецтва — міни, підкопи, апроші тощо. Далі головний вал ішов рівнобіжно до яру й від південного наріжного бастіону спускався вділ, перекриваючи Мазурівський яр і підходячи до підніжжя підковоподібного бастіону. На цій ділянці були Подільська брама та Глуха башта. Лінія укріплень одночасно правила й за греблю, яка перегачувала річку Полтавку, утворюючи у фортеці став — джерело води на час облоги. Усі башти були дерев'яні, рубані, чотиригранні, невисокі, з наметовими дахами.

Полтавська фортеця вже на початку XVIII ст. не відповідала тогочасному європейському рівню фортифікації. Не випадково російський цар Петро I, оглядаючи її після Полтавської битви, сказав полоненому шведському фельдмаршалові Реншильду: "Дивно, що за такої тривалої облоги ви не змогли здобути цю слабку фортецю".

Під час облоги укріплення було значно поруйновано, особливо його західний фронт, тому цар наказав реконструювати фортецю. Наказ не було виконано: 1723 р. комендант полковник Чичерін доповідав Військовій колегії, що "Полтавської фортеці городові всі стіни опали..." 1724 р. сюди для інспектування відрядили інженер–майора Деколонга, який оглянув фортецю і склав кресленика та кошториса на реконструкцію її. Після цих робіт трасування оборонних ліній істотно не змінилося, за винятком південної дільниці, де в'їздовий вузол значно спростили: замість горнверка з'явився трикутний у плані равелін з брамою і баштою, що збереглася з давніх часів. Біля Київської брами горнверк з равеліном взагалі ліквідували, натомість зробили бастіон регулярних обрисів. Перед Спаською брамою було знищено равелін, і вона опинилася просто посеред валу. Північний бастіон перероблено з квадратового на п'ятикутний, такої зміни зазнав і підковоподібний східний бастіон. Внутрішню лінію укріплень вздовж Мазурівки після 1722 р. ліквідували.

1730 р. реконструйована фортеця мала високі земляні вали з частоколом, земляні бастіони більш–менш регулярних обрисів, сухий рів і 8 башт, що збереглися з попереднього періоду, причому деякі з них були напівзруйновані: Криловська, Спаська, Київська, Басманівська, Мазурівська, Глуха та дві безіменні. У такому вигляді фортеця проіснувала, поступово руйнуючись, до 1805 р.

Орієнтовно 1659 р., при відбудові поруйнованої фортеці на Городищі, для захисту північно–західного передмістя на плато викопали рів і насипали вал, які перекрили плато між вершинами ярів Бойкового й Кобищанами. Так утворилася зовнішня смуга фортифікацій.

У цілому на початку XVIII ст. полтавські укріплення становили класичну для України тридільну схему: замок–місто–посад. Кожна структурна одиниця мала свої укріплення, але замок і місто оточувала спільна оборонна лінія. Незвичайною є і значна величина замку на Городищі. Цю систему доповнювали укріплення Хрестоздвиженського монастиря. На планах 1709 р. показано вал з бастіонами на Монастирській горі. Проте невідомо, чи були ці укріплення збудовані заздалегідь, у мирний час, чи їх спорудили шведи, захопивши монастир 1709 р. (звідси вони обстрілювали з гармат полтавську фортецю).

Неодноразово згадувані плани Полтави XVIII — початку XIX ст. є джерелом відомостей про розпланування міста за доби Гетьманщини. У межах укріпленого середмістя розпланувальну систему можна визначити як порядкову, наближену до секторної. Центральний Красний майдан займав південно–східний кут фортеці. Тут стояли міський собор із дзвіницею, магістрат, торгові ряди. Від майдану на північний захід розходилися дві вулиці. Головна називалася Мостовою і вела до Київської брами (відповідає сучасній вул.Жовтневій). Друга вулиця, що відповідає сучасній вул.Паризької комуни, вела до Спаської брами. Їх перетинали п'ять вулиць, рівнобіжних північно–західній дільниці фортечного валу. Для постановки двох архітектурних домінант — Преображенської та Воскресенської церков — обабіч Мостової вулиці були влаштовані невеликі прямокутні майдани. Окремі квартали забудови були і в південній частині середмістя, за Мазурівкою. Одна вулиця ішла вздовж яру, інша — уздовж валу. Їх перетинали чотири поперечні вулиці.

Розпланування передмістя на плато було зумовлене наявністю фортеці, зовнішнього оборонного валу та трасуванням головних шляхів. Перед фортечною Київською брамою була незабудована еспланада, шириною до 200 м (відповідає теперішньому парку на пл.Леніна). З північного сходу й південного заходу забудову передмістя обмежували локальні вододіли і краї ярів. Головна вулиця передмістя продовжувала трасування фортечної Мостової вулиці. Решта вулиць були звивистими й вузькими, віялом розходилися від фортечної еспланади. Їх перетинали кілька вулиць, рівнобіжних зовнішньому валові. Обриси кварталів були нерегулярними.

Від головної брами зовнішнього валу розходилися три шляхи: уздовж валу на Кобеляки (нині вул.Фрунзе), два інших — на північний захід. Від фортечних Крилівської і Подільської брам шляхи спускалися на Поділ і вели до переправи через р.Ворсклу. Від Мазурівської брами шлях ішов на Кобищани. Уздовж цих шляхів протягом XVIII ст. зростало сельбище й формувалася забудова. На кінець XVIII ст. у яру Мазурівка з'явилися квартали забудови, фортечну еспланаду також було частково забудовано, випрямлено трасування деяких вулиць.

У розплануванні сельбища між Очеретянкою і Кобищанами, Кобищанами і Мазурівкою, а також на північ від Бойкового яру простежується така закономірність: головні вулиці йдуть уздовж вододілів і вісей долин, а другорядні — перпендикулярно до них. Тож у цілому систему розпланування Полтави за доби Гетьманщини слід зарахувати до ландшафтного нерегулярного типу й визначити як порядкову.

Розпланувально–просторова композиція Полтави виявляла й розвивала просторово–візуальні властивості ландшафтної підоснови. Зони найвищої композиційної активності на плато і пагорбах над заплавою р.Ворскли давні містобудівники вподобали для розміщення головних архітектурних домінант, що створювали систему об'ємних орієнтирів як у самому місті, так і на підходах до нього. Надалі другорядні домінанти ставилися в Полтаві на вісях долин, ніби закріплюючи розвиток простору по горизонталі.

Провідні архітектурні домінанти ставилися уздовж головних вулиць, які йшли вододілами. Тому вододіли й стали основними композиційними вісями міста. Головна вісь проходила від бастіону на розі Городища через собор із дзвіницею, магістрат, Преображенську церкву з дзвіницею і Київську башту. Продовження цієї композиційної вісі на передмісті фіксувала Стрітенська церква. На південь від Преображенської церкви у фортеці стояла другорядна домінанта — Воскресенська церква, на місці якої нині стоїть Спаська. Миколаївську церкву з дзвіницею у новій частині фортеці на південному схилі Мазурівки розташовано на верхніх позначках рельєфу, але таким чином, що з боку заплави вона виглядала прямо по вісі яру.

Первісно всі архітектурні домінанти були дерев'яними. Протягом другої половини XVIII ст. їх (крім магістрату) замінили мурованими. При цьому дзвіницю міського собору перенесли від північного його фасаду до західного. У Хрестоздвиженському монастирі 1709 р. завершили будівництво мурованого собору, а 1786 р. — дзвіниці, висотою 47 м. Ці потужні архітектурні домінанти закономірно увінчали Монастирську гору — зону найвищої композиційної активності, пануючи в ландшафтних просторах у радіусі до 5 км.

На Подолі у XVIII ст. звели дерев'яну церкву Різдва Богородиці. Вона постала на роздоріжжі при березі р.Полтавки, навпроти Подільської фортечної брами. Як і Миколаївська церква, вона потрапила на поздовжню вісь Мазурівки.

Єдина цивільна будівля, що мала риси архітектурної домінанти, — магістрат. Це був двоповерховий будинок, з дуже високим вальмовим "заломленим" дахом, увінчаним двома шпилями на гребені.

Такими були головні висотні орієнтири Полтави у XVIII ст., що утворювали систему двох рівнобіжних композиційних вісей. Головною з них була та, що проходила від наріжного бастіона до Стрітенської церкви. Підпорядкована вісь проходила від Миколаївської церкви через Глуху башту до церкви Різдва Богородиці. Отже, головна вісь ішла вододілом, а підпорядкована — тальвегом. Їх перетинала третя вісь, плавно вигнута, що пролягла рівнобіжно до західного фортечного валу — від Миколаївської церкви через Преображенську, Воскресенську церкви та Крилівську башту.

В об'ємно–просторовій структурі Полтави присутня ще одна композиційно–видова вісь — між ансамблями Успенського собору та Хрестоздвиженського монастиря. Вона перпендикулярна до головної композиційної вісі міста.

Усі церковні будівлі мали характерні для доби Гетьманщини багатоверхі витончені силуети, а тому панорама міста була дуже виразною: храми, дзвіниці, магістрат підносилися над садибною одноповерховою забудовою, формуючи ритмічно впорядкований силует. Ці домінанти зберігали своє композиційне значення і в наступні періоди. Навіть після класицистичного перепланування Полтави на початку XIX ст., після зведення значних за обсягами класицистичних будівель, після забудови центральних вулиць багатоповерховими прибутковими будинками на початку XX ст., саме споруди XVIII ст. продовжували визна-

чати образ Полтави. Ці архітектурні домінанти, залежно від їх місця і ролі в містобудівній композиції, можна поділити на дві групи. Виразні відмінності в їх композиції зумовлені різним їх розташуванням у структурі ландшафту й забудови.

Домінанти першої групи вінчали форми рельєфу позитивної кривизни. Вони містилися при кінцях мисів чи на пагорбах, що домінують над широкими долинами, а також уздовж вододілів. Це Успенський собор із дзвіницею, магістрат, Преображенська і Стрітенська церкви, які разом із архітектурним комплексом Хрестоздвиженського монастиря утворюють систему головних домінант не тільки міста, а й усієї мережі розселення довкола Полтави. Вони розраховані на панорамне сприйняття з найвіддаленіших теренів. Такі споруди мають простий і досить масивний кубічний основний об'єм, з яким різко контрастує ускладнене багатоверхове завершення (5–7 бань або верхів), високі фронтони тощо. Такі церкви композиційно підсилювалися вертикалями відокремлено поставлених дзвіниць. Кожна споруда розраховувалася на візуальне сприйняття в ансамблі. Тож навіть досить тривіальні архітектурні витвори, такі, як соборна дзвіниця 1774–1801 рр., разом з іншими спорудами формували визначні архітектурні ансамблі. Закономірності структурування об'ємів цих будівель простежуються ще з кінця XVII ст., коли всі вони були дерев'яними. Судячи зі старих планів міста, це були хрещаті, 5–9–зрубні багатоверхі храми, у яких кожну просторову дільницю вінчав баштоподібний верх із заломами. Протягом другої половини XVIII ст. їх замінили мурованими храмами, однак багатоверхість і ускладненість пірамідальних силуетів перейшли до мурованих наступників.

Друга група архітектурних домінант фіксувала форми рельєфу негативної кривизни — долини і тальвеги (яри). Дві церкви, як було сказано вище, відзначали вісь Мазурівки — одна на верхніх позначках рельєфу, друга — на нижніх. Їхня підпорядкована композиційна роль виявилася у простоті 1–3–верхих силуетів, камерності масштабів, первісній відсутності окремо поставлених високих дзвіниць. Промовистою є подальша, протягом XVIII — початку XX ст., еволюція цієї групи домінант: на зміну дерев'яним триверхим храмам постали муровані одноверхі.

Така класифікація архітектурних домінант відбиває ієрархічну структурованість, властиву українським містам XVII–XVIII ст. Кожна споруда, відповідно до своєї суспільної функції, мала своє місце на рельєфі та в структурі міста, чітко визначені загальні риси архітектурної композиції, які лишалися сталими попри перебудови та заміни дерев'яних споруд мурованими. На прикладі Полтави ми бачимо, як витримувалася ієрархічна структура всього міста: найвищі й наймасивніші будівлі, поставлені на найвищих позначках рельєфу, відзначали в просторі адміністративний центр міста (Успенський собор) та культовий центр усієї округи (Хрестоздвиженський монастир). Архітектурні домінанти нижчих рангів стояли нижче по рельєфу, відзначаючи напрямки розвитку міста й центри розпланувальних районів.

До найвизначніших архітектурних домінант Полтави доби Гетьманщини належить мурований собор Хрестоздвиженського монастиря, збудований протягом 1689–1709 рр. у вигляді тринавового, з трансептом, шестистовпного хрещато–баневого храму, увінчаного сімома банями з багатоярусними верхами. Центральну баню поставлено над середохрестям, чотири бічні — над раменами об'ємно–просторового хреста (над вівтарем, над середньою навою і над бічними рукавами трансепта). Дві бані вінчають західну частину храму, що робить його дещо схожим на тогочасні католицькі костели. Походить ця об'ємно–просторова композиція, характерна для великих храмів доби гетьманства І.Самойловича та І.Мазепи, від Троїцького собору Троїцько–Іллінського монастиря в Чернігові.

Старі плани Полтави першої третини XVIII ст. зафіксували на стрілці мису Городища (нині Червона площа) в зоні найвищої композиційної активності головну міську будівлю — дерев'яний багатозрубний багатоверхий Успенський кафедральний собор, а поруч — високу двоярусну дзвіницю. 1749 р. поблизу цього храму, трохи далі на південь від нього, закладено мурований. За взірець правив собор полтавського Хрестоздвиженського монастиря. Фундаторами були полтавський полковник Андрій Горленко, обозний Андрій Руновський, полковий суддя Григорій Сахновський, військовий товариш Дмитро Білуха та інші. Будував київський мурар Стефан Стабанський (Степан Стобенський). Собор завершено будівництвом й освячено 1770 р. Він належав до найпізніших зразків особливого архітектурного типу міських і монастирських соборів доби Гетьманщини, що виник на перехресті впливів західного бароко та відродження об'ємно–просторових структур мурованих храмів Княжої доби. В образі тринавового, шестистовпного, з трансептом, нартексом і хорами, первісно трибанного, а з 1780 р. — п'ятибанного собору домінував масивний, майже нерозчленований основний об'єм, з яким контрастували бані й вишукані фронтони.

Завдяки композиційно активному завершенню собор відігравав визначну роль у силуеті середмістя. Ця містобудівна роль збільшилася, коли протягом 1774–1801 рр. перед західним фасадом споруджено чотириярусну мурову дзвіницю в стилі класицизму, увінчану банею з високим шпилем.

Первісно собор був п'ятипрестольним. Окрім головного престолу в ім'я Успіння Богородиці, унизу було ще два — Петропавлівський і Іллінський (цей останній ліквідовано 1894 р.);

на хорах — Михайлівський і Варваринський бічні вівтарі. Їх зняли 1869 р. Тоді ж таки перебудовано сходи на хори, ризницю й паламарню. 1899 р. собор розширено за рахунок західної прибудови, виконаної в архітектурних формах, суголосних формам первісних частин храму. Крім того, протягом XIX ст. споруда зазнала ще деяких перебудов: барокові двоярусні бані з ковнірами замінено на куполи спокійніших сферичних обрисів з глухими ліхтариками.

Цей архітектурний ансамбль по осі двох головних вулиць міста — Олександрівської і Дворянської — візуально організовував простір міського інтер'єру. Собор не зберігся, а дзвіниця уціліла і є пам'яткою архітектури національного значення.

Воскресенська дерев'яна церква відома з кінця XVII ст. На плані Полтавської фортеці 1722 р. вона позначена у вигляді хрещатої п'ятидільної одноверхої церкви на місці теперішньої Спаської церкви. На тому ж плані з південного боку вул.Мостової зображено тридільну триверху безіменну дерев'яну церкву. Саме на її місці 1773 р. (за іншими джерелами — в 1770–1778 рр.) коштом полтавського дворянина, колишнього запорозького козака Павла Руденка збудовано мурована теплу трьохпрестольну церкву з бічними вівтарями в ім'я Св.Сампсонія і Св.Василія Великого. Вона була кубічною, п'ятибанною, чотиристовпною, з заокругленими зовнішніми кутами і за архітектурним типом повторювала Благовіщенський собор у Ніжині, збудований майстром Григорієм Устиновим 1716 р. на честь перемоги Петра I у Полтавській битві.

На відміну від прототипу Воскресенська церква, як пам'ятка пізнього бароко, мала більш розчленований об'єм: всі фасади її рівноцінні, середня частина кожного виступала у вигляді прямокутного ризаліту, завершеного півкруглим фронтоном з вікном–розеткою у тимпані. Площини стін, розчленовані пілястрами, прорізано високими вузькими вікнами з вигадливими наличниками, увінчаними розірваними сандриками в дусі архітектури кінця XVII ст. Центральна та бічні бані — світлові восьмерики, кути оформлено спареними пілястрами, з розвиненими карнизами вінчання і гранчастими куполами спокійних сферичних обрисів з ліхтариками. Центральна баня, значно вища і масивніша за бічні, мала 8 люкарн. Завдяки виразному ускладненому силуету ця пам'ятка, що не збереглася, була однією з головних містобудівних домінант Полтави.

З кінця XVII ст. відома дерев'яна Стрітенська кладовищенська церква "на преградии обретающаяся", яка стояла на розі головної міської вулиці та фортечної еспланади, перетвореної пізніше на торгову площу (нині ріг вулиці Жовтневої та площі Леніна). Церква була триверхою, двопрестольною. 1781 р. вона розвалилася "по причине ветхости".

У 1782–1787 рр. на місці дерев'яної споруджено мурована потиньковану кубічну п'ятибанну теплу церкву у формах пізнього провінційного бароко. За зразок правила Воскресенська церква, збудована на 10 років раніше. Ці дві пам'ятки настільки схожі архітектурними формами й декором, що слушним видається припущення М.Рудинського про те, що будувати їх міг один майстер.

Церква трьохпрестольна, з бічними вівтарями Св.Іоана Богослова і Св.Стефана. Мала скруглені зовнішні кути. Всередині чотири пілони за допомогою системи підпружних арок несли центральну й бічні світлові бані. Рамена просторового хреста мали циліндричні склепіння, яким відповідали півкруглі фронтони на фасадах. Порівняно з прототипом обсяги храму менш розчленовані, він трохи менший і присадкуватіший, а декорація фасадів та форми бань цілком тотожні.

1853 р. з заходу до храму прибудовано мурований двоповерховий притвор і триярусну чотиригранну дзвіницю з восьмигранною банею і шпилем. Завдяки цьому і активному силуету бань пам'ятка була однією з важливих архітектурних домінант міського центру (не збереглася).

З початку XVIII ст. відома в Полтаві дерев'яна Миколаївська церква, що стояла в західному фортечному бастіоні, який від цієї церкви у другій половині того ж століття дістав найменування Миколаївського. Ця тридільна триверха церква згоріла в 1758 р. Поруч заклали мурований храм, довершений 1774 р. під керівництвом мурара Стефана Стабанського. Стояв він трохи далі на схід від Першотравневого проспекту.

Виконуючи бажання замовників — полтавських міщан, майстер спорудив унікальну однобанну церкву, що належала до рідкісного в Україні типу квадрифолієвих тетраконхів з розвиненими екседрами й зменшеним четвериком, що ніс високий восьмерик бані. Цим підкреслювалися сувора центричність і ярусність композиції, її всефасадний характер. Фасади мали спрощений ордерний декор з бароковими пілястрами, віконними лиштвами, розкрепованими карнизами й ліпними розетками.

1784 р. на північний захід від церкви збудовано мурована двоярусну дзвіницю, що в спрощеному вигляді повторювала композицію київських споруд архітектора І.Григоровича–Барського — дзвіниць Покровської церкви на Подолі та на Ближніх печерах Києво–Печерської лаври. Церква та дзвіниця не збереглися.

Ті церкви, які не змогли перебудувати на мурована, поступово були ліквідовані. Так, неподалік Миколаївської церкви у XVIII ст. була невелика триверха дерев'яна Георгіївська церква, знесена на початку XIX ст. З–поміж таких другорядних домінант донині збереглися тільки решт-

ки однієї дерев'яної церкви — Преображенської, що була чи не найстарішою у фортеці. На початку XVIII ст. її перебудували на Спаську церкву, від якої уцілів одноверхий бічний вівтар, над яким 1845 р. спорудили своєрідний мурований "футляр" за проектом архітектора К.Тона.

Підсумовуючи цей етап, можна стверджувати, що розбудова Полтави за доби Гетьманщини зумовила формування повноцінного архітектурного середовища міста, якому була притаманна чітка структурованість, масштабність, семантична наповненість, естетична різноманітність та органічний зв'язок з природою. У ту добу сформувалися основні композиційні вузли та система взаємозв'язків між ними, які визначили своєрідність Полтави та значною мірою "запрограмували" розвиток містобудівної композиції на подальші два століття.

Якісно новий етап розвитку міста розпочався 1802 р., коли Полтаву зробили центром Малоросійської губернії, резиденцією генерал–губернатора. Створення адміністративного центру саме в Полтаві, з населенням близько 8 тисяч чоловік, а не в більш розвинених Лубнах, було зумовлено ідеологічно — необхідністю вивищити місто, яке для Російської імперії символізувало перемогу не тільки над західним супротивником — Швецією, а й над внутрішнім супостатом — "змеей малороссийского коварства и измены". 1803 р. в Полтаві створено Будівельну експедицію і губернську креслярню, які очолив архітектор М.Амвросимов, учень знаменитого московського архітектора М.Казакова. Тут за наказом генерал–губернатора князя О.Куракіна було опрацьовано новий план міста, "височайше конфірмований" у 1803 р.

Проте це була не перша спроба перепланування Полтави. Ще 1783 р. опрацьовано план упорядкування передмість навколо фортеці, який не реалізовано, але його недоліки були враховані при розробленні проектного плану 1803 р. Згідно з останнім місто розвивалося на північний захід. Ідейним підґрунтям містобудівної реконструкції стало бажання зробити з Полтави "в малом виде Петербург", з широкими прямими проспектами, відкритими площами, палацами і монументами. Основні розпланувальні заходи були такими: у фортеці спрямляли й розширювали дві головні вулиці, спрямовані на соборну дзвіницю. Мостова вулиця продовжувалася на північний захід у вигляді широкого проспекта. За 800 м від фортеці, за другою лінією укріплень, де містився ярмарковий вигін, передбачалася нова кругла в плані міська площа, де мали розміститися лавки для продажу дьогтю і вина. Кругла форма площі відповідала радіальному трасуванню головних шляхів на Москву, Київ, Кременчук, Новоросійськ, Харків і Костянтиноград. У цих напрямках були прокладені шість вулиць, які разом із проспектом утворили восьмипроменеву радіальну розпланувальну систему. Унаслідок цього площа стала центральним вузлом міського руху. Так утворилося нове ядро міста. Первісно головні губернські установи були запроектовані на центральному проспекті, але 1805 р., у зв'язку з наближенням 100–річчя Полтавської битви, за пропозицією князя О.Куракіна план скоригували і всі установи були винесені на круглу площу, яку назвали Олександрівською. Посеред площі мав стояти монумент на честь Полтавської битви. Її великі розміри (площа 10 га, діаметр 345 м), незначна висота фланкуючих будівель (до 14 м), вільна забудова кварталів за принципом поміщицького будинку з головним будинком по центру й флігелями або воротами обабіч — усе це визначило архітектурний устрій нової площі. Однак вона мала суттєвий недолік, який полягав у порушенні масштабних співвідношень між широким простором площі й замалою висотою будівель, які формували її периметр. Тому у 1820–х рр. площу розпланували на чотири сектори, створивши палісадники з клумбами, а в 1830–х рр. насадили сад. Таким чином поступово площа перетворилася на міський парк з кільцевою магістраллю і радіальними алеями.

Напрямки нових вулиць, розміри й форма кварталів визначалися умовами рельєфу, залежали від прийнятої розпланувальної схеми та вже наявних вулиць і площ. Аналіз виявляє значну залежність нового плану від реальних умов існуючого міста, у тому числі й системи його архітектурних домінант. Таким чином, не тільки містобудівна ситуація впливала на об'ємно–просторове вирішення домінантних споруд, але й ці споруди зворотно впливали на зміну містобудівних структур. При перепланування Полтави головні вулиці були зорієнтовані на архітектурні домінанти визначеної нами вище першої групи, а другорядні — на домінанти другої групи.

Найбільш радикальними перепланувальні заходи були на Подолі, де розпланували прямокутні квартали. А на теренах, що лежать на південь від теперішньої вулиці Т.Шевченка, намічене перепланування не здійснилося, тож там збереглося старе нерегулярне розпланування.

При перепланування Полтави проявилося нове розуміння розпланувальних завдань, що зламало старі уявлення про місто як замкнуту систему вулиць в оточенні фортечних валів. У 1805 р. фортечні вали й рови прорізали новорозпланованими вулицями, а 1817 р. за розпорядженням генерал–губернатора вали розкопали, рови засипали і на місці їх проклали бульвари. У зв'язку з перепланування міста його доти єдиний центр розділився надвоє за функціональною ознакою: культовий центр лишився на Соборній (Красній) площі, а адміністративний центр перемістився на Круглу площу. У зв'язку з цим її забудові надавалося виняткового значення. Ще 1803 р. петербурзький архітектор А.Захаров опрацював серію типових проектів різних установ для губернських міст. "Прив'язку" цих проектів до

місцевості в Полтаві здійснював М.Амвросимов, він же й керував будівництвом. На площу виходили такі будівлі: губернські й повітові присутствені місця, будинки генерал–губернатора, цивільного губернатора, віце–губернатора, Малоросійський поштамт, Дворянське зібрання, Кадетський корпус (спершу замість нього планувалося збудувати губернську гімназію). З цих будівель перші п'ять збудовано протягом 1806–1811 рр. У 1810 р. зведено будинок Дворянського зібрання (за проектом М.Казакова або Ф.Плотнікова); Малоросійський поштамт – у 1809 р. за проектом, ймовірно, архітектора Є.Соколова. Найпізніше збудовано Петрівський кадетський корпус (1832–1840 рр.) під керівництвом архітектора М.Бонч–Бруєвича (за проектом, ймовірно, В.Стасова).

Ідейним центром та головною архітектурною домінантою ансамблю площі є монумент Слави, поставлений 1811 р. за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона у геометричному центрі майдану на перетині вісей радіальних вулиць та головних вісей симетрії усіх розташованих по периметру будівель. Монумент загальною висотою понад 16 м вирішено у вигляді тріумфальної колони на постаменті. Від монумента існували прямі візуальні перспективи на Успенський собор із дзвіницею, Хрестоздвиженський монастир, парафіяльні церкви. Все це слугувало композиційному об'єднанню міста, органічному включенню нового ансамблю в історично сформоване архітектурне середовище.

Усі будівлі на Олександрівській площі були вирішені за єдиними композиційними принципами: вони мали по два основних поверхи, підняті на високий рустований цоколь. Великий масштаб колонних портиків був сильним засобом композиційного об'єднання забудови. По периметру площі чергувалися споруди, акцентовані трикутними фронтонами, і без фронтонів, завершені горизонтальними аттиками. При цьому кожен з будинків вищих губернських урядовців відрізнявся величиною і декором – відповідно до рангу господаря. Проте принципи функціонального й об'ємно–просторового устрою будинків були спільними: основним був бельетаж з парадними залами, приймальнями й кабінетами; на другому поверсі містилися житлові апартаменти, у цокольному – приміщення обслуги. Зовні це виявлялося фасадними членуваннями. Характерною рисою була первісна відсутність входів у будинки з площі, бо всі парадні входи були з дворових фасадів. У цьому виявився вплив традицій формування поміщицького садибного будинку.

Найбільшою будівлею в ансамблі площі був кадетський корпус, що, на відміну від інших будинків, займав увесь фронт площі поміж двома радіальними вулицями. Своєю важкою масою і прямолінійністю фасадних площин, без урахування криволінійності периметру площі, він дещо порушує загальну композицію.

У цілому архітектурний ансамбль круглої площі є одним із найцінніших елементів архітектурно–містобудівної спадщини Полтави, композиційним центром і навіть символом міста. Це – чи не найвидатніший класицистичний архітектурний ансамбль в Україні, унікальність якого ще і в тому, що тут вдалося синтезувати абстрактні архітектурні вирішення "зразкових проектів" петербурзьких архітекторів із творчістю місцевих зодчих, котрі зуміли з типових елементів, уживаних по всій імперії, створити неповторну мистецьку цілісність.

У 1820–х рр. збудовано ще кілька значних класицистичних будівель: повітовий і губернський тюремні замки (за типовими проектами А.Захарова; останній зруйновано в 1970–х рр.), губернський шпиталь по вулиці Новополтавській (архітектор А.Карташевський), а в 1828–1832 рр. – триповерховий корпус Інституту шляхтянок у спрощених пізньокласицистичних формах (архітектори О.Штауберт і Л.Шарлемань). Остання будівля увінчала одну з головних висот у ландшафті міста, проте її надто лаконічний, неопрацьований силует не дозволив цій архітектурній споруді стати органічним завершенням пластичних форм рельєфу. Зводилися тоді в Полтаві й споруди меншого масштабу, такі як пожежна команда, будинки Капніста і Таранушенка, чимало житлових будинків з використанням альбомів "зразкових проектів" 1803–1809 рр.

З 1852 р. до Полтави з Ромен переводять Іллінський ярмарок, третій за торговельним оборотом в імперії. У 1870–х рр. будується залізниця, що поєднала Полтаву з багатьма промисловими центрами. Це, разом з іншими реформами 1860–х – 1870–х рр. дало поштовх розвиткові міста: населення зросло з 23 тисяч чоловік 1858 р. до 53 тисяч чоловік 1897 р. У 1882 р. в Полтаві було 3817 будинків, з них 356 мурованих. Згідно з планом 1877 р. значно розширилася міська територія, забудувався весь Поділ і з'явилися квартали забудови на лівобережжі Ворскли поблизу південного залізничного вокзалу. Проте основним напрямком розвитку міста лишився північно–західний. Більшість колишніх передмість увійшли до меж міста, утворивши єдину розпланувальну пляму. Розширення відбувалося шляхом прирізування нових прямокутних кварталів до вже існуючих вулиць і кварталів. Так сформувалася регулярна розпланувальна мережа міста, що збереглася донині.

Протягом другої половини XIX ст. об'ємно–просторова композиція міста збагатилася новими архітектурними домінантами, які доповнили раніше сформовану систему: у 1859–1870 збудована п'ятиверха з дзвіницею Преображенська церква; на розі вулиць Кобе-

ляцької та Монастирської в 1877–1881 рр. збудована Петропавлівська лютеранська кірха; на розі вулиць Стрітенської та Малосадової 1859 р. збудовано Хрестоздвиженський костел; на Подолі в 1896–1899 рр. збудована мурована однобанна церква Різдва Богородиці з дзвіницею – на місці дерев'яної попередниці, перенесеної 1896 р. у с. Новопарафіївку.

З 1880-х рр. головні вулиці починають забудовуватися прибутковими будинками, конторами, банками. Колишню одноповерхову садибну забудову змінює суцільний фронт квартальної 3–4-поверхової забудови. Така забудова лишалася співмасштабною вулицям, проте змінила характер архітектурного середовища. При цьому стилістика багатьох будівель була в межах пізньокласицистичних форм (комплекс будівель духовної семінарії 1870-х рр., чоловіча гімназія, Олександрівське реальне училище). Найбільшу кількість репрезентативних будівель у центральній зоні міста зведено на зламі XIX–XX ст., коли домінуючим напрямком історизму став неоренесанс. З 1910-х рр. бурхливо розвивався стиль модерн у таких різновидах: конструктивний модерн, декоративний, національно орієнтований, а також модерн, що активно використовував форми так званих історичних стилів. У Полтаві представлені зразки усіх цих напрямків, проте особливий інтерес предстравляють роботи архітекторів В.Кричевського (український архітектурний модерн) та М.Стасюкова, котрий намагався досягти синтезу форм конструктивного модерну й неокласицизму.

Архітектурний образ головної вулиці Полтави – Олександрівської – остаточно сформувався тільки на початку XX ст. До найвизначніших будівель належать два банківських будинки: державний банк, збудований 1901 р. за проектом архітектора О.Ширшова в неоренессансних формах, та ще один банк, зведений 1912 р. за проектом архітектора М.Стасюкова в архітектурних формах, що синтезують стилістику конструктивного модерну й неокласицизму. На цій же вулиці було побудовано кілька цікавих особняків – Нев'янта (№ 8, 1910 р., модерн) та № 12 (1900 р., неоренесанс). У ту ж добу сформувалася забудова вулиці Дворянської. На відміну від репрезентативної забудови Олександрівської вулиці, тут масштаб будівель – камерний, інтимний. Це зумовлено тим, що тут зводилися виключно особняки дворян і підприємців у стильових формах неоренессансу (№ 42), мавританських (особняк підрядчика Бахмутського), модерну (№№ 20, 35, 37), неокласицизму (музичні класи Базилевича). Попри таку стильову різноманітність вулиця справляє дуже цілісне враження завдяки єдності масштабу й спільності ритмічних членувань.

У цю ж добу в Полтаві будують багато репрезентативних громадських та адміністративних будівель, що їх мистецьки довершені фасади й понині є окрасою міста. 1901 р. за конкурсним проектом архітектора О.Трамбіцького споруджено Народний дім ім. М.Гоголя з театральним залом на 1100 місць – взірець принципово нового типу культурно-освітнього закладу. Дуже пластично вирішені його неоренесансні фасади. Будинок бібліотеки й земського музею, збудований 1901 р. за проектом архітектора А.Зинов'єва, своїми пластичними формами з неоренесенсною ротондою акцентує наріжну ділянку. Музичні класи Ахшерумова (1914 р., архітектор В.Веселлі) вирішено в необароковій стилістиці. Новаторським підходом, яскравою образністю вирізняється будинок Селянського банку (1906–1909 рр., архітектор О.Кобелєв). Стилістично його можна зарахувати до національно орієнтованого модерну: при загальній асиметричній композиції, пластичних формах, властивих модерну, будівля має архітектурні деталі з арсеналу форм російської народної архітектури.

На початку XX ст. архітектурний ансамбль старого середмістя збагатився новою архітектурною домінантою – будинком Полтавського губернського земства. Архітектор В.Кричевський дуже точно врахував силуетні характеристики історичних домінант Полтави. Цим, а не лише пошуками українського національного стилю в архітектурі, пояснюється завершення будинку високими дахами з заломами і вежами вишуканого силуету, які фланкують центральний ризаліт. Будівля поставлена таким чином, що вежі потрапляють на вісь одної з вулиць. У цьому ми вбачаємо риси спадковості у розвитку композиції міста. Будинок Полтавського земства, зведений протягом 1901–1909 рр., одразу ж оцінили як видатний архітектурний витвір, один з рідкісних зразків, де архітектору вдалося на основі використання формотворчих закономірностей архітектурної спадщини створити сучасний, синтетичний національний стиль.

Під впливом яскравої образності будинку земства зводяться ще кілька споруд в українському стилі: школа ім. І.Котляревського на схилі Городища, ремісничі склади у дворі земства, каплиця на вул.Зіньківській (1914 р., архітектор І.Кальбус).

Усі вище зазначені будівлі кінця XIX і початку XX ст. досить повно відбивають багатоманітність стилістичних пошуків і напрямків тогочасної архітектури. Усі стилі доби історизму й модерну в Полтаві проявилися не у створенні нових форм чи розпланувально-просторових композицій, а в розробленні фасадів, оригінальних форм декору, деталей тощо. З містобудівного погляду ця забудова зберігала співмасштабність із розпланувальним модулем, була масштабною щодо людини, не порушувала ландшафт і структуру

міста.

Важливу роль у створенні архітектурного середовища відігравали малі архітектурні форми, елементи міського впорядження, архітектурна поліхромія: більшість будинків мали ковані ґратки, кронштейни, навіси над входами, балконні огорожі. Петрівський парк, так зване Садівництво, шпиталь та інші комплекси у другій половині XIX ст. були оточені кованими ґратками мистецької роботи різноманітного рисунку. Вони були невід'ємним художнім елементом, що формував інтер'єр міста, структуруючи вуличний простір. На жаль, більшість цих елементів втрачено у другій половині XX ст.

Важлива роль у формуванні середовища міських площ і бульварів відводилася пам'ятникам. Усі вони, хоча й присвячені значним історичним подіям і видатним людям, були камерного масштабу, з чудово опрацьованими деталями: пам'ятник на місці відпочинку Петра I (1849 р., архітектор О.Брюллов); пам'ятник захисникам Полтави і коменданту А.Келіну (1909 р., архітектор О.Більдерінг, скульптор А.Обер); пам'ятник И.Котляревському (1903 р., архітектор О.Ширшов, скульптор Л.Позен).

Протягом першої половини XIX ст. в архітектурній колористиці Полтави домінували дві барви — жовта й біла, відповідно до приписів офіційного класицизму. У кінці XIX ст. й особливо на початку XX ст. міська палітра барв стала значно різноманітнішою: з'явилися будівлі з фасадами, виконаними в нетинькованій цеглі (жовтій, червоній), почали застосовувати цементний тиньк, з'явилися контрастні поєднання кольорів на фасадах (темно–червоний з білим і сірим). А стиль модерн, особливо його національно–романтичний напрямок, пов'язаний зі справжнім багатством поліхромії.

Радянська доба стала принципово новим етапом розвитку міста, етапом, на якому спершу продовжувалися, а з другої половини 1930–х рр. — значною мірою не тільки ігнорувалися, а й свідомо заперечувалися закономірності розвитку Полтави попередніх епох. У 1922–1924 рр. проведено розпланування і нівелювання вулиць і площ, розроблявся план селищного будівництва. У 1920–х — 1930–х рр. в Полтаві розпочали будівництво великих промислових підприємств — машинобудівного заводу, прядильного комбінату тощо. У зв'язку з цим район Київського вокзалу перетворився на новий промисловий комплекс. Усі ці заходи зумовили значне розширення території міста: на початку 1930–х рр. у межу міста увійшли Пушкарівка, Мала Рудка, Кулики, Нижні Млини, Дублянщина та інші колишні села. Таким чином з 1917 по 1941 р. територія Полтави збільшилася вдвічі. Район Подолу почали забудовувати багатоповерховими житловими будинками з об'єктами соціально–культурного й побутового обслуговування. Проте до середини 1930–х рр. уся радянська забудова, у т.ч. й промислова, не порушувала об'ємно–просторової композиції історичного середмістя, оскільки містилася на значній віддалі від нього. Та і в самому історичному середмісті почали з'являтися окремі житлові комплекси і громадські будівлі, які збільшили масштаб забудови, проте гармонійно вписалися в архітектурне середовище: Народний дім ім. В.Короленка на розі вулиць Пушкіна і Котляревського, збудований у 1922–1923 рр. у формах, що поєднують риси модерну і російського класицизму. Селище залізничників "Червоний шлях" (1925–1929 рр.), житлові будинки трикотажників на площі Леніна, 4 і клуб залізничників вирішені у формах, близьких до українського архітектурного модерну. 1926 р. навпроти головного фасаду будинку колишнього земства український скульптор І.Кавалерідзе створив із бетону один з найоригінальніших пам'ятників Т.Шевченку — у конструктивістсько–кубістичних формах.

Значний розвиток будівництва у Полтаві 1930–х рр. зумовив необхідність розроблення перспективного плану розвитку міста. Перший генеральний план Полтави розроблено в 1934–1935 рр. в інституті "Діпромісто" (архітектор А.Станіславський). У ньому було передбачене чітке функціональне зонування території міста, виведення за межі житлових районів підприємств, складів, під'їзних шляхів тощо. У генплані справедливо наголошувалося, що район у заплаві р.Ворскли (Поділ) має перетворитися на водоохоронну зону з парком, тому передбачалася навіть ліквідація цього району як житлового. На жаль, ці слушні пропозиції не були реалізовані, тож до 1941 р. на Подолі збудували ще групу житлових будинків. Генплан також передбачав традиційні напрямки розвитку міста — на північ, захід і північний захід, значні обсяги нового будівництва на Кобищанах і Очеретянці. Автор генплану дуже делікатно підійшов до питання реконструкції історичного середмістя. Він урахував ту обставину, що Круглу площу, яку більшовики перейменували на Жовтневу, недоцільно перетворювати на транзитну для транспорту. Тому рівнобіжно до головної вулиці середмістя — Жовтневої (колишньої Олександрівської) влаштовано транспортну магістраль по вул.Леніна. Так склалися передумови для перетворення Красної площі з частиною вул.Жовтневої у загальноміський пішохідний центр. На зазначеній вулиці, на місці колишніх паливних складів була запроектована нова площа з театром, універмагом і Будинком червоної армії (універмаг збудовано у довоєнні роки, а театр — у повоєнні). Згідно з цим генеральним планом здійснювалися розширення старих вулиць і розпланування нових, проте робилося

все це досить раціонально, з урахуванням рельєфу та інших містобудівних чинників.

Після перетворення Полтави на обласний центр (1937–1938 рр.) забудова провадилася за генеральним планом. Перед другою світовою війною було збудовано 25 великих багатоповерхових будинків, які дещо збільшили масштаб окремих містобудівних вузлів.

Що ж стосується об'ємно–просторової композиції міста, його панорам і візуальних взаємозв'язків, то тут у другій половині 1930–х рр. сталися значні зміни деструктивного характеру. З 1931 р. у Полтаві починають руйнувати культові будівлі, більшість із яких були важливими архітектурними домінантами, а деякі — взагалі визначали архітектурний образ міста. Спершу зруйнували церкву Різдва на Подолі, 1933 р. — неоготичну німецьку кірху, у 1936 р. — Воскресенську церкву, у 1937 р. — польський костел, у 1938 р. — Стрітенську церкву та собор Успіння Богородиці. Миколаївську церкву зруйнували у 1940–х рр. Так зникла система взаємопов'язаних домінант, що відзначали в панорамах загальноміський історичний центр. Єдина випадково уціліла в середмісті історична архітектурна домінанта — соборна дзвіниця на Красній площі — одна, позбавлена відповідного оточення й без композиційної підтримки не може "утримати" цей важливий композиційний вузол. Тим більше, що до неї зовсім не пасують житлові п'ятиповерхівки, яких чимало наставили поруч у 1950–х рр. А збережений архітектурний ансамбль Хрестоздвиженського монастиря, пластично розміщений на рельєфі й видний здалеку, наочно демонструє, який видатний архітектурний ансамбль ми втратили у середмісті.

Прикро, але водночас і закономірно те, що на місці втрачених видатних архітектурних об'єктів не збудовано нічого рівноцінного. Так, по вулиці Жовтневій у 1954–1957 рр. на місці Стрітенської церкви споруджено будинок Полтавського міськвиконкому, а на місці Воскресенської церкви 1971 р. збудовано триповерховий корпус Полтавського музичного училища. Обидва будинки не прикрасили історичне середмістя.

Під час другої світової війни Полтава була значно поруйнована, у т.ч. й архітектурні пам'ятки, особливо будинок краєзнавчого музею (колишнє земство) й ансамбль Круглої площі. У 1944 р. інститут "Діпромісто" розробив схему нового генплану міста з проектом першочергових заходів на 2–3 роки. 1949 р. ця схема була реалізована, тож "Діпромісто" склав новий генплан на 20 років з розрахунковою чисельністю мешканців 200 тисяч чоловік. Відповідно до цього генплану одним із перших був створений архітектурний ансамбль привокзальної площі Слави, симетричний простір якого, розкритий у бік історичного середмістя, формують вокзал, технікум і клуб. Усі три будівлі вирішені в помпезних формах, властивих повоєнному сталінському ретроспективізму: з портиками, колонадами, арками, порталами, військовою арматурою.

У добу повоєнної відбудови в Полтаві розпланувано нові площі — Леніна, Зигіна, Дзержинського. Їх розміщували на місці зруйнованої малоцінної забудови. Водночас збережено історично сформоване розпланування історичного середмістя. Загалом, обидва повоєнні генплани, а також проекти реконструкції та відбудови міста, визначили містобудівну політику в Полтаві на засадах творчого продовження і спадкового розвитку архітектурних ідей російського класицизму, втілених у розпланування й забудові Полтави першої половини XIX ст. Інакше й не могло бути, з огляду на загальну творчу спрямованість радянської архітектури доби розвиненого сталінізму (засвоєння класичної спадщини). Цим було зумовлено й те, що в добу повоєнної відбудови великого значення надавали реконструкції архітектурного ансамблю Круглої площі та створенню гармонійного архітектурного середовища на вулиці Жовтневій. У 1957 р. на площі замість зруйнованого будинку повітових присутствених місць побудували міський будинок зв'язку у формах, притаманних російському класицизму. Решта будівель на площі були відновлені у первісному вигляді з частковою реконструкцією. На щастя, не були реалізовані проекти відновлення первісного вигляду площі, які передбачали знищення парку, що зробило би простір надто немасштабним щодо довколишньої забудови. Не реалізовано також і божевільний проект "покращення" ансамблю шляхом зведення в тилу класицистичних пам'яток архітектури дев'ятиповерхових будинків.

Загалом понад 10–річна історія і практики містобудівної реставрації ансамблю Круглої площі в Полтаві стала етапним явищем в архітектурі, містобудуванні та реставрації пам'яток архітектури України.

Протягом двох повоєнних десятиліть вулиця Жовтнева була забудована 4–5–поверховими житловими будинками, які за масштабом і архітектурними формами досить органічно увійшли у сформоване архітектурне середовище. Збережено й відновлено багато будинків другої половини XIX — початку XX ст., деякі з них надбудовані. Проміжки між будинками по червоних лініях заповнювалися вставками у вигляді модернізованих класицистичних аркад і колонад (архітектор Л.Вайнгорт). Так створено художньо цілісний простір вулиці, співмасштабний людині. Цими ж принципами керувалися полтавські архітектори й під час реконструкції інших вулиць та кварталів. Нові будинки і споруди зводилися, переважно, у класицистичній стилістиці (Ротонда дружби народів, 1954 р.; театр, 1952–1957 рр.; будинок міськради, 1955–1957 рр.). Під час відновлення окремі будинки звільнялися від різностильо-

вих архітектурних нашарувань, надбудовувалися, отримували нові фасади. Але найцінніші зразки архітектури XIX — початку XX ст. ретельно реставрувалися, що сприяло збереженню неповторного полтавського колориту архітектурного середовища. Ці особливості реконструкції та забудови Полтави у повоєнне 25–річчя заслуговують позитивної оцінки, оскільки тоді розвиток архітектури й містобудування йшов не шляхом заміни одних цінностей іншими (старих — новими), а шляхом накопичення, нашарування цінностей. Велика роль у правильному скеруванні цього процесу належала архітектору Л.Вайнгорту, котрий майже 30 років (до 1969 р.) обіймав пост головного архітектора міста.

1965 р. Харківський філіал інституту "Діпромісто" опрацював новий генплан Полтави, згідно з яким на околицях міста на вільних територіях, у т.ч. й намивних, з'явилися житлові масиви — Алмазний, Половки, Шпортівка. Проте з 1970–х рр. почали збільшуватися проблеми, пов'язані із забудовою заплави р.Ворскли у безпосередньому візуальному зв'язку з історичним середмістям. Справа в тому, що в сучасній містобудівній структурі колишня Полтавська фортеця виділена розпланувально й композиційно: трасами валів пролягають Першотравневий проспект, частково вулиці Леніна та Панянка. Фортечній еспланаді відповідає сквер на пл. Леніна. А найдавніша частина фортеці — Городище або Стара Полтава — розміщена на високій горі і нині є визначною ландшафтною домінантою в панорамі міста. Саме домінуючий композиційний вплив Городища й був знівельований забудовою заплави.

Як зазначалося вище, на Подолі до початку XX ст. була одноповерхова садибна забудова. Спорудження там промислових і житлових багатоповерхових споруд розпочалося за радянської влади, в основному в 1930–х та 1950–х рр. Але з 1970–х рр. тут широко розгорнулося будівництво дев'ятиповерхових житлових будинків, які заповнили простір дуже вузької заплави, повністю відрізавши історичну частину міста від річки. Раніше з лівобережжя Ворскли відкривалися краєвиди високого правобережжя історичного центру. Сьогодні ці візуальні зв'язки перекриті. А після того, як на зламі 1970–х — 1980–х рр. по вулиці Миру поставили дугоподібний у плані дев'ятиповерховий житловий будинок, виявився перекритим ще один цінний візуальний зв'язок — вид на панораму історичного середмістя з боку головного в'їзду до міста від привокзальної площі Слави.

При забудові заплави не враховано ще однієї важливої обставини: при візуально–моторному сприйнятті заплави з верхніх позначок плато з'являється "п'ятий фасад" забудови — вигляд зверху. Цей "п'ятий фасад" у Полтаві сприймається як хаотичне й потворне нагромадження стін, дахів, труб.

Таким чином, суть полтавської містобудівної помилки (до речі, такі ж помилки маємо й у багатьох інших історичних містах) полягає в тому, що поверховість забудови заплави визначено без урахування візуальних взаємозв'язків і композиційно–видового розкриття Городища та його пам'яток.

Для того, щоб уникнути таких та інших помилок у майбутньому, при розробленні інститутом "Діпромісто" у 1984–1988 рр. нового генерального плану Полтави автор цієї монографії спільно з Б.Колоском (керівник роботи) та Н.Логвин 1984 р. виконали в інституті КиївНДІТІ передпроектні історико–архітектурні дослідження, результатом яких стали Історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток Полтави. Цією роботою виявлено, класифіковано й локалізовано об'єкти культурної спадщини міста, визначено роль спадщини у формуванні сучасного образу міста. За результатами дослідження територія Полтави класифікована за ступенем історико–культурної цінності.

Найбільшу історико–архітектурну цінність має історичне середмістя на плато (Городище). Тут можна вести мову про збережену в загальних рисах розпланувальну структуру XVII ст. На захід від колишньої фортеці збереглося без змін регулярне розпланування початку XIX ст. На південь від цієї території збереглася велика ділянка нерегулярного ландшафтного розпланування XVIII ст. Ще одна ділянка такого ж розпланування збереглася на південь від вулиці Паризької комуни, на схилах пагорбів і в тальвегах. Усі ці терени формують єдину розпланувальну пляму, де історично сформоване розпланування є пам'яткою містобудівного мистецтва XVII–XIX ст. і підлягає безумовному збереженню.

За результатами проведеного аналізу визначено, що найціннішими міськими територіями є Городище, терени на захід від нього й гора, на якій розміщений Хрестоздвиженський монастир. У цих межах міститься більшість пам'яток архітектури національного й місцевого значення. Розпланувальна структура історичного середмістя загалом відповідає сучасним вимогам і не потребує радикальної реконструкції. Все це, а також висока щільність розміщення пам'яток у середмісті зумовлює необхідність створення тут цілісної комплексної охоронної зони, в межах якої підлягають охороні не тільки пам'ятки, що перебувають на державному обліку, а й значні, традиційні й фонові будівлі, а також елементи впорядження. Комплексну охоронну зону оточують зона регулювання забудови і зони охоронюваного ландшафту, які встановлюються з метою збереження своєрідності містобудівного утворення.

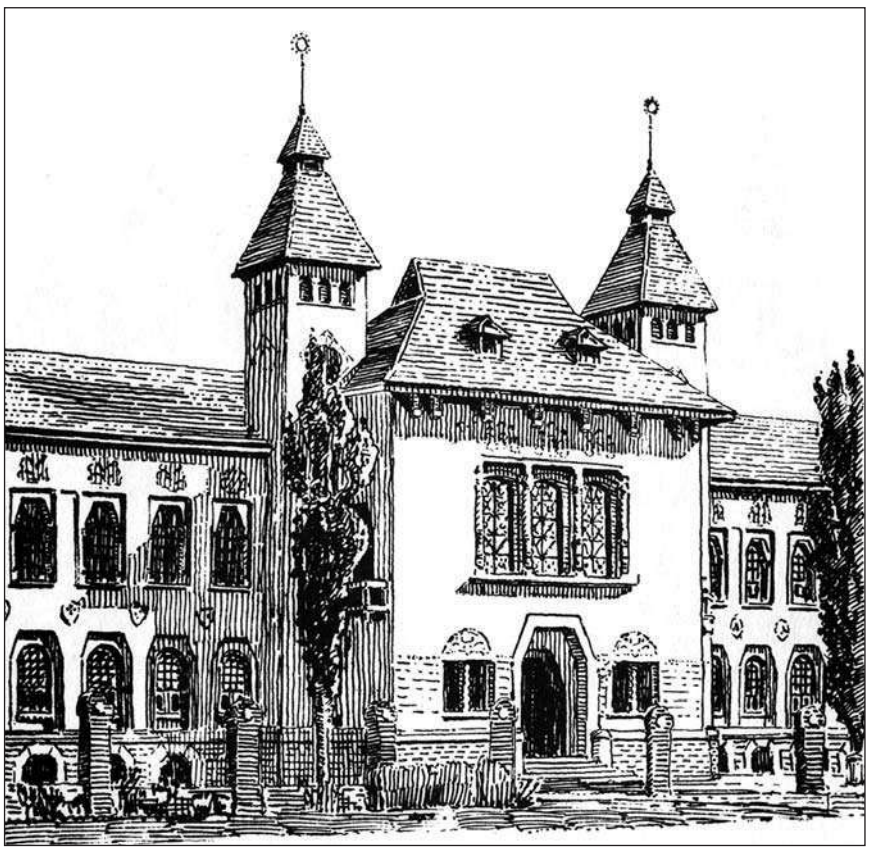
Розглянувши містобудівну історію Полтави, можна зробити висновок, що місто значною

мірою зберегло свою своєрідність завдяки тому, що аж до XX ст. за всіх найрадикальніших перепланувань і перебудов витримувалася спадковість у розвитку розпланувальної структури й об'ємно–просторової композиції. Протягом 1930–х — 1980–х рр. ця спадковість була порушена в частині об'ємно–просторової композиції, що призвело до невідшкодовних втрат. Унаслідок цих втрат, а точніше — цілеспрямовоного винищення архітектурно–містобудівної спадщини доби Гетьманщини — архітектурне середовище історичного середмістя набуло принципово іншого устрою — воно стало пам'яткою доби російського класицизму. Якби не було руйнувань 1936–1938 рр., то історичне середмістя Полтави було б також визначною архітектурно–містобудівною пам'яткою доби Гетьманщини.

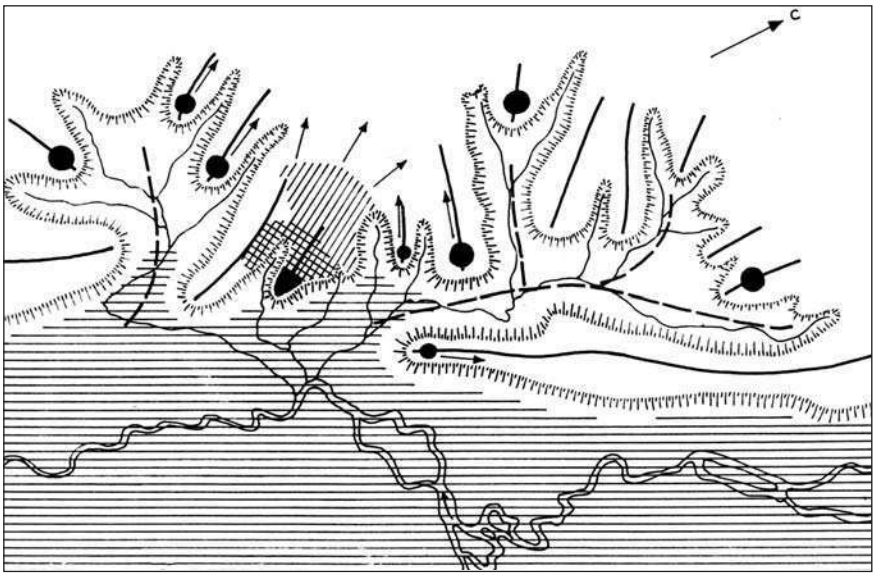
Як відомо, історія не знає умовного способу і її не можна переписати чи підправити. Проте в царині архітектури й містобудування цілком можливо здійснити низку заходів, спрямованих на відродження зруйнованої об'ємно–просторової композиції Полтави. Саме на це спрямовані такі заходи, як відтворення зруйнованих архітектурних домінант Полтави. Реалізація таких заходів стала можливою тільки після розвалу Радянського Союзу. Собор Успіння Пресвятої Богородиці на Червоній площі заплановано відтворити згідно з урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури як кафедральний храм Полтавської єпархії Української Православної Церкви — Київського патріархату. Для призбирування коштів створено громадський фонд, силами місцевих архітекторів під керівництвом кандидата архітектури В.Трегубова опрацьовано ескізний проект і 2001 р. розпочалися відбудовчі роботи.

Приклад Полтави підтверджує, що охорона містобудівної спадщини та спадкоємний розвиток розпланування і забудови сприяють збереженню своєрідності сучасних міст, гармонізації їх архітектурного середовища, створенню повноцінного середовища людської життєдіяльності й тим самим вирішенню актуальних проблем українського містобудування.

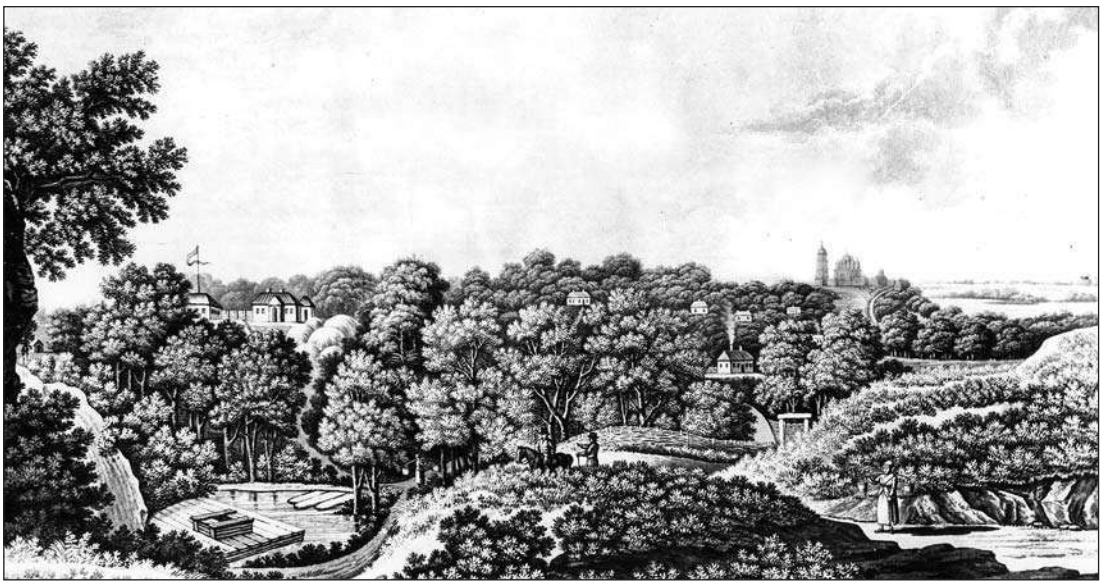
Літ.: [43, 50, 57, 60, 85, 104, 118, 124, 187, 193, 197, 198, 235–257].



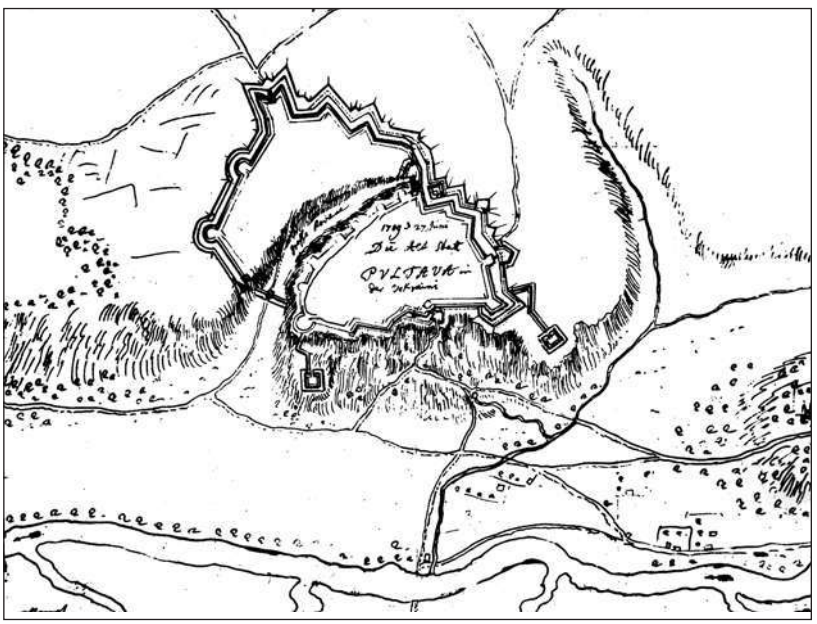
Будинок Полтавського губернського земства. Рисунок В.Січинського



Характер містобудівного освоєння ландшафту в районі Полтави. Кресленик автора. Горизонтальним штрихуванням позначено заплаву, суцільними лініями – вододіли, пунктирними – вісі тальвегів, чорними колами – ядра поселень, стрілками – напрямки розширення сельбища

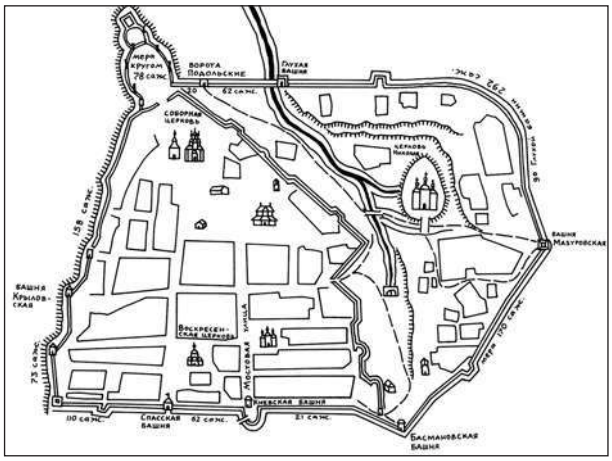


"Вид Полтавського монастиря по яру Панянському в місті Полтаві". Акварель О.Кунавіна першої третини XIX ст.

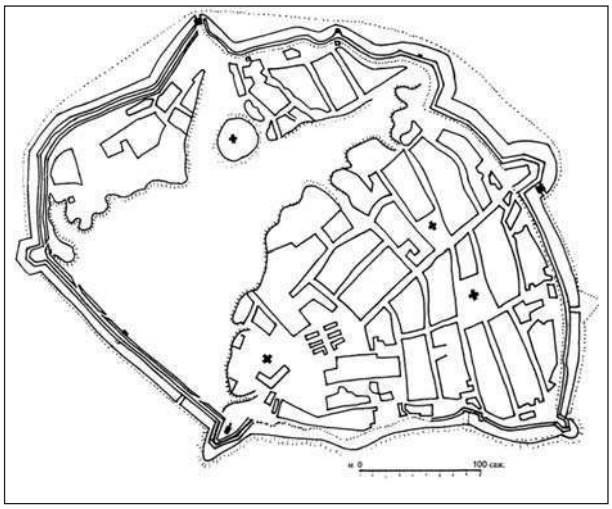


"План Старої і Нової Полтави" 1709 р.

План Полтавської фортеці 1722 р. Івана Бишева

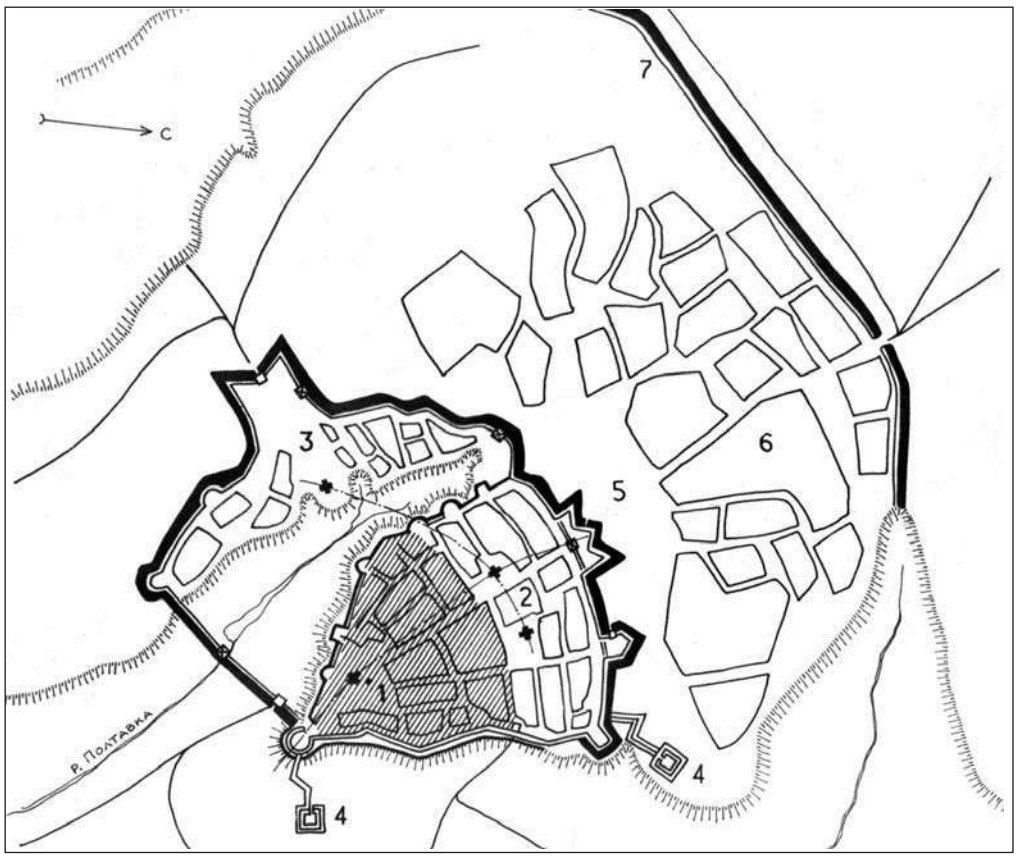


План Полтавської фортеці прапорщика Василя Кутузова. До 1729 р.



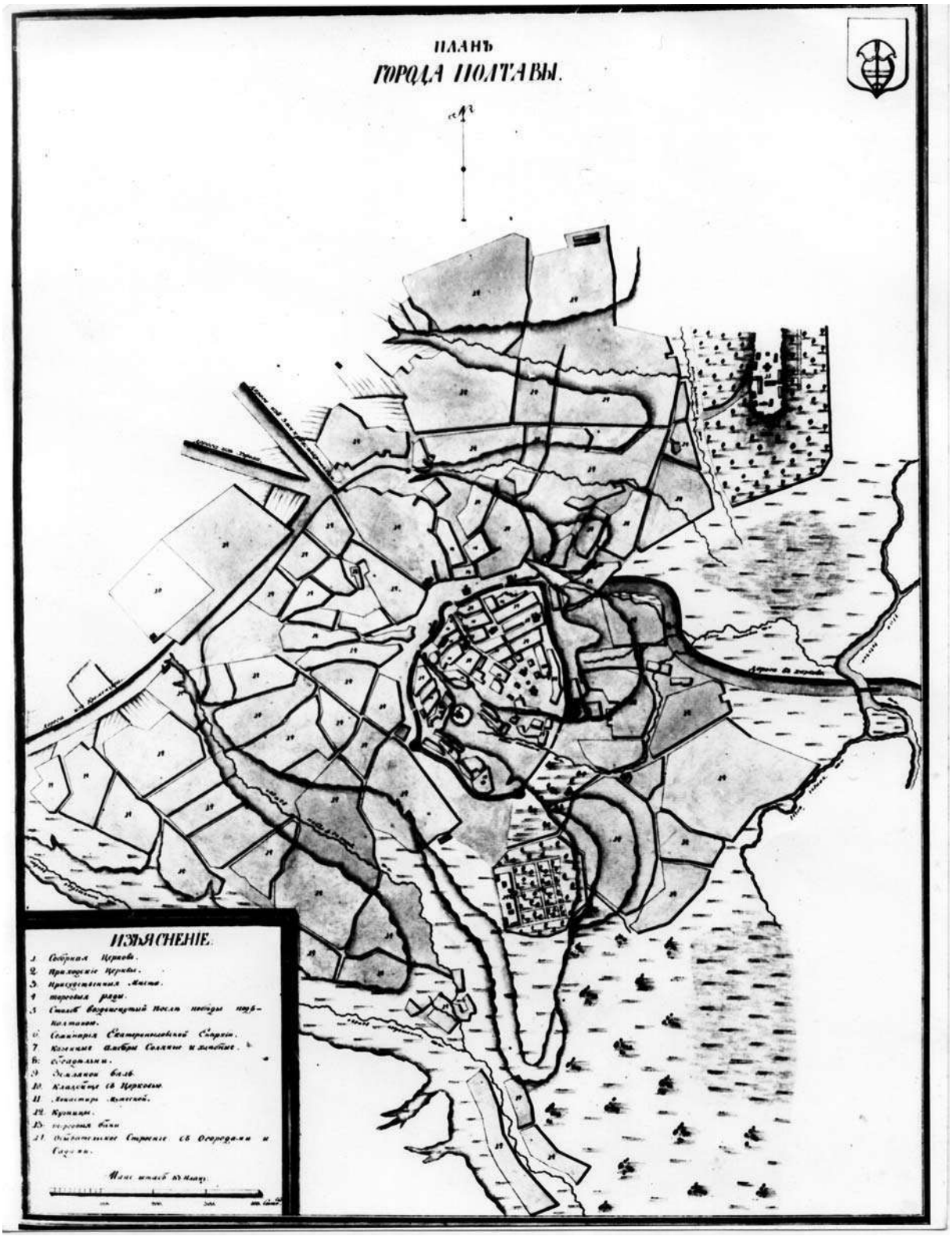
Полтава на початку XVIII ст. План-реконструкція автора:

1. *Стародавнє городище*
2. *Стара Полтава*
3. *Нова Полтава*
4. *Редути*
5. *Еспланада*
6. *Передмістя*
7. *Зовнішній вал з ровом*





План Полтави до 1800 р. За М.Арандаренком

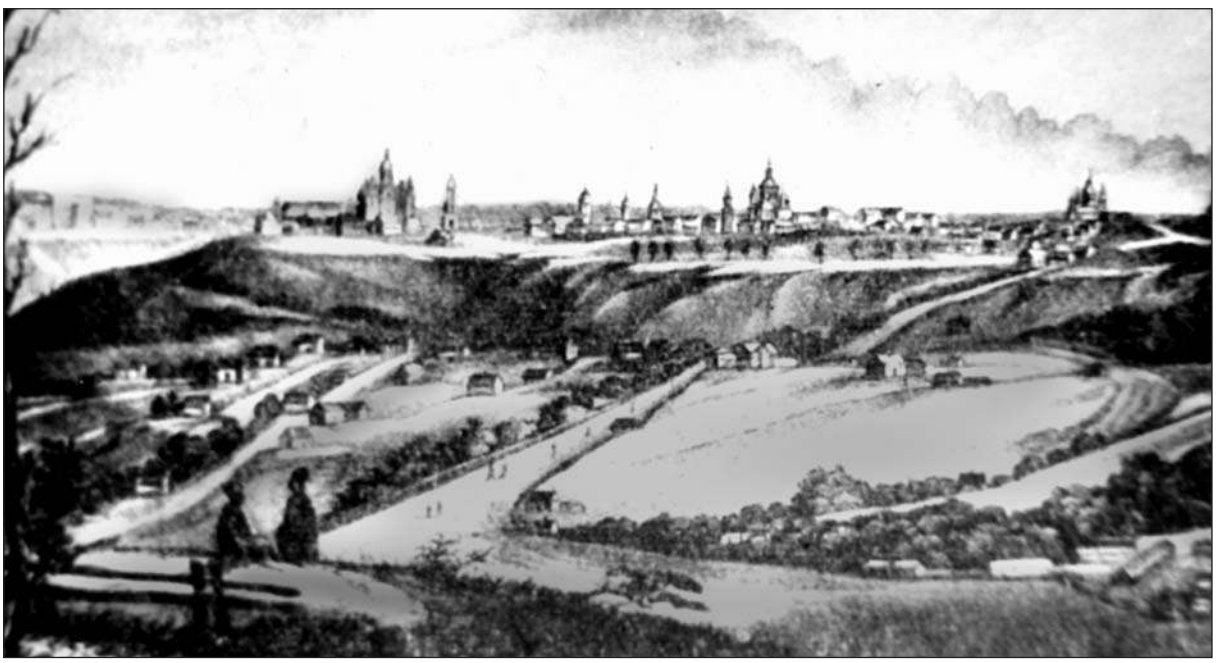


План Полтави 1802 р.



Полтава у кінці XVIII ст.
План– реконструкція автора:
1. Фортеця
2. Лінія укріплень, ліквідована після 1709 р.
3. Передмістя
4. Зовнішній вал з ровом
5. Хрестоздвиженський монастир
6. Садівництво
7. Архітектурні домінанти
8. Композиційні вісі
9. Шляхи

Панорама Полтави на початку XIX ст. Малюнок Ангельштейна





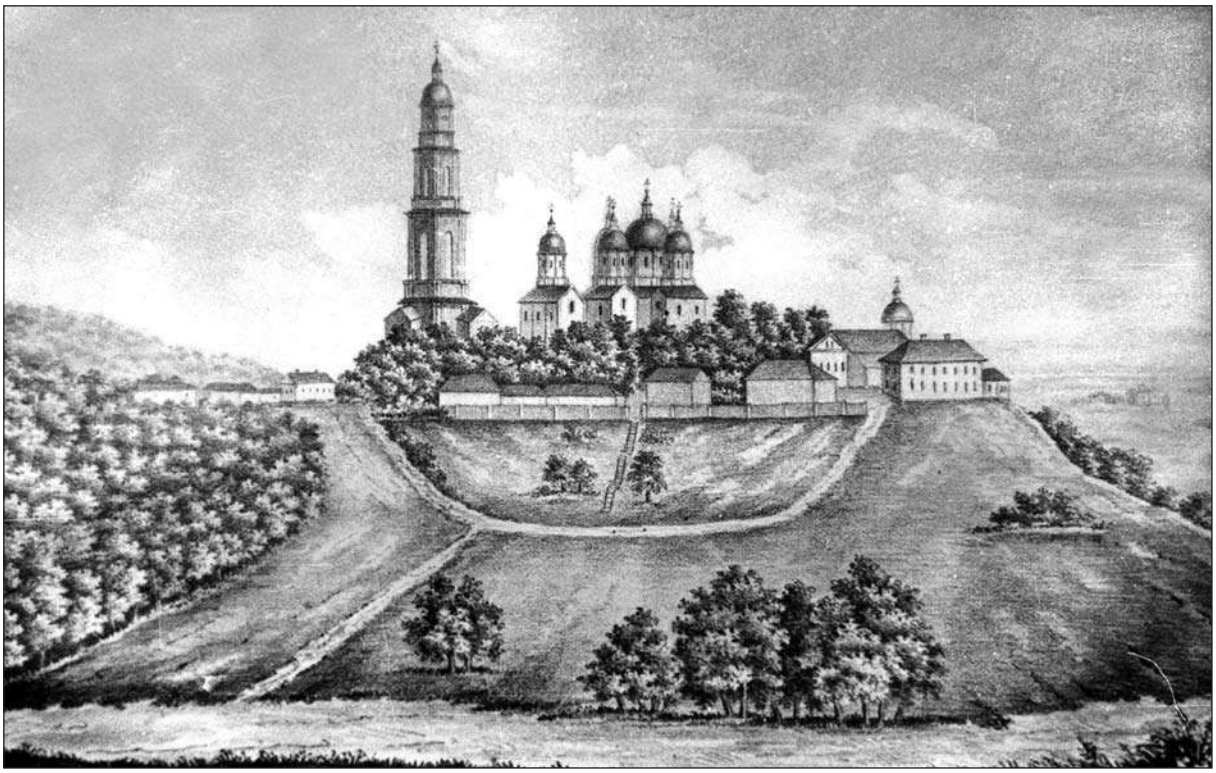
Успенський собор із дзвіницею. Літографія за малюнком О.Кунавіна початку XIX ст.

Успенський собор і садиба І.Котляревського. Малюнок Т.Шевченка 1845 р.



Воскресенська церква. Фото кінця XIX ст.

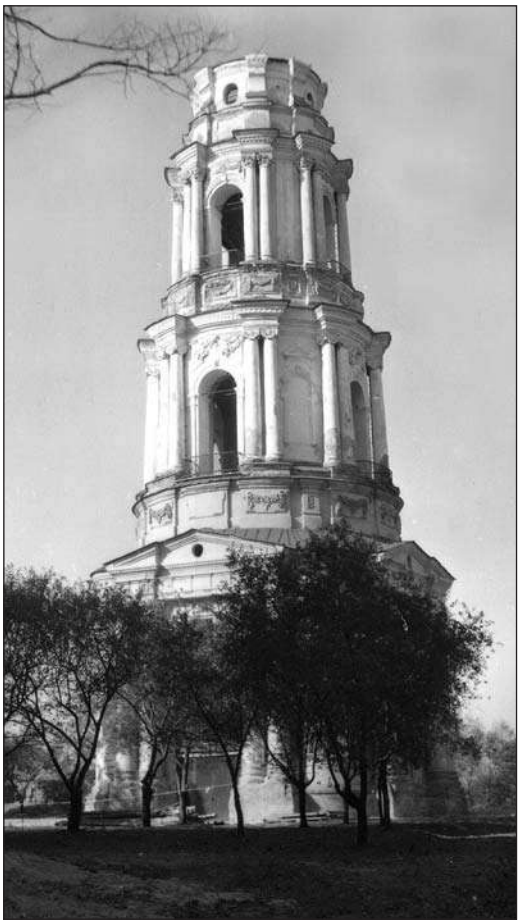




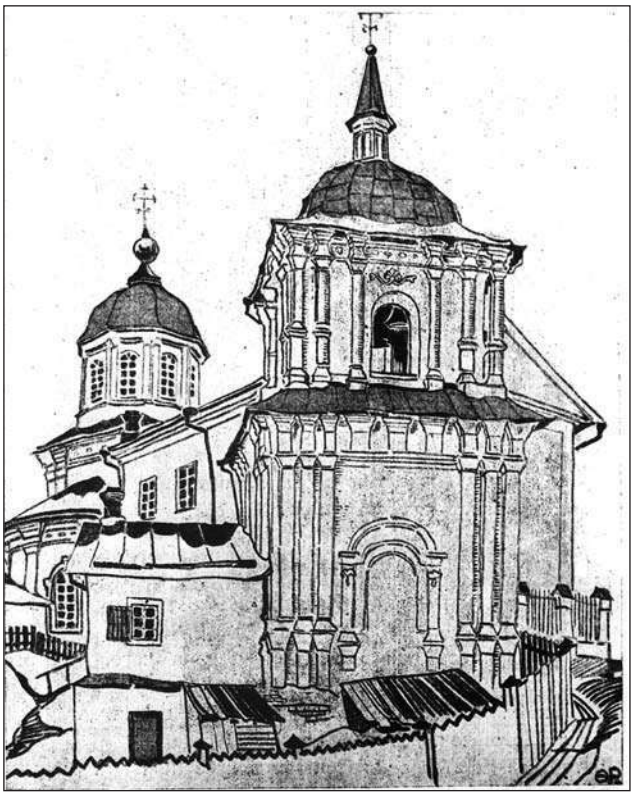
Загальний вигляд Хрестоздвиженського монастиря у середині XIX ст. За М.Арандаренком

Собор Хрестоздвиженського монастиря. Фото кінця XIX ст.





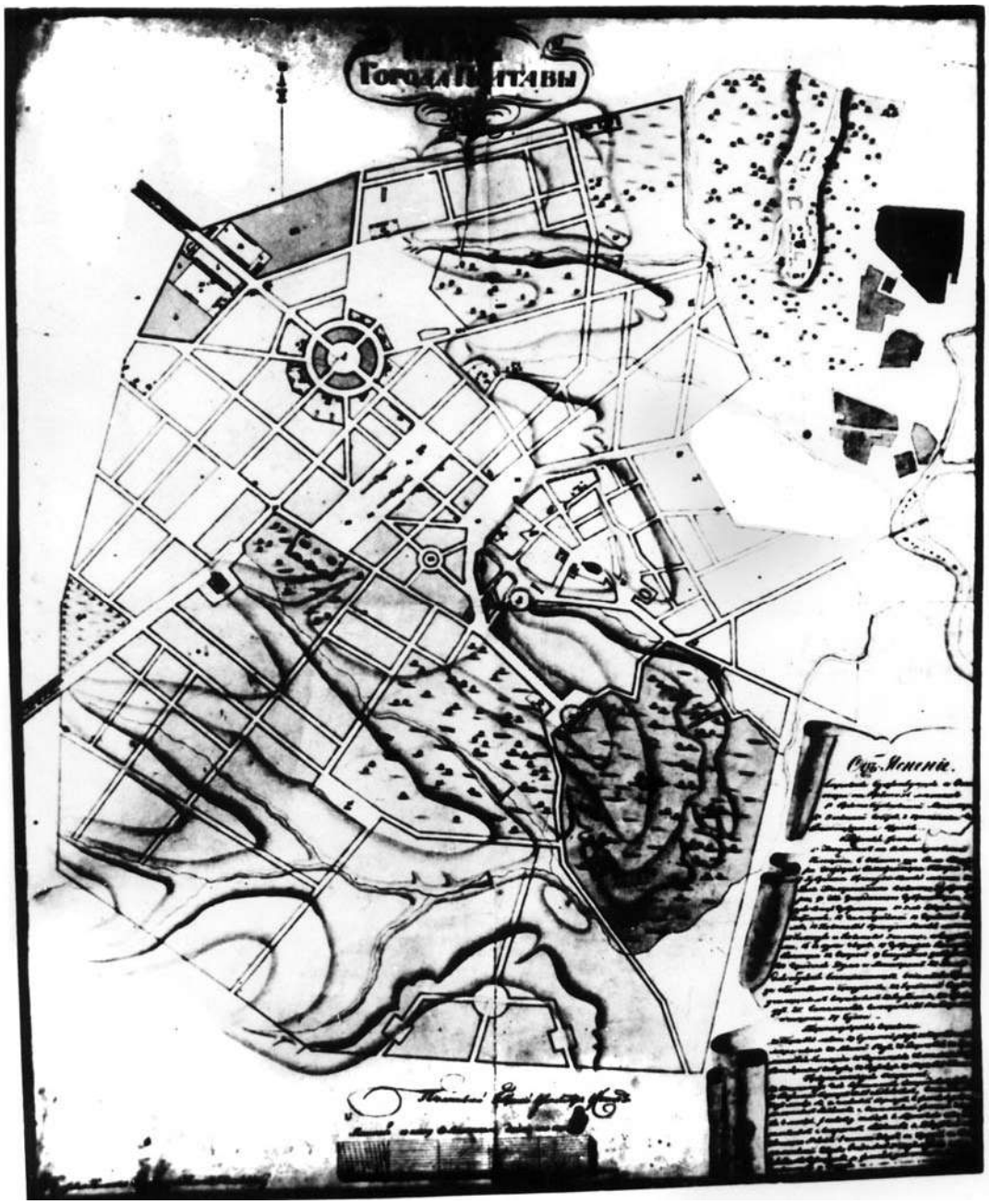
Дзвіниця Хрестоздвиженського монастиря після пожежі 1987 р. Фото автора



Миколаївська церква з дзвіницею. Рисунок Ф.Рожанківського 1918 р.

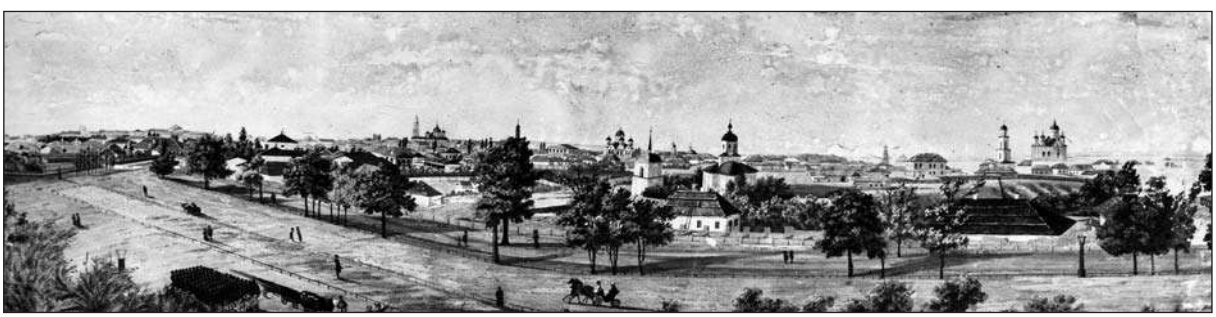
Спаська церква перед реконструкцією 1845 р. Літографія І.Селезньова за малюнком М.Арандаренка





План реконструкції Полтави 1805 р.

Панорама Полтави 1830-х рр. Акварель невідомого автора



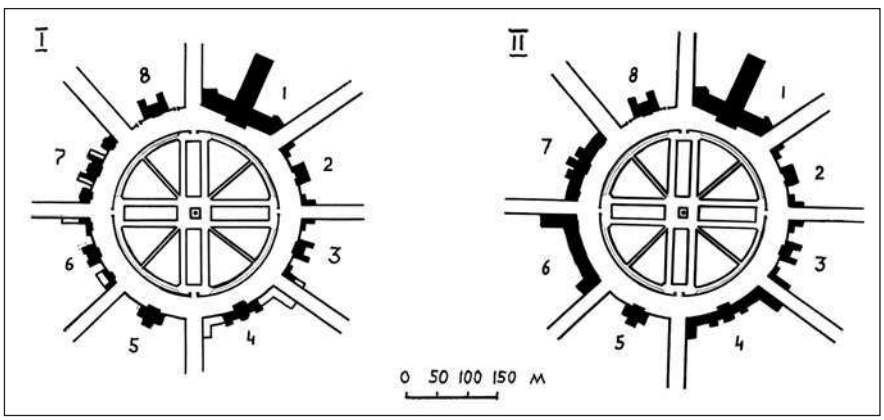
Петрівська площа в Полтаві. Гравюра середини XIX ст.



Соборна дзвіниця в перспективі вулиці Олександрівської (Жовтневої). Фото автора 1984 р.

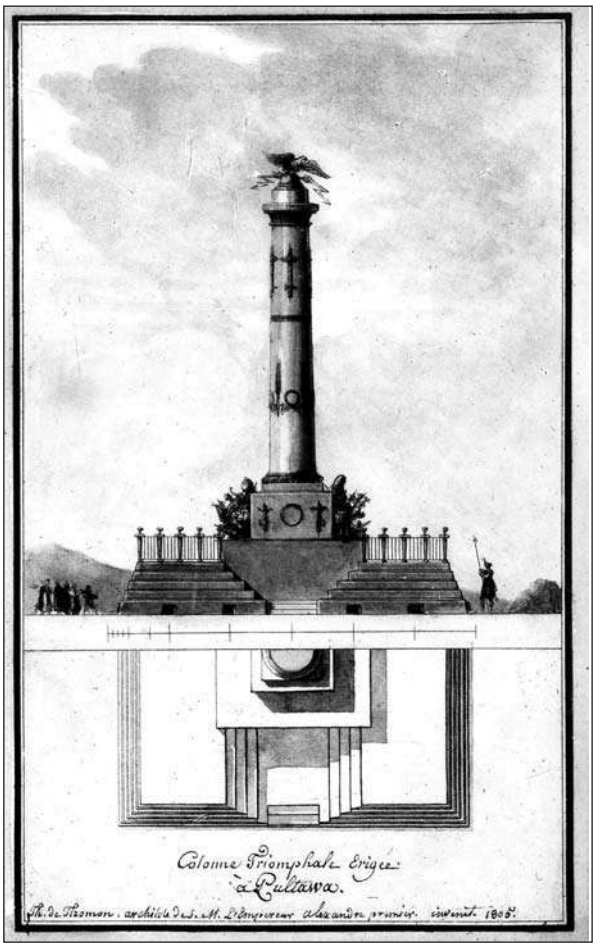


План Круглої площі. Кресленик автора:
I – станом на середину XIX ст.
II – сучасний стан
1. Кадетський корпус
2. Будинок віце-губернатора
3. Будинок цивільного губернатора
4. Губернські присутствені місця
5. Дворянське зібрання
6. Повітові присутствені місця (будинок зв'язку)
7. Малоросійський поштамт
8. Будинок генерал-губернатора





Панорама ансамблю Круглої площі. Літографія К.Чеського за малюнком Ф.Алексєєва 1808 р.



Монумент Слави.
Проект архітектора Тома де Томона 1805 р.



Монумент Слави.
Фото автора 1984 р.



Військова арматура
на п'єдесталі монумента Слави



Губернські присутствені місця. Фото автора 1984 р.

Пам'ятник на місці відпочинку Петра I. Фото автора 1984 р.



Ворота будинку генерал-губернатора. Фото автора 1984 р.

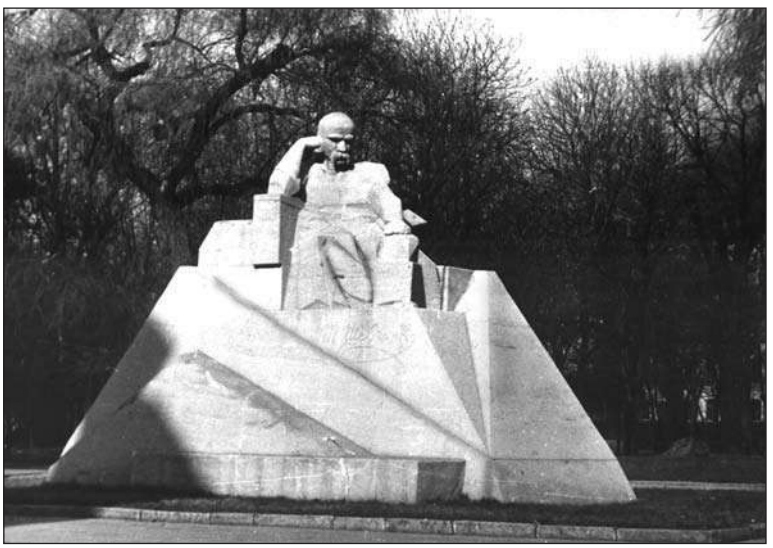




Церква Різдва Богородиці.
Фото початку XX ст.

Будинок бібліотеки
й земського музею.
Фото Б.Колоска 1984 р.





Пам'ятник Т.Шевченкові.
Фото автора 1984 р.

Полтавське губернське земство (нині краєзнавчий музей). Фото автора 1984 р.



Аркада між будинками в забудові вулиці Жовтневої. Фото автора 1984 р.



Колонада між будинками в забудові вулиці Жовтневої. Фото автора 1984 р.





Забудова Подолу. Вигляд з Городища. Фото автора 1984 р.



Садиба І.Котляревського, відтворена 1969 р. Фото автора 1987 р.

Полтавський театр лялька, збудований 1982 р. Фото автора 1984 р.



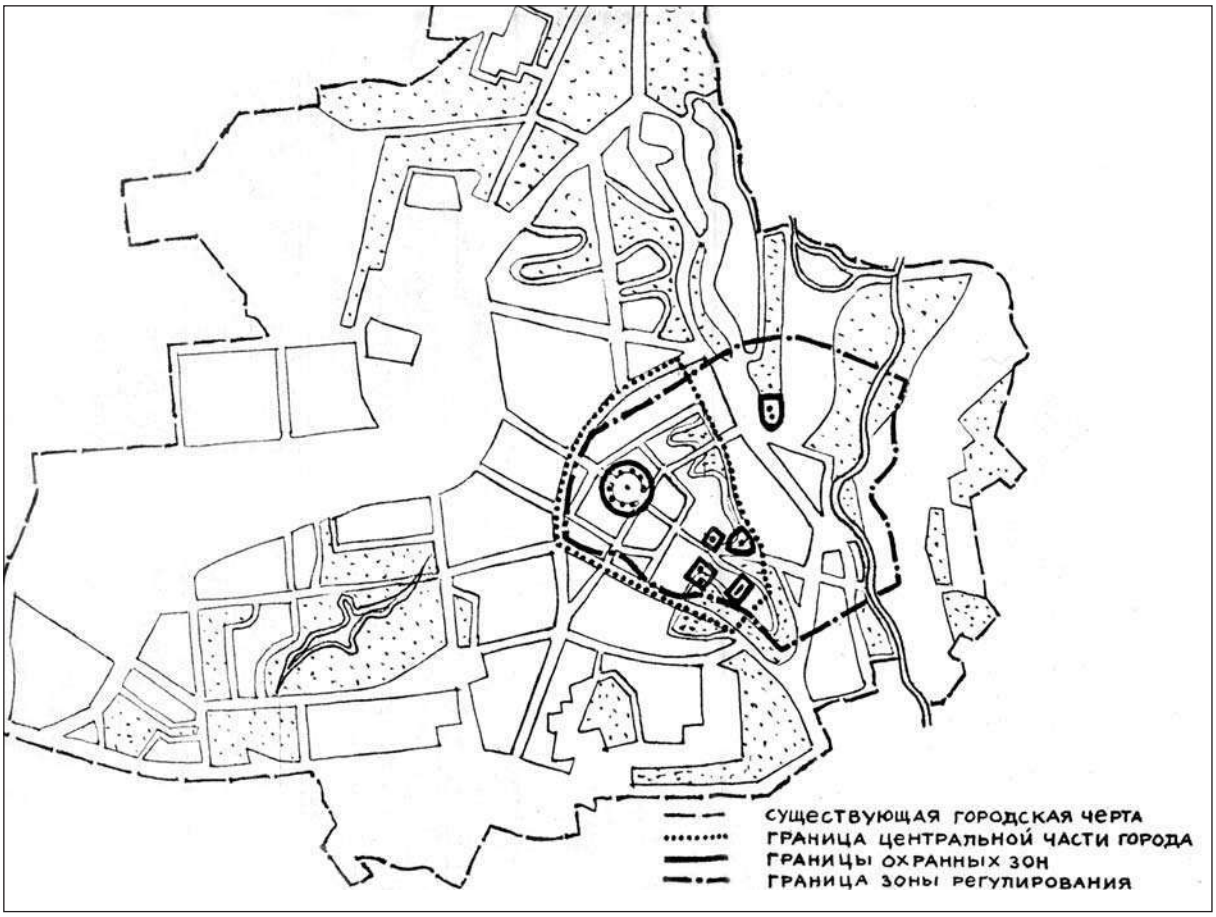
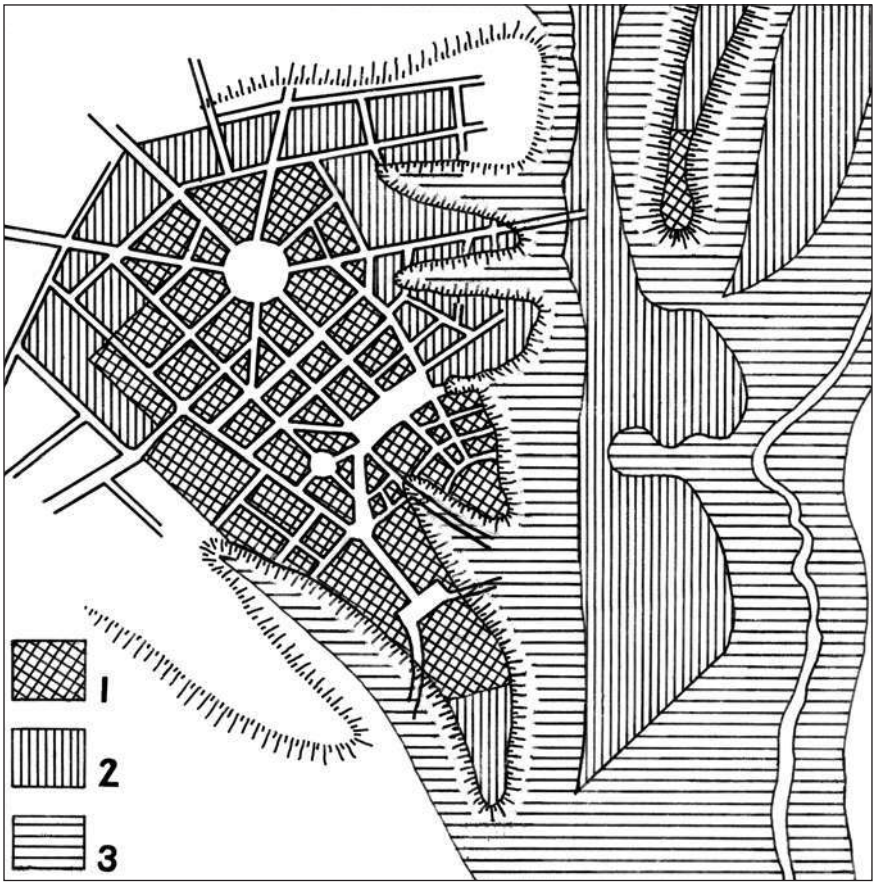


Схема розташування зон охорони в структурі міста, опрацьована Є.Водзинським на початку 1970-х рр.



Зони охорони пам'яток Полтави. Кресленик автора:
1. Охоронні зони
2. Зони регулювання забудови
3. Зона охоронюваного ландшафту

Чернігів

Поряд з Києвом Чернігів є одним з найстародавніших міст Східної Європи, скарбницею культурної спадщини Русі–України, а також доби Відродження і Бароко. Це — найзначніше і найсвоєрідніше місто лівобережної половини України, що є багатошаровим містобудівним організмом, який не має собі рівних серед східнослов'янських міст за різноманітністю, хронологічним діапазоном і ступенем концентрації нерухомих пам'яток культурної спадщини в комплексі з унікальним природним ландшафтом.

Чернігів виник як племінний центр сіверян задовго до його першої писемної згадки під 907 р., а саме в VII ст. н. е. Найбільший розквіт міста припадає на XII–XIII та XVII–XVIII ст. Протягом майже тисячі років Чернігів був центром Сіверщини — обширного реґіону, що відіграв вирішальну роль в етноґенезі українського і, частково, російського народів, формуванні їхньої культури, у т. ч. й урбаністичної. У XII–XIII ст. Чернігів як столиця величезного князівства був центром культурної експансії, виробляючи нові форми в мистецтві й архітектурі як синтез візантійських і романських впливів. У XVII–XVIII ст. у Чернігові, як одному з реґіональних центрів відродженої Української держави (Ґетьманщини), сформувалася своєрідна мистецька культура українського Відродження і Бароко, що в XVIII ст. рішуче вплинула на культуру Російської імперії. Між пам'ятками архітектури й містобудування двох згаданих епох існує пряма спадковість і вони в сукупності формують високомистецький комплекс історичного центру міста.

Найвизначніші пам'ятки Чернігова уціліли під час московсько–комуністичного погрому української культури 1920–1980–х років. Архітектурні комплекси зазнали значних руйнувань у перебігу другої світової війни. Протягом 1950–1960–х рр. їх відреставрували із збереженням автентичності. А з 1967 р. у Чернігові діє державний архітектурно–історичний заповідник.

Історія містобудівного розвитку Чернігова, яка має кілька виразно розмежованих етапів, на сьогодні вивчена досить повно завдяки дослідженням Ю.Асєєва, Є.Водзинського, А.Карнабіда, В.Коваленка, Г.Логвина, Б.Рибакова, П.Савицького та інших. Як свідчать результати археологічних досліджень, у VII ст. н. е. було заселено весь край тераси високого правого берега р.Десни від гирла р.Стрижня до Єлецької гори. На початку VIII ст. мис біля гирла Стрижня було укріплено. Згодом, після кількох розширень і реконструкцій, до XI ст. це мисове укріплення перетворено на Дитинець (цитадель) князівського міста, біля якого виникає ще одна укріплена частина — Окольний град, фортифікації якого захищали не тільки посад, але й порт у гирлі р.Стрижня.

З 1024 р. Чернігів стає стольним градом Чернігово–Сіверщини. Дитинець розширяють на північний захід, де засновується новий княжий двір з першим мурованим собором — Спасо–Преображенським. До кінця XI ст. моноцентричні структура і композиція Чернігова стали поліцентричними внаслідок того, що на придеснянських пагорбах було засновано монастирі — Єлецький та Іллінський.

Часом найвищого розквіту княжого Чернігова були XII–XIII ст. (до самого монголо–татарського погрому). Тоді площа Дитинця сягнула 16 га, а Окольного города — 40 га. У Дитинці споруджено близько 10 мурованих будівель — як церковного, так і світського призначення. Збудовано муровані храми в Іллінському і Єлецькому монастирях. Загальна структура міста стала чотиридільною: Дитинець, Окольний город, Третяк і Передграддя. Третяк, площею 20 га, — це західний кінець Окольного города, що виділився у самостійну укріплену частину. Торговельно–ремісничий посад, площею 88 га, що називався Передграддям, прилягав з півночі. Його оточував земляний вал з частоколом. Кожна із структурних одиниць міста мала свій центр і свої містобудівні домінанти, якими були, переважно, муровані храми. У Передградді був загальноміський торговельио–ремісничий центр, а в дитинці — адміністративний і церковний центр, і то не лише міста, а й усього величезного князівства, що простягалося від Дніпра й Азовського моря до Москви. Біля підніжжя Дитинця і Третяка лежав ремісничий Поділ, північна частина якого теж мала укріплення. Отже, на кінець передмонгольського періоду Чернігів набув п'ятидільної структури, ускладненої ще двома приміськими монастирями.

Об'ємно–просторова композиція міста розгорталася уздовж головної композиційної вісі, паралельної пругу рельєфу, що забезпечувало створення складної, ритмічно побудованої дворівневої панорами, яку можна було оглядати як із заплави р.Десни, так і з придеснянських пагорбів правобережжя. Давні містобудівники свідомо орієнтували місто на річку. Найважливішим уявлявся "річковий фасад", що повинен був дати максимум інформації про композицію Чернігова при статичному та візуально–моторному сприйнятті. Цей річковий фасад упродовж тисячоліття відігравав і нині відіграє провідну роль у створенні умоглядного образу міста.

Монголо–татарський погром 1239 р. перервав розвиток Чернігова, призвів до тривалої стагнації, що тривала з другої половини XIII до XVI ст. Проте композиція міста і головні споруди уціліли і рішуче впливали на наступні етапи містобудівного розвитку.

Протягом XIV–XVII ст. Чернігів був під владою Литовської, Польської і Московської держав. З 1648 р. став полковим центром відродженої Української держави. Структура міста тоді була п'ятидільною, а всі укріплення — дерево–земляними. З середини XVII ст. значно активізувалося муроване монументальне будівництво: більшість дерев'яних парафіяльних церков протягом XVII–XVIII ст. було замінено мурованими, з ефектними висотними композиціями, вплив яких посилювали високі окремо поставлені дзвіниці. Споруджувалися також мурованні цивільні будівлі великого масштабу (Колегіум, будинок Мазепи).

Значного розвитку набули два приміських монастиря, особливо Іллінський: 1672 р. на захід від останнього розпочалося будівництво величного барокового ансамблю Троїцького монастиря з мурованими семиверхим собором, трапезною, дзвіницею, келіями. З завершенням усіх цих будов у другій половині XVIII ст. у панорамі Чернігова отримала остаточне мистецьке втілення ідея поліцентричності та ієрархічної підлеглості містобудівних вузлів.

Розпланування в межах укріплених частин міста було порядковим, а за їх межами — гіллястим, близьким до радіального. Якщо до XVII ст. місто розвивалося вздовж ріки, не відходячи вглиб плато, то з кінця XVII ст. головним напрямком містобудівного розвитку став північно–західний, углиб плато.

Протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст. було здійснено декілька спроб перепланувати Чернігів на засадах класицистичної регулярності. Постале таким чином регулярне розпланування, з лінійно–вісьовою орієнтацією вулиць, зберігало спадкоємність стосовно докласицистичного ландшафтного розпланування.

У структурі сучасного великого міста комплекси й ансамблі нерухомої культурної спадщини розташовані трьома компактними групами вздовж пругу високого правого берега р.Десни від гирла р.Стрижня до Болдиних гір. Ці три комплекси виникли історично в такій послідовності:

1. Комплекс історичного середмістя включає колишній княжий Дитинець із середньовічним замком і всіма належними спорудами (місцеві мешканці називають цей район Валом). До Валу прилягають два квартали, в одному з яких розміщена Катеринінська церква, у другому — П'ятницька церква.

2. Ансамбль Єлецького монастиря включає власне монастир з комплексом підземних печер і знаменитий курган "Чорна могила", від якого походить назва міста.

3. Комплекс Троїцько–Іллінського монастиря складається з двох ансамблів:

Іллінського монастиря з підземними печерами, що виник у Княжу добу;

Троїцького монастиря, що постав у добу Бароко. До комплексу територіально прилягає ділянка Болдиних гір з давнім могильником, курганами і похованнями видатних діячів української культури (М.Коцюбинського, О.Марковича, Л.Глібова).

1. Комплекс історичного середмістя утворився внаслідок тривалої історичної еволюції протягом VII–XVIII ст. Нині він обіймає площу близько 20 га, охоплюючи давньоруський Дитинець із прилеглими частинами Окольного граду і Третяка.

Дитинець княжого Чернігова остаточно сформувався на початку XI ст. Роль політичного, військового, адміністративного і церковного центру Чернігова і Чернігово–Сіверської землі Чернігівський дитинець виконував до монголо–татарської навали 1239 р. У XI–XII ст. тут зведено мурованні собори, княжі терем, єпископський двір. Найважливішими спорудами були Спасо–Преображеиський і Борисоглібськнй собори. У другій половині XI ст. Дитинець було востаннє розширено. Тоді зведено Михайлівську та Благовіщенську мурованні церкви (не збереглися). На початку XIII ст. Дитинець був потужною фортецею з периметром укріплень 1600 м. Лінії укріплень складалися з земляного валу, рову, дерев'яних стін з баштами. Дитинець мав три брами: Київську, Водяну і Погорілу. Ця територія лишалася загальноміським центром і в наступні століття, аж до XX включно. Нині це центральний осередок Національного архітектурно–історичного заповідника "Чернігів стародавній". На цій території, що становить визначну комплексну археологічну пам'ятку, систематично проводяться археологічні розкопки (1946–1980, 1984–1986 рр.). Частину виявлених старожитностей музеєфіковано. Нині розробляються проекти музеєфікації решток мурованих споруд XI–XIII ст.

Коли 1503 р. Чернігів став прикордонним містом Московської держави, то для оборони від татар за наказом царя Василя Івановича 1531 р. на мису дитинця спорудили дерев'яний замок із п ятьма вежами. У XVII ст. він дістав назву "Верхній замок" і мав оборонну огорожу, що складалася з невисокого земляного валу, широкого рову, дерев'яних рублених стін і 7 восьмигранних башт із наметовими дахами. Головною домінантою замку була дерев'яна тридільна Михайлівська церква (не збереглася).

У другій половині XVIII ст. замок реконструйовано за проектом військового інженера Д.Дебоскета: знесено дерев яні стіни і башти, натомість влаштовано регулярний вал, сухий рів і п'ятикутні бастіони. 1799 р. фортецю в Чернігові скасовано і на початку XIX ст. земляні вали знесено, а на їхніх трасах розпланованно бульвар, на якому 1896 р. встановлено чотири старовинні гармати, а пізніше — ще вісім. Зараз вони стоять уздовж західного пругу схилу

замкової гори. Нині територія замку добре збереглася (це оглядовий майданчик), відділена від інших теренів широким ровом. 1992 р. тут проведено реконструкцію і впорядження, причому трасуванням елементів впорядження виявлено обриси валів і бастіонів XVIII ст.

Спасо–Преображенський собор є головним храмом Чернігова і вперше згадується в літописах під 1036 р. Закладений на Дитинці чернігівським князем Мстиславом Володимировичем Хоробрим 1033 р., будівництво завершено 1041 р. Первісно був хрещато–баневим, восьмистовпним, тринавовим, триапсидним, п'ятибанним, з нартексом і сходовою вежею. Протягом XI–XII ст. з північного і південного боків добудовано численні каплиці. Поруйновано 1239 р. монголо–татарами (склепіння і частково — бані). У ході відновлення середини XVII ст. надбудовано апсиди і зведено барокові верхи. Після пожежі 1750 р., протягом другої половини XVIII ст. зроблені найзначніші перебудови: надбудовано сходову вежу; на місці зруйнованої хрещальні зведено другу вежу, симетрично до першої; фасади потиньковано й побілено; змінено форми бань. 1818 р. прибудовано тамбури. У кін. XIX ст. позолочено бані і шпилі. Іконостас виготовлено 1798 р.

Архітектурна композиція собору поєднує базилікальну схему західноєвропейського походження із хрещато–баневою візантійською. Ця пам ятка є найстародавнішою збереженою автентичною будівлею східних слов'ян (на території України, Білорусії і Росії), унікальним високомистецьким твором давньоруської архітектури. Вона справила вирішальний вплив на українську архітектуру XI–XVII ст.

Борисоглібський собор збудовано 1123 р. на території Дитинця між валом і Спасо–Преображенським собором на залишках підмурків невідомої споруди кінця XI ст. Багаторазово перебудовувався і відновлювався. 1611 р. пошкоджений пожежею. У 1627–1628 рр. його перетворено на домініканський костел, а 1659 р. став головним храмом православного Борисоглібського кафедрального монастиря. 1672 р. до західного фасаду прибудовано барокову восьмигранну дзвіницю–притвор (не збереглася). Первісно собор був хрещато–баневий, тринавовий, шестистовпний, трьохапсидний, однобанний. З північного, південного і західного боків його оточувала невисока одноярусна галерея, в об'ємі якої містилися каплиця і, ймовірно, хрещальня. На початку XVIII ст. собор став п'ятибанним. 1857 р. його було розширено на схід, при цьому зруйновано старі апсиди і збудовано нові. Пам'ятку частково зруйновано у 1941–1943 рр. У 1952–1958 рр. відреставровано з поверненням гаданих первісних форм за проектом М.Холостенка на підставі ґрунтовних архітектурно–археологічних досліджень із збереженням уцілілих автентичних частин. Собор є класичним зразком князівського (монастирського) храму XII ст. і належить до найтиповіших споруд чернігівської архітектурної школи доби домонгольської України–Русі.

Будівля **Колегіума** складається з кількох різночасових частин. Найдавнішою є крайня західна частина, зведена в XVI ст. на місці валу давньоруського Дитинця як корпус келій Борисоглібського монастиря. У другій половині XVII ст. зведено середню частину, де була трапезна палата. У 1700–1702 рр. коштом гетьмана І.Мазепи над двоповерховою західною частиною надбудовано двоярусну вежу, на нижньому ярусі якої містилася церква Іоана Богослова, а на верхньому — дзвіниця. Тоді ж зі сходу прибудовано трапезну Всіхсвятську церкву. Під час ремонту 1861 р. позолочено баню дзвіниці, а під час ремонту 1891 р. з заходу прибудовано ґанок і водночас знищено декор на фасадах. В 1941–1943 рр. споруда потерпіла від артилерійського обстрілу, бомбардувань і пожежі. В 1952–1954 рр. реставрована з відновленням первісного декору.

Двоповерхова будівля, витягнута вздовж вісі захід–схід на 48 м, має дзвіницю висотою 40 м, яка є головною містобудівною домінантою середньовічного середмістя Чернігова. Фасади мають багатий цегельний декор у дусі архітектури українського відродження з виразним впливом московської архітектури XVII ст. В архітектурі Колегіума образ побудовано на принципі контрасту. Це — одна з найсвоєрідніших архітектурних пам'яток доби Гетьманщини в Україні, унікальна за своєю об'ємно–просторовою композицією.

Будинок І.Мазепи споруджено на території дитинця недалеко від замкового рову в 1690–х рр. Первісно належав чернігівському полковнику Я.Лизогубу, після смерті останнього (1698 р.) — гетьманові І.Мазепі. У XVIII ст. тут послідовно перебували полкова канцелярія Чернігівського козацького полку та архів. Мурований будинок первісно був двоповерховим, зараз — одноповерховий, шестикамерний, на підвалі, з великим об'ємом горища. Зазнав пошкоджень під час пожеж 1716 і 1750 рр. У XVIII ст. до північного фасаду прибудовано тамбур з фігурним фронтоном. У XIX ст. розібрано печі, пробито нові вікна на східному і західному фасадах, дахівку замінено бляхою. Реставровано 1954 р. Будинок має двосхилий дах з монументальними трикутними фронтонами на причілках. В архітектурному образі споруди органічно синтезовано найприкметніші риси тогочасного українського і московського зодчества. Будинок Мазепи є найімпозантнішою цивільною будівлею Лівобережної України XVII ст.

Будинок чернігівського архієпископа збудовано позаду Борисоглібського собору 1780 р. у стилі пізнього бароко. Первісно головним фасадом був західний, де на другому поверсі був парадний вхід, до якого від собору вів широкий пандус. У зв'язку з перенесенням архієпис-

копської резиденції в інше місце будинок в 1802–1804 рр. реконструйовано для розміщення Чернігівського губернського правління за проектом архітектора А.Карташевського. Головний вхід влаштовано на східному фасаді, перед яким по центру прибудовано чудових пропорцій шестиколонний портик іонічного ордера, увінчаний трикутним фронтоном. Споруда набула виразних стильових рис класицизму.

Будинок губернатора споруджено на території давнього Дитинця в 1806–182І рр. як резиденцію чернігівського цивільного губернатора за проектом знаменитого петербурзького архітектора А.Захарова. Будинок мурований, триповерховий, П–подібний у плані. Головний північний фасад по осі симетрії акцентовано монументальним шестиколонним портиком, піднятим на висоту першого поверху.

Катерининська церква споруджена на місці дерев яного храму навпроти Замку на відзнаку героїзму козаків Чернігівського полку при штурмі Азова 1696 р. Освячена 1715 р. Церква мурована, хрещата, дев'ятидільна, п'ятибанна. Композиція центрична, побудована пірамідально: з найвищою центральною банею, нижчими — над гранчастими раменами архітектурного хреста. Квадратові в плані приміщення в міжрукав'ях ще нижчі. Для архітектури цієї церкви характерний тонкий і оригінальний декор, дуже індивідуалізований на кожній грані. Катерининська церква в Чернігові є найвидатнішою в Україні пам'яткою архітектури стилю українського відродження XVII–XVIII ст., що збереглася в автентичному вигляді, справила вирішальний вплив на розвиток української церковної архітектури XVIII ст. і досі відіграє роль містобудівної домінанти історичного середмістя.

П ятницьку церкву було зведено на зламі XII–XIII ст. посеред чернігівського торгу. Церкву було посвячено на честь Св.Параскеви П'ятниці, покровительки торгівлі. Церква зазнали чимало руйнувань і перебудов, вперше — 1239 р. під час нашестя монголо–татарів. Перебудована у 1670 р. та у 1690–х рр. за участю видатного українського архітектора І.Зарудного. Кардинальні зміни сталися при відбудові церкви після пожежі І750 р. та в XIX ст., коли до неї прибудовано бічні вівтарі та ротонду до західного фасаду, внаслідок чого церква перетворилася на семиверху. Зазнала значних руйнувань у період другої світової війни. В 1943–1945 рр. проведено консерваційні роботи, в 1962 р. завершено реставрацію в гаданому первісному вигляді за проектом видатного російського реставратора П.Барановського з використанням методу анастилозу.

Храм мурований, баштоподібний, чотиристовпний, триапсидний, тринавовий, однобанний. Середня нава широка, бічні вузенькі, завдяки чому всі фасади завершуються трилопатевими кривими. Високо піднятий підбанник несе система циліндричних склепінь, що ступінчасто піднімаються. Храм має двоярусні хори. В інтер'єрі панує висотно розкритий до зеніту простір центральної дільниці висотою 27 м. П'ятницька церква представляє найвище досягнення останнього, передмонгольського етапу розвитку архітектурного мистецтва Київської Русі.

2. Ансамбль Єлецького монастиря засновано в 60–х рр. XI ст. чернігівським князем Святославом Ярославичем на захід від Дитинця посеред хвойного лісу на місці об'явлення чудотворної ікони Єлецької Богородиці. Архітектурний комплекс монастиря склався поступово протягом XI–XVIII ст. Головною домінантою є Успенський собор, збудований у XII ст. і реконструйований у XVII–XVIII ст. Висотним акцентом є 36–метрова надбрамна дзвіниця XVII ст. Крупний масштаб головних споруд підкреслюють низенькі одноповерхові корпуси келій (північні — XVI–XVII ст., південно–західні й східні — XVII ст.), Петропавлівська церква з трапезною XVII–XX ст., решткі будинку ігумена XVIII ст. Трапеціевидну в плані територію оточує мур XVII ст. із західною брамою. Між собором і дзвіницею зберігся дерев'яний житловий будинок середини XVII ст., в якому жив ігумен монастиря, Св.Феодосій Углицький. Із південного боку Єлецької гори є вхід у печерний комплекс, що міститься під монастирем. Печери викопані у лесовидних суглинках і датуються давньоруським періодом (XII–XIII ст.). Частина печерних ходів у XVIII ст. була обкладена цеглою.

Біля північного рогу монастирської території знаходиться відомий курган "Чорна могила", який датується X ст. і має висоту 10 м при діаметрі 54 м. У 1872–1873 рр. його дослідив професор Д.Самоквасов, котрий визначив, що цей курган був найкраще збереженим і найбагатшим за археологічними знахідками похованням слов'янського князя поганських часів за обрядом тілоспалення.

За час свого існування Єлецький монастир зазнавав кількох спустошень: 1239 р. від монголо–татарів (відбудовано аж у 1445–1495 рр.), у XVII ст. — від поляків. Протягом 1635–1649 рр. належав єзуїтам. Останніх руйнувань комплекс зазнав під час другої світової війни, після чого було відреставровано всі будівлі за винятком настоятельського корпусу.

Успенський собор монастиря первісно був мурованим, хрещато–баневим, шестистовпним, тринавовим, триапсидним, однобанним (за версіями деяких дослідників — трибанним) із хрещальнею у нартексі і притворами з трьох боків. Він зазнав неодноразових руйнувань: під час пожежі 1611 р. обвалилися склепіння з банями. Його відбудовано в 1670–1676 рр. за

архімандрита Іоанникія Ґалятовського в стильових формах українського відродження. 1697 р. до південного фасаду було прибудовано низеньку усипальницю чернігівського полковника Я.Лизогуба, яка підкреслила крупний масштаб основного обсягу собору. Нині собор чотирибанний, бані мають триярусні верхи. Фасади вирішено лапідарно і стримано, їх членують масивні романські півколони, середні прясла стін вінчаються півциркульними закомарами. Лапідарну гладінь стін оживляють аркатурний фриз, перспективні портали й віконні амбразури. Собор в інтер єрі прикрашали фрескові розписи, які частково збереглися.

Мурована, двоярусна, типу "восьмерик на восьмерику" монастирська дзвіниця споруджена в 1670–1675 рр. у північному пряслі монастирського муру на місці дерев'яної попередниці. Є найранішою висотною дзвіницею в архітектурі Лівобережної України. Має виразну висотну композицію, яку підкреслює двоярусна барокова баня з позолоченою маківкою. У поземі першого ярусу є наскрізний проїзд і внутрішньостінні сходи на вищі яруси. Стіни першого ярусу прорізано бійницями. Другий ярус — арковий восьмерик дзвонів.

Монастирський ансамбль домінує в панорамі міста і є однією з найважливіших його композиційних домінант. Завдяки багатоярусним баштоподібним завершенням в архітектурі комплексу переважають стилістичні риси українського відродження. Характерним є гармонійне поєднання ансамблю з довколишнім природним ландшафтом.

3. Архітектурний комплекс Троїцько–Іллінського монастиря знаходиться за межами західної околиці історичного середмістя. Початок монастиреві поклав 1069 р. Св.Антоній Печерський, котрий біля підніжжя Болдиних гір викопав печеру і поселився в ній. Протягом XI–XII ст. печера Антонія перетворилася на складний підземний комплекс, перед входом у який в XII ст. на нижній терасі Болдиної гори споруджено мурована Іллінську церкву. 1239 р. монастирські споруди зруйновано монголо–татарами. Проте монастир згодом відродився і в 1649 р. був значно розбудований коштом чернігівського полковника С.Пободайла.

Іллінський монастир як самостійний проіснував до 1672 р., коли на сусідній горі, на верхньому плато Болдиних гір, відділеному яром від Іллінського монастиря, почали будувати ансамбль Троїцького монастиря. Всі його споруди звели мурованими: 1677 р. збудовано Введенську трапезну церкву та три корпуси келій, 1695р. — собор, 1719 р. — східні келії, пекарні і мур, що оточував монастир. У середині XVIII ст. монастирську територію розширено, у зв'язку з чим збудовано нові ділянки муру з двома восьмигранними вежами. 1750 р. споруджено будинок архімандрита, у другій половині XVIII ст. — господарський корпус з погребами і льодовнею, кухню зі службами тощо. Остаточного завершення ансамбль набув 1775 р., коли споруджено дзвіницю, яка стала висотною домінантою архітектурної композиції монастирського комплексу. У XVII та XVIII ст. Іллінська і Троїцька частини комплексу були з'єднані дерев'яною галереєю (не збереглась).

З кінця XVII ст., коли були збудовані головні споруди нового комплексу, монастир став називатися Троїцько–Іллінським. Він був у XVII ст. центром українського літописання, а з 1679 по 1786 р. тут діяла славетна Чернігівська друкарня, що постачала мистецьки оформленими духовними та богослужбовими книгами Україну, Росію, Білорусію, Литву, Молдавію і Болгарію.

Іллінський монастир є найдавнішою частиною Троїцько–Іллінського комплексу. Топографічно відділений від більш пізнього ансамблю Троїцького монастиря — їх розділяє балка. Складається з підземної і наземної власне монастирських частин: печерного комплексу "Антонієвих печер" з трьома підземними церквами та наземних споруд — Іллінської церкви й дзвіниці.

Мурована Іллінська церква споруджена на схилі Болдиної гори біля входу в печери. Спершу виконувала функції хрещальні. Тридільна, однобанна, з одною апсидою, мініатюрних розмірів. Складалася з бабинця, нави й апсиди. З заходу до бабинця прилягав невеликий притвор. Постраждала під час монголо–татарського погрому. У кінці XVI ст. стіни надбудовано й зовні увінчано карнизом. Над апсидою і бабинцем споруджено невеликі бані і церква перетворилася на трибанну. З півдня до апсиди прибудовано ризницю. Суттєвих перебудов пам'ятка зазнала 1649 р.: замість розібраного притвору збудовано великий гранчастий об єм, який значно збільшив площу храму. Розібрано баню над старим бабинцем і зведено нову над прибудовою. Збудовано багатоярусний верх над центральною банею. В результаті цих перебудов пам'ятка набула виразних стильових рис українського відродження. Поряд із церквою у 1908–1910 рр. зведено двоярусну дзвіницю — дерев'яний восьмерик на мурованому четверику з двоярусним верхом.

Іллінська церква є єдиною уцілілою спорудою такого типу в архітектурі Київської Русі. Вона започаткувала розвиток тридільного типу храму в українській мурованій архітектурі XIII–XVIII ст. Її доповнює ансамбль трьох тридільних підземних церков з багатоярусними підземними ходами, келіями, поховальними камерами. У цілому Іллінський ансамбль становить видатну універсальну цінність, оскільки є унікальним витвором архітектурного мистецтва, що лишився винятково цінним свідченням культури Сіверщини зокрема і Київської Русі загалом. Окрім того, незважаючи на перебудови в ході історичної еволюції, всі складові ансамблю є автентичними пам'ятками.

На відміну від Іллінського ансамблю, захованого біля підніжжя гори, **Троїцький**, розташований на верхньому плато Болдиних гір, має в своєму складі висотні споруди — собор і дзвіницю, завдяки чому домінує в панорамі Чернігова. До його складу входять: Троїцький собор, дзвіниця, Введенська трапезна церква, будинок архімандрита, келії, господарські корпуси, мури з брамами і наріжними вежами. На території ансамблю поховано українського поета Л.Глібова (1827–1893) та дипломата Г.Щербину (1868–1903).

Троїцький собор фундований з ініціативи архієпископа чернігівського Лазаря Барановича гетьманом І.Самойловичем, а завершений гетьманом І.Мазепою. Його споруджено в 1679–1695 рр. за проектом німецького архітектора з Вільнюса Іогана–Баптиста Зауера. Первісно мурований собор був тринавовий, шестистовпний, триапсидний, з чітко виділеним трансептом і сімома банями: п'ять із них височіли над основним обсягом, і дві — над сходовими вежами, що фланкували західний фасад. Після пожежі 1731 р. чотири бічні бані над основним обсягом не були відновлені і собор став трибанним. Після пожеж 1781 та 1806 рр. собор відбудовано, внаслідок чого він набув рис класицизму: з'явилися масивні трикутні фронтони на всіх фасадах замість вибагливих барокових. В 1974–1985 рр. собор відреставровано за проектом архітектора М.Говденко: повернуто первісну семибанність та відновлено пластичні барокові фронтони. Собор зовні потиньковано і побілено, що підкреслює пластичність декору, виконаного в ордерній системі із застосуванням різних форм ніш, вікон, наличників і сандриків, пілястр і карнизів.

Цей собор розвинув тип храму, започаткований на Лівобережжі собором Максаківського монастиря 1642 р. Троїцький собор зведений, як ми вважаємо, саме за взірцем собору Максаківського монастиря, оскільки в структурі й архітектурних особливостях Троїцького собору є мало спільного з литовськими витворами того ж архітектора І.–Б.Зауера — костелами Камальдулів у Пажайслісі 1667 р. та Св.Петра і Павла на Антакальнісі у Вільнюсі 1668 р. Троїцький собор має ще кілька характерних прикмет, важливих для подальшого розвитку цього архітектурного типу. В екстер'єрі — це активність силуету, в якому сім бань композиційно підтримані вигадливих обрисів фронтонами, а також фасадна пластика, яка є вільною композицією символічно трактованих ренесансно–барокових ордерних форм. А в інтер'єрі, завдяки високо піднятій центральній бані й візуальній ізольованості бічних нав від удвоє ширшої центральної нави, проведено принцип контамінації глибинно–вісьового і висотно–центричного принципів організації внутрішнього простору, що пов'язує цей тип собору з великими митрополичими соборами Княжої доби.

Дзвіниця з брамами обабіч неї стоїть посередині північного прясла монастирського муру. Вона мурована, чотириярусна, з двоярусною банею. Має загальну висоту 58 м. Належить до типу надбрамних дзвіниць. Споруджена в стилістиці пізнього бароко. В основі лежить четверик з увігнутими гранями. На першому ярусі є наскрізний проїзд, обабіч якого у циліндричних приміщеннях влаштовано кручені сходи на верхні яруси. Нижній ярус дуже масивний, мав наріжні контрфорси, оформлені як декоративні волюти. У верхніх ярусах влаштовано аркові отвори дзвону з круглими отворами–розетками над ними. Наріжники акцентовано пучками колон: на другому ярусі — римсько–доричного, на третьому — іонічного, на четвертому — коринфського ордерів.

Введенська трапезна церква 1677–1679 рр. є найпершою мурованою спорудою Троїцького монастиря. Двобанна церква у стильових формах бароко розташована з південного боку Троїцького собору. Своїм видовженим обсягом підкреслює монументальність собору. Композиція типова для трапезних церков: безстовпна, однонавова, з гранчастою апсидою, лінійної багатокамерної структури, з послідовним нанизуванням приміщень вздовж вісі схід–захід: вівтар, церква, зал братської трапези, сіни, господарські приміщення. Над приміщеннями вівтаря і церкви — по одній двозаломній бані. Будівля відзначається витонченим цегляним декором, що включає розвинені цоколь і карниз, пілястри, півколонки, розвинені наличники вікон із сандриками. Ця споруда є єдиним в українській архітектурі зразком двобанної церкви. За виразністю архітектурних форм належить до найкращих пам'яток XVII ст.

Комплекс Троїцько–Іллінського монастиря, що формувався протягом восьми століть, синтезує стильові риси давньоруської архітектури, українського відродження і західноєвропейського бароко. Відзначається також неповторним й органічним зв'язком з дуже характерним ландшафтом. Увесь комплекс як єдине ціле становить видатну універсальну цінність, оскільки є унікальним мистецьким витвором творчого генія українського народу, справив величезний вплив на монастирське будівництво в Україні XVII–XVIII ст., лишився унікальним і винятково цінним своєю комплексністю свідоцтвом культур Київської Русі та Гетьманщини XVII–XVIII ст., визначним зразком монастирського будівництва, зберіг типологічно унікальні споруди XII–XVIII ст., які відомі в одиничних зразках. Весь комплекс є автентичним витвором, що зберіг як первісну структуру, так і більшість історичних нашарувань.

Містобудівна охорона архітектурної спадщини Чернігова започаткована ще в повоєнну добу, коли 1946 р. П.Барановський, опрацьовуючи найперший проект Чернігівського заповідника, визначив його цілісну територію — від гирла р.Стрижень на сході до Болдиних гір на заході, від Дитинця до Троїцько–Іллінського монастиря. Заповідник у Чернігові створено тільки 1967 р., а перший історико–архітектурний опорний план міста з проектом зон охорони пам'яток історії та культури виконано в 1986 р. При цьому проведено комплексну оцінку територій за різними чинниками, проаналізовано тенденції містобудівного розвитку й на цій основі запропонована єдина для всього міста комплексна система зон охорони пам'яток. Практично при цьому були відкориговані межі й поточнено режим раніше встановлених зон охорони пам'яток та визначені нові. Їхній склад такий: архітектурно–історичний заповідник, територія якого складається з чотирьох ділянок вздовж пругу високого придеснянського плато; охоронна зона заповідника; охоронні зони окремих пам'яток; зона регулювання забудови на плато; території парків–пам'яток садово–паркового мистецтва, що мають заповідний статус; зона охоронюваного ландшафту в заплаві річок Десни і Стрижня; археологічні охоронні зони. У цілому площа зон охорони становить 4497 га або 50 % території Чернігова. Аналізуючи цю концепцію охоронного зонування ми вважаємо необхідним відзначити два проблематичні моменти: по–перше, завищена припустима поверховість нової забудови на території давньоруського посаду; по–друге — негативним чинником є розчленованість території заповідника, яку не вдається подолати протягом десятиліть незважаючи на те, що концепція єдиної території заповідника була запропонована і обґрунтована ще 1946 р.

Є.Водзинський, який протягом останніх десятиліть досліджує Чернігів, проаналізував кілька різних стратегій майбутнього розвитку міста і дійшов висновку, що цілком прийнятними з історико–містобудівної точки зору є варіанти розвитку в північному напрямку та виходу забудови на лівобережжя р.Десни. Дослідник проаналізував альтернативний варіант, який завзято відстоювала міська влада у 1970–1980–х рр. Він пов'язаний із забудовою багатоповерховими будинками так званої Лісковиці, тобто заплави біля підніжжя Єлецької гори і Болдиних гір. Було створено кілька фотопанорам з різних видових напрямків, які показали, що в разі забудови Лісковиці новий житловий район спотворить історично сформований архітектурно–ландшафтний комплекс.

Сучасна доля району Лісковиці виявилася дуже цікавою: спільними зусиллями фахівців удалося не допустити туди багатоповерхову сучасну забудову. Проте заплаву все ж таки забудували — самочинно, котеджами в 3–4 поверхи із білої силікатної цегли. Тепер хаотичний "п'ятий фасад" цієї забудови псує панораму, що розкривається з основних видових точок наддеснянського плато. Та все одно це краще, ніж 9 — 16–поверхові панельні будинки попід вишуканими за силуетом бароковими монастирями.

Ми приєднуємось до висновку Є.Водзинського про те, що попри виняткову гостроту колишнього конфлікту довкола Лісковиці, у Чернігові не втрачено передумови для збереження архітектурно–містобудівної спадщини та подальшого нормального розвитку міста. Тут на практиці була підтверджена відсутність антагоністичних суперечностей між вимогами сучасного розвитку та охорони нерухомої культурної спадщини. Приклад Чернігова, на наш погляд, наочно показав, що принциповий, послідовний і непоступливий підхід до охорони нерухомої культурної та природної спадщини стимулює пошук оптимальних рішень і підтверджує ефективність містобудівних методів охорони історичних населених місць та їх архітектурної спадщини.

Починаючи з середини 1990–х рр. у Чернігові загострилася проблема поєднання непоєднуваного — нової великомасштабної забудови з історично сформованим архітектурним середовищем. Модний у ті часи "зонінг" (некритичне перенесення на вітчизняний ґрунт американських містобудівних моделей без належного нормативно–правового і методичного забезпечення) нічого не міг дати для розв'язання цієї проблеми. Стала очевидною потреба в коригуванні як історико–архітектурного опорного плану, так і проекту зон охорони пам'яток. Таку роботу розпочав у 1996 р. НДІТІАМ під керівництвом Є.Водзинського за участю автора цієї монографії. Проте внаслідок припинення фінансування ця робота лишилася незавершеною, тож не стала фактом наукового життя і не вплинула на розвиток ситуації в місті.

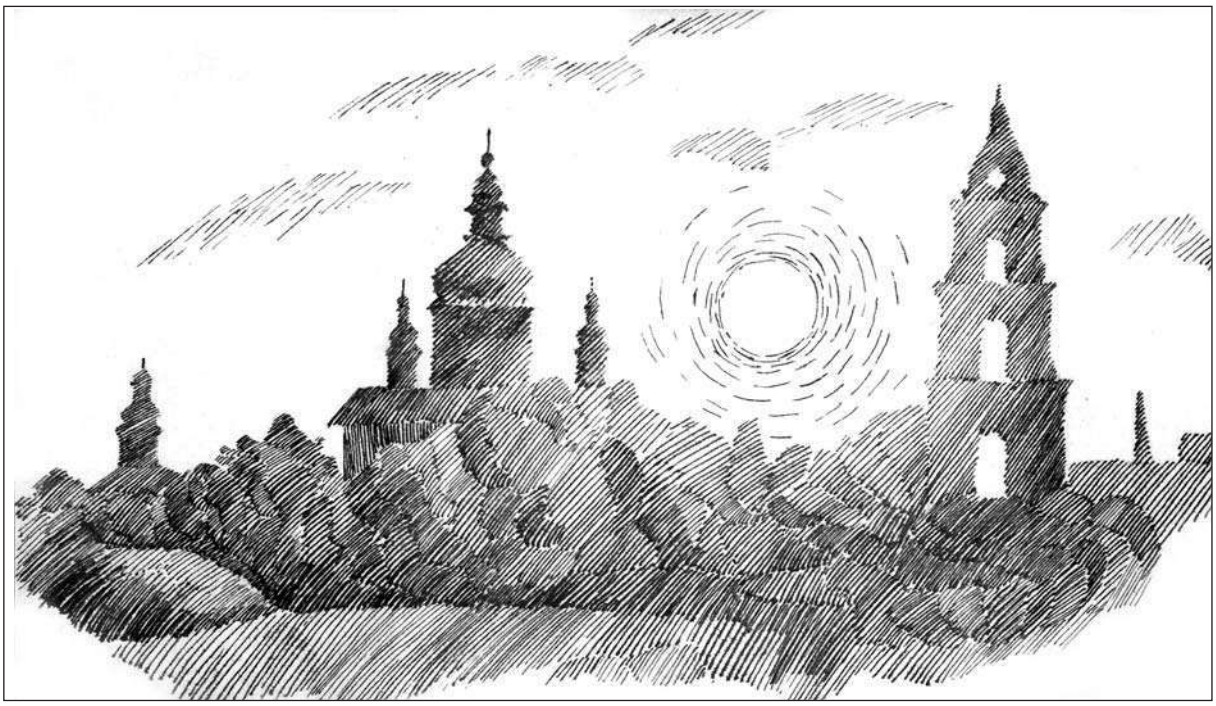
Так само, як і в Києві, для історичного середмістя Чернігова найбільшу небезпеку становить вибіркове будівництво в загальноміському центрі, яке може спотворити традиційний характер середовища, призвести до втрати певних його якісних характеристик, таких як: органічне поєднання форм забудови з ландшафтом; камерність масштабу й масштабний контраст суспільно значущих архітектурних домінант з рядовою забудовою; принципи постановки архітектурних домінант як вінчання тих форм рельєфу, які є зонами найвищої композиційної активності; малоповерховий "килимний" принцип забудови заплавних територій. Загалом, для Чернігова — міста з активним рельєфом і з багаторівневою забудовою (як і для

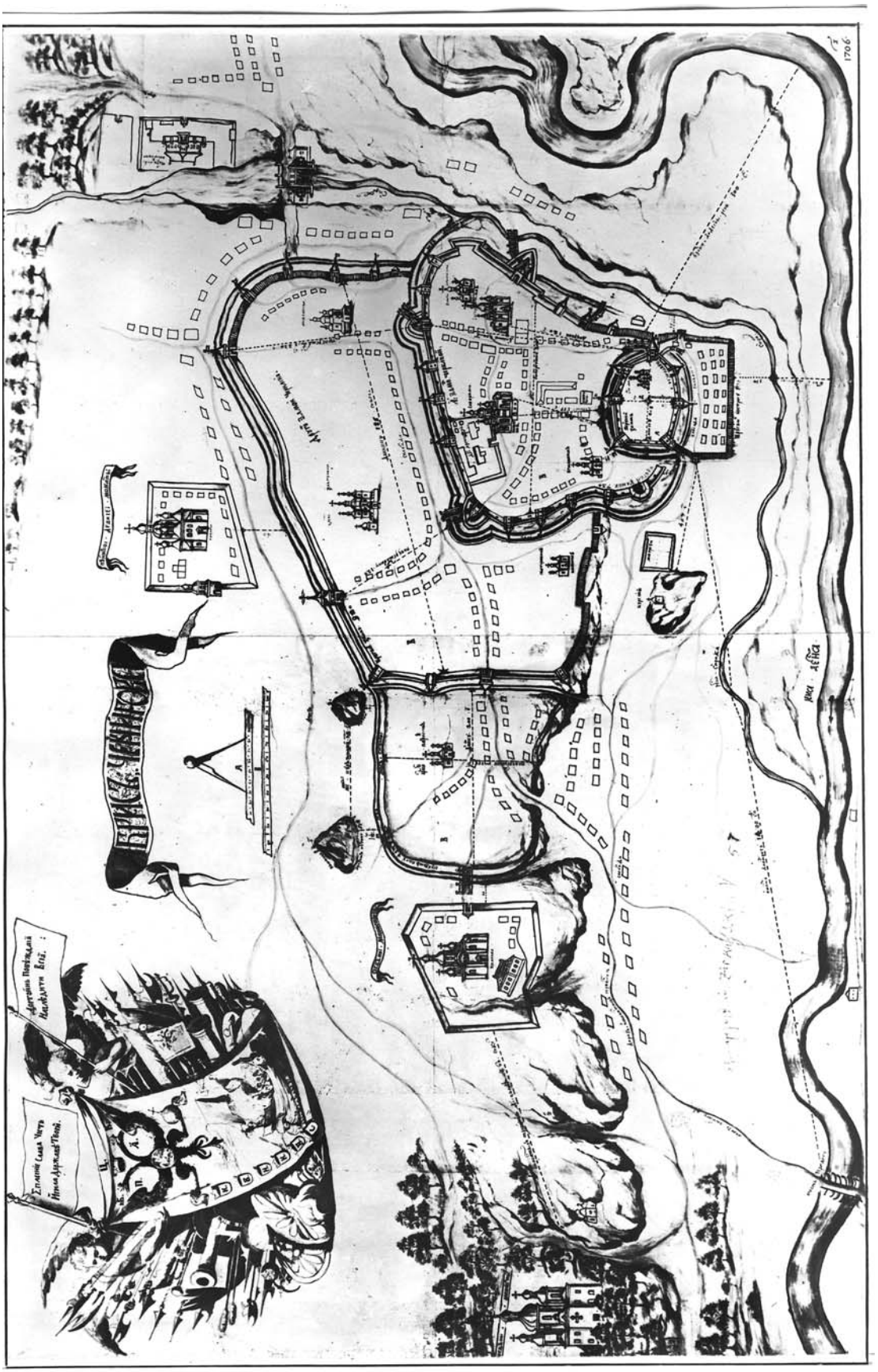
Києва, Кам'янця–Подільського, Кременця, Львова, Чигирина) проблема "п'ятого фасаду" забудови, тобто панорам з верхніх точок рельєфу, є дуже актуальною. Проте ця проблема надто пізно потрапила в поле зору фахівців.

Визначна цінність Чернігова як історичного міста полягає не тільки в універсальній цінності його пам'яток архітектури й містобудування, а й у тому, що саме на цих придеснянських пагорбах зберігся унікальний за своєю цілісністю архітектурно–ландшафтний комплекс, що послідовно формувався упродовж тисячоліття і дійшов до наших днів у високому ступені збереженості. Це останнє в Центрально–Східній Європі східнослов'янське місто, що в своєму містобудівному укладі й вигляді зберегло втілення основних засад давньоруського містобудування. Саме тому Чернігів має значення ландшафтної, містобудівної та архітектурної пам'ятки всесвітнього значення. Це місто справило вирішальний вплив на розвиток містобудування всього східнослов'янського світу (Україна, Білорусія, Росія) упродовж XII–XVII ст. і є винятково цінним свідченням культур Київської Русі, українського відродження і бароко. З огляду на це заповіднику "Чернігів Стародавній" 1998 р. надано статус національного, а з 1995 р. обговорюється проблема доцільності внесення архітектурно–ландшафтного комплексу м.Чернігова до Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО. На наш погляд, архітектурно–містобудівна спадщина Чернігова цілком відповідає критеріям щодо включення об'єктів до зазначеного Списку. Справа лише за здійсненням відповідних технічних процедур, які можна провести швидко й ефективно за умови, що місцева влада буде в цьому зацікавлена.

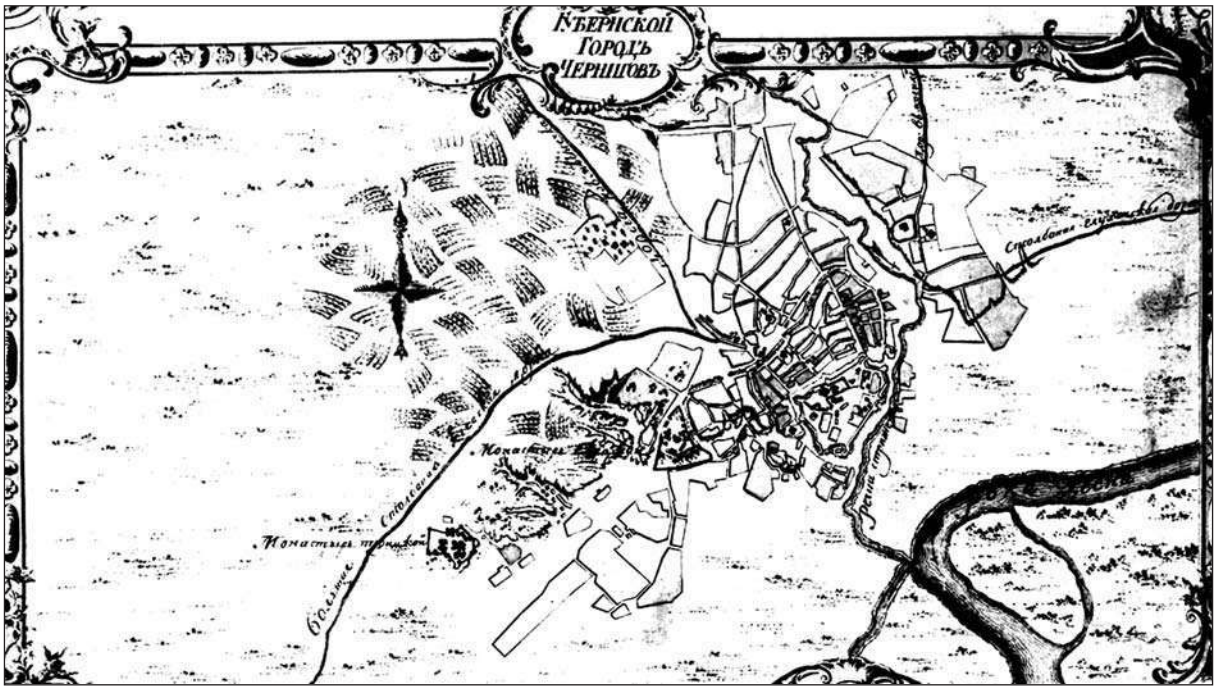
Літ.: [41, 85, 94, 105, 112, 193, 197, 198, 235, 243, 258–265].

Панорама Троїцького монастиря. Рисунок автора 1979 р.



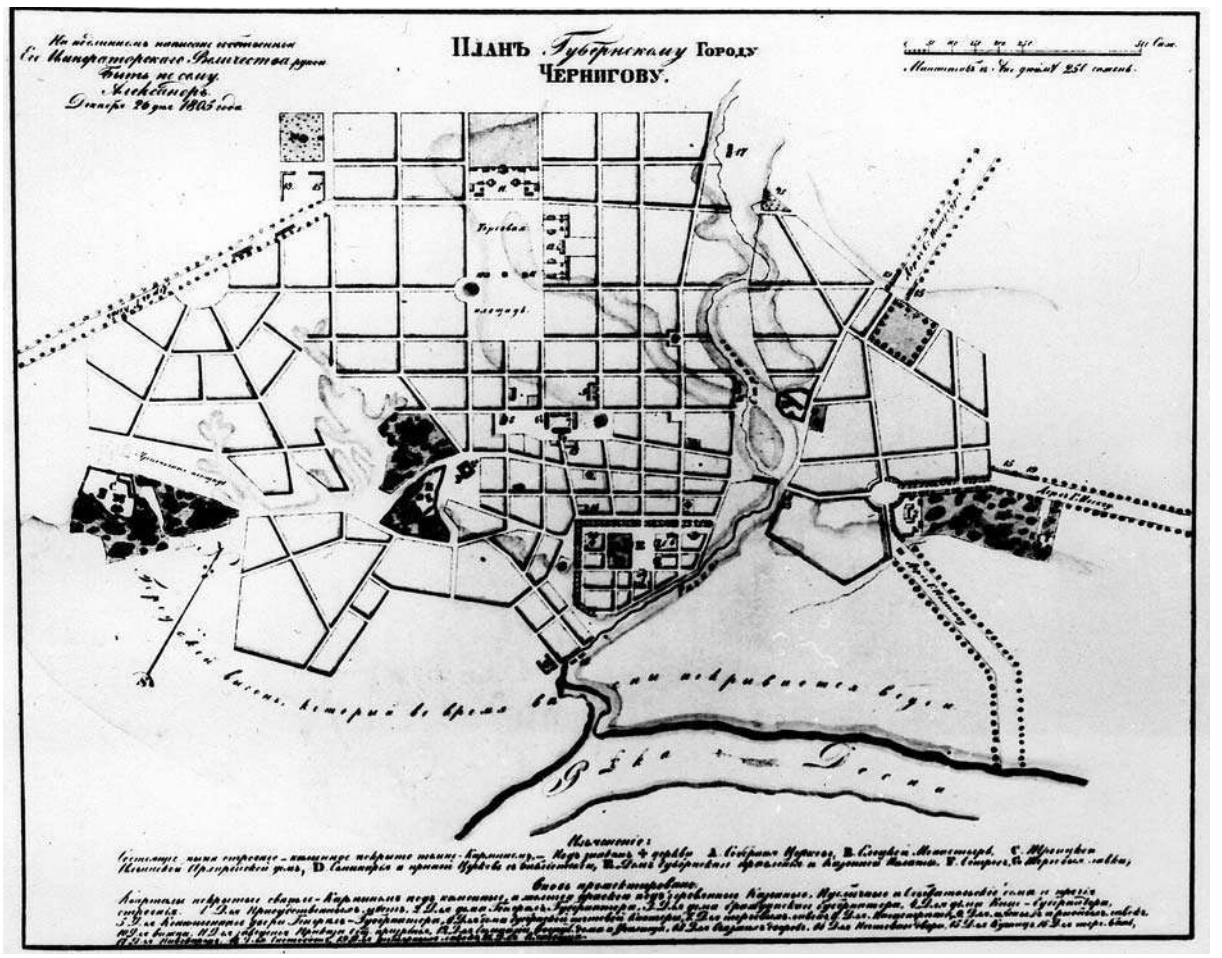


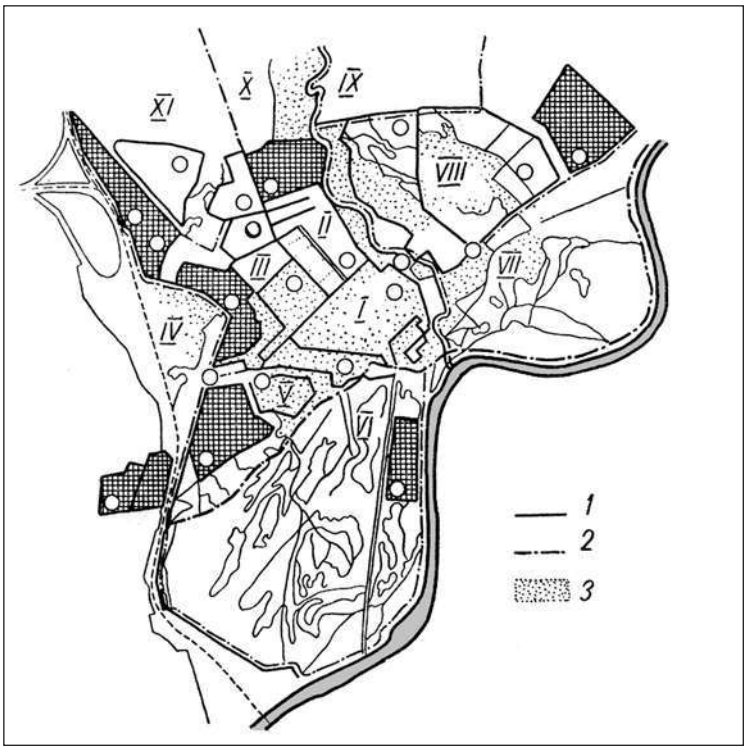
"Абрис Чернігівский" 1706 р.



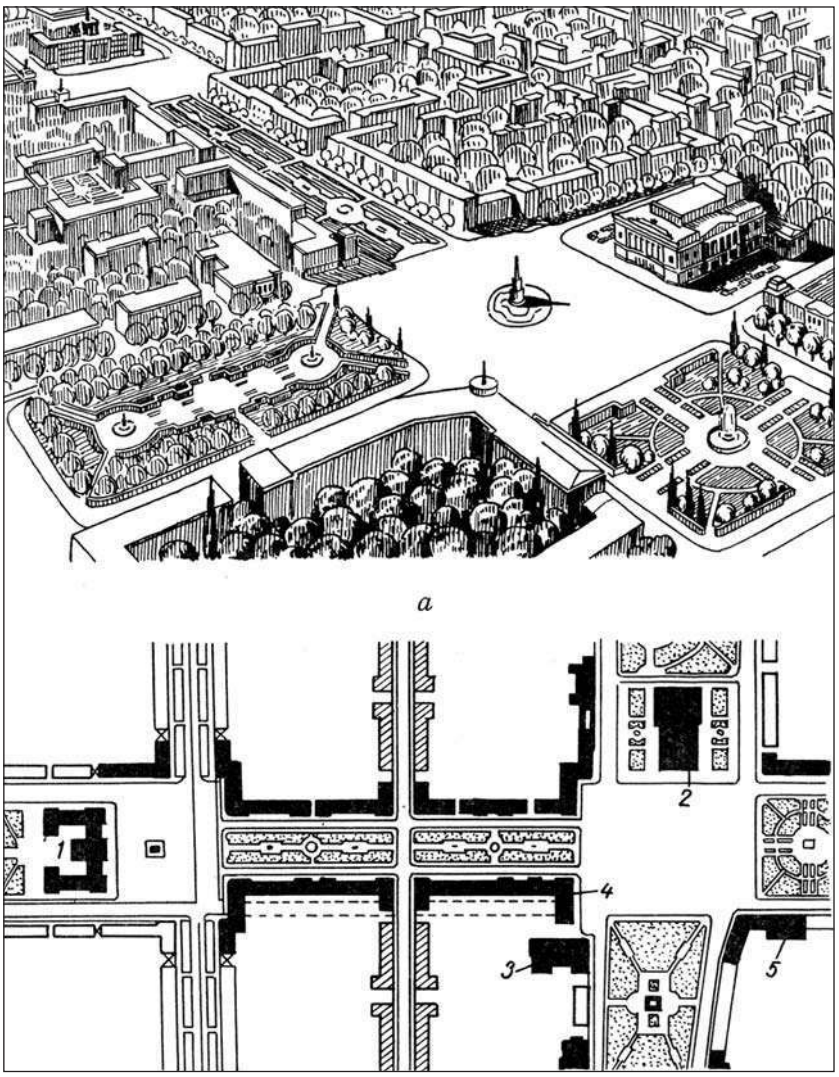
План Чернігова 1784 р.

Проектний план Чернігова 1805 р.



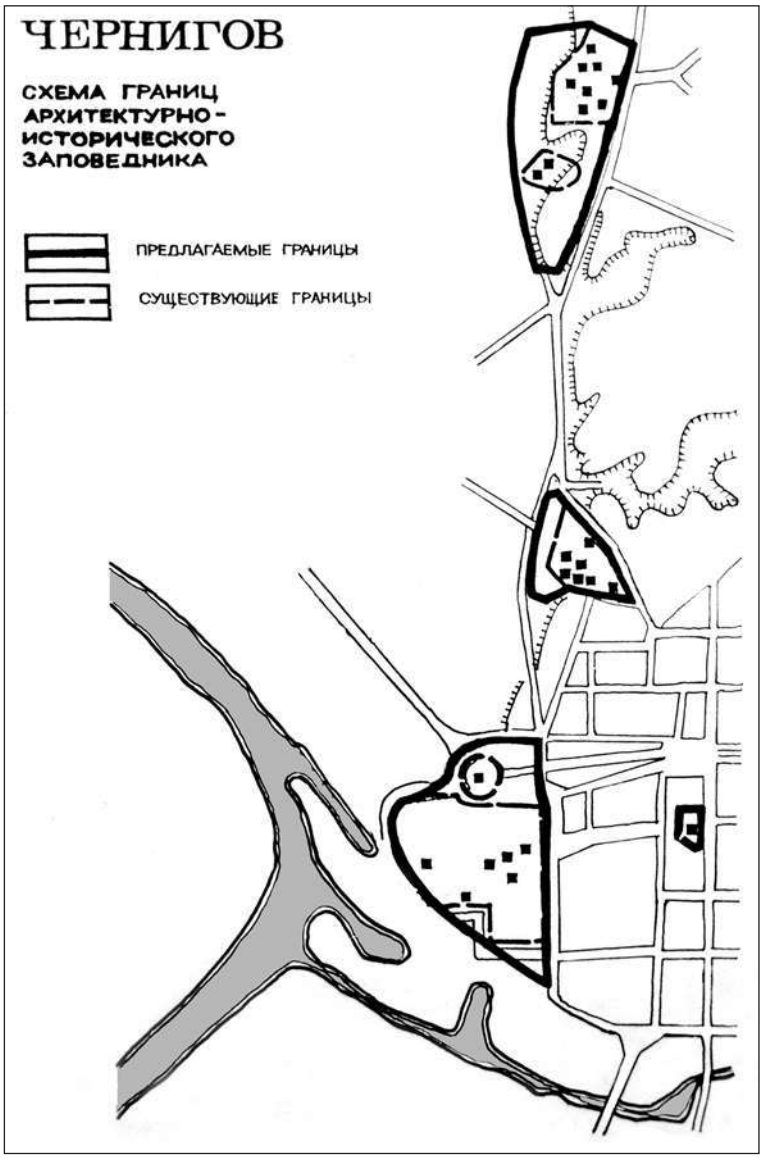


Генеральний план Чернігова 1937 р.
За А.Станіславським:
1 – мікрорайони;
2 – житлові райони;
3 – зелені насадження;
I–X – номери мікрорайонів

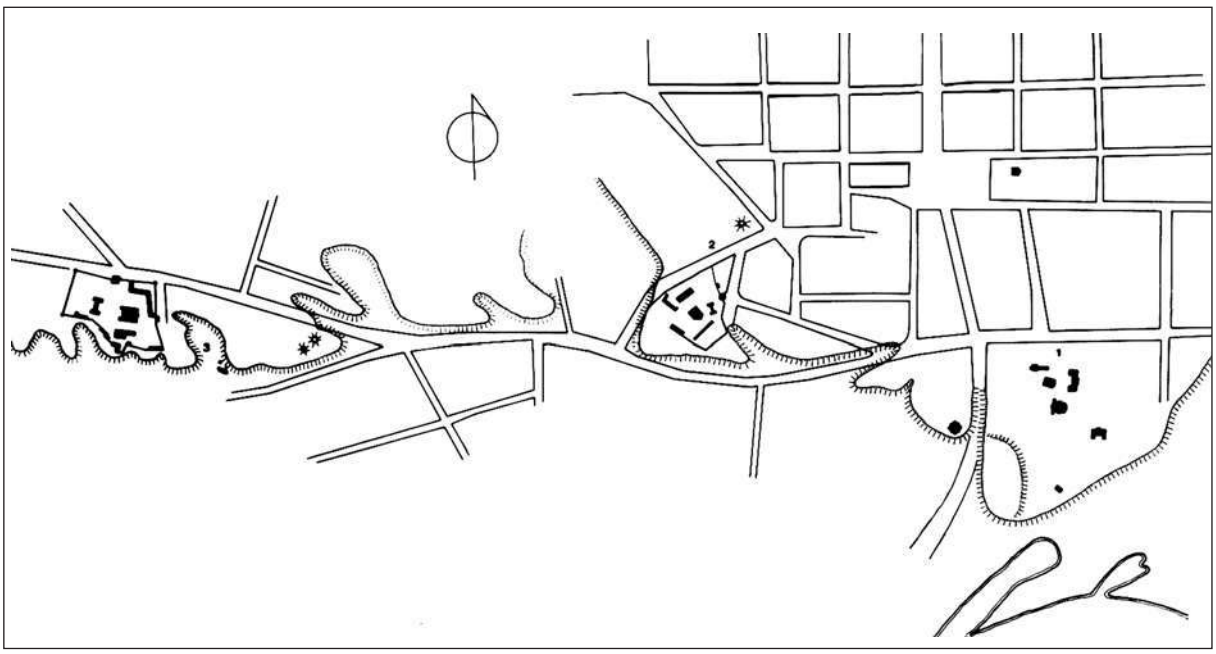


Проект повоєнної відбудови і реконструкції центру Чернігова 1945 р.
За А.Станіславським:
а – перспектива забудови;
б – план центру:
1 – будинок рад;
2 – театр;
3 – кінотеатр;
4 – готель;
5 – адміністративний будинок

Схема меж архітектурно-історичного заповідника. 1986 р. За Є.Водзинським

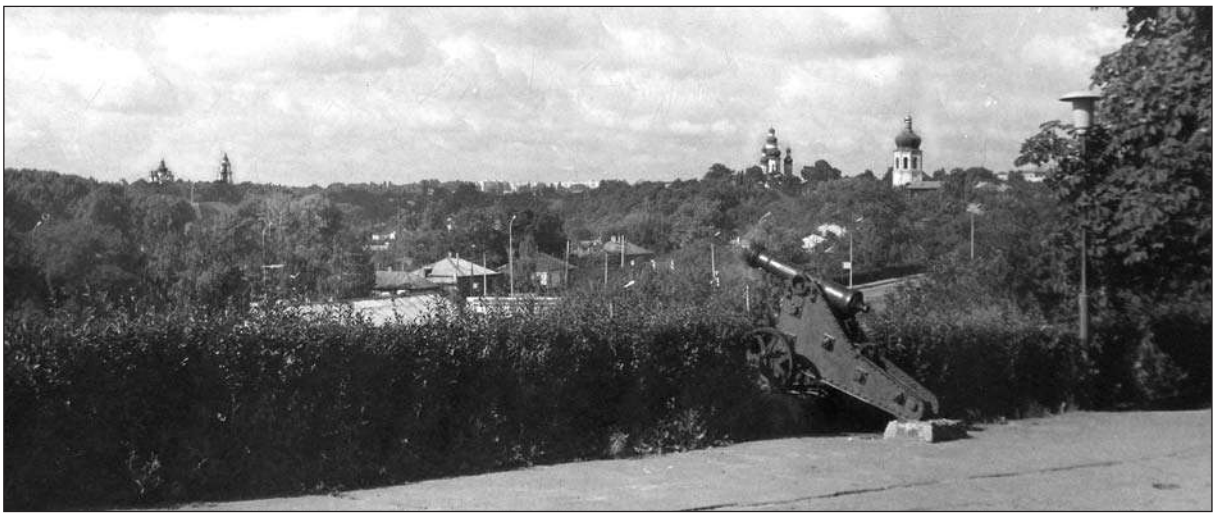


Пам'ятки Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній" у структурі центральної частини міста. Кресленик автора





Панорама історичного середмістя з Болдиних гір. Фото автора



Панорама західної частини міста з Валу. Фото автора

Панорама архітектурного комплексу Дитинця (Валу). Фото кінця XIX ст.





Південний фасад Борисоглібського собору

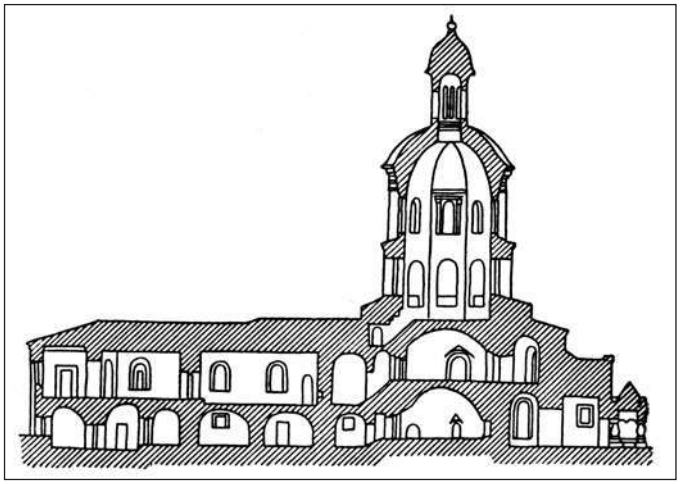


Титул книги Іоана Максимовича "Алфавіт, рифмами сложений" з зображенням Борисоглібського собору 1705 р.

Колегіум. Фрагмент

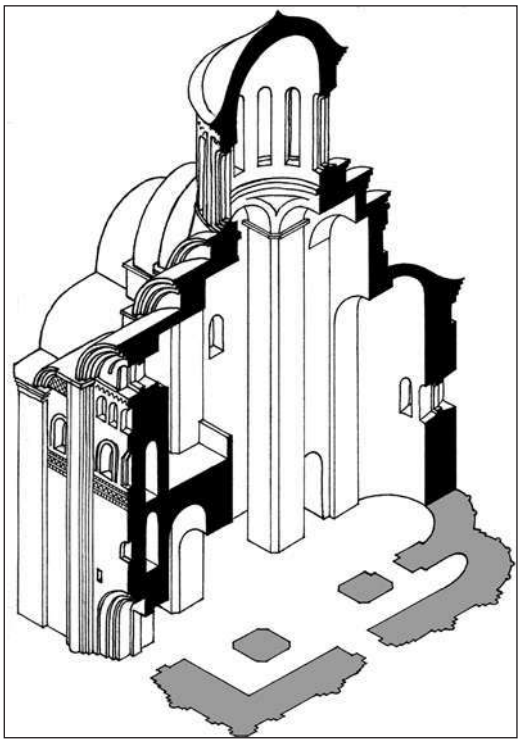


Колегіум. Поздовжній переріз





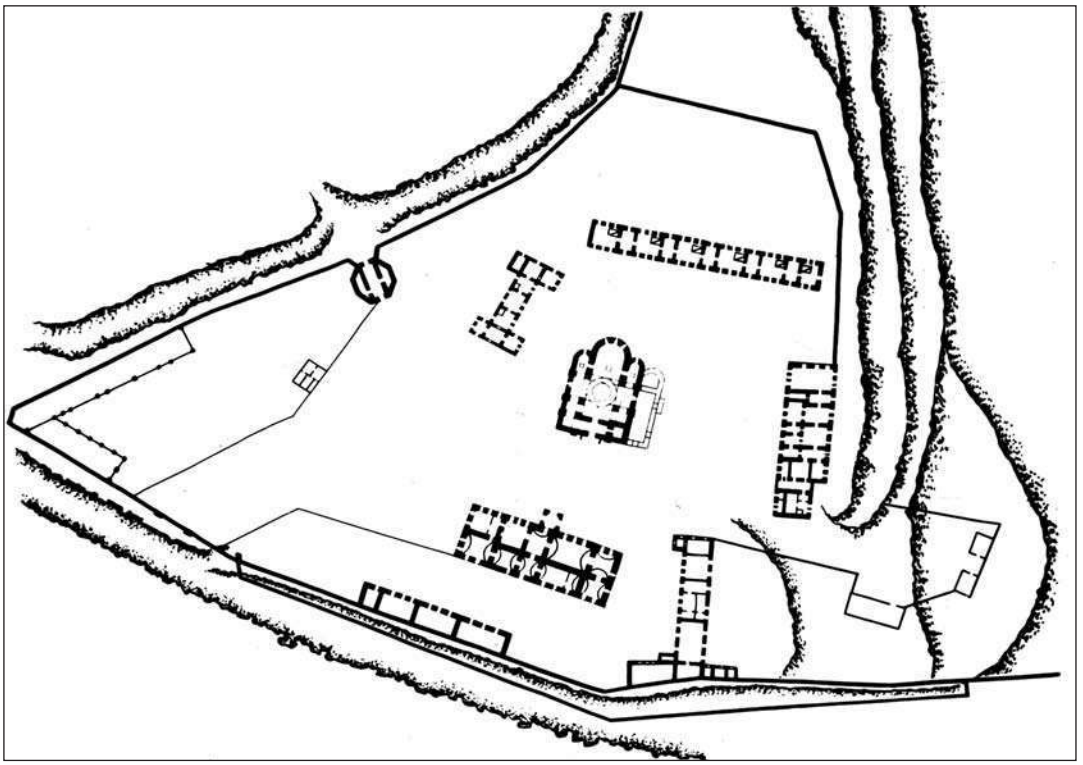
Будинок архієпископа. Східний фасад



П'ятницька церква. Аксонометричний переріз. Кресленик автора



Катерининська церква. Фото 1910-х рр.



План Єлецького монастиря

Успенський собор Єлецького монастиря



Дзвіниця Єлецького монастиря

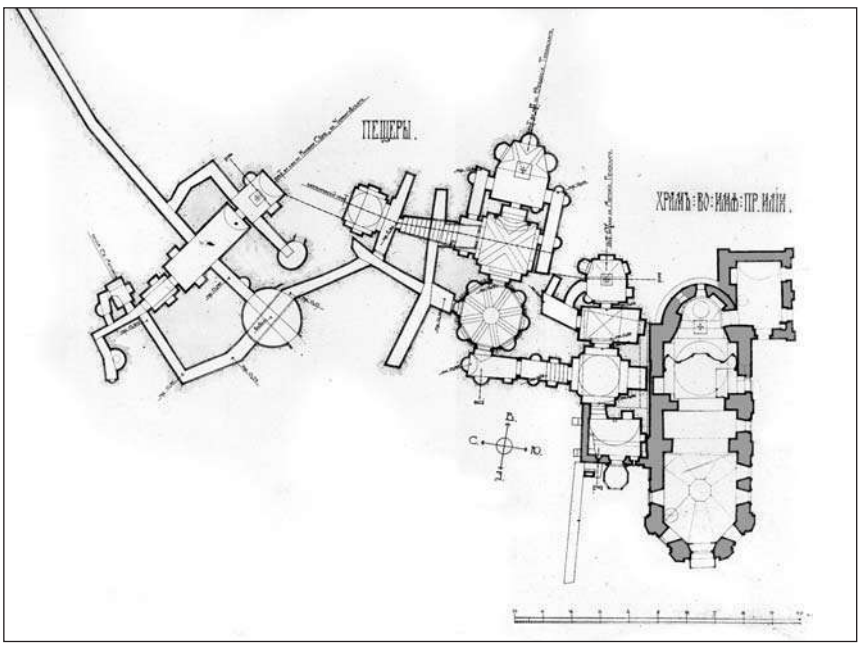




Панорама Троїцько-Іллінського монастиря. Фото Г.Логвина 1960-х рр.



Троїцький собор та Іллінська церква. Гравюра з Євангелія чернігівського друку 1717 р.

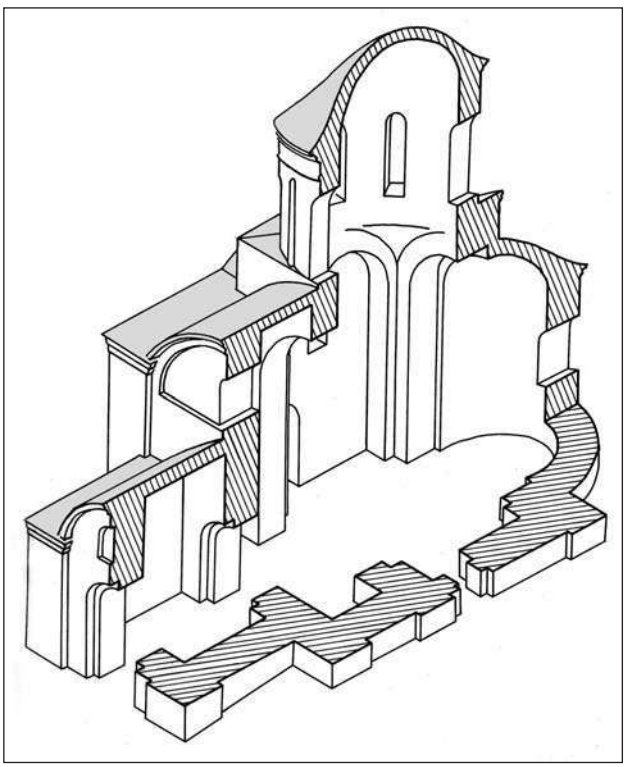


План Іллінської церкви з печерним комплексом. Кресленик кінця XIX ст.

Іллінська церква з дзвіницею

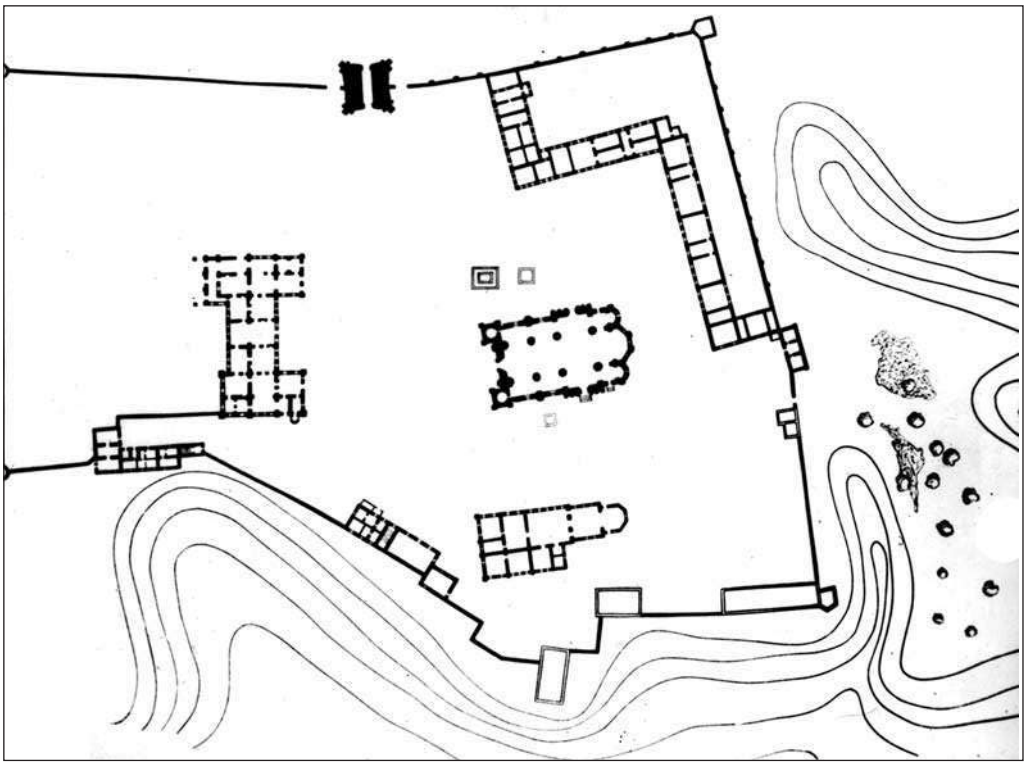


Аксонометричний переріз Іллінської церкви. Реконструкція автора станом на початок XIII ст.



Іллінська церква. Вигляд зі сходу



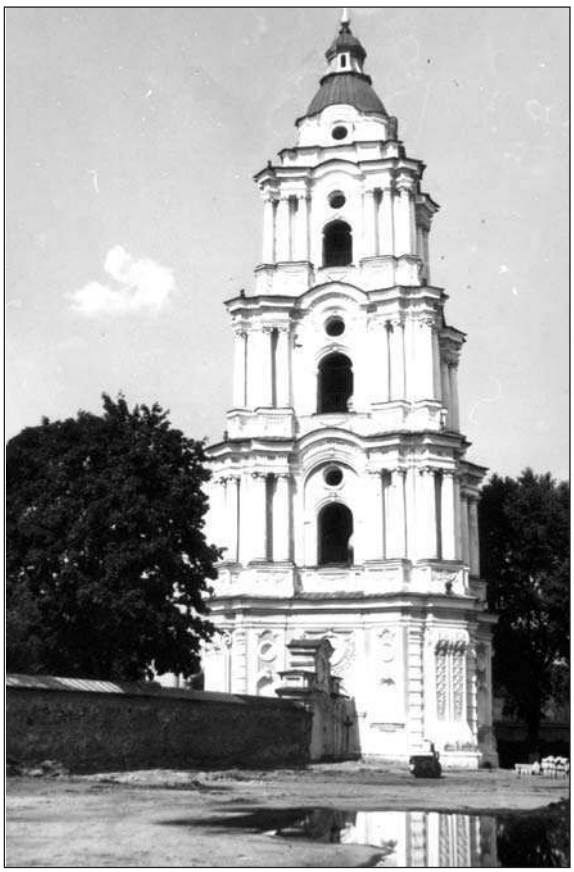


План Троїцького монастиря

Західний фасад Троїцького собору



Дзвіниця Троїцького монастиря





Ансамбль Воскресенської церкви з дзвіницею на тлі дисгармонійної багатоповерхової забудови 1980-х рр. Фото автора



Території заповідника в структурі міста; за В.Вечерським:
а – Вал, території П'ятницької і Катеринінської церков;
б – Єлецький монастир;
в – Троїцько-Іллінський комплекс на Болдиних горах

Новгород–Сіверський

Новгород–Сіверський 1989 р. відзначив своє тисячоліття. Щоправда, точної дати заснування міста не встановлено. Перша літописна згадка про нього датується 1078 р. [266]. Матеріали нових археологічних досліджень показали, що місто зведено наприкінці X ст. там, де раніше було городище роменської культури (урочище Замок). На місці загиблого городища розмістився дитинець, а далі на південь від нього одночасно почали формуватися "окольний город" і посад. Ранньосередньовічна (X–XIII ст.) та новочасна (XVII–XVIII ст.) системи фортифікації Новгорода–Сіверського об'єднані певними рисами спадковості, проте мали суттєві відміни в структурі, конфігурації укріплених ліній, різний характер і конструкції оборонних огорож.

Новгород–Сіверський є одним із найкрасивіших міст України за природно–ландшафтними умовами, досі не спотвореними антропогенною діяльністю, хоча ландшафтна ситуація тут — типова для найдавніших міст України–Русі. Місто лежить на високому правому березі Десни біля гирла Зубрицького струмка, саме там, де річище і лінія наддеснянських пагорбів роблять крутий заворот. Високе плато розчленоване кількома ярами та балками. Мисоподібні останці, що утворилися поміж ярами, панували над довкіллям, тож тут були сприятливі умови для уфортифікування.

Як ухвалив князівський з'їзд у Любечі 1097 р., Новгород–Сіверський став столицею князівства. Це сприяло його розбудові. Уже в XII ст. він мав багатодільну структуру й кілька ліній укріплень. У структурі посаду, який займав близько 50 га, домінував оточений земляним валом із ровом "окольний город" площею 30 га. Він безпосередньо прилягав до дитинця і мав Чернігівську, Курську та Водяну брами [267]. Про наявність третьої укріпленої частини міста — острога згадується в літопису під 1158 р. [268]. Досі його точно не локалізовано. Нам видається обґрунтованою гіпотеза археологів про те, що цей острог містився на терасі (трохи нижче від дитинця і "окольного города") там, де нині стоїть Миколаївська дерев'яна церква [269]. Опосередкованим підтвердженням цього є згадка "про отводний острог" на цьому місці в описі Новгорода–Сіверського 1654 р. [270]. Навколо острога та "окольного города" була неукріплена сельбищна зона з нерегулярною гіллястою системою розпланування, яка включала елементи порядкової системи. У кінці XI — на початку XII ст. за 2 км на південь від дитинця засновано Спасо–Преображенський монастир, унаслідок чого строга концентрична структура міста набула згодом рис поліцентричної.

У XII ст. у місті розпочалося муроване будівництво: один із храмів було збудовано в дитинці, ще один — в "окольному городі". На зламі XII–XIII ст. у монастирі споруджено чотиристовпний однобанний триапсидний Спаський собор з екседрами з півночі і півдня. Він став першовзором для такого ж собору в Путивлі. Ці споруди дають можливість твердити про сіверський етап розвитку чернігівської архітектурної школи Княжої доби [271].

Загалом з–поміж усіх сіверських міст Новгород–Сіверський мав найскладнішу структуру і найрозвиненішу об'ємно–просторову композицію. У цьому сенсі його можна порівняти тільки з Черніговом.

Після монголо–татарського погрому 1239 р. місто цілком занепало. Литовці, які прийшли сюди в 60–х рр. XIV ст., побачили лише "гору красную возвишеную, на которой прежді город столичний новгородського княженія руський був" [272]. Вони відбудували укріплення. А 1500 р. Сіверщину завоювала Москва. Новгород–Сіверський став прикордонним містом Московського царства, розвиваючись на базі містобудівної спадщини княжої доби. Після кількасотлітньої перерви відновлюється муроване будівництво: у монастирі зводять палатний корпус із Петропавлівською церквою, настоятельські покої, мури й надбрамну башту. Таку ж башту споруджують і в Замку.

1618 р. Новгород–Сіверський ненадовго потрапив під владу Польсько–Литовської Речі Посполитої, дістався при цьому магдебурзьке право. Після Хмельниччини 1648–1654 рр. Новгород–Сіверський став сотенним містом Ніжинського, а потім — Стародубського козацьких полків. Зросла його роль як культурного осередку. З'явилися перші цивільні мурованні будівлі (ратуша). За архієпископа Лазаря Барановича розпочалося широке муроване будівництво й у монастирі. Після 1673 р. його продовжував далі архімандрит І.Лежайський: споруджено нові мури з наріжними баштами, бурсу, реконструйовано стародавній собор. А наприкінці XVII ст. у середмісті закладено мурований п'ятибанний Успенський собор, який став головною містобудівною домінантою Новгорода–Сіверського.

У XVII–XVШ ст. великого значення надавалося міським фортифікаціям, відтак вони стали одним з головних містоформуючих чинників. Ще 1503 р. Москва так укріпила Новгород–Сіверський замок, що 1535 р. литовські війська не змогли його взяти штурмом. У 1604–1605 рр. замок і загальноміські укріплення витримали кількамісячну облогу армії Лжедмитрія І. Зберігся опис замку 1654 р. Він тоді називався Земляним городом. Оборонна огорожа складалася з глибокого рову, земляного валу і дерев'яної огорожі "в забор бревеньем колотым". На чотирьох кутах замку стояли наріжні рублені башти. В'їзд був з півдня. Від

брами через рів ішов дерев'яний міст, перед яким була мурована передмостова надбрамна башта. Замок мав тайник (потаємний підземний хід) до р.Десни. 1664 р. замок і все місто витримали облогу польської армії під проводом короля Яна–Казимира, а 1708 р. — облогу семитисячного загону шведів. Після Північної війни замок занепав і, приміром, в описі фортець і гарнізонів південної Росії 1718 р. Новгород–Сіверський навіть не згадано. План міста 1746 р. фіксує замок вже без башт і брам, лише розсунутий земляний вал без рову й огороджень, у межах якого — "ветхі магазейни". У 1780–х рр. територію замку віддали під виварку селітри, що прискорило руйнування його валів.

Трасування ліній загальноміських укріплень XVII–XVIII ст. у головних рисах лишалося таким же, як і в Княжу добу. Оборонна огорожа посаду (Город) складалася з земляного валу й стоячого острогу (палісаду). Рів був тільки з напільного боку, бо з півночі і заходу вал проходив уздовж дуже крутих схилів. Башт не було. Західніше Города був відвідний острог з брамою. Кількість в'їзних брам Города на середину XVII ст. нам невідома.

План міста 1746 р. показує, що на відміну від Замку, укріплення Города порівняно з XVII ст. були значно посилені: на земляному валу стояв палісад, було шість дерев'яних рублених чотиригранних башт, з них три — надбрамні. Укріплення відвідного острога на плані взагалі не позначено, мабуть їх ліквідували у кінці XVII — на початку XVIII ст.

1746 р. було опрацьовано проект реконструкції міської фортеці. За ним Замок в окреме укріплення вже не виділявся. На відміну від попередніх фортифікацій, влаштованих "по казацкому обыкновению" (крутий земляний вал з ровом без валгангу), у реконструйованій фортеці лінії укріплень мали набути регулярності, профілі доводилися до нормативних: планувався широкий земляний вал з бруствером, валгангом і апарелями для в'їзду артилерії на бастіони. Широкий сухий рів мала відділяти від валу берма. Єспланада не передбачалася — можливо з огляду на щільну забудову передмість, де квартали підходили до самого рову. Ці реконструктивні заходи частково реалізовано у 1750–х рр.: збудовано північно–західний п'ятикутний наріжний та південний наріжний трикутний бастіони, розрегульовано профіль валу. Проте на 1780–і рр. ще зберігалися три дерев'яні башти.

Протягом XVII–XVIII ст. місто дуже розширилося. З'явилися численні передмістя — Заруччя, Домотканів, Здвиження, Вербиці, Сухомлиння, Новий Паркан. Кожне з них мало свою архітектурну домінанту, поставлену в точці найвищої композиційної активності (на вершині пагорба або на стрілці мису). Завдяки цьому простір міста, розміщеного на складному гористому рельєфі, було чітко структуровано. Всі домінанти утворювали ієрархічну систему, в якій головними елементами були два собори — міський та монастирський. У XVIII ст. багато дерев'яних храмів було замінено на мурованні. Серед них переважали тридільні триверхі (Хрестоздвиженська церква 1715 р. на Вербицях, Воскресенська церква 1707 р.). На Сухомлинці постала дуже оригінальна тридільна одноверха Покровська дерев'яна церква на мурованому підкліті [273]. Її споруджено 1766 (за іншими відомостями — 1767) р. громадою міщан передмістя Сухомлинки з побажанням, щоб церкву було видно звідусіль. Тому невідомий нам народний майстер влаштував церкву двоповерховою, баштоподібною, з висотною композицією архітектурних мас. У підкліті була тепла церква Трьох Святителів, перекрита системою циліндричних склепінь; на другому (основному) поверсі — холодна (літня) церква Покрова Богородиці.

За типом належала до тридільних одноверхих церков з квадратним бабинцем, восьмигранною навою і шестигранним вівтарем. Характерними особливостями архітектурної композиції пам'ятки були значна висота центрального зрубу, стрункий двозаломний верх, закрите опасання по всьому периметру другого поверху. Такий тип є унікальним в українській архітектурі.

Наприкінці XVIII ст. образ міста почасти змінився, внаслідок не надто вдалого запровадження класицистичних архітектурних взірців. До них належать Тріумфальна брама 1787 р., якою губернське місто Новгород–Сіверський вітало російську імператрицю Катерину II, а також масивний п'ятибанний Спаський собор, споруджений за велінням імператриці на руїнах храму часів України–Русі в 1791–1796 рр. Своїм масивним обсягом ця будівля пригнітила всі інші споруди монастирського ансамблю.

1805 р. імператор Олександр I конфірмував проект перерозпланування Новгорода–Сіверського, на той час уже повітового містечка Чернігівської губернії [274]. Проектом передбачалося знести фортечні вали, радикально змінити розпланування середмістя й розрегулювати вуличні траси на периферії. Проект здійснили тільки частково: широкі вулиці проклали по трасах фортечних валів, а в центрі — розпланували три нові. У південній частині міста вуличні траси були тільки трохи випрямлені. Розпланування передмість лишилося незмінним. Тогочасну забудову проводили з використанням класицистичних "зразкових проектів" — так було споруджено народне училище, острог, присутствені місця, торгові ряди, чоловічу гімназію тощо.

Потім забудова розвивалася в річищі історизму під впливом стилістики провінційного класицизму і ренесансу: дівоча гімназія, земство, купецький торговельний будинок, будинок купця Медведєва тощо. Рядова забудова, як і раніше, лишалася садибною, одноповерховою.

У радянський період в об'ємно–просторовій композиції міста багато що було втрачено й спотворено. У 1930–х рр. знищено всі домінанти, які відзначали центри розпланувальних районів, зокрема Покровську, Хрестоздвиженську, Воскресенську і Благовіщенську церкви.

Мурована тридільна однобанна Хрестоздвиженська церква була збудована в середмісті 1715 р. Мала квадратову в плані наву, увінчану однозаломним верхом зі світловим восьмериком підбанника, та гранчасті бабинець і вівтар. Протягом XIX ст. церква зазнала значних перебудов: з півночі й півдня до нави прибудовані трохи нижчі за неї прямокутні в плані бічні вівтарі, за ними, обабіч головного вівтаря — прямокутні в плані дияконник і жертовник. До бабинця з заходу прибудували двоярусну дзвіницю типу "четверик на четверику", завершену банею сферичних обрисів зі шпилем. У результаті цих добудов структура храму наблизилась до хрещатої п'ятидільної. 1901 р. за проектом чернігівського єпархіального архітектора П.Вакуловського перебудовано з розширенням два бічні вівтарі, а багатоярусний верх центральної бані замінено сферичною плескатою банею з глухим ліхтариком.

Мурована тридільна безбанна Воскресенська церква зального типу була зведена 1707 р. в середмісті. Мала прямокутну в плані наву й такі ж, але з заокругленими зовнішніми кутами, бабинець і вівтар. Всі компартименти були рівновисокими, підведеними під єдиний антаблемент, розкріпований на пілястрах. Четверик нави був виділений трикутним фронтоном. Церкву накривав вальмовий дах, на гребені якого був глухий верх у вигляді баньки на восьмигранному підбаннику. На початку XIX ст. з заходу до бабинця прибудовано великий притвор з високою чотиригранною дзвіницею, увінчаною сферичною банею. Дзвіницю витримано в класицистичних архітектурних формах, дещо наближених до форм церкви за рахунок заокруглення зовнішніх кутів і використання розвинених розкріпованих карнизів. Церква потерпіла від пожежі в 1853 р., після чого 1856 р. її перебудовано за проектом архітекторського помічника М.Поліванова: нава стала значно вищою від вівтаря й бабинця. Всі компартименти увінчалися цибулястими банями на високих шиях.

У 1920–1930–х рр. були спроби зруйнувати Спасо–Преображенський монастир, навіть попри те, що 19 квітня 1929 р. його оголосили Державним культурно–історичним заповідником. Але той заповідник практично не функціонував і після другої світової війни про нього навіть не згадували.

У місті, незважаючи на історичні катаклізми, до другої половини XX ст. збереглося чимало пам'яток архітектури. Тому 1967 р. уряд України доручив відповідним органам підготувати пропозиції щодо створення заповідника в Новгороді–Сіверському. Однак заповідник організували аж через одинадцять років на правах філії Чернігівського державного архітектурно–історичного заповідника. Завдання й напрями роботи цього заповідника були традиційними: охорона і музеєфікація об'єктів архітектурної спадщини, дослідження й пропагування їх. Крім того, працівники заповідника зобов'язані систематично проводити археологічні розвідки в Новгороді–Сіверському та комплектувати численні музейні експозиції, внаслідок чого профіль заповідника згодом змінився. Наявність збірок мистецьких творів, а також перспектива розвитку міста як регіонального туристичного осередку наблизили заповідник за профілем до історико–архітектурних і художніх музеїв–заповідників. Тому 1990 р. рішенням Чернігівського облвиконкому заповідник перетворено на музей–заповідник "Слова о полку Ігоревім" з приєднанням до нього краєзнавчого музею.

Нині історичний ареал міста не має виразних меж. Пам'ятки нерухомої культурної спадщини зосереджені на двох високих мисах, розділених системою ярів — у середмісті й ансамблі Спасо–Преображенського монастиря. Відповідно до цього територія заповідника складається з п'яти відокремлених ділянок, на яких містяться пам'ятки архітектури, історії, археології національного значення. Найбільша із заповідних ділянок — територія монастиря. Решта — це території Успенського собору, Миколаївської церкви, Тріумфальної брами й торгових рядів.

У концептуальному плані загальну схему зон охорони пам'яток Новгорода–Сіверського розробив 1975 р. архітектор Є.Водзинський. Охоронна зона охопила історичне осереддя міста в межах колишніх укріплень. Зона охорони ландшафту покрила правобережні схили й заплаву Десни. А зона регулювання забудови включила смугу плато, що прилягає до Деснянського берега. Містобудівний режим у межах перелічених зон охорони забороняє будь–які будівельні й земляні роботи на теренах заповідника й зони охорони ландшафту, але передбачає можливість зведення в зоні регулювання забудови нових споруд з дотриманням певних вимог щодо поверховості, масштабності, матеріалу й характеру архітектурних форм.

Новгород–Сіверський в основному зберіг стародавнє розпланування нерегулярного ландшафтного характеру. Трасування вулиць визначили система укріплень, основні зовнішні комунікації і конфігурація рельєфу. Головні вулиці прокладали уздовж локальних вододілів і тальвегів. А вулиці Героїв і Селянська фіксують у сучасній розпланувальній структурі траси фортечних валів, знівельованих у XIX ст. Значна регулярність властива розплануванню прилеглої до монастиря південної частини міста, де вулиці, прокладені ще за княжих часів, були розрегульовані згідно з планом 1805 р.

Збережена давня забудова Новгорода–Сіверського належить переважно до кінця XIX – початку XX ст. Вона садибна, одно–двоповерхова, змішана (дерев'яно–цегляна), має сприятливі масштабні характеристики і створює враження психологічної комфортності. Будинки поставлено вздовж червоних ліній з розривами й значним озелененням. Виняток становлять лише кілька центральних ділянок теперішніх вулиць Ринкової, Селянської і Радянської, де вишикувалися одно– двоповерхові будівлі. Сучасні споруди становлять окремі прикрі дисонанси в однорідному масиві дрібномасштабної забудови, яка є тлом для провідних пам'яток архітектури, гармонійно підкреслюючи їхній великий масштаб.

Забудова щільно пов'язана з природним ландшафтом. Високі пагорби увінчано архітектурними домінантами. Це створює ритмічно впорядкований силует, як дивитися і з заплави Десни, і з поблизьких пагорбів над річкою.

Найактивнішу роль у неповторній панорамі міста відіграє архітектурний ансамбль Спасо–Преображенського монастиря. Літописна традиція називає засновником його сина Святого рівноапостольного князя Володимира, князя Чернігівського і Тмутараканського Мстислава. За одними джерелами заснування датується 1033 р., за іншими – 1036 р., але в цьому випадку засновником називають брата Мстислава – князя Ярослава Мудрого. Вже у XII ст. в монастирі були збудовані Спаський собор та Михайлівська церква, в якій 1179 р. поховано князя Олега Святославича, названого в "Слові о полку Ігоревім" Олегом Гориславичем. Мурований Спаський собор спорудили дещо пізніше – десь у часи князя Ігоря Святославовича, на зламі XII–XIII ст.

Невдовзі по монголо–татарським погромі цей монастир було відновлено, проте його ще не раз руйнували нападники – то татари 1552 р., то поляки 1604 р., але він завжди піднімався з руїн. В 1603 р. монастир дав притулок Лжедмитрію I, допомігши йому в боротьбі за московський престол. Та зрештою, не витримавши перипетій військово–політичної боротьби перших десятиліть XVII ст., у центрі яких опинився Новгород–Сіверський, ченці монастиря на чолі з архімандритом Корнилієм 1618 р. переселилися до Рильська. Монастир знову відновлено року 1620 коштом каштеляна Мінського, старости Новгород–Сіверського Олександра Пісочинського. 1635 р. король Речі Посполитої Володислав IV передав монастир ордену єзуїтів. Проте невдовзі (1648 р.) ченці–єзуїти змушені були втекти з Новгорода–Сіверського.

З 1657 р. єпископську катедру тут очолив надзвичайно енергійний ієрарх, визначний політик і культурний діяч Лазар Баранович. З того часу монастир, де оселився єпископ, став помітним культурним центром, що збирав видатні літературно–художні сили тогочасної України – проповідників, письменників, зодчих, художників, друкарів. Лазар Баранович відбудував княжий Спаський собор, зробивши його трипрестольним, трапезну, настоятельський корпус, оборонні башти. При "репарації" давніх споруд їхні стіни прикрашали викладеними з цегли тризубами – знаками Рюриковичів, які мали підкреслити спадкоємність відносно далекого минулого української держави. Лазар Баранович організує в монастирі латинську школу, а з 1663 р. – друкарню.

У 1699–1701 рр. настоятелем Спаського монастиря був Св.Димитрій Ростовський. Тут він написав третю частину "Четьїх Міней", розпочав "Мартиролог", звідси його відкликав імператор Петро I на Ростовську митрополичу катедру.

Основні споруди монастиря, що дійшли до нашого часу, – це результат будівництва, яке провадили Лазар Баранович (1657–1667 рр.) та архімандрит Михайло Лежайський (1670–1690 рр.). Мури і вежі, у т.ч. Свята брама, – споруди більш давні, перебудовані в 1680–х рр. Композиція і розпланування цього ансамблю традиційні для українських монастирів. Потужні мури з призматичними наріжними баштами оточують квадратове в плані подвір'я. Головний вхід із заходу. Спаська брама з вежею (друга половина XVI ст. – 1832 р.) за оригінальністю обсягово–просторового вирішення не має рівних в Україні. Первісно це була фортечна башта, до якої в XVII ст. з надвірного боку прибудували двоярусну аркаду. Вінчання вежі – результат перебудов XIX ст. Перед брамою мури утворюють невеликий курдонер, фланкований двома циліндричними вежками. Розміщення будівель у межах фортечних мурів творить напрямну вісь від брами до собору. Замикає цю вісь розміщений сторч до неї, позаду собору, видовжений двоповерховий корпус бурси 1657–1667 рр. з виразним ритмом великих арок.

Осереддя ансамблю – це класицистичний Спаський собор, будівництво якого пов'язане з тим, що 22 січня 1787 р. до монастиря завітала російська імператриця Катерина II. Вона взяла участь у освяченні Іллінської церкви, збудованої при настоятельському корпусі, і пожертвувала великі кошти на спорудження нового собору. То був вирок мурованому соборові, спорудженому в кінці XII ст. героєм "Слова о полку Ігоревім". Новий собор на руїнах давньоруської пам'ятки закладено за проектом знаменитого петербурзького архітекта італійця Джакомо Кваренгі. Він вважав нижче своєї професійної гідності їхати у якийсь провінційний Новгород–Сіверський (який на той час був центром губернії), аби визначити форми й обсяги будівлі з урахуванням конкретної ситуації. Тому собор виявився завеликим для ансамблю, він візуально немов "придушив" навколишні споруди доби українського відродження. Сталося

так, що і будівництво, і реставрацію цього злощасного собору постійно переслідували неприємності й невдачі. Оскільки автор проекту перебував у Петербурзі, на місці керівництво будівництвом доручили архітектові Івану Яснигіну, а підряд на будівництво передали калузькому 2–ї гільдії купцеві Мєшкову. Цей калузький підприємець виявився шахраєм і злодієм: продав залізо, що мало піти на будову, дешево закупив неякісну цеглу. Велетенський п'ятибанний собор не встигли завершити, як 1816 р. він почав розвалюватися. Тоді за проектом чернігівського губернського архітекта Антона Карташевського, видатного фахівця й першого реставратора пам'яток, досі не поцінованого нашою історико–архітектурною наукою, невдале творіння великого Кваренгі було врятоване: під підпружні арки підведено 16 додаткових колон, проведено інші інженерні роботи. 1838 р. в цьому соборі було поховано сина останнього гетьмана України, політика і композитора, друга Бетховена, графа Олексія Кириловича Розумовського.

Великий інтерес становлять палатний корпус другої половини XVI ст. з Петропавлівською церквою, а також напівзруйнований настоятельський корпус XVI ст. з Іллінською церквою 1787 р. Загалом, Спасо–Преображенський монастир — один з найстародавніших і найповніше збережених монастирських оборонних ансамблів України.

Тріумфальна брама 1787 р., що стоїть на дорозі від монастиря до міста, — класицистична арка, прикрашена колонами іонічного ордера та поліхромними гербами всіх міст тодішнього Новгород–Сіверського намісництва.

У давньому центрі міста підноситься й панує над ним дев'ятидільний хрещатий, п'ятибанний мурований Успенський собор (1671–1715 рр.) — одна з найдовершеніших пам'яток архітектури стилю українського Відродження.

В архітектурному образі історичного середмістя чималу роль відіграють три мурованих корпуси торгових рядів і складів кінця XVIII — початку XIX ст. Потужний ритм їхніх аркад дає яскравий архітектурний акцент, організуючи довкілля.

У північно–східній частині історичного осереддя Новгорода–Сіверського збереглася важлива ландшафтна домінанта, що називається Замком. Це — дитинець княжого міста, визначна археологічна пам'ятка національного значення.

Трохи віддалік і нижче, в улоговині, окреслюється лапідарний силует дерев'яної Миколаївської церкви. Вона хрещата в плані, семизрубна, одноверха. Верх двозаломний. Немає достеменних відомостей, коли її споруджено, — ймовірно, це 1720 або 1760 р. Згодом, у 1820 р. до вівтаря прибудували ризницю. У панорамі міста церква значить стародавній шлях — від річки на гору — до Замку й міста.

Дослідження й реставрація пам'яток Новгорода–Сіверського розпочалися в повоєнний період. У 1950–х рр. група співпрацівників інституту "Київпроект" під керівництвом відомого історика архітектури М.Холостенка зробила архітектурно–археологічні обміри всіх монастирських споруд. Розкрито складні будівельні біографії палатного й настоятельського корпусів, бурси. Було розкопано рештки Спаського собору XII–XIII ст. А з початку 1980–х рр. дослідницькі реставраційні роботи в монастирі провадили фахівці Науково–реставраційного управління Держбуду України: виконано проект реставрації надбрамної дзвіниці (В.Маркіз і В.Лук'янченко, 1980–1983 рр.); настоятельського корпусу (ті самі автори, 1982–1986 рр.); собору (Є.Лопушинська, Є.Рубцов, Н.Єльчиць, 1983 р.). Крім того, ще в 1954–1958 рр. відреставровано бурсу, у 1960–х рр. — палатний корпус з Петропавлівською церквою. До 1989 р. реставраційні роботи в монастирі було в основному завершено. При цьому відкрито й експоновано підмурки собору княжих часів. Деяким об'єктам (бурсі) повернуто первісні форми, але здебільшого збережено пізніші цінні нашарування. Споруди пристосовувалися під великий музейний комплекс. Остаточно реставраційні роботи в ансамблі Спасо–Преображенського монастиря були повністю завершені в 1999 р. за сприяння Президента України Л.Кучми. Саме він допоміг організувати фінансування реставраційних робіт та концентрацію ресурсів і потужностей реставраційних організацій. Після цього комплекс передано Українській православній церкві й зараз тут діє монастир. Миколаївську церкву відреставровано в 1960–х рр. за проектом Є.Лопушинської і 1995 р. передано релігійній громаді.

На початку 1990–х рр. стало очевидним, що Новгород–Сіверський як визначне історичне місто України потребує розроблення повноцінного історико–архітектурного опорного плану та докладнішого проекту зон охорони пам'яток. Таку роботу розпочав інститут НДІТІАМ у 1993–1995 рр. під керівництвом Є.Водзинського за участю автора цієї монографії. На жаль, вона лишилася незавершеною внаслідок припинення фінансування. Проте нам вдалося дещо зробити й отримати перші результати досліджень: з'ясовано джерельну базу і при цьому спростовано повторювану упродовж 150 років версію про спорудження 1646 р. Г.–Л. де Боплановм замку в Новгороді–Сіверському [275]; досліджено містобудівний розвиток; проведено натурні дослідження, внаслідок яких виявлено 8 архітектурних об'єктів та 8 історичних об'єктів, які слід включити до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед цих об'єктів — кам'яниця кінця XVII ст., будинок кінця XVIII ст., у якому жив видатний українсь-

кий історик і археограф М.Судієнко, будинки педагога К.Ушинського, архітектора А.Ассінга, художника А.Райляна, актора І.Уралова, будинки гімназії, комерційного училища, тюремного замку, купецькі торговельні будинки, а також пам'ятний знак на місці загибелі видатного козацького полководця І.Богуна. Натурними дослідженнями з'ясовано, що цінне розпланування та історична забудова зосереджені в межах території на плато, обмеженої з півночі наддеснянськими крутосхилами, з півдня — вулицями Робітничою і Свердлова, з заходу — вулицею Революції, зі сходу — вулицею Т.Шевченка. Окремі вкраплення історичної забудови трапляються і за межами цього історичного ареалу — по вулицях Урицького і Петровського. Загалом для сучасного міста характерна неоднорідність архітектурного середовища в якісному, хронологічному і стилістичному аспектах. Розглянуті раніше особливості історичного та містобудівного розвитку привели до формування сучасної неоднорідної картини. Пам'ятки архітектури зосереджені, переважно, на двох компактних територіях: у межах колишньої загальноміської фортеці та в Спасо–Преображенському монастирі. На комунікаціях, що пов'язують ці осередки, а також на їхній периферії виявлено ще кільканадцять об'єктів архітектурної спадщини значно нижчого ціннісного рівня.

Архітектурному середовищу міста властиві такі риси:

1. Наявність і неантагоністична взаємодія двох типів архітектурного середовища:

переважаюча садибна одноповерхова периметральна забудова кварталів зі значними розривами по фронту, низької щільності та зі значним озелененням внутрішньоквартального простору;

периметральна квартальна двоповерхова мурована і змішана забудова у центральній частині міста, яка подекуди утворює суцільний фронт.

2. Відносно однакова низька щільність забудови у центрі й на периферії.

3. Наявність лише двох історичних містобудівних домінант — міського й монастирського соборів; втрата протягом XX ст. багатьох другорядних домінант та архітектурних акцентів у забудові.

4. Значний масштабний контраст збережених домінант і рядової забудови.

5. Відсутність композиційних акцентів у рядовій забудові і внаслідок цього — деяка її одноманітність.

6. Органічне поєднання забудови з ландшафтом: повторення забудовою форм ландшафту, постановка домінант на вододілах, наявність "прозорів" у забудові.

7. Орієнтація всього містобудівного утворення і його архітектурного середовища на р.Десну; наявність мистецьки виразного й цінного "річкового фасаду" міста.

8. Добра збереженість історично сформованого розпланувально–просторового каркасу міста.

9. Стилістична різноманітність історичної забудови; значна роль традиційної рядової забудови у формуванні своєрідності історико–архітектурного середовища; наростаючий до периферії міста спад архітектурно–художньої якості середовища.

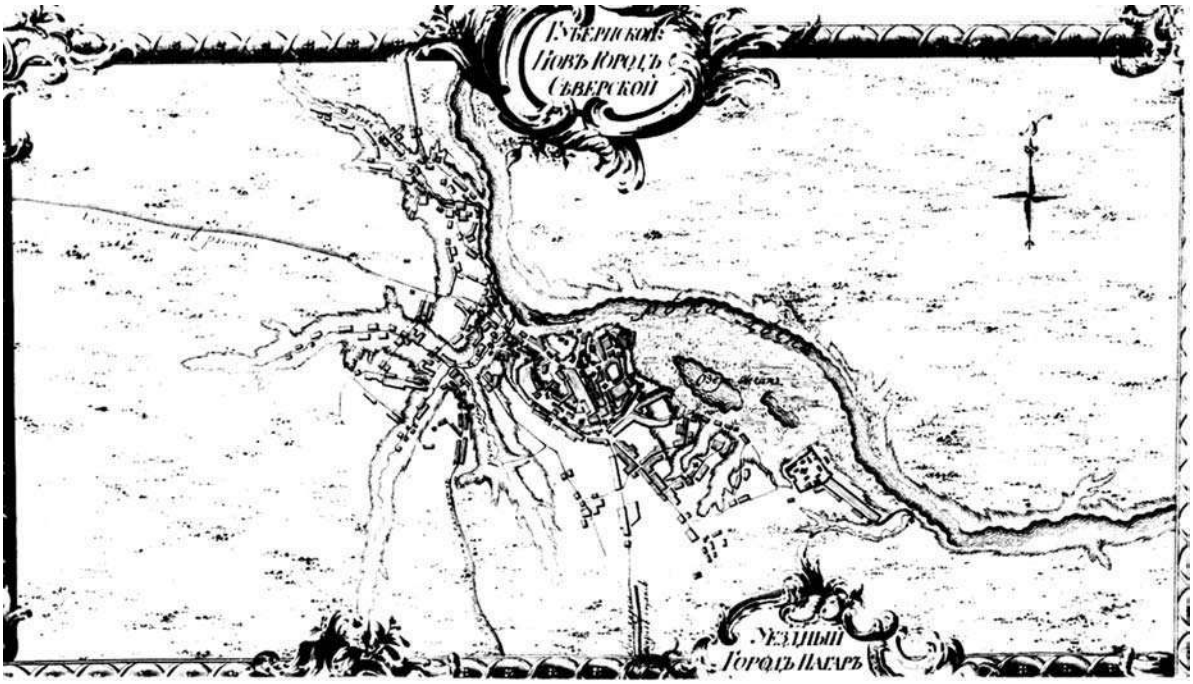
10. Відсутність великих масивів сучасної дисгармонійної забудови при наявності окремих дисгармонійних споруд в історичному середмісті.

З огляду на викладене вище, основний принцип містобудівної політики в Новгороді–Сіверському як історичному місті полягає в охороні цілісного міського ландшафту з нерухомими пам'ятками культурної спадщини як вузловими складниками. Щоб така політика могла реалізуватися, дотримання меж і режимів, визначених в історичному ареалі та зонах охорони — умова потрібна, але замала. Річ у тому, що більша частина міста входить у зону регулювання забудови, де реконструкція, модернізація будівель і нове будівництво просто доконечні. Зупинити ці роботи — значить приректи Новгород–Сіверський на деградацію. Нині в палітрі архітектора є засоби, що відповідають рівню складності проблем і дозволяють проводити цивілізовану реконструкцію, яка б не руйнувала образу міста, тобто за спеціальними проектами з повним композиційним обґрунтуванням, зі збереженням масштабності, композиційних взаємозв'язків, силуету забудови, ритму, поверховості тощо, з урахуванням місцевих будівельних традицій і просторових стереотипів. Усе це дає можливість новим спорудам органічно вписатись в історичне довкілля.

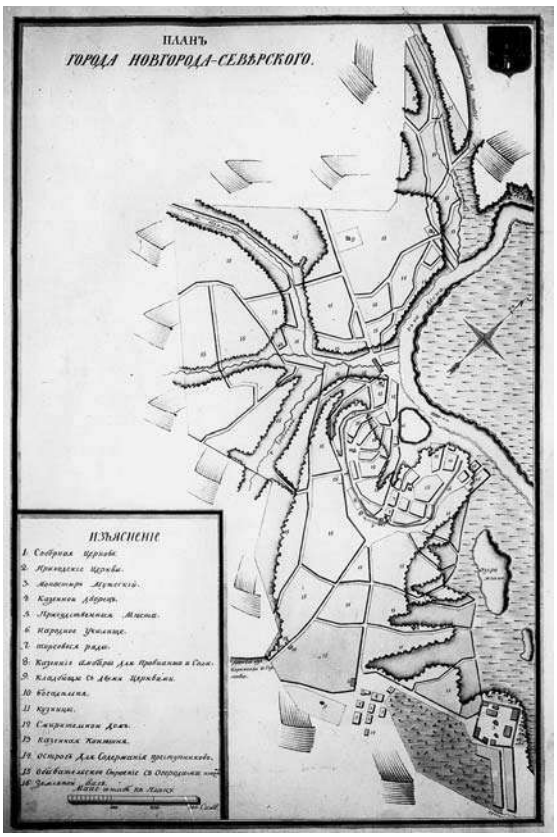
Будь–яке будівництво, реконструкція і впорядження в межах історичного ареалу має провадитися не інакше, як на основі комплексного проекту його регенерації. Розроблення такого проекту нині дуже потрібне. Найдоцільнішим видається функційне використання цього району сучасного міста як туристичного й культурного центру. На його периферії можуть розвиватися інші функції загальноміського центру.

Соціально–економічний розвиток і збереження культурної спадщини, неповторного довкілля одного з найдавніших міст України–Русі неподільно пов'язані. Вони мають вирішуватися через спадкоємну еволюцію цілого містобудівного утворення.

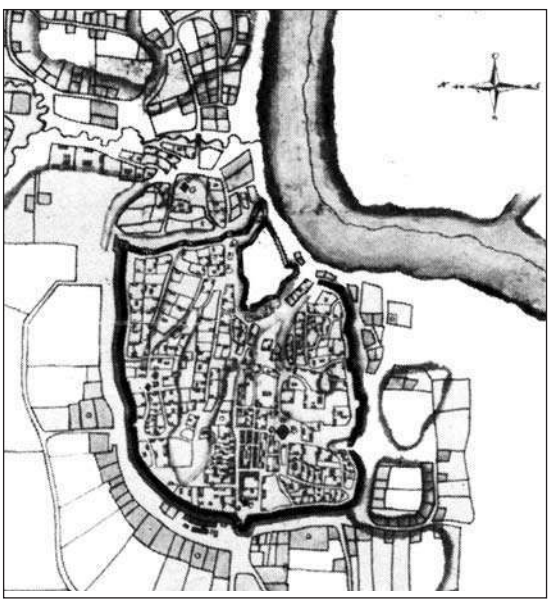
Літ.: [51, 80, 92, 104, 112, 193, 197, 198, 235, 243, 261, 265–288].



План Новгорода-Сіверського 1784 р.



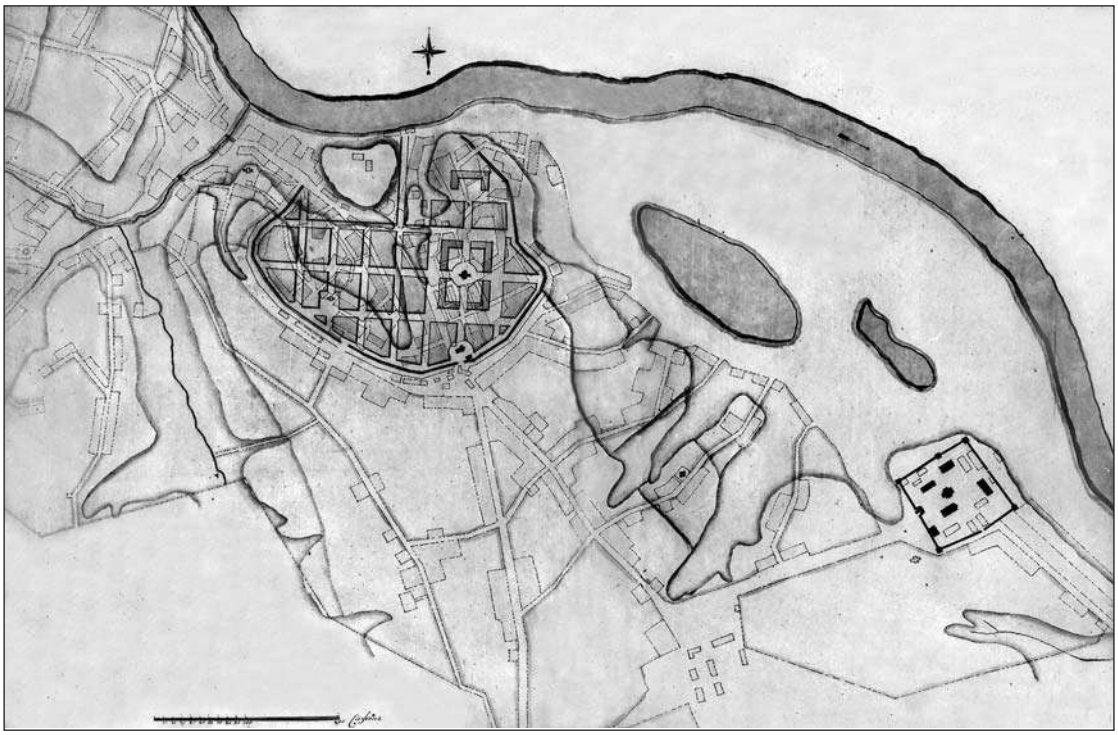
План Новгорода-Сіверського 1802 р.



План середмістя середини XVIII ст.

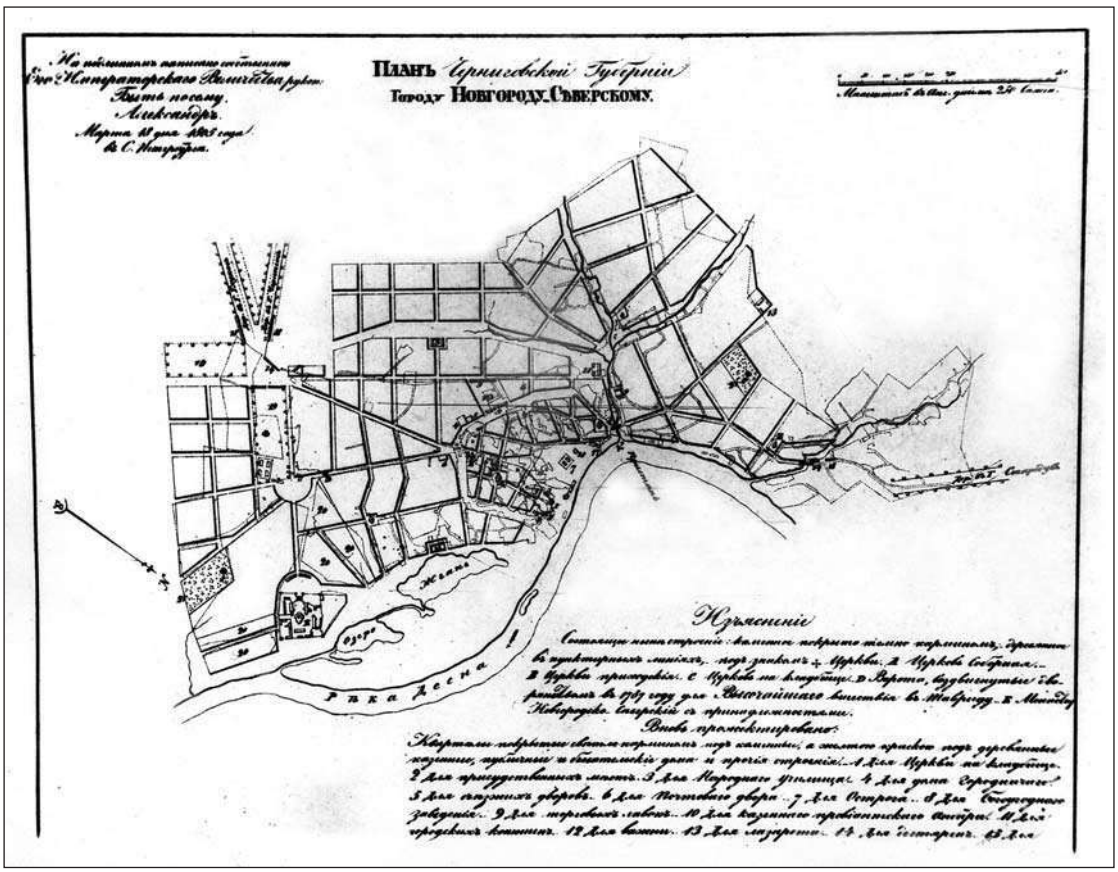
Панорама Новгорода-Сіверського з півночі





Нереалізований проект перепланування Новгорода-Сіверського 1786 р.

Проект перепланування міста 1805 р.





Тріумфальна арка в забудові вулиці. Фото початку XX ст.



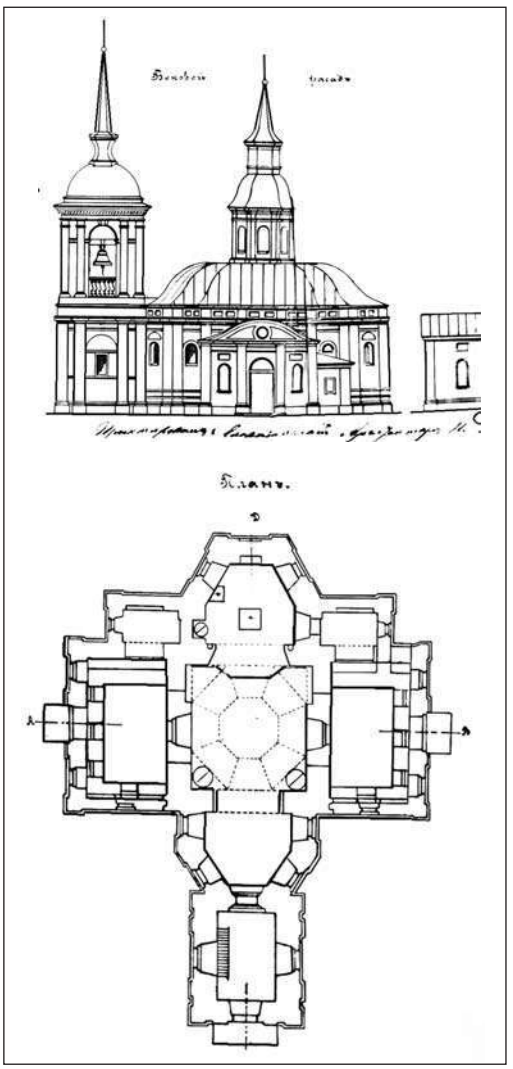
Покровська церква. Фото С.Таранушенка 1930-х рр.



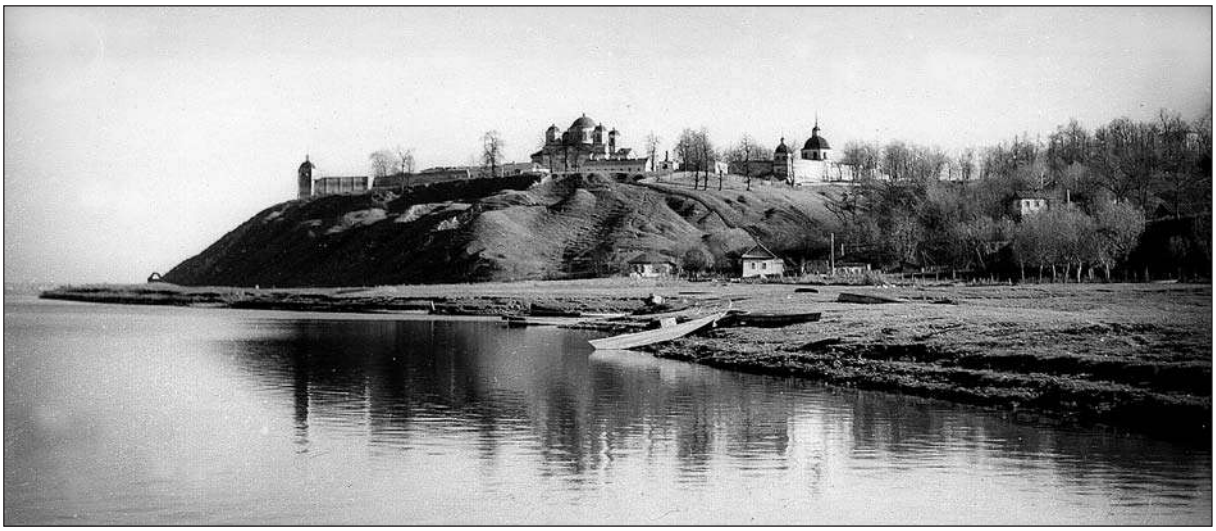
Хрестоздвиженська церква. Фото початку XX ст.



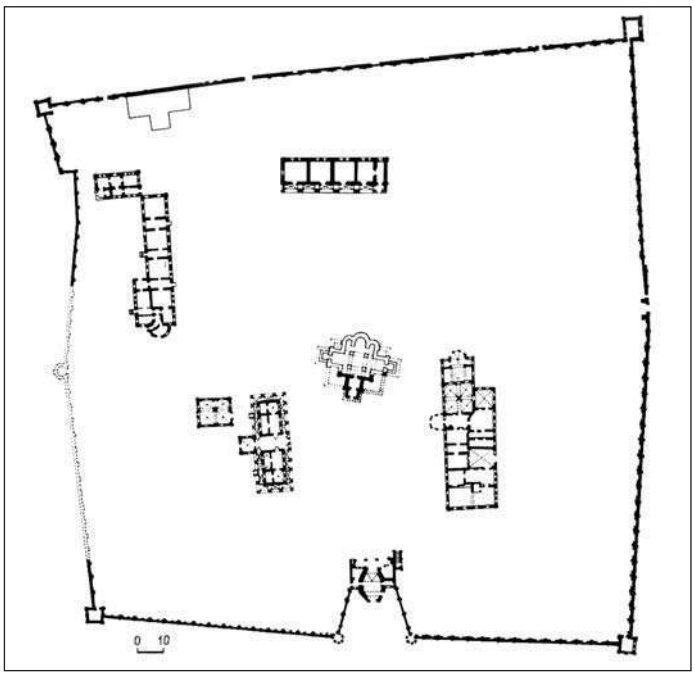
Воскресенсь ка церква. Фото Ф.Ернста 1927 р.



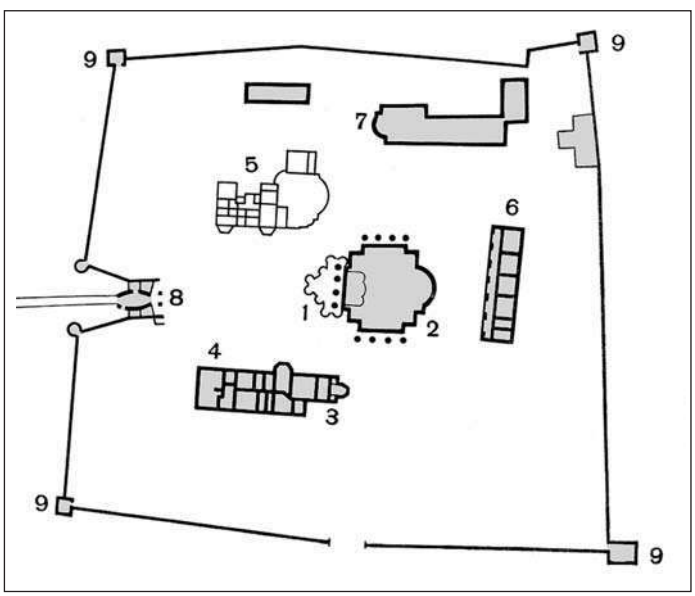
Південний фасад і план Хрестоздвиженської церкви за кресленіком архітектора П.Вакуловського 1901 р.



Панорама Спасо-Преображенського монастиря



План Спасо-Преображенського монастиря станом на кінець XVII ст.



Сучасний план Спасо-Преображенського монастиря:
1 – решти Спасо-Преображенського собору XIII ст.
2 – Спасо-Преображенський собор
3 – Петропавлівська церква
4 – палатний корпус
5 – руїни настоятельського корпусу з Іллінською церквою
6 – бурса
7 – келії
8 – Свята брама (надбрамна вежа-дзвіниця)
9 – наріжні башти



Зображення споруд Спасо-Преображенського монастиря на титулі "Анфологіона" новгородсіверського друку 1678 р.



Свята брама (надбрамна вежа-дзвіниця).
Вигляд з боку міста

Аркадна галерея надвірного фасаду Святої брами



Загальний вигляд Святої брами з надвірного боку. Рисунок автора 1978 р.





Наріжна башта Монастиря.
Фото 1970-х рр.

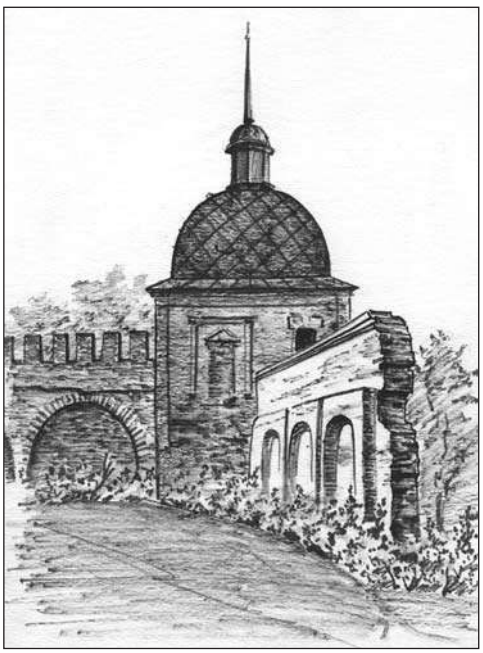


Західний фасад Спасо-Преображенського собору.
Гравюра кінця XVII ст.

Західний фасад Спасо-Преображенського собору



Мури з наріжною баштою.
Рисунок автора 1978 р.



Бурса Спасо-Преображенського монастиря

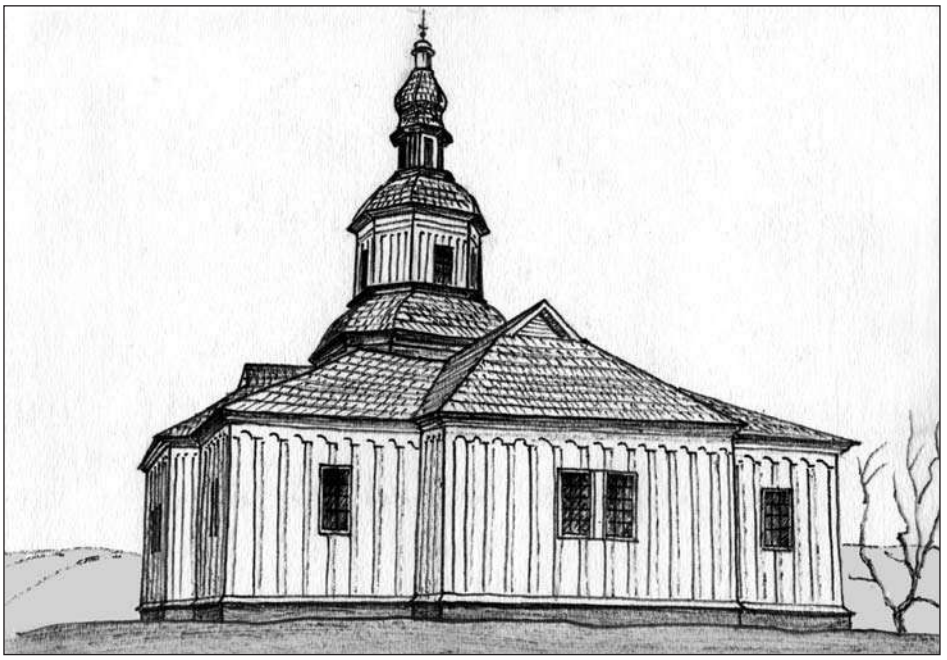




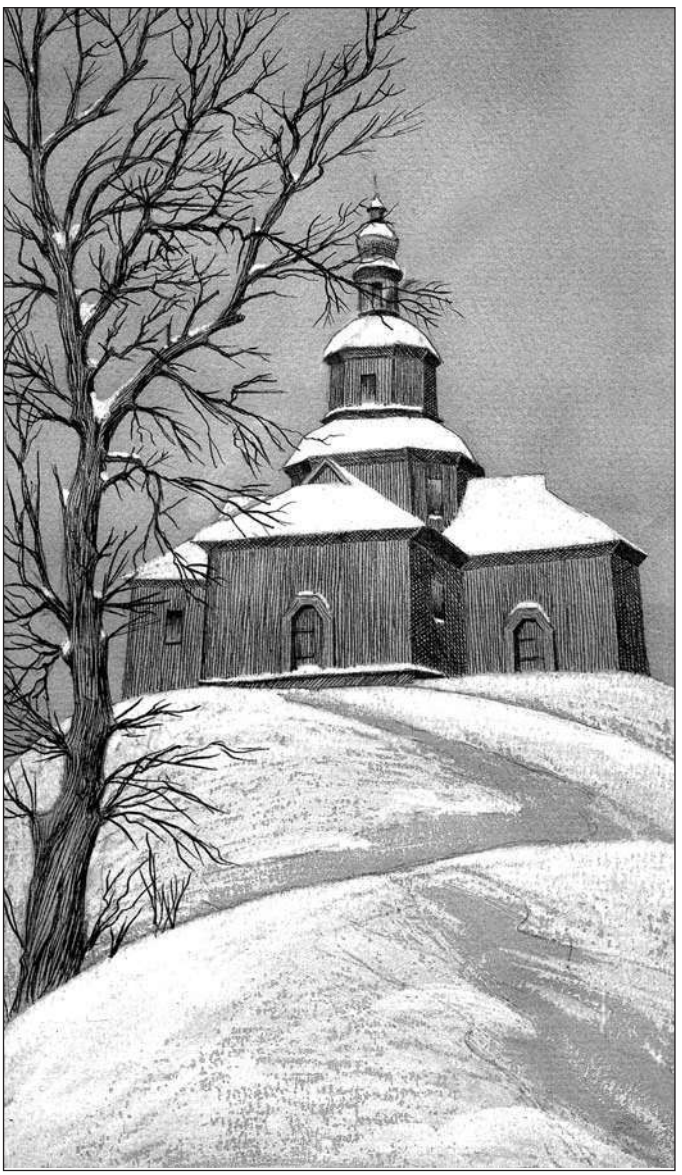
Петропавлівська церква з палатним корпусом. Рисунок автора 1978 р.



Петропавлівська церква з південного сходу



Миколаївська церква.
Рисунок автора 1978 р.



Миколаївська церква.
Рисунок автора 1984 р.

Суми

Суми є одним з найвизначніших історичних міст східної України. Нині це обласний центр з населенням близько 300 тисяч чоловік. Місто лежить на обох берегах р.Псьол при впадінні в нього річок Сумки і Стрілки. Псьол, що протікає з півночі на південь, поділяє міську територію на дві дуже відмінні частини: рівнинне лівобережжя та підвищене горбисте правобережжя, де виникло і розвивалося історичне місто. Правобережжя, у свою чергу, долинами річок Сумки і Стрілки, а також тальвегами поділяється на кілька мисоподібних частин із перепадом позначок на 20–60 м. Топографічно найвигіднішим для поселення є мис між долинами р.Псла і р. Стрілки, лінія вододілу якого проходить з південного заходу на північний схід. Закінчення цього мису поблизу місця злиття трьох згаданих вище річок є композиційним вузлом всього довколишнього ландшафту. Тут у XVII ст. виник центр міста, локалізація якого не змінилася і дотепер. Ландшафтні особливості відбилися в розпланувально–просторовій організації міста: головні вулиці протрасовані уздовж вододілів, другорядні – паралельно пругам рельєфу і тальвегам. Архітектурні домінанти також ставилися уздовж головного вододілу.

Місто Суми було засноване у середині XVII ст. на теренах, де відомі кілька стародавніх городищ VIII–XIII ст.: Липенське, Берлицьке, Сумине. В історії Сум були не тільки тривалі періоди поступової еволюції, а й катаклізми, кардинальні зміни, які переривали розвиток містобудівних структур або радикально змінювали їх. Ці переломні моменти дозволяють визначити таку періодизацію містобудівного розвитку:

1 етап: VIII–XIII ст. – формування мережі стародавніх поселень;

2 етап: 1652–1786 рр. – формування міста, його систем фортифікації, розпланування, об'ємно–просторової композиції;

3 етап: 1786–1919 рр. – реконструкція розпланування, упорядкування забудови, збільшення її масштабу, ускладнення структури міста та його функціонального зонування, заміна давніх архітектурних домінант у центрі та поява нових на периферії;

4 етап: 1919–1991 рр. – насичення міста капітальною забудовою і промисловими підприємствами, територіальна експансія, реконструкція центральних районів.

Реєстр археологічних пам'яток міста, а також наукові публікації з археології показують, що сумські терени заселені віддавна, з епох бронзи та раннього залізного віку. В околицях міста знаємо декілька городищ, селищ і могильників VIII–XIII ст. Стародавні городища в цій місцевості згадуються і в документах XVII ст. Комплексний аналіз джерел дає змогу представити заселення цієї території у VIII–XIII ст. таким чином: на високому правому березі р.Псла простежується низка городищ, оточених селищами (згори вниз, за течією ріки): в урочищі Крейдище (Зелений Гай), в Тополях, над Лукою та в центрі міста. Найбільшим комплексом є городище, поселення і могильники в урочищі Крейдище. Цей археологічно–містобудівний комплекс правомірно пов'язувати з Берлицьким (Берлинським) городищем, яке часто згадується в джерелах XVII ст. Нижче цього комплексу за течією ріки виявлено містобудівну систему, що складається з пари городищ у районі Тополі–Луки. Гора, яка підноситься над теперішнім передмістям Лука, є відомим за джерелами XVII ст. Липенським (Липецьким) городищем. Усі три укріплені осередки розташовані на правобережних мисоподібних останцях у місці різкого повороту річища Псла, фланкуючи гирло р.Олешні. Між ними був прямий візуальний зв'язок.

Значно нижче за течією, відокремлено від вищеописаної системи, лежить Сумине городище з селищем, оточене з трьох боків річками. Воно датується пізнішим періодом, а саме – XI–XIII ст. Враховуючи особливості топографії місцевості, можна припустити, що цей осередок заснували мешканці трьох вищерозташованих городищ. Рештки усіх цих городищ у XVII ст. послужили опорними точками для повторної української колонізації цих земель.

Ми не поділяємо поширеної думки про одномоментне заснування Сум 1652 (чи якогось іншого) року. Освоєння українцями цих теренів було тривалим процесом, що розпочався з появою у XVI ст. "бортних уходів", згодом – пасік, а потім – слобід, а завершився будівництвом потужної фортеці. З праці історика В.Юркевича [305] відомо, що 1624 р. на Липенському городищі існувала слобода пасічників, яка налічувала близько 150 дворів. Появу тут великих мас переселенців дослідники пов'язують з наслідками нещасливої битви під Берестечком 1651 р., після якої Богдан Хмельницький закликав українців переселятися на терени Слобожанщини. Історик Д.Багалій виділяє три великі хвилі переселення: 1652–1653 рр.; 1659 р.; 1663–1687 рр. Усі дослідники сходяться на тому, що побудова Сум припадає на першу хвилю переселення. Проте точна дата заснування міста досі не з'ясована. Д.Багалій на підставі документів середини XVII ст. заснування міста датує 1652 р., а завершення будівництва міської фортеці – 1653 р. З цим згодні епігони Д.Багалія, зокрема А.Слюсарський. Проте В.Юркевич, один із найталановитіших учнів М.Грушевського, доводив, що насправді ці події слід датувати 1657–1658 рр., оскільки в оригіналах документів, що ними послуговувався Д.Багалій, стоять саме такі дати, хибно прочитані Д.Багалієм. Проте комплексне вивчення джерел не дозволяє нам стати на точку зору В.Юркевича: у

численних описах Сум кінця XVIII ст. подано датування 1653 р. При цьому слід взяти до уваги, що автори тих описів користувалися зовсім іншими джерелами, ніж Д.Багалій і В.Юркевич. Отже, ми не можемо прийняти за остаточну жодну з наведених тут дат, а тому мова піде про хронологічний проміжок 1653–1657 рр. [293].

Місто Суми виникло так: понад 1000 чоловік переселенців з Правобережжя, з містечка Ставища під орудою отамана Герасима, сина Кіндратового, котрий походив із Галичини, "пришли з женишками и детишками и пришед стоим на Псле реке подле речки Сум на Берлицком городище". Пізніше вони спустилися вниз за течією Псла і спинилися на Липенському городищі, а, зрештою, осіли ще нижче по Пслу, на старому Суминому городищі. Царський указ про дозвіл оселитися на Суминому городищі датований 1655 р.

Місто будувалося як фортеця проти частих тоді татарських нападів. Тому були максимально використані сприятливі військово–топографічні особливості місцевості — підвищеного мису правобережжя річки Псьол при впадінні в неї річок Сума (нині Сумка) і Сумка (нині Стрілка). Складна гідрографічна мережа з широкими заболоченими заплавами робила північні, західні і східні підступи до фортеці практично неприступними, а наявність крутих схилів міжрічкового плато спростило спорудження земляних укріплень: лише з північного боку необхідні були значні обсяги підсипки ґрунту.

Влітку 1656 р. сюди прибув воєвода К.Арсеньєв з 52 служилими людьми і в тому ж році доповідав у Москву: "И город, Государь, со всеми крепостями я, холоп твой, отделал весь в дубовом лесу, башни и стены и бойницы и тайники сделал и черкас... устроил, а образец, Государь, городу и чертеж и книги строельные, я, холоп твой, пришлю тебе вскоре". Відомо, що отаман Герасим Кондратьєв 1658 р. возив до Москви кресленик фортеці. Отже, міські фортифікації будувалися за заздалегідь розробленим проектом. В.Юркевич навіть встановив особу його автора — ним був "черкашенин", тобто українець, Яків Стандарний.

Фортеця у плані становила трапецію і за структурою була дводільною: зі східного боку поблизу гирла річки Суми був квадратний у плані Замок з дерево–земляними укріпленнями, в якому зосереджувалися зброя, артилерія, боєприпаси та продовольство. Він був "рублен в дубовом лесу тарасами", висота стін сягала 3,5 м. Замок мав рубані дубові башти — чотири наріжні й дві середстіні надбрамні. Периметр замкових укріплень становив понад 400 м. З замкового двору до річки Псьол ішов тайник — потаємний підземний хід.

З північного заходу до Замку прилягав Город — найбільша укріплена частина поселення. З заходу і сходу Город обмежували берегові схили річок Псла і Сумки, а з напільного боку, на відстані 350 сажнів від стрілки мису, перешийок було перекопано ровом і біля нього насипано вал. Город мав 23 глухі дерев'яні башти і 4 надбрамні. Дубова стіна мала висоту 3,5 м. Взагалі, Город був найбільшою фортецею всієї Слобідської України: його розмір по поздовжній вісі сягав 746 м, а це дорівнює довжині Московського Кремля.

1658 р. створено Сумський козацький полк і місто стало його центром. Це сприяло його розвиткові й ускладненню фортифікаційної системи. У 1670–х рр. структура укріплень стала тридільною: Замок + Город + Посад. Посад, розташований у межиріччі Псла і Сумки південніше Города, був оточений земляним валом з дубовими стінами, дев'ятьма глухими, чотирма надбрамними баштами, п'ятьма хвіртками. З напільного боку влаштовано перекоп — новий сухий рів із валом, довжиною 230 сажнів. Рів тепер оточував усі три частини міста. Таким чином, периметр укріплень збільшилося вдвоє і становив 7500 м, а площа всіх укріплених частин досягла 60 га. Суми стали найбільшим містом Слобожанщини, з найпотужнішою фортецею. На її озброєнні в 1678 р. було 12 гармат. До 1765 р. у Сумській фортеці постійно перебувала Слобідська Комісія — вищий орган управління Слобідських полків у військових і цивільних справах.

Фортецю постійно ремонтували, удосконалювали, тому число башт не лишалося стабільним, поступово зменшуючись (у XVII ст. — від 34 до 27). Розвиток системи укріплень ішов у бік заміни дерев'яних стін широкими земляними валами з бруствером і валгангом, з бастіонами, равелінами, ширшими і глибшими ровами.

Під час Північної війни у кінці 1708 — на початку 1709 р. у Сумській фортеці деякий час перебувала ставка російського імператора Петра I. Тут він видав маніфест "О злодействах изменника гетмана Мазепы во вред России". Донині у середмісті зберігся так званий будинок війта, у якому, за переказами, квартирував Петро I.

Після Північної війни фортецю було реконструйовано. Оборонна огорожа лишилася такою ж, як і в попередній період, але з'явилися наріжні "раскатные бойницы" у вигляді невеликих бастіонів. Їх було шість. На той час фортеця мала п'ять брам. У тогочасних документах зустрічаються назви двох із них — Московської та Псільської.

На відміну від центральної укріпленої частини Сум, сельбище на лівобережжі р.Сумки (Засумка) та на лівобережжі р.Суми (Нове Місто і Холодна Гора) з'явилося тільки в 1680–х рр. Заплава р.Псла, заболочена, з багатьма затоками і озерами, лишалася незаселеною. Розвиток сельбища у передмістях відбувався уздовж берегів річок. У долинах річок зосереджувалися виробничі об'єкти: понад 10 водяних млинів, сукновальні, торгові лазні тощо.

Наші дослідження дозволяють зробити висновок, що місто в межах укріплень разом із найближчими довколишніми передмістями було розпланованe за заздалегідь розробленим проектом, одномоментно. З цим пов'язана дивовижна регулярність розпланування. Крім того, старі плани показують значний контраст у розпланyванні центру і передмість. Загалом, розпланування всього міста належить до типу порядкових систем. Контраст полягав у тому, що в межах Города і Посада вулична мережа була прямокутно–прямолінійною, з дуже дрібною нарізкою кварталів. Натомість на південь від Посаду, а також на Засумці, Холодній Горі й Новому Місті старі плани фіксують велетенські квартали здебільшого нерегулярної форми, у 10–20 разів більші за площею, ніж центральні квартали. Ця риса є цілком закономірною: дрібніша нарізка кварталів і згущеність вуличної мережі в центрі відповідають більшому функціональному навантаженню центральної зони з більшою щільністю забудови.

Город у поздовжньому напрямку перетинали три вулиці, головна з яких відповідає теперішній вулиці Соборній. У поперечному напрямку проходило чотири провулка. Трасування вулиць і провулків зумовили лінії укріплень та розташування фортечних брам і хвірток. У Городі було чотири майдани, з яких Соборний — найбільший. Посеред нього стояли три дерев'яні церкви: Спасо–Преображенський собор, тепла церква апостола Матвія, Миколаївська церква. Посеред іншого невеликого майдану стояла дерев'яна Воскресенська церква. Інші два майдани мали торговельне призначення.

Розпланування Посаду відрізнялася від розпланування Города густішою вуличною мережею: у поздовжньому напрямку проходило вісім вулиць, причому головні з них були безпосереднім продовженням основних вулиць Города. Упоперек пролягли сім провулків. Вулична мережа цієї частини міста відзначалася меншою регулярністю, оскільки вуличні траси мали повороти й вигини. У межах посаду також було чотири майдани: два з них прилягали до південного фронту укріплень Города й утворювали своєрідну анфіладу, яка слугувала, зокрема, й для організації транзитного руху через місто в напрямку захід–схід. Західна площа, яка називалася Покровською, була головним міським торгом. Посеред неї з 1657 р. стояла дерев'яна Покровська церква з дзвіницею. На східній прямокутній у плані площі невідомої назви містилися адміністративні установи — полкова канцелярія, суд, комісарство. Обидва майдани були геометричним центром міста, оскільки містилися на перетині двох композиційних вісей: головної вулиці, протрасованої з півдня на північ (нині вулиці Петропавлівська–Соборна), та головного шляху з заходу на схід, що відповідає вулицям Іллінській та Харківській. Тож не випадково саме тут були сконцентровані основні загальноміські функції.

Розпланування передмість теж було порядковим, проте мальовничішим і нерегулярнішим. Тут головні вулиці проходили паралельно берегам річок Псла, Суми і Сумки, уздовж головних шляхів на с.Луку (вул.Троїцька), Лебедин (вул.Петропавлівська), с.Косівщину (вул.Іллінська). Інші вулиці й провулки були прокладені, як правило, перпендикулярно до річищ. На Засумці, Холодній Горі й Новому Місті спершу заселялися терени, прилеглі до берегів річок, а згодом — ділянки на вододілах.

Таким чином ще на початковому етапі формування міста було визначено основу розпланувального каркасу Сум — взаємно перпендикулярні вісі північ–південь (вулиці Петропавлівська, Соборна, Троїцька) та захід — схід (вулиця Іллінська, Красна площа, гребля через заплаву р.Псла по трасі пізнішої вулиці Харківської). Перша з зазначених вісей була головною, вона перетинала все місто, поєднуючи такі його частини, як Перекоп, Посад, Город, Нове Місто. Вісь захід–схід мала підпорядковане значення.

Від самих початків міста його об'ємно–просторову композицію визначали вододільні ландшафтно–містобудівні комплекси. Схилові й заплавні комплекси, як зони інертного ландшафту, у формуванні об'ємно–просторової композиції беруть участь тільки як тло. А заплава р.Псла є ніби природним п'єдесталом для виразних форм рельєфу мисоподібного міжрічкового плато, на якому міститься історичне середмістя. Ці форми рельєфу увінчані забудовою та архітектурними домінантами. Об'ємно–просторовій композиції Сум XVII–XVIII ст. властиві такі риси:

1. Просторова й візуальна відокремленість структурних частин міста: вододільний комплекс Города і Посаду нешироκими відкритими долинами річок відділяється від довкілля. Це зумовлювало чіткі візуальні взаємозв'язки між різними структурними частинами міста. Водночас внутрішній простір Замку, Города і Посаду ізольований від довкілля завдяки наявності земляних валів з дерев'яними стінами.

2. Архітектурні домінанти (собор, церкви, дзвіниці) ставилися у зонах найвищої композиційної активності — на головному й локальному вододілах. Основні міські храми, що виникли з 1652 по 1730 р. були розташовані таким чином, що в плані утворювали хрест. Центром цієї композиції була Воскресенська церква на стрілці мису. Така композиція є традиційною для російського містобудування. Незвичайним у композиції Сум XVII–XVIII ст. була наявність трьох рівнозначних домінант: Воскресенської церкви як центру розпланувального хреста, Спасо–Преображенського собору в центрі Города як головного міського храму та Покровської церкви на перетині головних розпланувальних вісей міста. Остання домінан-

та ще й фіксувала південну межу Города. Навряд чи така система могла виникнути спонтанно; ми вбачаємо в цьому реалізацію певного містобудівного задуму.

3. Роль церковних архітектурних домінант як орієнтирів: на церкви були зорієнтовані головні міські вулиці. При переході з однієї частини міста до іншої орієнтирами були силуети церков, оскільки лише їх було видно понад фортечними валами. Крім того, протягом XVII–XVIII ст., аж до руйнування фортечних башт, більшість вулиць Города і Посаду були зорієнтовані на ці башти.

4. Наявність лише замкнутих перспектив вулиць у межах Города й Посаду і лише розімкнених, відкритих — на периферії.

5. Об'ємно–просторова композиція була строго ієрархічною: найвищі позначки на рельєфі посідали головні частини міста з архітектурними домінантами загальноміського значення, які були високими й багатоверхими. Їм забезпечувався панорамний огляд із долин річок Псла і Сумки. Другорядні домінанти, що відзначали центри міських районів Засумка, Холодна Гора, Нове Місто, ставилися нижче по рельєфу, на локальних вододілах, тож зони їх візуального розкриття були обмеженішими.

6. Рядова забудова у центрі й на передмістях була садибною, одноповерховою, з розміщенням будинків уздовж вулиць. Цим забезпечувався масштабний контраст рядової забудови з архітектурними домінантами.

Заміна дерев'яних архітектурних домінант на мурованні розпочалася в Сумах на початку XVIII ст. 1702 р. освячено мурована Воскресенську церкву, збудовану коштом Г.Кондратьєва. Вона тридільна, триверха, двоповерхова, з усіма прямокутними компартиментами. Вирішена в стильових формах, характерних для слобожанського регіонального варіанту українського відродження, з поєднанням традиційно української об'ємно–просторової композиції з російськими формами фасадного декору.

Мурована церква Покрова Богородиці закладена на головному торговому майдані міста в 1783 р. й після освячення в 1790 р. стала головною містобудівною домінантою цієї частини міста. Вона була тридільна, триверха, з трьома восьмигранними компартиментами однієї висоти. Восьмерики нерівнобічні: це прямокутники з дещо зрізаними кутами. Таке вирішення восьмигранників надавало архітектурній композиції більшого динамізму. Нава вінчалася масивним тризаломним верхом. Вівтар і бабинець мали двозаломні верхи. Верхні восьмерички з арками й розвиненими карнизами, спарені наріжні пілястри, оформлення вікон — все це вказує на вплив стилістики рококо. Дуже показовим є співвідношення висоти стін і висоти верхів: у цій церкві верхи значно, майже в півтора рази, вищі від стін. Такі співвідношення зустрічаються тільки у дерев яних храмах Лиманської школи на Харківщині. Церква не збереглася.

1768 р. капітан геодезії Олексій Закудін склав фіксаційний план Сум. На його основі було розроблено проект перепланування міста, "конфірмований" російською імператрицею Катериною II 20 квітня 1786 р. На цей момент Суми мали населення близько 10 тисяч душ, 1234 будинки й близько 700 га міської території. Суть містобудівних заходів 1780–х рр. полягала в запровадженні цілком регулярного геометричного розпланування: випрямлялися й розширювалися вулиці, розпланувалися нові міські майдани, збільшувався розмір кварталів та запроваджувався єдиний розпланувальний модуль. При цьому були визначені нові межі міста з включенням колишніх передмість. Система розпланування передбачалася близькою до ортогональної, перехресно–рядової, проте напрямки вулиць, які формували розпланувальний каркас у кожній частині міста, були радіальними. Ці вулиці сходилися до центру, до колишнього Города. Ця обставина пов'язана з бажанням автора проекту перепланування використати наявні вуличні траси, випрямивши їх.

Ще у середині XVIII ст. Сумська фортеця втратила стратегічне значення і її укріплення перестали підтримуватися в належному стані. Тільки Замок використовувався за первісним призначенням, оскільки в ньому до початку XIX ст. розміщалися цейхгауз, караульні, різні сховища. При реалізації проекту перепланування міста у кінці XVIII — на початку XIX ст. фортечні вали було знесено.

Практична реалізація проектного плану 1786 р. розпочалася у 1789 р. з регулювання вулиць у межах колишнього Города: вулиця Соборна була розширена, а вулиця Воскресенська — пробита заново через забудову, з вісьовою перспективою на Воскресенську церкву. Квартали забудови в межах Города збільшили й об'єднали, довівши їх кількість до дев'яти. На початку XIX ст. перепланувальні заходи поширилися на ту частину міста, яка називалася Перекопом. Тут реалізовано ортогональну вуличну мережу, три основні вісі якої пов'язані з вуличними трасами попередньої доби. При цьому збільшено розмір кварталів, а частина вулиць пройшла трасами знесених оборонних ліній. Значно розширилися, порівняно з попередньою добою, торговельні майдани, особливо після знесення фортечних валів: вони охопили центр з півдня й заходу (Покровська площа і Базарна уздовж набережної р.Сумки).

Та загалом проектні вирішення 1786 р. були реалізовані лише частково. Причина полягає у формалізмі запропонованих містобудівних заходів, які мало враховували реальну ситу-

ацію, ігнорували місцеві містобудівні традиції та специфічну топографію місцевості: межі міста пропонувалися умовно–геометричними, у вигляді неправильного чотирикутника розмірами 4 х 4 км.; на нерегулярну вуличну мережу XVII–XVIII ст. механічно намагалися накласти абстрактно–геометричну систему прямолінійних вулиць. Позитивною якістю проекту 1786 р. було поважне ставлення до архітектурних домінант попередньої доби, а також до капітальних будівель цивільного призначення.

У 1839 та 1840 рр. Суми потерпіли від двох великих пожеж. 10 серпня 1845 р. імператор Микола I конфірмував новий план Сум, розроблений харківським губернським землеміром Степаном Дмитрієвим. Зберігаючи основні засади плану 1786 р., він передбачав перепланування міста за ще жорсткішою геометричною схемою. Згідно з планом С.Дмитрієва була розпланована Засумська частина міста і прокладені деякі вулиці в районі Холодної Гори і Нового Міста (Новомістенська, Суджанська, Троїцька, Псільська).

У цілому, за результатами реалізації заходів з перепланування міста кінця XVIII — першої половини XIX ст. можемо зробити висновок про спадкоємність містобудівних вирішень. На периферії Сум багато теренів зберегли вуличну мережу такою, якою вона склалася у XVII–XVIII ст. Але в цілому результатом містобудівних заходів кінця XVIII–XIX ст. стало об'єднання раніше відокремлених частин у цілісне містобудівне утворення, формування єдиної розпланувальної системи всього міста, що збереглася донині.

Сельбищна територія не збільшилася: лівобережжя р.Псла аж до XX ст. лишалося незаселеним. Основна увага зосереджувалася на впорядкуванні вже забудованих територій. Структура міста не зазнала принципових змін: центр до 1870–х рр. містився в межах колишнього Города. Основні громадські споруди концентрувалися уздовж головного міського діаметра — вулиць Петропавлівської, Соборної, Троїцької. Вони формували лінійний тип міського центру, північну межу якого на зламі XIX–XX ст. зафіксувало Духовне училище по вул.Троїцькій, а південну — Сумський Михайлівський кадетський корпус в районі Лефицької Стінки. Перетворення міського центру з компактного на лінійний — найхарактерніша риса містобудівного розвитку Сум протягом XIX — початку XX ст.

Деякий ріст сельбища у північному напрямку спостерігався на зламі XIX–XX ст. у зв'язку з прокладенням залізниці та розвитком біля неї Павлівського цукрового заводу та Сумських машинобудівних майстерень. Поява цих, а також деяких інших промислових підприємств, що тяжіли до залізниці та берегів річок, ускладнила функціональне зонування міста. На початку XX ст. розпочалося інтенсивніше, ніж раніше, освоєння заплави р.Псла: на правобережжі з'явився міський парк ім.Ліщинських, на лівобережжі — ферма Харитоненків, інші володіння мешканців Сум. Це започаткувало східний напрямок містобудівного розвитку, який став характерним для наступної історичної доби, так само, як і розпочате у кінці XIX ст. освоєння під садибну забудову вигінних земель на північно–західних околицях міста.

Реконструктивні заходи кінця XVIII–XIXст. спричинили зміни в об'ємно–просторовій композиції міста. Зникла візуальна закритість і відмежованість однієї структурної частини міста від іншої, оскільки зникли візуальні рубежі — високі земляні вали, а натомість з'явилися вісьові вуличні перспективи, що пронизують усе місто, композиційно об'єднуючи його (вулиці Петропавлівська–Соборна). Відкриті простори Покровського і Базарного майданів виділили історичне середмістя (колишній Город) серед масиву міської забудови і посилили композиційний вплив його архітектурних домінант. Відповідно зросла й домінантна композиційна роль головної споруди Покровського майдану — однойменної церкви, особливо після того, як вона отримала мурована дзвіницю. Триярусна дзвіниця була збудована перед західним фасадом церкви в 1821 р. Вирішена в стильових формах класицизму. Нижній ярус був хрещатим у плані. В ньому містилася церква. Рамена хреста на фасадах акцентувалися чотириколонними портиками іонічного ордера з трикутними фронтонами. Другий і третій яруси — четверики з арковими отворами дзвонів, прикрашені півколонами. Вінчав дзвіницю циліндричний підбанник зі сферичною банею і шпилем (не збереглася).

Таким чином і після перепланування не зменшилася провідна композиційна роль вододільного архітектурно–ландшафтного комплексу та композиційне значення річкових долин як відкритих видових басейнів. Еволюція архітектурних домінант, що мали містобудівне значення, свідчить про спадковість розвитку композиції міста. Всі храми, засновані у попередню добу, лишилися на своїх місцях. Більшість із них у кінці XVIII–XIXст. збудовано наново з цегли. Їх трансформація відбувалася в напрямку досягнення більшої силуетної виразності за рахунок побудови високих дзвіниць (собор, Воскресенська й Покровська церкви) або спорудження храмів із високими дзвіницями на західних фасадах (Миколаївська, Іллінська, Троїцька, Іоано–Богословська церкви). Більшість архітектурних домінант замикали вісьові перпективи вулиць і займали острівне становище посеред майданів, що забезпечувало їм максимальний композиційний вплив як у панорамах міста, так і на локальних ділянках міського середовища. Значно посилилася композиційна вісь уздовж вулиці Петропавлівської, яку з півдня у вісьовій перспективі замикала Петро-

павлівська церква, з півночі — соборна дзвіниця, а в серединній ділянці траси ритм вертикальних акцентів підтримувала вежа старого окружного суду (не зберігся), вежоподібні завершення будинку дворянського зібрання та Покровська церква.

За планом 1786 р. розпочалася забудова дев'яти кварталів центру мурованими будинками за "зразковими проектами". Ці будинки були 1–2–поверховими, ставилися уздовж червоних ліній вулиць із розривами. Суцільний фронт забудови утворювали тільки торгові ряди по вулицях Соборній, Воскресенській і провулку Монастирському. Усього до 1836 р. в Сумах було зведено 55 мурованих будинків.

Після короткого періоду занепаду з 1839 по 1861 рр. з початком економічного піднесення змінюються параметри міської забудови. З того часу і до 1917 р. у Сумах активно діють промисловці–меценати Харитоненки, Суханови, Ліщинські, Сумовські, Лінтварьови, Асмолови та інші. Завдяки ним місто поступово набуває упорядкованого європейського вигляду: забруковуються центральні вулиці, встановлюється вуличне освітлення, з'являються вишукані малі архітектурні форми (ліхтарі, огорожі, брами, альтанки, кіоски, монументи). Центральні вулиці прикрашають готелі, торговельні, фінансові, навчальні, адміністративні й громадські будівлі значних розмірів і різноманітної стилістики в загальному річищі історизму. Внаслідок цього значно зростає масштаб забудови, дещо слабшає контраст між архітектурними домінантами й рядовими будівлями, а натомість виникає контраст між садибною забудовою периферійних районів (Засумка) та суцільною периметральною забудовою, яка сформувалася у середмісті.

Формування на зламі XIX–XX ст. другого, суто елітарного центру міста в районі Троїцької вулиці на Новому Місті проявилося в об'ємно–просторовій композиції Сум після зведення 1914 р. нової Троїцької церкви, яка за своїми масштабними, об'ємними й висотними параметрами явно конкурує з головною архітектурною домінантою міста — Спасо–Преображенським собором. Таким чином строго ієрархічна моноцентрична просторова система перетворилася на біцентричну. Цю ж тенденцію переходу від моноцентричної системи до поліцентричної розвинула поява в 1916 р. на Свищах архітектурного комплексу архієрейської резиденції з Пантелеймонівською церквою.

Першими містобудівними заходами радянської доби в Сумах стали складання в 1922 р. опорного плану, визначення нових меж міста та напрямків розміщення промислових підприємств (на південний схід від центру). Для будівництва робітничих селищ були відведені значні ділянки уздовж вулиць Лебединської, Шишкарівської, дороги у с.Тополі, в районі залізничної станції. Там з 1924 р. розпочалося спорудження одноповерхових садибних будинків за типовими проектами. Кількома роками пізніше на центральних вулицях (Сталіна, Дзержинськаго) з'явилися 2–3–поверхові багатоквартирні житлові будинки в суворих конструктивістських формах. На 1926 р. населення Сум становило 45 тисяч душ.

Доба 1920–х — 1930–х рр. лишила, в цілому, негативний спадок, що деструктивно вплинув на об'ємно–просторову композицію міста. У 1920 р. на лівому березі р.Псла навпроти Покровської (Красної) площі збудували суконну фабрику, яка зайняла найціннішу ландшафтно–рекреаційну зону міського центру. А з 1930 р. розпочалося знесення церковних споруд. У Сумах, як і скрізь в Україні, віддавна саме церква задавала ту вертикаль, що організовувала весь навколишній світ — естетично й етично. У кожній місцевості церква була центром культурного життя, найвизначнішою пам'яткою і скарбницею творів мистецтва. Присутність церков у ландшафті й міській забудові найбільш наочно свідчила про вертикильну координату людського буття. Зрозуміло, що за умов запровадження нової комуністичної квазі–релігії, яка мала панувати монопольно, всі інші сакральні об єкти підлягали безумовному знищенню.

Усі знесені церкви були архітектурними домінантами в об'ємно–просторовій композиції міста. Так втрачені Покровська церква з дзвіницею, церкви Миколаївська на теперішньому майдані Незалежності та Різдва Богородиці на Холодній горі (вул.Горького). Миколаївська дерев'яна церква — одна з найстаріших у місті, відома з 1652 р. Мурована Миколаївська церква була збудована в 1806 р. у класицистичних архітектурних формах. Дерев'яна церква Різдва Богородиці на Холодній горі відома з 1681 р. Мурована збудована у 1821 р., також у класицистичній стилістиці. Загалом, ці втрати спричинили суттєве збіднення як культурної спадщини України, так і архітектурного середовища м.Суми. Ці втрати автентичних старовинних будівель і споруд є незворотними.

1939 р. Суми стали обласним центром. Його населення тоді становило 63 тисячі душ. Того ж року інститут "Діпромісто" розробив генеральний план міста, розрахований на проектний період 15–20 років. Його основна ідея полягала в реконструкції історичного району та найкоротшому його поєднанні з привокзальним промисловим районом на північній околиці міста шляхом реконструкції вулиці Кладовищенської та перетворення її на загальноміську магістраль. Для будівництва промислових підприємств відводилися ділянки на північній околиці, за залізницею. Житлові квартали планувалися у західному напрямку, в бік с.Косівщини, а також у південному, вздовж дороги на Ромни. Передбачалося радикально перепланувати Привокзальний і Холодногірський райони. Адміністративним центром, згідно

з давньою історичною традицією, мала стати Красна (колишня Покровська) площа, на якій було запроектовано будинки Рад, господарських організацій, готель, універмаг і неодмінний пам'ятник Леніну. Цей генплан не торкався земель у заплаві р.Псла. У цілому, цей документ, розроблений на високому фаховому рівні, зберігав спадкоємність містобудівного розвитку Сум і пропонував перспективні положення, що не застаріли і в повоєнну добу.

Під час другої світової війни місто зазнало руйнувань. Для оперативного вирішення комплексу питань відбудовчого характеру "Діпромісто" з урахуванням концепції генплану 1939 р. опрацював у 1945 р. нову схему генерального плану, яка визначала першочергові заходи з відновлення містобудівної інфраструктури та забудови. Згідно з цим документом на вільних землях північно–західної та південної околиць розпочалося зведення стандартних житлових будинків заводського виготовлення, а також в 1946 р. упорядковано центральні міські площі (Красну, Петровську), вулиці (Сталіна, Дзержинського, Кірова, Горького), Привокзальний район зі створенням Привокзального парку. Вулиці Леніна, Горького, Кірова і Дзержинського перетворилися на головні транспортні магістралі.

У зв'язку з будівництвом на південно–східній околиці Суперфосфатного заводу (згодом — виробниче об'єднання "Хімпром") там виникло селище хіміків, що започаткувало новий житловий район, проект детального планування якого виконав московський інститут "Діпрохім" (згодом до проектування долучилися харківський філіал "Діпроміста" та сумський філіал Укрміськбудпроекту). Першими 1953 р. були забудовані два прямокутні квартали з 37 двоповерховими цегляними будинками. Центром цього селища є площа Миру з палацом культури і пам'ятником Леніну. Хіммістечко є цілісним архітектурним комплексом, характерним для першого повоєнного десятиріччя, з архітектурним середовищем, співмасштабним людині. З 1964 р. тут почали зводити стандартні п'ятиповерхові крупнопанельні житлові будинки.

Серед провідних споруд повоєнного десятиріччя, що вплинули на архітектурну композицію середмістя, слід відзначити багатоповерхові будинки по вулиці Сталіна, 32 (нині Соборна, 1951 р.) і Сталіна, 60 (нині Петропавлівська, 1952 р.), які є великими житловими комплексами, мають наріжне розташування і акцентують перехрестя вулиць. Їхні неокласицистичні форми гармонують із архітектурними пам'ятками XIX ст., а наріжні акценти організують довколишню забудову.

1956 р. "Діпромісто" опрацював новий генеральний план Сум, затверджений у тому ж році. На той час місто вже чітко поділялося на два райони — правобережний і лівобережний (східний), а перспективи розвитку все більше пов'язувалися з містобудівною експансією на схід. Цей генплан передбачав досить активне освоєння лівобережної заплави р.Псла, розширення меж міста, підвищення поверховості забудови. Реконструкція центру відповідно до цього генплану посилила домінантну роль вулиці Леніна (колишня Сталіна, Петропавлівська–Соборна) як головної розпланувальної вісі та Красної площі як геометричного центру міста. Тут у 1962–1965 рр. збудовано універмаг, готель "Україна", житловий будинок, будинок художників із салоном та майстернями, реконструйовано старі будівлі, зроблено впорядження. Це збільшило масштаб забудови майдану, зробило його відповіднішим до ролі центрального містобудівного вузла обласного центру. На схід від площі тоді ж реконструйовано з розширенням колишній парк ім.Ліщинських, який став парком культури і відпочинку, та збудовано стадіон на 13 тисяч місць.

Важливим містобудівним заходом стала реалізація довоєнного плану поєднання найкоротшим шляхом центру з залізничним вокзалом та північним промисловим вузлом шляхом прокладення через стару забудову в районі вулиць Кладовищенської і Дорошенківської проспекту Карла Маркса, що мав стати розпланувальною віссю нового житлового району. Ці роботи розпочалися 1958 р., коли по вулиці Леваневського з'явилися два п'ятиповерхові будинки з наріжними вежами, що відзначали початок нового проспекту і створювали своєрідні пропілеї при в'їзді в місто з боку вокзалу. За проектом детального планування 1961 р. (архітектори А.Аль і А.Дейнека) проспект трактувався як логічне продовження головної розпланувальної вісі міста — вулиці Леніна. Він брав початок біля колишньої Петрівської площі (нині майдан Незалежності), перетинав заплаву р.Сумки й йшов по прямій аж до Привокзальної площі. Проспект, шириною 60 м, забудовано в основному типовими п'ятиповерховими житловими будинками, поставленими в меридіональному напрямку. З південного боку є висотні акценти. Будівельні роботи в основному завершено 1965 р. З прокладенням цього проспекту містобудівна ситуація значно поліпшилася. Це один з небагатьох позитивних прикладів радикальної містобудівної реконструкції, спрямованої, проте, на спадковий розвиток історичних тенденцій еволюції старовинного міста.

У зв'язку зі швидким розвитком Сум (за 20 років, з 1951 по 1971 рр., місто зросло удвічі), генплан, заснований на принципах 1939 р., вже не міг слугувати ефективним містобудівним документом. Тому 1966 р. інститут КиївНДІПмістобудування розробив новий генплан Сум, затверджений 1969 р. На момент розроблення генплану населення міста зросло до 141 тисячі чоловік, територія — до 6319 га, до міста були приєднані села Нові Баси, Баси, Караван і Тополі. Найважливішою особливістю цього генплану було те, що в ньому вперше були закладені принципово нові напрямки містобудівного розвитку, об'єктивна

необхідність в яких постала у зв'язку зі значним зростанням Сум і переходом у вищу категорію – із середніх міст у великі. Територія чітко поділялася на житлові й промислові зони, проте без жорсткого просторового відокремлення різних функціональних зон. Автори генплану цілком правомірно обрали концепцію компактного міста, що передбачала реконструкцію середмістя й територіальний розвиток на північ, захід і південний схід, у т.ч. на землях приміських радгоспів. Під нову житлову забудову відводилися так звані непродуктивні землі лівобережної заплави р.Псла. Будівництво нових житлових районів було заплановане на намиві уздовж річки по всій довжині міста від Луки на півночі до Басів на півдні. При цьому р.Псьол перетворювалася на головну поздовжню композиційну вісь міста. Із зрослою композиційною роллю річки пов'язані також пропозиції про винесення суконної фабрики (на жаль, досі не реалізовані). Генплан передбачав упорядження малих річок: р.Стрілка в межах центру заганялася в підземну трубу, а на р.Сумці планувалося збудувати мурована набережну. З огляду на зростання транспортних потоків у центрі генпланом запропонована нова транспортна схема, що передбачала створення малого й великого транспортних кілець для відведення з центру транзитного транспорту.

На жаль, не всі рішення цього генплану можна оцінити як фахові й цивілізовані. Негативні моменти пов'язані зі ставленням до історичної та культурної спадщини. Перш за все, нове будівництво, що охоплювало історичне середмістя по периметру з трьох боків, забудова заплави р.Псла – все це зводило до мінімуму зони вільного огляду панорами історичного середмістя. По–друге, відзначаючи "случайность и измельченность застройки улицы Ленина" пропонувалися такі радикальні заходи, як "расчистка центра от ветхого жилого фонда", розуміючи під цим будь–які старі будівлі. Загальноміський центр мав формуватися в межах історичного середмістя, причому основою архітектурних вирішень мали стати 9–16–поверхові будинки на прузі плато. Вершиною нігілізму була теза про знищення всіх існуючих міських кладовищ і влаштування на цих місцях зелених насаджень і промислових підприємств. На щастя, ці варварські пропозиції не були реалізовані. Проте нігілістичні тенденції, закладені в генплані, закономірно перейшли в проекти детального планування районів міста, що розроблялися протягом 1966–1970 рр.

Так, у ПДП центрального району заплановано забудувати багатоповерховими будинками всю вулицю Леніна, перекрити вулицю Кірова і замість неї рівнобіжно, уздовж пругу схилу, пробити нову вулицю. Передбачалося знесення більшої частини старої забудови історичного середмістя зі зміною розпланувальної мережі, перепланування Петрівського майдану й спорудження багатоповерхівок значної довжини. Адміністративний центр міста переносився з Красного майдану на Петрівський, у зв'язку з чим на місці знесених кварталів історичної забудови планувалися нові адміністративні й громадські будівлі. Ми вважаємо, що Сумам у ті часи пощастило: цей ПДП не був повністю реалізований, тож "дев'яти– шістнадцятиповерхові красені" виросли не скрізь, де їх запланували автори генплану і ПДП.

У ПДП Засумського району пропонувалося значно скоротити вуличну мережу, а архітектурно–просторове вирішення зводилося до того, що квартали одноповерхової садибної забудови мали перетворитися на мікрорайони з багатоповерховою забудовою. Ці пропозиції були частково реалізовані протягом 1970–х – 1990–х рр. На щастя, не вдалося перекрити вулицю Ковальську й поставити будинки упоперек вулиці Засумської, як не вдалося знести й приречений, згідно з ПДП, Пантелеймонівський ансамбль колишньої архієрейської резиденції. Ті ж самі прийоми знаходимо і в ПДП житлового району по вулиці Харківській: повне ігнорування історичного розпланування, житлові будинки, демонстративно поставлені поперек вулиць і весь "джентельменський набір" містобудівного нігілізму 1970–х рр.

З огляду на слабке опрацювання архітектурно–композиційних аспектів вищезгаданих проектів у 1974 р. було оголошено конкурс на краще вирішення забудови центральної частини міста, площею 1600 га. Була заявлена необхідність розроблення єдиної містобудівної програми, яка визначала б майбутній образ міста з урахуванням його історичної, ландшафтної і розпланувальної неповторності. Конкурс виграв творчий колектив московського інституту "Гипрогор", який 1976 р. на основі конкурсного варіанту розробив ПДП центрального району міста в межах вулиць Привокзальної на півночі, 20 років Перемоги на півдні, Калініна на заході та Замостянської–Паризької Комуни на сході. Проект вдало об'єднував у єдину містобудівну систему історичне ядро міста, Засумський, Холодногірський, Привокзальний та новий Лівобережний райони. За цим проектом історичний центр не підлягав радикальній реконструкції, за винятком окремих містобудівних вузлів. Принципи, закладені в цьому проекті, в основному були реалізовані протягом 1970–х – 1980–х рр. На площі Леніна (колишня Петрівська, нині – майдан Незалежності) зведено: будинок обласних організацій (1979 р.), готель "Суми" (1980 р.), встановлено пам'ятник Леніну (1982 р., ліквідований у 2001 р.) та виконано впорядження. Створення цього нового адміністративного центру завдало втрат архітектурно–містобудівній спадщині цієї зони: знесено всю вулицю Миколаївську з цінними історичними будівлями; Воскресенська церква закрита від панорамного огляду семиповерховим будинком обласних організацій, опинившись на його задвірках.

Після реконструкції площі Леніна і створення на ній адміністративного центру ділянка однойменної вулиці (нині вулиця Соборна) була перетворена на суто пішохідну з винесенням транспорту на нову рівнобіжну магістраль — вулицю Героїв Сталінграду. Тоді ж сформувалася ще одна нова площа в історичному середмісті — Театральна, виникнення якої пов'язане з будівництвом нового театру (1978–1980 рр.). Проте масштабність театру та майдану, створеного за рахунок знесення кварталів історичної забудови, дещо порушує комплекс трьох шістнадцятиповерхових житлових будинків. На жаль, досі не вдалося створити єдину пішохідну зону історичного середмістя від майдану Незалежності до Театрального: цьому перешкоджає архаїчна транспортна розв'язка на Красній площі.

Крім уже згаданих будівель, протягом 1970–х — 1980–х рр. у центрі Сум зведено ще кілька цікавих за архітектурним вирішенням будівель. Це критий ринок в історичній торговельній зоні, обласна бібліотека, молодіжний клуб "Романтика". Поблизу майдану Незалежності в долині р.Сумки 1985 р. створено дитячий парк "Казка", який став окрасою міста. Одним із містобудівних заходів того ж часу стало спорудження мурованої набережної р.Сумки на ділянці від вулиці Горького до проспекту К.Маркса. В основу була покладена хибна архітектурна концепція створення помпезної набережної за типом петербурзьких, що в наших природних умовах закономірно призвело до того, що маленька річечка фактично опинилася в глибокій гранітній канаві.

На початку 1980–х рр. у зв'язку з завершенням реалізації ПДП центрального району, значним розвитком забудови на лівобережжі значно зросла площа міста (до 9338 га), а транспортні схеми та інженерні мережі лишилися невідповідними новим масштабам міста. Тому постала необхідність коригування генплану. Новий генеральний план Сум розробив у 1983–1985 рр. КиївНДІПмістобудування на перспективу до 2005 р. У ньому передбачалося дальше освоєння заплавних земель лівобережжя під житлову забудову, зростання її поверховості, а також здійснення тактовної реконструкції історичного середмістя. Цей генплан започаткував більш цивілізований підхід до проблем розвитку історичного міста.

Загальним недоліком усіх розглянутих генпланів і ПДП районів було цілковите ігнорування архітектурної та містобудівної спадщини. Щоправда, у генплані 1985 р. вже враховувалися пам'ятки архітектури, але тільки ті, що перебували на республіканському обліку. Але й вони не були забезпечені належними зонами охорони.

У результаті практичних заходів, реалізованих відповідно до розглянутої містобудівної документації, до певної міри була збережена спадковість розвитку містобудівної композиції. Збереглася, щоправда у значно послабленому вигляді, провідна композиційна роль вододільних архітектурно–ландшафтних комплексів. Роль головної архітектурної домінанти міста перейшла до готелю "Суми", поставленого на стрілці вододільного мису в зоні високої композиційної активності. Тепер ця потужна вертикаль відзначає у панорамах міста з далеких відстаней місцезнаходження середмістя.

У сучасному центрі міста збереглася й містоформівна роль колишньої Сумської фортеці: її топографічні рештки присутні в містобудівній структурі: західний фронт укріплень непогано зберігся і проходить по парній стороні вулиці Кооперативної. Мешканці називають його Козацьким валом. Нині вулиці Соборна, Червоноармійська, Красна площа та Червоноармійський провулок фіксують межі колишнього Замку, Красна площа — південну межу колишнього Города, а вулиці Гагаріна, Над'ярна, Антонова, Ковальська фіксують трасування укріплень Посаду. Таким чином, давні лінії укріплень і сьогодні визначають розпланувальний каркас міського центру.

Унаслідок забудови останніх 30 років значно збільшився контраст між районами садибної та мікрорайонами багатоповерхової забудови. Натомість виявився "оберненим навпаки" дуже важливий у містобудуванні масштабний контраст між провідними і рядовими будівлями. Адже дев'ятиповерхові житлові будинки (не кажучи вже про шістнадцятиповерхові) своїми розмірами значно перевищують провідні архітектурні домінанти міста минулих епох. На жаль, не вдалося уникнути й безпосереднього дисгармонійного сусідства 5–9–поверхових житлових будинків з провідними історичними домінантами, що призвело до значного порушення композиційної структури міста. Найбільш безглуздим це "поєднання старого і нового" виглядає у двох містобудівних вузлах: навколо Іллінської церкви та наколо Троїцької церкви. Причому в останньому випадку цілком очевидним є бажання тодішньої влади закрити житловими будинками цю церкву зусібіч (сумські старожили розповідають, що в 1960–х рр. у влади просто забракло динаміту щоб висадити в повітря таку велику церкву). Не набагато краще виглядає і поєднання п'ятиповерхівок зі старовинними особняками на вулицях Петропавлівській і Троїцькій (Дзержинського).

Загалом можемо зробити висновок, що попри залучення до проектування в Сумах найкращих архітектурних сил міста, України й колишнього СРСР, попри значні вкладені кошти й зусилля архітекторів, містобудівників, органів влади й мешканців, котрі хотіли бачити своє місто красивим, цивілізованим і впорядкованим, ігнорування історико–культурних чинників

розвитку, цілком природнє в радянському політичному контексті, жорстоко помстилося, виявившись у загальній дисгармонійності образу міста, втраті його історичної своєрідності.

Для того, щоб запобігти поглибленню цих кризових явищ у майбутньому і з наміром зберегти нерухому культурну спадщину міста, його історично сформовану своєрідність, автор цієї монографії протягом 1991–1993 рр. здійснив історико–містобудівні дослідження Сум із розробленням Історико–архітектурного опорного плану та Проекту зон охорони пам'яток. Крім нас, як керівника роботи, в ній взяла участь велика група співробітників НДІТІАМ, зокрема кандидат архітектури В.Моїсеєнко, архітектор Є.Водзинський, мистецтвознавці Т.Скибицька та Н.Стависька, фотограф О.Ранчуков. Велику допомогу дослідницькій групі надав тодішній головний архітектор Сум Ю.Кобиляков.

За результатами цих досліджень складено державний реєстр пам'яток архітектури й містобудування м.Суми (100 охоронних номерів), перелік значних архітектурних споруд (70 об'єктів), перелік найцінніших будівель традиційної забудови (104 об'єкти). В Історико–архітектурному опорному плані визначено вуличну мережу, яка становить пам'ятку містобудування XVII–XIX ст. (у межах історичного середмістя), місця концентрації об'єктів архітектурної спадщини (у районі вулиць Соборної–Петропавлівської та Дзержинського–Псільської). Це дало можливість визначити історичний ареал міста, який обмежують зі сходу річище р.Псла, з півдня — вулиця Огарьова, з півночі — вулиці Червонозоряна і Привокзальна, з заходу — вулиця Новомістенська, річища Сумки і Стрілки. Це дозволило нам оцінити зони охорони пам'яток, встановлені місцевою владою у 1985–1986 рр., як недостатні: і заповідна і охоронна зони охоплювали лише незначні частини історичного ареалу. Тому запропоноване нами на основі Історико–архітектурного опорного плану охоронне зонування докорінно відрізняється від того, яке було раніше.

Наші дослідження підтвердили правомірність віднесення Сум до категорії історичних міст та поточнили ціннісну категоризацію: на підставі наших досліджень Суми слід зарахувати до найвищої ціннісної категорії історичних міст України, тобто тих, де доцільно створювати історико–архітектурні заповідники.

При розробленні в 1993 р. зон охорони пам'яток міста ми передовсім класифікували всі міські території за ступенем історико–культурної цінності, а також за природною цінністю ландшафтів, ґрунтуючись на матеріалах Історико–архітектурного опорного плану. При цьому враховувалися усі об'єкти нерухомої культурної спадщини всіх категорій, видів і типів, як узяті на державний облік, так і щойно виявлені, а також природні охоронювані об'єкти, території, цінні ландшафти. З'ясовано, що в історичному ареалі міста в цілому збереглися: система давнього розпланування, історичні панорами й силует, квартали, майдани, вулиці з пам'ятками архітектури та характерною рядовою забудовою минулих століть, археологічний культурний шар, ділянки цінного ландшафту. У межах історичного ареалу виділено два райони історичної забудови, де окремі пам'ятки архітектури, історичні будівлі, їх комплекси і ансамблі становлять суттєвий відсоток усього наявного фонду забудови. Це дев'ять кварталів забудови історичного середмістя між вулицею Героїв Сталінграду, Красною площею і річищем Стрілки, а також мис при впадінні у р.Псьол р.Сумки (початок вулиці Троїцької). Тож ґрунтуючись на особливостях історично сформованого архітектурного середовища Сум, наявності цінного ландшафту, пам'яток культурної спадщини, ми визначили таку номенклатуру зон охорони пам'яток:

Територія заповідника.

Території окремих пам'яток культурної спадщини.

Охоронні зони.

Зони регулювання забудови.

Зони охоронюваного ландшафту.

Зони археологічних спостережень.

Характер археологічних старожитностей у сучасних межах міста не дає підстав для встановлення окремих зон охорони археологічного культурного шару: межі такої зони входили б до складу території заповідника, режим якого передбачає збереження археологічних об'єктів. Територія заповідника обіймає обидва вищеописані райони історичної забудови; наколо території заповідника визначена охоронна зона; території та охоронні зони окремих пам'яток дискретно розміщені в структурі сучасного міста; зони охоронюваного ландшафту охоплюють, переважно, заплавні території річок Псла, Сумки і Стрілки; зони регулювання забудови прилягають до усіх зазначених зон і охоплюють терени міста в межах на кінець XIX ст. задля забезпечення збереження історичного розпланування та масштабності забудови. Зони археологічних спостережень установлені в районі Липенського городища і в районі історичного Перекопу. У загальному балансі міської території зони охорони пам'яток обіймають 1946,55 га або 23,27 % території Сум.

Після завершення наших досліджень у місті було опрацьовано декілька проектів реконструкції його історичних кварталів, у 2001 р. здійснено реконструкцію вулиці Соборної з реставрацією фасадів і відповідним упорядженням. На черзі — реконструкція майдану Незалежності. На вулиці Петропавлівській збудовано новий корпус банківської академії, що відтво-

рює в загальних рисах об'ємно–просторову композицію однієї з провідних архітектурних домінант XIX ст. — колишньої міської думи (окружного суду), не копіюючи достеменно архітектурних форм тієї, хоча й важливої, проте досить провінційної будівлі. У 2002 р. постало (поки що на теоретичному рівні) питання про доцільність відбудови сумських церков, знищених комуністичним режимом. Розмірковуючи над цією проблемою, слід узяти до уваги, що навіть відтворивши архітектурну форму будівлі чи споруди, її матеріально–технічну структуру відтворити неможливо. При втраті об'єкта архітектурної спадщини ми втрачаємо його не тільки як мистецьки досконалу архітектурну форму, але, передовсім, як історичне джерело. Тому відтворити втрачену пам'ятку (об'єкт архітектурної спадщини) в принципі неможливо.

Але в останнє десятиріччя в Україні постала проблема відтворення знищених архітектурних пам'яток, і передовсім — храмів. Кабінет Міністрів України постановою від 23 квітня 1999 р. № 700 затвердив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України. В ній визначено перелік пам'яток, які передбачається відтворити, критерії та підстави допустимості й правомірності відтворення, порядок ведення науково–дослідних, проектних, реставраційних та будівельних робіт. У Програмі зазначено, що відтворення пам'ятки є унікальним актом, що здійснюється у виняткових випадках при наявності достатньої документації. До Програми не ввійшов жоден храмовий об'єкт з м.Суми. Причиною цього стала недостатність джерельної бази. Проте це не означає, що не можна ставити питання про відтворення, наприклад, Покровської церкви з дзвіницею за умови віднайдення в архівах кресленików цієї церкви (на дзвіницю є повний комплект архівних кресленików).

За останні 10 років в Україні накопичено унікальний досвід відтворення втрачених пам'яток архітектури, що вимагає осмислення і узагальнення. Він виявив негативні моменти, які підвели нас до межі масової фальсифікації архітектурної спадщини: формується уявлення про те, що будь–який об'єкт архітектурної спадщини можна відтворити; при цьому нівелюється поняття автентичності, стирається межа між оригіналом і копією, а то й підробкою. Тому стосовно втрачених сумських церков науково зважена позиція має бути такою:

1. Цілком можливим є відтворення Покровської церкви з дзвіницею на Красній площі за умови проведення належних наукових вишукувань. Сучасна містобудівна ситуація дозволяє це здійснити.

2. Відтворювати церкви Миколаївську і Різдва Богородиці недоцільно і практично неможливо, оскільки радикально змінилася містобудівна ситуація в місцях їхнього розташування, а для відтворення самих церковних споруд бракує достовірної інформації. Відтворювати ці храми на інших місцях недоцільно.

3. Якщо є потреба і можливість збудувати церкву, краще це зробити за сучасним архітектурним проектом, не вдаючись до сумнівних відтворень і копіювання пройденого. Адже православні храми Сум і Сумщини XIX ст. зовсім не такі, як православні храми XVIII ст. Так само і сьогодні, на початку XXI ст. ми не повинні рабськи копіювати минулі досягнення церковної архітектури, а на основі наших традицій створювати сучасну церковну архітектуру України.

Літ.:[81, 83, 86, 87, 90, 104, 193, 197, 198, 261, 289–305].

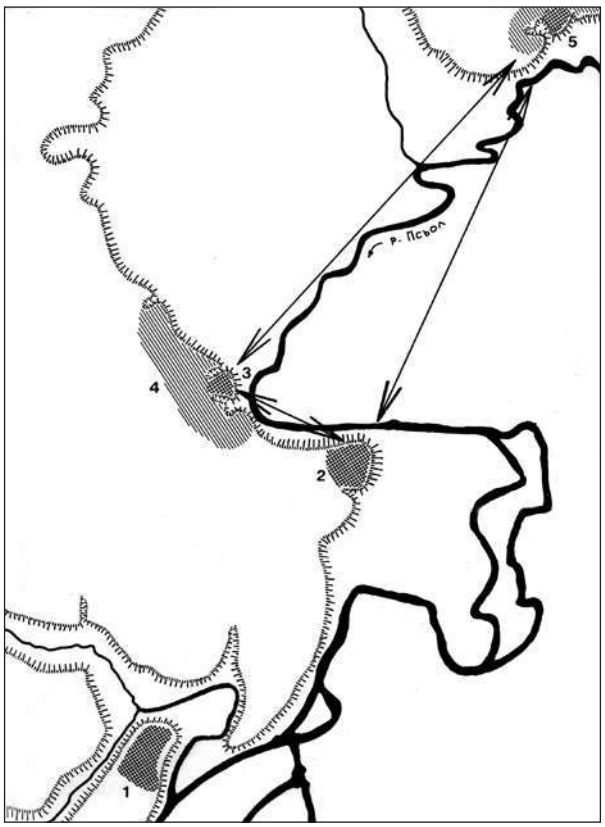
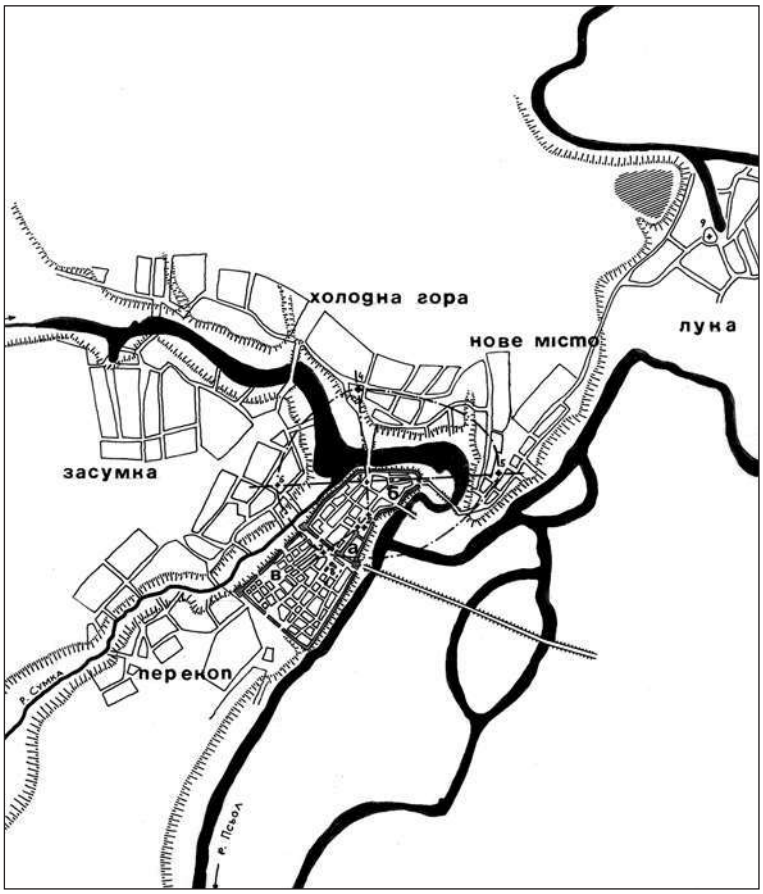
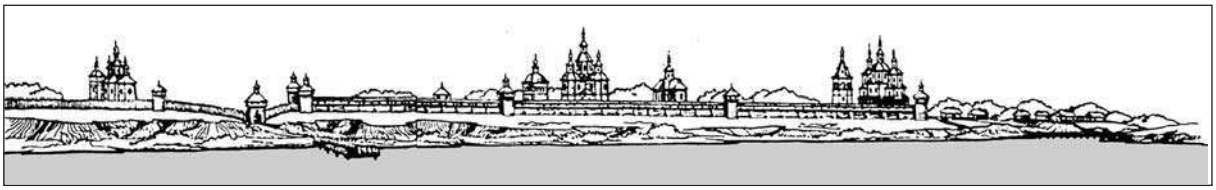


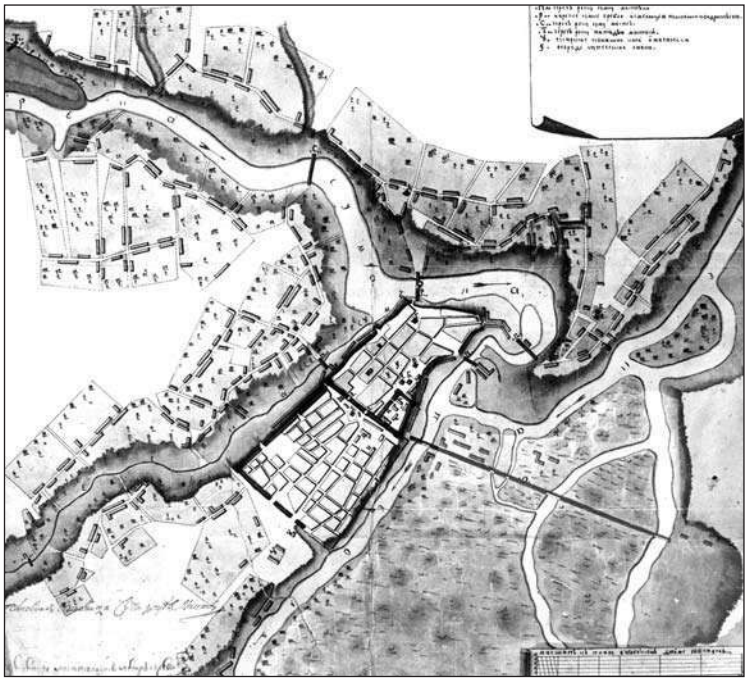
Схема найдавніших поселень на сумських теренах. VIII–XIII ст. Реконструкція автора. Скісним штрихуванням позначено селища, перехресним - городища:
1. Сумине городище XI–XIII ст.
2. Липенське (Липецьке) городище VIII–XIII ст.
3. Городище XI–XIII ст.
4. Селище XI–XIII ст.
5. Берлицьке (Берлинське) городище (?) VIII ст.

Суми в XVII-XVIII ст. План-реконструкція автора:
а – Замок
б – Город (Острог)
в – Посад (Перекоп)
1. Спасо-Преображенський собор з 1656 р. та тепла церква апостола Матвія кінця XVII ст.
2. Миколаївська церква з 1652 р.
3. Воскресенська церква з 1701 р.
4. Церква Різдва Богородиці з 1681р.
5. Троїцька церква та церква Симеона Стовпника з 1730 р.
6. Іллінська церква з 1705 р.
7. Покровська церква з 1657 р.
8. Провінційна канцелярія і комісарство
9. Сумський Іоано-Предтеченський жіночий монастир з 1687 р.





Панорама Сумської фортеці на початку XVIII ст. Реконструкція В.Новгородова



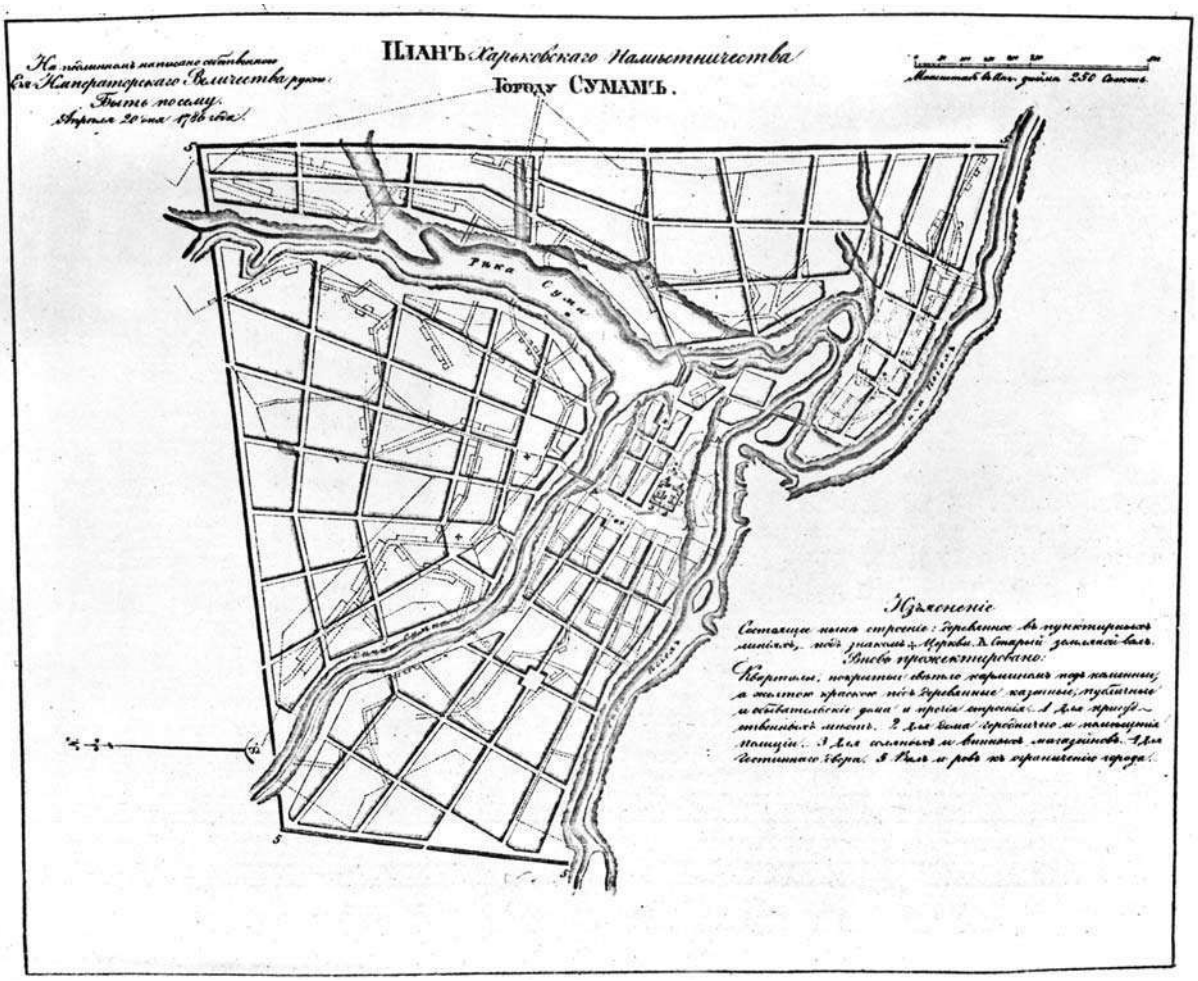
План Сум 1768 р.



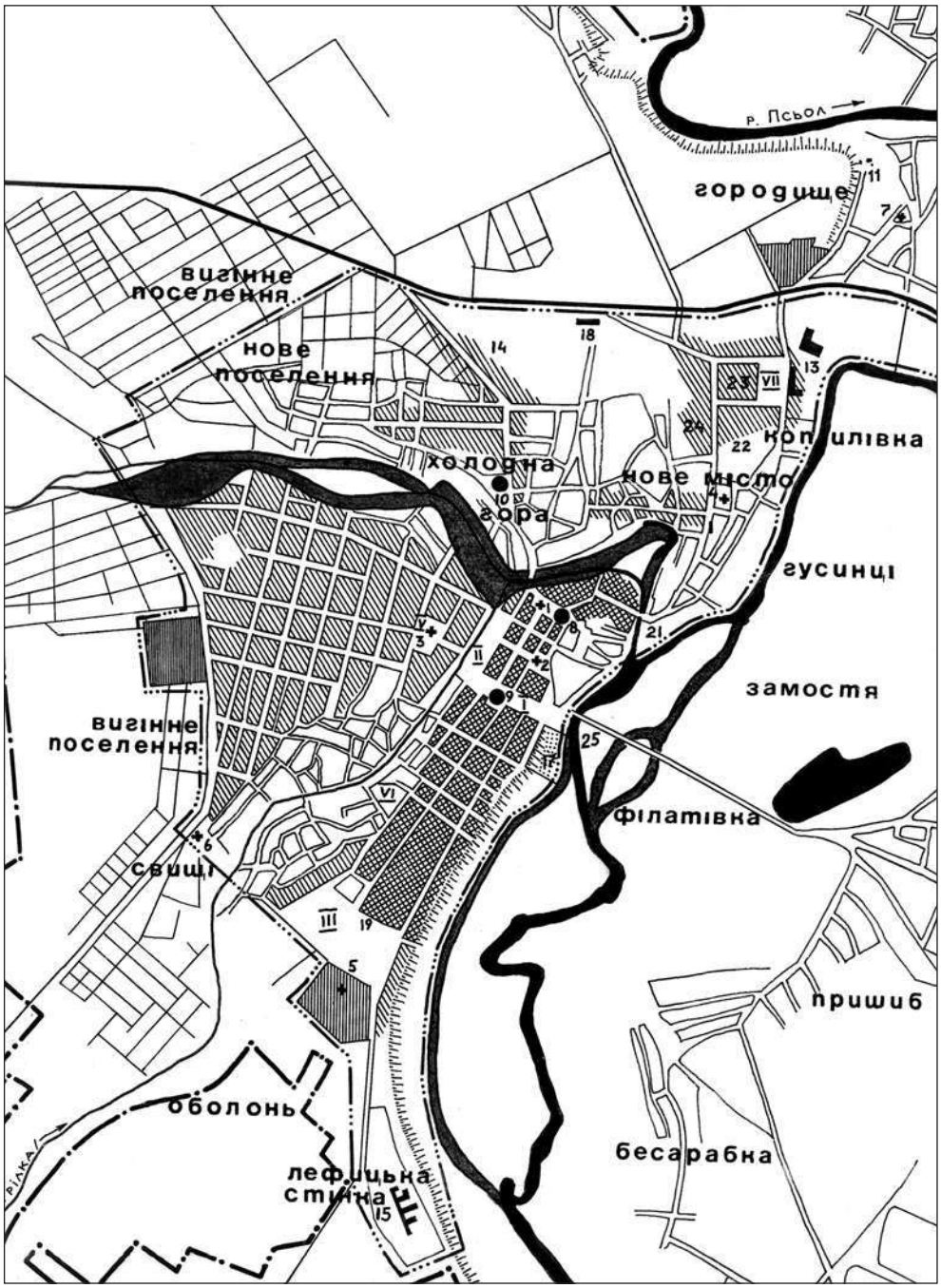


Покровська церква з дзвіницею.
Фото початку XX ст.

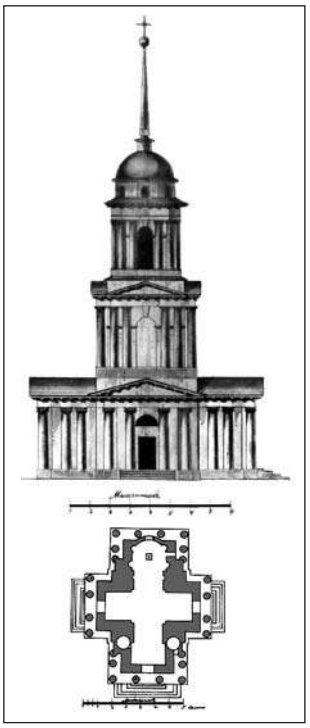
Воскресенська церква.
Фото автора 1991 р.



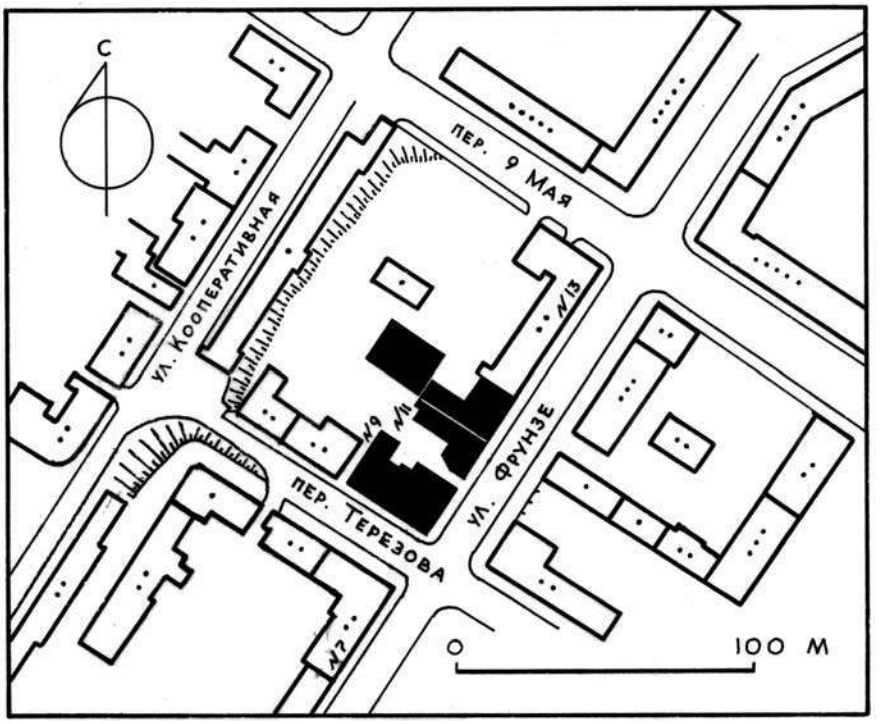
Проект перепланування Сум 1786 р.



Суми в XIX–XX ст. План-реконструкція автора. Перехресним штрихуванням позначено квартали, розпланові за планом 1786 р.; скісним штрихуванням – квартали, розпланові за планом 1845 р.; одною лінією позначено вулиці, розпланові протягом першої половини XX ст.; вертикальним штрихуванням позначено кладовища
I – Покровський майдан
II – Базарна площа
III – Петропавлівський вигін
IV – Миколаївський лужок
V – Іллінський майдан
VI – Перекоп
VII – Павлівський майдан
Архітектурні домінанти:
1. Воскресенська церква
2. Спасо-Преображенський собор
3. Іллінська церква
4. Троїцька церква
5. Петропавлівська церква
6. Резиденція архієпископа з Пантелеймонівською церквою
7. Іоано-Предтеченська церква
Втрачені архітектурні домінанти:
8. Миколаївська церква
9. Покровська церква з дзвіницею
10. Церква Різдва Богородиці
Значні споруди і комплекси:
11. Садиба Лінтварьових
13. Павлівський цукрозавод
14. Сумські машинобудівні майстерні
15. Сумський Михайлівський кадетський корпус
17. Міський парк ім.Ліщинських
18. Залізничний вокзал
19. Казенний винний склад
21. Садиба Харитоненків
22. Садиба Асмолова з дендропарком
23. Духовне училище
24. Дитяча лікарня Св.Зинаїди
25. Суконна фабрика з 1920 р.



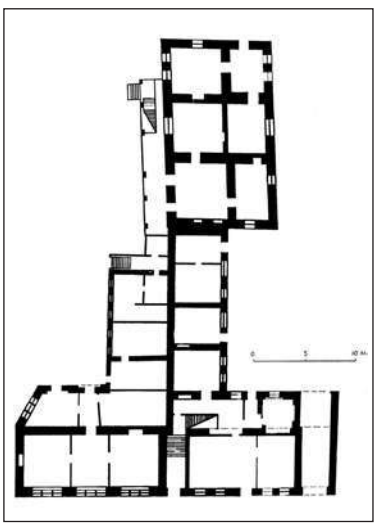
Західний фасад і план дзвіниці Покровської церкви. Кресленик архітектора Ф.Данилова 1837 р.



План садиби по вул.Воскресенській (Фрунзе) № 9-11 із так званим будинком війта початку XVIII ст.



Фрагмент забудови садиби по вул.Воскресенській (Фрунзе) № 9–11. Фото автора 1992 р.



План першого поверху будинку з флігелями садиби по вул.Воскресенській (Фрунзе) № 11. Угорі – так званий будинок війта



Воскресенська вулиця.
Фото початку XX ст.



Петропавлівська вулиця з будинками дворянського зібрання і старого окружного суду (міської думи).
Фото початку XX ст.

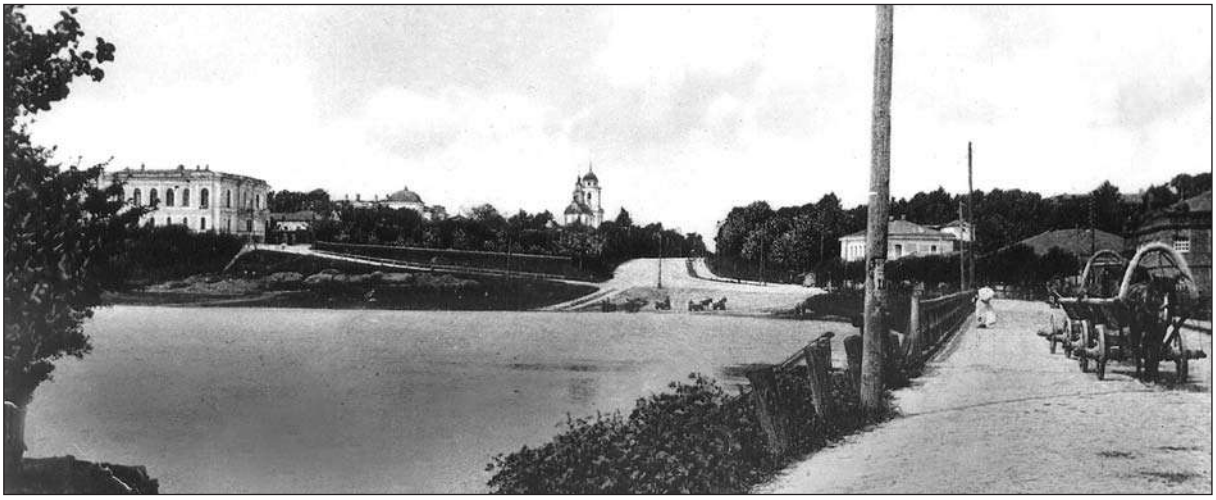


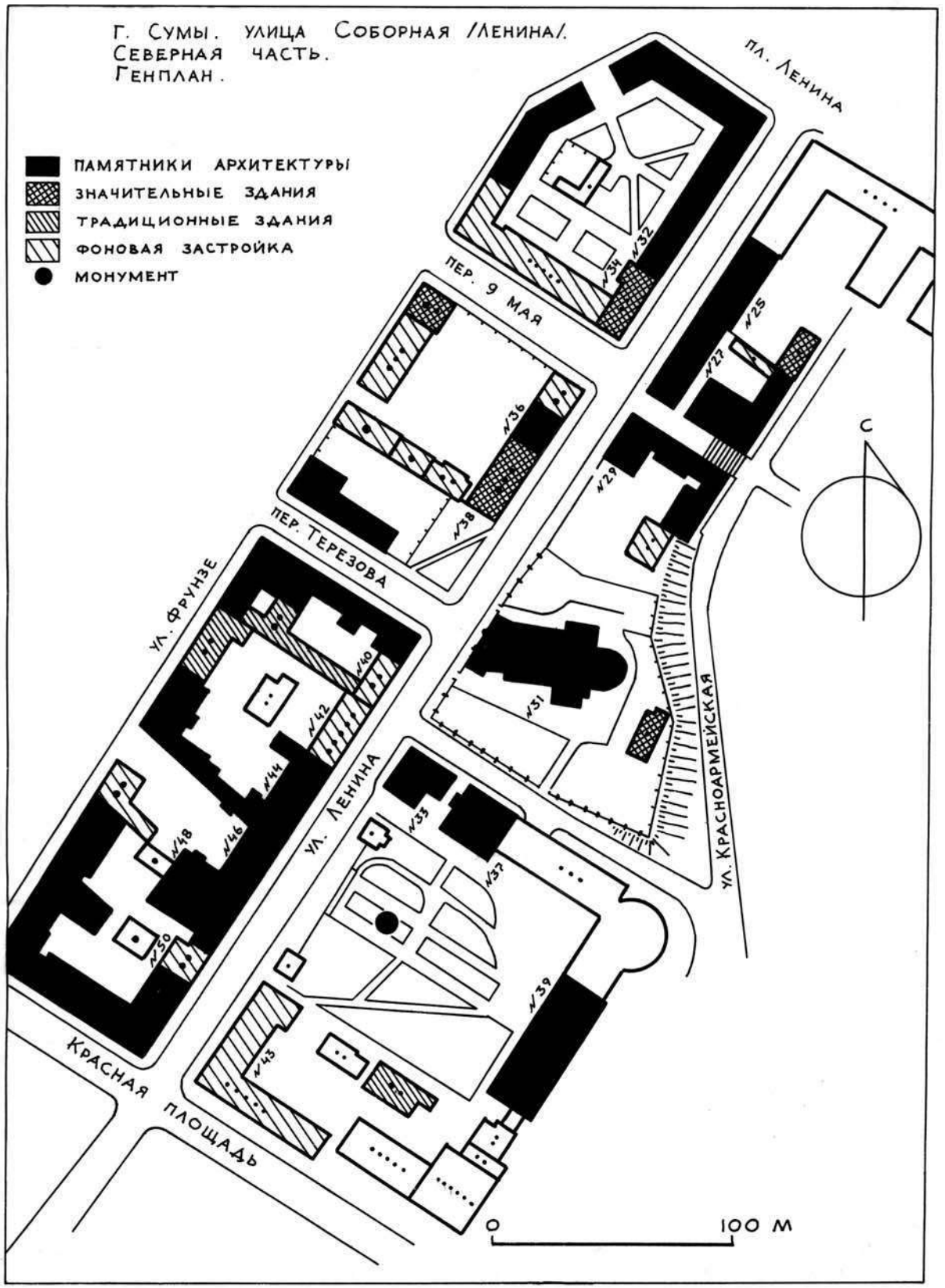
Петропавлівська вулиця з будинками контори Сумовських (праворуч) та старого окружного суду (міської думи, ліворуч).
Фото початку XX ст.



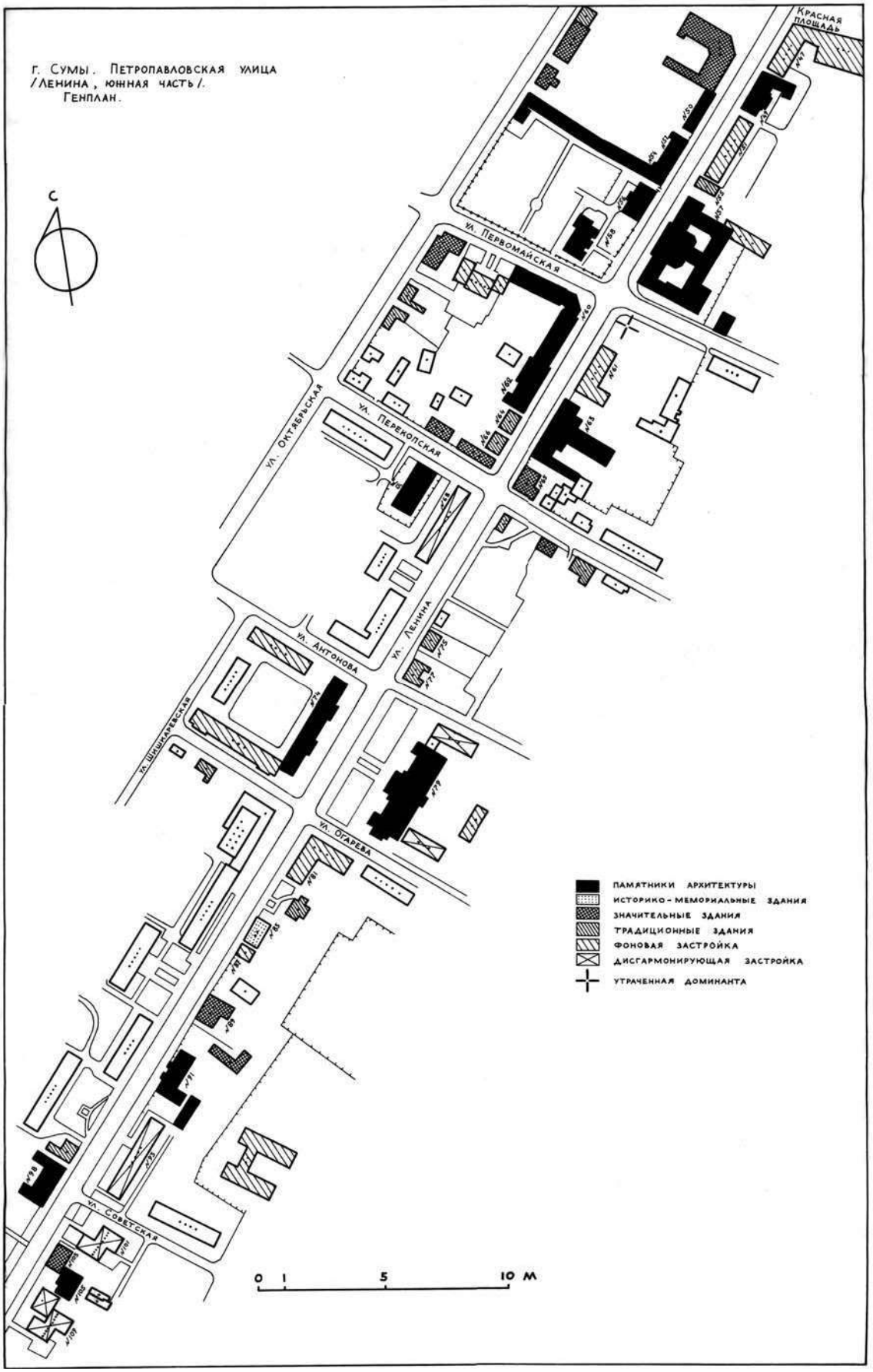
Миколаївська вулиця. Фото початку XX ст.

Вигляд на правобережну частину міста й Покровську церкву з греблі на р.Псьол. Фото початку XX ст.



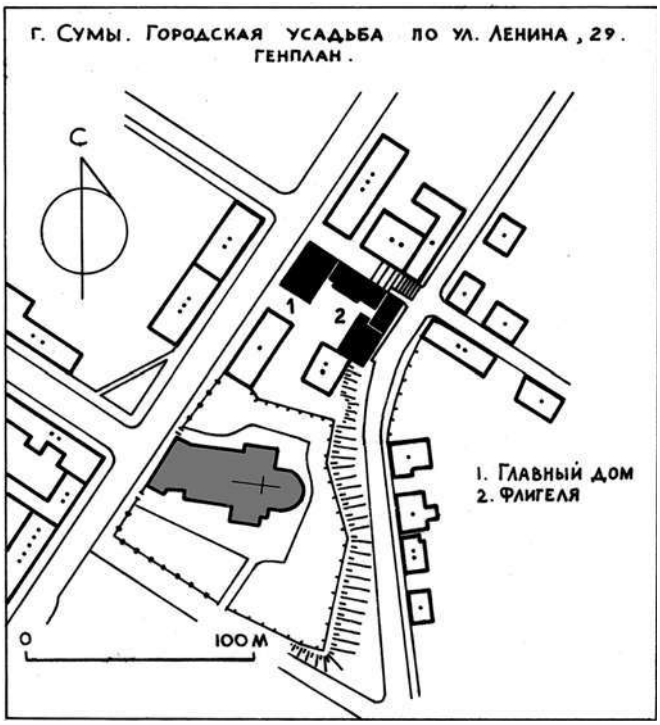


Генеральний план Соборної вулиці. Кресленик автора

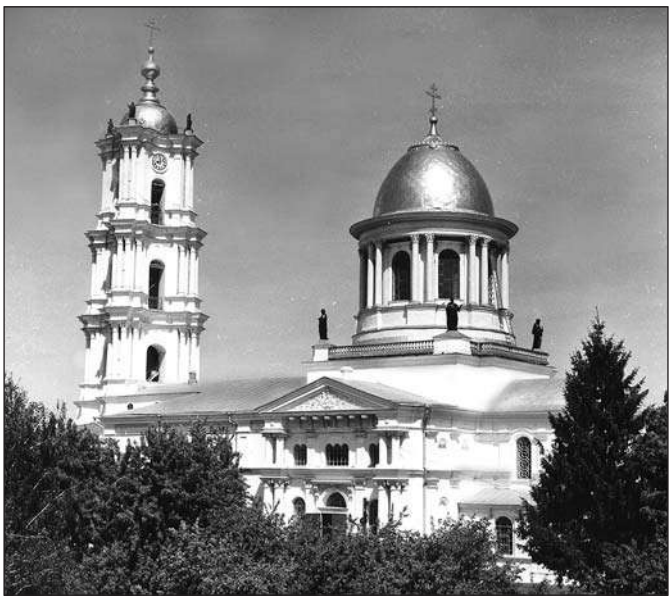


Генеральний план Петропавлівської вулиці. Кресленик автора

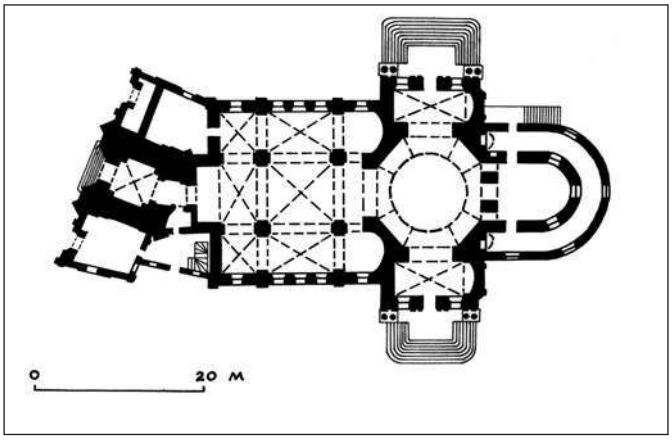
Генеральний план садиби № 29 по вул.Соборній та території собору. Кресленик автора

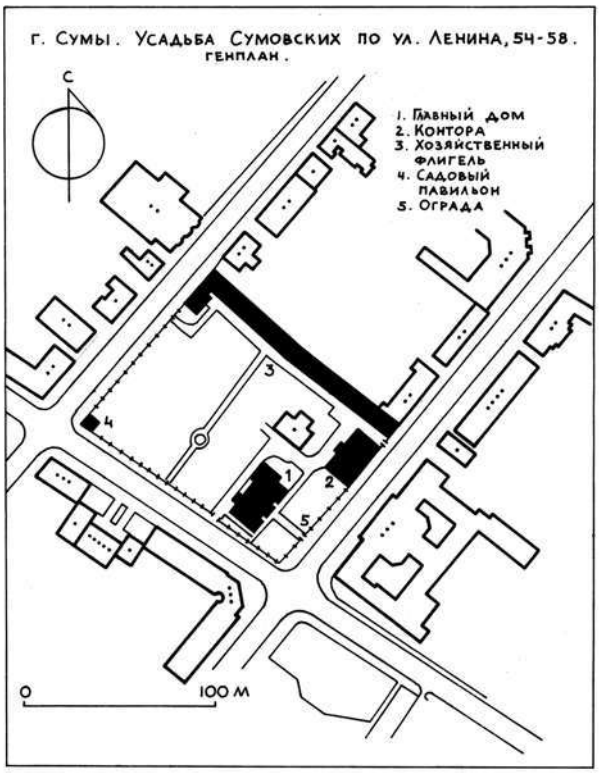


Загальний вигляд Спасо-Преображенського собору. Фото О.Ранчукова 1991 р.



План Спасо–Преображенського собору. Кресленик автора





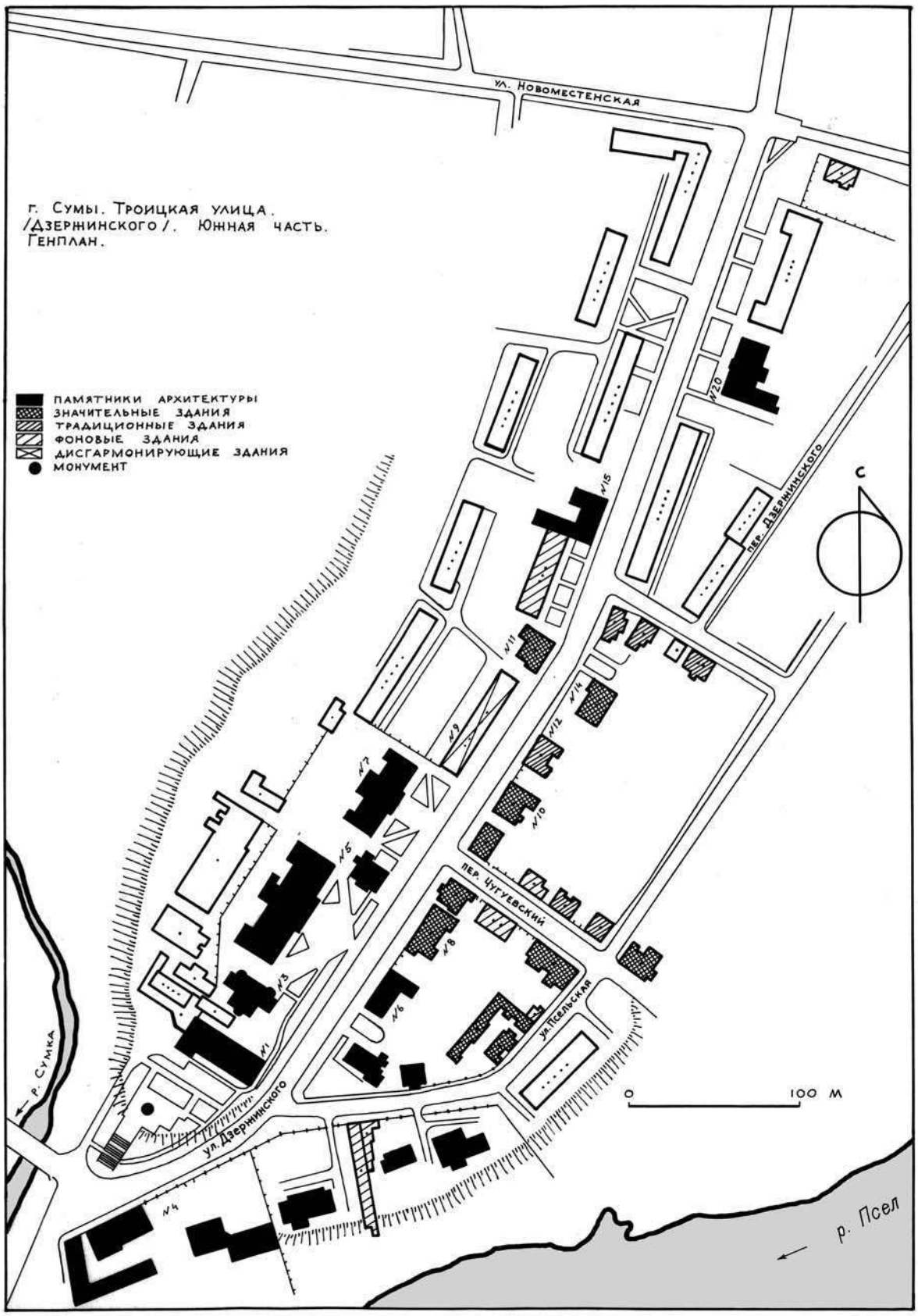
Генеральний план садиби Сумовських по вулиці Петропавлівській, № 54-58. Кресленик автора



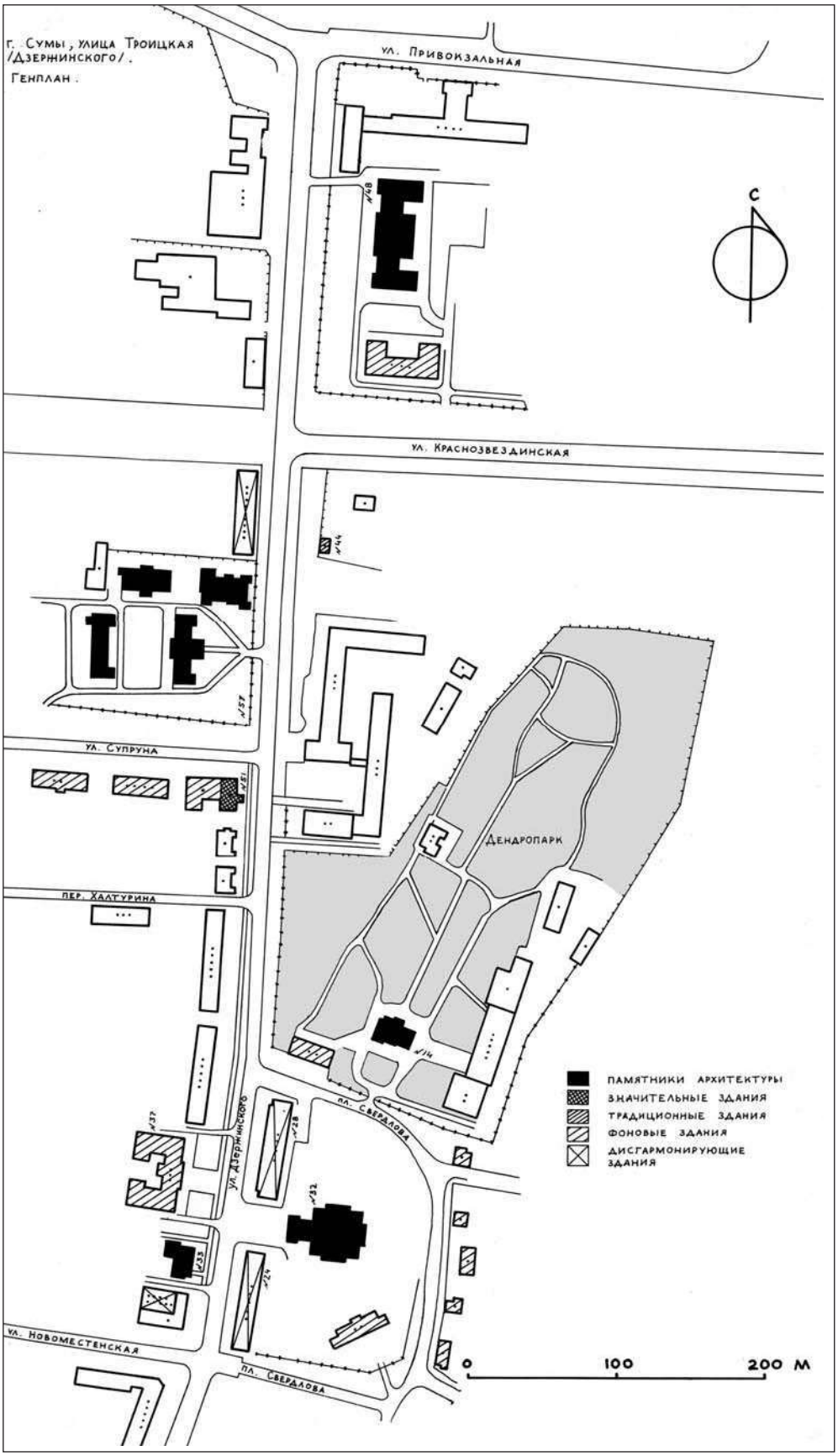
Огорожа й брама садиби Сумовських. Фото О.Ранчукова 1991 р.

Головний будинок садиби Сумовських. Фото О.Ранчукова 1991 р.





Генеральний план південної частини Троїцької вулиці. Кресленик автора



Генеральний план північної частини Троїцької вулиці. Кресленик автора



Троїцька церква. Фото О.Ранчукова 1991 р.

Фрагмент корпусу дитячої лікарні Св.Зинаїди. Фото О.Ранчукова 1991 р.

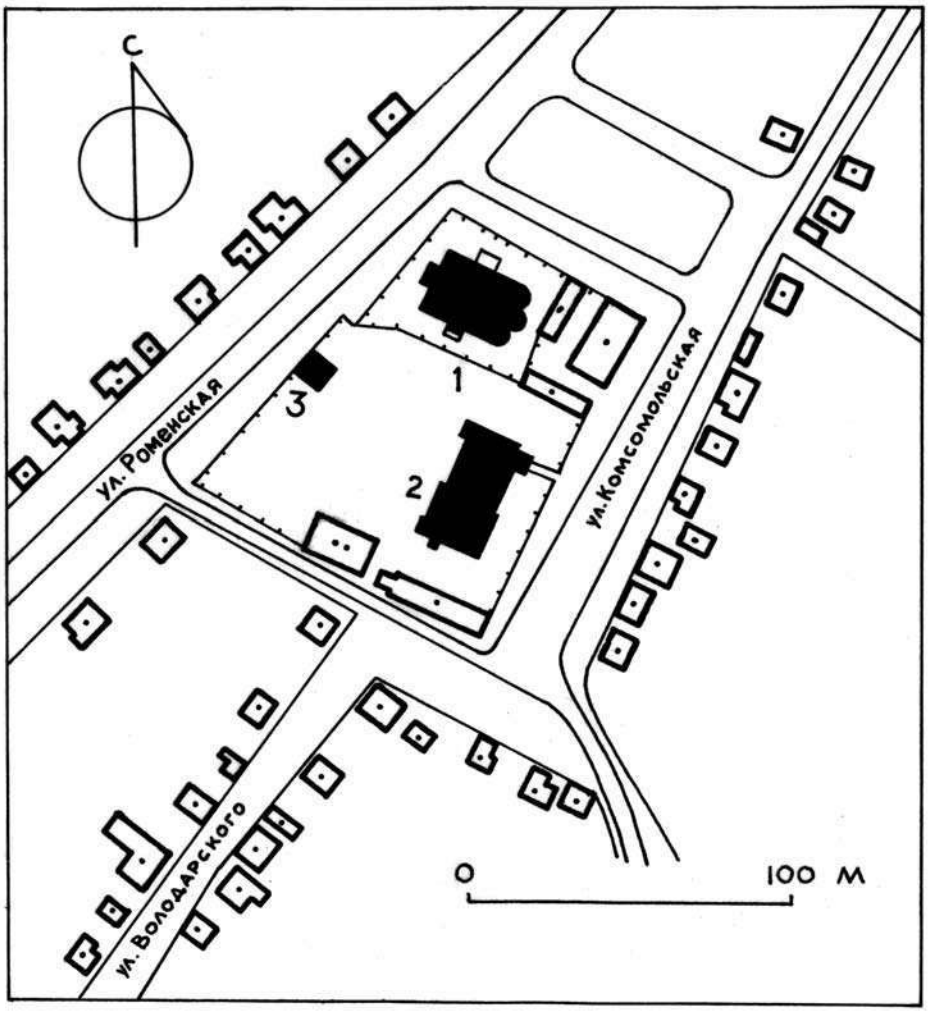




Театральна площа.
Фото О.Ранчукова 1991 р.



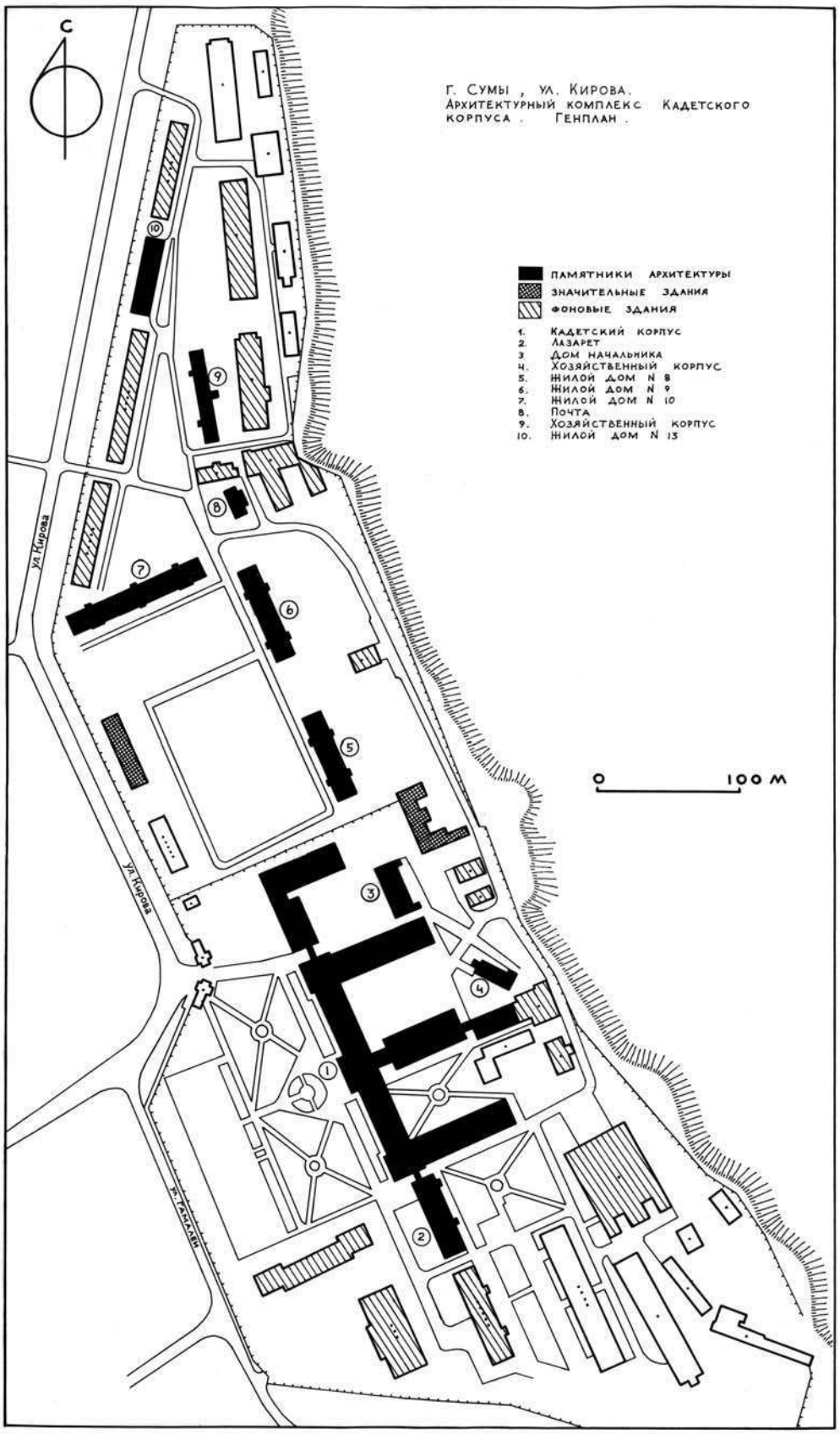
Будинок повітового земства.
Фото автора 1991 р.



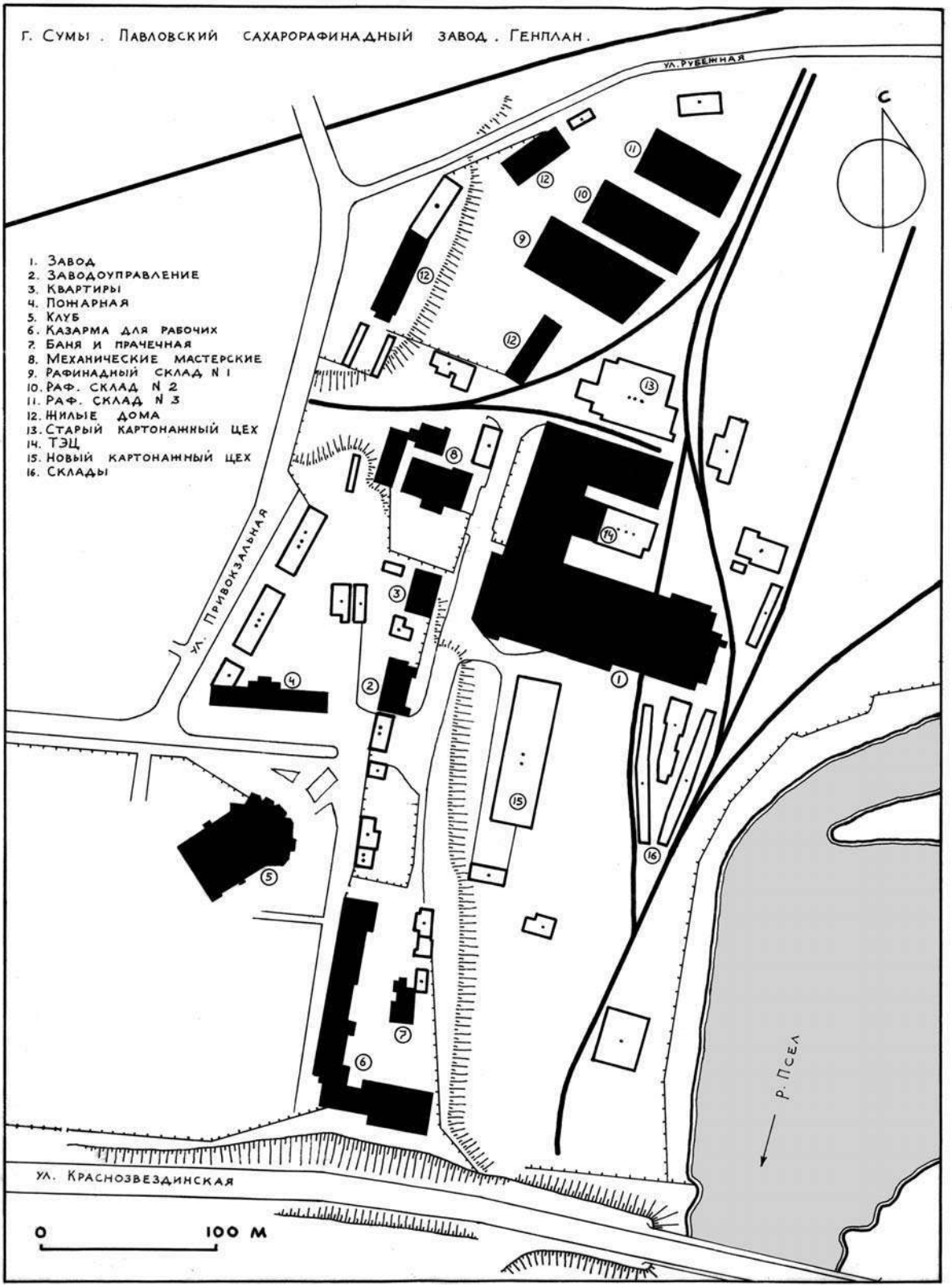
Генеральний план архієрейської резиденції з Пантелеймонівською церквою.
Кресленик автора:
1. Пантелеймонівська церква
2. Будинок архієрея
3. Сторожка



Пантелеймонівська церква.
Фото автора 1992 р.



Генеральний план Сумського Михайлівського кадетського корпусу. Кресленик автора



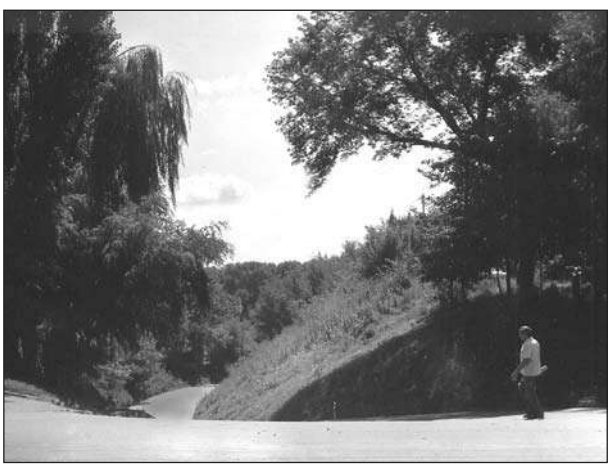
Генеральний план Павлівського цукрового заводу. Кресленик автора



Фасад головного навчального корпусу Сумського Михайлівського кадетського корпусу. Фото О.Ранчукова 1991 р.



Головний виробничий корпус Павлівського цукрового заводу. Фото автора 1992 р.



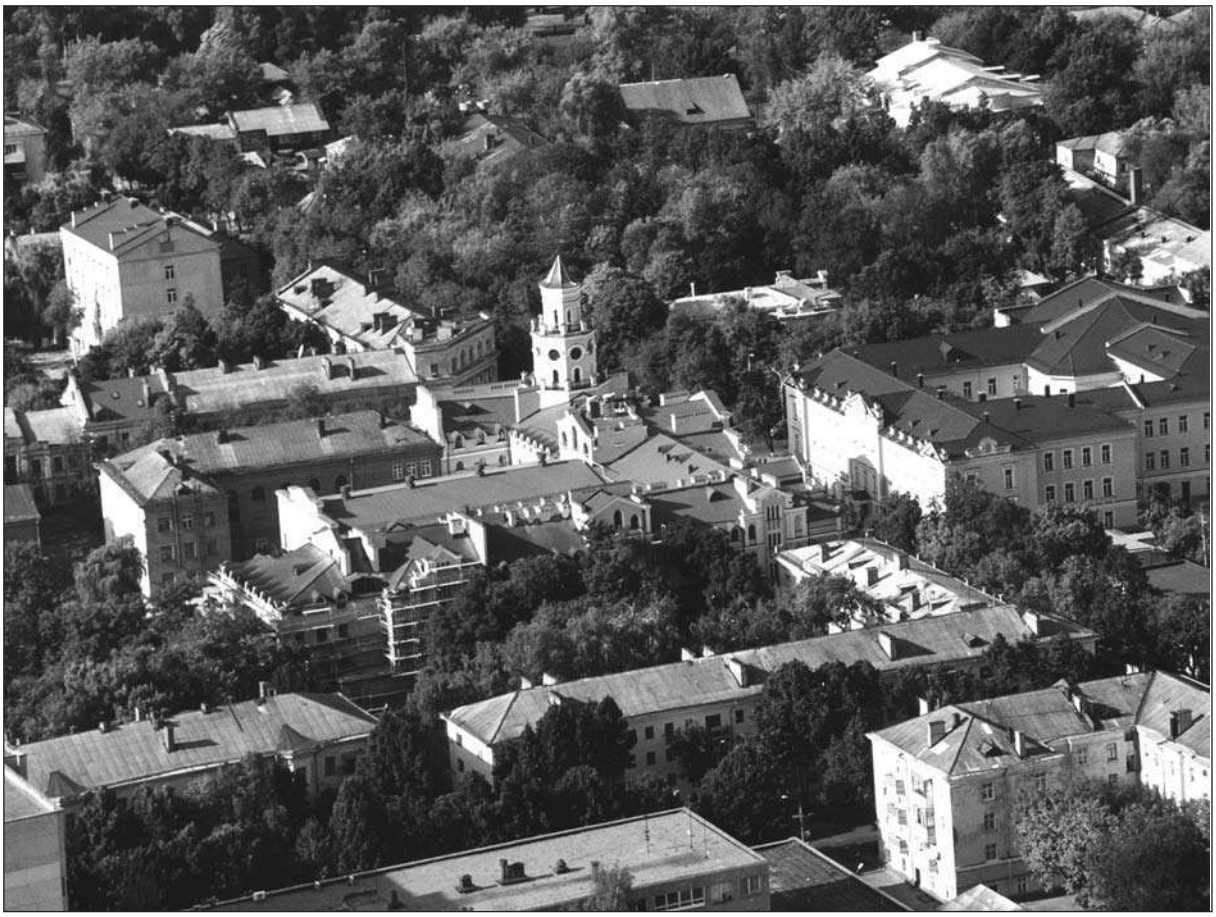
Решетки фортечного рову XVII ст. по вулиці Антонова. Фото автора 1992 р.



Фрагмент історичного середмістя Сум з Воскресенською церквою, майданом Незалежності й готелем "Суми".
Фото 2002 р. Управління містобудування і архітектури Сумського міськвиконкому

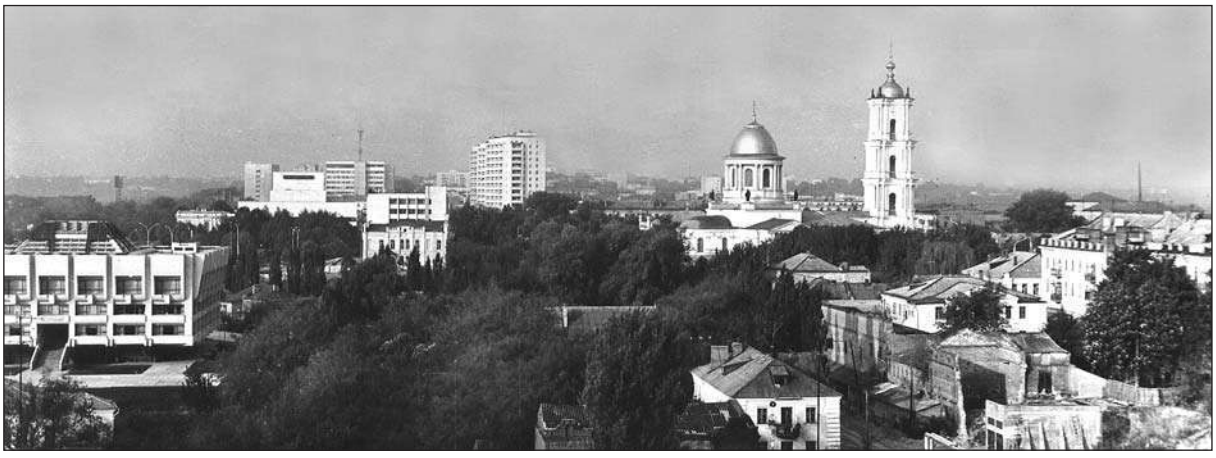
Вигляд історичного середмістя Сум з півдня, від Красної площі уздовж вулиці Соборної.
Фото 2002 р. Управління містобудування і архітектури Сумського міськвиконкому





Фрагмент забудови вулиці Петропавлівської з корпусом Банківської академії. Фото 2002 р. Управління містобудування і архітектури Сумського міськвиконкому

Панорама середмістя Сум із Спасо-Преображенським собором. Фото автора 1990 р.





Спасо-Преображенський собор в оточенні забудови 1980-х рр. Вигляд з р.Псла. Фото автора 1993 р.



Будинок обласних організацій та Воскресенська церква у забудові історичного середмістя. Фото автора 1992 р.



Резиденція сумського єпископа, збудована в 1990-х рр. на вулиці Соборній поряд зі Спасо-Преображенським собором. Фото 2002 р. Управління містобудування і архітектури Сумського міськвиконкому



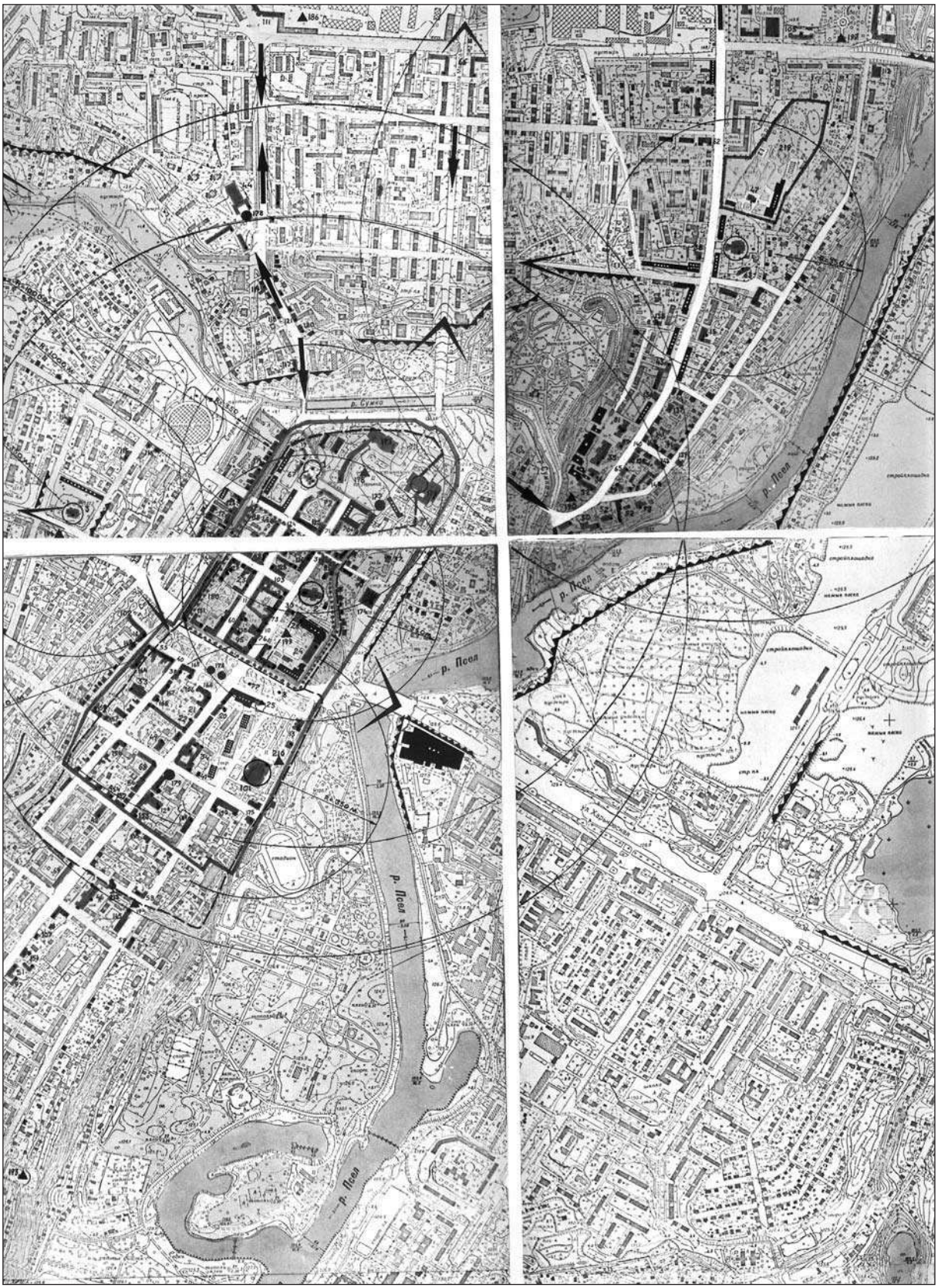
Вулиця Соборна після реконструкції 2001 р. Фото В.Бикова



Новий корпус Банківської академії, збудований 2001 р.



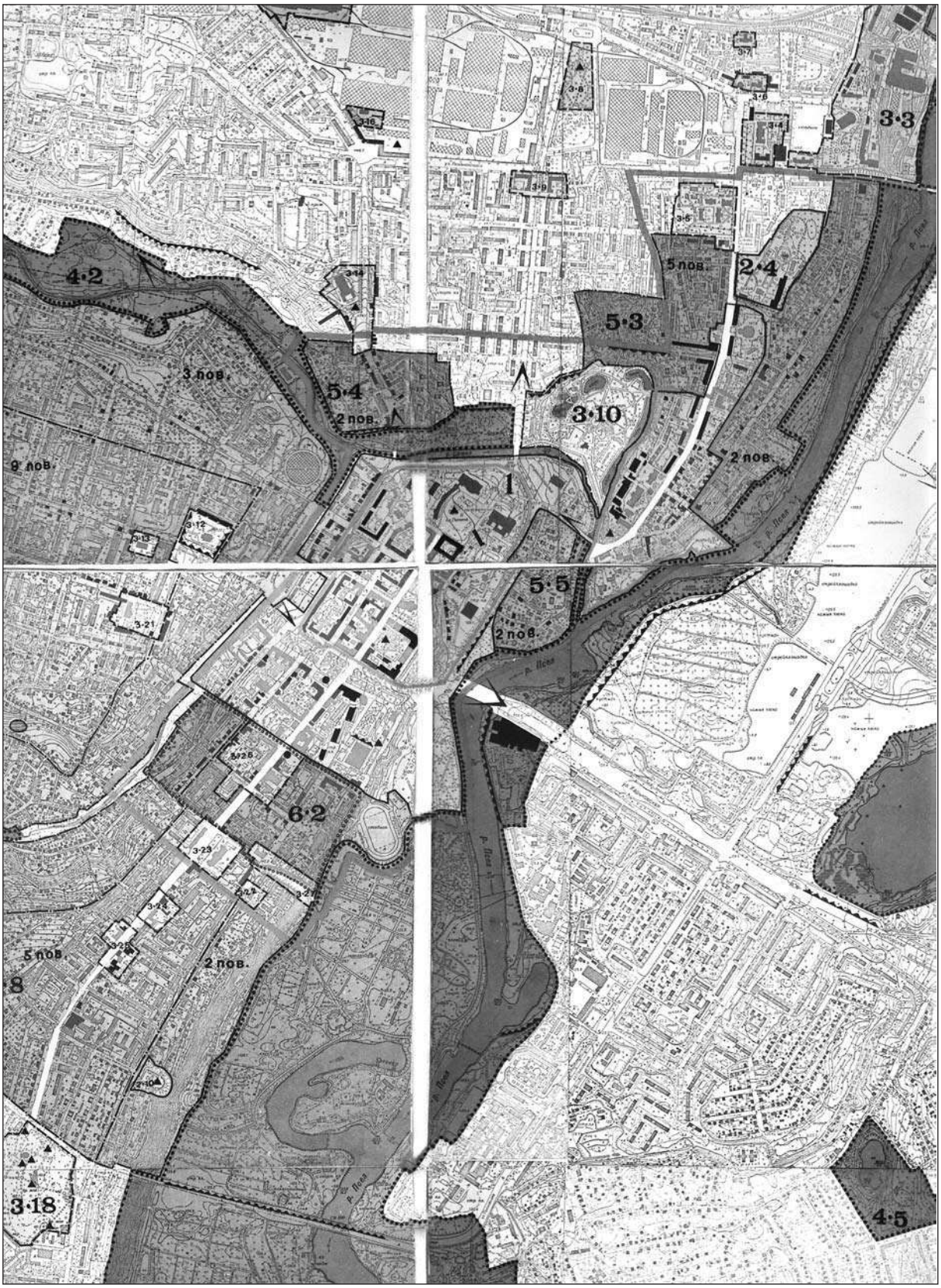
Фрагмент нового корпусу Банківської академії



Історико-архітектурний опорний план Сум. Центральна чистина. Кресленик автора 1992 р.



Історико-архітектурний опорний план історичного середмістя Сум. Кресленик автора 1992 р.



Проект зон охорони пам'яток м.Суми. Кресленик автора 1993 р.

Глухів

Сучасний Глухів є малим містом обласного підпорядкування, райцентром Сумської області. Водночас це одне з найвизначніших історичних міст України, столиця Гетьманщини у XVIII ст. Тому вивчення процесів його містобудівної еволюції становить особливий інтерес. Без з'ясування кількох ключових моментів цієї еволюції годі й думати про наукову історію українського містобудування.

Глухів лежить серед типового поліського ландшафту на рівнині, по якій протікає р.Есмань, що впадає в р.Клевень, ліву притоку р.Сейм. Есмань поділяє місто на дві половини — низинну правобережну, де розташовані передмістя Веригин, Синявка й Усівка, та підвищену на 15–20 м лівобережну, де розташовано історичне середмістя з передмістями Білополівкою, Красною Гіркою та Новою Греблею. Підвищений корінний лівий берег р.Есмані порізаний ярами, по яких у давнину протікали річечки й струмки.

У межах теперішнього середмістя виділяються дві ділянки дуже характерного рельєфу: перша з них — це пологий мисоподібний виступ плато в районі Київської брами, біля перетину вулиць Валової і Радянської; другий — високий мис при впадінні струмка Починок (який ще називали Нетечею або Малотечею) у р.Есмань. Такі місця в добу Київської Русі часто обирали для розташування укріплених осередків міст — дитинців. Низька заболочена заплава р.Есмані має ширину близько півкілометра. У повінь її надовго заливала вода, річка періодично змінювала річище, утворюючи старики, озера, острови. Таким чином, правобережжя було місцевістю, в цілому несприятливою для поселення, а тим паче для оборони.

Донедавна питання про заснування міста й найдавнішу добу його розвитку було вельми дискусійним. Хоча перша літописна згадка Глухова датується 1152 р., проте той Глухів у жодному з літописних списків не названо "городом". А це — підстава для сумніву: чи не йдеться просто про якесь урочище? Другий привід для сумнівів — локалізація літописного Глухова. Адже літопис ніде не вказує на його розташування. А в напрямку від сучасного Глухова до Курська, здебільшого на теренах Російської федерації, є чимало топонімів з коренем "глух" — Глушець, Глушково тощо. Чи не варто пошукати літописного Глухова десь під Курськом, або й далі, вглиб Росії?

Відповіді на ці питання нашим колегам вдалося отримати 1992 р. внаслідок розкопок, проведених у 1991–1992 рр. археологічною експедицією Глухівського міськвиконкому та Сумського обласного відділення Українського фонду культури під керівництвом В.Звагельського та В.Приймака за науковою консультацією доктора історичних наук О.Моці.

До 1991 р. Глухів у археологічному плані майже не вивчався. Щоправда, обстеження округи Глухова давало підстави для дуже цікавих висновків. Навколо міста виявилося 17 сіверянських і давньоруських городищ. Розташовані вони таким чином, щоб із різних напрямків заступати шлях до центрального поселення — теперішнього Глухова. Це — городища в с.Пустогород, між с.Товстодубове і с.Бачівськ, між с.Ястребщина і с.Уланове, біля сіл Сваркове, Городище, Ярославець, Обложки. З–поміж цих городищ виділяються парні, розташовані обабіч автошляху Київ–Москва недалеко від сучасного кордону Росії. На Лівобережжі такі парні комплекси відомі у прикордонні, де межували землі слов'ян–хліборобів і степові кочовища. Глухівщина не належала до таких прикордонних теренів і появу парних городищ можна пояснити тільки необхідністю захисту Чернігово–Сіверщини від експансії Суздальських князів. На користь цієї версії свідчить і встановлений археологами факт, що найбільші роботи щодо укріплення округи Глухова проведено в XII ст. зі східного і особливо — з північно–східного напрямків.

Після безуспішних пошуків слідів давньоруського міста в районі Київської брами погляди археологів звернулися до мисоподібного останця при впадінні струмка Починок в р.Есмань. Плани міста XVIII ст. фіксують на цьому місці щось, дуже схоже на овальне в плані городище з широким ровом з напільного боку. 1991 р. неподалік цього місця археологи знайшли господарську споруду XII–XIII ст., а східніше, на подвір'ї колишньої міської тюрми, в 1992 р. вийшли на потужний культурний шар XII–XIII ст. Речові знахідки виразно засвідчили міський характер поселення. Аналогічний культурний шар віднайдено у центральному міському сквері та на передмісті Красна Гірка. Нині вже нема сумнівів щодо локалізації дитинця на вищезгаданому мисоподібному останці, а давньоруського посаду чи селища на території сучасного історичного середмістя.

Інформація, зібрана археологами, дозволяє зробити певні висновки. По–перше, локалізувати давньоруський Глухів, ототожнивши його з однойменним сучасним містом, а точніше — з його історичним центром. По–друге, зробити припущення про дводільність структури стародавнього Глухова: дитинець — на мисовому городищі, посад — на плато східніше, в межах сучасного середмістя. Про тогочасну систему укріплень поки що нічого достовірного невідомо.

Коли ж міг бути заснований Глухів? Видатний археолог та історик Д.Самоквасов вважав, що виникнення протоміських поселень у басейнах річок Десни і Сейму пов'язано з обороною сіверян від експансії Хозарського каганату, яка посилилася у VIII ст. Кількість міст і фортець у цьому регіоні різко зросла під кінець X ст., коли великий князь Київський Володимир Святос-

лавович почав масово будувати городи по річках Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні. Літописна стаття про цю грандіозну містобудівну акцію вміщена під 988 р., проте вона дає узагальнену оцінку тривалої діяльності князя. Саме цим часом датують заснування городів у цьому регіоні — Новгорода–Сіверського, Путивля, Ромен, Лубен та інших. Отже і заснування Глухова можна б приурочити до містобудівної діяльності князя Володимира Святославовича 990–х рр.

Археологічні дослідження міста, проведені місцевими археологами протягом 1993–2001 рр., виявили на теренах сучасного Глухова поселення доби бронзи, слов'янські городища, поселення і могильники в широкому хронологічному діапазоні — від І до XIII ст. Археологи дійшли висновку, що значне поселення на території сучасного Глухова виникло на початку нової ери, розвивалося в наступні століття, а згодом на його основі сформувалося місто Княжої доби. Протягом XII–XIII ст. це місто розвивалося в межах сучасного історичного середмістя, виходячи також на найближчі околиці (Красна Гірка). Понад те, протягом 1999–2001 рр. глухівські археологи (В.Бєлашов, Ю.Коваленко) зробили справді сенсаційне відкриття, яке може перевернути всі наші дотеперішні уявлення про давньоруський Глухів: у п'яти різних місцях на території історичного середмістя виявлено фрагменти, уламки та скупчення уламків давньоруської плінфи, у тому числі зі зразками типового для будівництва Київської Русі рожевого цем'янкового розчину. Це — свідчення існування в Глухові якоїсь мурованої будівлі Княжої доби, скоріш за все — храму. Ми приєднуємось до думки археолога Ю.Коваленка про перспективність пошуків решток цього мурованого храму в районі, де колись (у XVII–XVIII ст.) містилася Михайлівська церква

Після 1152 р. Глухів ще двічі згадується в давніх літописах. Аналіз цих звісток дає підстави твердити, що місто, по–перше, входило до Новгород–Сіверського князівства Чернігівської землі, а по–друге — не було зруйноване монголо–татарами 1239 р. Давній Глухів загинув значно пізніше, 1352 р., коли в Сіверщину із Західної Європи була занесена чума. Тоді "в Глухові жоден чоловік не остався, всі ізомроша", як свідчить літопис. Останній глухівський князь переселився в належний йому Новосиль, а Глухів зник на 280 років.

Відродження міста пов'язане з геополітичною ситуацією, що створилася на Лівобережжі після Деулінського перемир'я та "Вічного миру" 1634 р. між Польсько–Литовською Річчю Посполитою і Московським царством. Тоді східна Сіверщина стала польсько–московським пограниччям, де уряд Речі Посполитої став засновувати нові міста (Конотоп, Кролевець) та відроджувати запустілі. Глухів під назвою "містечко Новий Острог" відновив близько 1635 р. на "стародавньому городищі" один з найбільших польських магнатів Олександр Пісочинський — староста Новгород–Сіверський. Новий Острог став центром округу Новгород–Сіверського повіту Чернігівського воєводства. У 1640–х рр. місто вже згадується під первісною назвою — Глухів. Як показують карти Г.–Л. де Боплана, в ті часи Глухів займав лише лівий берег р.Есмані. На правому березі річки показано Веригин як цілком самостійне поселення.

З початків Хмельниччини Глухів стає сотенним містом Ніжинського полку. 1654 р. московська адміністрація зафіксувала тут 830 козаків і міщан, на підставі чого загальну кількість населення Глухова можна визначити в межах 5 тис. чоловік. Зазначимо принагідно, що та ж "Роспись перечневая" фіксує, що Полтава, Батурин, Конотоп, Бахмач, Новгород–Сіверський мали значно більше населення, ніж Глухів. Зате Глухів був дуже потужною стратегічною фортецею.

1654 р. московська влада не лише переписувала населення, а й пильно взялася за ревізію українських фортець. За московською адміністративною традицією їх описували точно й докладно. Про Глухів сказано: "а город Глухов стоит меж речки Усмани на острову". Це дуже дивне визначення, враховуючи вище описану міську топографію. Адже жоден з островів у заболоченій заплаві р.Есмані не придатний для поселення і оборони. Далі з'ясовується, що Глухів мав складну багатодільну структуру: замок, який московити назвали "земляним городом", був оточений земляним валом і відділявся від решти плато двома ровами. "Да подле того же земляного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани". Отже, було ще й друге укріплене ядро міста, поряд із замком. Оборонна огорожа панського двору була потужнішою від замкової: тут зафіксовано сухий рів, огороджений частоколом і частиком, та земляний вал з дубовим острогом. Обидва укріплення не мали башт. Східніше цих укріплених осередків на плато лежала слобода, захищена з напільного боку ровом.

Враховуючи значну інерційність розвитку містобудівних систем та спираючись на картографічні матеріали XVIII ст., ми локалізуємо Замок на давньому городищі при впадінні струмка Починок у р.Есмань, а укріплений двір О.Пісочинського — дещо на південь, де плато обривається в долину стрімким крутосхилом і де у 1670–х рр. було засновано і розбудовано укріплений монастир, що згодом набув мурованих фортифікацій. Слобода прилягала до цих двох укріплених осередків з боку плато. Рів, що її захищав, міг бути протрасований єдиним чином: там, де пізніше пройшов східний фронт загальноміських укріплень, показаний на планах XVIII ст. Це — найкоротша траса перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів.

1685 р. укріплення Глухова були знищені пожежою. Після того спорудили єдину загальноміську лінію укріплень, що складалася з земляного валу, сухого рову і 12 бастіонів нерегулярних обрисів. При цьому вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, знівелювали. Проте нівелювання глибокого замкового рову виявилося нелегким завданням: ще впродовж 100 років земля на місці рову постійно просідала й військові топографи мусили все це сумлінно фіксувати на планах Глухова. А південно–західна ділянка замкового рову, в результаті розмиву водою, навіть перетворилася на невеликий яр. Його і зараз добре видно в районі вулиці Валової.

Нова фортеця мала п'ять брам: Київську з західного боку, Московську – зі східного, Білополівську – з півночі, Путивльську – з півдня та безіменну, в районі Михайлівської церкви.

У другій половині XVII ст. суть містобудівного розвитку Глухова полягала в об'єднанні кількох укріплених осередків у єдину загальноміську фортецю – одну з найбільших у тодішній Україні – і створенні на цій основі нового ансамблю центральних споруд на головному майдані, який утворився після 1685 р. Подальша містобудівна експансія пішла в бік передмість – Білополівки, Красної Гірки і Нової Греблі. Колишнє самостійне поселення Веригин стало правобережним передмістям Глухова, а південніше Веригина виникла слобода Синявка. За якихось 25 років – з 1670–х по 1690–і рр. – постало принципово нове місто, з іншою композицією, іншим образом, якісно іншою інфраструктурою. Це і стало передумовою для подальшої зміни соціального статусу міста.

Початком нового етапу розбудови міста слід вважати, все–таки, не 1685 р., коли згорів замок, а 1670 р., коли вдова купця Марка Кимбари Агафія Юхимівна, в чернецтві Афанасія, заснувала в районі колишнього укріпленого двору пана Пісочинськогго дівочий монастир, освячений спершу як Спасо–Преображенський, а згодом – як Успенський. З ним пов'язана поява першої мурованої споруди в Глухові – монастирського собору. Його почали мурувати 1686 р. коштом гетьмана І.Самойловича. Після падіння Самойловича новий гетьман І.Мазепа надав 1687 р. на завершення храму 10 тис. золотих.

Монастир мав не лише культове, але й оборонне значення, перебравши фортифікаційні функції укріпленого двору О.Пісочинського. З кінця XVII ст. він перетворився у внутрішню міську цитадель, яка мала земляний оборонний вал, дерев'яні стіни з фортечними баштами. На початку XVIII ст. монастир оточили потужним цегляним муром з наріжними круглими баштами та надбрамною оборонною дзвіницею. Це був перший в архітектурі козацького відродження ансамбль оборонно–культового призначення, споруджений за єдиним архітектурним задумом. Цей ансамбль став головною домінантою в панорамі Глухова з боку р.Есмані. Центром композиції був хрещатий п'ятидільний триверхий Успенський собор. Всі його компартименти – прямокутні у плані, але загальна композиція ускладнена численними криволінійними елементами – екседрами, прибудованими до кожного боку прямокутних компартиментів. Бабинець, центр і вівтар мали високі двозаломні верхи, подібні до верхів теперішньої Миколаївської церкви. Трапезна Вознесенська церква, збудована на початку XVIII ст., була безбанним зальним храмом з прибудованими кількома господарчими камерами. Мурована надбрамна дзвіниця стояла у північному пряслі монастирського муру. Вона була квадратовою у плані, типу "четверик на четверику", вінчалася високим двоярусним верхом.

1692 р. до Глухова прибула артіль зодчих на чолі з відомим "записным государевым мастером Матвеем Ефимовым". Тут вона майже одночасно спорудила дві мурованні церкви: у 1692–1693 рр. – Михайлівську "горливым радением Михаила Миклашевского, полковника Стародубского" та в 1693–1695 рр. – Миколаївську на центральному майдані міста на замовлення глухівського сотника Василя Ялоцького. З цих храмів зберігся лише Миколаївський. Михайлівський, судячи із зображень на планах Глухова 1724 р., був цілковито подібний до Миколаївського – тридільний, трибанний, з двозаломними верхами.

На кінець XVII ст. поступово сформувався ансамбль центрального майдану міста. Майдан цей утворився майже в геометричному центрі укріпленого середмістя, на перетині двох головних вулиць: Московська ішла з заходу на схід, від Київської брами до Московської; Путивльська – з півночі на південь, від Білополівської брами до Путивльської. Головними спорудами майдану були дерев'яний тридільний триверхий Троїцький собор (у геометричному центрі міста, на найвищій позначці рельєфу) та Миколаївська мурована церква. Їх згодом доповнили дерев'яні церкви – Варваринська та Воскресенська у південно–східному куті фортеці.

За лінією укріплень зі сходу була тридільна триверха дерев'яна Спасо–Преображенська церква, що називалася "заградською". Таким чином, при підході до Глухова з будь–якого боку відкривалися багатопланові композиції архітектурних домінант. У їх розташуванні є певна закономірність: головні (Троїцька і Миколаївська церкви) стояли на найвищих точках рельєфу, в зоні найбільшої композиційної активності поблизу головного вододілу. Дві групи менших церков розміщались на паралельних осях, дещо нижче. Михайлівська церква і Успенський собор дівочого монастиря були розташовані по брустверу високого річкового берега, трохи нижче лінії вододілу на одній горизонталі. Вони домінували у міських панорамах, які розкривалися з протилежного берега річки.

У ті часи ландшафт Глухова зазнав істотних змін: на р.Есмані навпроти фортеці збудували греблю з водяними млинами, крупорушками і сукновальнями. Через те перед фортецею утворився великий став, відомий за планами XVIII ст. як "озеро Чернича Гребля". Назва його походить від того, що млини на цій греблі гетьман І.Мазепа надав у власність Успенському дівочому монастирю. Цей став посилив неприступність глухівської фортеці й зіграв важливу роль у створенні неповторного образу міста, забезпечивши видове розкриття його центру й панорамний огляд із віддалених місць.

Житлова відбудова в фортеці й на передмістях була одноповерховою садибною. Житлові і господарські будівлі вільно стояли на дворищах, і навіть у центрі при кожному домі був невеликий садок із городом. Житлова забудова за естетичними якостями (як свідчать сучасники) не поступалася культовим спорудам.

Висока насиченість міста і його центру архітектурними домінантами, значна, як на ті часи, кількість мурованих споруд, великі розміри і досконала фортифікація міських укріплень свідчать, що місто за своїм значенням переросло рамки не лише сотенного, а й полкового центру. На часі була нова, дещо несподівана трансформація Глухова.

Доходячи цього висновку, ми спиралися на аналіз уцілілих джерел, прямих й опосередкованих свідчень. Але це не більше, ніж наша сьогочасна інтерпретація, одна з багатьох можливих. А як сприймали Глухів початку XVIII ст. сучасники, особливо в порівнянні з іншими містами України? У цьому питанні ми можемо покластися на авторитетне свідчення одного з сучасників. Це московський священик Іоан Лук'янов (старець Леонтій), котрий мандрував 1700 р. до Святої землі. Йдучи з Москви на Путивль, Глухів, Київ і далі на південний захід, він спостерігав українське життя, порівнював його з московським і робив висновки не на користь України. Побувши в Єрусалимі й повернувшись додому, він записав побачене, докладно розповівши про міста, через які проліг його шлях: "Город Глухов земляной, обруб дубовый, вельми крепок; а в нем жителей богатых много, панов; и строения в нем преузорчатые, светлицы хорошие, палаты в нем полковника Миклашевского зело хороши; ратуша зело хороша и рядов [торгових — Авт.] много; церквей каменных много; девичий монастырь предивен зело; соборная церковь хороша очень; зело лихоманы хохлы затейливы к хоромному строению; в малороссийских городах другова вряд такова города сыскать; лучше Киева строением и житием...".

Рік 1708 став переломним в історичній долі України і в розвитку Глухова. Після переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII війська Петра I 13 листопада 1708 р. захопили й знищили дощенту тодішню столицю Гетьманщини Батурин. 17 листопада за наказом російського царя в Глухові поставили нового гетьмана — І.Скоропадського. 28 листопада, виїжджаючи з Глухова до Путивля, Петро I наказав перенести резиденцію гетьмана з Батурина до Глухова. Так Глухів з нерядового сотенного центру перетворився на головне місто України, бо серед усіх поселень російсько–українського пограниччя він мав містобудівну інфраструктуру, найбільше підготовлену для того, щоб прийняти столичні функції.

Столичне місто вимагало досконалішої фортифікації, ніж та, що лишилася від мазепиної доби. Укріплення були змішаної, баштово–бастіонної системи. На брамах стояли чотиригранні рублені башти з наметовими верхами. За часів гетьмана І.Скоропадського сталося кілька спроб реконструювати глухівські укріплення на засадах більшої регулярності. Після смерті гетьмана 1724 р. те ж саме намагався здійснити кондуктор Валлен. Проте жоден з двох його проектів не був реалізований. Єдина користь з цих заходів — серія найдавніших планів Глухова, завдяки яким ми можемо наочно уявити собі тогочасне місто. Воно мало досить чітку розпланувальну структуру. Центральний (Радний) майдан на перетині двох головних вулиць мав великі розміри, нерегулярні обриси й поділявся на дві функціональні зони: північну торговельну (тут відбувалися базари і ярмарки) та південну — адміністративну. На майдані стояли головні храми, ратуша, на неї виходили торгові ряди, будинки установ Генерального уряду й гетьманської резиденції. Решта вулиць проходили паралельно двом головним, так що квартали мали форму, близьку до прямокутної. У такому розпланованні була закладена тенденція до регулярності, яка так яскраво розвинулась у містобудівних заходах другої половини XVIII ст. на теренах Лівобережної України.

Південно–східну частину фортеці займав гетьманський двір з домовою церквою Св.Анастасії (вона ще називалася Трьох–Анастасіївською). Він займав цілий квартал, оточений частоколом. Всередині кварталу будівлі групувалися навколо трьох внутрішніх дворів. Церква стояла в центрі. Будинки гетьманської резиденції були влаштовані дуже просто, в старих українських традиціях: соснові рублені хати великих розмірів мали розвинені ґанки і галереї. Складалися ці хати, як правило, із світлиці й кімнати. Гетьман і гетьманша мали свої окремі будинки. Окрім них, на подвір'ї були хати для челяді, комори, кухні, льодовні, нужники, погреби і кілька кам'яниць для зберігання зброї, грошей та інших цінностей. Дахи всіх цих будівель укривалися дерев'яними тертицями. Після обрання гетьманом Данила Апостола 1727 р. стара гетьманська резиденція була трохи перебудована: з'явилася кам'яниця і кілька нових будинків адміністративного призначення: "светлица с комнатою, где помещалась Генеральная канцелярия, светлица крестовая".

У межах фортеці були й садиби інших урядових установ – Генеральної скарбової канцелярії, Рахункової комісії, садиби представників адміністрації.

У першій половині XVIII ст. місто займало значну територію. Це пояснюється економічним профілем Глухова: в ньому був дуже розвинений будний промисел – виробництво смольчугу, попелу, поташу, скипидару, виготовлення ґонти, клепки, дощок. У зв'язку з цим система розселення характеризувалася розкиданістю і низькою щільністю забудови. Ремісники селилися окремими родинами, резервуючи територію для господарських споруд і розширення промислу.

У першій половині XVIII ст. інтенсивніше починають забудовувати передмістя, що оточували фортецю. Розпланування передмість дещо відрізнялося від розпланування міського центру. Воно було порядковим, але нерегулярним, з великими розмірами кварталів. Вулиці трасувались вільніше, їх напрямки визначалися рельєфом, водними басейнами, розташуванням фортечних брам, напрямками головних шляхів. Розпланувальна структура формувалась уздовж головних шляхів на Київ, Чернігів, Москву, Конотоп, Путивль. Так, зокрема, основу розпланування Веригина складав тризуб вулиць – старих шляхів на Київ, Чернігів, Конотоп, які розходилися від греблі через р.Есмань навпроти Київської брами. Біля їх розвилки утворився величезний, прямокутний у плані Ярмарковий майдан.

Архітектурні домінанти на передмістях ставили з таким розрахунком, щоб кожна частина міста мала свою висотну споруду, яку було б добре видно звідусіль. Орієнтувалися вулиці на вертикалі церковних будівель, але оскільки вуличні траси були криволінійними, то на різних ділянках одна й та ж вулиця орієнтувалася на різні храми. Це створювало різноманітну і взаємопов'язану картину, в якій провідну роль відігравали громадські й церковні будівлі.

Забудова передмість була садибною, майже сільською за характером. На периферії всередину багатьох кварталів заходили озерця, затоки, гаї, так що місто не протиставлялось навколишній природі, а поступово розчинялося в ній.

Старі плани Глухова показують нам і місця розташування промислових зон. По берегах річок бачимо водяні млини, сукновальні, заводи з виробництва вапна тощо. Кузні розташовували за межами міста, уздовж шляхів на Київ (Веригин) і Москву (Білополівка).

Ще на початку XVIII ст. центр міста здавався гетьманським родинам малопридатним для спокійного проживання, тому гетьманша Анастасія Скоропадська спорудила собі заміську резиденцію на Білополівці. Там же 1733 р. старий гетьман Д.Апостол освятив свої нові будинки. Тут він і помер наступного року. Відомо також про існування ще одного будинку Скоропадських – на Веригині. "Вихід за місто" правлячої еліти тривав і після страшної пожежі 1748 р., коли центр міста вигорів дотла.

Ця пожежа ознаменувала новий етап у містобудуванні Лівобережної України. Після неї розпочалася реконструкція Глухова на засадах регулярності, що розтяглася більш ніж на півстоліття. Ще 1746 р. інженер–підполковник Д.Дебоскет опрацював проект реконструкції укріплень Глухова. Пожежа уможливила реалізацію цього досить радикального проекту. Протягом 1748–1749 рр. конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі необхідні елементи "правильної" фортифікації – валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис. У червні 1748 р. з Києва викликали інженерного корпусу мінера Ю.Наумова, котрий 1749 р. спорудив нові дерев'яні брами з мостами через рів – Київську, Московську і Путивльську.

Одразу після пожежі постала проблема внесення коректив у розпланування Глухова. Адже до пожежі Московська вулиця була непрямолінійною і мала ширину лише 5 метрів, а інші вулиці – 3 метри. Генеральна військова канцелярія (уряд Гетьманщини) запропонувала розширити Московську вулицю майже до 9 метрів, інші вулиці – до 5,6 метра. Уздовж фортечного валу планувалося прокласти проїзд завширшки 3,5 м. Проте Сенат Російської імперії наказав розширити головні вулиці міста до 17 метрів, інші – до 10,5 метра, причому вести нову забудову "прямолинейно, не выдаваясь за линии". Для реалізації цих настанов Сенат відрядив з Москви до Глухова ґезеля архітектури (тобто архітекторського помічника) І.Мергасова. Йому довелося витримати тяжку боротьбу з українською владою. Предметом тої боротьби стали нові засади містобудування. Зберігся проект перепланування Глухова, підписаний І.Мергасовим. На ньому позначено те, що лишилося після пожежі: лінію укріплень, кілька мурованих споруд, у т.ч. й розпочаті будівництвом Троїцький собор і архів, мережу старих вулиць і запропоновану І.Мергасовим нову прямолінійну трасу Московської вулиці. План Глухова, складений 1750 р. обер–квартирмейстером Магнусом фон Ренне, показує, що І.Мергасову вдалося тільки "розрегулювати" Московську вулицю і дещо впорядкувати забудову центральних кварталів. Решта ж обивателів "не в силе указов сами собою построились, то есть нерегулярно, нелинейно" – як скаржився І.Мергасов у Петербург.

Проблему гетьманської резиденції 1749 р. розв'язали кардинально – вирішили будувати її на новому місці, в передмісті Веригині. Проект дерев'яного палацу розробив 1749 р. архітектор А.Квасов. Зразком для гетьманського палацу в Глухові слугував палац у с.Перові під Москвою, запроектований архітектором В.Растреллі. Ставши гетьманом у 1750 р.,

К.Розумовський навіть створив для керівництва будівництвом новий, доти небувалий адміністративний орган – "Экспедицию глуховского и батуринского строения".

Пізніше, після відставки гетьмана К.Розумовського, новий правитель – генерал–губернатор граф П.Румянцев–Задунайський розпочав будувати на Веригині свою резиденцію – палац із регулярним парком. Він так само, як і палац К.Розумовського, не зберігся.

З діяльністю П.Румянцева пов'язана найбільша розбудова Глухова, що тривала протягом 1765–1781 рр. під керівництвом архітектора А.Квасова. Вона ознаменувалася спорудженням двох головних будівель міста: Троїцького собору з дзвіницею та Малоросійської колегії. Мурований хрещато–баневий, тринавовий, трибанний собор з високою дзвіницею будувався дуже довго – з 1720 до 1808 рр. Він став найважливішою містобудівною домінантою Глухова (не зберігся).

Малоросійську колегію розпочали будувати у самому центрі міста, на вул.Московській поблизу однойменної брами, яку на той час (як і Київську) збудували мурованою. Завершили будівництво цієї найкрупнішої в Україні урядової будівлі 1774 р. Але опоряджувальні роботи тривали до 1782 р. під керівництвом Ф.Савича, учня А.Квасова. Корпус колегії був двоповерховим, П–подібним у плані, з триповерховим центральним ризалітом. Довжина чільного фасаду сягала 142 м. Оскільки будинок призначався для службової резиденції генерал–губернатора і різних державних установ – Генерального суду, Генеральної малоросійської рахункової комісії, Канцелярії малоросійського скарбу, Суду земського, Глухівського комісарства і архіву, то загальна розпланувальна структура його була секційною – на кожну установу по одній секції. Секції розділяли наскрізні аркові проїзди. Розпланування кожної секції було коридорним з двобічним розташуванням приміщень. В архітектурі цієї будівлі відбився вплив раннього класицизму. За своїми стильовими ознаками вона була проміжною ланкою між бароко і класицизмом.

Спорудження Малоросійської колегії дало змогу А.Квасову впорядкувати розпланування середмістя. Причілковий фасад колегії, виходячи на східний фронт головного майдану міста, зробив його просторову структуру значно логічнішою і регулярнішою. Однак, незважаючи на такий значний розмах державного і приватного мурованого будівництва, Малоросійська колегія, яка привнесла в інтер'єр Глухова новий, справді столичний європейський масштаб, не отримала належної підтримки у вигляді співмірних їй споруд. Тож задум архітектора щодо крупномасштабної реконструкції столичного центру лишився, в кінцевому підсумку, нереалізованим.

У перебігу реконструктивних заходів другої половини XVIII ст. більшість давніших визначних будівель зберегли своє провідне значення: муровані храми після пожежі 1748 р. відремонтовано, на місці погорілих дерев'яних зведено муровані: 1765 р. – Спасо–Преображенську церкву, 1767 р. – Вознесенську на міському кладовищі, 1769 р. – Різдва Богородиці на Веригині. Зберігалися й дерев'яні храми, які в структурі й композиції міста відігравали другорядну роль: Захаріївська на Ярмарковому майдані й Всіхсвятська на цвинтарі в правобережній частині міста. Парафіяльні дерев'яні й муровані церкви передмість теж зберегли свою містобудівну роль. На Білопольському форштадті парафіяльну Святодухівську церкву було поставлено над яром, прямо навпроти фортечної Білопольської брами. Вона потрапила на одну композиційну вісь із Троїцьким собором і Миколаївською церквою. Ця композиційна вісь, що проходила з півночі на південь уздовж Путивльської вулиці, була другорядною, а головну, паралельну вулиці Московській, фіксували Спасо–Преображенська церква, Миколаївська церква, дівочий монастир, Київська брама і церква Різдва Богородиці на Веригині. При будівництві нових храмів чи просто значних будівель їх, як правило, ставили з невеликим відступом від згаданих композиційних вісей, щоб споруди не затуляли одна одну. В результаті утворилася складна, багатопланова, мистецьки довершена композиція міста, в якій були втілені основні засади національного містобудування.

Нищівного удару Глухову завдала адміністративна реформа 27 жовтня 1781 р., за якою в тодішній Малоросії вводились загальноімперські форми управління і судівництва. Глухів утратив столичний статус, перетворившись 1782 р. на рядове повітове містечко Новгород–Сіверського намісництва. Справу довершила катастрофічна пожежа 7 серпня 1784 р., яка знищила всю дерев'яну забудову і пошкодила мурован. Провідні будівлі міста після цього не відновлювались, більше того – було кілька розпоряджень імперської влади про розбирання їх на цеглу. Так загинули Михайлівська церква, Малоросійська колегія, ансамбль дівочого монастиря. Причини цих дій імперського уряду лежали не в господарській сфері, а в суто політичній: адже всі муровані споруди, пошкоджені пожежею, можна було відремонтувати, як це неодноразово робилося і в Глухові, і в інших містах України. Натомість імператриці Катерині II та її наступникам необхідно було знищити імпозантний архітектурний ансамбль колишньої гетьманської столиці як наочне, матеріалізоване нагадування про колишній автономний статус України.

Втрата архітектурних домінант супроводжувалася зламом історично сформованої розпланувальної мережі: згідно з проектом перепланування, затвердженим 1802 р., все місто отримувало перехресно–рядове розпланування з квадратними в плані кварталами 50 х 50 м у центрі і 200 х 200 м на периферії. На відміну від перепланувань Глухова доби Гетьманщини, здійснених під керівництвом архітектора А.Квасова, у 1802 р. нові вулиці проріза-

лися через сформовану забудову буквально "по живому", що викликало цілком зрозумілий опір населення. У результаті таких адміністративно–поліційних заходів у Глухові була реалізована ортогональна розпланувальна мережа, основою якої став хрест головних вулиць Московської і Шостенської, що проходять у меридіональному й широтному напрямках. Деякі з нових вулиць пролягли по трасах старих (вул. Путивльська). На передмістях зі складною топографією (Білополівка, Красна Гірка) реконструкцію вуличної мережі не реалізовано. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 р. за розпорядженням генерал–губернатора Малоросії князя О.Куракіна. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа шириною 90 м. Унаслідок ліквідації високих фортечних валів забудова середмістя розкрилася в навколишній простір. Зникла візуальна й просторова ізоляція різних частин міста. У правобережній половині Глухова (Веригин, Синявка) перепланування взагалі не проводилось і там досьогодні збереглася розпланувальна мережа доби Гетьманщини.

А ось що побачив Тарас Шевченко в Глухові середини XIX століття: "...улицы были почти сухи и я пошел шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского (...)

Но где же эта площадь? Где этот дворец? Где коллегия с своим кровожадным чудовищем — тайною канцеляриею? Где все это? И следу не осталось! Странно! А все это так недавно, так свежо! Сто лет каких–нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком.

Благовест к обедне прервал мои невеселые вопросы, и я, перекестяся, пошел в Николаевскую церковь, один–единственный памятник времен минувших".

Цей вирок нашого великого поета не слід сприймати надто буквально: йому прикро було з того, що він не побачив зримих слідів колишньої столичної величі. Проте серед повітових міст Чернігівщини у XIX ст. Глухів був найкращим, про що неодноразово писали сучасники. З початку XIX ст. збереглася типологічно унікальна будівля дворянського зібрання по вул.Леніна (Шостенській), збудована в 1811 р. у класицистичних архітектурних формах. В обсягах домінує кубічний двосвітний бальний зал з оркестровим балконом, довкола якого групуються всі інші понижені приміщення. А з 1840–х рр. у місті почали з'являтися нові домінанти: багатоярусна класицистична дзвіниця біля Спасо–Преображенської церкви, що стала головною домінантою Торгового майдану, та синагога на Московській вулиці (1867 р.). Близько 1856 р. за типовим проектом архітектора А.Захарова, присланим із Петербурга, споруджено мурований повітовий тюремний острог на тому місці, де стояла глухівська тюрма ще з кінця XVII ст. Комплекс складається з двох двоповерхових корпусів у лапідарних класицистичних формах і на сьогодні є рідкісним в Україні збереженим архітектурним комплексом повітового острогу середини XIX ст.

Реформа 1861 р. дала поштовх розвитку Глухова. Поміщики з довколишніх маєтків переселяються до міста, будують собі 1–2–поверхові будинки, виконані у формах пізнього провінційного класицизму та в різних "історичних стилях" — переважно, в стилістиці італійського ренесансу. Район, забудований поміщицькими особняками, виник на схід від колишньої фортеці, а на південь від неї виникла Солдатська слобода. У цій забудові простежується також і місцевий так званий цегляний стиль з широким застосуванням імітацій деталей (карнизи, наличники) збережених на той час архітектурних пам'яток кінця XVII — першої половини XVIII ст. Улюбленим мотивом декоративного оформлення вікон житлових будинків були ордерні наличники з бароковими розірваними сандриками, зразком для яких послужили наличники Миколаївської церкви. Поміщицькі садибні будинки виходили на червоні лінії вулиць, а служби містилися в глибині двору. Найхарактернішим зразком крупної міської поміщицької садиби є садиба М.Неплюєва по вул.Радянській, 37, а купецької садиби — будинок купця Г.Біловського 1855 р. по пров.Радянському, 7. У 1870–х — 1880–х рр. на центральних вулицях будують ще більші особняки А.Терещенко (1866 р., вул.Леніна, 47), поміщик Лютий (вул.Радянська, 34) в еклектичних архітектурних формах з класицистичними та неоренесансними деталями. Уся рядова забудова в середмісті була пересічно двоповерховою. Будинки ставилися по червоних лініях із дотриманням протипожежних розривів. Великі розміри кварталів дозволяли влаштувати при кожному будинку сад і город. Чимало поміщицьких, купецьких і міщанських будинків збереглися донині. Зазвичай у них мурований підвал, цоколь, або перший поверх; вищерозташований поверх найчастіше дерев'яний. Фасади тинькувалися і фарбувалися кольорами теплих відтінків (вохра жовта, вохра червона). Деталі й членування (карнизи, пілястри й лопатки, наличники, сандрики) білилися. Поширеним елементом були різноманітні ґанки і галерейки. Багато житлових будинків мали торгівельні й складські приміщення у цокольних та перших поверхах.

З 1870–х рр. завдяки розвитку в околицях Глухова цукрової промисловості та меценатству родини цукрозаводчиків Терещенків місто починає забудовуватися капітальними громадськими будинками, у першу чергу — будівлями навчальних закладів: учительського інституту, збудованого 1874 р. за проектом київського архітектора П.Шлейфера (вул.Радянська, 24), чоловічої гімназії з пансіоном (1898 р.), жіночої гімназії (1896 р., вул.Возне-

сенська, 15), Федорівського трикласного міського училища 1903 р. (вул.Радянська, 39) та ремісничого училища ім. М.Терещенка, збудованого за проектом київського архітектора М.Ракінта в 1899–1904 рр. (вул.Леніна, 70). Архітектура більшості з цих будівель тяжіє до класицизму (окрім пансіона чоловічої гімназії, вирішеного в стилістиці англійської неоготики) — фасадні площини цоколів і перших поверхів рустовані, фасади членують пілястри й півколони. У 1880 р. за проектом київського міського архітектора В.Ніколаєва збудовано комплекс земської лікарні з кількох дерев'яних павільйонів на цегляних цокольних поверхах. Ці унікальні споруди збереглися і становлять непересічну історико–архітектурну цінність. У 1912–1914 рр. на місці знищеної Малоросійської колегії збудовано дво– триповерховий будинок повітового і міського земства, що займав цілий квартал. Це одна з найзначніших будівель міста, з яскравою стилістикою, в якій переважають риси модерну й необароко. На фасадах — багатий скульптурний декор. На одному із фронтонів зберігся старовинний герб Глухова. Загалом, архітектурний образ будинку земства є явною ремінісценцією архітектури Другої малоросійської колегії 1770–х рр.

Архітектурне середовище середмістя набуло більш імпозантних рис після зведення у 1884–1993 рр. за проектом петербурзького академіка архітектури А.Гуна коштом братів Федора й Миколи Терещенків нової Трьох–Анастасіївської церкви. Кубічний хрещато–баневий п'ятиверхий храм у російсько–візантійських архітектурних формах став потужною архітектурною домінантою, що збагатила панораму й силует міста.

Новий етап архітектурно–просторового розвитку міста настав після перемоги большевицького режиму на початку 1920–х рр. Цей етап пов'язаний із деградацією ландшафтної та об'ємно–просторової структури міста, втратою багатьох його ціннісних характеристик. У 1930–х рр. знищено дзвіниці Троїцького собору й Спасо–Преображенської церкви, храми на Веригині, Усівці й Білополівці. Тоді ж ліквідовано греблю на р.Есмані й спущено головний міський став — Черничу Греблю, що завдало шкоди композиційному устрою міста. У 1941 р. знищено єврейську синагогу, в 1963 р. — Троїцький собор. Здобутком цієї доби стала лише монолітна залізобетонна вежа міського водогону, споруджена 1929 р. за проектом інженера Розанова неподалік Трьох–Анастасіївської церкви. Водонакопичувальний бак увінчала силуетно виразна багатоярусна надбудова з фігурним шпилем. Ця визначна, як для Глухова, інженерна споруда з виразним і динамічним силуетом, поставлена у найвищій точці міста, прикрасила його і навіть дещо компенсувала втрати висотних домінант у силуеті міста.

Якщо до 1960–х рр. у Глухові руйнували тільки окремі "ідеологічно ворожі" споруди — церкви та дзвіниці, то з 1970–х рр. розпочалося руйнування рядової історичної забудови, а також, що найгірше, будівництво великих житлових будинків у історичному середмісті. У 1950–х рр. спорудили будівлі районного комітету комуністичної партії та "будинку культури" у формах сталінського неокласицизму. У 1970–х рр. звели будинок побуту, пошту, універмаг в уніфікованих космополітичних формах. Їхні невеликі об'єми ще не могли спотворити архітектурне обличчя міста. Але коли 5–поверхова житлова й адміністративна забудова влізла на підмурки знищених Троїцького собору та дзвіниці, на Миколаївський і соборний цвинтарі, на старовинні садиби — на місця, де жили і були поховані видатні діячі доби Гетьманщини (Марковичі, Оболонські, Безбородьки, Ханенки та інші) — тоді мистецьки вибудувана архітектурна композиція міста виявилася значною мірою знеціненою. Багатосекційні 5–поверхові житлові будинки обступили зусібіч Миколаївську церкву так, що тепер головний храм гетьманської столиці опинився не посеред Радної площі, як колись, а у дворі цих житлових будинків. Тим самим порушено масштабність історично сформованого архітектурного середовища, співвідношення відкритих і закритих просторів, співвідношення між шириною вулиць і висотою фланкуючих будівель. Тож колись затишні вулички Глухова нині на деяких ділянках виглядають кам'яними коридорами. Ті ж самі будинки ізолювали головну площу міста від його головної вулиці (Києво–Московської, нині — Радянська), а композиційного зв'язку цієї вулиці з майданом дотримувалися всі архітектори, котрі працювали в Глухові до початку XX ст.

Нігілістичні тенденції в царині містобудівного проектування привели до того, що в генеральному плані міста та проекті детального планування центру, розроблених інститутом КиївНДІПмістобудування 1973 р., цілком проігнорована історична значимість Глухова, його природні особливості й історико–культурний потенціал. Приміром, по трасі історичної вулиці Валової планувалося зробити загальноміську транспортну магістраль з розв'язкою на місці Київської фортечної брами. Окрім цієї визначної пам'ятки, пропонувалося знищити ще й учительський інститут з чоловічою гімназією. Зрозуміло, що й уся рядова історична забудова Глухова пішла би під ніж бульдозера у разі здійснення цього плану, згідно з яким місто розвивалося до 1990–х рр. Щоби стримати ці нігілістичні тенденції автор цієї монографії спільно з архітектором Володимиром Ленченком у 1984 р. опрацював історико–архітектурний опорний план Глухова та проект зон охорони пам'яток. При цьому нашими дослідженнями було виявлено ще 7 пам'яток архітектури, 4 пам'ятки історії (додатково до тих, які вже перебували на державному обліку), кілька десятків значних історичних будівель та споруд традиційної забудови.

Руйнування і забуття Глухова за доби радянської влади було настільки тотальним, що навіть у фахівців створилося помилкове враження, що від цього міста, як і від інших гетьманських столиць (Чигирин, Батурин), лишилися тільки назви. Проте насправді архітектурно–містобудівна спадщина Глухова доби Гетьманщини частково збереглася, була виявлена і спопуляризована нашими дослідженнями й публікаціями, що дало підстави для урядового рішення 1992 р. про святкування 1000–ліття Глухова.

Зараз ми знаємо, що місто в цілому зберегло історичне розпланування XVII – початку XIX ст. Найцінніша в історико–архітектурному плані забудова зосереджена в межах колишньої фортеці і поблизу неї. На периферії середмістя є окремі пам'ятки архітектури. Відтак визначені: заповідна територія у центрі, зони регулювання забудови, де висота будівель обмежується двома–трьома поверхами, та зона охоронюваного ландшафту в заплаві р.Есмані, що є особливо цінною видовою зоною з високим природно–рекреаційним потенціалом.

У ситуації, яка склалася в українському містобудуванні в добу незалежності, особливої уваги заслуговують практичні спроби подолати ентропію історичних містобудівних утворень. Така спроба була досить успішно здійснена в Глухові за участю автора цієї книги. Робота, що називалася "Реабілітація історико–архітектурного середовища міста Глухова Сумської області", отримала Державну премію України в галузі архітектури 1998 року. У своїй праці авторський колектив виходив з того, що хоч зараз Глухів і є містом обласного підпорядкування з населенням 30 тис.чол., що відноситься до типу малих історичних міст, проте упродовж XVIII ст. він був столицею України, резиденцією гетьманів і зберіг архітектурно–містобудівну спадщину доби Гетьманщини. Він є одним з найвизначніших історичних міст України, в якому збереглося понад 50 пам'яток нерухомої культурної спадщини національного значення, чимало нерухомих пам'яток місцевого значення, неповторний історичний ландшафт та цінна старовинна міська забудова.

Роботи з дослідження та виявлення архітектурно–містобудівної спадщини Глухова розпочалися 1984 р. У 1991–1992 рр. історико–архітектурний опорний план було скориговано, удосконалено проект зон охорони пам'яток, а також виконано Проект організації історико–архітектурного заповідника. Ці напрацювання В.Вечерського увійшли складовою частиною до Генерального плану міста, розробленого інститутом НДПІмістобудування (автор – архітектор Т.Каштанова). При цьому було виявлено і поставлено на державний облік ще понад 30 нових пам'яток містобудування, архітектури, історії, монументального мистецтва та археології. Вперше було проведено ретроспективний аналіз розвитку містобудівної структури протягом X–XX ст., аналіз наявної розпланувально–просторової структури історичного ареалу міста, виявлено і забезпечено охорону зон композиційно–видового впливу всіх пам'яток містобудування і архітектури. В цілому така єдина система заходів по малому історичному місту була виконана вперше у вітчизняній практиці.

Це дало підстави для підготовки урядового рішення про оголошення Глухова Державним історико–культурним заповідником. Заповідник було створено постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.94 р. Генеральний план міста затверджено в січні 1994 р. На цій основі протягом 1994–1997 рр. проведено комплекс практичних заходів щодо реставрації та реабілітації пам'яток, реконструкції та впорядження історичного центру міста, створення пам'ятних знаків і пам'ятників (серед них найзначнішим є парний пам'ятник славетним композиторам Д.Бортнянському і М.Березовському, основоположникам православної духовної музики, котрі є уродженцями Глухова), відтворення втрачених пам'яток (могила Ханенка), будівництва нових споруд за індивідуальними проектами (найзначнішою з них є Школа мистецтв ім. М.Березовського), створення сучасних інженерних мереж і транспортних комунікацій, оптимізації всієї міської інфраструктури та функціонального зонування міста (будівництво об'їзної автомагістралі, газифікація, каналізація, виведення в єдину промзону промислових підприємств, створення в історичному центрі пішохідної зони). Відтак нові будівлі й споруди зводяться в Глухові тільки за індивідуальними проектами, архітектурно–просторові й пластичні вирішення яких пов'язані з характером історичної забудови.

Завдяки цьому вдалося сформувати співмасштабне людині, історично осмислене, семантично наповнене гуманне архітектурне середовище центру малого міста. Це – єдиний в Україні приклад малого історичного міста, де послідовно реалізовано проект формування сучасного архітектурного середовища на основі реабілітації архітектурно–містобудівної спадщини.

Ця робота справила значний вплив на розгортання аналогічних заходів в інших містах, багатих на об'єкти містобудівної спадщини – в Охтирці, Полтаві, Сумах, Ромнах, Коломиї тощо. Роботи в цьому напрямку продовжуються: Урядом затверджена Комплексна програма збереження історичної забудови м. Глухова на період до 2005 року, розроблена тим же авторським колективом (постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.1998 № 1958); розробляється генеральний план розвитку Заповідника.

Опрацювання Генерального плану розвитку заповідника передбачалося ще урядовою постановою 1994 р. Проте тоді були виконані лише підготовчі роботи. Тільки 2001 р., після того, як цей заповідник, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 02.10.1998 № 1576, набув загальнодержавного статусу й став підпорядковуватися Держбуду України, виконання генплану потрапило до плану пріоритетних заходів Держбуду з забезпеченням відповідного фінансування.

Опрацювання генплану розпочав 2001 р. київський інститут НДПІмістобудування (Т.Каштанова за участю В.Грибана і В.Вечерського). Цей документ має дати відповіді на питання щодо стратегії подальшого розвитку не тільки самого заповідника, а й усього історичного міста.

Для цього вирішуються такі основні пам'яткоохоронні завдання:

1. Коригування історико–архітектурного опорного плану.

2. Коригування зон охорони пам'яток, а при потребі — меж території та зон охорони заповідника.

3. Визначення заходів з охорони, використання, реставрації, реабілітації, музеєфікації пам'яток заповідника, збереження традиційного характеру середивища (у тому числі етапності робіт, їх вартості й джерел фінансування).

4. Визначення меж і режимів використання історичного ареалу міста.

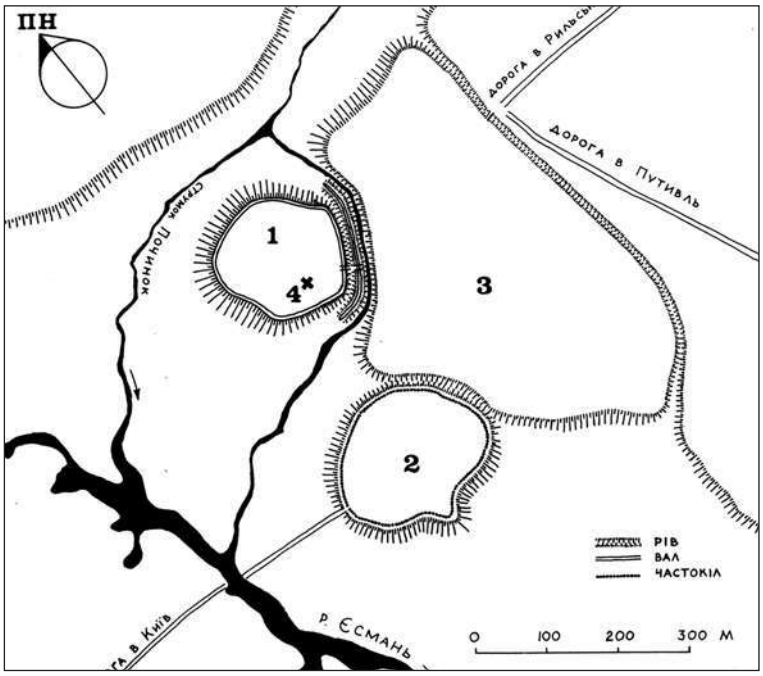
5. Експертиза щойно виявлених пам'яток культурної спадщини й підготовка матеріалів для занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

6. Коригування положення про заповідник.

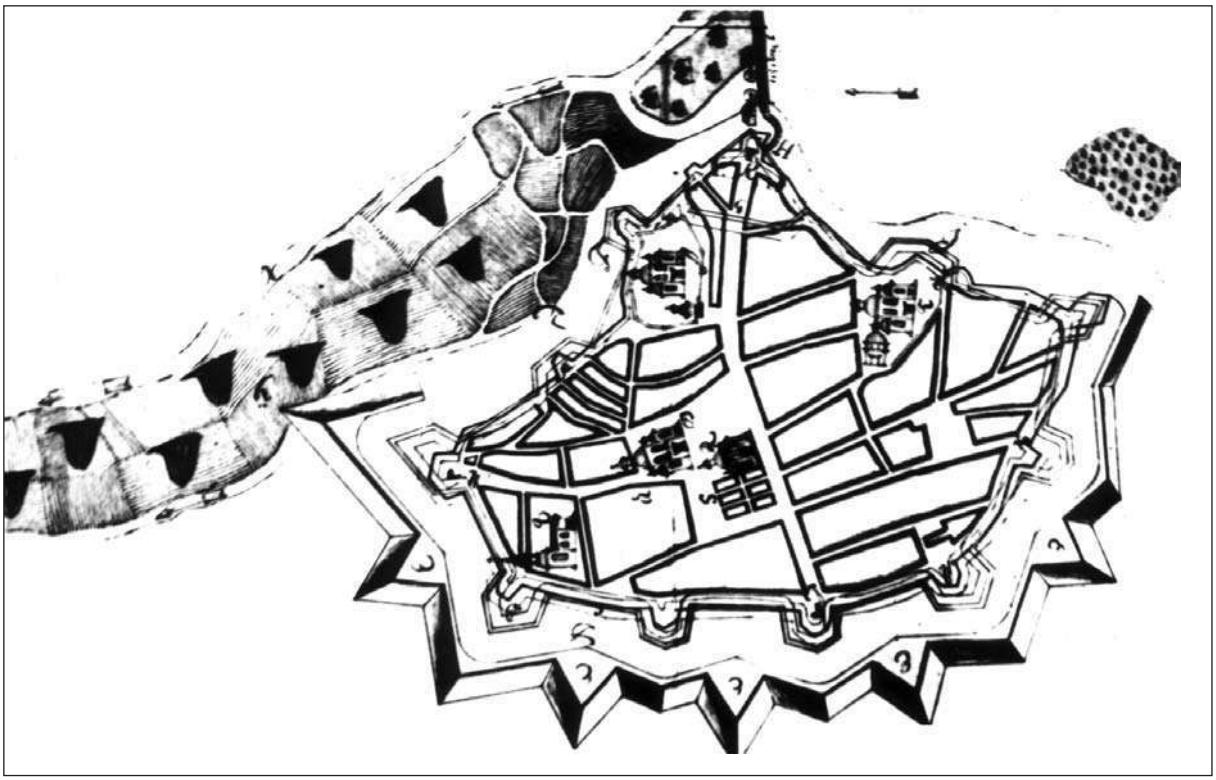
На сьогодні виконано перший етап цієї праці. Робота над генеральним планом показала, що на даному етапі межі й режими використання території заповідника та його зон охорони, затверджені Сумською обласною державною адміністрацією (розпорядження від 29.04.1994 р. № 134), змін не потребують. Вони ж обумовлюють і визначення історичного ареалу Глухова. Положення про заповідник, затверджене наказом Держбуду України від 19 жовтня 1998 р. № 235, буде скориговано на завершальному етапі роботи, коли Уряд, як це передбачено чинним законодавством, затведить Типові положення про заповідники.

І звичайно ж, завершена робота, перед її затвердженням, має пройти широке громадське обговорення в місті, області, на Науково–методичній раді Держбуду, на сесії міської ради тощо з метою максимального врахування думки громадськості щодо всіх аспектів подальшого розвитку як заповідника, так і міста в цілому. Але вже сьогодні зрозуміло, що подальший розвиток колишньої гетьманської столиці слід планувати з виділенням історико–містобудівного комплексу як провідного елемента.

Літ.: [26, 58, 85, 104, 112, 124, 128, 187, 193, 197, 198, 235, 243, 261, 265, 306–330].

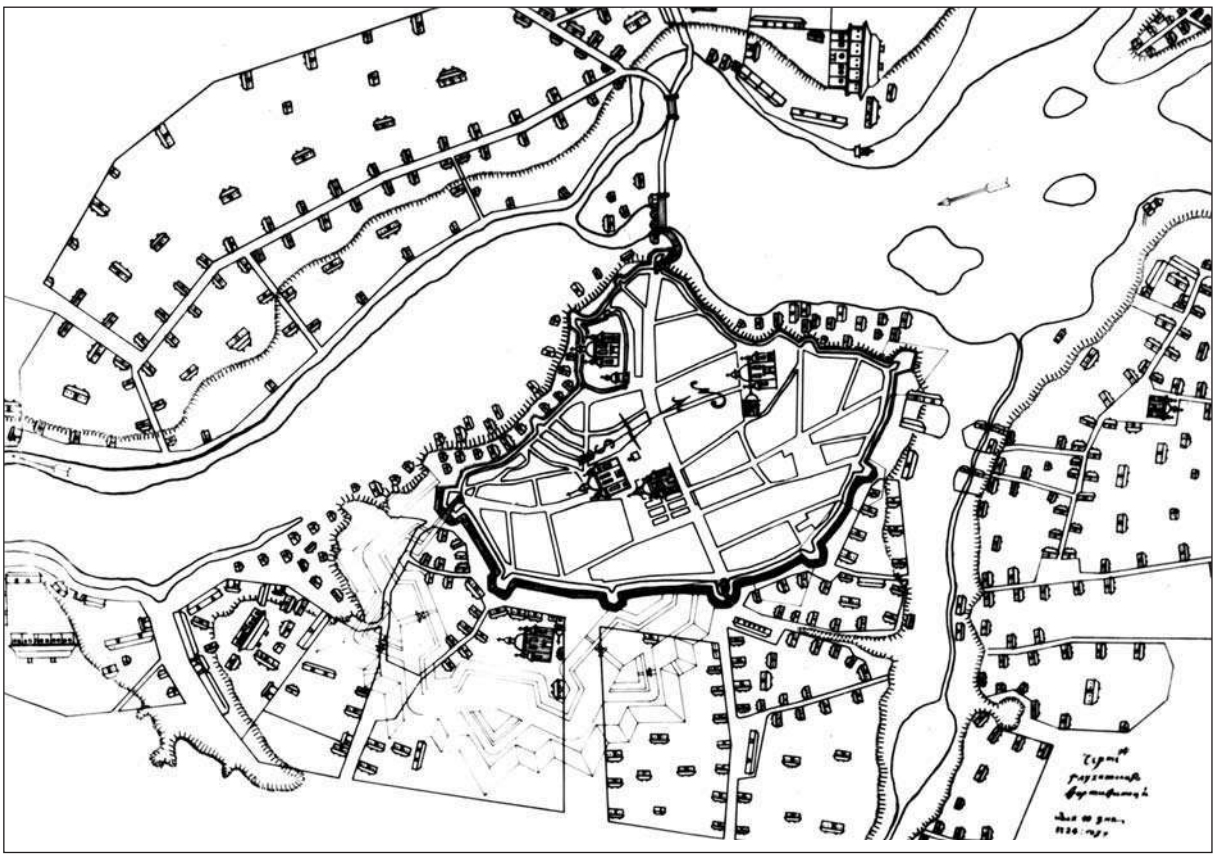


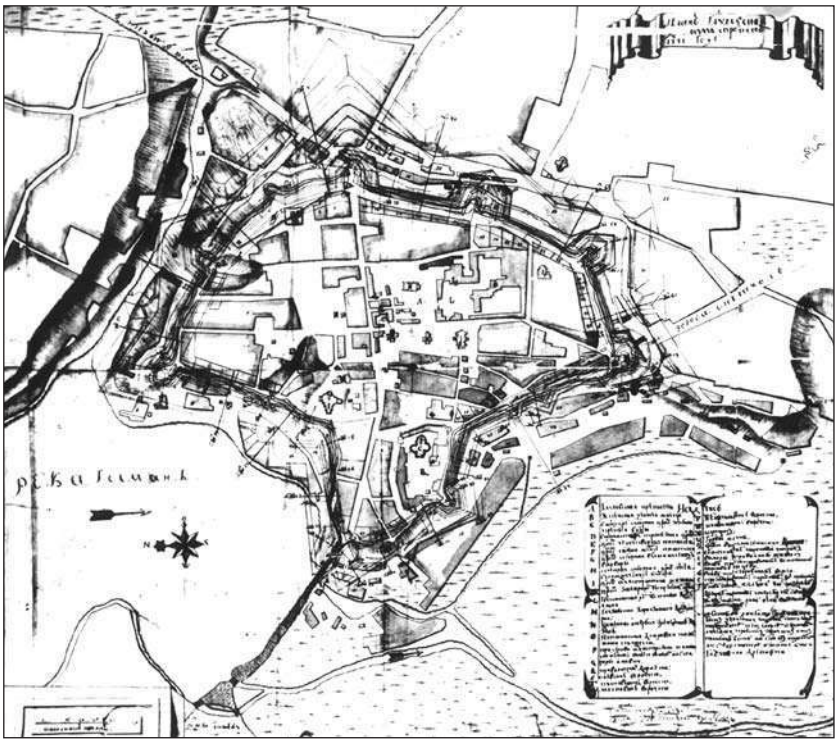
Структура Глухова у 1654 р. Реконструкція автора.
1 – замок;
2 – укріплений двір О.Пісочинського;
3 – слободи;
4 – Михайлівська церква



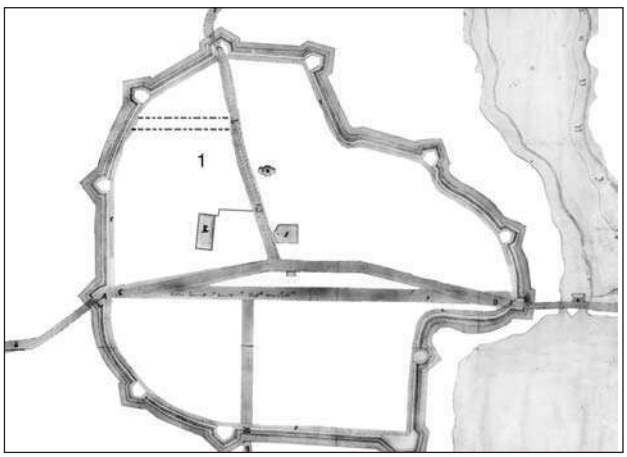
План центральної частини Глухова кондуктора Валлена 1724 р.

План Глухова кондуктора Валлена 1724 р.

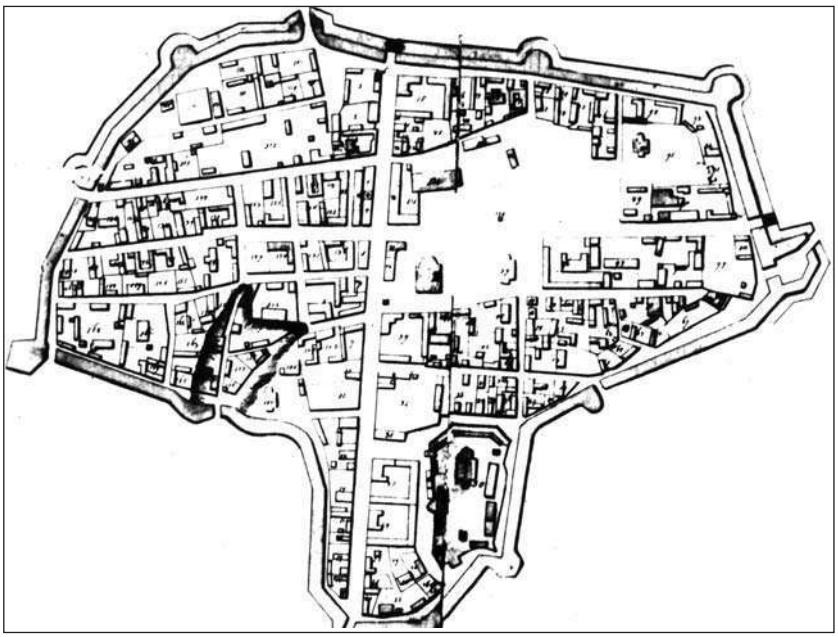




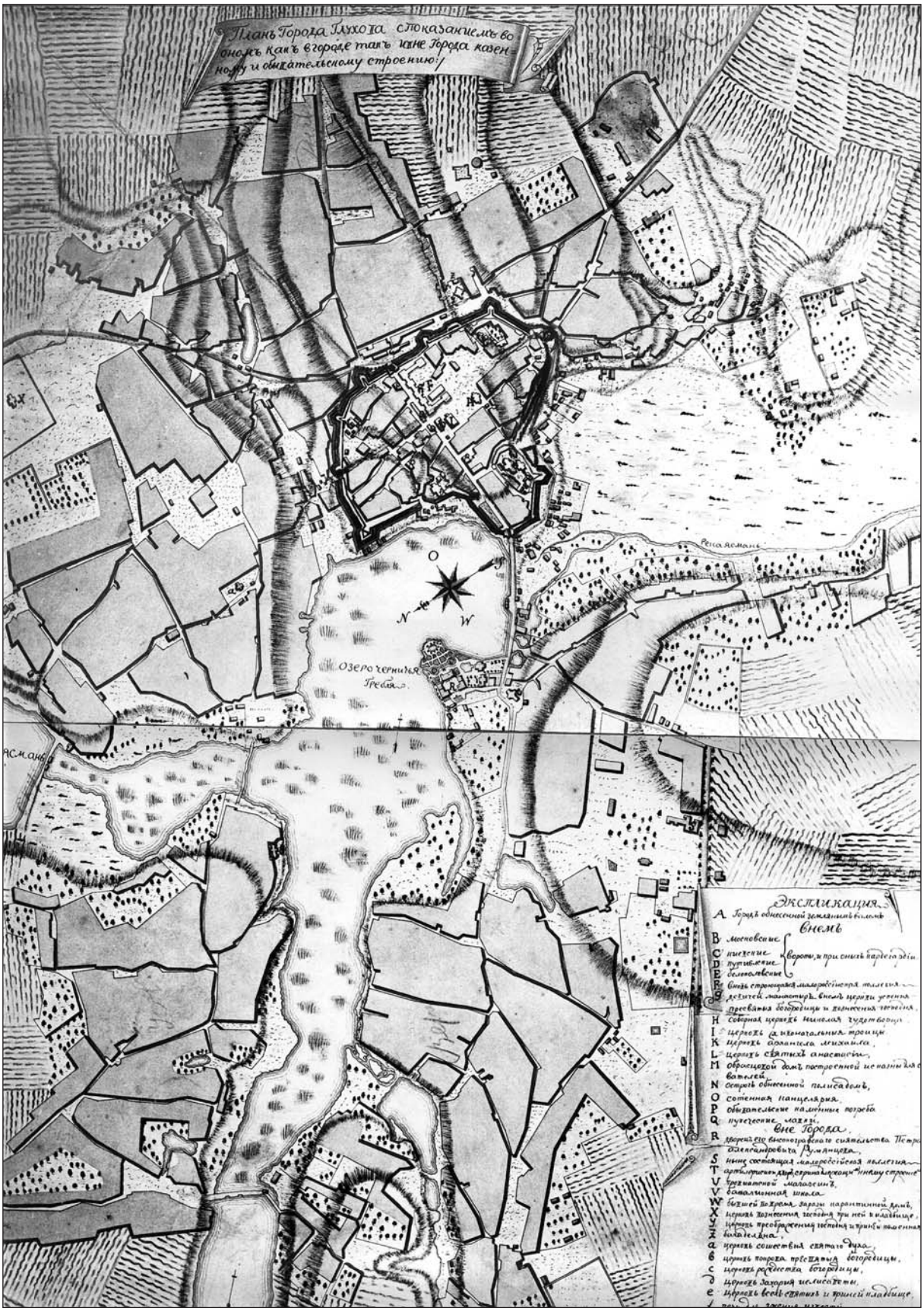
План Глухова 1746 р.



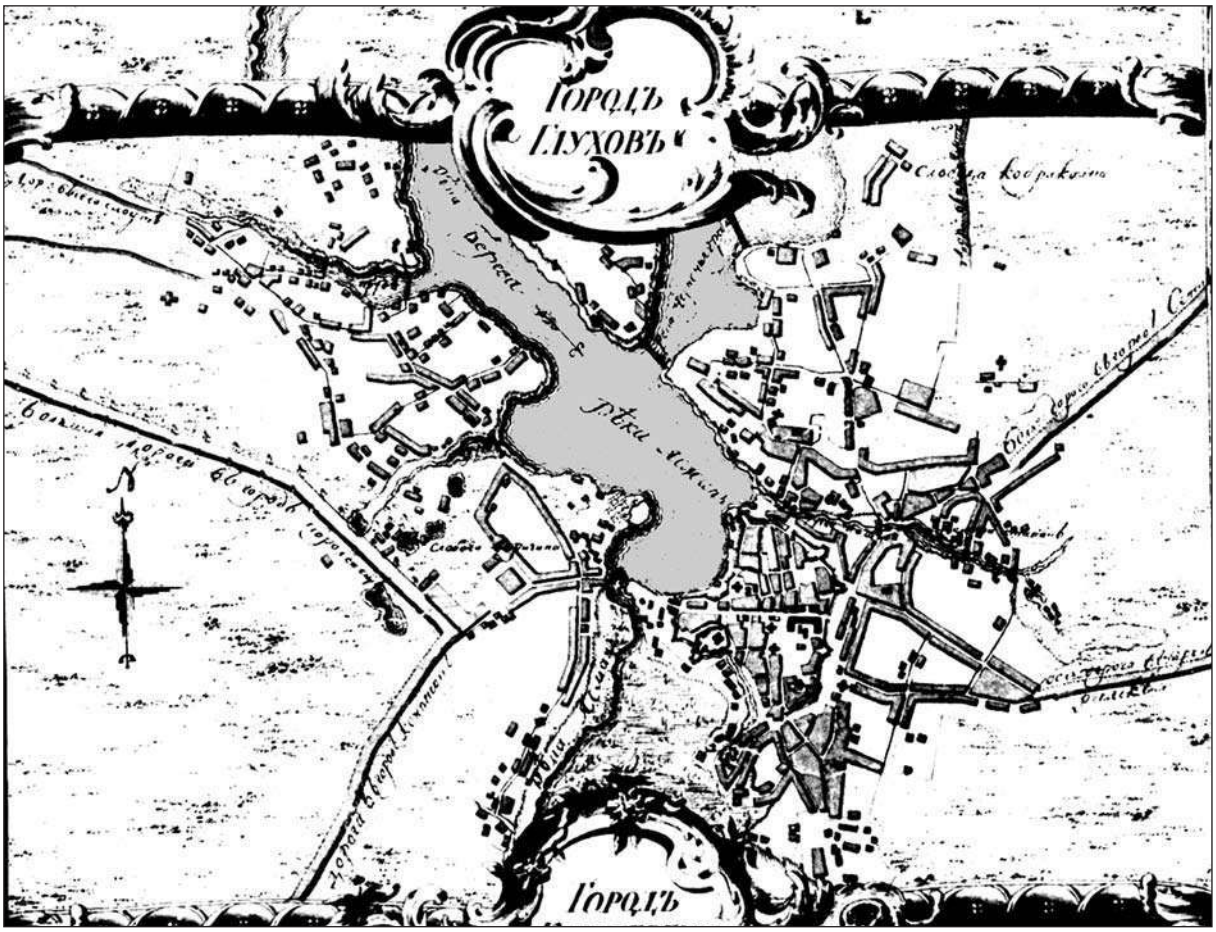
План центральної частини Глухова І.Мергасова після пожежі 1748 р.



План центральної частини Глухова обер-квартирмейстера Магнуса фон Ренне 1750 р.



План Глухова 1776 р.



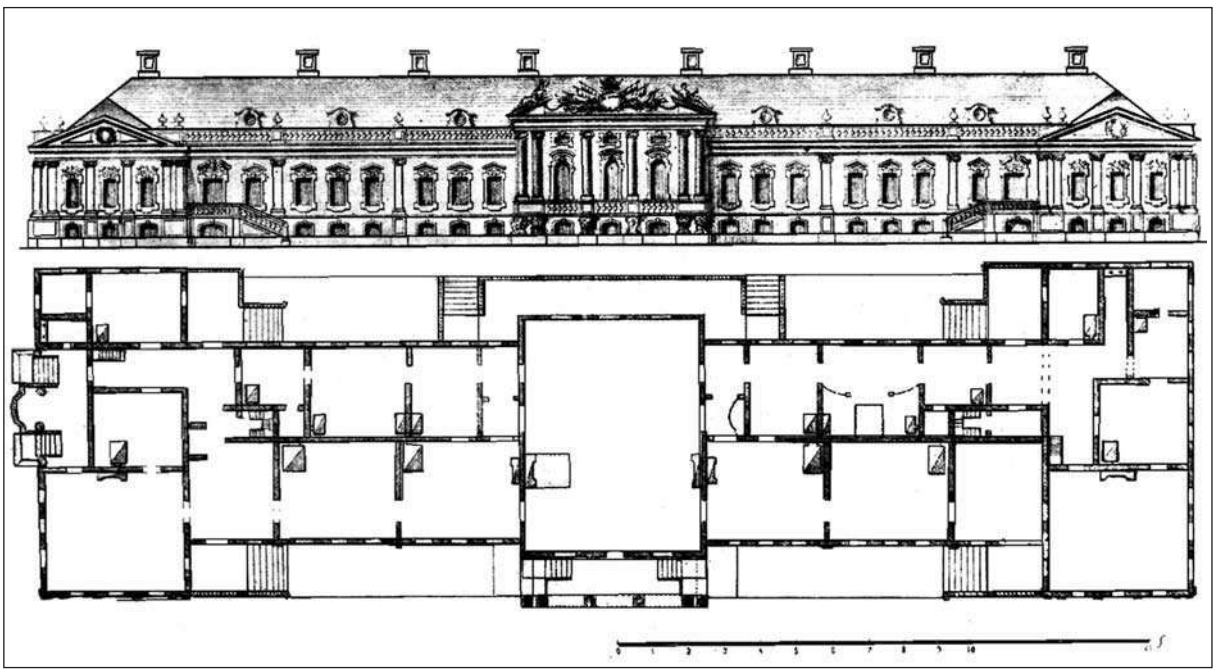
План Глухова 1784 р.

Збережений вал Глухівської фортеці XVII–XVIII ст. Фото автора



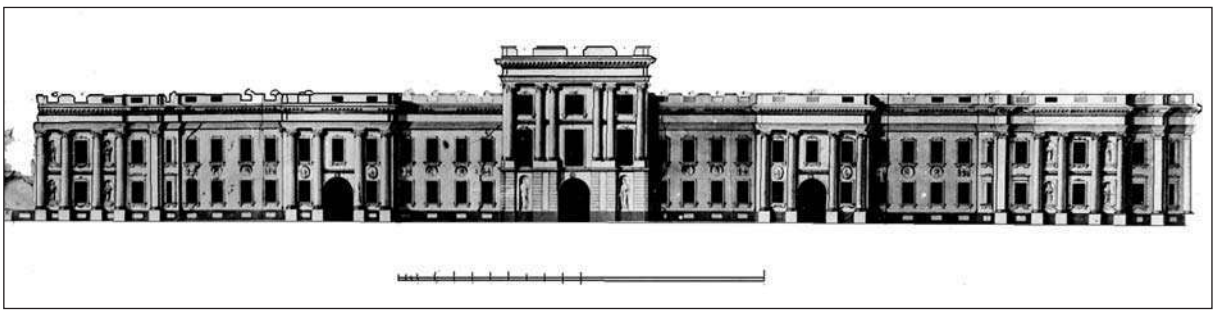


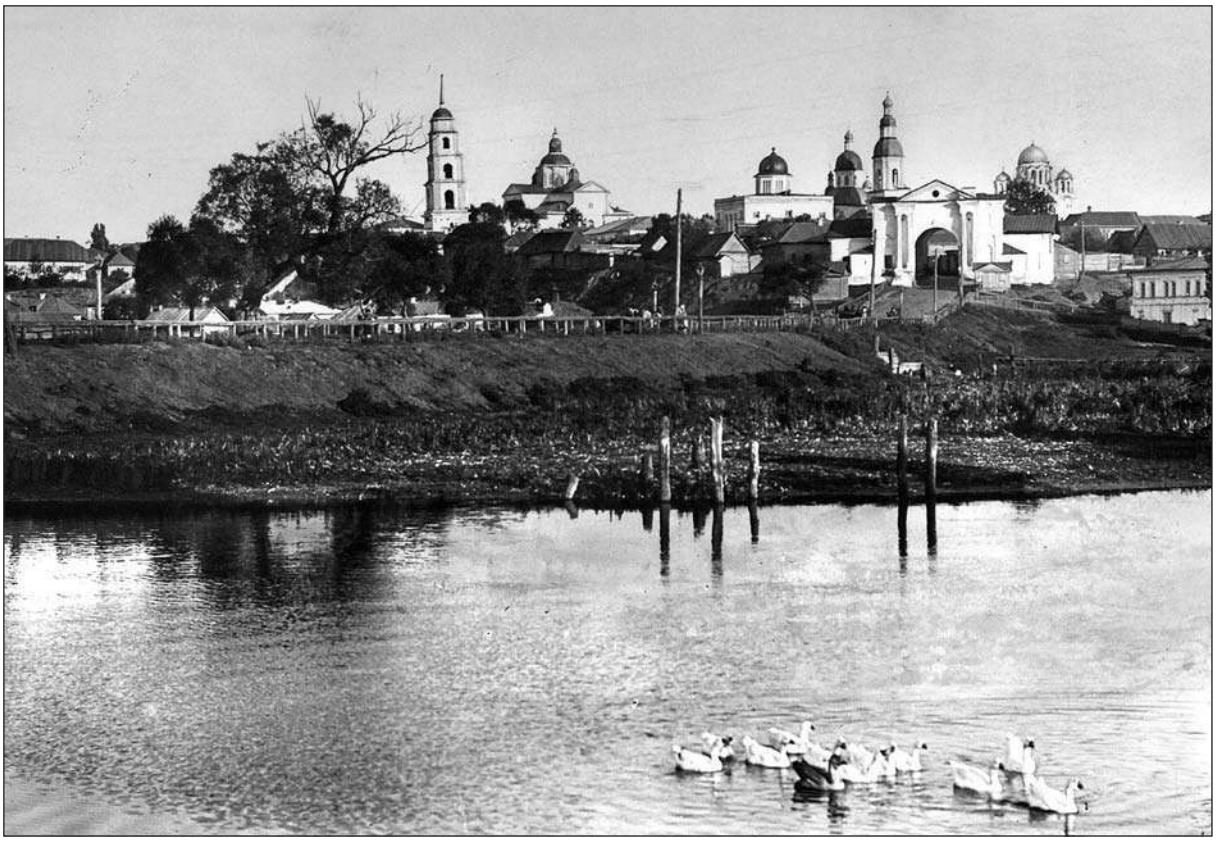
Київська брама Глухівської фортеці 1766–1769 рр.



Фасад і план палацу гетьмана К.Розумовського на Веригині 1750 р. За О.Лазаревським

Фасад Малоросійської колегії за кресленником кінця XVIII ст.





Панорама центру Глухова з-за р.Есмані. Фото кінця XIX ст.

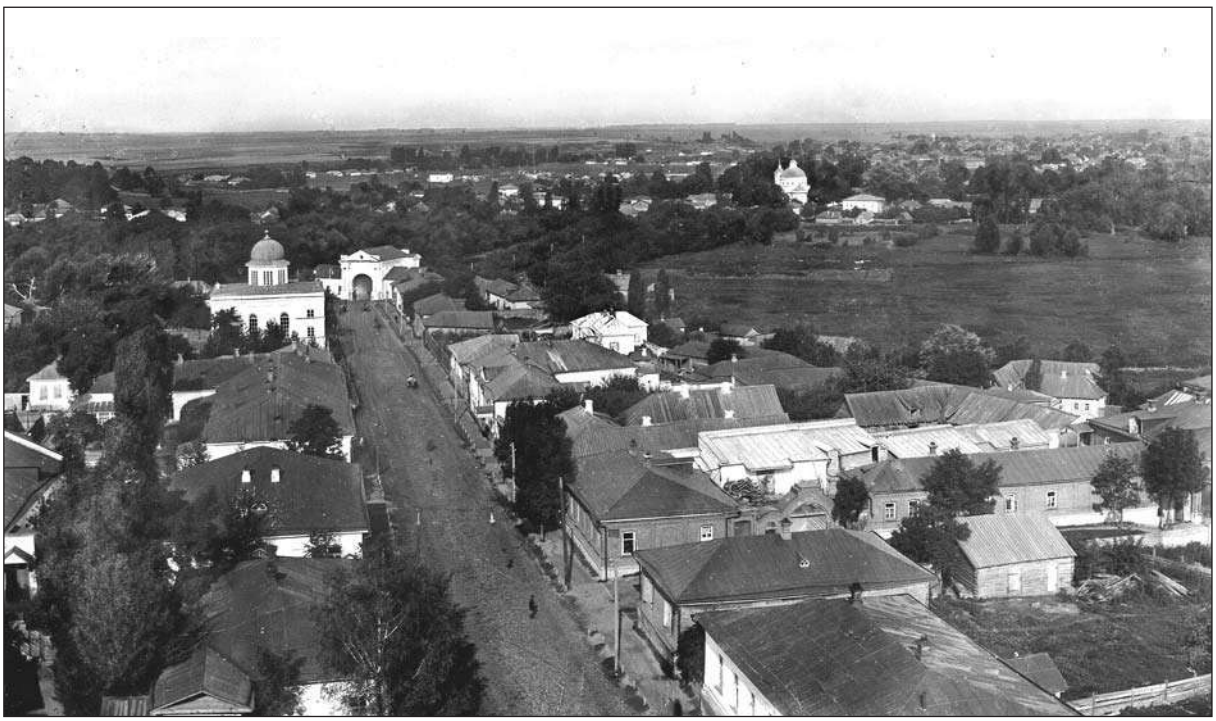
Центр Глухова з Миколаївською церквою, Троїцьким собором і дзвіницею. Вигляд з даху Трьох-Анастасіївської церкви. Фото початку XX ст.





Панорама центрального майдану Глухова зі Спасо-Преображенською та Трьох-Анастасіївською церквами. Вигляд з даху Троїцького собору. Фото початку XX ст.

Вулиця Києво-Московська. Вигляд із дзвіниці Троїцького собору в бік Веригина. Фото початку XX ст.





Вулиця Києво-Московська з дзвіницею Троїцького собору. Фото початку XX ст.



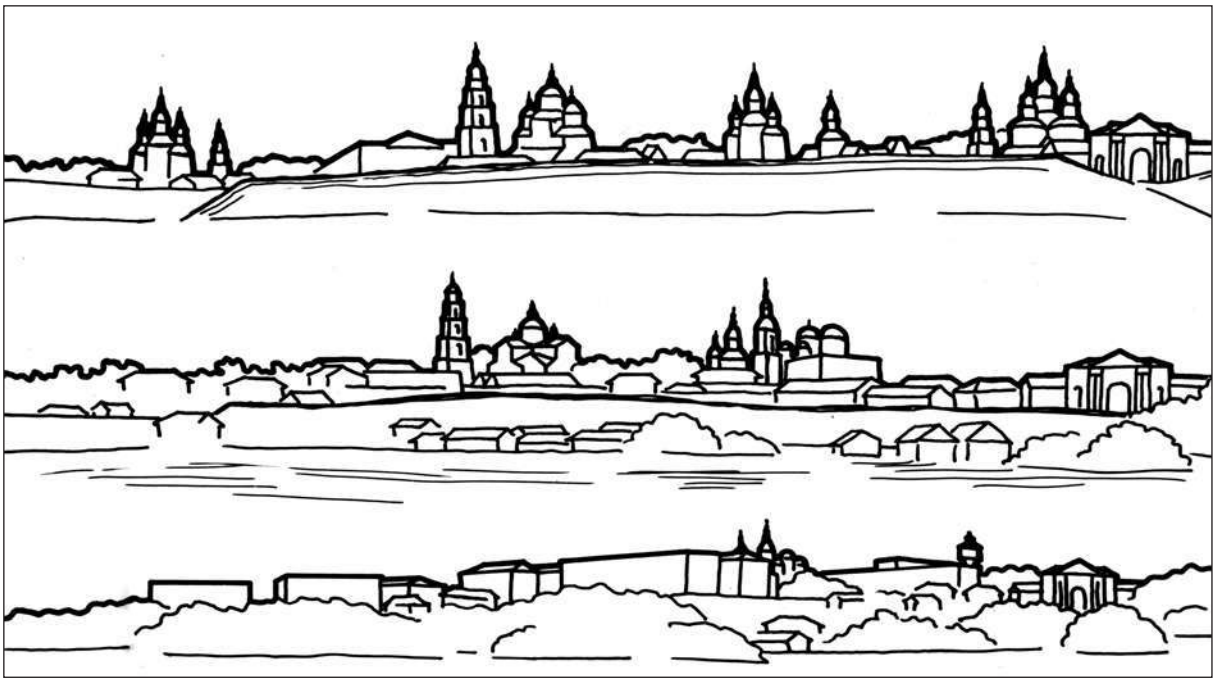
Троїцький собор з дзвіницею. Фото П.Лютого 1903 р.



Стара і нова Трьох-Анастасіївські церкви. Фото 1894 р.



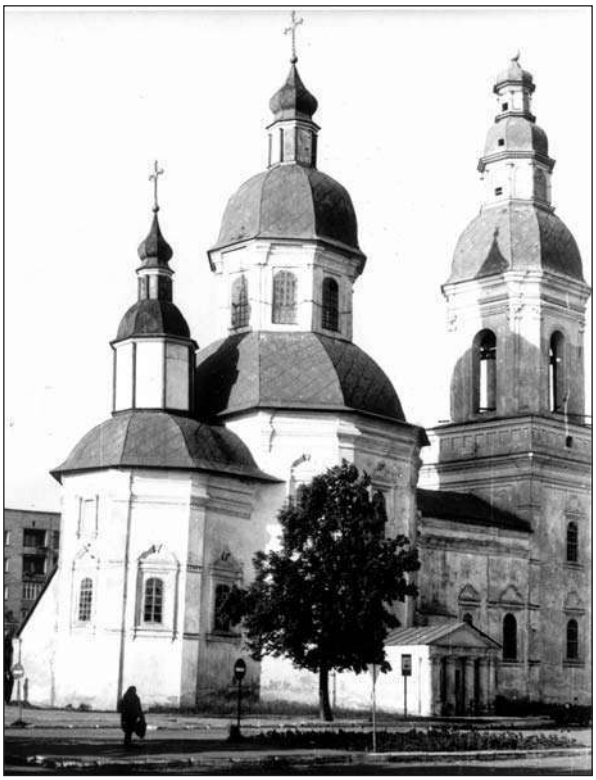
Будинок поміщика П.Лютого. Фото П.Лютого 1903 р.



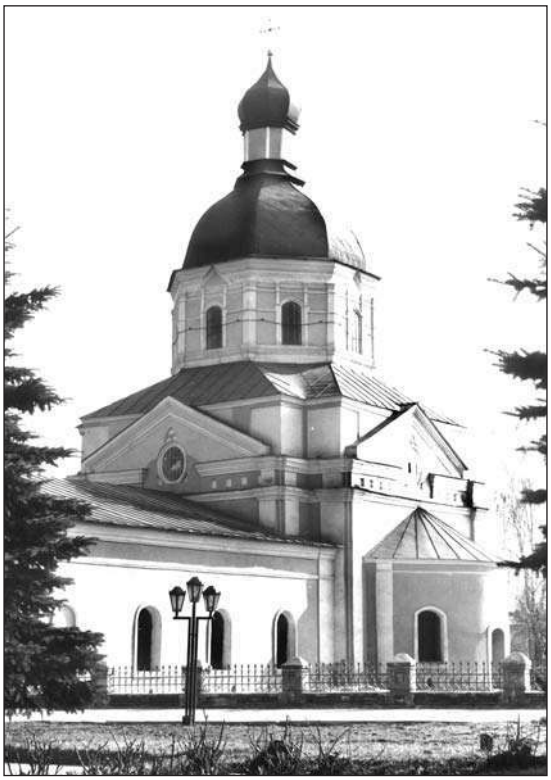
Зміни силуету Глухова протягом 200 років. Зверху вниз: 1781 р.; 1881 р.; 1981 р.

Панорама історичного середмістя Глухова: вулиця Леніна та Миколаївська церква. Фото 1997 р.



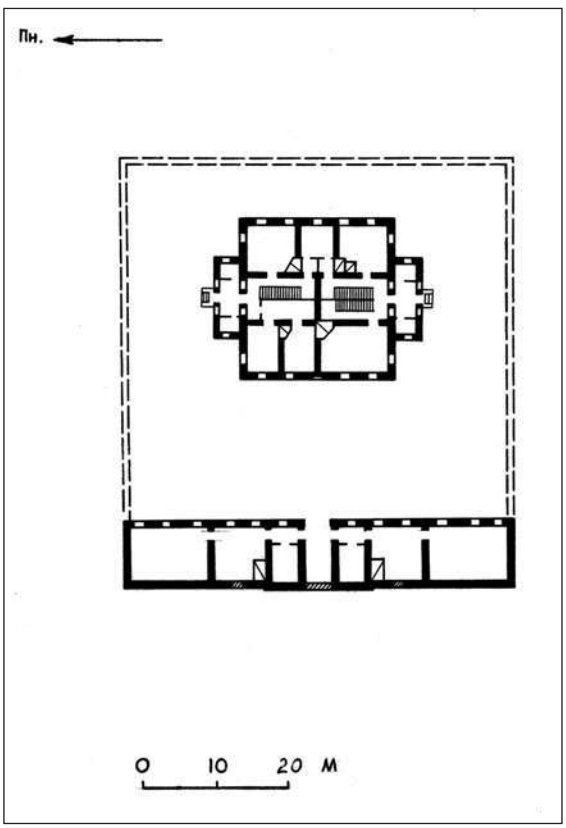


Миколаївська церква



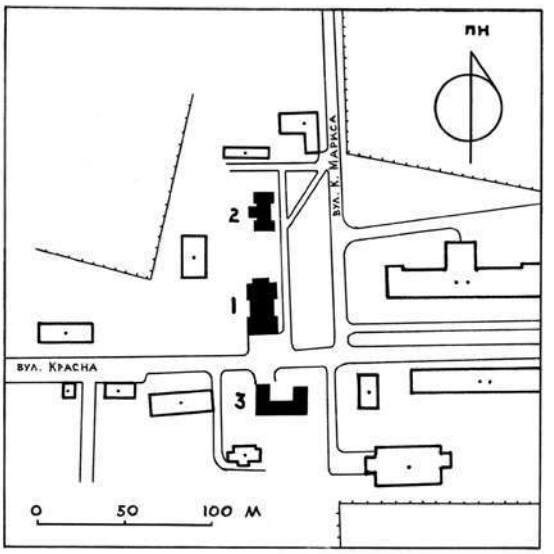
Спасо-Преображенська церква

Глухівський тюремний замок. План. Кресленик автора



Житловий будинок кінця XVIII ст. на вулиці Путивльській. Фото О.Ранчукова 1993 р.

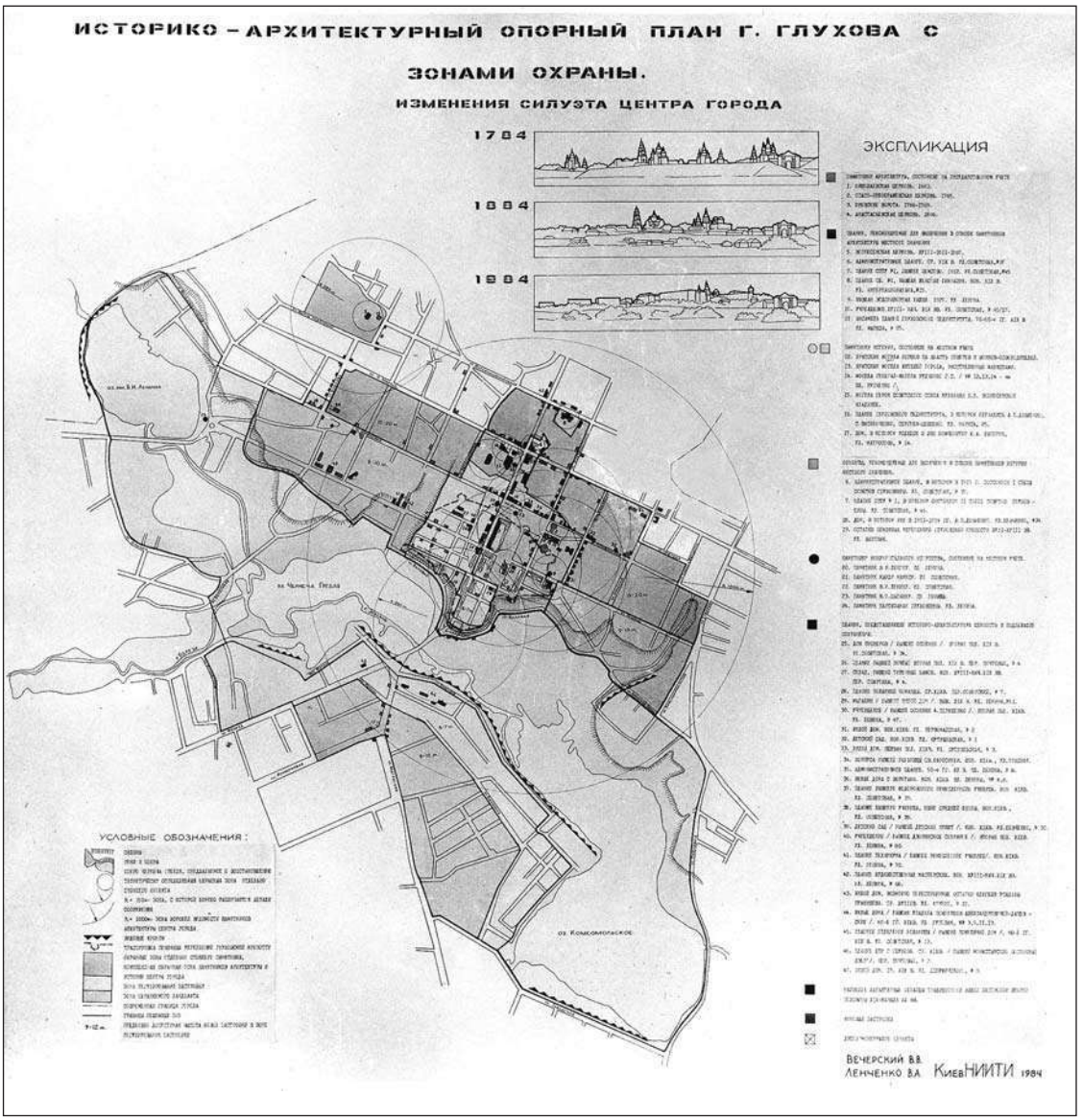




1. ЧОЛОВІЧИЙ КОРПУС.
2. ПІВНІЧНИЙ ФЛІГЕЛЬ.
3. ПІВДЕННИЙ ФЛІГЕЛЬ.

План комплексу земської лікарні. Кресленик автора

Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток Глухова. Опрацювали автор та В.Ленченко в 1984 р.





Фрагмент історико-архітектурного опорного плану з проектом зон охорони пам'яток Глухова 1993 р. Кресленик автора

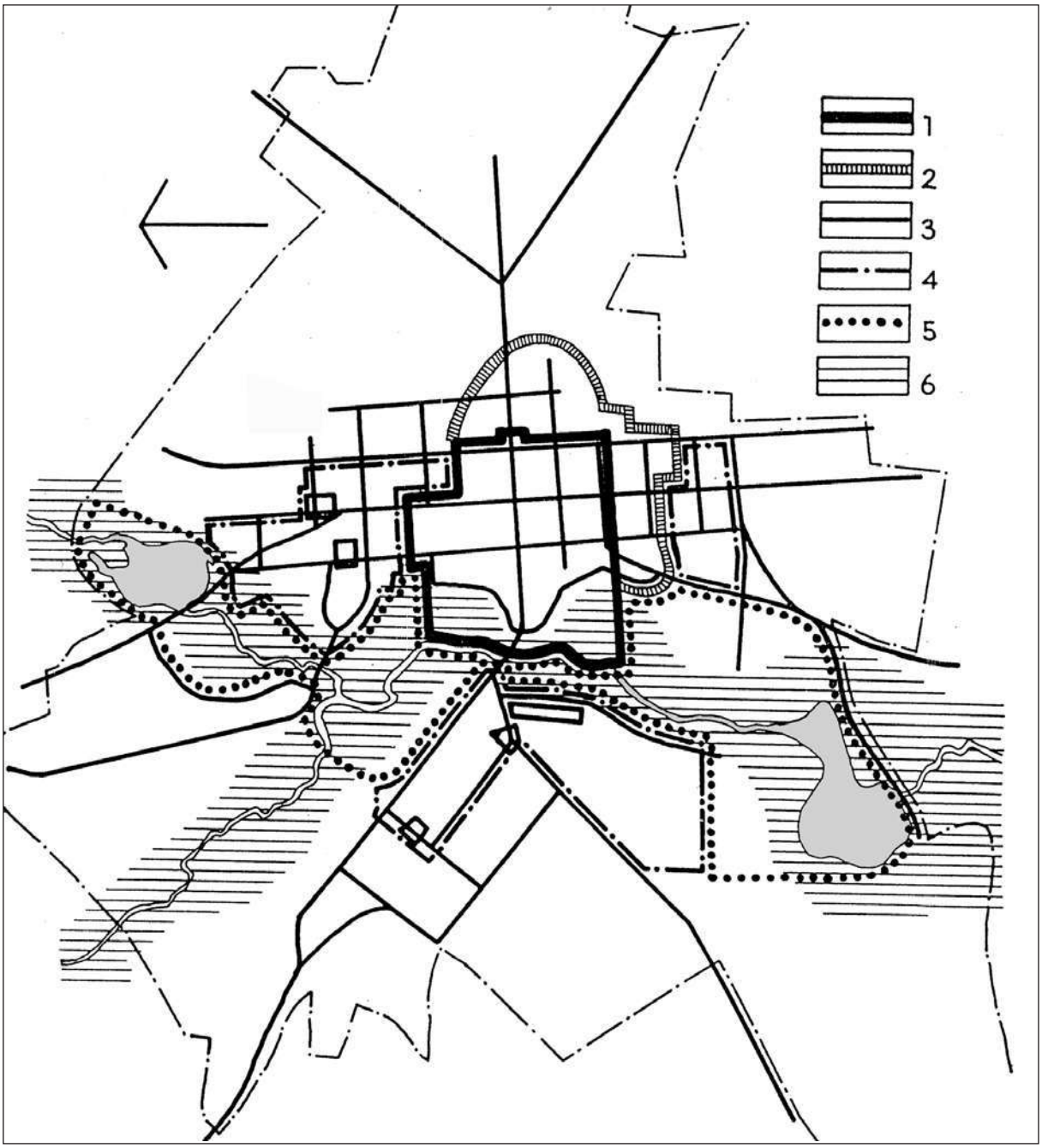
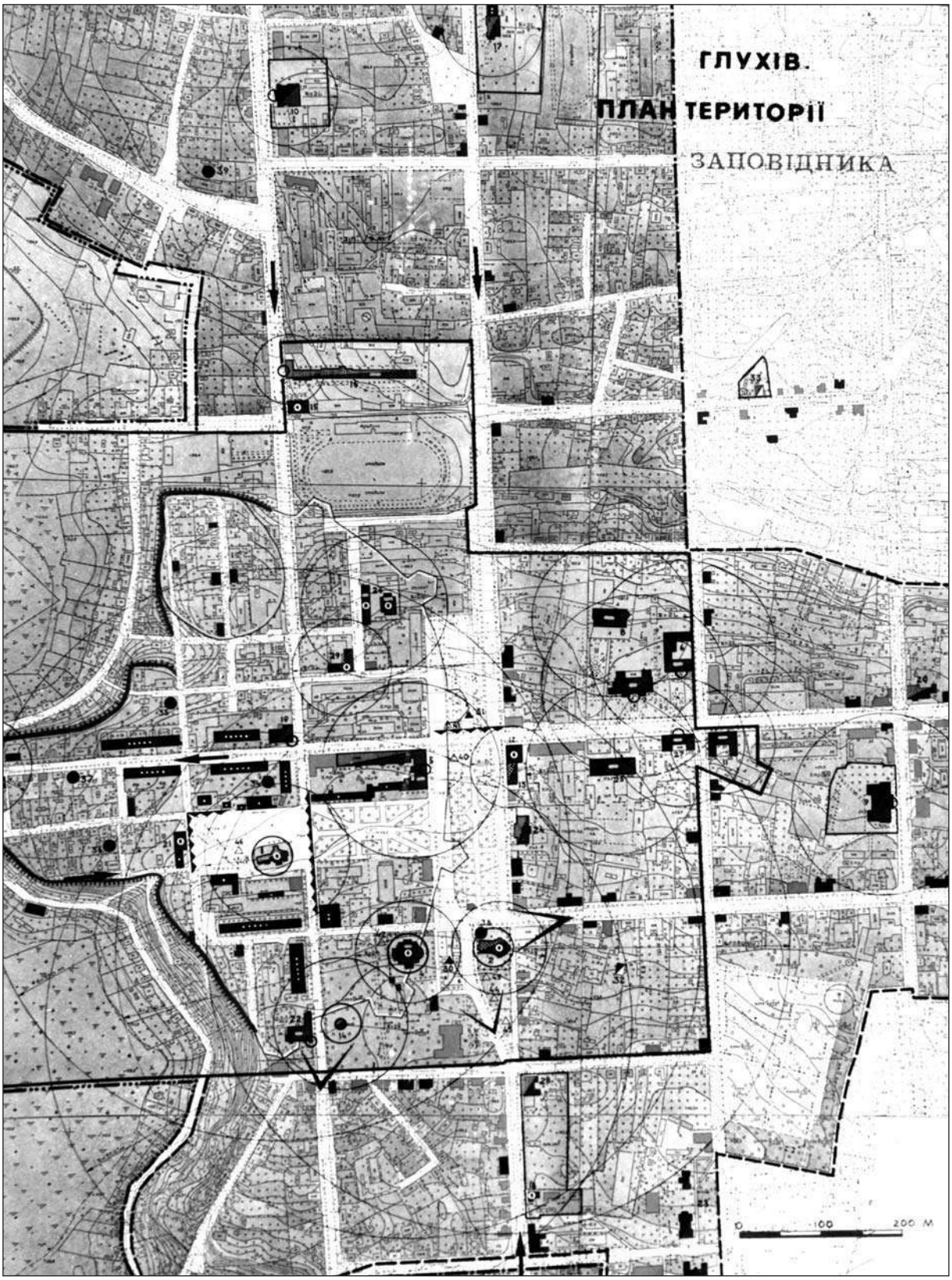
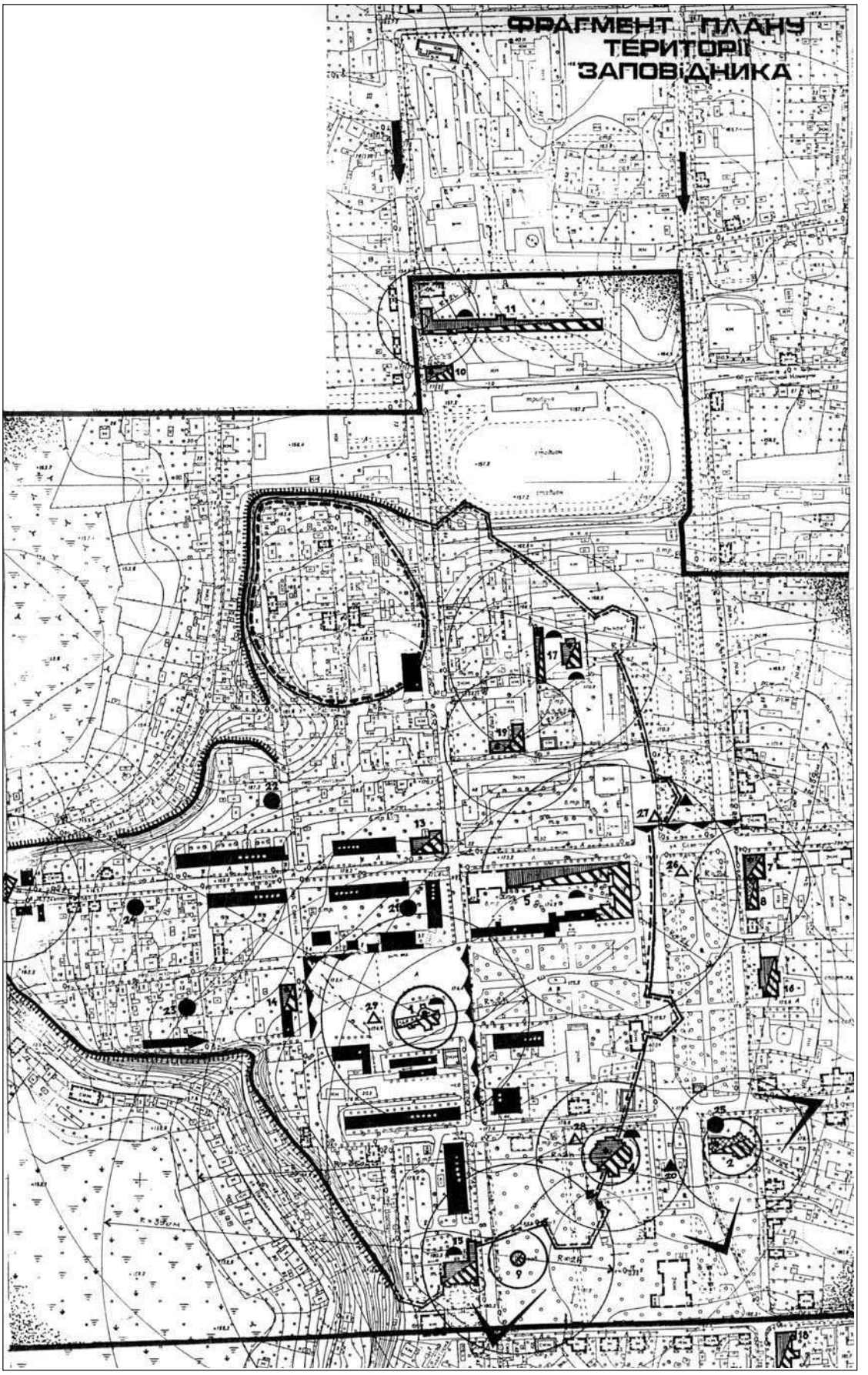


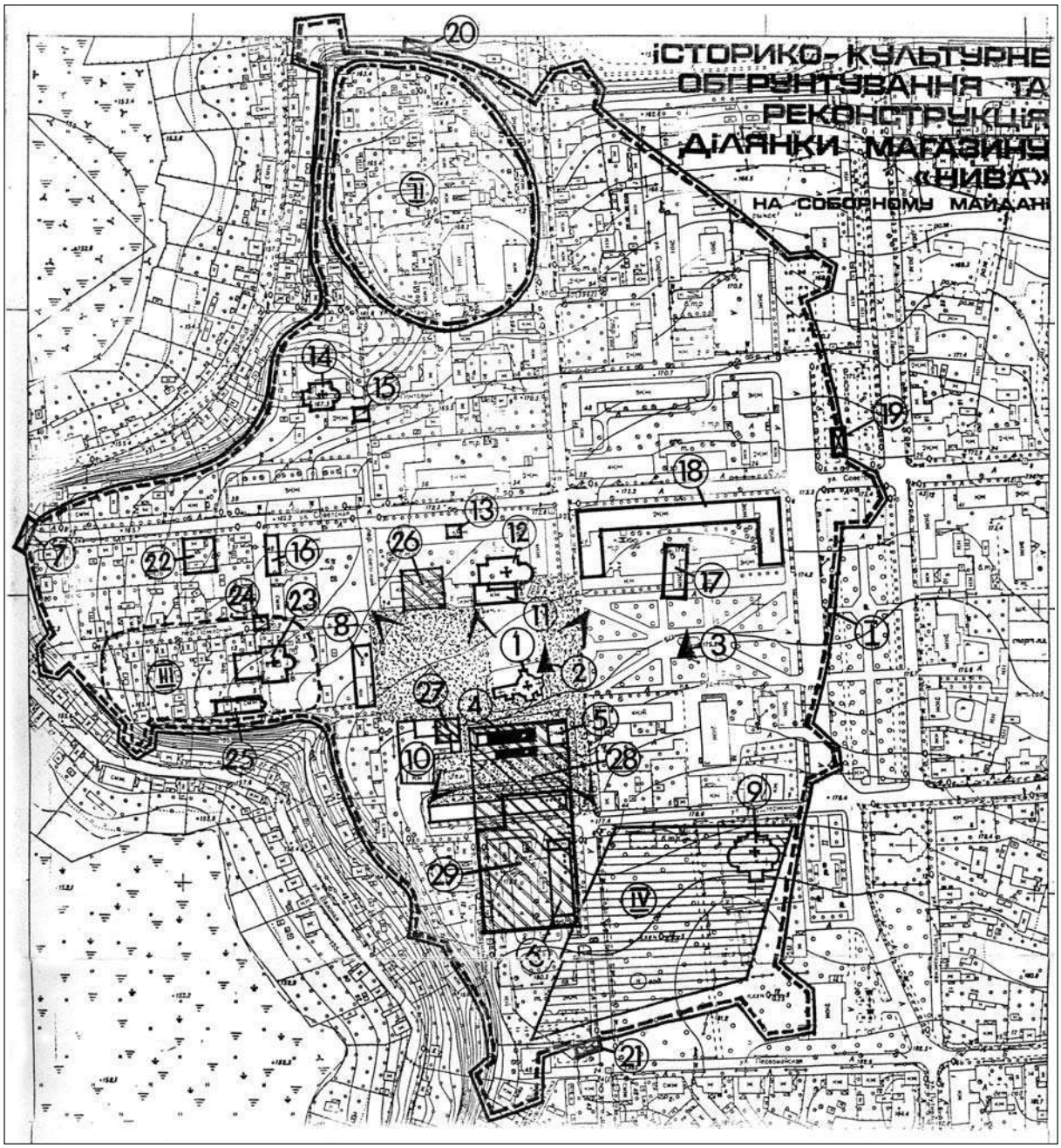
Схема зон охорони пам'яток Глухова.
За В.Вечерським:
1. Межа території заповідника
2. Межа охоронної зони заповідника
3. Межі охоронних зон окремих пам'яток
4. Межі зон регулювання забудови
5. Межа зони охоронюваного ландшафту
6. Заплавні території



План території заповідника з Проекту організації Державного історико-культурного заповідника 1993 р. Кресленик автора



Фрагмент плану території заповідника. Кресленик автора 1997 р.



Історико-культурне обґрунтування реконструкції садибної ділянки в межах заповідника. Кресленик В.Вечерського 1997 р.:
I – траса лінії загальноміських укріплень
II – давньоруське городище
III – місце дівочого монастиря
IV – місце гетьманської резиденції
1 – Миколаївська церква
12 – місце Троїцького собору
13 – місце дзвінниці Троїцького собору
14 – місце Михайлівської церкви
17 – місце Генеральної військової канцелярії
18 – місце Малоросійської колегії
19 – місце Московської брами
21 – місце Путивльської брами
22 – місце синагоги
23 – місце Успенського собору дівочого монастиря
24 – місце надбрамної дзвінниці дівочого монастиря
25 – місце трапезної дівочого монастиря
26 – місце садиби, в якій народився і жив композитор Дмитро Бортнянський
27 – місце будинку Глухівської співацької школи

Путивль

Путивль на Сумщині належить до найстародавніших міст України–Русі. 1989 р. відзначено його 1000–ліття. Він фігурує в кількох державних переліках історичних міст, а 1986 р. на базі пам'яток культурної спадщини міста і його околиць створено державний історико–культурний заповідник. Основою для заповідника стали Путивльський краєзнавчий музей, який діє з 1919 р., Музей партизанської слави і увесь Спадщанський ліс, у якому 1941 р. базувався партизанський загін під командою С.Ковпака та С.Руднєва, Мовчанський монастир, церква Миколи Козацького та низка стародавніх городищ над р.Сеймом. У 1980–х рр. планувався інтенсивний розвиток Путивля як туристичного центру всесоюзного маршруту "Намисто Славутича", однак ці прожекти так і лишилися на папері.

Чим же приваблює Путивль? Місто лежить на правому гористому березі річки Сейму на межі двох ландшафтних зон — лісостепової і степової. Природна ситуація і ґенеза поселення типові для Північного Лівобережжя — так само на берегах річок, які були торговельними шляхами, виникли Чернігів, Любеч, Новгород–Сіверський, Сновськ та інші стародавні міста. У Путивлі правобережне плато підноситься над заплавою майже на 50 м. Ширина заплави сягає 16 км. Над річкою між глибокими ярами виділяються кілька мисоподібних останців, розділених ярами, в яких протікали річечки Путивлька, Кринка та кілька безіменних струмків, які зараз пересохли. Маючи добрі природні оборонні якості та зручний вихід до води, ці пагорби й стали осередками первісного заселення цих теренів. Із середини I тисячоліття н. е. тут жили сіверяни, яким належали поселення роменської культури, віднайдені археологами в урочищах Коптєва гора, Підмонастир'я, Микільська гірка.

Протягом усієї своєї історії, аж до XVIII ст., Путивль завжди був добре укріпленим містом. Середньовічна система укріплень Путивля складається з кількох взаємопов'язаних елементів — городищ Коптєва гора і Городок (VIII–X ст.), Мовчанського монастиря–фортеці (XVI–XVII ст.) і загальноміських укріплень (XVI–XVII ст.).

Городище Коптєва гора розташоване на вершині мисоподібного останця за східною околицею міста на правому високому березі Сейму. Від міста відділяє його широкий яр, по якому протікає річка Кринка, що впадає в Сейм. Археологічними розкопами 1979–1983 рр. (О.Сухобоков) на північно–західному кінці гори відкрито укріплене поселення Роменської культури (VIII–X ст.), яке з напільного боку відокремлювалося від плато земляним валом з ровом. Нині вал має висоту до 1 м. Схили понад Сеймом ескарповані на 1,5–2 м.

Урочище Городок слугувало для цих поселень укріпленим осередком і водночас святилищем. У Княжу добу Городок був дитинцем Путивля. Це мисоподібний останець правого високого берега Сейму. У плані — витягнений з півночі на південь неправильний прямокутник площею 2,25 га. Від сучасного міста, що лежить на плато, відділений невеликим яром і валом заввишки до 3 м, висипаним у широтному напрямку. Цей вал був межею дитинця, а на північ від нього містився посад. Тогочасні укріплення становили собою дворядний частокіл. Житла були прямокутними в плані, зрубної або каркасної конструкції з глиняною кубовидною піччю в кутку.

Таким чином, давньоруський Путивль виник у кінці X ст. на базі групи роменських поселень VIII–IX ст. і частково успадкував їхню містобудівну структуру [331]. Розташоване на північ від цих поселень і городищ рівнинне плато давало можливості для подальшого розвитку сельбища. Воно також було захищене від ворогів, але не рукотворними укріпленнями, а дрімучим лісом, що існував до середини XVII ст. і переходив у "Брянські дебрі".

Дитинець Путивля в урочищі Городок з X ст. відігравав значну роль у системі оборони Русі від кочівників. У той час мешканці поселень на Микільській гірці й на Коптєвій горі переселилися під захист дитинця, а ці урочища були перетворені на могильники. У кінці X ст. київський князь Володимир Святославович заснував низку фортець у Посейм'ї й Посуллі. Саме в цей час роменські укріплення на Городку зазнали реконструкції. Вже у той час із півночі до Дитинця прилягав неукріплений посад, що простягався вузькою смугою паралельно річищу Сейма. Плато з напільного боку в Княжу добу було майже не заселеним.

Перша документальна згадка Путивля під 1146 р. в Іпатському літописі пов'язана з княжими усобицями. У XII ст. він став другим за значенням (після Новгорода–Сіверського) містом Сіверської землі, яка відділилася від Чернігівського князівства, а з кінця XII ст. — центром невеликого удільного князівства. У дитинці на Городку були соборна церква, княжий двір, житла дружинників і майстерні ремісників. Укріплення складалися з дубових городень. Оборонних веж тоді ще не було. Ці укріплення поступово вдосконалювалися. На початку XII ст., ймовірно після пожежі, збудували нову лінію городень значно менших розмірів — 2,0 х 1,8 м. На городнях влаштовано заборола, про які згадується в "Слові о полку Ігоревім". Перед самою монголо–татарською навалою у середині 1237 р. на Городку було зведено мурований однобанний триконховий собор (Спасо–Преображенський — ?), за характером архітектурних форм близький до тогочасних храмів Вщижа, Новгорода–Сіверського

і Чернігова. 1239 р. Путивль знищено одним із монголо–татарських загонів Менгу–хана. Археологічними розкопами В.Богусевича (1959–1960 рр.) і Б.Рибакова (1965 р.) на Городку досліджено рештки мурованого храму, зруйнованого татарами, а в 1980–х рр. тут відкрито братську могилу оборонців Путивля 1239 р.

У 1356 р. Путивль захопив литовський князь Ольґерд. 1500 р. разом з усією Сіверщиною місто потрапило під владу Московського царства і перетворилося на найважливішу його прикордонну фортецю й крупний центр міжнародної торгівлі. Особливістю військово–стратегічного розташування Путивля в цю добу було його протистояння двом супротивникам, що дуже різнилися тактикою і характером військово–інженерного мистецтва. Під стінами Путивля сходилися державні кордони Московського царства і Литви (згодом — Польсько–Литовської Речі Посполитої), а між цими двома територіями клином до Путивля врізалося так зване Дике поле, не освоєне жодною із цих держав. Воно було джерелом постійної загрози татарських набігів. Все це спричинилося до ускладнення системи оборони міста. Для захисту від татар достатньо було простих дерево–земляних укріплень, а для захисту від добре технічно озброєних західних сусідів необхідні були мурованні фортифікації, які з'являться в Путивлі на зламі XVI–XVII ст.

На початку XVI ст. значно поширюється посад, який у княжу добу був неукріпленим і прилягав до Городка з півночі. Тепер на плато розпланували, фактично, нове місто з радіально–секторним плануванням, півкільцевим оборонним валом і тризубом головних вулиць–шляхів, які від Торгу розходилися в бік Конотопа, на Новгород–Сіверський і Рильськ. При розпланування міста модулем слугувала довжина фортеці на Городку.

В історії містобудування України унікальність Путивля пов'язана як з акцією одномоментного розпланування нового посаду на плато (інших таких прикладів на Північному Лівобережжі ми не знаємо), так і з загальною геометризованою структурою міста з чотирма вузловими точками, які в плані утворюють рівнобічний трикутник: Борисоглібський монастир на заході, уфортифікований осередок на сході, пізніше перетворений на Мовчанський монастир, дерев'яна цитадель (Городок) на півдні і Святодухів монастир на півночі. Строге радіально–секторне, по суті — півкільцеве розпланування міста є також неповторним на наших теренах. За результатами історико–містобудівних досліджень, проведених автором цієї книги, встановлено, що секторна розпланувальна структура з півкільцевим валом і чотирма опорними композиційними точками прямо не пов'язана з містобудівною спадщиною Княжої доби, не є наслідком поступового розширення сельбища від центру до периферії, а виникла внаслідок одномоментної реалізації певної проектної концепції. Таке розпланування Путивля стало різкою зміною в процесі поступової еволюції містобудівного утворення, переходом до якісно іншого стану.

У XVI–XVII ст. Путивль, який займав територію на плато площею 230 га, був оточений півкільцем зовнішнього оборонного валу з ровом завдовжки 4300 м. Таким чином, місто було більшим, ніж тогочасні Псков і Смоленськ, поступаючись тільки Великому Новгороду. Кінці укріпленої лінії впиралися в крутосхили берегів Сейму. Конструкції і габарити цих укріплень відомі нам з архівних джерел. Протягом XVII ст. вал і рів не менш як двічі реконструювали. До середини століття ширина й висота валу становили близько 2 м, ширина і глибина рову — до 4 м. 1677 р. у зв'язку з військовими діями в Україні (Чигиринські походи) Московщина зміцнювала оборону своїх південно–західних кордонів, зокрема збільшено й потужність путивльських міських укріплень. Ширину рову довели до 9 м, глибину — до 6 м, ширину валу — до 4,5 м, висоту — до 4 м. Роботи провадились під орудою путивльського воєводи князя Василя Ґоліцина. Путивльські стрільці виконали величезний обсяг земляних робіт, перемістивши більш як 100 тис. м^3 ґрунту.

Півкільцевий вал мав шість брам: з півночі — Новгородську, на якій 1677 р. спорудили шестигранну рублену однойменну башту з "вишкою"; із заходу — Борисоглібську й Конотопську; зі сходу — Глухівську й Рильську. На них надбрамні башти споруджено між 1677 і 1684 рр. Мовчанська (Підмонастирська) брама не мала надбрамної башти. Із заходу й сходу місто захищали оборонні монастирі: Борисоглібський (біля Борисоглібської брами, з напільного боку, не зберігся) і вже згадуваний Мовчанський. Обидва стояли на горах коло Сейму на відстані прямої видимості (2200 м). Посередині між ними над річкою височіла дводільна цитадель на Городку.

Півкільцевий вал московські містобудівники протрасували — при розширенні міста на початку XVI ст. — радіусом, кратним модулю, що дорівнював довжині Старого дерев'яного города (укріплення Городка) — 100 мірних махових сажнів (176 м). Центром побудови абрису ліній укріплень була Вістова башта на Городку.

Півкільцевий вал довкола Путивля зруйновано наприкінці XVIII ст. під час перерозпланування міста. Нині жодних слідів його не лишилося.

Путивль належав до першої прикордонної лінії, створеної московським урядом у XVI ст., — "Путивльського рубежу". Укріплення Городка у XVI–XVII ст. зазнавали щонайістотніших змін, бо його було перетворено на внутрішню цитадель дуже ускладненої загальноміської

системи укріплень: до фортеці, яка займала територію первісного княжого дитинця, 1585 р. з півночі прибудували трохи менше площею прямокутне в плані укріплення. Первісна частина називалася Старим, Дерев'яним, або Верхнім городом, нова — Меншим городом, або Новим земляним городом.

У XVII ст. Путивлеві надавалося великого значення, тож збереглося дуже багато описів його укріплень. Лінія укріплень Старого города складалася з невисокого земляного валу і дерев'яної стіни — частоколу з бойовим обходом, стрільницями й покрівлею. Крутосхили з боку Сейму ескарпували. Всього було дев'ять дерев'яних рубаних башт: дві надбрамні й сім глухих, з них сім — шестигранних, одна — восьмигранна й одна — чотиригранна. Вони мали назви: Передні проїзні ворота, Башта на розі проти Воєводського двору, Мала башта, Задні проїзні ворота до річки Семі, Мала нова башта, Никитська, Фролівська, Іллінська, Вістова башти. Висота їх становила 6–8 м до покрівлі, висота наметових дахів — 4–5 м. Усі башти мали два–три яруси гарматного бою. На двох баштах були "вишки", з яких спостерігали за місцевістю. Вони пов'язані з двома в'їзними вузлами. Виділялася розмірами і висотою Вістова башта, що сягала 27 м, була чотириярусною, а на її "вищці" висів Вістовий дзвін. Усі башти значно виступали вперед за лінію дерев'яних стін. Цікаве вирішення дістав головний в'їзд до Старого дерев'яного города: Передня проїзна брама розміщувалася у своєрідній "матні" типу старовинного "захаба" між Вістовою і висуненою вперед Тайницькою баштами. Не можна було в'їхати в браму, не зробивши двох крутих поворотів у зоні близького прицільного обстрілу з цих башт. Городова стіна Старого дерев'яного города сполучалася з Тайницькою баштою тарасами. Завдяки такому характерові в'їзного вузла в подорожнього, що їхав з Нового города в Старий, створювалося хибне, перебільшене враження щодо потужності й загальної структури укріплень, як це видно з опису Павла Алеппського середини XVII ст. Таке незвичне інженерне вирішення із застосуванням тарас, яких більш ніде в Путивлі не бачимо, свідчить про те, що перед Передніми воротами в XVI ст., коли ще не було Нового земляного города, містилася відвідна стрільниця, яку згодом, очевидно, на початку наступного століття, ліквідували. Рештками її можна вважати тараси з Тайницькою баштою. У Старому городі в XVII ст. були Воєводський двір, "Приказна ізба і двір, де живуть дяки", як зазначалося в описах, а також погреби, житниці, лазня, куховарня, дерев'яний Спасо–Преображенський собор і три дерев'яні парафіяльні церкви.

Новий земляний город, збудований 1585 р. і реконструйований кілька разів, у т.ч. 1665 р., був укріпленням мішаного баштово–бастіонного типу. Тут слідні впливи новоєвропейської фортифікації, можливо, пов'язані з роботою в Путивлі 1621 р. українського фортифікатора Онисима Радишевського. Висота земляного валу — понад 4 м, глибина рову — 4,26 м, ширина — 6,5 м. Це укріплення на північних кутах мало два бастіони характерних регулярних обрисів і два "виводи" (зовнішні укріплення типу равеліну) перед брамами. Даниною давнім традиціям оборонного будівництва були дерев'яні рубані башти: у бастіонах стояли Воскресенська й П'ятницька восьмигранні башти, посеред північного фронту валу — шестигранна Башта над передніми проїзними воротами, у західному валі — чотиригранна Іллінська надбрамна башта. Ці башти, споруджені 1665 р., тобто пізніше від башт Старого города, були вищі й масивніші, з обладнаними "вишками". Прямокутні равеліни перед надбрамними баштами мали "вороти", щоб підіймати на ланцюгах звідні мости через рів. Артилерія в другій половині XVII ст. розміщувалася і в бастіонах, і на баштах. Як основний конструктивний матеріал використовували дубові колоди діаметром 22–25 см. Вали і рови, згідно з давніми джерелами, "ослонены бревеньем сосновым и осиновым". Судячи з описів, ці укріплення через кожні 10–15 років потребували серйозного ремонту. У Новому земляному городі розташовувалися "градцких и уездных всяких чинов людей избы и клети для осадныхъ времен", дерев'яна церква Воскресіння, льодовня, всілякі господарські споруди, криниці. 1621 р. Онисим Радишевський спорудив тут водопідіймач, яким помповано воду з Сейму в спеціальний басейн.

Відколи наприкінці XVII ст. Путивль втратив своє стратегічне значення, укріплення на Городку лишилися без догляду і десь після 1730–х рр. почали швидко руйнуватися. Протягом XIX ст. вони остаточно зникли з лиця землі. Сучасна топографія добре зберегла рештки Старого дерев'яного города: ще цілі вал і рів північного фронту укріплень, щоправда, рів, дуже розмитий дощовими водами, перетворився власне на невеликий ярок. Добре прочитується на рельєфі, де колись містилися Передні й Задні проїзні ворота, башти. На місці Воєводського двору тепер стоїть скульптура "Ярославна", встановлена з нагоди 800–річчя "Слова о полку Ігоревім" 1982 р. Жодних слідів Нового земляного города нині немає, він зафіксований тільки на давніх планах і в описах.

Старовинне розпланування Путивля, зафіксоване на планах 1780–х рр., зумовлене трасуванням укріплень, наявністю згаданих чотирьох композиційних вузлів, головними шляхами. Тризуб головних вулиць, що сходилися до міського торгу перед північною фортечною

брамою, виник як разпланувальний прийом, що забезпечив проїзд найкоротшим маршрутом від фортеці до головних брам посаду. Ці три променя перетиналися кільцевими вулицями, протрасованими паралельно зовнішньому валу. В районі головної вулиці, що вела до Новгородської брами, були квартали однакової ширини між п'ятьма рівнобіжними кільцевими вулицями. Ми вважаємо це наслідком систематичного й одномоментного розмежування земельних ділянок для розселення значної кількості служилих людей. У південній, надсеймській частині міста розпланувальні елементи відповідали складному рельєфу (вулиці йшли по тальвегах і паралельно пругу рельєфу). Пучки вулиць сходилися до композиційних центрів — Торгу, фортеці й монастирів.

Протягом XVI–XVIII ст. три з чотирьох головних осередків містобудівної структури розташовувалися на високому березі Сейму, тому найвиразнішим завжди був "річковий фасад" Путивля. Помітна роль належала й архітектурним акцентам — Микільській церкві на однойменній горі, церквам Фрола і Лавра, Воскресенській, Вознесенській та іншим. У добу найбільшого розквіту, в середині XVII ст., тут налічувалося 26 храмів, майже половина з яких були невеличкими, камерними за масштабом. Упродовж XVIII ст. більшість дрібних храмів ліквідовано, а ті дерев'яні, що лишилися, поступово замінили мурованими. Для постановки архітектурних домінант збоку від вулиць влаштовували невеликі площі з тим, щоби храми й каплиці не перешкоджали вуличному руху. Наслідком цього стали бічні завершення перспектив основних вулиць Путивля, окрім трьох головних, які мали вісьові перспективи, спрямовані на оборонні башти. Загальна система архітектурних домінант міста була строго ієрархічною, трирівневою: головні містобудівні домінанти мали висоту 16–27 м й відзначалися ускладненістю силуету; архітектурні домінанти були простими за об'ємами й мали висоту 10–15 м; архітектурні акценти мали висоту до 9 м.

Рядова забудова Путивля у XVI–XVIII ст. була садибною, переважно одноповерховою. Житлові й господарські споруди стояли уздовж вулиць зі значними розривами. Внутрішньоквартальні простори займали сади й городи. Усі сім мурованих купецьких будинків, які були в Путивлі до перепланування 1784 р., містилися у дворищах, не виходячи на червоні лінії вулиць.

Розташування Путивля у російсько–українському прикордонні, його провідна роль у взаємозв'язках двох народів — все це відбилося на архітектурному середовищі міста, в якому органічно переплелися різні національні традиції. Найяскравішим прикладом цього можуть бути споруди Мовчанського монастиря. Водночас церкви Воскресіння Христового і Миколи Козацького демонструють нам пряме перенесення в муроване будівництво улюблених просторових побудов українських майстрів дерев'яної архітектури. Ансамбль Спасо–Преображенського собору — зразок типово московського храмового зодчества. Ці риси взаємопроникнення двох національних культур властиві й іншим містам цього краю — Рильську, Новгороду–Сіверському, Трубчевську і Стародубу.

Протягом XVI–XVII ст. головними функціями Путивля були військово–адміністративна і торговельна. Близько 80 % населення міста складали так звані служилі люди. Тому процвітання міста було недовгим. Досить було змінитися стратегічній ситуації у Східній Європі (поєднання Гетьманщини з Московським царством, колонізація Дикого поля), як з кінця XVII ст. (точніше, з 1680–х рр.) починається занепад Путивля, пов'язаний з переміщенням торгових шляхів і державних кордонів. Конкретно це проявилося у втраті сенсу містобудівної і фортифікаційної системи, руйнуванні укріплень, зменшенні кількості архітектурних домінант. Так, дерев'яний Спасо–Преображенський собор на Городку був ліквідований 1770 р.; Борисоглібський монастир скасовано 1764 р., а в 1834 р. всі його будівлі розібрано.

Принципово новий етап розвитку міста знаменує 1784 р., коли імператриця Катерина II затвердила проект перепланування Путивля [332]. Автор цього проекту цілковито зігнорував неповторну півкільцеву розпланувальну систему міста, механічно наклавши на неї регулярну шахову мережу вулиць. На жаль, цей план було реалізовано. Тільки у південній частині Путивля в умовах складного рельєфу збереглося стародавнє ландшафтне розпланування. На час здійснення цього перепланування населення міста становило близько 4000 чоловік, з чого можна виснувати, що при такій чисельності мешканців і значній площі сельбища чимало дворищ мали бути порожніми. Ця обставина й уможливила здійснення радикального перепланування.

Упродовж XIX ст. поступово зменшувалася кількість церков — на 1914 р. їх лишилося тільки 7 (з 20, зафіксованих у 1768 р.). Але в той же час значного розвитку набуло муроване цивільне будівництво. Зводяться панські будинки (генерала Касинського, поміщиків Єфремова, Черепова, графа Головіна, купця Брежнєва), будівлі адміністративні (земство, поліцейське управління), торговельні (магазин купця Брянцева, торгові ряди купців Пономарьових), навчальні (ремісниче училище Маклакова, жіноча прогімназія ім. княгині Єфросинії Ярославни). Деякі з цих споруд були двоповерховими. Завдяки цьому збільшився масштаб забудови. Стилістика забудови відобразила основні етапи архітектурного процесу XIX — початку XX ст.: класицизм, романтизм, історизм, модерн, а також місцевий архітектурний фольклор.

Так званий радянський період приніс нові руйнування і спотворення містобудівної композиції: знищено більшість храмів, які були містобудівними домінантами, і всі каплиці, що були архітектурними акцентами в забудові: у 1930–х рр. знесено муровані Микільську горню (1863 р.), Покровську двохрамську (1865 р.), Благовіщенську (1865 р.) та Вознесенську (XIX ст.) церкви. У 1960–х рр. знесено Воскресенську муровану церкву кінця XVIII ст. На тих місцях або нічого не збудовано, або зведено рядові будівлі. Лише на місці зруйнованої Микільської церкви на однойменній горі 1971 р. поставлено пам'ятника С.Ковпаку. Завдяки розміщенню над річкою на горі у зоні високої композиційної активності цей монумент став помітною домінантою в панорамі міста.

У результаті знесення у 1960–1970–х рр. цілого кварталу в центрі Путивля нині його головний майдан з пам'ятником Леніну не має жодної архітектурної домінанти. Простір майдану гіпертрофовано й архітектурно не вирішено, внаслідок чого він більше схожий на сільський вигін. У 1970–1980–х рр. уздовж центральних вулиць збудовано багато п'ятиповерхових житлових будинків. Вони порушили історично сформовану масштабність архітектурного середовища. Ще один негативний результат такої містобудівної політики — поступова втрата значних історичних будівель і споруд традиційної забудови.

У цілому для сучасного Путивля характерне дискретне розташування пам'яток культурної спадщини з кількома ділянками високої концентрації об'єктів спадщини. Цінність містобудівного комплексу побільшує добра збереженість великих ділянок археологічного культурного шару VIII–XIII ст., розпланування XIII–XVI ст. та кінця XVIII ст., неповторний природний ландшафт.

Першими дослідниками Путивля на початку XIX ст. були місцеві аматори. Згодом культурна спадщина міста привернула увагу видатного краєзнавця середини XIX ст. В.Пассека — автора "Очерков России" [333], істориків П.Роздольського і М.Халанського. Значний внесок у вивчення архітектурної спадщини внесли місцеві дослідники кінця XIX — початку XX ст. І.Рябінін та І.Левицький. У 1920–1930–х рр. архітектурну спадщину Путивля намагався врятувати від руйнації видатний український мистецтвознавець професор Ф.Ернст. У повоєнний період розпочалося ґрунтовне археологічне вивчення Путивля. Перші розвідки провів у 1947–1950 рр. Д.Березовець. У1959–1960 рр. В.Богусевич відкрив рештки мурованого собору на Городку. По його слідах пішов академік Б.Рибаков, провівши 1965 р. повторні розкопки. З 1970–х рр. археологічними дослідами керував О.Сухобоков, нині доктор історичних наук, котрий зумів прояснити головні питання ґенези та еволюції давньоруського Путивля і його округи.

Систематичні обміри, фотофіксацію і дослідження архітектурних пам'яток Путивля розпочали у 1957–1958 рр. співробітники КиївНДІТІ В.Мойсеєнко, Н.Новаковська, В.Ясієвич, П.Макушенко. 1960–ми рр. датуються перші проекти реставрації Мовчанського монастиря. У 1976–1981 рр. архітектор В.Трегубов з тодішнього УСНРВУ Держбуду УРСР провів вичерпні дослідження усіх споруд Мовчанського монастиря, розробив проекти реставрації монастирських собору та надбрамної дзвіниці. Ці проекти частково реалізовані.

Комплексні дослідження Путивля як цілісної пам'ятки містобудівного мистецтва вперше провів автор цієї монографії за участю В.Ленченка у 1986–1987 рр. Тоді було складено історико–архітектурний опорний план, проект зон охорони пам'яток, пропозиції щодо організації заповідника і проект положення про нього. При цьому було виявлено і поставлено на державний облік декілька пам'яток, складено список значних історичних споруд і традиційної міської забудови для урахування її при майбутніх реконструкціях. До складу роботи було включено проектні пропозиції щодо реконструкції путивльського дитинця — Городка, з натурним відтворенням трьох дерев'яних фортечних башт і позначенням фортифікаційних ліній і тих башт, які не збереглися [334].

Комплексна оцінка міської території за ступенем історико–культурної цінності показала, що найціннішою є неширока (до 400 м) смуга берегових схилів уздовж р.Сейму і плато від Коптєвої гори на сході до Микільської гірки на заході, а в центральній частині міста — кілька кварталів, у яких розташовані церква Миколи Козацького й ансамбль Спасо–Преображенського собору. Відповідно до описаної містобудівної ситуації та профілю Путивльського заповідника, створеного 1986 р., до його складу увійшли найважливіші пам'ятки архітектури і археології.

Територія заповідника, що становить 2 га, включає Мовчанський монастир. Для забезпечення ефективної комплексної містобудівної охорони культурно–історичного і природного довкілля та об'єктів культурної спадщини встановлено обширну охоронну зону заповідника, яка охоплює Коптєву гору, Городок, Микільську гірку, всю берегову частину міста і його центральний майдан. Церква Миколи Козацького і Спасо–Преображенський собор мають невеликі окремі охоронні зони. Зона регулювання забудови площею 170 га охоплює більшу частину міста на плато. До зони охорони ландшафту площею 8000 га входять берегові схили і заплава р.Сейм. Режими усіх зон досить суворо регламентують будівельну і господарську діяльність, ставлячи містобудівні процеси у цивілізовані рамки.

Найважливішим об'єктом заповідника донедавна був Мовчанський монастир. Він міститься на південно–східній околиці Путивля на високій горі над Сеймом за 1 км від Городка. Про ці муровані укріплення, де в 1604–1605 рр. знайшов собі притулок Лжедмитрій I, згадує його сучасник, француз Маржерет. Щодо часу спорудження цих укріплень однозначних письмових свідчень бракує. Проте за характером архітектурного вирішення ця друга цитадель Путивля повністю відповідає особливостям російського фортечного будівництва кінця XVI – початку XVII ст. і її можна датувати 1602 р. Давні укріплення фрагментарно збереглися в сучасному монастирському ансамблі: надбрамна башта, залишки двох круглих наріжних башт, значна ділянка оборонного муру, центральна споруда – пристосований до оборони собор Різдва Богородиці, мур зовнішньої лінії оборони біля підніжжя монастирської гори. Ці рештки дають змогу встановити вигляд однієї з небагатьох мурованих фортець на південно–західних рубежах Московської держави. Вона була невелика площею, периметр стін, що обгороджували територію її неправильним шестикутником, витягненим із заходу на схід відповідно до обрисів гори, становив не більш як 325 м. Чотиригранна надбрамна башта містилася із заходу, з боку міста. Висота мурів незначна – до 5 м, але товщина їх подекуди доходила до 4,5 м. Циліндричні наріжні башти, яких налічувалося не менше п'яти, були в поперечнику до 8 м. Мури й башти мали пояс стрільниць косого бою на кшталт машикулі, а біля підніжжя – ніші–печури, призначені, щоб вести з них гарматний вогонь.

Дотепер добре збереглася й відкрита для огляду частина північного муру завдовжки близько 18 м, з наріжною баштою. Зі сходу до муру прилягає збудована в 1866–1869 рр. Іоанівська церква, причому фортечний мур продовжується попід церквою до апсиди, в основі якої – кругла башта. Цей мур має стрільниці косого бою, а також горішній ярус стрільниць пищального бою. Незвичайне надто часте розміщення стрільниць – через 1 цеглину (28–31 см). Товщина муру на цій ділянці 167 см, з внутрішнього боку до нього прилягають дві камери 7 х 7 м, перекриті зімкненими склепіннями. Певно, це сутерени церкви Іоана Предтечі, збудованої одночасно з муром 1602 р. і зруйнованої "по ветхості" 1866 р. Наріжна башта (діаметром 6 м) зберігалася в первісному вигляді, зі стрільницями і ярусом машикулів, до 1876 р., коли її переробили під житло. Поряд з цією, уже перебудованою, баштою тепер височіє монастирська надбрамна дзвіниця, перший ярус якої – це фортечна башта 1602 р. На північній і південній гранях четверика добре проглядаються штраби в місці прилягання оборонного муру, пізніше розібраного на цій ділянці. У товщі західної стіни над проїздом є хід, що вів на заборола. Ця башта первісно завершувалася, як і інші, наметовим дахом. 1700 р. завершення розібрано, натомість надбудовано високого восьмерика, увінчаного стрімким шатром з маківкою, і башту перетворено на дзвіницю.

У центрі монастирської території – унікальний триверхий мурований собор Різдва Богородиці, що його звели російські майстри близько 1602 р. Ця споруда логічно завершує загальну систему оборони мурованої цитаделі, являючи рідкісний в архітектурі тип церковної споруди багатофункційного призначення. Собор був донжоном – найвищою баштою цитаделі і водночас – трапезною, теплим храмом, сховищем пороху і зброї. Типово російський храм з приділом, на підкліті, він несе в собі питомі риси московської архітектури останньої третини XVI ст. Але незвичайне те, що вівтарний обсяг, так само як основний об'єм храму й приділ, має вигляд четверика, а не напівкруглої апсиди. Це зумовлене функційними вимогами – пристосуванням до оборони. Вся споруда двоярусна: у підкліті – трапезна й тепла церква Софії Премудрості Божої, комори; в основному ярусі – собор з приділом. Вівтарна ж башта – триярусна. Горішній ярус – восьмигранна бойова камера над вівтарем собору – має три стрільниці, зроблені по сторонах світу. Звідси можна було прострілювати далекі підступи до Путивля. Увінчувало бойову камеру високе шатро з маківкою. У внутрішній стіні собору зберігся потайний хідник до бойової камери. За переказами, саме в ній у 1604–1605 рр. переховувався Самозванець. З півдня і заходу будівлю оточувала відкрита галерея – гульбище, на якій можна було встановити гармати. З усього видно, що собор був задуманий як останній притулок оборонців цитаделі в разі успішного ворожого штурму – про це свідчить стрільничка нижнього бою, що збереглася у вівтарному обсязі.

Внаслідок подій Смутного часу Путивль на десятиріччя потрапив під владу Речі Посполитої, і лише за Деулінською угодою Москва повернула його собі. З 1618 р. вживалися заходи для підсилення всіх міських укріплень. Спеціально відряджений з Москви О.Радишевський у 1621 р. спорудив зовнішній оборонний мур Мовчанського монастиря. Він добре зберігся, проходить біля підніжжя північного схилу монастирської гори рівнобіжно річці Кринці, вздовж дороги, що веде в місто від Сейму. Цей мур мав захищати важливий, до того часу не укріплений, в'їзд у місто з боку Підмонастир'я. Висота муру нині до 2,5 м, товщина – 1 м. Є стрільниці для ручної зброї, а зрідка розміщені стрільниці значно більших розмірів розраховані на великокаліберні гармати. Незначна висота муру і його розташування щодо рельєфу дають підстави для висновку про його призначення не лише як оборонної, а й підпірної стіни в основі пагорба, щоб перешкодити небезпечним зсувам ґрунтових мас.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. монастир утратив військове значення, відтак собор перебудовано: четверики основного обсягу й приділу надбудовано восьмериками з пластичним вінчанням у формах "мазепинського бароко", вірогідно, не без участі славнозвісного архітектора Матвія Єфимова. Монастирська надбрамна дзвіниця надбудовувалася одночасно з собором у 1700 р. На її мурах збереглися чудові поліхромні кахлі початку XVIII ст. з рослинним орнаментом.

Упродовж XVIII–XIX ст. фортечні мури й башти поступово порозбирали на цеглу, на їхніх підмурках спорудили настоятельський корпус, трапезну та інші будівлі, що дійшли до нашого часу. Церкву Різдва Іоана Предтечі (1867 р.) було дуже перебудовано протягом XX ст. Для збереження мистецької досконалості усього ансамблю цій церкві треба повернути первісні форми. Споруди Мовчанського монастиря, хоч і дуже перебудовані — це єдиний збережений в Україні ансамбль російського фортечного зодчества початку XVII ст. Через наявність у Мовчанському монастирі двох висотних споруд — собору і дзвіниці — він є головною містобудівною домінантою найстародавнішої частини Путивля. Його добре видно з древніх городищ, які низкою простяглися уздовж Сейму, у тому числі і з Городка.

Реставрація монастирського ансамблю, розпочата ще у 1970–х рр., здійснювалася дуже мляво і майже не дала практичних результатів. Первісно у відреставрованих монастирських будівлях планувалося розмістити великий музейний комплекс. Але, оскільки заповідник не впорався із реставрацією, 1991 р. монастир повернули Українській Православній Церкві для використання за початковим призначенням. Нині завдяки підтримці керівництва Сумської облдержадміністрації вперше за багато десятиліть активно ведуться реставраційні роботи, впорядкується монастирська територія. Проте монастир як комплексна пам'ятка архітектури європейського значення і надалі має перебувати під захистом держави щоб забезпечити всі умови, пов'язані з його вивченням, охороною і науковою реставрацією.

У західній частині міста підноситься мурована двоповерхова церква Миколи Козацького (1735 р.) з дзвіницею, прибудованою у 1770 р. Вона тридільна одноверха, повторює улюблений тип церкви в українському народному зодчестві. Після реставрації вона передана релігійній громаді на початку 1990–х рр.

На північній околиці міста розташований на диво гармонійний архітектурний ансамбль, що складається з мурованих Спасо–Преображенського (колишнього Святодухівського) собору (1617–1693 рр.), Хрестоздвиженської надбрамної церкви–дзвіниці (1697–1707 рр.) та муру з брамою (XVIII–XIX ст.). Архітектурні форми собору унікальні для Путивля і взагалі для України: він високий, кубічний, оточений галереєю, перекритий зімкнутим склепінням і має п'ять цибулястих бань на глухих циліндричних підбанниках. Зберігся унікальний різьблений іконостас кінця XVII ст. та срібна люстра, подарована собору Петром I. Тридільна двоповерхова надбрамна церква–дзвіниця має динамічну композицію і риси оборонної архітектури (бійниці). Ансамбль належить релігійній громаді.

Решта цінних архітектурних споруд Путивля датуються другою половиною XIX — початком XX ст. Серед них виділяється яскрава високохудожня пам'ятка неокласицизму початку XX ст. — будинок поміщика Черепова, у якому нині розміщується Путивльський краєзнавчий музей. Привертає увагу надзвичайно висока якість скульптурного декору — ліпний фриз, маскарони над вікнами тощо.

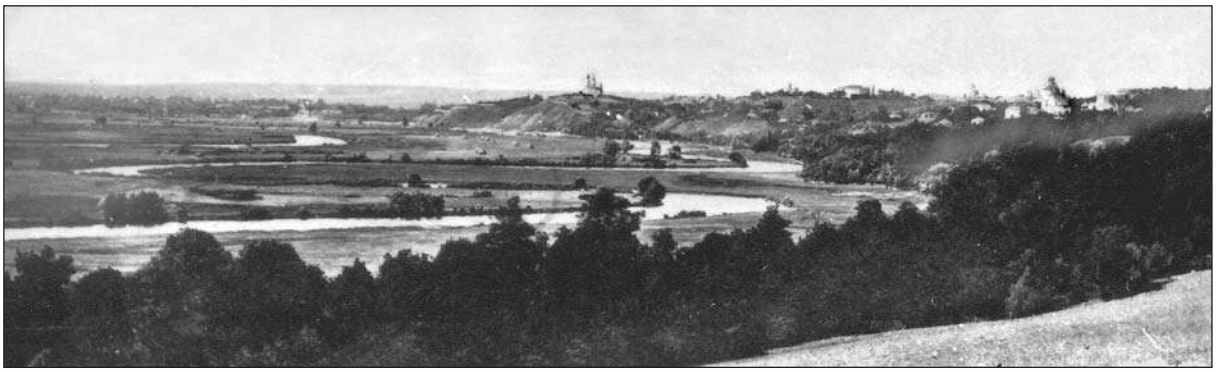
Більшість архітектурних пам'яток Путивля мають функціональне використання, наближене до первісного, що сприяє їх подальшому збереженню.

Певної упорядкованості образу міста надає регулярне класицистичне розпланування. Проте для нього, як і для древнього ландшафтного розпланування берегової частини Путивля, характерні відсутність осьових перспектив на архітектурні домінанти, переважання бічних візуальних аспектів і точок зору, видів на пам'ятки через "прозори" у периметральній садибній забудові кварталів.

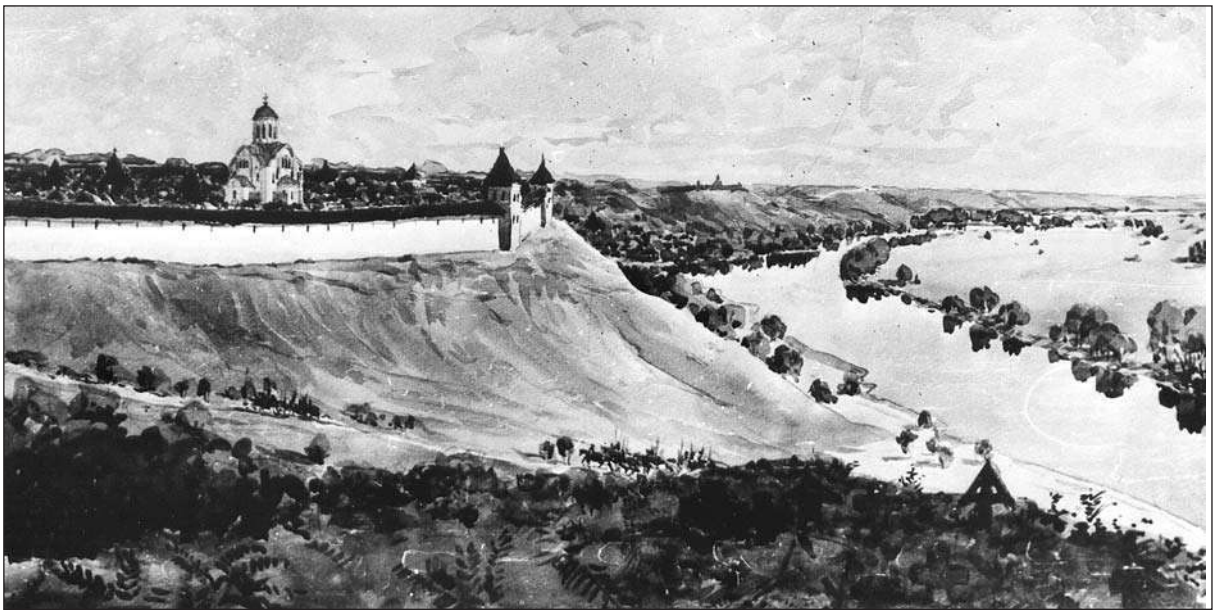
Для регенерації архітектурного середовища Путивля необхідно провести функціональне упорядкування території міста, вивівши з міського центру та з археологічних зон промислові підприємства. При упорядкуванні центру доцільно відзначити місця розташування втрачених домінант. А щоб сучасна забудова Путивля відповідала статусу заповідного міста і була співмасштабною довкіллю, необхідно впроваджувати малоповерхову забудову за індивідуальними проектами. Надзвичайно актуальною проблемою для Путивля є створення необхідної інфраструктури туризму. Зараз місто економічно занепадає і його відродження, враховуючи визначну культурну спадщину й чудове природне довкілля, пов'язане з розвитком туризму та рекреаційного потенціалу.

Отже, і охорона, раціональне використання пам'яток архітектури, і створення готелів, кемпінгів, баз відпочинку, і вишукування можливостей для реконструкції та упорядкування міста — проблеми взаємопов'язані, які слід вирішувати комплексно, на засадах пріоритетності культурної спадщини.

Літ.: [76, 89, 104, 112, 124, 128, 129, 187, 193, 197, 198, 235, 243, 261, 296, 331–351].

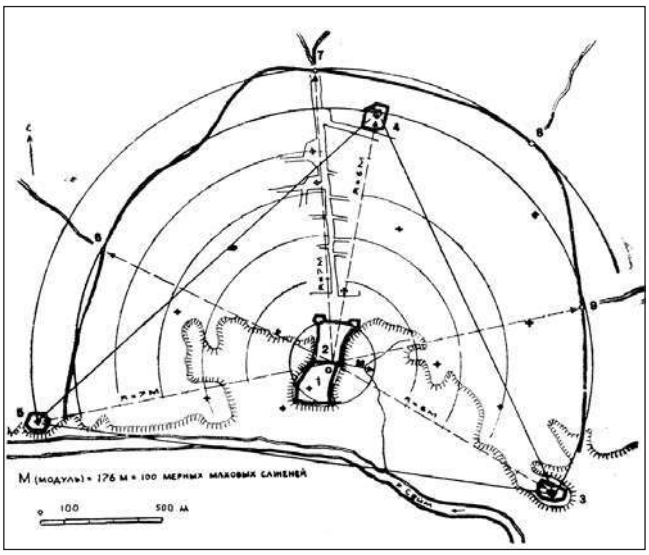


Панорама Путивля з південного сходу. Фото початку XX ст.

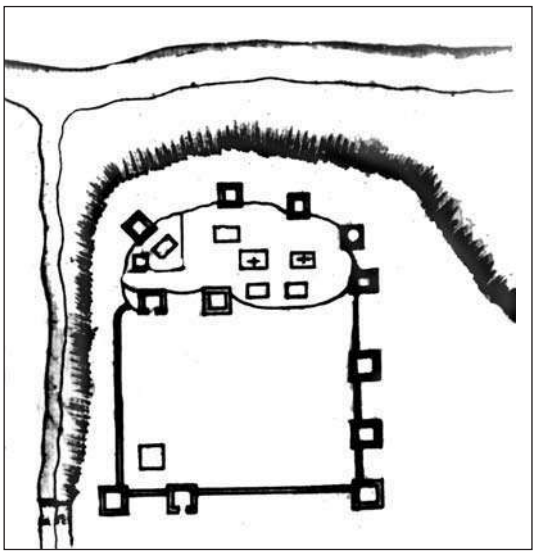


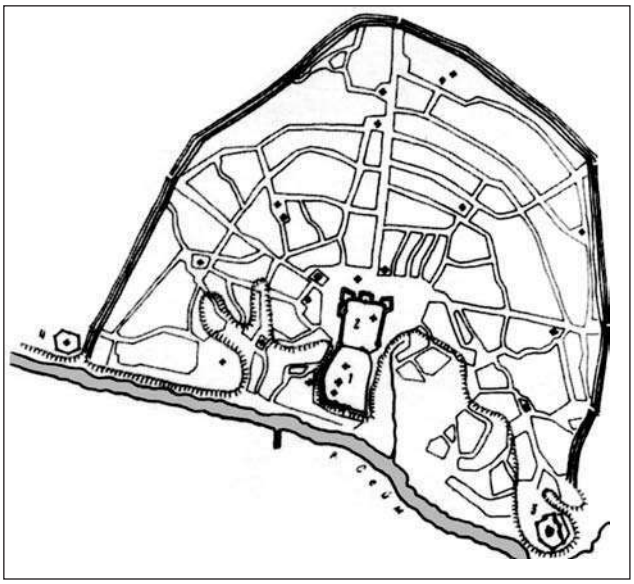
Панорама Путивля в 1237–1239 рр. Реконструкція Г.Логвина

Схема розпланування Путивля на початку XVI ст. Реконструкція автора

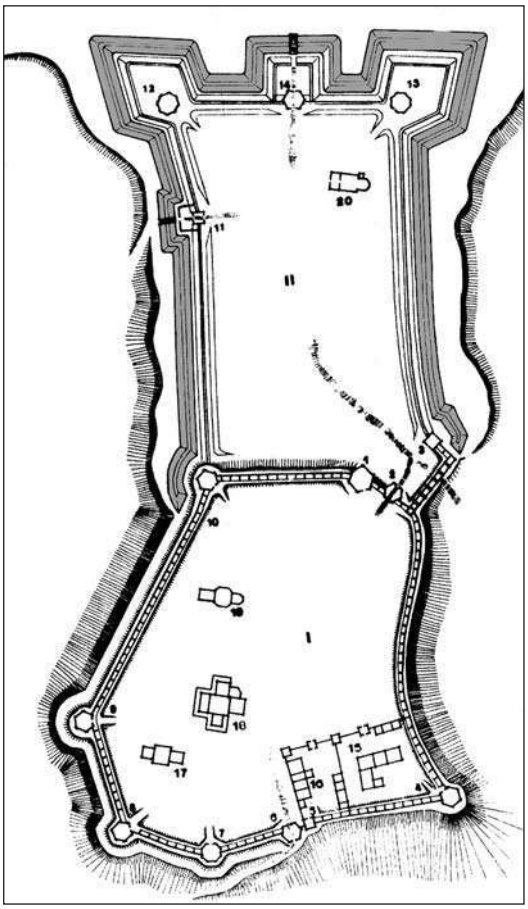


План Путивльської цитаделі з "Чертежа Обоянской провинции" кінця XVII ст.

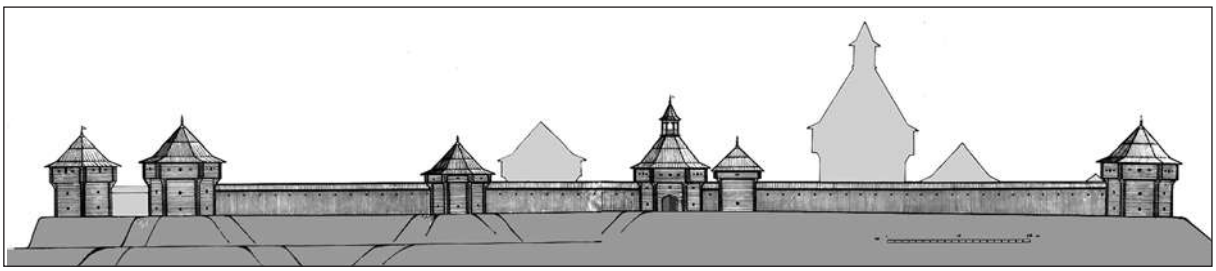




План Путивля у кінці XVII ст.
Реконструкція автора:
1. Старий верхній дерев'яний город
2. Новий земляний город
3. Мовчанський монастир
4. Борисоглібський монастир

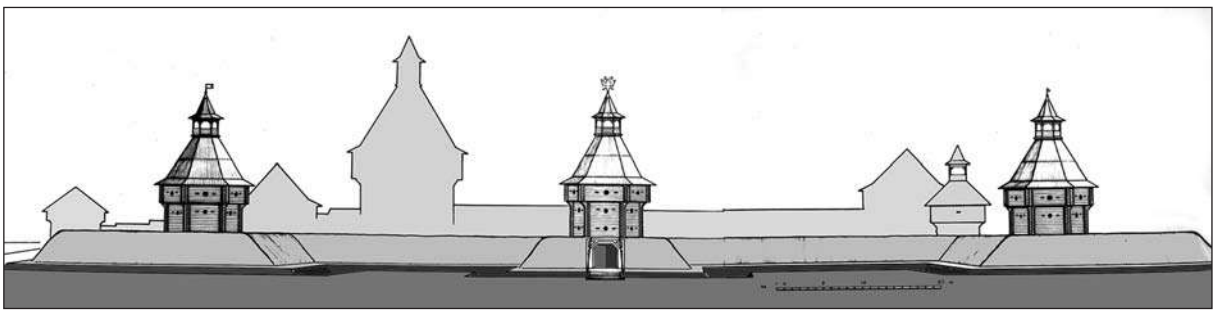


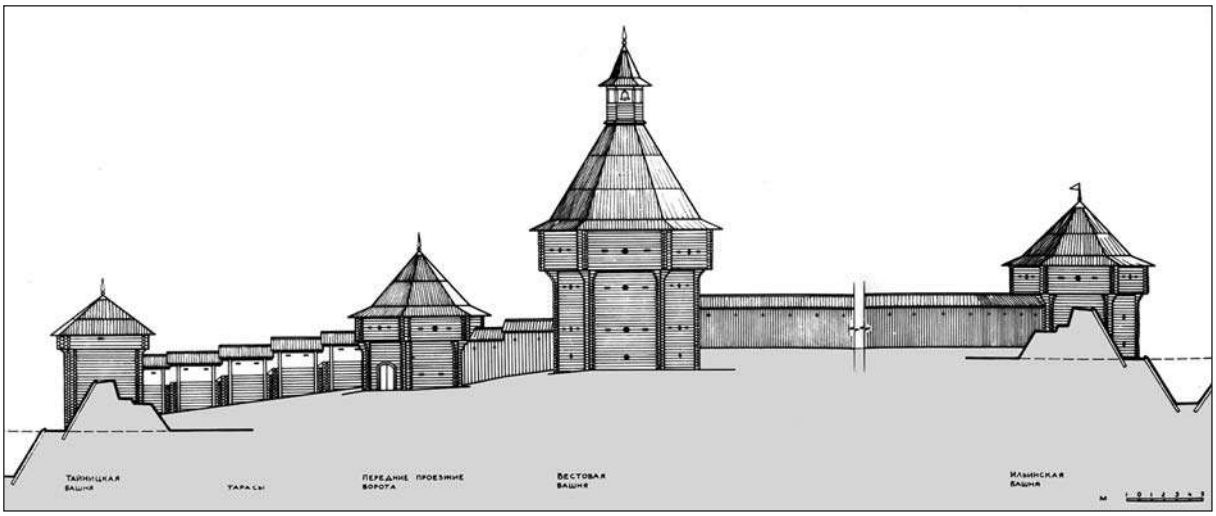
План Старого верхнього дерев'яного города і Нового земляного города станом на 1670-і рр. Реконструкція автора



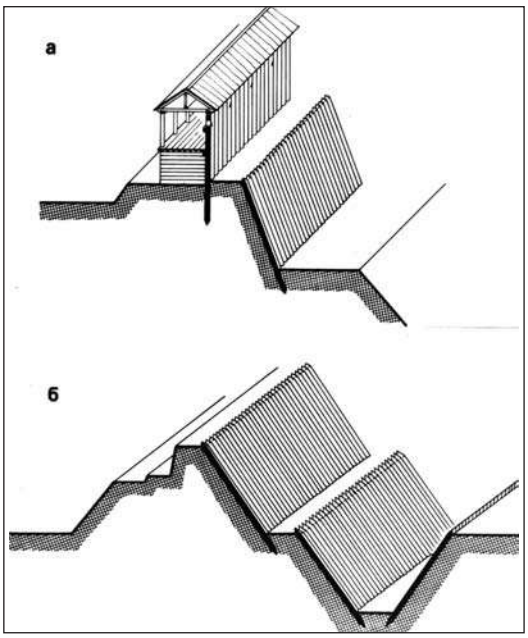
Старий верхній дерев'яний город. Панорама з півдня станом на 1670-ті рр. Реконструкція автора

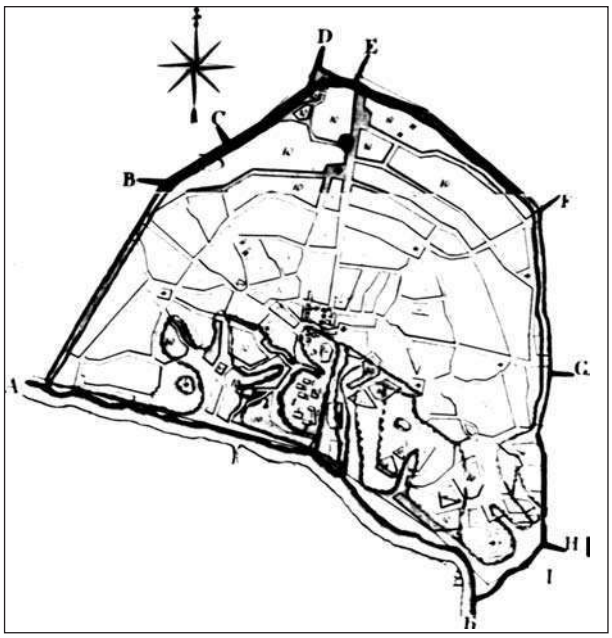
Новий земляний город. Панорама з півночі станом на 1670-ті рр. Реконструкція автора



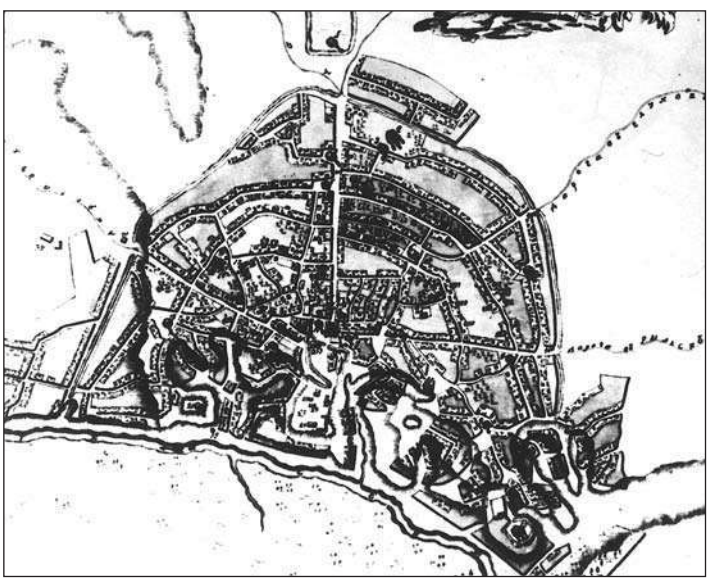


Північний фронт укріплень Старого верхнього дерев'яного города станом на 1670-ті рр. Реконструкція автора



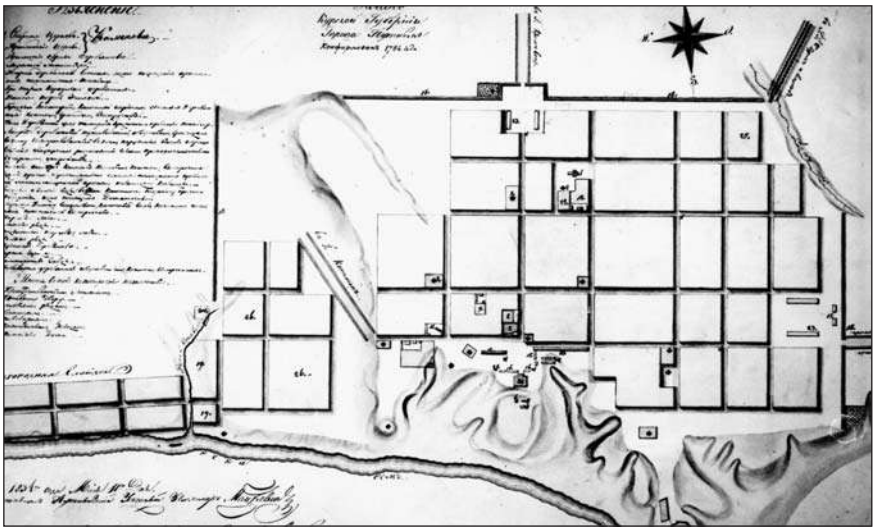


Конструкції оборонних огорож Старого верхнього дерев'яного города (а) і Нового земляного города (б) станом на 1670-ті рр. Реконструкція автора



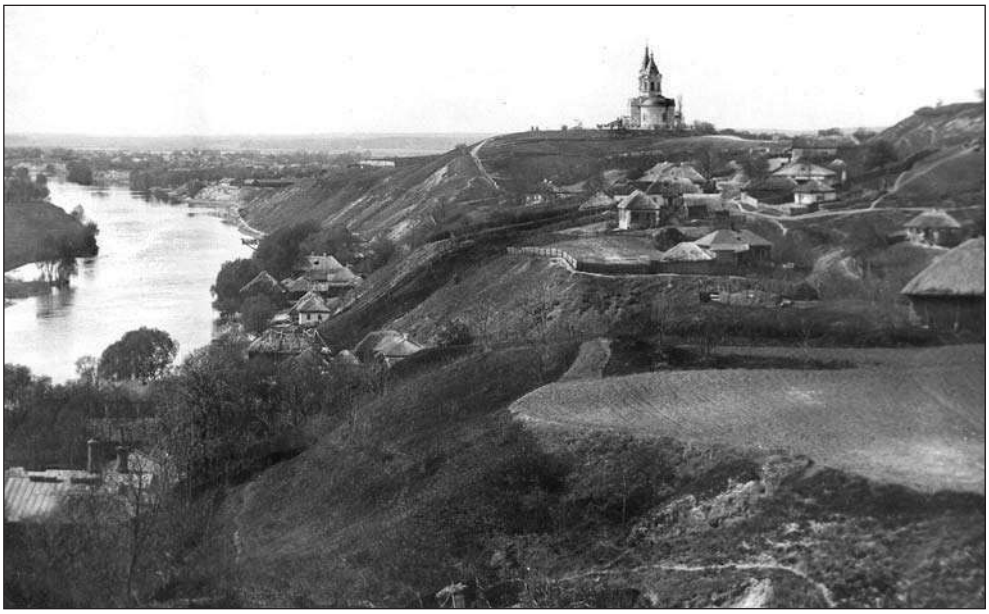
План Путивля 1780-х рр.

План Путивля 1785 р. з позначенням забудови. Фрагмент

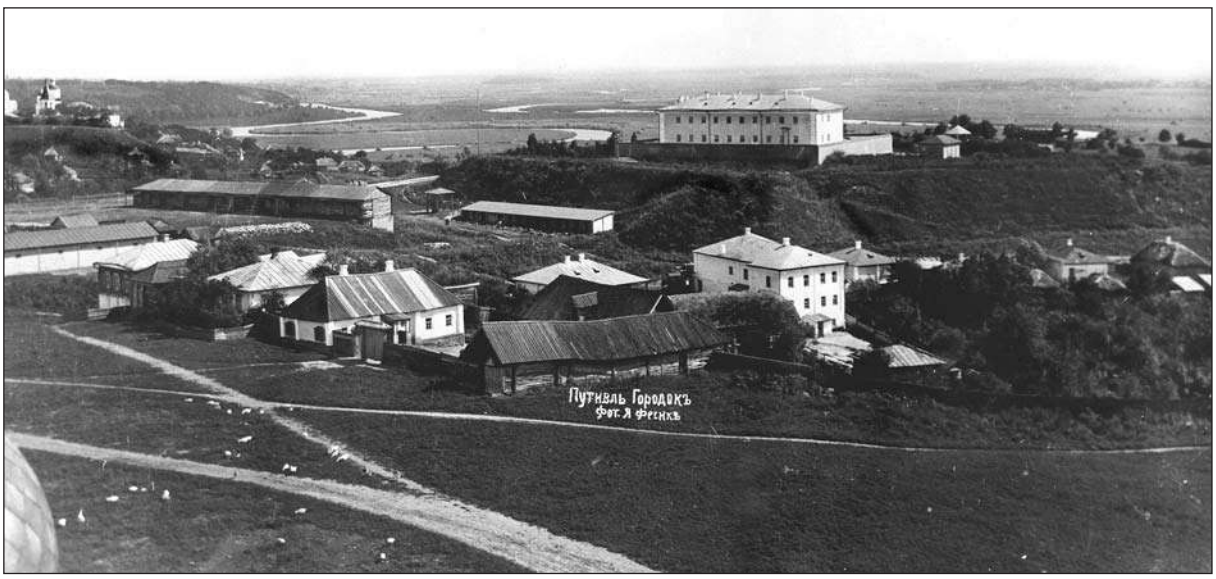


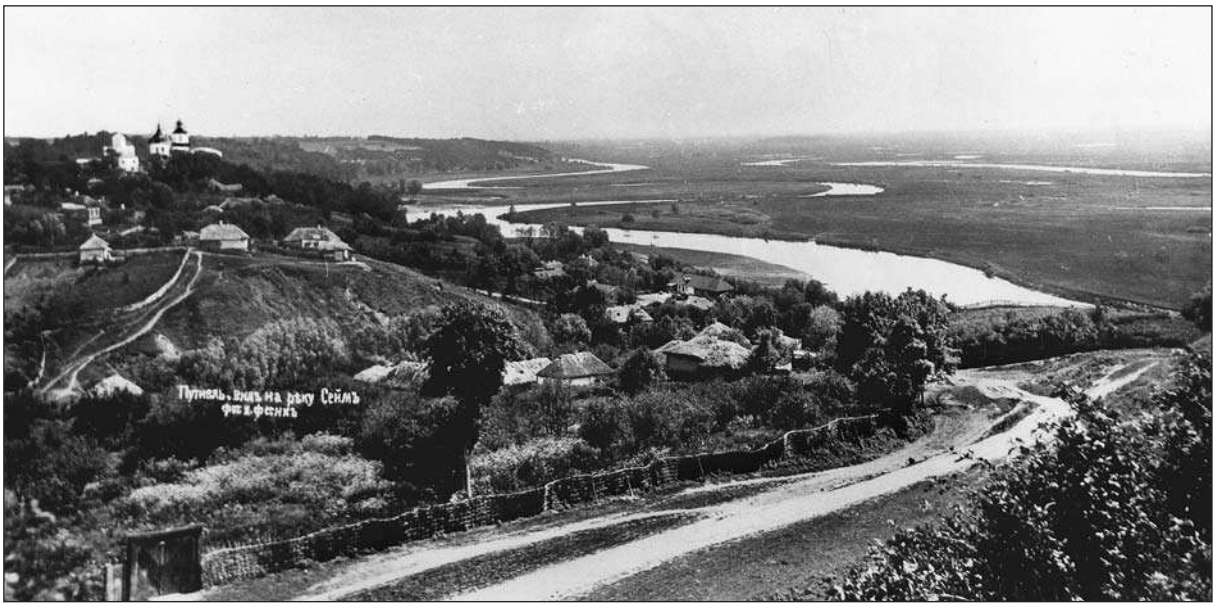
Проект перепланування Путивля 1784 р.

Панорама Путивля з Микільською гіркою в кінці XIX ст. Фото Я.Фесика



Панорама Городка в кінці XIX ст. Фото Я.Фесика





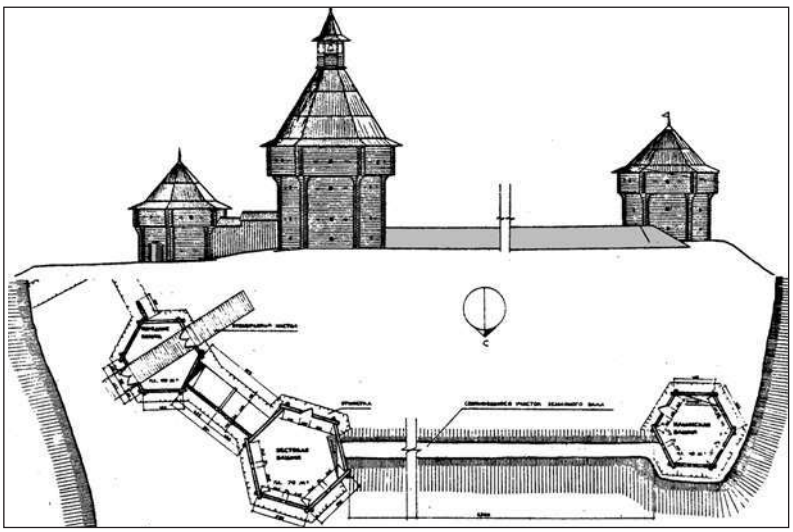
Панорама надсеймської частини міста з видом на Мовчанський монастир. Фото Я.Фесика кінця XIX ст.



Воскресенська церква. Фото початку XX ст.



Вознесенська церква. Фото початку XX ст.



Авторський проект фрагментарного відтворення укріплень XVII ст. на Городку. 1987 р. (спільно з В.Ленченком)



Панорама Путивля з Мовчанським монастирем. Фото Г.Логвина 1960-х рр.

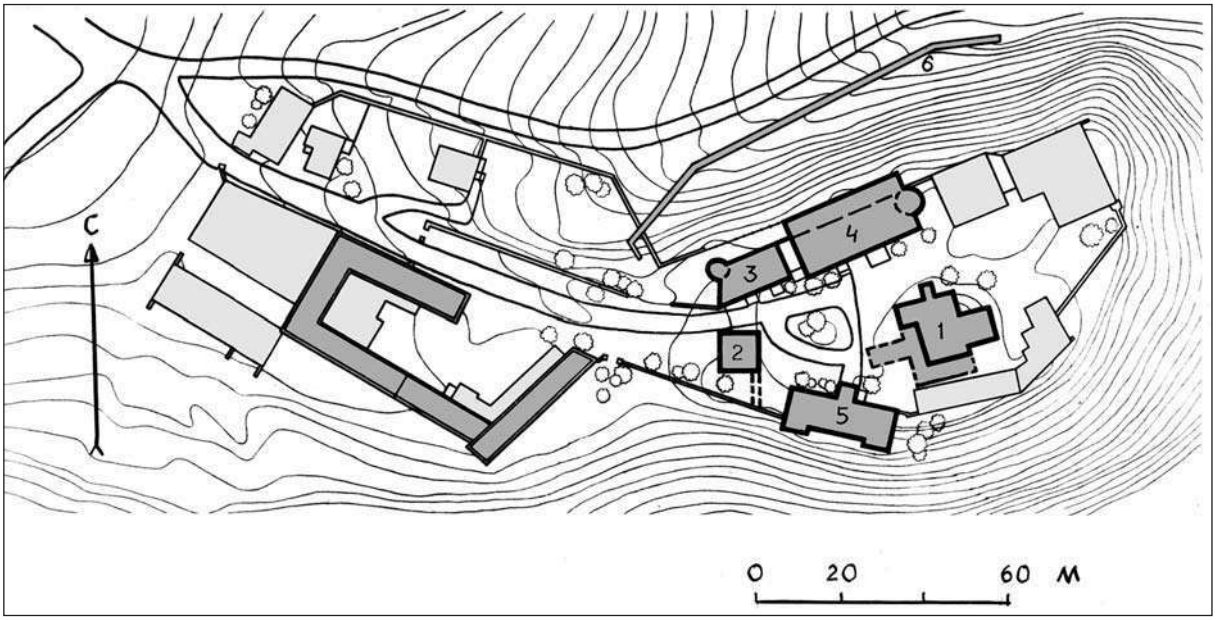
Панорама Мовчанського монастиря з боку міста. Фото Я.Фесика початку XX ст.

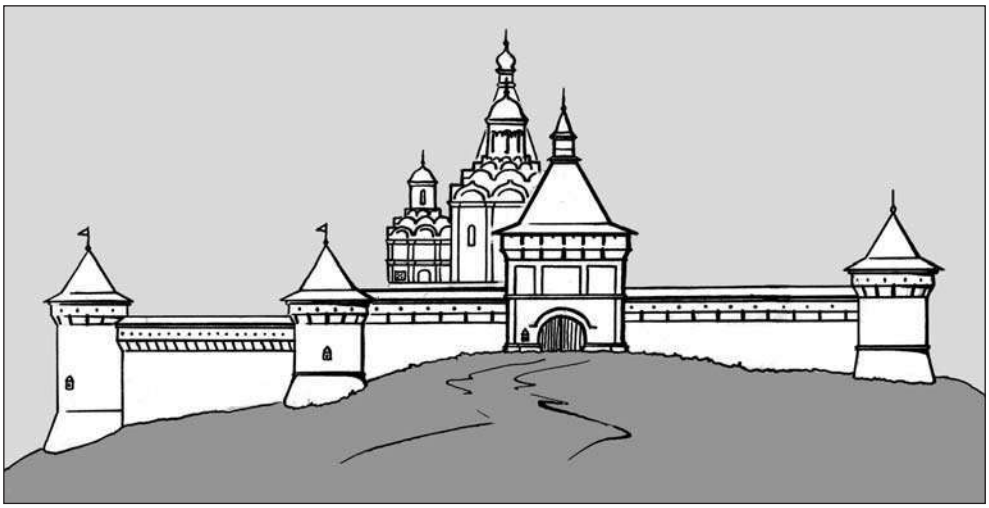




Панорама Мовчанського монастиря з р.Сейму. Фото Я.Фесика початку XX ст.

План Мовчанського монастиря.
Кресленик автора:
1. Собор
2. Надбрамна башта-дзвінниця
3. Трапезна
4. Церква Різдва Іоана Предтечі
5. Настоятельський корпус (Консисторія)
6. Мур зовнішньої лінії оборони



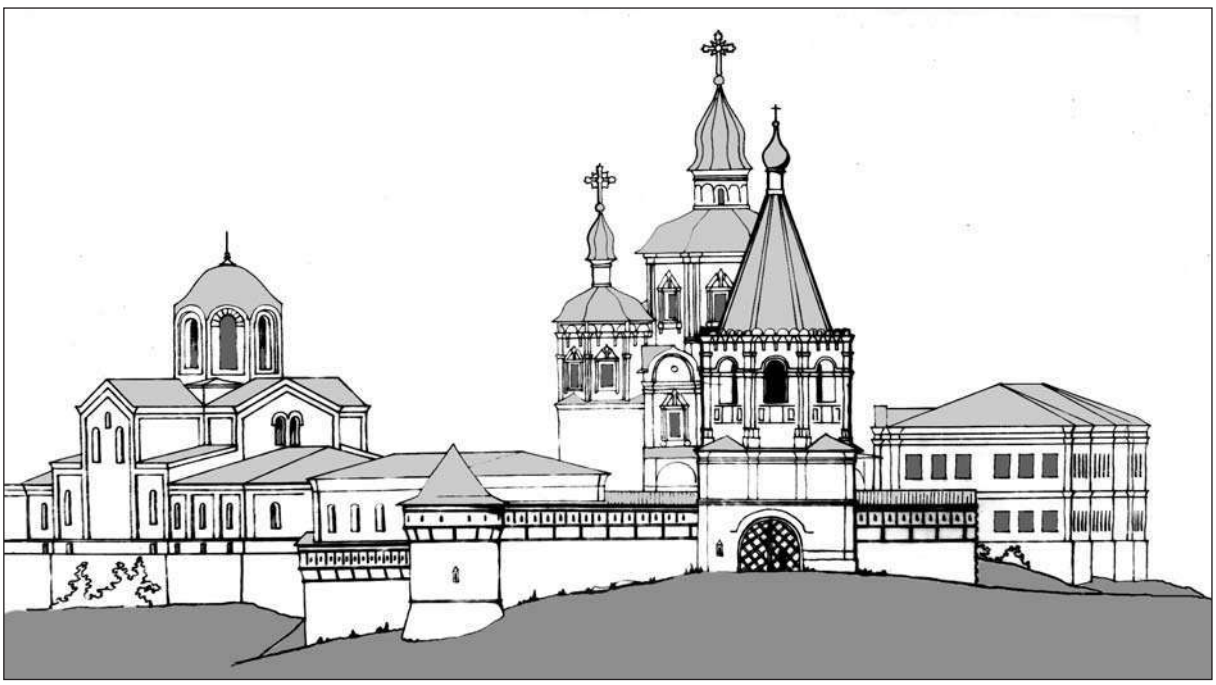


Мовчанський монастир у 1604 р. Вигляд з заходу. Реконструкція автора



Авторський проект реставрації і пристосування Мовчанського монастиря 1981 р. Фото з макета

Авторський проект реставрації і пристосування Мовчанського монастиря 1981 р. Розгортка з західного боку



Поздовжній розріз собору Різдва Богородиці Мовчанського монастиря після надбудови кінця XVII - початку XVIII ст. Кресленик автора



Вигляд Мовчанського монастиря з заходу в процесі реставрації. Фото В.Бикова 2002 р.





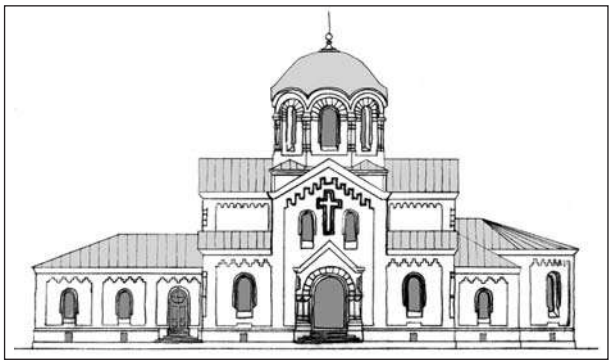


Західний фасад собору Різдва Богородиці Мовчанського монастиря. Реконструкція автора станом на середину XVII ст.

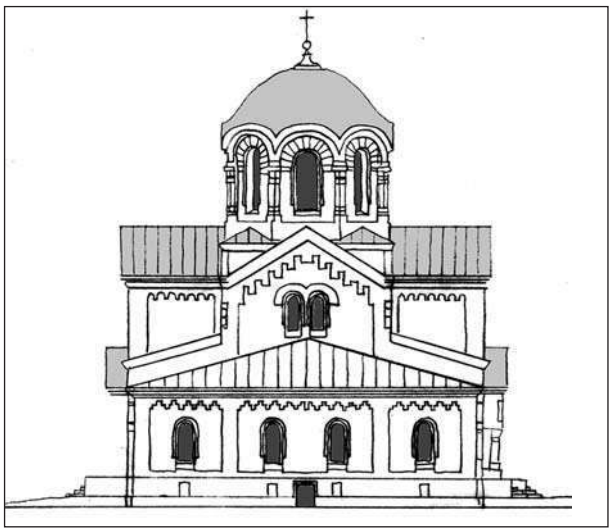
Панорама Мовчанського монастиря після проведення першої черги реставраційних робіт. Фото В.Бикова 2002 р.



Собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря. Вигляд зі сходу. Фото автора



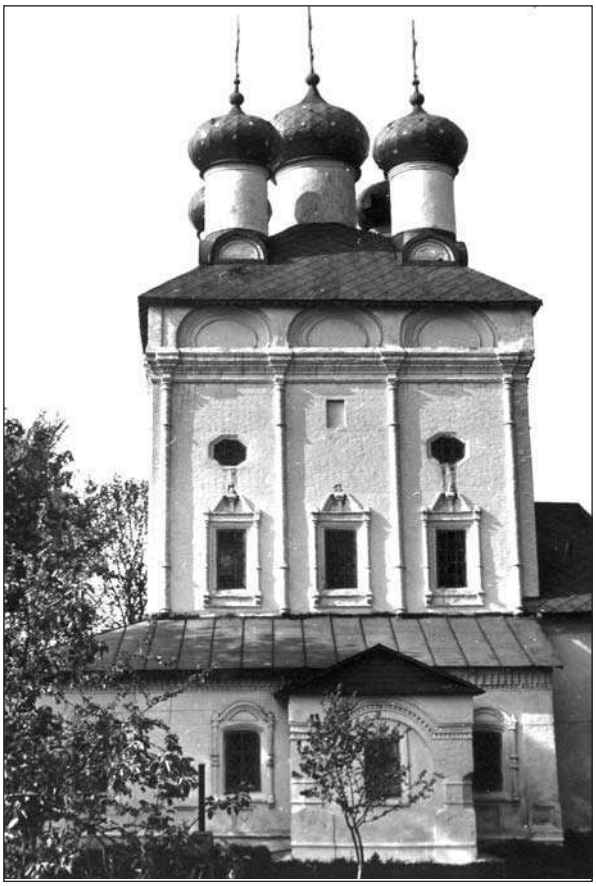
Південний фасад церкви Різдва Іоана Предтечі. Реконструкція автора



Західний фасад церкви Різдва Іоана Предтечі. Реконструкція автора

Ансамбль Спасо-Преображенського собору (колишнього Святодухова монастиря). Фото автора

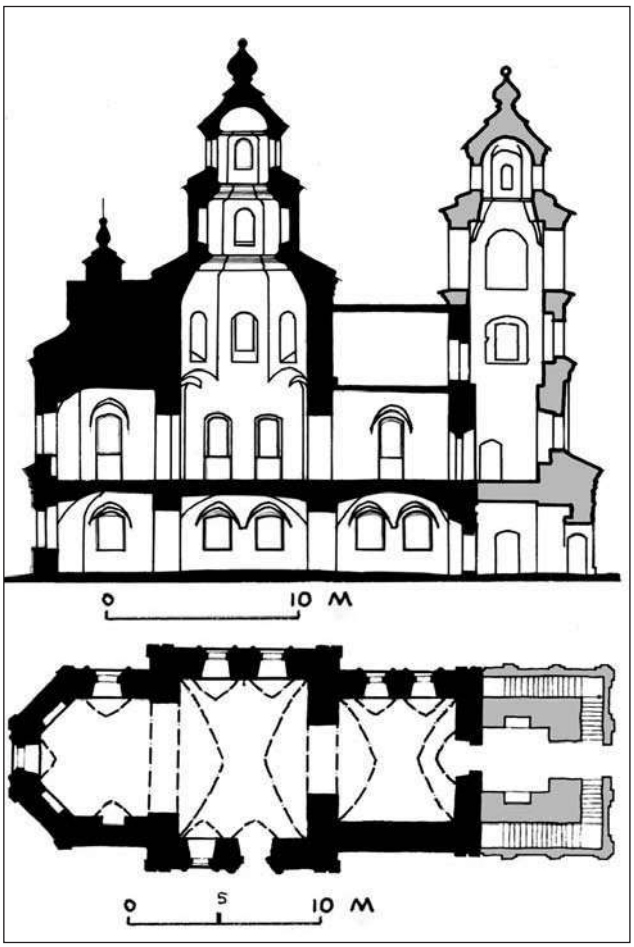






Південний фасад Спасо-Преображенського (колишнього Святодухова) собору. Фото автора

Іконостас Спасо-Преображенського (колишнього Святодухова) собору. Фото Г.Логвина



Поздовжній розріз і план 1-го ярусу церкви Миколи Козацького

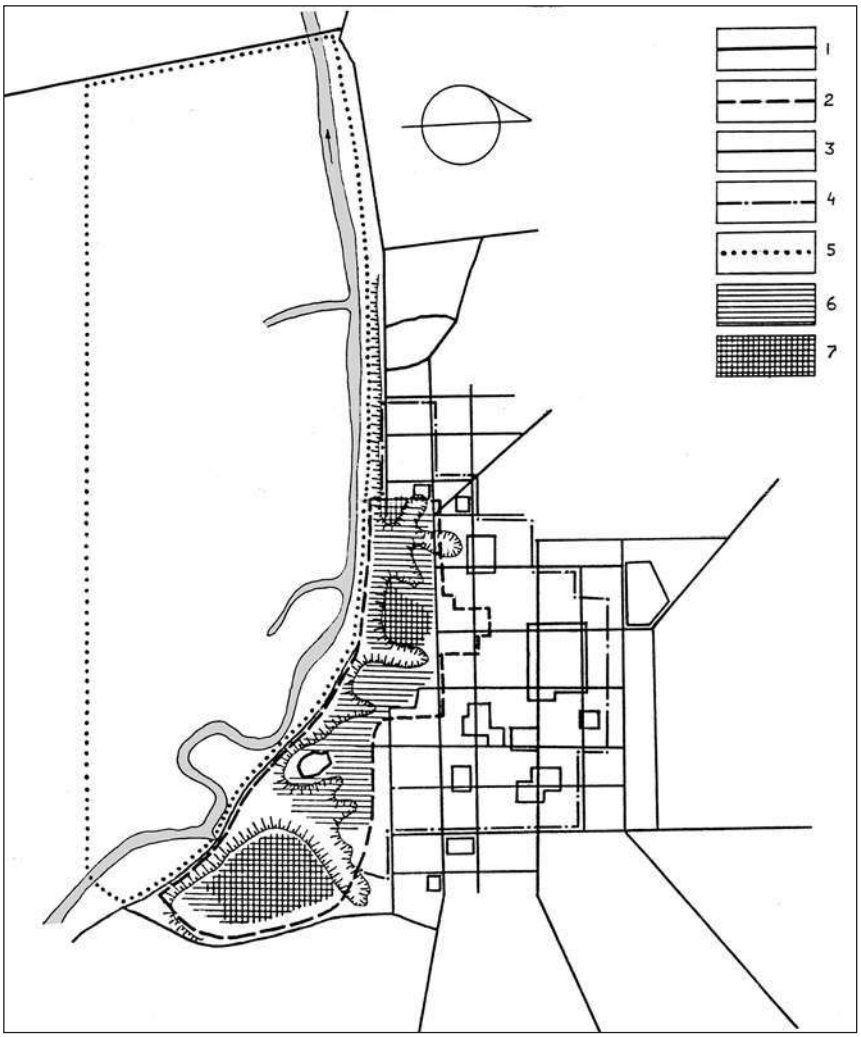
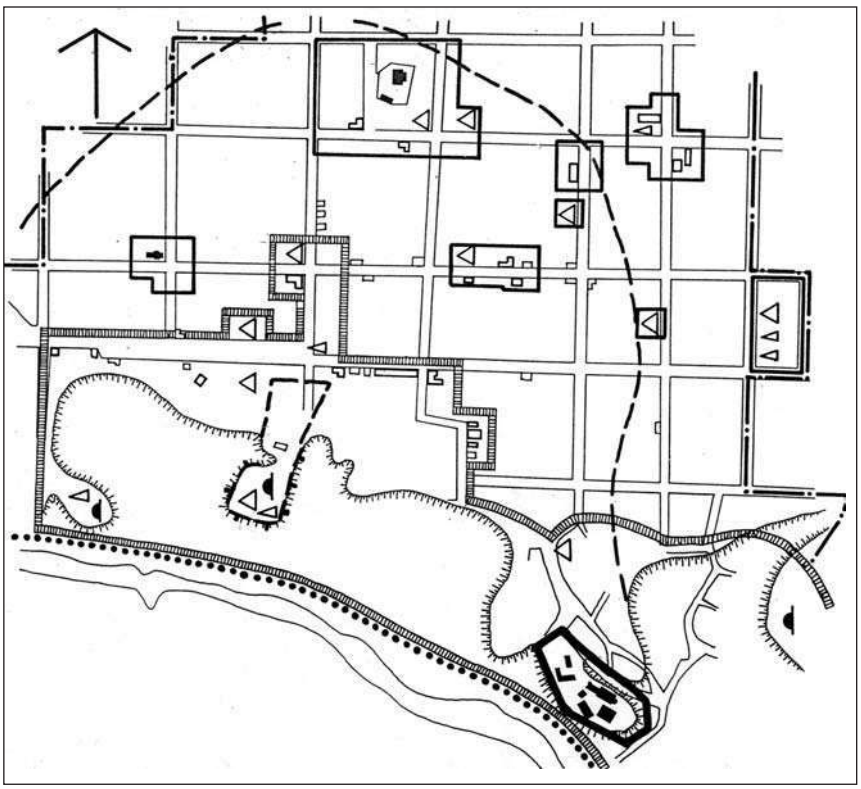


Схема цінних пам'яткоохоронних територій Путивля.
Кресленик автора:
1. Вулиці
2. Межа охоронної зони Заповідника
3. Межі охоронних зон окремих пам'яток
4. Межа зони регулювання забудови
5. Межа зони охоронюваного ландшафту
6. Території селищ IX-XIII ст.
7. Території городищ IX-XIII ст.



Фрагмент схеми Історико-архітектурного опорного плану Путивля (центральна частина міста, в межах історичного ареалу). Кресленик автора

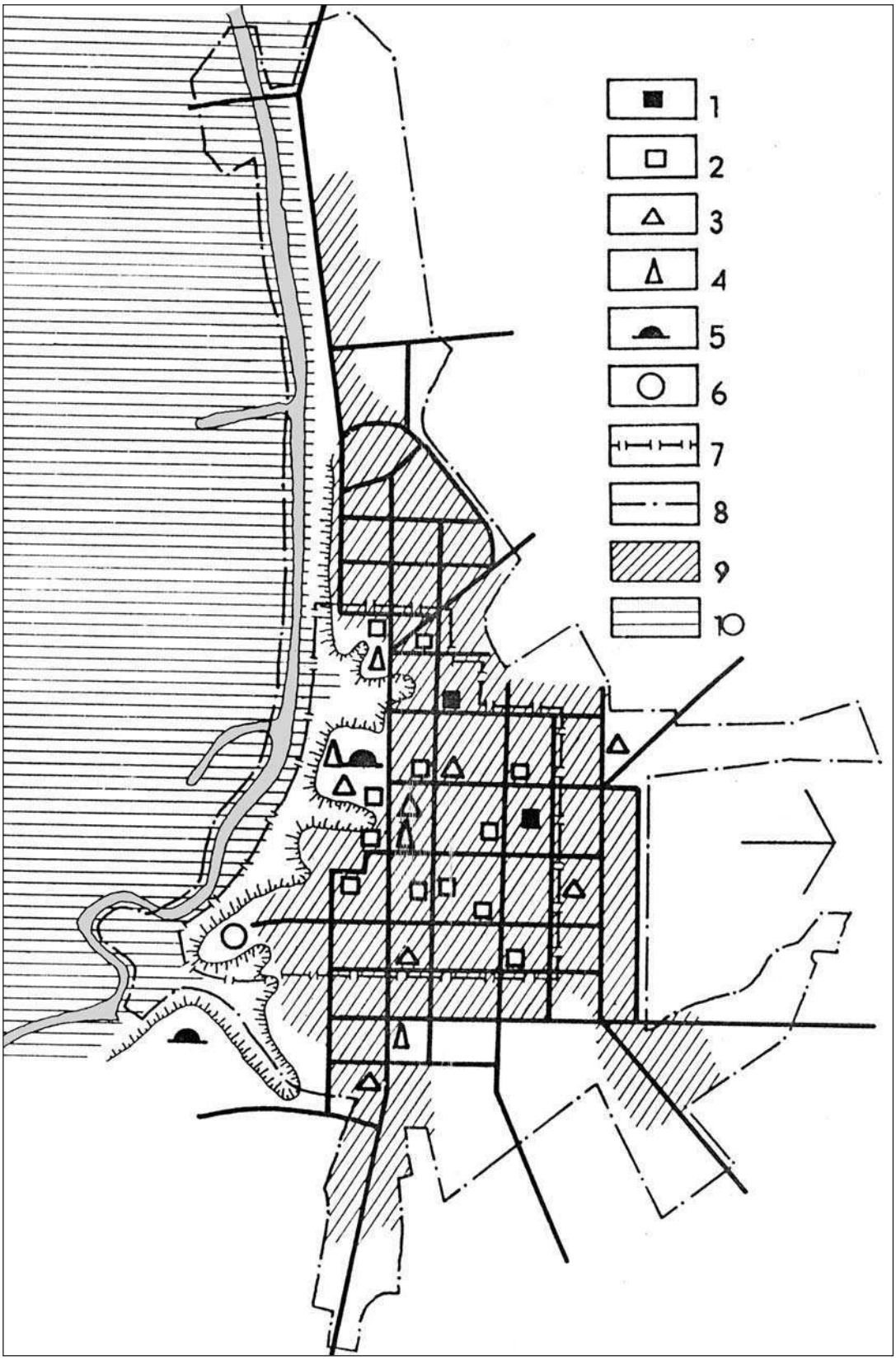
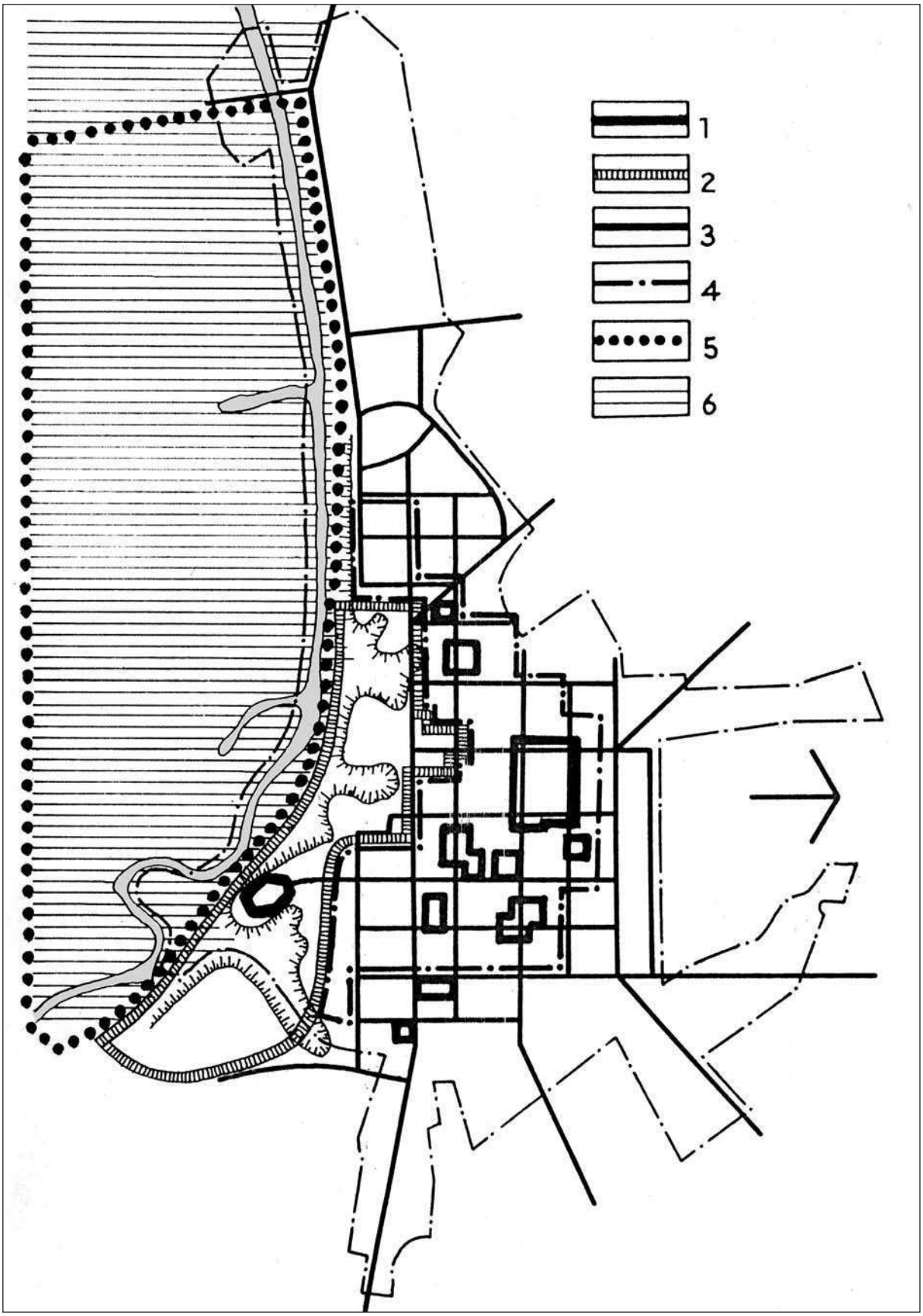


Схема Історико-архітектурного опорного плану Путивля.
Кресленик автора:
1. Пам'ятки архітектури національного значення
2. Пам'ятки архітектури місцевого значення
3. Пам'ятки історії
4. Пам'ятки монументального мистецтва
5. Пам'ятки археології
6. Заповідник
7. Межа історичного ареалу міста
8. Сучасна межа міста
9. Забудовані території
10. Заплава



Зони охорони пам'яток Путивля.
Кресленик автора:
1. Межі території Заповідника
2. Межа охоронної зони Заповідника
3. Межі охоронних зон окремих пам'яток
4. Межа зони регулювання забудови
5. Межа зони охоронюваного ландшафту
6. Заплава

Ромни

Ромни (давня назва — Ромен) зараз є містом обласного підпорядкування, центром району Сумської області. Лежить на плато високого правого берега р.Сули при впадінні в неї р.Ромна. Трикутне в плані плато з двох боків обмежують заплави річок Сули й Ромна, а з третього боку — яр Муховець.

Територія міста була заселена у стародавні часи, про що свідчать скіфський курганний могильник 5 ст. до н.е., знахідки на території міста римських монет 2–3 ст. н.е., два сіверянських городища 8–9 ст. — Монастирище і Замок. У Княжу добу Ромен був прикордонним містом Переяславського князівства на межі з Чернігівським. Після монголо–татарської навали Ромен занепав і 1362 р. у складі Переяславської землі потрапив під зверхність Великого князівства Литовського.

Роменська фортеця відома з 1604 р., коли Ромен разом із розлогими теренами Посулля захопили князі Корибут–Вишневецькі. У польських актах 1618 р. значаться Старі й Нові Ромни. На думку О.Лазаревського, Старі Ромни були укріпленим поселенням на городищі давньоруського Ромна (вперше згаданого в "Повчанні" Володимира Мономаха своїм дітям під 1096 р., у якому розповідається про виправу князя проти половців), а Нові Ромни були передмістям. Хоч Ромен як населений пункт вряди–годи згадується в документах XV–XVI ст., але про тогочасні укріплення достеменних відомостей немає. Можна гадати, що вони були традиційними — дерев'яно–земляними.

Дводільна фортеця, збудована за часів Михайла Вишневецького на початку XVII ст., складалася з невеликої цитаделі — замку і загальноміських укріплень бастіонної системи, полігональних обрисів у плані, з шістьма бастіонами. Такою показана структура укріплень міста на картах Г–Л. де Боплана середини XVII ст. Прямокутний у плані з чотирма наріжними баштами замок займав вузький мисоподібний останець високого правого берега р.Сули, де в X–XIII ст. містився дитинець. Довжина замку досягла 250 м, ширина — від 50 до 100 м; на північному заході він сполучався вузьким перешийком з плато. Тут–таки була надбрамна башта. Укріплення складалися із земляного валу й частоколу. На кутах, крім башт, замок, можливо, мав ще й невеликі земляні бастіони. Через ворота в східному пряслі валу можна було дістатися Сули. Від замку йшли переважно до річки численні підземні хідники ("тайники", потерни, "слухи"). У середині XVIII ст. в цих підземеллях переховувався ватажок повстанських загонів Семен Гаркуша. Згадані елементи давньої фортифікації досі не досліджувалися.

У 1632–1633 рр. навколо Роменської фортеці розгорталися події російсько–польської війни: її здобули московські війська під командою воєводи Шеїна. Наступного року фортецю повернуто Польсько–Литовській Речі Посполитій. При цьому місто й фортеця були так поруйновані, що їх довелося "осаживать вновь". Укріплення відбудовано, коли Ромном володів Адам Казановський. 1644 р. місто захопив князь Ярема (Ієремія) Вишневецький (1612–1651 рр.).

Після початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648 р. Ромен став центром козацької сотні Миргородського, згодом — Лубенського полку. На той час у складі загальноміської оборонної лінії були чотири надбрамні дерев'яні башти, а оборонна огорожа складалася з сухого рову, земляного валу й дерев'яного частоколу. Десь у середині XVII ст. фортифікаційна структура ускладнилася, ставши тридільною: ще на початку XVII ст. з'явився район нової забудови — Пригородок на східних схилах плато й частково на надзаплавній терасі. У середині століття для захисту Пригородка з півдня та півночі споруджено земляні вали з двома дерев'яними брамами.

У "Московських статтях" 1665 р. було визначено: "городу Ромну состоять при войсковой армате". Унаслідок цього в північній частині плато за містом було влаштовано артилерійський парк зі складом боєприпасів у вигляді квадратового в плані земляного укріплення з чотирма наріжними бастіонами, всередині якого містилися порохові погреби й артилерійські сараї.

У другій половині цього ж століття у зв'язку зі складними перипетіями військово–політичної боротьби в Гетьманщині Роменська фортеця поступово занепала, досить архаїчні вже на ті часи укріплення не модернізувалися. Їх не раз руйнували: 1663 р. місто захопив і сплюндрував польський загін полковника Тележинського, а через п'ять років те саме зробили московські стрільці князя Ромодановського. Та найбільших нищень фортеця зазнала під час Північної війни 1700–1721 рр. 18 листопада 1708 р. у Ромні в районі теперішньої Базарної площі розмістилася штаб–квартира шведського короля Карла XII, тимчасом як основні українсько–шведські військові сили дислокувалися поблизу Гадяча. Це стало приводом для підступної каральної акції російського царя Петра I. У середині грудня частина московської армії рушила на Гадяч. Довідавшись про це, 16 грудня Карл XII виїхав з Ромна до свого війська. Через два дні російський корпус під командою генерала Алларта, не зустрічаючи опору, зайняв Ромен і вчинив там криваву різанину. Згадка про неї є в Шевченковій містерії "Великий льох":

Сулу в Ромні загатила
Тілько старшинами
Козацькими...

Згодом укріплення Ромен відбудовано. Насамперед реконструйовано загальноміську лінію укріплень: вона перетворилася на кронверк у формі неправильного шестикутника з п'ятьма п'ятикутними в плані бастіонами й одним чотирикутним. Бастіони містилися на кутах фортеці і вздовж західного фронту, де з напільного боку не було природних перешкод. Ширину сухого рову доведено до 10–12 м, профіль валу — до нормативного, на вершині валу лишився дубовий частокіл. Фортеця мала чотири дерев'яні надбрамні башти із звідними мостами через рів: Пригородську, Монастирську, Микільську, Житянську. Характерно, що замок тоді вже не був військовою цитаделлю, тож територію почали використовувати для господарських потреб — під гамазеї, цейхгаузи тощо.

На зламі XVII–XVIII ст. сельбище значно збільшилося й структура міста ускладнилася. Активно освоювалися прилеглі ландшафти: у першій половині XVII ст. за яром Лозова виникло однойменне село; у середині XVII ст. на лівому березі р.Сули, прямо навпроти міста біля перевозу виникло козацьке село Засулля; у кінці XVII ст. — с.Процівка на лівому березі р.Ромен; на початку XVIII ст. виникли передмістя Могилки й Западинці, тобто сельбище вийшло за яр Муховець і розширилося від фортеці униз за течією р.Сули на 1,5–2 км. Біля північного краю плато існував хутір Павла Полуботка.

Система розпланування міста в ту добу була центричною. Розпланувальною віссю була вулиця Мостова, що ішла від Торгу на північний захід. Вулична мережа у фортеці й Пригородку була порядковою, з обрисами кварталів, наближеними до прямокутників. Від фортечної еспланади і чотирьох брам віялом розходилися гілки порядкового розпланування, визначені системою зовнішніх зв'язків, оскільки місто лежало на перетині шести найважливіших торговельних шляхів України. Розпланувальний каркас с.Засулля був утворений тризубом головних шляхів, які розходилися від перевозу через р.Сулу на Суми, Гадяч, Лохвицю. Село Процівка мало лінійну структуру, витягнуту по надзаплавній терасі вздовж шляху на Москву. Село Лозова мало порядкову систему розпланування. Розпланування Ромна і численних передмість демонструє вплив природних чинників на розвиток містобудівної структури: головні вулиці проходять або вздовж вододілів (Мостова, Московська, Пробита, частина Могильської), або вздовж пругів рельєфу (частина Могильської, Западинська, Пригородок). Система розпланування передмість була наближеною до віялоподібної. У північно–західній частині сельбища старі плани фіксують величезні за площею квартали (до 15 га), що зумовлено наявністю там "підварків" (заміських садиб чи хуторів) багатих роменчан, зокрема Давида Чорного, відомого в історії як будівничий славетної роменської Покровської церкви. У суто ремісничих передмістях — Коржівці й Замісті — нарізка кварталів була значно дрібнішою.

У XVIII ст. основою розвитку міста стала ярмаркова торгівля. З чотирьох щорічних ярмарків найбільшим був Іллінський, на який з'їздилося до 120 тис. чол. і який перетворився на великий центр європейської торгівлі та культурний осередок. Ярмарок містився частково у фортеці на Соборному майдані, а частково — за фортецею, на міському вигоні.

У кінці XVIII ст. населення Ромна сягнуло 5 тис. чол., а площа міста — 350 га. Крім уже згаданих, місто мало ще передмістя Монастирище, хутори Войтенківський, Ступки, Огнівщина й Римарівський. Усі вони були відносно самостійними поселеннями, проте економічно тісно пов'язаними з містом, так що шляхи, які їх з'єднували, визначили напрямки подальшого розширення Ромен. Таким чином строго центрична структура міста у кінці XVIII ст. набула ексцентриситету: з'явилася тенденція до переміщення загальноміського центру на північний захід, за межі фортеці на вільні території плато: спершу в середині століття Торг перемістився з фортеці на еспланаду перед Монастирською брамою, а в 1792 р. було порушено питання про переведення ярмарків взагалі за місто.

У формуванні унікальної об'ємно–просторової композиції Ромен вирішальне значення мали особливості рельєфу місцевості та гідрографічної мережі. На кінцях мисів плато, звернених до заплав, тобто у зонах найвищої композиційної активності, постали ключові елементи містобудівної системи — Замок і Торг. Потужні земляні укріплення Замку з наріжними баштами домінували в панорамах, що відкривалися із Засулля та із–за яру Муховця. Місце розташування Торгу в панорамах виявляла містобудівна домінанта — міський собор. У першій половині XVII ст. у фортеці на Торзі (Ярмарковому майдані) споруджено дерев'яний Успенський собор. У другій половині XVII ст. зведено дерев'яні Микільську церкву біля однойменної фортечної брами та Покровську церкву. 1689 р. взамін Успенського збудовано мурований трибанний Святодухівський собор, унікальний за своїми об'ємно–просторовими й типологічними характеристиками. Він належав до числа контамінацій двох основних типів храмів — хрещато–банового і багатодільного. Такі типологічні контамінації мали найбільше значення з точки зору розвитку архітектурної типології. У цьому соборі на кубічному тринавовому триапсидному об'ємі поставлено три бані по поздовжній вісі, як у дерев'яних тридільних триверхих церквах: над середохрестям, вівтарем і над західним ком-

партиментом середньої нави. При цьому членування фасадів пілястрами та вінчання їх фронтонами зовсім не пов'язані з тектонікою споруди. До цього ж типу належать собор Фролівського монастиря у Києві 1722–1732 рр., собор козелецького Георгіївського монастиря 1770 р., Воскресенська церква 1756 р. у Сосниці та Успенський собор 1770–х рр. у Лебедині. Наскільки ми можемо судити, саме роменський собор започаткував цю типологічну групу.

У 1751–1780 рр. поряд зі Святодухівським собором спорудили мурована зального типу Василівську теплу церкву з дзвіницею. 1750 р. збудовано нову дерев'яну тридільну триверху Микільську церкву з високою триярусною дзвіницею, а в 1764–1770 рр. через дорогу від фортеці на спуску Покровської гори звели нову дерев'яну Покровську церкву. Вона була хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха. Споруджена останнім кошовим Запорозької Січі Петром Калнишевським та Давидом Чорним, про що свідчив різьблений напис на одвірку західних дверей. Від імені замовників нагляд за будівництвом здійснював роменський житель В.Кривошия. Покровська церква, складена з дубових брусів, за планом належала до хрещатих з невиділеним центром, з гранчастими раменами просторового хреста. Зруби стін мали помітне звуження догори, що разом з двозаломними верхами створювало так звану телескопічну перспективу. Зруби стін оживляли тільки віконні прорізи. Завершувала будівлю граціозна мальовнича група верхів. З великою майстерністю знайдено гармонійне співвідношення маси стін і маси верхів, з їх урочистою динамікою. Внутрішня висота центральної дільниці становила 25,5 м, бічних — 21 м. Рамена просторового хреста сполучалися з центром широкими просвітами 11–метрової висоти, завдяки чому утворювався єдиний внутрішній простір, над яким "ширяли" ілюзорно невагомі п'ять верхів.

Оскільки церква стояла на Полтавській вулиці, на схилі Покровської гори при в'їзді до міста з боку Засулля, вона була однією з головних архітектурних домінант Ромна. В об'ємно–просторовій композиції Ромна наявна одна з основних ідей давньоукраїнського містобудування, що визначає його національну специфіку — орієнтація на "річковий фасад", який мислився головним у містобудівній композиції і формуванні умоглядного образу міста. Для цього використано наявні сприятливі природні передумови: рівнинна заплава Сули була ніби п'єдесталом для виразних форм рельєфу, увінчаних архітектурними домінантами. Головною серед них був Святодухівський собор у зоні навищої композиційної активності поряд із Замком. Другою за композиційним значенням була Покровська церква, яка стояла трохи нижче по рельєфу біля головного в'їзду до Ромен з боку Засулля (нині це вулиці Комсомольська й Леніна). З другого боку вулиці стояла Миколаївська церква, що фіксувала у річковому фасаді міста західний рубіж фортеці. Ці дві церкви створювали своєрідні пропілеї при головному в'їзді до міста (нині обидві втрачені).

Наприкінці XVII ст. громада приміського села Лозова (нині воно у складі міста) спорудила тридільну, триверху дерев'яну Георгіївську церкву. Вона мала три гранчасті зруби, увінчані наметовими верхами з маківками. На думку деяких дослідників (І.Могитич) первісно церква мала широке опасання. Внаслідок перебудови 1850 р. стала одноверхою, бо верхи над бабинцем і вітарем були ліквідовані. Із заходу добудовано невеличку дзвіницю, з півночі й півдня — ґанки з колонними портиками (церква не збереглася).

Загалом, як показують дослідження С.Таранушенка, у XVII–XVIII ст. Ромен був центром оригінальної місцевої школи народної дерев'яної архітектури.

Об'ємно–просторова композиція міста у кінці XVIII ст. набула певної завершеності. Її головними особливостями були: незначна кількість архітектурних домінант, їх концентрація в центрі й відсутність на периферії; ритмічна розробленість річкового фасаду міста; слабке виявлення в об'ємній композиції основного північно–західного напрямку розвитку міста. Головна композиційна вісь міста, виявлена розміщенням архітектурних домінант, була рівнобіжною до річища Сули. До цієї вісі перпендикулярна друга вісь, саме та, що визначала вже згаданий основний напрямок розвитку Ромна. У тогочасній системі архітектурних домінант була строга ієрархія, що проявилася як у розміщенні їх на рельєфі, так і в характері архітектурних форм з гострими баштоподібними силуетами.

Із січня 1782 р. Ромен став повітовим містом Чернігівського намісництва (з 1796 р. — Малоросійської, з 1803 р. — Полтавської губерній). Перейменування міста з Ромен на Ромни відноситься до часу царювання російського імператора Миколи I. У зв'язку зі зміною адміністративного статусу міста та необхідністю впорядкувати ярмаркову торгівлю 1802 р. ярмарки були переведені на форштадт (передмістя), а полтавська губернська креслярня розробила проект перепланування міста, затверджений імператором Олександром I 1803 р. Згодом цей план був скоригований у 1805 та 1843 рр. Відповідно до нього наявні в місті вулиці спрямлялися й доводилися до стандартної ширини (31, 20 і 10 сажнів). Запроектовані нові вулиці пробивалися прямо через забудову. Цей план поєднував дві тенденції: прагнення до строгої класицистичної регулярності та бажання максимально врахувати ландшафтні особливості та існуюче розпланування. Цей план був реалізований частково: так, пробивання Полтавської вулиці було завершене аж 1828 р. "ввиду множества ломаемых строений". А в північній частині плато розпланували прямокутну Гостинодвірську площу розмірами 800 х 600 м. Саме там відбувався Іллінський ярмарок, торговий оборот якого зріс у середині XIX ст. до 10 мільйонів рублів, так що цей ярмарок став третім за значенням у Російській імперії. 1852 р. цей ярмарок переведено до Полтави, проте щорічні сумарні обороти решти трьох ярмарків до кінця XIX ст. зросли до 30 мільйонів рублів, що дозволило вести в місті мураване будівництво та впорядження.

У другій половині XVIII ст. Роменська фортеця втратила своє стратегічне значення і потроху руйнувалася. У 1770–х рр. розвалено надбрамні башти, з 1785 р. – фортечні вали почали розкопувати для виварювання селітри. У зв'язку з перепланування міста на засадах класицистичної регулярності в першій половині XIX ст. всі лінії укріплень було знесено. Еспланаду почали забудовувати і просторова роз'єднаність частин міста була подолана. Виникла нова вулиця, що огинала колишню фортецю з півночі й заходу (вул. Пушкіна). Зараз трасування колишніх фортечних валів можна простежити по сучасних вулицях: уздовж колишнього північного валу Пригородка тепер пролягають Червоний спуск і провулок Комарова, а по трасі загальноміських укріплень – вулиці Пушкіна і частково – Леніна. Замок зберігся у вигляді невеликого городища на південь від Базарної площі, з крутими схилами й без жодних ознак валів чи бастіонів. Це городище як дитинець давньоруського Ромна включено до загальнодержавного реєстру пам'яток археології.

У 1831–1834 р. взамін однойменної дерев'яної збудована мурована однобанна Миколаївська церква з дзвіницею. Вона стояла навпроти Покровської церкви і була хрещата в плані, хрещато–баневої структури, з півкруглою апсидою і видовженим західним раменом. Вирішена в класицистичних архітектурних формах. Рамена акцентовані пристінними чотириколонними портиками римо–доричного ордера з трикутними фронтонами. Вівтарна апсида вирішена у вигляді колонної напівротонди того ж ордера. На середохресті – циліндричний світловий підбанник зі сферичною банею. Дзвіниця над західним раменом невисока, чотиригранна, увінчана шпилем. Церква не збереглася.

1801 р. взамін дерев'яної церкви 1700 р. зведено мурована Вознесенську церкву. Поряд з нею – мурована дзвіниця, збудована в 1753–1763 рр. Так з'явився єдиний архітектурний ансамбль, розташований за межами зон високої композиційної активності, який позначив переміщення загальноміського центру на нову територію – від річки углиб плато.

1866 р. Василівську теплу церкву реконструйовано у неоруському стилі за проектом архітектора В.Червінського. За його ж проектом тоді ж на міському цвинтарі споруджено Всіхсвятську мурована церкву. У середині XIX ст. з'являється ланцюжок архітектурних домінант, що відзначає розвиток міста на північ, від берега річки углиб плато: це пожежний двір з вежою на розі вулиць Духовської та Монастирської, міська дума теж із вежою, що стояла посеред Гостинодвірської площі (згоріла 1862 р. і на її місці в 1882–1891 рр. за проектом архітектора Б.Михаловського збудовано мурована п'ятибанну церкву Св.Олександра Невського, зруйновану 1961 р.).

До XIX ст. забудова середмістя була дерев'яною, одноповерховою, але досить щільною: традиційних для України садів і городів майже не було, бо усі вільні території були зайняті постоялими дворами, торговими ятками й рундуками. Будівлі ставилися не вздовж вулиць, а в глибині садиб. Торг, себто Ярмарковий майдан перед собором, також був щільно забудований дерев'яними торговими рядами (Грецький, Московський, Великий крамний, Панський, Суздальський тощо). Над масивом цієї забудови вивищувалися окремі двоповерхові будинки з високими дахами: один мурований (лубенського полковника Марковича поряд зі Святодухівським собором) і кілька дерев'яних, у тому числі й ратуша. З початку XIX ст., а особливо після спорудження в Ромнах 1820 р. стаціонарної цегельні, центральні вулиці почали забудовувати мурованими "казенними" й приватними будівлями за проектами губернських архітекторів М.Амвросимова, А.Карташевського та інших (поштова контора 1808 р., повітове училище 1810 р., шпиталь 1822–1825 рр., повітове казначейство 1830 р.). Будівлі й споруди повітового шпиталю (архітектор А.Карташевський) є визначним архітектурним ансамблем доби класицизму, що добре зберігся і є пам'яткою архітектури.

1862 р. трапилася єдина за всю історію міста спустошлива пожежа, після якої забудову в центрі здійснювали тільки мурованими будівлями уздовж червоних ліній вулиць. 1874 р. Ромни стали кінцевим пунктом Ландваро–Роменської залізниці (згодом перейменована на Лібаво–Роменську й 1888 р. продовжена з Ромен до Кременчука, для чого споруджено міст через р.Сулу). Це призвело до значного промислового розвитку: від махорочної фабрики "І.Римаренко і сини" 1879 р. та ливарно–механічного заводу інженера Новицького 1886 р. до 37 фабрик і заводів під кінець XIX ст. Населення швидко зростало: від 5662 чол. у 1866 р. до 22539 чол. у 1897 р., коли в місті налічувалося 1087 будинків, декілька банків, 8 церков, синагога, 7 постоялих дворів і 5 готелів. Важливим містоформуючим чинником була Гостинодвірська площа, по периметру якої в 1864 р. збудовано цегляні корпуси торгових рядів у вигляді каре з чотирма розривами по осях площі (збереглися частково). Потужний метричний ряд арок став сильним засобом композиційного об'єднання ансамблю площі. З 1872 р. в місті влаштовуються бульвари по вулицях Духівській, Покровській, Московській, Полтавській та навколо Гостинодвірської площі, а також парк. Широкі впорядковані бульвари й сьогодні є характерною рисою міського середовища Ромен. З 1875 р. брукуються усі центральні вулиці, влаштовується освітлення. За свідченнями сучасників, Ромни у XIX ст. більше скидалися на губернське місто, ніж на повітове. Тут були чоловіча й жіноча гімназії, реальне, комерційне, духовне, залізничне училища, бібліотека, дві друкарні, театр.

Друга половина XIX ст. була часом розквіту міського будівництва в Ромнах. Стилістика забудови стає розмаїтішою унаслідок послаблення стильових нормативів класицизму. З'являються можливості для проникнення в архітектуру не тільки різноманітних "історичних" стилів, а й місцевої стилістики. Для 1870–х рр. стало характерним поєднання окремих стильо-

вих рис української архітектури доби Гетьманщини та класицизму в місцевій інтерпретації. До таких будівель належать міська дума (вул. Урицького, 39), жіноча гімназія (1878 р., вул. Пушкіна, 15), поміщицький будинок по вул. Луценка, 4. Найрізноманітніше в Ромнах представлено будівлі так званого цегляного стилю (варіант історизму) останньої третини XIX ст. Джерелами форм правили мурована архітектура доби Гетьманщини (банк по вул. Р.Люксембург, 19; житловий будинок по вул. Горького, 92), неоготика (духовне училище 1882 р. — найперша в місті триповерхова будівля), неоренесанс (міське училище 1892–1896 рр. по вул. Леніна, 43, архітектор В.Каура; земська лікарня 1905–1907 рр. по Московському бульвару, 24, цивільний інженер Сороковський). У стилістиці неокласицизму вирішено римо–католицький костел (1906 р., вул. Горького, 248). Велика група будівель "цегляного стилю" належить до місцевого архітектурного фольклору. Для фасадів таких будинків характерне темне пофарбування поля стіни, на якому добре читаються білі лопатки й пілястри, наличники барокового типу, підкарнизна аркатура. Усі деталі й тяги набрано з лекальної цегли. На початку XX ст. в Ромнах було зведено кілька будівель у стилістиці модерну та українського модерну.

На початку XX ст. поряд з дерев'яною Покровською церквою спорудили однойменну мурована в неоруському стилі. Тож пам'ятка будівничої діяльності П.Калнишевського підлягала знесенню, згідно з тогочасною практикою. Дерев'яну Покровську церкву досліджували 1902 р. М.Макаренко, 1905 р. — Л.Падалка. Завдяки публікації М.Макаренка в журналі "Искусство и художественная промышленность" Покровська церква як видатна пам'ятка архітектури доби українського відродження стала широко відомою й Імператорська археологічна комісія прийняла рішення про необхідність її збереження. Справу підтримали Полтавський церковно–археологічний комітет, єпархіальний церковний музей та полтавський архієпископ Іоан. Завдяки сприянню останнього було вирішено перенести церкву до Полтави. 1907 р. її повторно дослідив М.Макаренко, а відомий архітектор–реставратор П.Покришкін виконав дуже точні архітектурно–археологічниі обміри. 1907 р. споруда була промаркірована під керівництвом полтавського єпархіального архітектора С.Носова та К.Мощенка. Дубовий зруб був розібраний на бруси, їх перевезено до Полтави і храм складено у своєму автентичному вигляді на території архієрейської резиденції, де й використовувався як діюча церква. Це був перший в Україні приклад наукової музеєфікації пам'ятки народної дерев'яної архітектури (церква у Полтаві знищена 1943 р.).

Після повалення царату 1917 р. у Ромнах 27 жовтня 1918 р. відкрито найперший в Україні пам'ятник Т.Шевченку роботи уродженця роменських околиць скульптора І.Кавалерідзе (1887–1978). Він же у 1921 р. зробив монумент героям революції. 1920 р. з ініціативи місцевого уродженця археолога М.Макаренка засновано Роменський краєзнавчий музей. У 1901, 1906 та 1924 рр. М.Макаренко досліджував на околиці міста городище Монастирище, відкривши й описавши Роменську археологічну культуру.

Протягом 1930–х рр. сталися негативні зміни в об'ємно–просторовій композиції міста: знищено важливі архітектурні домінанти — Миколаївську й Покровську мурованні церкви, що фланкували головний в'їзд до міста з боку Засулля, а також церкви на Засуллі і в Процівці. Значно пізніше, у 1961 р., знесено Олександро–Невську церкву. Занепала недіюча Георгіївська церква в Лозовій згоріла в 1981 р. Ці втрачені архітектурні домінанти не компенсовані в містобудівній структурі нічим рівноцінним, тож композиція і образ історичного міста виявилися значно збідненими.

Генеральні плани Ромен розроблялися в 1947 р. (харківський інститут "Укрміськбудпроект"), у 1959 р. (харківський філіал інституту Діпромісто). У 1962 р. Ромни стали містом обласного підпорядкування й до нього приєднали колишні села Процівку, Лозову, Засулля. В історичне середмістя вторглися п'ятиповерхові житлові будинки, немасштабні щодо розпланувальних елементів та історично сформованого архітектурного середовища. Для цієї доби характерне "візуальне засмічування" міських силуетів та панорам, перспектив вулиць різноманітними промисловими будівлями, димовими трубами, вежами тощо. 1968 р. Держбуд УРСР включив Ромни до "Переліку старовинних міст". 1969 р. інститутом КиївНДІПмістобудування (архітектор Є.Водзинський) вперше визначено зони охорони основних пам'яток міста. Проте вони не були враховані в генеральному плані Ромен, виконаному в тому ж році тим же інститутом, а також у проекті детального планування центрального району (1969, 1975 рр., КиївНДІПмістобудування, архітектор К.Гвоздь). Як наслідок в історичному середмісті було запроектовано декілька багатосекційних п'яти– і дев'ятиповерхових житлових будинків.

Саме ті особливості ландщафту, завдяки яким сформувалася естетично досконала містобудівна композиція, у другій половині XX ст. стали фатальними для образу історичного міста. Його давнє середмістя на високому міжрічковому плато за інженерно–геологічними умовами було визнано найкращим майданчиком для багатоповерхової забудови. Тож у 1983 р. поблизу Святодухівського собору збудували два немасштабні щодо довкілля дев'ятиповерхові житлові будинки, які спотворили візуальне сприйняття пам'яток, панорами й силует міста. Це стало значною містобудівною помилкою.

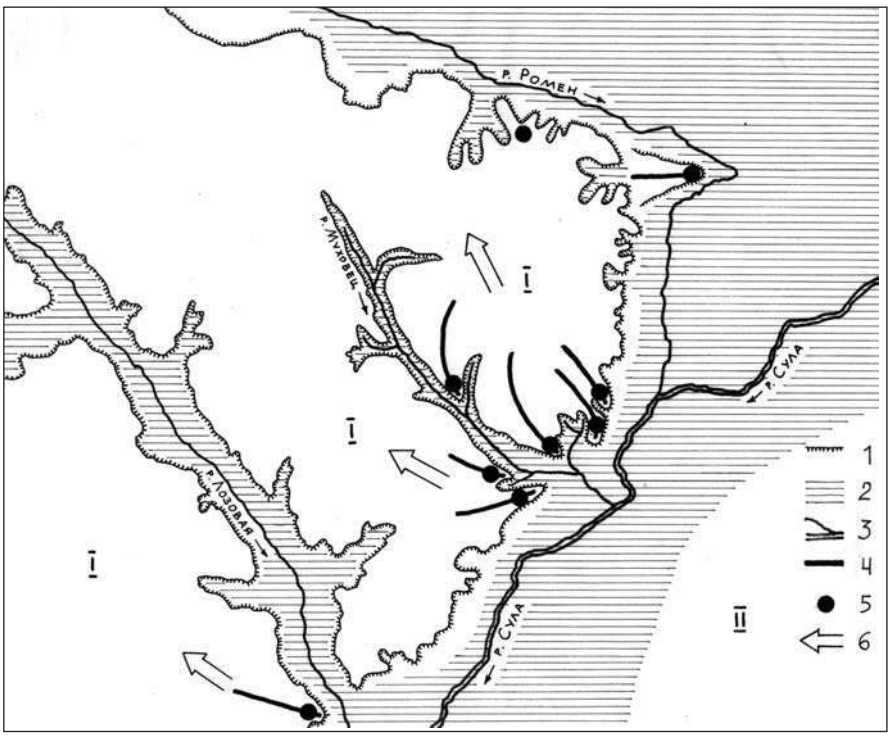
Протягом 1980–х рр. нове житлове будівництво зосередилося біля північних схилів плато. Зводилися переважно дев'ятиповерхові будинки за типовими проектами, що для такого невеликого міста було невиправданим як з інженерної, економічної точки зору, так і з огляду на порушення цими будівлями масштабності та традиційного характеру архітектурного середовища.

У 1980–х рр. у місті під охороною держави перебувало 3 пам'ятки архітектури республіканського, 5 пам'яток архітектури місцевого значення, 2 пам'ятки садово–паркового мистецтва та 41 пам'ятка археології, історії та монументального мистецтва. 1987 р. автор цієї монографії опрацював історико–архітектурний опорний план та проект зон охорони пам'яток м.Ромни. У результаті наших досліджень було виявлено ще 12 пам'яток архітектури, 3 пам'ятки археології, 2 історико–меморіальні будівлі та пам'ятку садово–паркового мистецтва. На території міста виділено найцінніші ділянки, на яких установлено заходи містобудівної охорони й регулювання. До цінного містобудівного надбання віднесено збережене історичне розпланування XVII ст. та класицистичне розпланування початку XIX ст. Виділено також місця зосередження архітектурної спадщини, цінні археологічні території та цінні ландшафтні території. У зонах концентрації пам'яток визначено п'ять комплексних охоронних зон. Для пам'яток, розосереджених на території сучасного міста, визначені дискретні охоронні зони. З композиційних міркувань та за умовами візуального сприйняття пам'яток і панорам міста встановлено дві зони регулювання забудови по обох берегах р.Сули. У заплаві річок Сули і Ромна, а також на схилах плато визначено зону охоронюваного ландшафту. За консультаціями з археологами запропонована також зона археологічного культурного шару. Все це позначено на схемах, які подаються нижче.

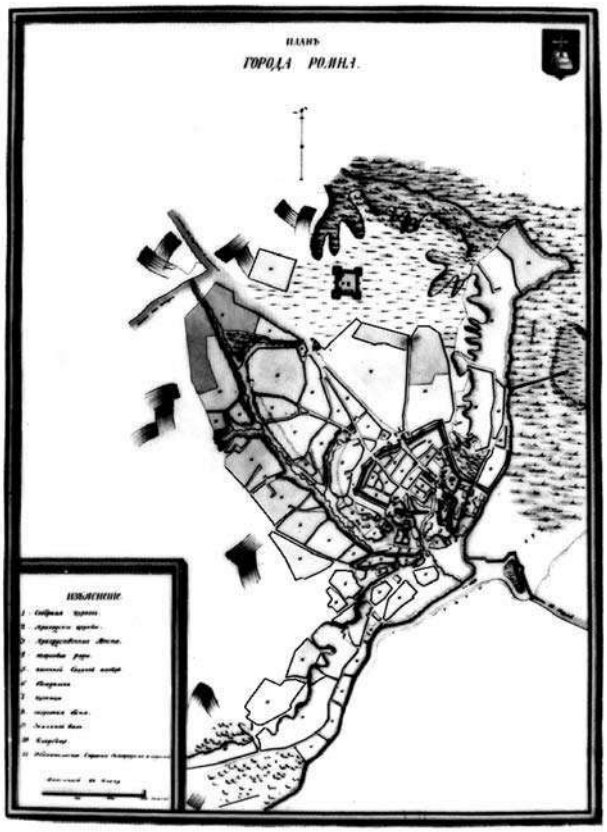
Наступного 1988 р. у місцевого начальства виникла ідея побудувати на намиві в заплаві р.Сули навпроти історичного середмістя масив дев'ятиповерхових житлових будинків. Авторові цих рядків спільно з Є.Водзинським довелося витратити чимало часу й енергії для аргументованого спростування цієї безумної ідеї, в разі реалізації якої містобудівна й ландшафтна своєрідність цього міста була б остаточно втрачена.

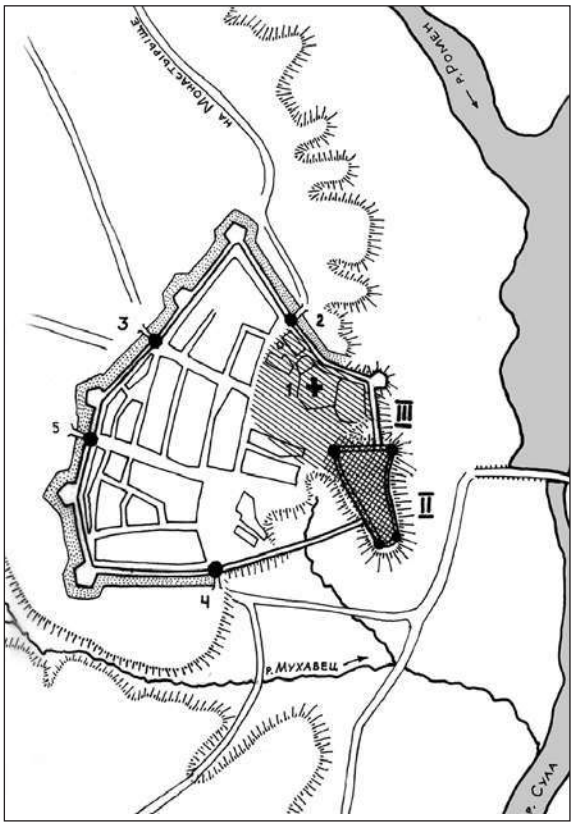
Нині Ромни є одним з найважливіших історичних міст Лівобережжя. Місто має генеральний план, у якому передбачено збереження нерухомої культурної спадщини. Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яка затверджена Кабінетом Міністрів 1999 року, передбачено відтворення дерев'яної Покровської церкви в Ромнах. Практична реалізація цього дозволить відновити містобудівну своєрідність Ромен шляхом повернення до міської панорами другої за значенням, після Святодухівського собору, архітектурної домінанти, що колись формувала річковий фасад міста. А загалом, опрацьована нами комплексна система охоронного зонування з детально розробленою регламентацією режиму використання кожної із зон, кожної ділянки, разом із заходами щодо реставрації та реабілітації пам'яток, здатні забезпечити спадковий розвиток цього історичного міста.

Літ.: [91, 104, 110, 118, 124, 187, 193, 198, 235, 243, 248, 256, 261, 296, 352–357].



Природна підоснова м.Ромни.
Кресленик автора:
1. Пруги рельєфу
2. Заплава
3. Річки й струмки
4. Вододіли
5. Ядра поселень
6. Напрямки розвитку сельбища
I – міжрічкове плато
II – друга надзаплавна тераса на лівобережжі р.Сули

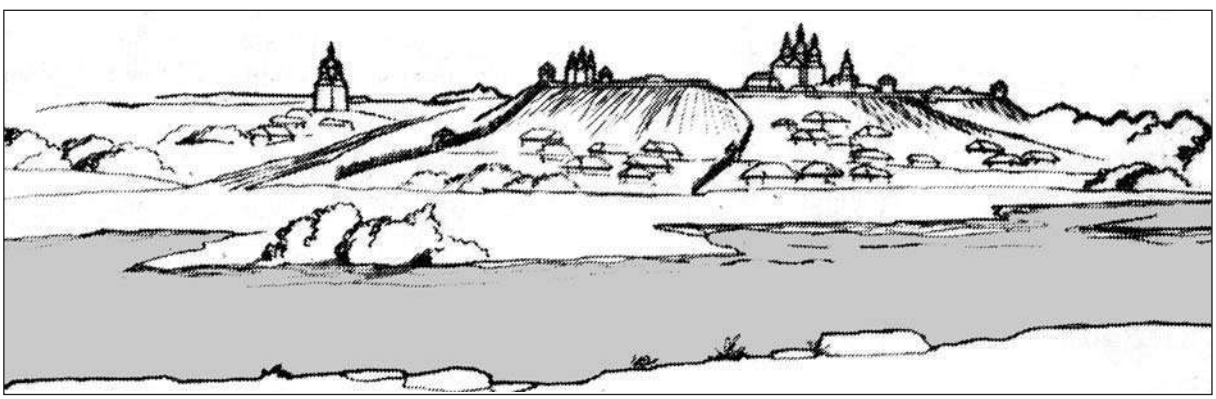


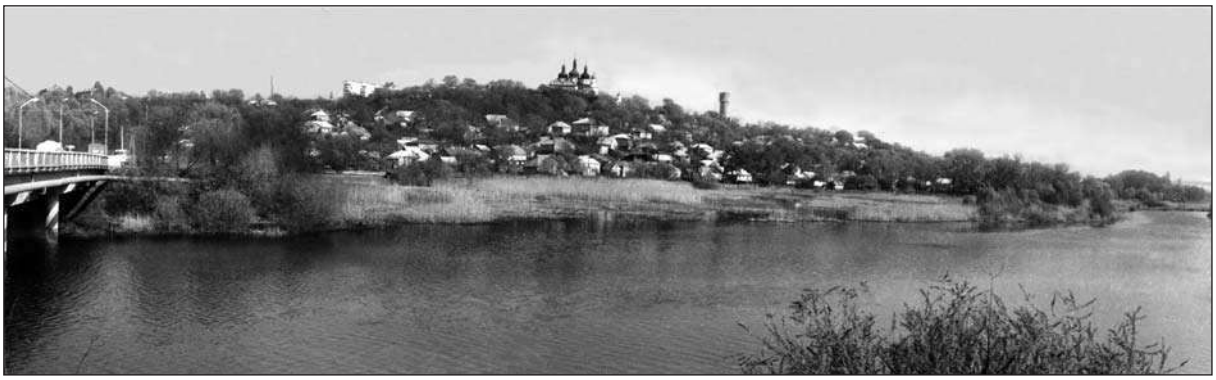


Ромни у XII-XVII ст.
Кресленик автора:
II – дитинець Ромна Княжої доби
III – посад Ромна Княжої доби
1. Успенський (Святодухівський) собор
2. Пригородська башта з брамою
3. Монастирська башта з брамою
4. Микільська башта з брамою
5. Житянська башта з брамою

План Ромен 1802 р.

Панорама міста із Засулля. Реконструкція автора станом на 1770 р.





Панорама міста із Засулля. Фото автора 1988 р.



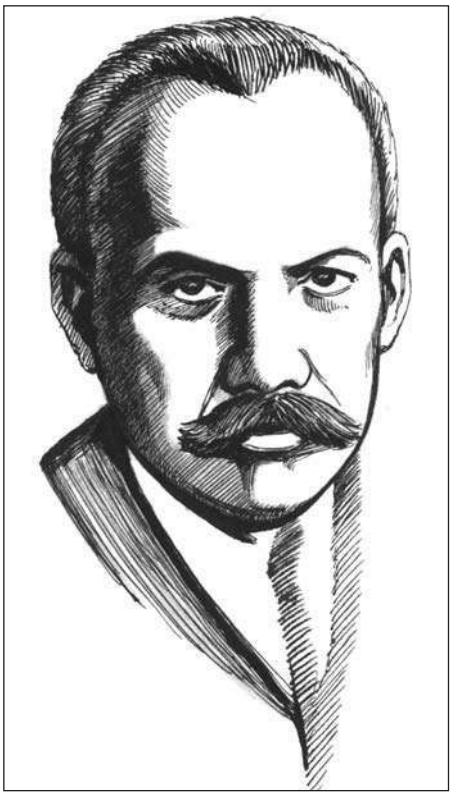
Історичне середмістя Ромен з лету птаха. Фото 1950-х рр.

Святодухівський собор.
Фото Г.Павлуцького кінця XIX ст.



Покровська церква та дзвіниця.
Рисунок О.Сластіона 1890-х рр.





Дослідник роменських старожитностей Микола Макаренко. Рисунок А.Поліщук



Георгіївська церква у Лозовій. Фото Ф.Уманцева 1959 р.

Проектний план Ромен 1803 р.



План Ромен 1843 р.





Миколаївська церква. Фото початку XX ст.



Вівтарна апсида Миколаївської церкви. Фото Г.Павлуцького 1907 р.



Повітовий шпиталь на Московському бульварі. Фото автора 1988 р.



Всіхсвятська церква на міському кладовищі. Фото автора 1988 р.



Церква Св.Олександра Невського. Фото початку XX ст.



Історична забудова вулиці Леніна (колишньої Полтавської): міське училище та повітове казначейство. Фото автора 1988 р.



Будинки колишньої Роменської контори Державного банку (нині - краєзнавчий музей). Фото автора 1988 р.



Пам'ятник Т.Шевченку роботи І.Кавалерідзе. Фото автора 1988 р.

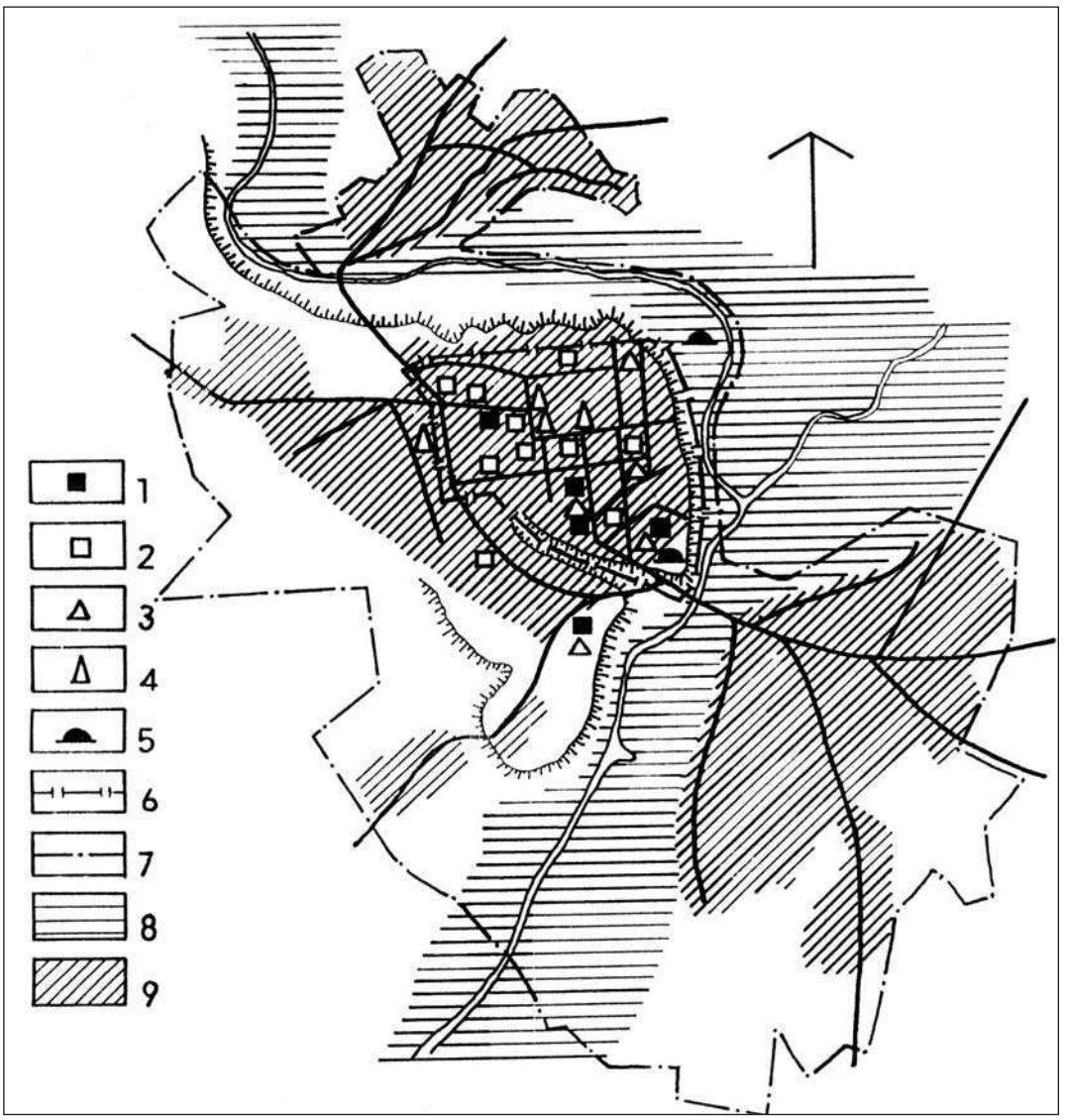
Святодухівський собор і Василівська церква у міському середовищі. Фото автора 1988 р.



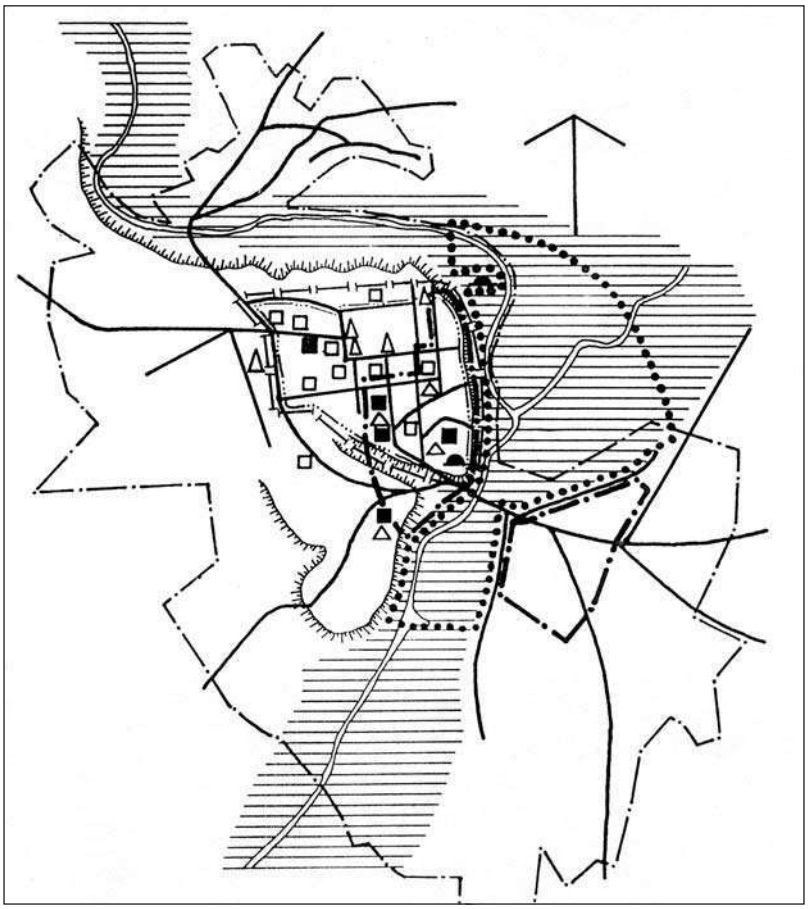


Дев'ятиповерхові будинки 1980-х рр. поблизу Святодухівського собору. Фото автора 1988 р.

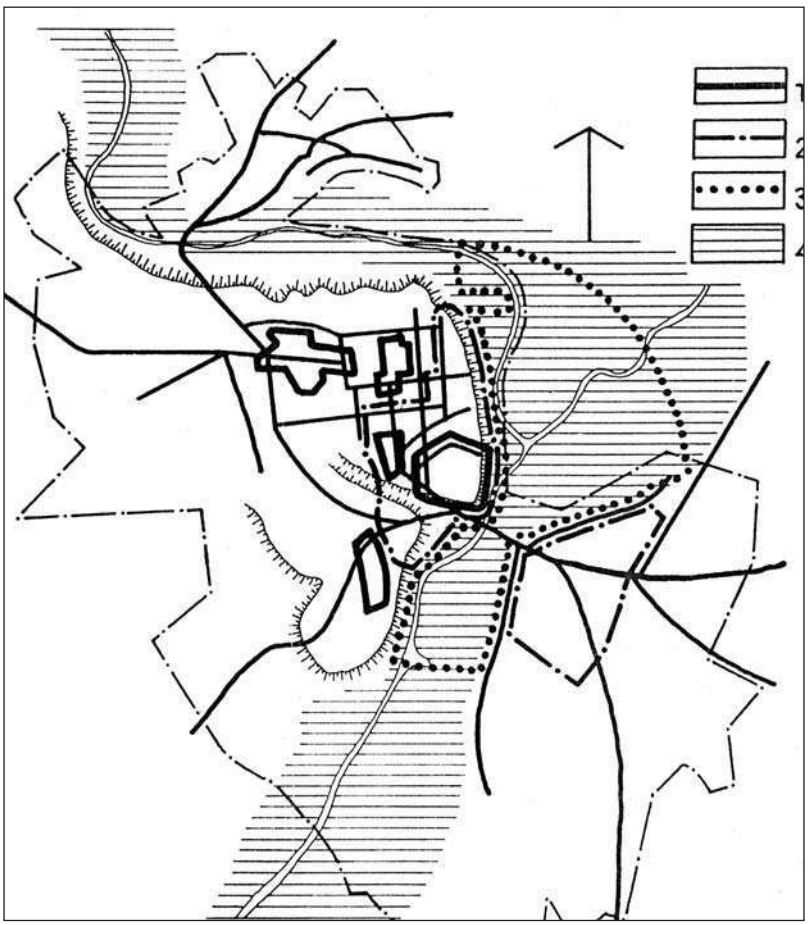
Схема Історико-архітектурного опорного плану Ромен.
Кресленик автора:
1. Пам'ятки архітектури національного значення
2. Пам'ятки архітектури місцевого значення
3. Пам'ятки історії
4. Пам'ятки монументального мистецтва
5. Пам'ятки археології
6. Межа історичного ареалу міста
7. Сучасна межа міста
8. Заплава
9. Забудовані території



Принципова схема Історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток Ромен. Кресленик автора



Зони охорони пам'яток Ромен. Кресленик автора:
1. Межі комплексних охоронних зон
2. Межі зон регулювання забудови
3. Межа зони охороню-ваного ландшафту
4. Заплава



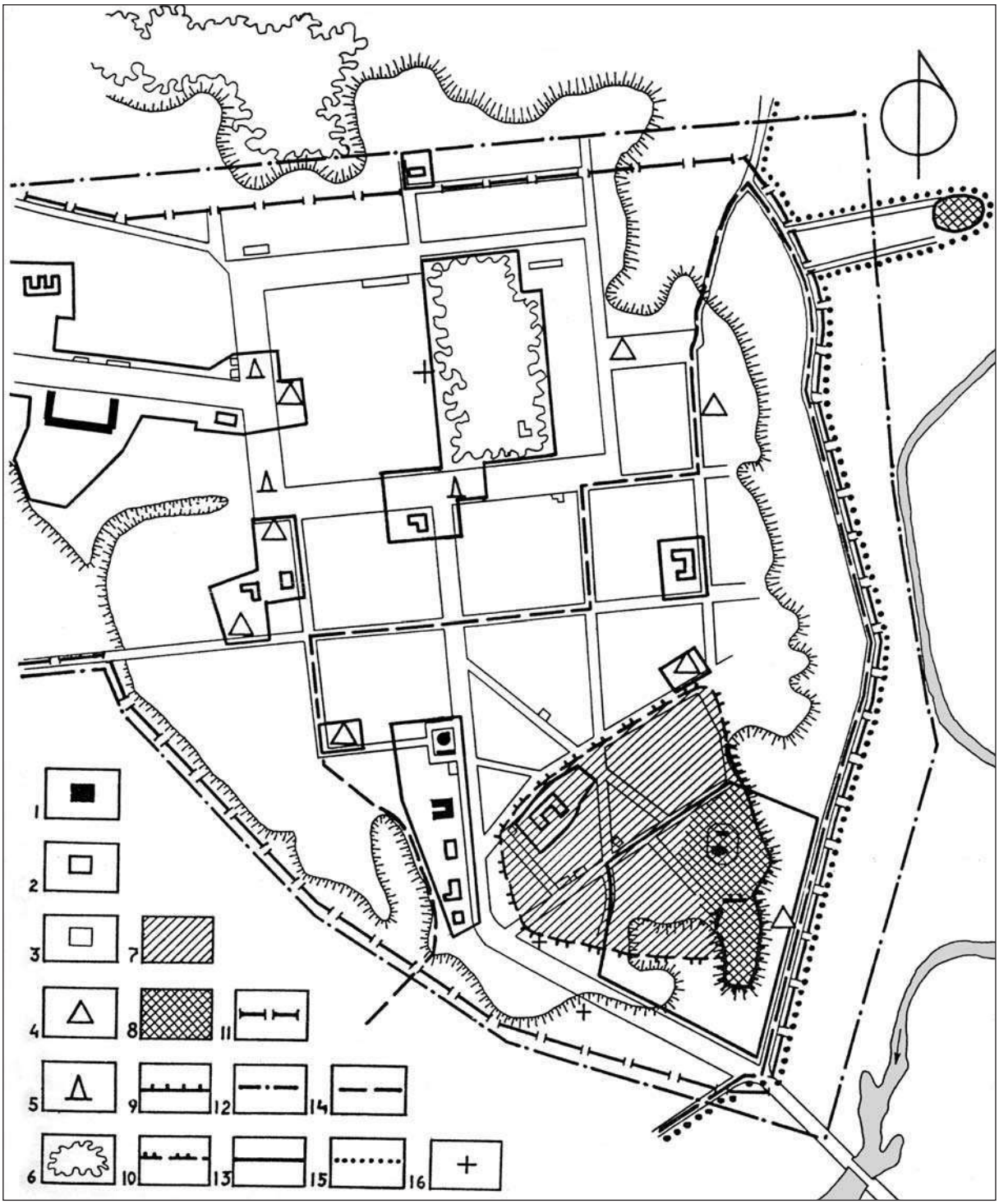


Схема Історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток Ромен (центральна частина).
Кресленик автора:
1. Пам'ятки архітектури національного значення (ті, що внесені до відповідних реєстрів, і ті, що пропонуються)
2. Пам'ятки архітектури місцевого значення
3. Значні будівлі
4. Пам'ятки історії
5. Пам'ятки монументального мистецтва
6. Пам'ятки садово-паркового мистецтва
7. Пам'ятка археології - посад Ромна Княжої доби
8. Пам'ятки археології - городища Монастирище і Замок
9. Трасування збережених ліній укріплень XVII-XVIII ст.
10. Трасування втрачених ліній укріплень XVII-XVIII ст.
11. Межа історичного ареалу
12. Межа центральної частини міста
13. Межі охоронних зон пам'яток
14. Межі зон регулювання забудови
15. Межі зони охоронюваного ландшафту
16. Місця втрачених домінант

Кролевець

Кролевець є центром району Сумської області, малим містом з населенням близько 30 тисяч чоловік. Лежить на обох берегах маленької річки Свидні, що є лівим допливом р.Реть, яка протікає на північ від міста і впадає у р.Есмань. Рельєф у цій місцевості рівнинний, ледь хвилястий, з пологими пагорбами. Висота схилів — до 15 м. Вони порізані ярами і балками. Широкі заболочені заплави річок Реті й Свидні непридатні для поселення. Натомість підвищене лівобережне плато при р.Свидні, поросле сосновим і дубовим лісом, надавало добрі умови, у т.ч. й військово–топографічні, для замешкання.

Етапи містобудівного розвитку Кролевця ми визначаємо за переломними моментами історії міста. Відтак можна виділити три етапи:

1. 1601–1803 рр.: формування сельбищної території, системи фортифікації, розпланування, об'ємно–просторової композиції.
2. 1803–1919 рр.: реконструкція розпланування, насичення міста капітальною забудовою, збільшення масштабу забудови.
3. 1919–1990 рр. — деструкція об'ємно–просторової композиції, поява другого (паралельного) міського центру.

У давнину в цій місцевості були непролазні хащі з малородючими ґрунтами, що не сприяло заселенню. За Київської Русі ці землі входили до складу Чернігово–Сіверщини. Неподалік теперішнього Кролевця відомі сіверські городи Бахмач, Уненеж і Глухів. У літописах також двічі (під 1150 та 1160 рр.) згадується город Зартий. Етимологія цього топоніма пояснюється як "город за річкою Реть". Щодо локалізації давньоруського Зартия немає однозначної версії: є думка, що Зартий містився в районі Кролевця (на Замковищі або в районі приміського села Подолів) або поблизу сучасного с.Волинцево Путивльського району чи в межах теперішнього Буринського району Сумської області.

Повторне, після монголо–татарського спустошення, заселення цих теренів розпочалося у кінці XVI ст. Тоді заселено с.Подолів, яке є старшим від Кролевця. Точна дата виникнення міста не встановлена. Якесь поселення на місці Кролевця виникло 1601 (за іншою версією — 1608) року. Проте серйозне укріплене поселення тут з'явилося, на думку історика О.Лазаревського, тільки після Деулінського перемир'я 1618 р., коли Сіверщина відійшла під владу Польсько–Литовської Речі Посполитої. Тож Кролевець постав одночасно з Ніжином, Борзною і Конотопом, які поляки влаштували проти московських фортець по лінії так званого Путивльського рубежа для захисту своїх кордонів. Уперше Кролевець згадано в універсалі козацького гетьмана Якова Острянина 1638 р. За розпорядженням польського короля Сигізмунда III тут споруджено фортецю, поставлено польський гарнізон, а 1644 р. королівським привілеєм місту надано Магдебурзьке право і герб. З цим, вірогідно, пов'язана назва Королевець (Кролевець) — королівське місто. Це був округовий центр Новгород–Сіверського повіту Чернігівського воєводства. Оселяв Кролевець поляк Вишль (Віссель) — ніжинський війт, власник великих земельних маєтностей у районі Кролевця. Більшість мешканців прийшли у Кролевець під час національно–визвольної війни 1648–1654 рр. з двох волинських міст — Острога і Житомира.

Після вигнання поляків з Лівобережжя Кролевець став сотенним містом Ніжинського полку. Протягом другої половини XVII — середини XVIII ст. кролевецька сотня разом із Новомлинською, Коропською, Воронізькою, Глухівською і Ямпільською належали до гетьманської особистої гвардії. Зберігся опис Кролевця 1654 р., коли московська влада приводила до присяги українців після Переяславської угоди: "А город Кролевец стоит межи речек Рети и Свидни на острову. В том местечке церковь деревянная Николы. В том местечке на горе, меж тех же речек, учели ставить стоячей острог, поставлено бревен с двести". Цей текст підтверджує наші висновки, зроблені на підставі вивчення топографії місцевості: первісне укріплене ядро Кролевця, яке називалося Замком, локалізується на вузькому мису, витягнутому з півночі на південь при впадінні річечки Калище у р.Свидню. Це типове мисове городище, тільки дуже невелике площею. Ми вважаємо не випадковим той факт, що за цією місцевістю й досі зберігся топонім — Замковище. Згодом, у 1654 р. місто розширилося й потребувало просторішого укріплення. Його збудували на північ від Замковища, на рівнинному плато, що лежить трохи вище по рельєфу, ніж Замковище. Ця загальноміська фортеця в плані становила неправильний чотирикутник з непрямолінійними сторонами. Оборонна огорожа складалася з рову, земляного валу і частоколу на ньому. Фортеця мала три в'їздові брами.

Протягом другої половини XVII ст. укріплене середмістя поступово обростало присілками і передмістями. На лівому березі р.Свидні це були (з півночі на південь): Довгалівка, Чепурнівка, Кошуківка, Ялинівка, Коновалівка, Гребенюківка, Козин. На право-

бережжі р.Свидні — Велика і Мала Гончарівка та Загребелля. Розпланування у межах фортеці було порядковим, наближеним до регулярного: чотири вулиці проходили в широтному напрямку, і сім — у меридіональному. На перетині двох головних вулиць містилася центральна площа міста, на якій стояв собор. У фортеці була ще одна церква — Миколаївська. Розпланування згаданих вище передмість було нерегулярним, ландшафтного типу, наближеним до гіллястого, але з елементами порядкового. Трасування вулиць визначили такі чинники, як конфігурація надзаплавних терас і водних басейнів, місця розташування гребель на річках та головні шляхи — на Київ, Глухів, Мутин. За описами 1779–1781 рр. та планами кінця XVIII ст. бачимо, що на р.Свидні було п'ять гребель з водяними млинами. У Кролевці були три дерев'яні церкви і дві мурованні; решта забудови була дерев'яною (689 дворів, 825 хат).

У 1787 р. тут зафіксовано 2348 мешканців чоловічої статі (отже все населення мало становити близько 5 тисяч душ). Кролевчани займалися хліборобством, винокурінням, торгівлею і ремеслами, з яких найпоширенішими були ткацтво і гончарство. Ще за часів Речі Посполитої Кролевець став важливим центром міжнародної торгівлі, а з другої половини XVII ст. тут відбувалися три щорічні ярмарки, один з яких — Воздвиженський — у 1654–1878 рр. вважався одним з найбільших в Україні. Кролевець зазнав спустошень під час Руїни в 1663–1664 рр., згодом місто неодноразово нищили пожежі (1727 р., 1731 р., 1804 р., 1811 р. та 1817 р.).

Головною архітектурною домінантою Кролевця завжди був собор Різдва Богородиці. Мурований міський собор закладено 1742 р. на місці розібраного дерев'яного. Завершено будівництво в 1748 р. стараннями кролевецького сотника Г.Огієвського та соборного настоятеля Я.Маковського. Освячено собор 1749 р. Він був тридільний, триверхий, з прямокутним у плані бабинцем, восьмигранною навою та п'ятистінним вівтарем. Кожний компартимент вивершувався світловим восьмериком з гранчастою банею. Архітектурне вирішення фасадів було характерним для монументальної архітектури доби Гетьманщини: застосовано пілястри, багатообломні розкріповані карнизи, великі аркові вікна з наличниками.

Собор потерпів від пожежі 1817 р. Тоді згоріли дахи й завершення бань. Після того на підбанниках з'явилися російські цибулясті бані. У 1833–1835 рр. з трьох боків перед входами влаштовано невеликі мурованні притвори. У 1841–1843 рр. на хорах влаштували бічний вівтар в ім'я Здвиження Чесного Хреста. У 1880–х рр. за проектом архітектора Ассінга з заходу до бабинця прибудовано новий двоповерховий приділ, який за обсягом майже не поступався собору. Його західний фасад вирішено в неоруських архітектурних формах, з трьома кокошниками. Собор не зберігся.

Деякі з найбільших передмість Кролевця мали свої архітектурні домінанти. Ними були парафіяльні храми: для Довгалівки це був Спасо–Преображенський, для Гребенюківки й Козина — Варварівський, для Ялинівки й Кошуківки — Покровський. Дерев'яна Покровська церква, зафіксована дослідженнями С.Таранушенка, була побудована в 1778–1783 рр. на місці попередньої, що згоріла ще в першій половині XVIII ст. Деякий час Покровська церква навіть містилася в амбарі, перебудованому для богослужінь. Церква тридільна, одноверха, складена з дубових брусів. Нава восьмигранна (фактично, в плані це прямокутник з дещо скошеними кутами), вівтар і бабинець п'ятистінні, значно нижчі за наву. Їх укривали високі стіжкові дахи на п'ять круто заломлених граней кожний. Нава мала двозаломний верх з одним світловим восьмериком і вишуканою формою бані з ліхтарем і маківкою. Дуже характерним був підперезаний дах першого залому. Форми дахів і бані свідчать про те, що їх початково було укрито драницею або ґонтом (церква не збереглася).

Спасо–Преображенська дерев'яна церква на передмісті Довгалівка відома з 1714 р. Вона згоріла 1775 р. На її згарищі 1778–1782 рр. коштом місцевих шляхтичів П.Бутовича, Д.Бутовича, Я.Грановського та священника М.Федоровича збудували мурованну хрещату, п'ятидільну, однобанну церкву в перехідних архітектурних формах від бароко до класицизму. У 1849 р. церква отримала прибудови, унаслідок яких набула тринавової хрещато–баневої структури.

Після скасування решток автономії Гетьманщини Кролевець із 1782 р. став повітовим містом Новгород–Сіверського намісництва, з 1797 р. — заштатним містом Глухівського повіту Малоросійської губернії, з 1803 р. — повітовим центром Чернігівської губернії. Тоді й було розроблено проект перепланування міста. Він передбачав накладення на історично сформовану розпланувальну мережу регулярної "шахової" системи вулиць із прямокутними в плані кварталами. Монтонність такого розпланувального прийому послаблювалася за рахунок меншої величини кварталів у межах колишньої фортеці, а також за рахунок повороту розпланувальних вісей на 30^0 на теренах, що лежать на південь від струмка Калище. Цей проект був дещо скоригований у 1805 р., затверджений імперато-

ром Олександром I, винесений на місцевість. Згідно з ним ліквідували вали й рови колишньої фортеці. Цій містобудівній реконструкції посприяли пожежі 1804, 1811 та 1817 рр., з яких остання була найбільш нищівною. Проте здійснити перепланування повністю всього міста не вдалося, а тільки в центральній частині, переважно — за рахунок випрямлення і розширення існуючих вулиць. Цей status quo було закріплено планом 1835 р.

Відповідно до плану 1805 р. центральна частина міста забудовувалася приватними й казенними будівлями за "зразковими проектами", які централізовано розсилалися із Санкт–Петербурга. Хоча ці проекти й мали рекомендаційний статус, у Кролевці вони впливали на забудову аж до 1860–х рр., завдяки чому класицистична стилістика стала визначати архітектурний образ середмістя. Так, пізньокласицистичними ремінісценціями є будинки Земської управи та єврейської синагоги, зведені в 1860–х рр. У Кролевці дозволялося споруджувати будинки за типовими проектами не мурованi, а дерев'яні. Зразком такого будинку, щоправда, неодноразово перебудованим, є садибний будинок Огієвських на західній околиці міста (колишній хутір Огієвщина), споруджений у 1830–х рр. Набагато краще зберігся дерев'яний, але потинькований садибний будинок кролевецького повітового лікаря Ф.Рудзинського, збудований між 1820 і 1830 рр., з класицистичним чотириколонним портиком тосканського ордера на фасаді — на кшталт невеликого панського палацика.

Після пожеж початку XIX ст. у місті з'явилося більше мурованих будівель і передовсім — храмів і дзвіниць. Так, перша Миколаївська дерев'яна церква у Кролевці була споруджена в середині XVII ст. Після того, як 1812 р. згорів дерев'яний храм, зведений 1751 р., на його місці в 1814 р. заклали мурovану церкву, яку завершили й освятили 1819 р. Хоча церква й будувалася в добу панування класицистичних стереотипів, у її розпланувально–просторовій композиції було багато від архітектурних традицій доби Гетьманщини. За структурою це була хрещата п'ятидільна одноверха церква, щоправда з дзвіницею на кінці видовженого західного рамена. Центральний компартимент — восьмерик, увінчаний масивним світловим восьмериком з глухою гранчастою банею. Рамена були прямокутними в плані, з двосхилими дахами і трикутними фронтонами на фасадах. Дзвіниця була суто класицистичною, триярусною. Тридільний нижній ярус мав рустовані стіни й пристінний портик зі спареними колонами тосканського ордера. Другий ярус — четверик зі спареними тосканськими колонами, що фланкували аркові отвори. Вінчав дзвіницю циліндричний підбанник з плескатою сферичною банею і шпилем.

У 1911 р. за проектом цивільного інженера І.Якубовича церкву частково перебудовано: зламано західне рамено і замість нього прибудовано нове, значно більше за площею (церква не збереглася).

Мурovану дзвіницю перед міським собором збудовано в 1829–1830 рр. на місці дерев'яної дзвіниці XVIII ст., яка згоріла під час пожежі 1817 р. Дзвіниця триярусна, квадратова в плані, увінчана наметом, що переходив у високий шпиль. Усі фасади були вирішені однаково. Архітектурний образ створено на контрасті лапідарних стінових площин з арковими отворами другого і третього ярусів та двоколонними пристінними портиками римо–дорич-ного ордера, якими оформлено портали нижнього ярусу (не збереглася).

Композиційне значення Спасо–Преображенської церкви значно зросло після того, як перед її західним фасадом спорудили високу мурovану дзвіницю. Будівництво за проектом, опрацьованим архітектором Івановим у 1863 р., тривало довго, протягом 1865–1872 рр. Раніше на тому місці стояла стара дерев'яна дзвіниця, яку чернігівський губернатор наказав розібрати ще в 1839 р.

Дзвіниця триярусна, вирішена в архітектурних формах, що є контамінацією пізнього класицизму з Тоновським російсько–візантійським стилем. Нижній ярус широкий, тридільний. Посередині влаштовано прохід на територію церкви, обабіч — допоміжні приміщення. Їхні вікна оформлено характерними наличниками з розірваними сандриками. Другий ярус — четверик, аркові отвори якого фланковані спареними пілястрами тосканського ордера. Третій ярус — восьмерик, увінчаний гранчастою банею сферичних обрисів з маківкою (дзвіниця не збереглася).

Якщо 1813 р. в Кролевці було 2946 мешканців чоловічої статі, 749 дерев'яних будинків і жодного мурованого, то 1862 р. тут було 7312 мешканців, 830 будинків, у т.ч. 4 мурovані, серед яких один — двоповерховий, 6 мурованих лавок і 339 дерев'яних. Тюремний замок також був мурованим. У місті проживало 604 ремісники, з яких 208 чоловік промишляли ткацтвом — ткали славнозвісні кролевецькі рушники, скатертини, хустки, килими тощо.

1859 р. для проведення Воздвиженського ярмарку посеред Ярмаркового майдану, площа якого сягала 20 га, коштом глухівських купців А.Терещенка і Г.Біловського збудували гостиний двір, що включав три корпуси торгових лавок (збереглася частина одного з корпусів).

До кінця XIX ст. (1897 р.) населення Кролевця зросло до 10375 чоловік. Тут було 1945 дворів, 10 церков, поштова станція і готель, лікарня (з 1839 р.), притулок для бідних (з 1870 р.), повітове училище з жіночою школою (з 1811 р.), парафіяльне училище (з 1839 р.), міський банк (з 1866 р.), жіноча прогімназія (з 1875 р.). Нові будівлі для шпиталю й жіночої гімназії були збудовані, відповідно, в 1901 та 1905 рр. 1897 р. відкрито земське міське початкове училище, 1913 р. — чоловічу гімназію, 1893 р. — міську бібліотеку. Жіноча гімназія була збудована за проектом приватного техніка М.Соколовського за участю цивільного інженера з Києва М.Ракінта, а в 1908 р. отримала прибудови. Архітектурне вирішення двоповерхової будівлі характерне для "цегляного стилю" доби пізнього історизму із застосуванням форм неоруських, романо–готичних та пізньокласицистичних. Ця будівля стала одним з найзначніших архітектурних акцентів міського центру.

На початку 1890–х рр. правління Києво–Воронезької залізниці взялося за прокладення вузькоколійки Конотоп–Кролевець–Пирогівка. 15 серпня 1893 р. до Кролевця прибув перший поїзд, а в грудні того ж року почався регулярний рух пасажирських поїздів. У 1908–1912 рр. на північно–західній околиці міста збудовано комплекс соруд нового залізничного вокзалу. Він включає споруди вокзалу, водопідйомної вежі й житлового будинку залізничників. Усі споруди зведено за типовими проектами, опрацьованими й затвердженими залізничним відомством. Будівлі двоповерхові, з виразним неороманським цегляним декором. Нині цей комплекс унікальний, оскільки таких збереглося дуже мало.

З давнім Кролевцем пов'язані життя і діяльність видатних історичних постатей, таких як місцевий уродженець Філофей Лещинський (1650–1727) — митрополит Тобольський і Сибірський, місіонер і просвітитель Сибіру (його батьки поховані у Спасо–Преображенській церкві); Григорій Калиновський — один з перших український етнографів; Володимир Огієвський — учений–лісівник; Олекса Грищенко — всесвітньо відомий український художник. З Кролевцем також пов'язана юність видатного вченого і письменника Миколи Зерова (1890–1937); тут народився славетний український перекладач і письменник Микола Лукаш (1919–1988).

За радянської влади Кролевець став з 1923 р. центром району Конотопського округу. З 1932 р. входив до складу Київської області, потім — Чернігівської, а з 1939 р. став райцентром новоствореної Сумської області. У 1933 р. тут створено технікум художньо–декоративного ткацтва.

Радянський період в історії Кролевця ознаменувався знищенням кількох провідних будівель і споруд, які визначали образ історичного міста. Протягом 1930–1936 рр. на центральному майдані знищено собор із дзвіницею та Миколаївську церкву. На Довгалівці знищили єдину в цьому районі архітектурну домінанту: дзвіницю Спасо–Преображенської церкви зруйнували дощенту, а з церкви тільки знесли баню. У ці ж роки були знищені всі інші церкви міста. У 1948–1951 рр. на місці знищеної дерев'яної Покровської церкви збудовано маслозавод, а в 1980–х рр. на місці Миколаївської церкви — кафе.

Генеральний план Кролевця опрацював у 1963 р. інститут "Діпроміcто". Згідно з ним місто розвивалося аж до кінця радянської доби. Позитивним моментом цього розвитку було те, що нова масова забудова 1970–х рр. — багатосекційні житлові п'ятиповерхівки — була зосереджена в одному районі на периферії, між залізничною станцією та історичним середмістям. Тут, довкола проспекту Миру, протягом 1950–х — 1970–х рр. сформувався новий міський центр з адміністративними будівлями, районним будинком культури тощо. Завдяки цьому архітектурне середовище історичного центру не зазнало спотворень, пов'язаних із вторгненням великих будівель, немасштабних стосовно історично сформованих параметрів міського середовища з садибною периметральною одно– двоповерховою забудовою кварталів.

Наступний генеральний план міста розробив харківський інститут "Укрміськбудпроект" у 1987 р. (архітектор О.Ткаченко). У ньому належно акцентовано значні природно–рекреаційні ресурси міста й околиць. У генплані визначено основний принцип роботи з історичним середмістям у межах зони регулювання забудови — модернізація середовища. Це передбачало збереження топографії, вуличної мережі, характеру й масштабності забудови, реґенерацію середовища з усуненням дисонансів, вибіркову реконструкцію будівель і споруд у середмісті. За межі сельбищної території передбачалося винести промислово–складські об'єкти. Багатоповерхова забудова (до 9 поверхів) планувалася за межами історичного середмістя. На основі двох старовинних вулиць було запропоновано сформувати пішохідний центр міста. Загалом, цей генплан своєю поміркованістю і врахуванням реалій, у т.ч. й культурно–історичних та природних, вигідно відрізнявся від попереднього покоління генеральних планів історичних міст України.

Історія міста лишила зримі сліди в його розпланувально–просторовій структурі: це не тільки пам'ятки, монументи, пам'ятні місця, а й історичні розпланування та забудова середмістя, історико–меморіальні будівлі, споруди, які мають історико–архітектурну цінність, і, зрештою, сам традиційний характер середовища. Усе це разом становить культурно–істо-

ричний потенціал Кролевця, для виявлення, вивчення і збереження якого автор цієї монографії у 1995–1996 рр. провів історико–містобудівні дослідження, метою яких було розроблення Історико–архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток міста. На жаль, унаслідок припинення фінансування ця робота лишилася незавершеною.

Проте в перебігу досліджень нам удалося з'ясувати, що місто зберегло набагато більше об'єктів культурної спадщини, ніж вважалося раніше. До 1992 р. в місті не було зареєстровано жодної пам'ятки архітектури. Тільки 1992 р. розпорядженням Представника Президента України в Сумській області було взято на державний облік як пам'ятки архітектури місцевого значення 10 будівель і споруд Кролевця. Серед них — архітектурні комплекси Спасо–Преображенської церкви та залізничної станції "Кролевець", жіноча гімназія і синагога. Це — результат наших досліджень до Зводу пам'яток історії та культури України, проведених у 1989–1991 рр. А дослідженнями 1995–1996 р. було з'ясовано, що на державний облік слід узяти ще кілька пам'яток архітектури місцевого значення, зокрема повітову земську управу, садибні будинки місцевих дворян Огієвських і Рудзинських, корпуси земської лікарні (зазначимо, що будинок Огієвських перебуває під охороною держави з 1971 р., але як пов'язана з Т.Шевченком пам'ятка історії, а не як пам'ятка архітектури). Ми склали також список 4 історико–меморіальних будинків, які слід узяти на державний облік як пам'ятки історії місцевого значення (будинки О.Грищенка, М.Лукаша, письменника П.Кочури, художника В.Руденка).

Нашими дослідженнями встановлено, що історичне розпланування й забудова, ландшафт, об'єкти нерухомої культурної спадщини збереглися в центральній історичній частині міста, східною межею якої є р.Свидня, західною — залізниця, північною — вул.Роменця, південною — струмок Добра Вода. Цими межами окреслюється історичний ареал Кролевця. Для нього характерна неоднорідність архітектурного середовища в ціннісному аспекті. У стилістичному й хронологічному аспектах ступінь цієї неоднорідності значно менший, ніж у інших містах регіону — приміром, у Новгороді–Сіверському, Глухові чи Путивлі. Особливості містобудівного розвитку Кролевця зумовили формування досить цілісного й однорідного архітектурного середовища, де переважає малоповерхова периметральна з розривами квартальна забудова, пересічно — садибна. Як уже зазначалося, п'ятиповерхова житлова забудова 1970–х рр. формує окремий район поблизу проспекту Миру, а промислова забудова зосереджена в кварталах, прилеглих до залізниці. Найцінніша і найнасиченіша в архітектурному відношенні забудова зосереджена у кварталах довкола колишнього Ярмаркового майдану, а на периферії, по мірі віддалення від центру, архітектурний рівень забудови знижується.

Окрім того, архітектурному середовищу Кролевця властиві такі риси:

1. Наявність і неантагоністична взаємодія двох типів історичного архітектурного середовища:

а) домінуючої садибної одноповерхової периметральної забудови регулярних і нерегулярних кварталів із низькою щільністю забудови, значними розривами по фронту вулиць, озелененням внутрішньоквартальних просторів;

б) периметральної квартальної на регулярній основі двоповерхової мурованої і змішаної забудови кінця XIX — початку XX ст. у центрі міста.

2. Повна відсутність архітектурних домінант, наявність нечисленних архітектурних акцентів без значних контрастів за масштабом; унаслідок цього — монотонність забудови.

3. Відсутність прямої взаємодії історичної забудови з забудовою 1970–х рр., відсутність дисгармонійних споруд в історичній забудові.

4. Пов'язаність забудови з добре збереженим міським ландшафтом.

5. Добра збереженість історичної структури міста і розпланування.

6. Розосереджене розміщення в структурі міста пам'яток та об'єктів культурної спадщини, цінної забудови; відсутність чітко відмежованих зон концентрації нерухомої культурної спадщини.

7. Значна роль традиційної рядової забудови у формуванні архітектурного образу міста при відносно невисокому загальному ціннісному рівні архітектурно–мистецьких якостей цієї забудови.

8. Стилістична одноманітність забудови з явним переважанням пізньокласицистичної стилістики.

Відтак, за результатами досліджень ми виокремили ще дві категорії історичної забудови — значні будівлі та традиційна забудова. Значні будівлі (15 об'єктів) — це житлові, торговельні, навчальні, виробничі будинки другої половини XIX — початку XX ст., які за своїми архітектурно–мистецькими якостями та історичною цінністю поступаються перед тими, що віднесені до категорії пам'яток, але мають достатню міру виразності й індивідуальності в масштабах Кролевця. Традиційна забудова (61 об'єкт) — це місцевий архітектурний фольклор, у т.ч.

й характерні для цього історико–етнографічного регіону народні типи житла.

Кролевцю притаманна дуже рідкісна й унікальна ситуація з зонами композиційно–видового впливу об'єктів культурної спадщини. Подібної ситуації не має жодне інше історичне місто регіону. Це зумовлено такими фундаментальними чинниками:

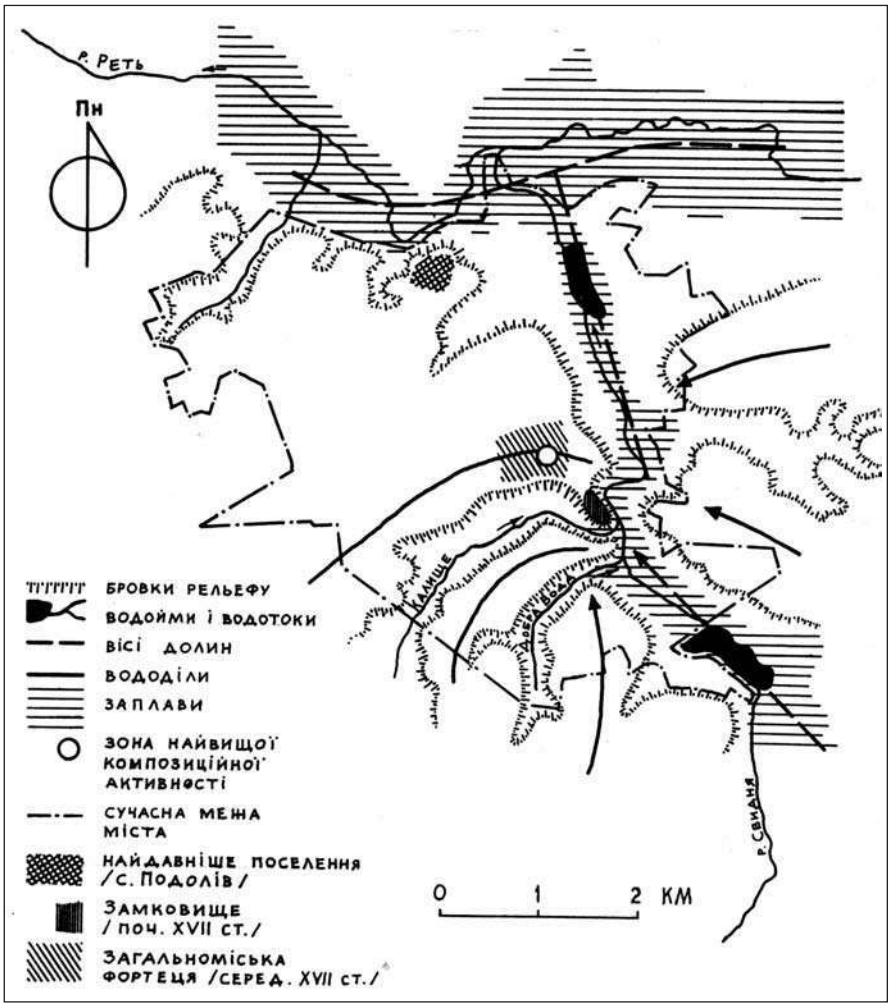
спокійним рельєфом;

відсутністю архітектурних домінант і акцентів.

Позбавлений архітектурних домінант, Кролевець відтак не має виразних панорам і перспектив. Усі об'єкти архітектурної спадщини міста візуально сприймаються тільки в "інтер'єрі міста" – у просторі відповідної вулиці чи площі. Зони композиційно–видового впливу всіх пам'яток мають локальний характер, обмежені прилеглими теренами і фланкуючою забудовою. З огляду на все це охоронні зони пам'яток мають локальний характер; зона регулювання забудови охоплює історичне середмістя на лівобережжі р.Свидні; зона охоронюваного ландшафту покриває заплаву Свидні.

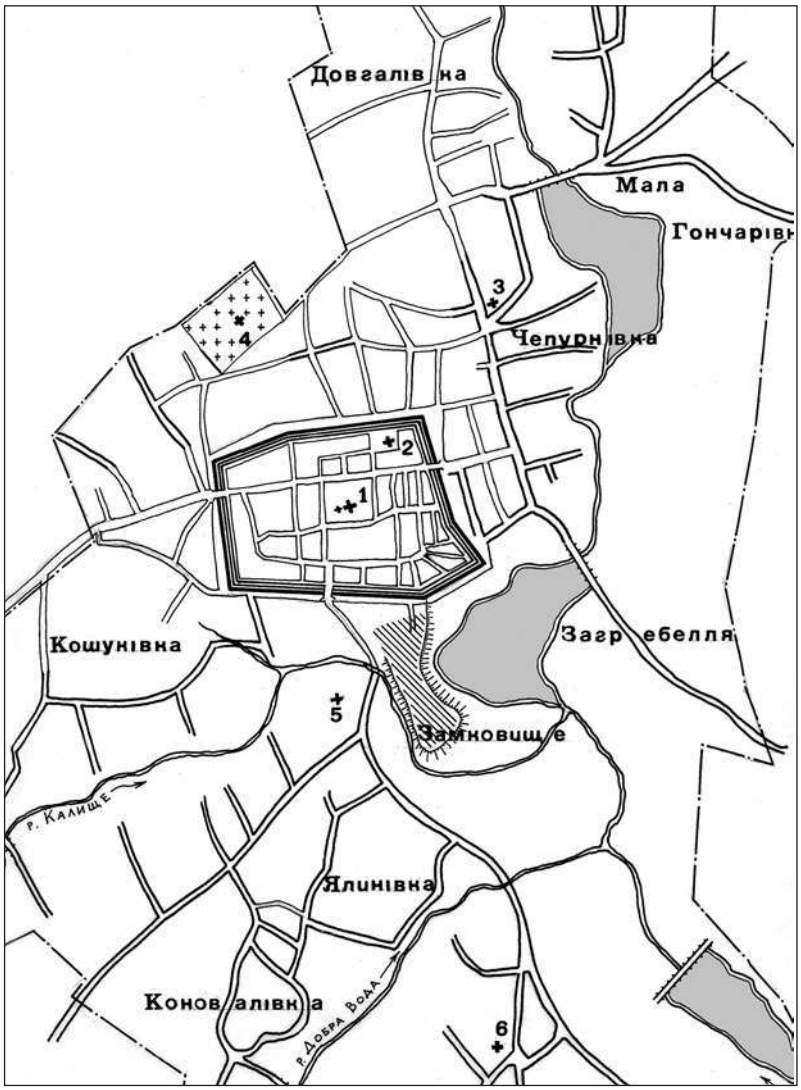
Окрім описаної наявної ситуації, що склалася внаслідок дії об'єктивних і суб'єктивних історичних чинників, існує ще й перспективний напрямок розвитку об'ємно–просторової композиції міста, пов'язаний із відтворенням втрачених домінант. Першочерговим заходом може бути відбудова дзвіниці й відтворення бані Спасо–Преображенської церкви. У такому разі цей архітектурний комплекс зможе відігравати роль важливої архітектурної домінанти. Тоді зона його композиційно–видового впливу охопить терени у радіусі не менше 350 м, вийшовши у простір незабудованої заплави р.Свидні. Ця пропозиція вже частково реалізована протягом 2000–2002 рр., коли з ініціативи місцевої влади дзвіницю відбудували в дуже приблизних архітектурних формах.

Літ.: [85, 124, 193, 198, 265, 296, 358–372].

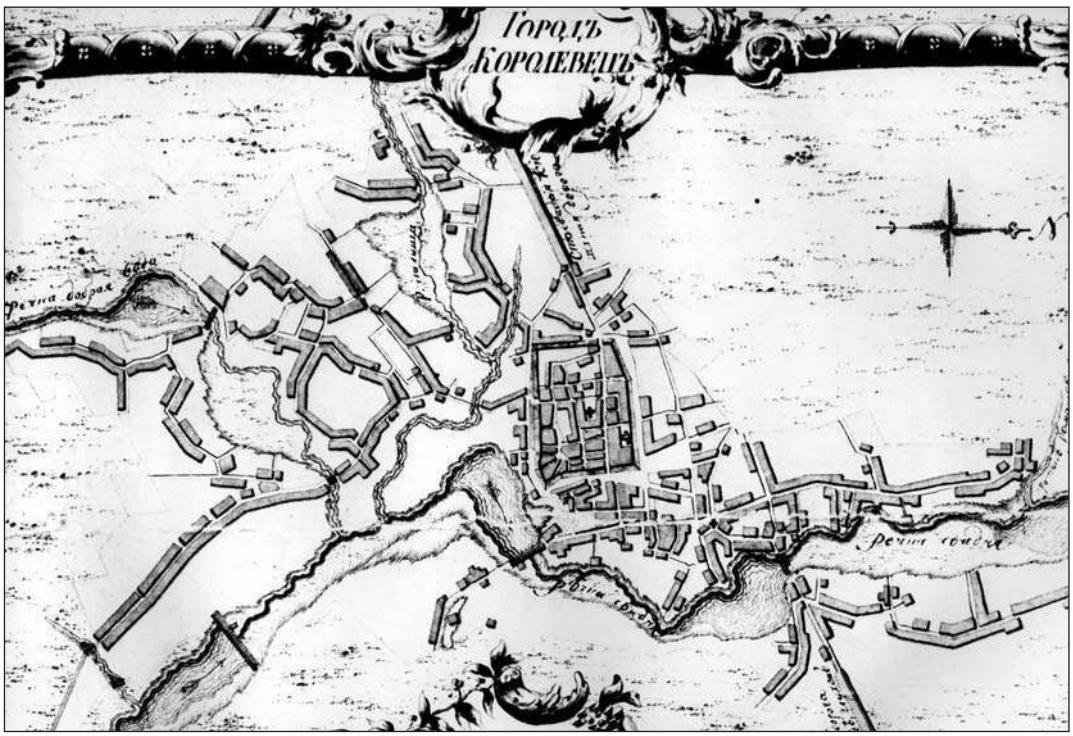


Характер містобудівного освоєння ландшафту в районі Кролевця. Кресленик автора

Кролевець у XVII-XVIII ст.
План-реконструкція автора:
1. Собор із дзвіницею
2. Миколаївська церква
3. Спасо-Преображенська церква
1. Покровська церква
2. Варваринська церква



План Кролевця 1784 р.

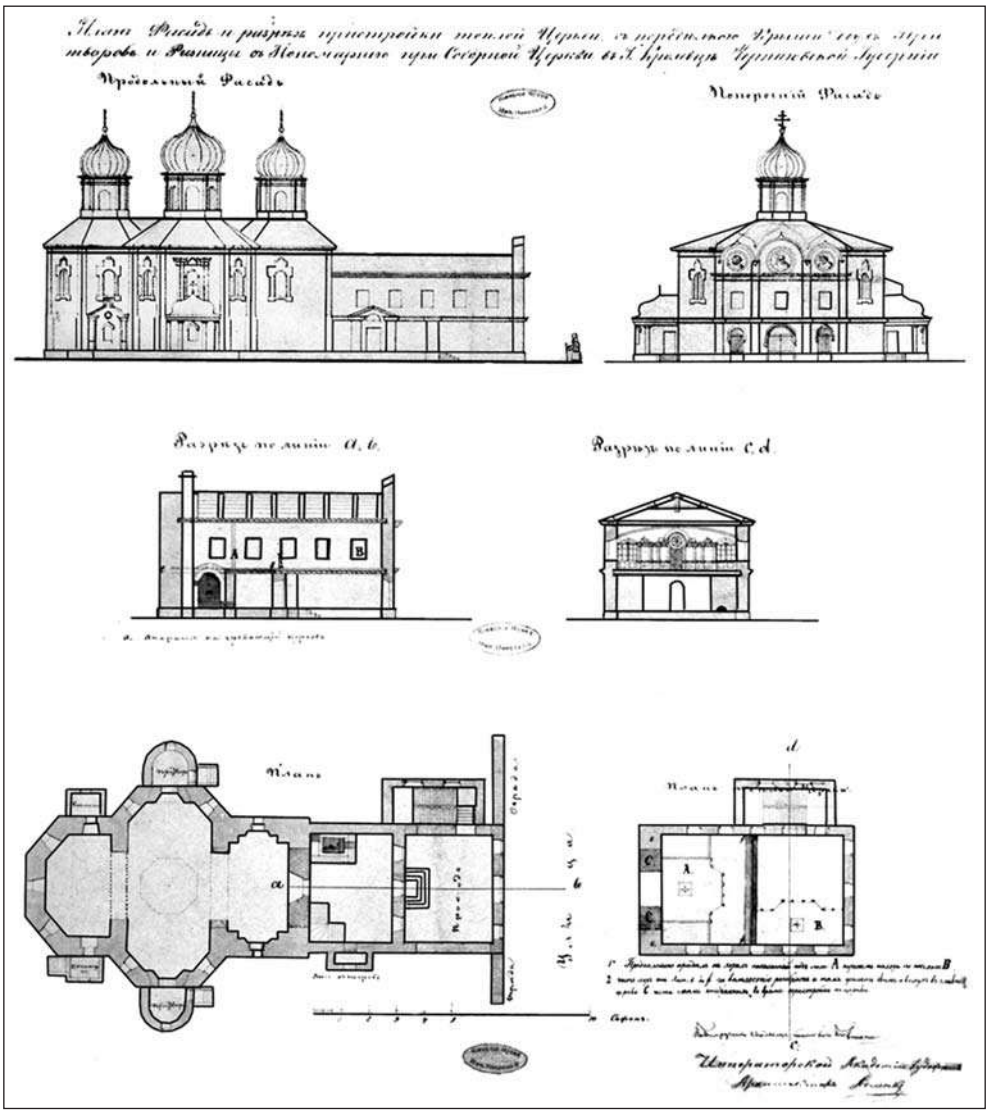




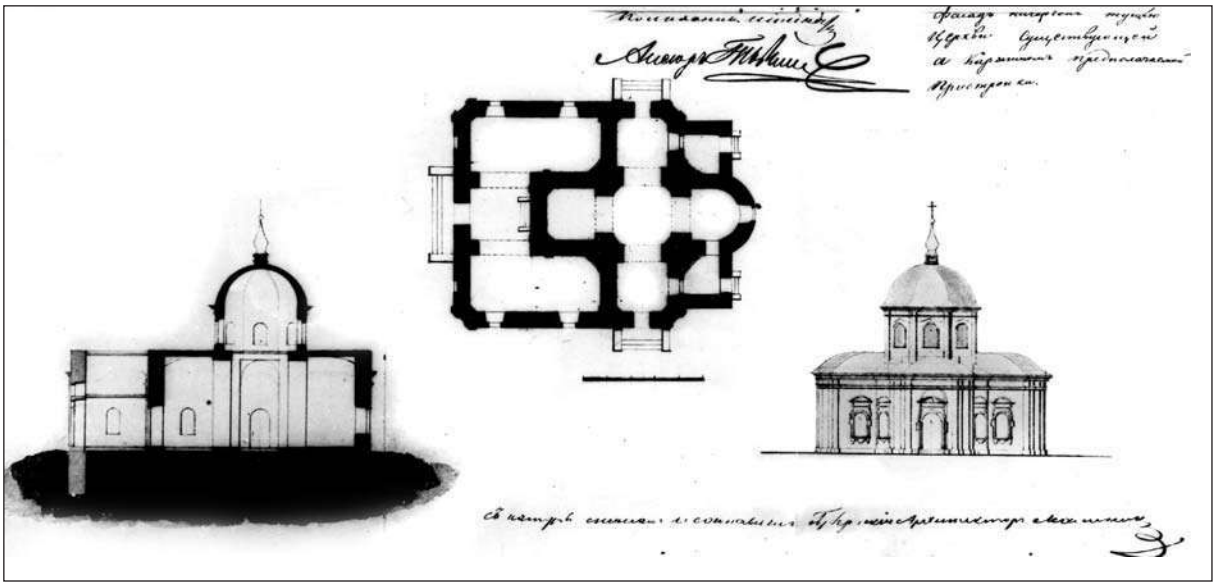
Собор Різдва Богородиці з дзвіницею. Фото кінця XIX ст.



Покровська церква. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.



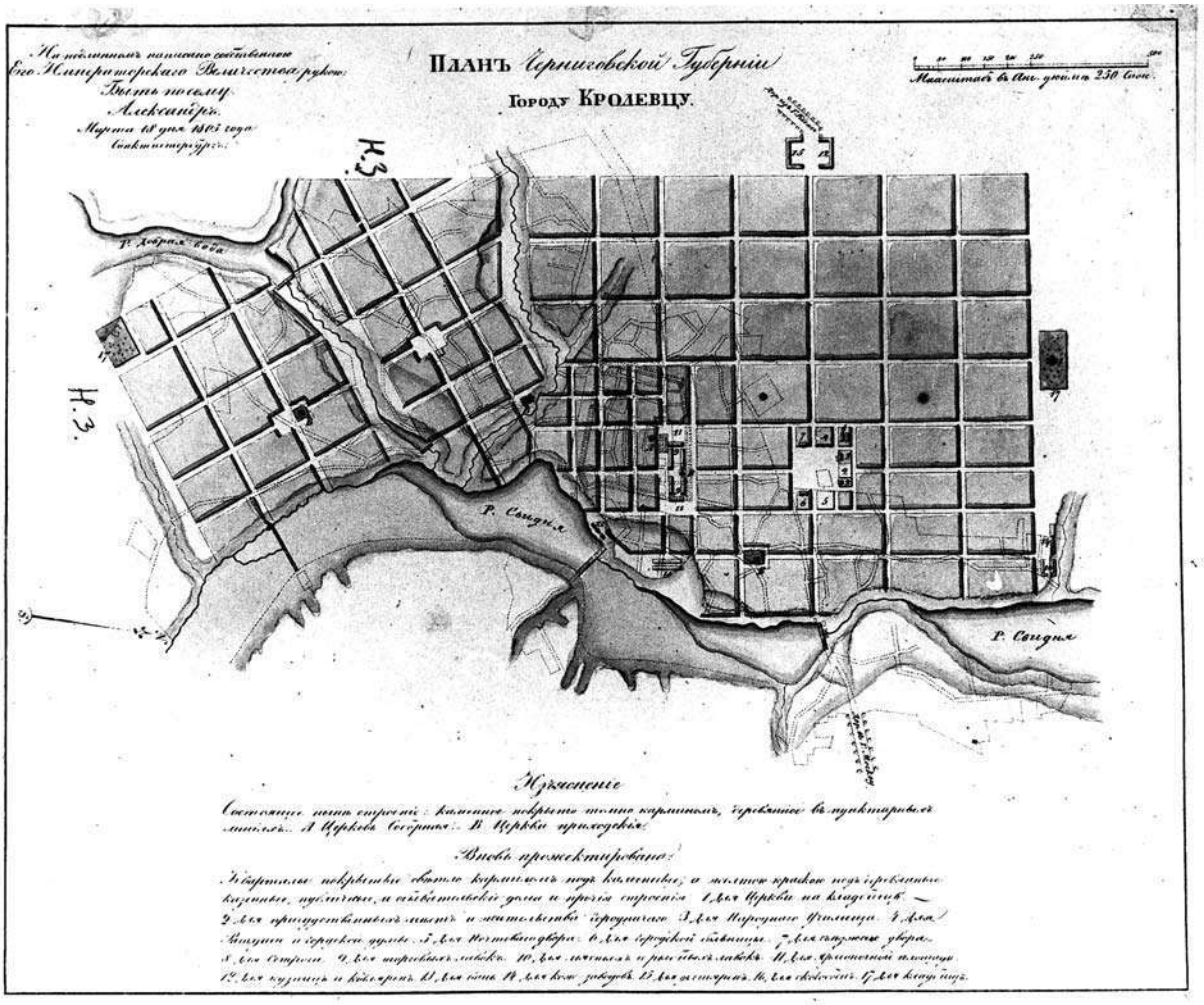
Собор Різдва Богородиці. Кресленик архітектора Ассінга 1880-х рр.



Спасо-Преображенська церква. План, західний фасад і розріз. Кресленик 1867 р.

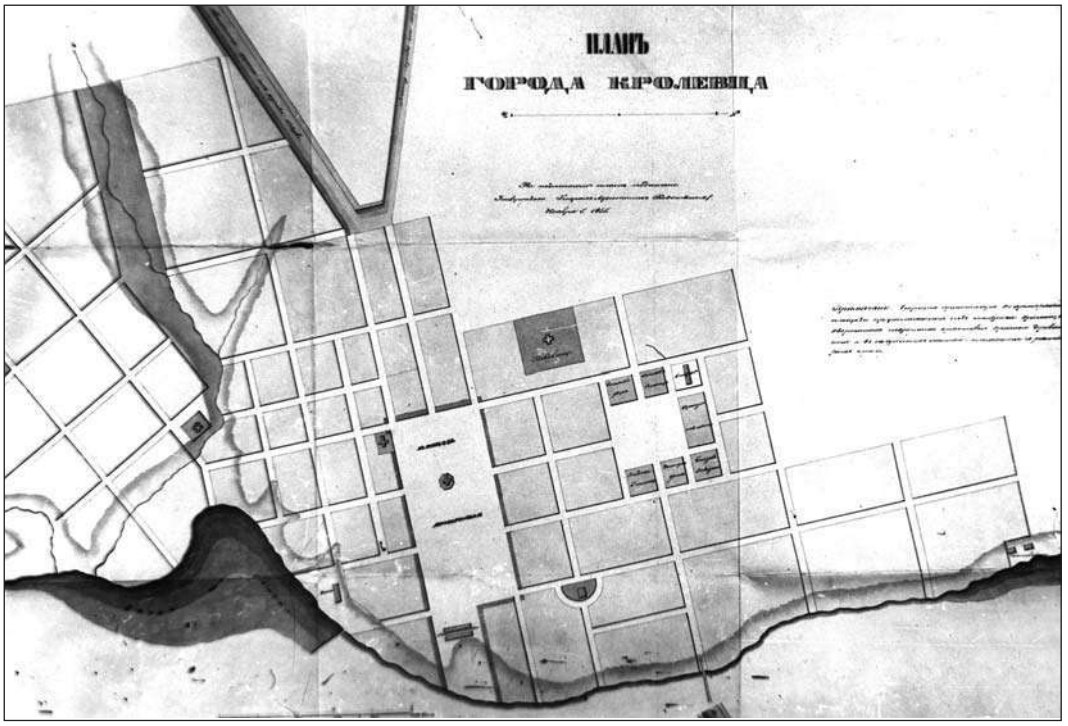
Спасо-Преображенська церква. Фото автора 1991 р.

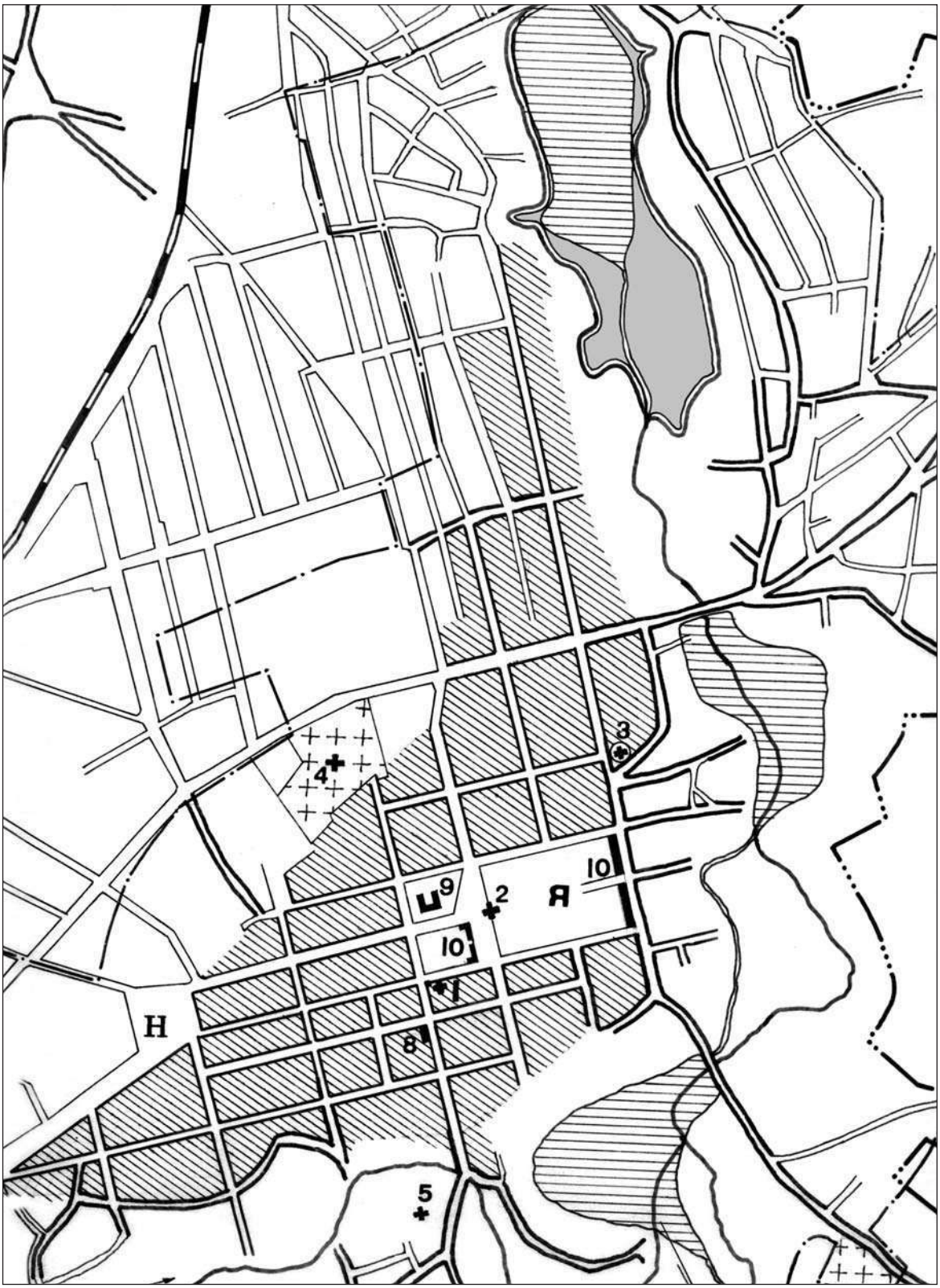




План Кролевця 1805 р.

План центральної частини Кролевця 1855 р.

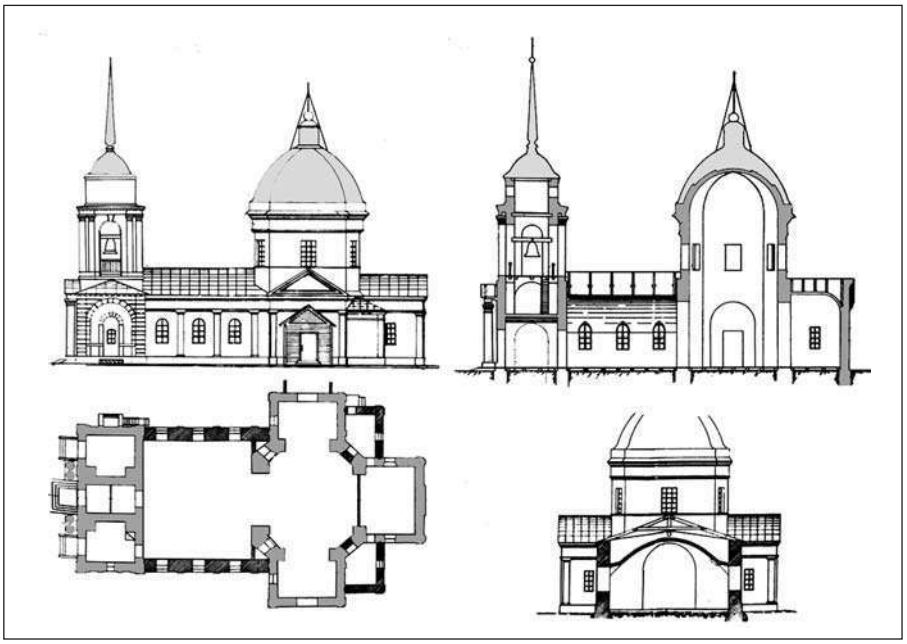




Кролевець у XIX-XX ст.
План-реконструкція автора:
1. Собор із дзвіницею
2. Миколаївська церква
3. Спасо-Преображенська церква
4. Георгіївська церква на кладовищі
5. Покровська церква
8. Будинок Земства
9. Жіноча гімназія
10. Торгові ряди гостиного двору
Я – Ярмаркова площа (старий центр міста)
Н – новий центр міста (з 1960-х рр.)
Заштриховано квартали, розпланованні згідно з планами 1805 та 1835 рр.

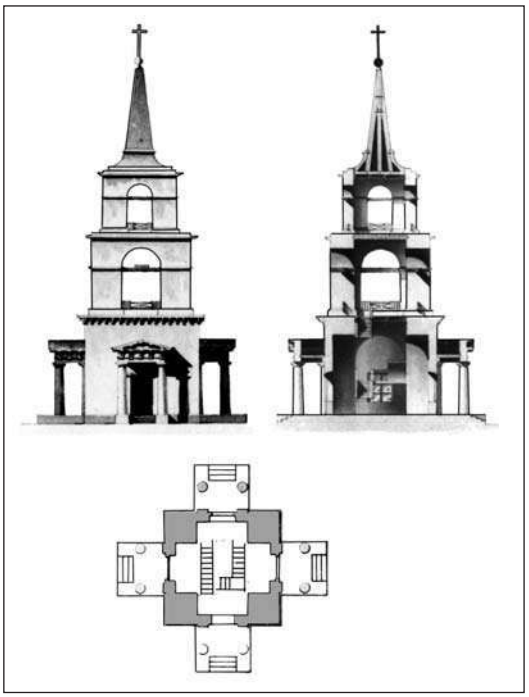


Миколаївська церква. Фото початку XX ст.

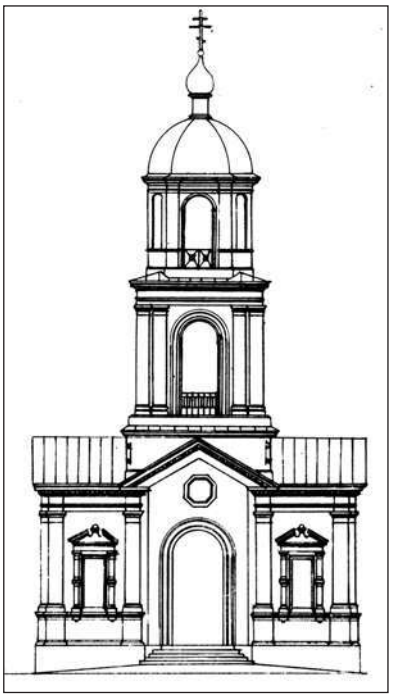


Південний фасад, план і перерізи Миколаївської церкви. Кресленики інженера І.Якубовича 1911 р.

Західний фасад дзвіниці Спасо-Преображенської церкви. Кресленик архітектора Іванова 1863 р.



Соборна дзвіниця. Фасад, переріз і план. Архівний кресленик



Будинок Ф.Рудзинського.
Фото автора 1991 р.



Будинок Олекси Грищенка.
Фото автора 1995 р.



Жіноча гімназія.
Фото О.Ранчукова 1991 р.

Завершення будівництва дзвінниці
Спасо-Преображенської церкви.
Фото В.Бикова 2002 р.





Конотоп

Конотоп належить до старовинних міст із зовсім недослідженою культурною спадщиною. До проведення наших робіт він не був унесений до жодного із списків історичних поселень. Зараз він є центром району Сумської області, містом обласного підпорядкування з населенням близько 100 тисяч чоловік. Належить до категорії середніх міст промислового профілю, є великим залізничним вузлом.

Місто лежить у характерному поліському ландшафті зі спокійним рівнинним рельєфом по обох берегах р.Єзуч – лівого допливу р.Сейму. У межах міста в Єзуч впадає правий доплив – р.Конотоп (Конотопка). Річкові долини заболочені, шириною 500–800 м, з пологими рівновисокими схилами, порізаними неглибокими балками. У геоморфологічному відношенні Конотоп приурочений до 4–ї надзаплавної тераси р.Сейму. Відтак на теренах сучасного міста виділяються два інженерно–геологічні райони: лугова заплава, непридатна для забудови, та рівнинне плато, що підноситься над заплавою на 10–25 м і має добрі геологічні умови для заселення і будівництва.

Просторово–візуальні якості ландшафту вплинули на формування містобудівної структури. Річка Єзуч протікає через місто з півдня на північ. Відповідно до цього головна композиційна вісь ландшафту, що збігається з віссю долини, проходить із півдня на північ. Балки, що прорізають схили долини, проходять у широтному напрямку, утворюючи при виході в заплаву мисоподібні виступи. За умовами інсоляції найсприятливішою місцевістю для поселення були східні схили підвищеного лівого берега р.Єзуч, особливо ділянки, прилеглі до яру, яким протікав струмок Зеленчак. З північного боку струмка – найвищі позначки цієї місцевості, придатні за військово–топографічними параметрами для локалізації укріплення. За таких природних умов поселення мало розвиватися за лінійною схемою уздовж річки, на північ і південь від укріпленого середмістя. Виложисті, м'які форми рельєфу з відсутністю чітких рубежів зумовили велике композиційне значення протилежних пругів рельєфу, а особливо – кінцевих частин локальних мисів. Ці ландшафтні форми позитивної кривизни в поєднанні з відкритим простором долини є зонами високої композиційної активності – споруди, розміщені тут, завжди домінують у просторі. Але особливого композиційного значення набувають ті кінці мисів, які є точками перетину ландшафтних вісей – локальних вододілів, вісей тальвегів і долин. У межах Конотопа є кілька таких точок – на лівобережжі, де стоїть Вознесенська церква, та обабіч струмка Зеленчак, а також на правобережжі біля перетину вулиць Пушкіна й Робітничо–Селянської. Згідно з давньою українською містобудівною традицією в таких зонах завжди ставили церкви.

Протягом розвитку міста його природна підоснова зазнала змін: річка Єзуч, судячи зі старих планів, неодноразово змінювала своє річище; на ній зникли числені стави з греблями і млинами, пересохли струмки Зеленчак та Липка; натомість у південній частині заплави р.Єзуч унаслідок добування торфу за радянської доби утворилися великі стави геометризованої конфігурації.

За Княжої доби ці землі належали до Чернігівського князівства. Не виключено, що на місці Конотопа існувало якесь поселення у ті часи, але докладнішої інформації про це ми не маємо. Після монголо–татарського погрому Русі ці землі лишалися спустошеними до XVI ст. А вже при розмежуванні Московії з Польсько–Литовською Річчю Посполитою на початку XVII ст. Москва наполягала на належності Конотопських земель до своєї держави, а саме – до Путивльського повіту. З огляду на розбіжності, державний кордон у цих місцях не був визначений аж до 1647 р. Але під час проведення переговорів щодо прикордонного розмежування на місці теперішнього Конотопа на землях, що належали путивльцю Никифору Яцину, 1635 р. було засноване поселення, згодом укріплене, яке поляки назвали Konotopol на знак того, що це – останній укріплений пункт на межі польських володінь у Лівобережній Україні.

Отже, місто існує понад 360 років. У його історії були періоди тривалої спокійної еволюції, а були й етапи радикальних перетворень. Ці переламні моменти дозволяють установити таку періодизацію містобудівного розвитку Конотопа:

1. 1635 р. – 1803 р. Період формування міста, екстенсивного розширення, освоєння терену, формування систем фортифікації, розпланування, об'ємно–просторової композиції.
2. 1803 р. – 1870–і рр. Період реконструкції розпланування, упорядкування забудови.
3. 1870–і рр. – 1919 р. Період територіального розширення на південь, ускладнення містобудівної структури та функціонального зонування, заміни архітектурних домінант, збільшення масштабу забудови.
4. 1919 р. – 1990 р. Період насичення міста промисловими об'єктами й капітальною забудовою, збільшення поверховості й масштабу рядової забудови в середмісті, деструкції об'ємно–просторової композиції, спроб реконструкції розпланування.

Заселення Конотопа відбувалося протягом 1635–1681 рр. у кілька етапів. Спершу 1635 р. якийсь Підкова, котрий прийшов з правобережжя Дніпра, заснував слободу Новоселицю на мису при впадінні струмка Зеленчак у р.Єзуч (у XIX ст. приблизно на тому місці стояла Ус-

пенська церква). Потім 1640 р. староста Новгород–Сіверський Олександр Пісочинський збудував регулярну фортецю Konotopol через струмок на північ від Новоселиці. Деякий час Конотопом володів польський коронний канцлер Юрій Оссолінський, а згодом це поселення стало повітовим центром. Перші писемні згадки Конотопа датуються 1647 р. А 1650 р. він як потужна фортеця показаний на "Спеціальній карті України" французького військового інженера Г.–Л. де Боплана. У другій половині XVII ст. заселилися північне передмістя Конотопа Дрижчівка та південне – Волкогонівка (остання розвинулася на базі колишньої слободи Новоселівки). Східне передмістя Загребелля на правому березі р.Єзуч заснував 1681 р. козацький сотник із Корсуня Федір Кандиба.

З 1648 р. місто стало центром козацької сотні спершу Чернігівського, а потім – Ніжинського полків. До середини XVIII ст. Конотоп належав до "вільних військових маєтностей", тобто не мав певного власника, "токмо обыкновенно бывал в диспозиции каждого гетмана и в ведомстве старшины конотопской". Гетьмани одержували значні прибутки від конотопських млинів. 1751 р. останній гетьман Кирило Розумовський віддав Конотоп як рангове володіння генеральному обозному Семену Кочубею.

Первісна структура міста була класично дводільною – фортеця+посад, де під посадом слід розуміти слободу Новоселицю. Проте сама фортеця була складним містобудівним утворенням: її лінія укріплень утворювала прямокутник, прилеглий до ріки; у південно–західному куті цього прямокутника містився замок, південну половину якого займав "панський двір", у якому стояли "панські хороми". Кожна з цих структурних частин мала свою лінію укріплень: фортеця – земляний вал із дубовим палісадом; з двох напільних боків проходив рів, а з південного і східного боків перепад рельєфу й водні басейни робили влаштування рову зайвим. Ця фортеця мала чотири брами: Роменську (Підлипенську) з півдня, Путивльську – з півночі, Київську (Попівську) з заходу. Східна безіменна брама виходила до р.Єзуч і на початку XVIII ст. була скасована. Фортеця належала до бастіонної системи укріплень і башт не мала. Внутрішній замок або "город" був з трьох боків оточений земляним валом з ровом, мав одну браму з мостом через рів. Внутрішній панський двір оточував земляний вал з палісадом і ровом. Від панського двору до річки йшов "отводной стоячий острог к воде, как в осадное время по воду ходить".

Загалом, система оборони була досить складною, як на таке невелике місто. Тож не дивно, що 1659 р. величезна московська армія протягом тривалої облоги не змогла захопити Конотоп, після чого відбулася знаменита битва під Конотопом, коли гетьман Іван Виговський разом з кримськими татарами розгромив царську армію і полонив воєвод. При цьому татари перебили дуже багато (до п'яти тисяч) полонених московських стрільців, у пам'ять про котрих в Конотопі над місцем їх поховання була зведена церква Сорока мучеників (у народі її називали Сорокосвятською).

Протягом XVIII ст. багато елементів вищеописаної системи укріплень зруйнувалися, тож плани кінця століття показують лише північну й західну лінії укріплень у вигляді земляного валу з ровом і наріжним бастіоном.

Відповідно до ландшафтної ситуації на кінець XVII ст. сформувалася розпланувальна система міста, яка, згідно з загальновизнаною класифікацією, належить до порядкових систем нецентричного типу. У часи первісного заселення розпланування Конотопа було лінійним: розпланувальний каркас утворили кілька вулиць уздовж ріки – Лугинка, Дрижчівська, Гермаківська, Миколаївська. У процесі подальшого розвитку система розпланування перетворилася на перехресно–рядову, що характеризувалася нерегулярністю вуличних трас, широким діапазоном кутів їх перетину, при тому, що пересічно цей кут був близьким до 90^0. У кінці XVIII ст., при подальшому розширенні сельбища, розпланування набуло рис радіальної системи з елементами гіллястої, оскільки містобудівний розвиток відбувався уздовж радіальних шляхів із Конотопа на Ромен, Прилуки, Чернігів, Батурин, Вирівку, Сарнавщину, Путивль. На периферії деякі з цих вулиць (Роменська, Путивльська) почали розгалужуватися, а на Волкогонівці з'явилися напівкільцеві вулиці, що започаткувало трансформацію розпланувальної системи Конотопа в радіально–кільцеву. Проте далі, у XIX ст., така трансформація не отримала розвитку. Загалом, розпланування всіх трьох передмість дуже схоже за характером вуличної мережі й величиною кварталів. Простежується така загальна тенденція: величина кварталів зростає від центру до периферії. А в межах фортеці старі плани подають дуже дрібну "нарізку" кварталів. Це пояснюється більшою, порівняно з передмістями, функціональною насиченістю міського центру. Тут же бачимо дві досить аморфні за обрисами міські площі: одна з них, незрозумілого призначення – на місці ліквідованого на початку XVIII ст. замку, а друга – в центрі. На ній стояли собор, Георгіївська церква, торгові ряди й адміністративні будівлі.

Об'ємно–просторова композиція Конотопа була традиційною для міст рівнинного типу, розташованих на обох берегах річки. Місцеві природні умови й визначений ними лінійний характер розвитку сельбища зумовили появу двох рівнобіжних композиційних вісей у напрямку південь–північ. Одну з них, на лівобережжі, фіксували архітектурні домінанти: Успенська церк-

ва, собор Різдва Богородиці, Сорокосвятська церква. На правобережжі відповідну вісь фіксували Миколаївська та Богоявленська церкви. Усі ці домінанти постали поблизу пругів рельєфу, у візуальній взаємодії з відкритим простором заплави. Внаслідок цього Конотопу властивий дещо монотонний силует з окремими вертикальними акцентами церков і дзвіниць, а також із прямими візуальними взаємозв'язками між домінантами протилежних берегів.

Така композиційна структура сформувалася поступово, протягом століття (1640–1740 рр.). Для неї також характерні такі риси:

виділення центрів передмість одиничними архітектурними домінантами, а центру міста — групою домінант;

відсутність вісьової орієнтації вулиць на архітектурні домінанти, переважання незамкнутих перспектив;

контраст за масштабом між архітектурними домінантами й рядовою забудовою.

Жодна з тогочасних архітектурних домінант не дійшла до нашого часу. Проте збереглася інформація про найголовнішу з них — мурований міський собор Різдва Богородиці, який збудували в 1732–1739 рр. Гордій Ніжинський та Іван Вакуленко на центральній вулиці міста замість попереднього дерев'яного храму. Собор мав традиційну для монументальної архітектури доби Гетьманщини структуру. Він був тридільним, одноверхим, з прямокутними в плані бабинцем і навою та пятистінним вівтарем. Нава мала восьмигранний світловий підбанник з гранчастою банею. У 1858 р. собор був значно розширений за рахунок прибудов, набувши хрещатих обрисів у плані: з півночі й півдня до нави прибудували прямокутного плану дводільні бічні вівтарі; з заходу до бабинця прибудували триярусну дзвіницю типу "восьмерик на четверику", увінчану банею. 1886 р. за проектом цивільного інженера М.Маркелова бічні вівтарі були розширені в західному напрямку, внаслідок чого собор набув дев'ятидільної структури.

Рядова забудова Конотопа була садибною, одноповерховою. У кінці XVIII ст., коли населення міста становило понад 5 тисяч чоловік, тут налічувалося 1594 дерев'яні "партикулярні будинки", 3 казенні дерев'яні будинки й жодного мурованого.

Після адміністративної реформи 1781 р. Конотоп став повітовим містом Новгород–Сіверського намісництва, 1791 р. відійшов до складу Чернігівського намісництва, з 1797 р. — до Малоросійської губернії, а з 1802 р. — до Чернігівської губернії.

Проект перепланування Конотопа, розроблений Чернігівською губернською креслярнею, був "височайше конфірмований" російським імператором Олександром I 10 квітня 1803 р. Він відрізнявся від серії аналогічних планів, опрацьованих 1786 р., меншою радикальністю й більшою зваженістю. Тут ішлося тільки про регулювання вуличної мережі й приведення її до певного ладу. Місто в цілому вирішувалося не єдиним, а кількома розпланувальними прийомами: у центрі — дрібна мережа прямокутних кварталів (так звана Гіпподамова система) з прямокутною площею посередині. Середмістя з трьох боків мали охоплювати широкі еспланади, до яких з півночі та півдня прилягали великі півциркульні площі. На півночі (передмістя Дрижчівка) була запроектована велика кругла площа з вісьмома вулицями, що радіально від неї розходилися (за прикладом Круглої площі в Полтаві). Решта сельбищної території отримала розпланування відповідно до наявних вулиць, які дещо спрямлялися. Автори проекту перепланування звели до мінімума кількість вулиць, які пробивалися "по живому". План не передбачав розширення сельбищної території.

Цей проект був частково реалізований упродовж першої третини XIX ст. У 1835 р. його скоригували й заново затвердили. Після цього він зазнав кількох локальних коригувань, які були пов'язані, зокрема, з будівництвом міського острога (тюрми), боєнь тощо. До 1870–х рр. перепланувальні заходи були завершені, проте все, що запроектували в 1803 та 1835 рр., вдалося реалізувати тільки в центральній частині міста. Там у 1830–х рр. остаточно знесли земляні вали фортеці, а на їх місці утворилися еспланади, які дістали найменування Базарної, Ярмаркової та Низової площ. Вони розпланувально виділили середмістя, яке тепер складалося з 12 однакових прямокутних кварталів. Проте в результаті цієї акції зникла візуальна ізольованість середмістя від довкілля, яку раніше зумовлювали високі земляні вали. Понад те, виникли наскрізні прямі перспективи, які візуально об'єднали місто — вулиці Роменська, Батуринська, Соборна, Олександрівська.

Перепланувальні заходи не змінили об'ємно–просторової композиції міста. Проте зросла композиційна роль архітектурних домінант унаслідок зведення при церквах високих дзвіниць та перебудови дерев'яних церков на мурованні (мурована Вознесенська церква замість дерев'яної Сорокосвятської збудована 1846 р., Богоявленська — в 1822 р., Успенська — в 1866 р.). У кварталах, які зазнали перепланування, забудова вийшла на червоні лінії, тоді як для попередньої доби було характерним вільне розміщення будинків у межах домоволодінь. На початку XIX ст. у середмісті з'явилися перші мурованні цивільні будівлі — міська дума й магістрат. У 1860–х рр. побудовано вже перші мурованні двоповерхові житлові будинки (будинок Богданенка на Ярмарковій площі, 1864 р.). Це започаткувало процес збільшення масштабу забудови міста.

З того часу уціліла лише Вознесенська мурована церква. Вона хрещата, однобанна, з півкруглою апсидою та чотириколонними портиками на фасадах. Вирішена в пізньокласицистичних архітектурних формах. Збереглася в дещо спотвореному вигляді, оскільки в 1930–х рр. була зруйнована центральна баня.

Успенська церква, що не збереглася, збудована замість занепалої однойменної дерев'яної в 1866 р. за проектом архітектора Л.Садовського. Це був хрещато–баневий храм з п'ятьма світловими банями і дзвіницею на західному фасаді, витриманий у неовізантійських архітектурних формах. Центральний об'єм майже квадратовий у плані, дев'ятидільний, чотиристовпний. Центральна баня спиралася на чотири пілони й підпружні арки, а малі бані були поставлені над пониженими камерами у міжрукав'ях. Триярусна дзвіниця типу "четверик на четверику", увінчана банею, поєднувалася з храмом вузьким притвором.

Серед цивільних будівель середини XIX ст. найвизначнішою збереженою пам'яткою є садиба місцевого уродженця, знаменитого генерала М.Драгомирова (1830–1905 рр.) на вулиці Комісарівській (нині вул.Драгомирова, 18), що включає головний будинок, флігель, служби й рештки парку. Усі будівлі мурованні, одноповерхові, витримані у пізньокласицистичній стилістиці.

30 червня 1862 р. у Конотопі сталася велика пожежа, яка знищила до 400 обивательських будинків і всі дерев'яні церкви. Тоді ж розпочався якісно новий етап розвитку міста пов'язаний з реформами імператора Олександра II, розвитком промисловості та місцевого самоврядування. 1867 р. акціонерне товариство розпочало будівництво Курсько–Київської залізниці, яка пройшла околицею Конотопа. 1868 р. відкрився рух цією залізницею, а 1869 р. на околиці міста збудовано залізничний вокзал, депо і головні залізничні майстерні. 1875 р. почалося будівництво залізниці з Конотопа на Москву, в результаті чого Конотоп став найважливішою вузловою станцією Московсько–Києво–Воронізької залізниці. Це призвело до різкого зростання промисловості: якщо в 1879 р. в Конотопі було лише 3 заводи з 16 робітниками, то на межі XIX–XX ст. — 35 промислових підприємств з 7 тисячами робітників. На 1904 р. населення Конотопа зросло до 19,5 тисяч чоловік, кількість будинків — до 2090, з них 55 — мурованих. 1870 р. була створена Конотопська міська управа — орган місцевого самоврядування. Вона опікувалася питаннями освіти, соціального розвитку міста, його забудовою, впорядженням тощо. На кінець XIX — початок XX ст. тут діяли залізничне технічне училище, комерційне училище, жіноча й чоловіча гімназії, кілька інших навчальних закладів, були бібліотека, театр, кінематограф. 1900 р. в земському будинку стараннями видатного українського історика й земського діяча О.Лазаревського було відкрито музей.

Для доби 1870–х — 1919 рр. характерне значне територіальне розширення Конотопа на південний захід і формування там нового міського центру в районі залізничної станції. Місцевості, які лежали між містом і вокзалом, офіційно приєднали до Конотопа тільки в 1888 р. Протягом 1913 та 1916 рр. межі міста ще двічі розширювалися у південно–західному напрямку. Функціональне зонування міста ускладнилося, оскільки лінії залізниць розрізали сельбище на кілька частин, виникло декілька промислових зон. У лівобережній половині міста на початок XX ст. чітко виділилося два загальноміські центри: старий — в районі Ярмаркової, Базарної і Соборної площ, і новий, прилеглий до залізничної станції. Обидва вони мали поліфункціональний характер (функції: адміністративна, громадська, житлова, торговельна, освітня, рекреаційна, культова) і в обох випадках до центру прилягали промислові зони. У привокзальному центрі це були залізничні майстерні, а в старому центрі — механічні млини в заплаві р.Єзуч та снарядний завод, що виник 1916 р. Відповідно до зазначеної тенденції формування двоцентричного міста в 1910 р. був заснований другий міський базар у Привокзальному районі.

Основою розпланувальної мережі південно–західної частини міста стали давні шляхи з Конотопа на Прилуки, села Підлипне і Попівку. У нових районах спостерігаємо декілька гілок порядкового, перехресно–рядового розпланування, які розміщені під кутами одна до одної. Ці кути визначені трасами залізниць і старих шляхів.

Для об'ємно–просторової композиції Конотопа на цьому етапі характерні такі риси:

Новий центр міста в 1890 р. відзначений культовою домінантою — мурованою церквою Олександра Невського (1890–1893 рр., не збереглася).

У новому центрі великого композиційного значення набули транспортні (вокзал) і виробничі споруди (Головні залізничні майстерні). Останні були великим комплексом із 15 мурованих будівель, зведених протягом 1899–1912 рр., які своїми високими масивними об'ємами не тільки домінували в панорамі району, але й визначали архітектурні форми довколишньої забудови.

Поступово збільшувався масштаб рядової забудови: у 1912 р. в місті було вже 88 двоповерхових будинків, які зводилися тільки у двох центральних районах: у старому центрі — по червоних лініях в ряду фронтальної забудови (земство, міське училище, чоловіча й жіноча гімназії, житлові будинки); у привокзальному районі такі будівлі нерідко ставилися посеред відповідних земельних ділянок.

Зросла диференціація районів міста за характером забудови: на Загребеллі панував цілком сільський тип забудови; цілком міськими стали два центральних райони; а Волкогонівка і Дрижчівка мали змішаний, напівсільський тип середовища.

У цю добу міська дума вживала серйозних заходів щодо впорядження Конотопа. Бурхливий розвиток економіки забезпечував надходження відповідних коштів на ці потреби. З 1891 р. розпочали брукувати центральні вулиці (до 1916 р. були забруковані Роменська, Путивльська, Батуринська, Олександрівська, Соборна, Лизогубівська вулиці, Невський проспект, Царське і Соснівське шосе). У 1915 р. розпочалося влаштування тротуарів. 1909 р. збудовано перший залізобетонний міст через струмок біля пивзаводу. Після 1900 р. влаштовано два міських сквери — на Соборній площі і навпроти залізничного вокзалу. Протягом 1908–1910 рр. влаштовано вуличне освітлення, а в 1914 р. збудована міська електростанція й влаштована електрична мережа в місті. У 1908–1909 рр. Конотоп телефонізовано, а в 1913–1916 рр. збудовано міський водогін. Унаслідок реалізації цих заходів Конотоп у другому десятиріччі XX ст. набув вигляду малого європейського міста з досить високим рівнем впорядження центрального району.

Радянський період історії Конотопа розпочався у кінці 1919 р. 1923 р. місто стало центром Конотопського округу, а з 1939 р. — районним центром щойно утвореної Сумської області. На 1939 р. населення зросло до 50 тисяч чоловік. Розвиток Конотопа за радянської доби пов'язаний як із великою кількістю різних директивних документів (генпланів, проектів детального планування (ПДП) районів), так і з неможливістю їх виконання. Як наслідок, значно зросла стихійність містобудівного розвитку.

Було остаточно закріплене нераціональне функціональне зонування, що виникло у попередню добу. Так, снарядний завод у заплаві р.Єзуч розвинувся у велике машинобудівне підприємство, що збільшило містобудівну помилку, якої припустилися в 1916 р. У міжвоєнну добу місто розвивалося в західному й південно–західному напрямках, де відбувалося інтенсивне житлово–цивільне будівництво. Однією з найважливіших містобудівних проблем стало формування нового загальноміського громадського центру. Обидва старих не задовольняли теоретиків та практиків "соціалістичного містобудування" з ідеологічних міркувань. Для міського центру з його основною функцією — проведенням масових заходів — було обрано рівну ділянку біля Соснівського шосе поміж двома старими центрами. Тут головною будівлею став так званий Будинок Рад, зведений 1927 р., до 10–ї річниці більшовицького перевороту в Петрограді. З часом поблизу було закладено парк культури і відпочинку зі стадіоном.

1933 р. київський інститут "Діпромісто" розробив перший генеральний план Конотопа. Архітектор Г.Мар'ясін і професор О.Ейнгорн застосували в ньому метод мікрорайонування, метою якого було точніше й раціональніше розміщення обсягів нової забудови.

Для об'ємно–просторової композиції Конотопа результати міжвоєнного двадцятиріччя виявилися украй деструктивними: у 1930–х рр. знищені всі архітектурні домінанти — собор, Благовіщенська й Успенська церкви зруйновані повністю, а у Вознесенської та Миколаївської церков знищені бані й дзвіниці. Усі композиційні вісі й взаємозв'язки виявилися розірваними, а заплаву річки перед історичним середмістям зайняла потворна промислова забудова.

У повоєнні роки в Конотопі здійснені серйозні містобудівні заходи щодо відновлення інфраструктури, поруйнованої протягом 1941–1943 рр., а також нового будівництва. Найбільший розвиток житлово–цивільного будівництва припадає на 1950–і рр., проте здійснювалося воно вибірково, переважно в старій частині міста на лівобережжі. 1958 р. архітектори О.Малишенко і В.Ступаченко (інститут "Діпромісто") розробили генеральний план Конотопа, яким передбачалося незначне територіальне розширення, закріплення промислових зон у центрі та у привокзальному районі, а на півночі й південному заході відводилися нові майданчики для промислового будівництва. Згідно з цим генпланом Сумський облпроект 1961 р. опрацював ПДП центральної частини міста (архітектор Г.Старикова), згідно з яким п'ятиповерховими житловими будинками забудовувалися квартали по проспекту Миру та інших центральних вулицях, завершувалося формування нового адміністративного центру на площі Миру. В її композиції зберігалася провідна роль "Будинку Рад": по його вісі була створена парадна симетрична композиція, що включала кінотеатр "Мир" і групу житлових будинків. Загалом, у результаті забудови за індивідуальними й типовими проектами 1920–х — 1950–х рр. Конотоп перетворився на своєрідний архітектурний заповідник радянської архітектури, витвори якої тут представлені як типологічними, так і найкращими своїми зразками — від конструктивізму до сталінського ретроспективізму (у неокласицистичному та необароковому варіантах) і хрущовського архітектурного пуризму. Тож теперішній архітектурний устрій міста — результат, в основному, повоєнного двадцятиліття.

У 1967–1968 рр. інститут "Діпромісто" виконав коригування генерального плану Конотопа з ескізом забудови центру. Цей ескіз наочно демонструє методи так званої реконструкції в розумінні тодішніх містобудівників: передбачалося повне перепланування історичного середмістя, знесення всієї старої забудови й будівництво велетенських будівель гіпертрофованого масштабу. При цьому й мови не було про якусь оцінку містобудівної спадщини Конотопа.

Новий генплан розробив 1984 р. харківський інститут Укрміськбудпроект (скоригований 1987 р.). Проектувальники підійшли до об'єкта проектування як до рядового середнього міста промислового профілю. Передбачалося перетворення магістральної мережі на радіально–кільцеву, знесення в історичному середмісті "ветхого" житлового фонду без урахування історико–культурних аспектів, введення в структуру історичного району будівель підвищеної поверховості (понад 9 поверхів). Композиційно таке вторгнення в історичне середовище ніяк не обґрунтовувалося.

Між усіма генеральними планами Конотопа та іншою містобудівною документацією радянської доби є певна спадковість. Проявилася вона, на жаль, і в цілковитому ігноруванні архітектурної та містобудівної спадщини, що призвело до втрати культурного сенсу розвитку міста, яке в результаті радянських десятиліть перетворилося на аморфне, іноді бридке нагромадження будівель, виробництв, інших елементів, які формально утворюють місто, але по–суті ним не є.

Відтак 1991 р. в інституті КиївВНДІТІАМ автор цієї монографії за участю кандидата архітектури В.Моїсеєнка опрацював Історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток Конотопа. Нашими дослідженнями в місті виявлено стабільні протягом століть тенденції містобудівного розвитку, виявлено, класифіковано і картографовано об'єкти нерухомої культурної спадщини: пам'ятки архітектури, які слід узяти на державний облік (34 позиції, 42 будівлі; до наших досліджень у місті не було жодної пам'ятки архітектури); 2 нововиявлені пам'ятки містобудування; 9 щойно виявлених пам'яток історії; 27 значних історичних будівель та 145 будівель традиційної міської забудови.

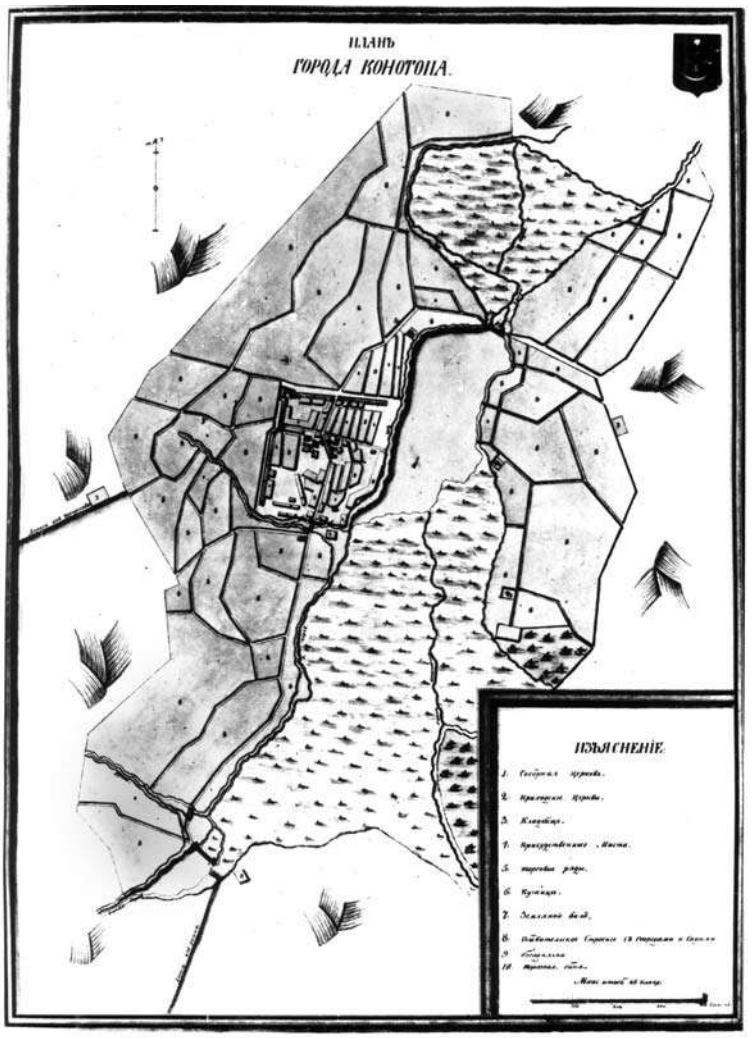
Визначено кілька зон концентрації об'єктів нерухомої культурної спадщини, які загалом розміщені дискретно в містобудівній структурі. Це райони історичного середмістя довкола колишньої фортеці, привокзальний район і ділянка на проспекті Миру довкола колишнього "Будинку Рад". У цих межах визначено комплексні охоронні зони, які охоплюють групи з декількох пам'яток різних видів і типів. Окремо виділені охоронні зони Вознесенської і Миколаївської церков. Зона охоронюваного ландшафту визначена в заплаві р.Єзуч, між охоронними зонами обох церков. Визначено також дві ділянки зони регулювання забудови — один на правобережжі, де має зберігатися садибний малоповерховий характер забудови, і другий — на лівобережжі, охоплює квартали довкола історичного середмістя. Характер історичного територіального розвитку Конотопа визначив наявність двох історичних ареалів — Центрального і Привокзального. У загальному балансі території міста зони охорони становлять 8,25 %. За результатами наших досліджень Конотоп у 2001 р. включено до затвердженого Урядом Списку історичних населених місць України.

Оскільки архітектурний устрій історичного міста є єдиною просторовою художньою системою, що розвивається у часі, ми вважаємо, що єдино прийнятною для нього може бути тільки стратегія спадкоємного розвитку. В основі цієї стратегії — орієнтація на найстабільніші чинники — природну підоснову, містобудівну структуру, систему розпланування, масштаб і модуль історичної забудови. Зараз у Конотопі можна виділити три основні композиційні елементи історично сформованого містобудівного устрою та архітектурного середовища: композиційно–розпланувальні центри (в середмісті і в привокзальному районі); композиційно–розпланувальна вісь (проспект Миру); система відкритих просторів (заплава р.Єзуч). Саме ці три елементи у взаємодії забезпечують збереження традиційного характеру середовища цього історичного міста.

Літ.: [50, 85, 88, 124, 193, 198, 265, 293, 296, 358, 359, 364, 365, 368, 373–384].

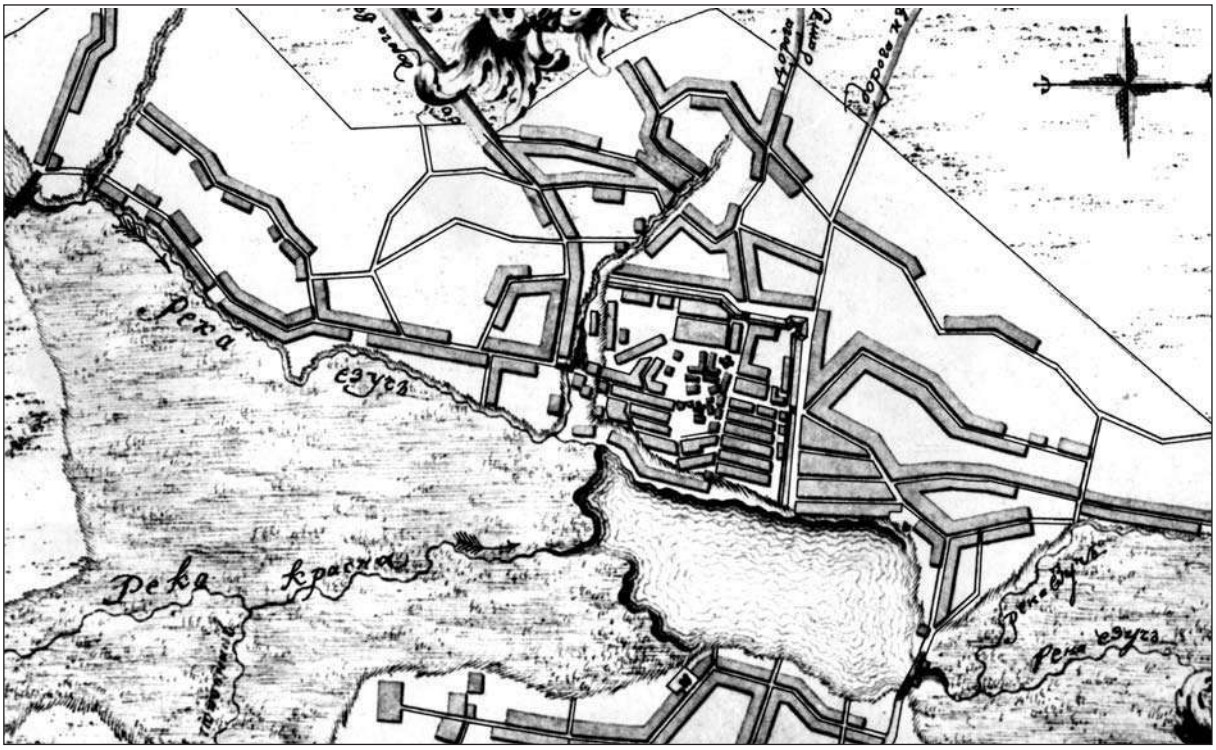


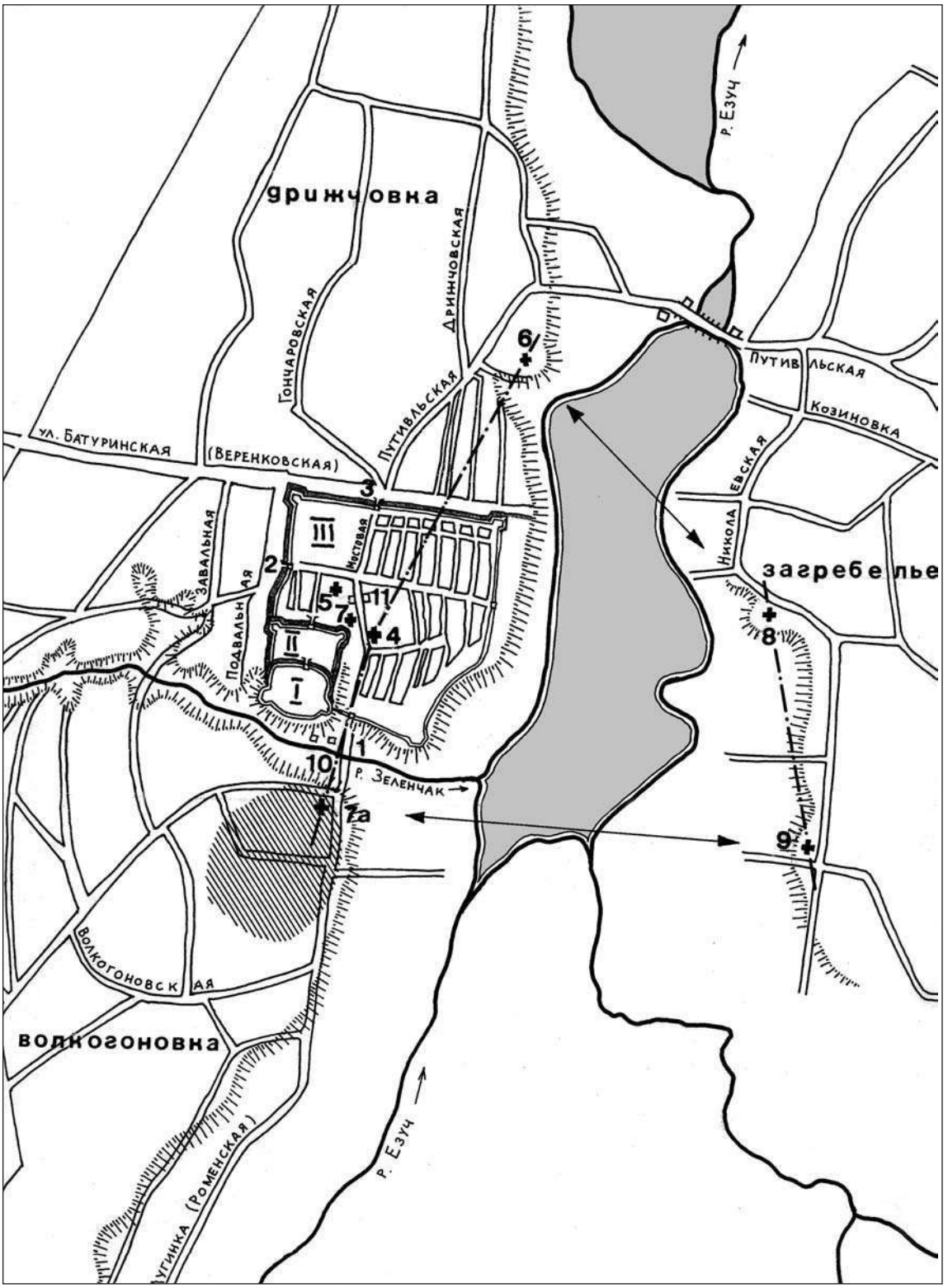
Зображення Конотопа на Спеціальній карті України Г.-Л. де Боплана 1650 р. Прорисовка автора



План Конотопа 1802 р.

План Конотопа 1784 р.

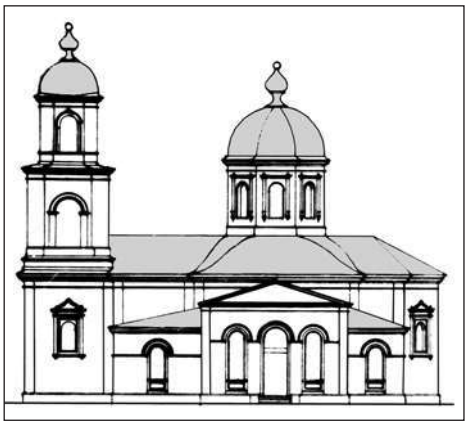




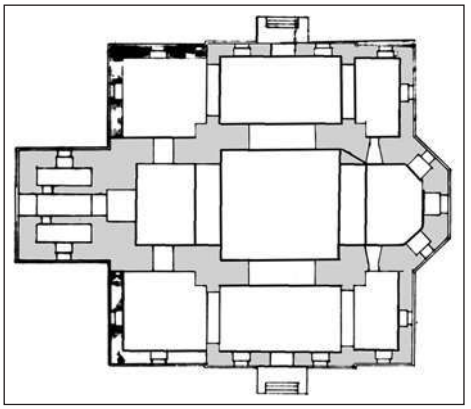
Конотоп у XVII-XVIII ст.
План-реконструкція автора:
I – Панський двір
II – Замок
II – Фортеця
1. Роменська (Підлипенська) брама
2. Київська (Попівська) брама
3. Путивльська брама
4. Собор Різдва Богородиці
5. Георгіївська церква
6. Сорокосвятська церква
7. Успенська церква (до 1795 р.)
7–а. Успенська церква (з 1795 р.)
8. Миколаївська церква
9. Богоявленська церква
10. Кузні
11. Присутствені місця
Штрихуванням позначено місце первісного поселення 1635 р.
(слобода Новоселівка)



Собор Різдва Богородиці. Фото кінця XIX ст.

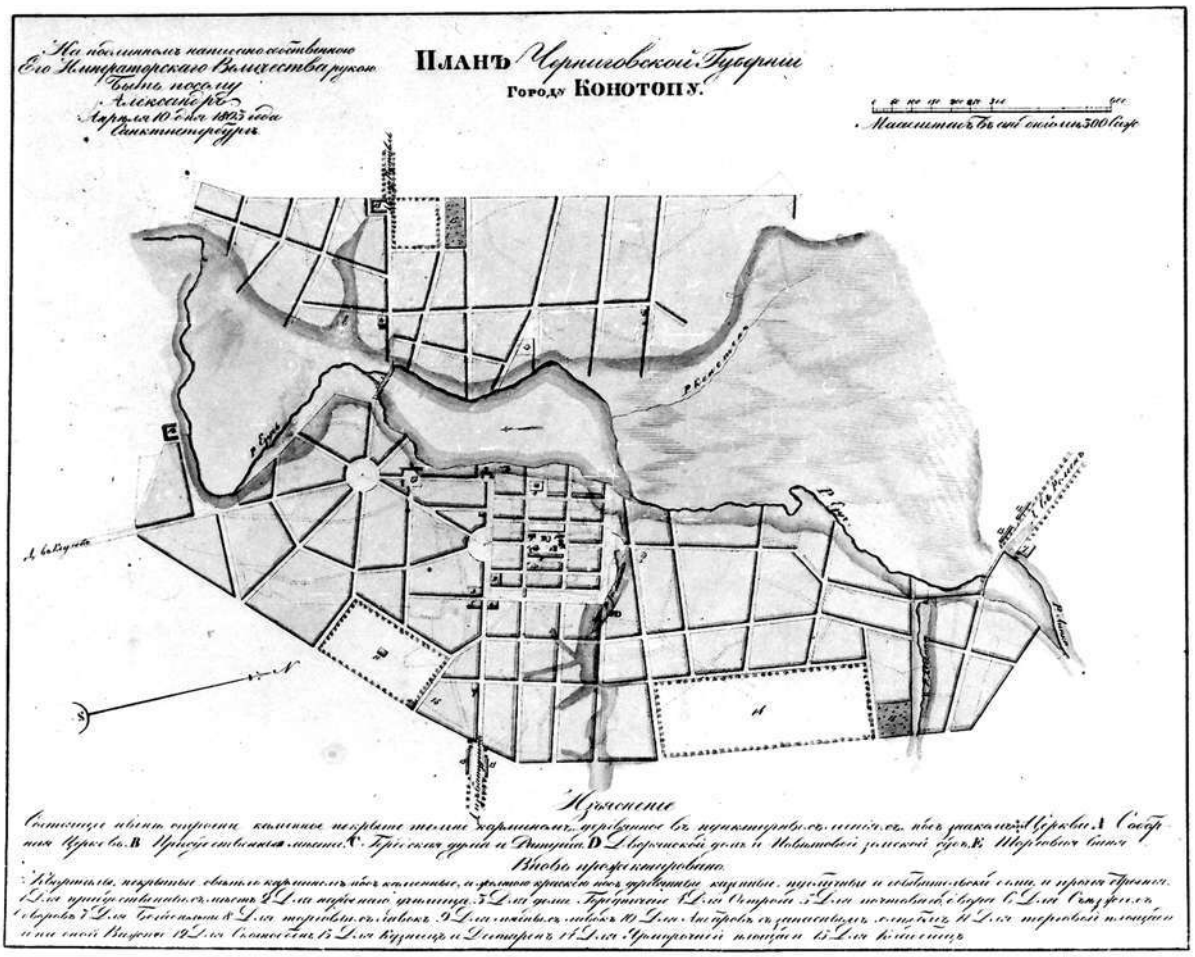


Південний фасад собору за кресленіком інженера М.Маркелова 1886 р.



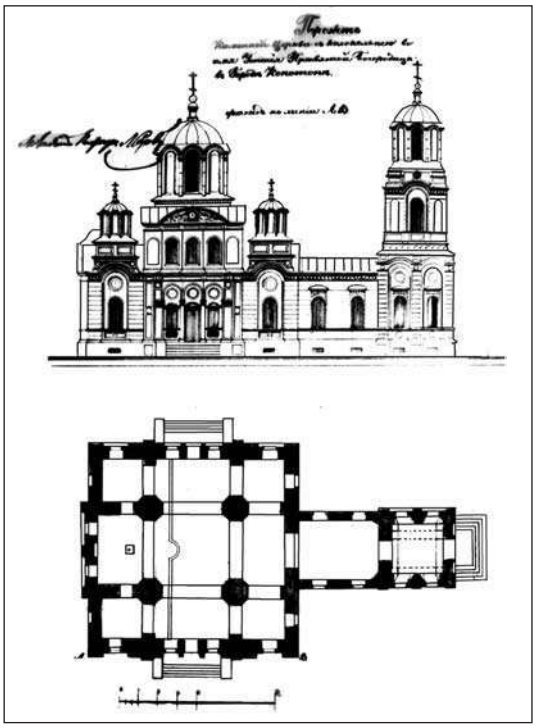
План собору за кресленіком інженера М.Маркелова 1886 р.

Проект перепланування Конотопа 1803 р.





Вознесенська церква. Фото автора 1991 р.



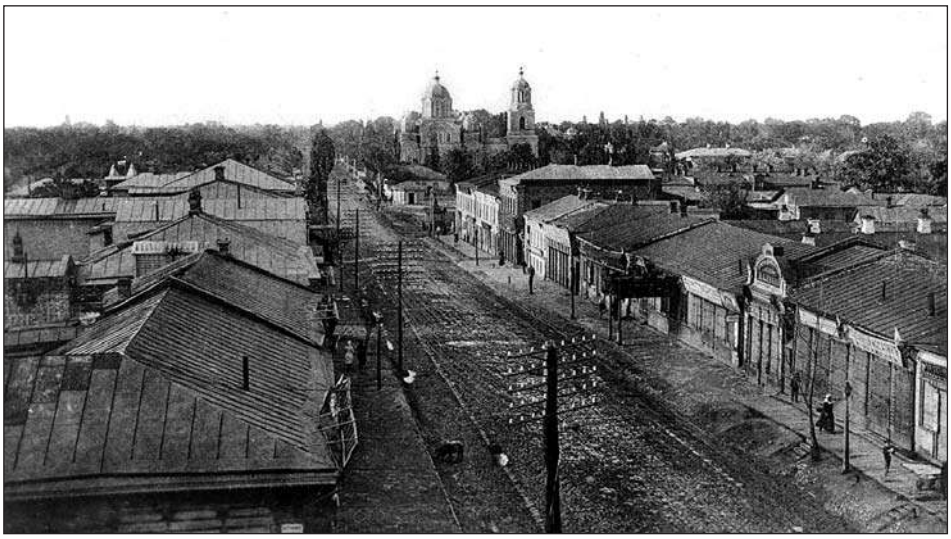
Північний фасад і план Успенської церкви. Проектний кресленик архітектора Л.Садовського 1866 р.



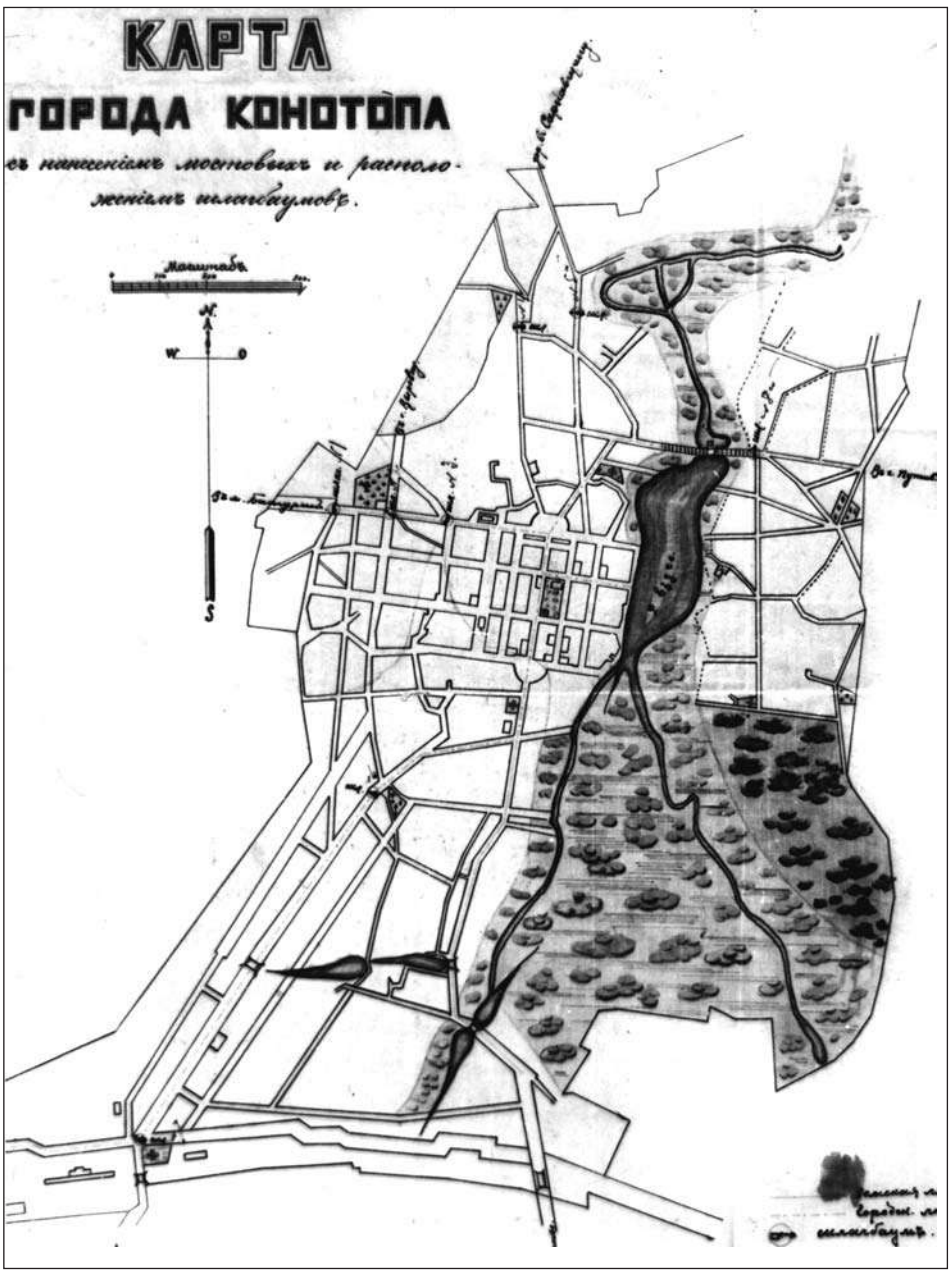
Будинок генерала М.Драгомирова. Фото кінця XIX ст.



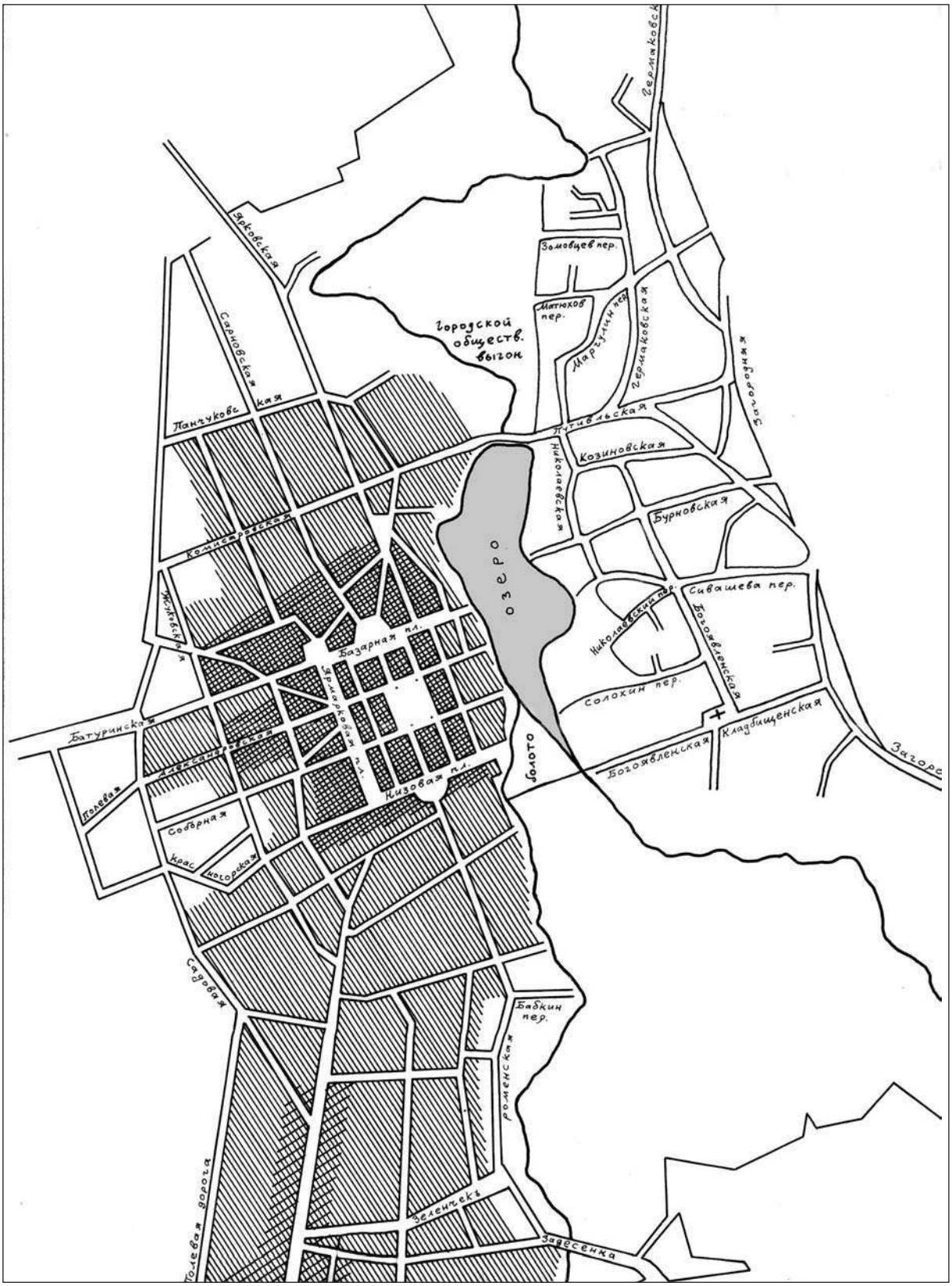
Гоголівська вулиця. Фото кінця XIX ст.



Невський проспект з Успенською церквою. Фото кінця XIX ст.



План міста 1903 р.



План міста 1912 р.: штрихуванням позначено характер середовища: перехресним - міське; скісним - змішане

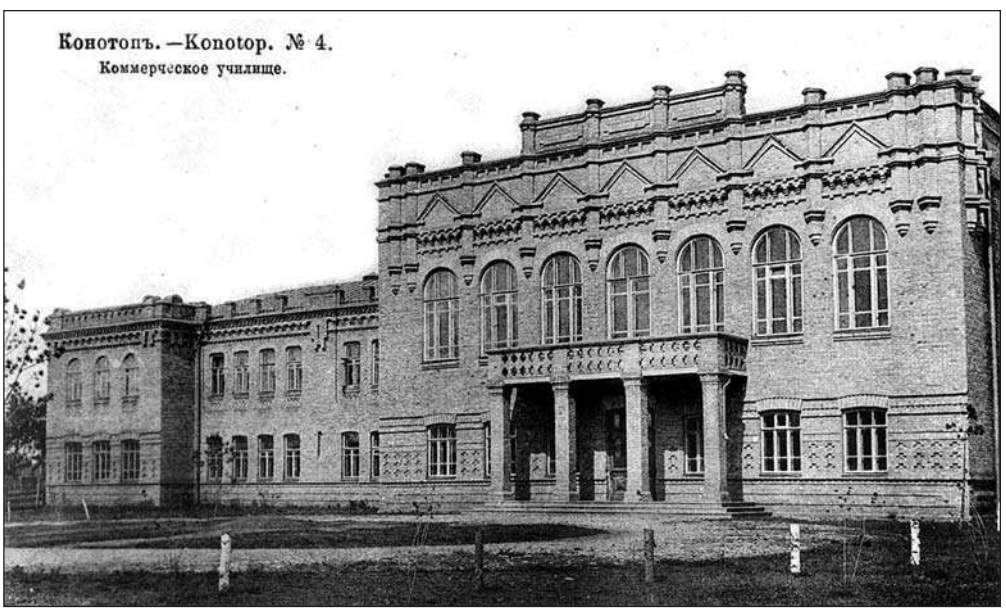


Миколаївська дерев'яна церква. Фото автора 1991 р.



Церква Олександра Невського. Фото початку XX ст.

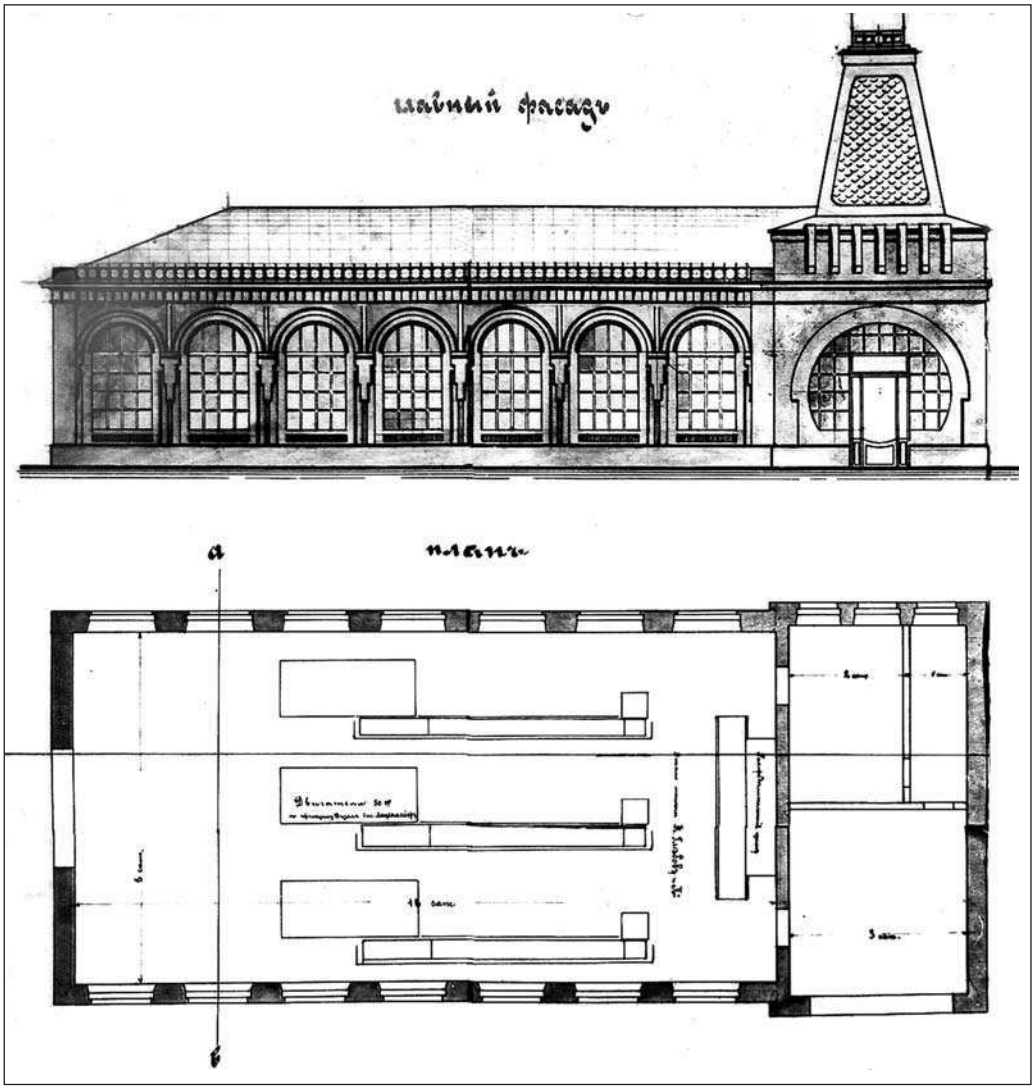
Комерційне училище. Фото 1910-х рр.

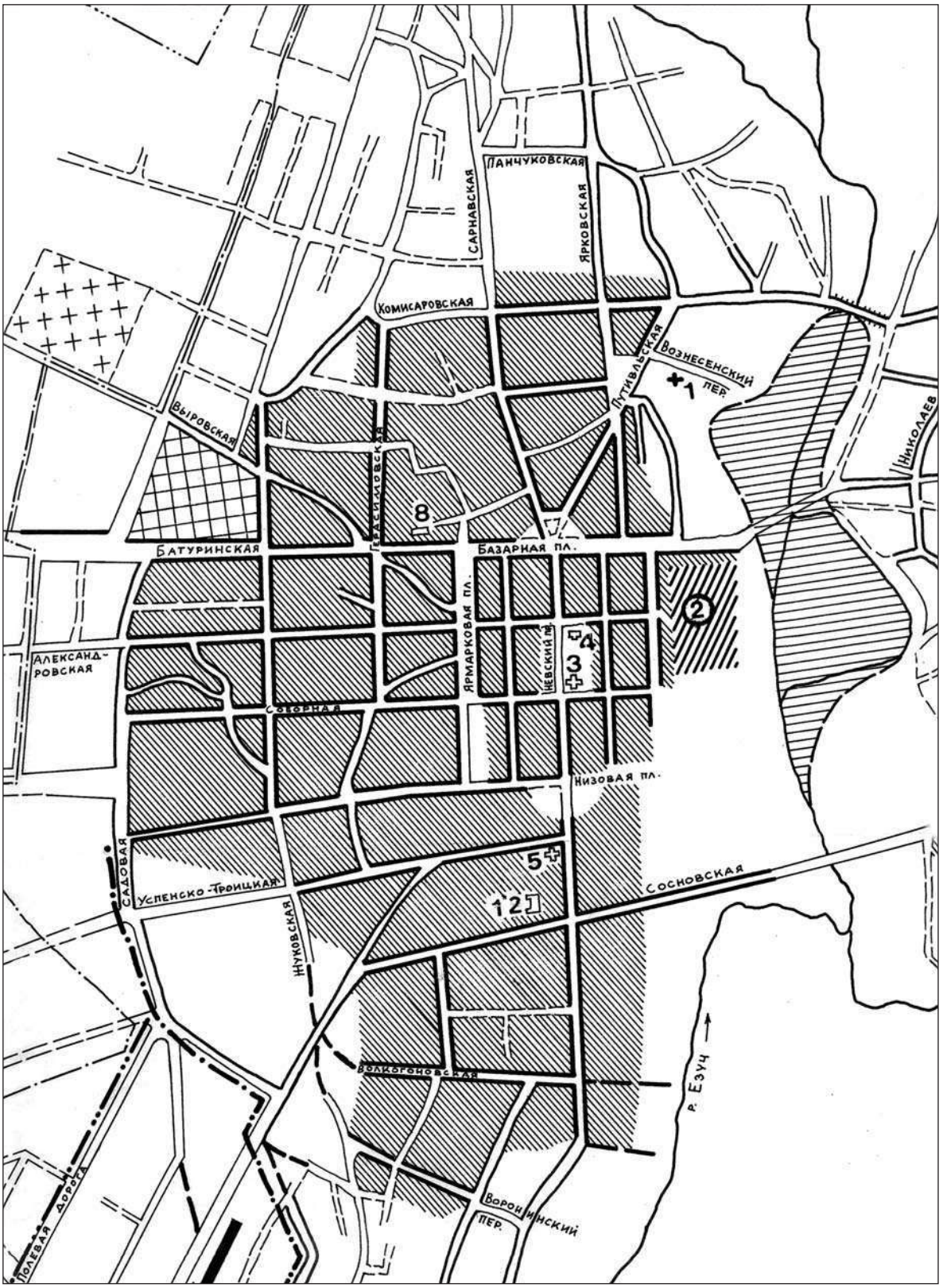




Корпус Головних залізничних майстерень. Фото автора 1991 р.

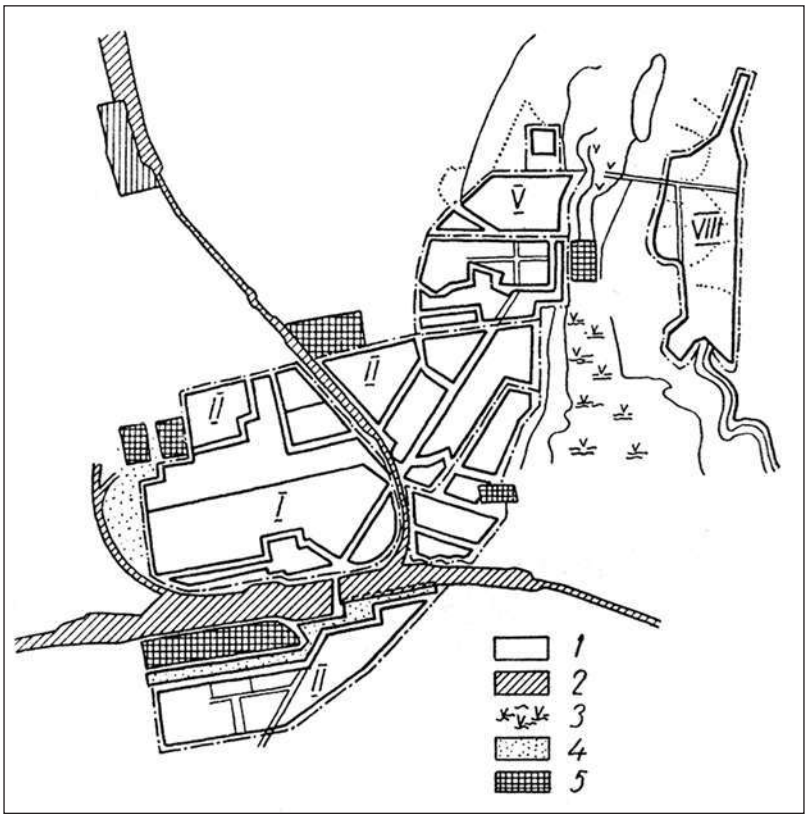
Проект центральної електростанції в Конотопі 1911 р.



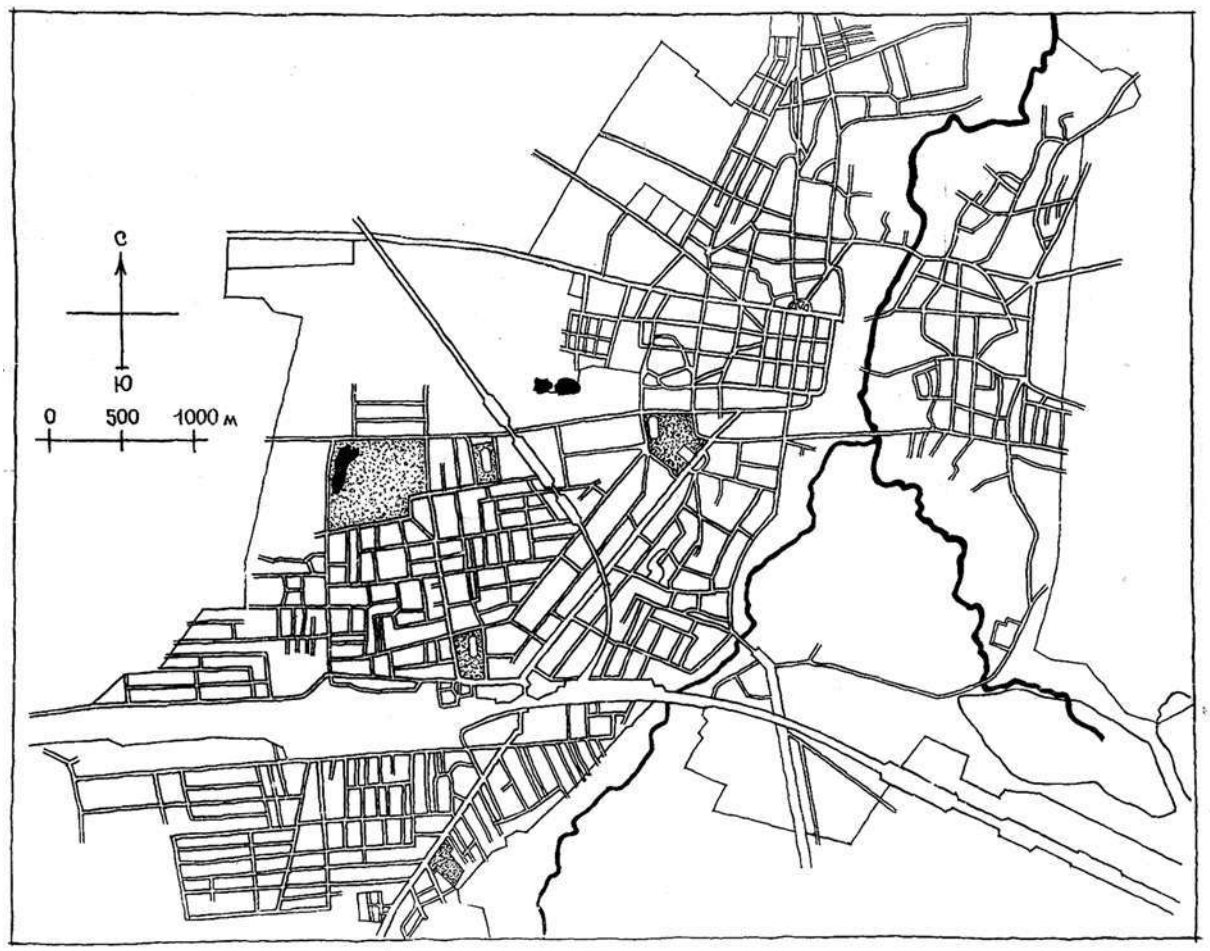


Конотоп у XIX-XX ст.
План-реконструкція автора:
1. Вознесенська церква
2. Снарядний завод
3. Собор Різдва Богородиці (втрачений)
4. Міська дума (втрачена)
5. Успенська церква (втрачена)
8. Тюрма
12. Земська лікарня
Заштриховано район, охоплений перепланюванням у першій половині XIX ст. Лініями різного характеру показана хронологічна класифікація розпланувальних елементів

Схема мікрорайонування Конотопа за генеральним планом 1933 р. За А.Станіславським:
1. Мікрорайони з їх порядковими номерами (I-VIII)
2. Смуга відведення залізниці
3. Заплава річки
4. Зелені насадження
5. Промислові зони



Схематичний план міста 1960 р. За В.Моїсеєнком





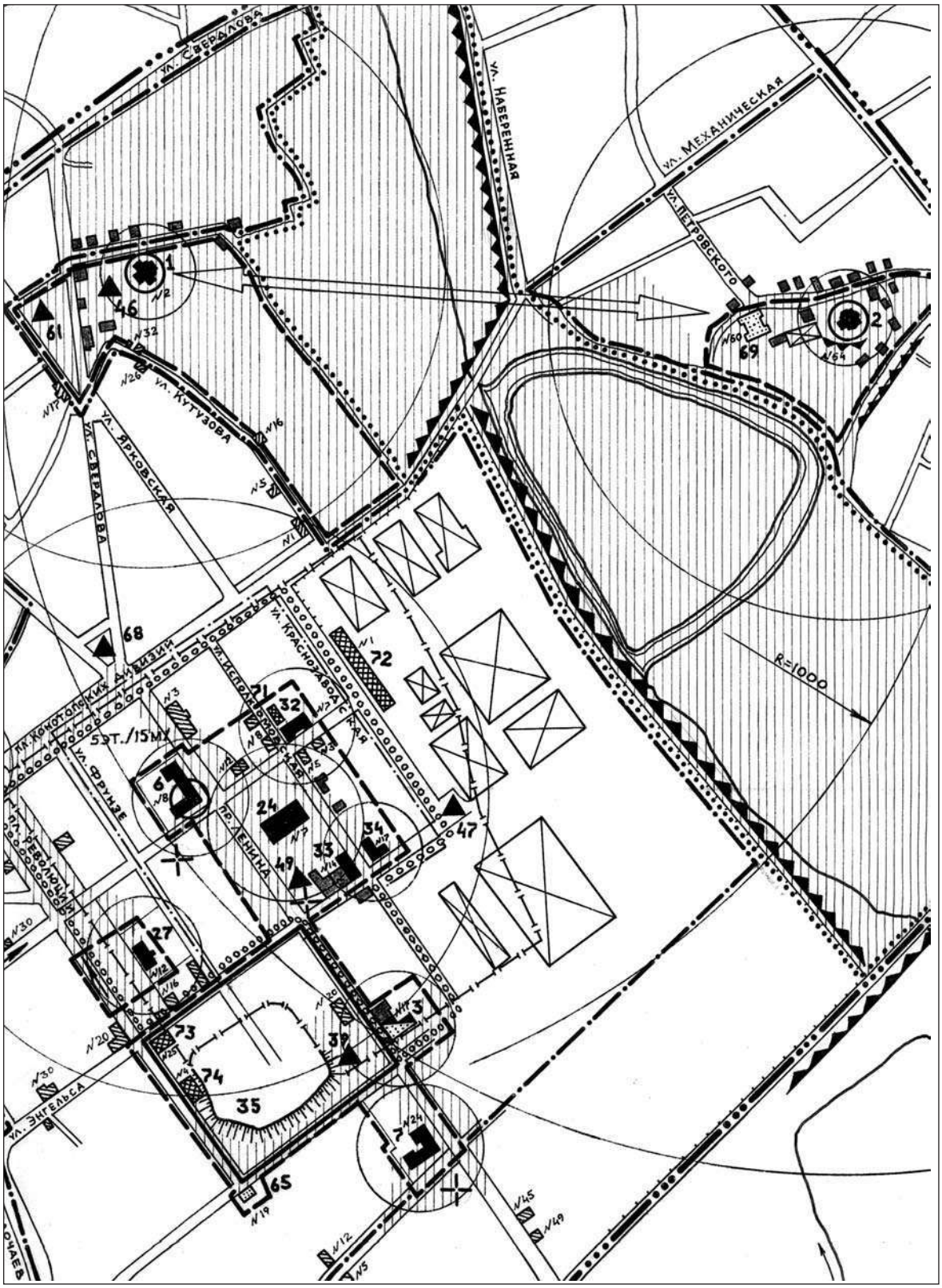
Проспект Леніна. Фото В.Моїсеєнка 1960-х рр.



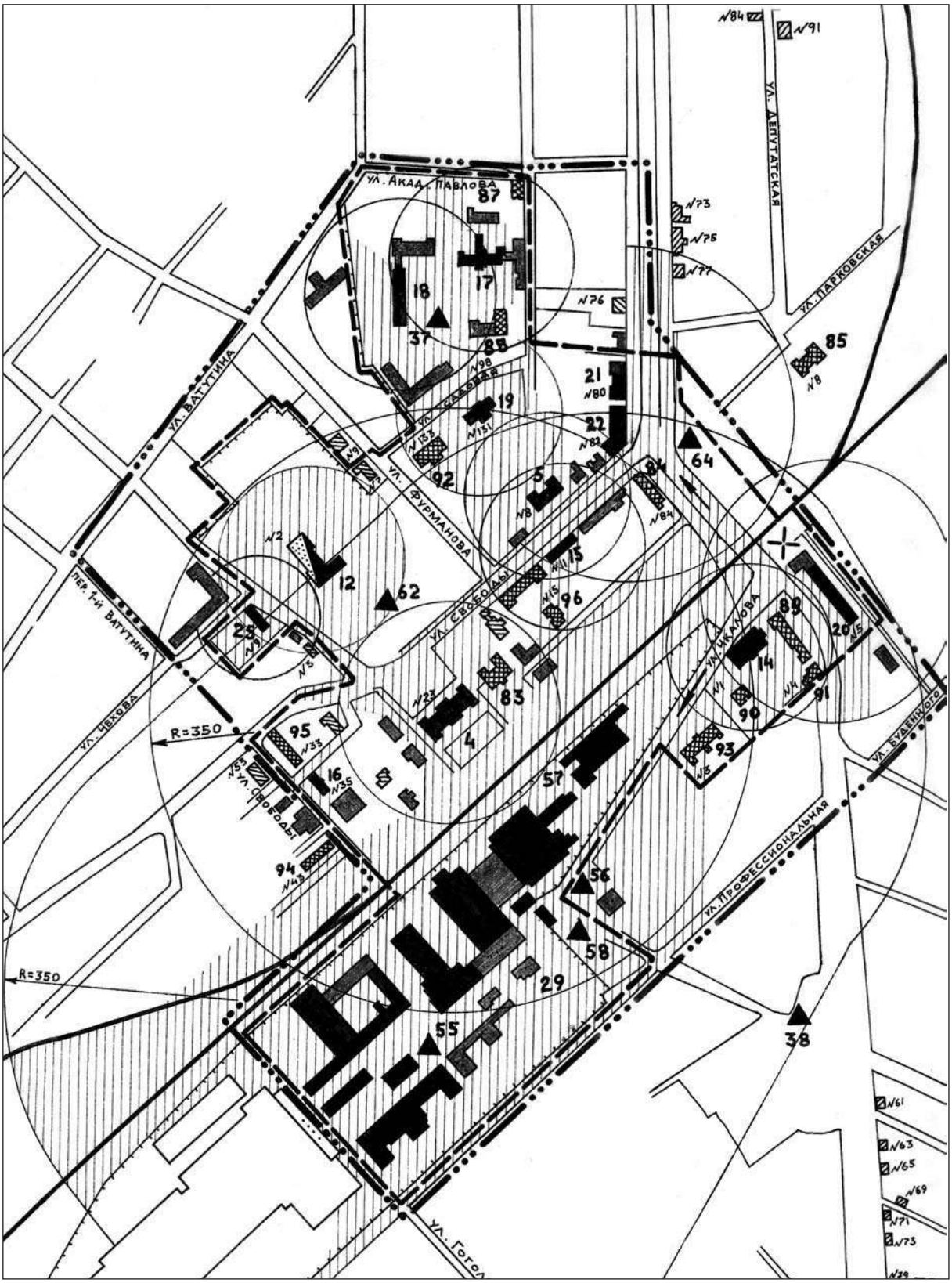
Житловий будинок 1950 р. по проспекту Миру, 82. Фото автора 1991 р.

Житловий будинок 1953 р. по проспекту Миру, 10. Фото В.Моїсеєнка 1991 р.





Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток м.Конотопа. Центральна частина. Кресленик автора:
1. Вознесенська церква
2. Миколаївська церква
35. Решетки Конотопського замку XVII ст.
46. Могила генерала М.Драгомирова
Щойно виявлені пам'ятки архітектури залито чорним. Місця втрачених архітектурних домінант позначено хрестиками. Перекреслено навхрест дисгармонійні будівлі і споруди. Вертикально заштриховані зони видимості пам'яток. Позначено також видові фронти, радіуси візуального сприйняття, візуальні взаємозв'язки, межі зон охорони пам'яток



Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток м.Конотопа. Привокзальна (південна) частина.

Кресленик автора:
4. Залізничний вокзал
5. Школа
12. Клуб залізничників
14. Залізничне технічне училище
15, 16. Житлові будинки
17, 18. Лікарня залізничників
19–22. Житлові будинки
29. Комплекс будівель Головних залізничних майстерень



Схема функціональних і просторово-розпланувальних обмежень на території м.Конотопа. Кресленик автора.

Позначено:горизонтальним штрихуванням – ділянки природного ландшафту, що підлягають збереженню;
вертикальним штрихуванням – ділянки, на яких не допускається розміщення і розвиток промислових підприємств;
перехресним штрихуванням – ділянки, на яких обмежено подальшу забудову;
розрідженим вертикальним і перехресним штрихуванням – території, на яких має зберігатися розпланування, характер забудови й обмежується висота нової забудови

Лебедин

Лебедин є центром району Сумської області, належить до категорії малих міст помірних темпів розвитку, з населенням 30 тисяч чоловік. Місто лежить у перехідній зоні від Полтавської низини до Середньоросійської височини обабіч невеликої річки Вільшанки (ліва притока р.Псла). Рівнинний ландшафт характеризується широкою заболоченою заплавою Вільшанки і плоскою надзаплавною терасою, яка підноситься лише на 4–6 м. У межах міста у Вільшанку впадає струмок Труханка (Труфанка), що витікає з однойменного болота у південній частині сельбища. На південь від Лебедина, серед соснового лісу є озеро Лебедине (Леб'яже), від якого походить назва міста, але яке, проте, не справило жодного впливу на розвиток поселення. Навколо Лебедина було багато хвойних лісів, які служили невичерпним джерелом будівельних матеріалів і сировини для різних промислів. Ґрунти тут переважно піщані. У заплаві водоносний шар залягає неглибоко, тому ці терени непридатні для будівництва за інженерно–геологічними умовами. Наслідком цього стала значна розпорошеність і велика площа сельбища, низька щільність забудови.

Лебединщина заселена віддавна. Як свідчать матеріали археологічних досліджень, у басейні р.Псьол навколо Лебедина існували поселення в добу неоліту, міді і бронзи. Досліджено поселення Черняхівської культури, сіверянські а також давньоруські городища, які загинули у середині XIII ст. внаслідок монголо–татарського погрому. З того часу ці терени стають "Диким полем", повторна слов'янська колонізація яких відновилась лише в кінці XVI ст. У 1647 р. теперішня Лебединщина потрапила до складу Московської держави. Під цим роком у "Списку межових книг" повідомляється про численні пасіки на р.Вільшанці. Терени Слобідської України починають інтенсивно заселятися з одного боку – московськими "служилими людьми", з іншого – переселенцями з Правобережної України.

Заснування Лебедина пов'язане з трагічними подіями Хмельниччини 1648–1654 рр. Після поразки в битві під Берестечком І651 р. Богдан Хмельницький "повеліл народу вольно сходить з городів, кидаючи свої набитки ку Полтавщині також і за границю у Великую Росію, аби там городами осідали. І од того часу стали осідати: Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і всі слободи даже до річки Дону козацьким народом".

Побудова міста "на старому Леб'яжому городищі" датується 1652 р. З 1659 р. Лебедин – сотенне місто Сумського полку, який адміністративно підпорядковувався Білгородському "разряду". Переселенці з Правобережжя прибували сюди великими партіями, тож населення швидко зростало: у 1665 р. тут проживало 2165 чол., з них 448 міщан (враховувалося тільки доросле чоловіче населення). 1681 р. кількість міщан зросла до 1089 чол.

Укріплене середмістя розпланували на невеликому мису, обмеженому Вільшанкою, Труханкою і болотом. До нього прилягав укріплений посад, а навколо були незахищені приміські слободи, що утворювали овальне в плані сельбище розмірами 2,5 х 3,0 км. Вільшанка поділяла сельбище на дві частини: на лівобережжі була ієрархічно головна частина міста – фортеця і посад, на правобережжі – тільки слободи. При заснуванні Лебедина Вільшанку в кількох місцях перекрили греблями, внаслідок чого утворилося кілька великих ставів, які оточили середмістя, посиливши його оборонні можливості й композиційну виразність. Ці стави аж до XIX ст. відігравали провідну роль у формуванні своєрідного образу міста. Низка невеликих ставків була влаштована і на Труханці. На більшості гребель стояли водяні млини. Впродовж XVII–XVIII ст. кількість млинів потроху зменшувалася у зв'язку з обмілінням річок і переходом на інші джерела енергії (вітряки).

У кінці XVII ст. у зв'язку з подальшим розпросторенням сельбища з північного сходу виникають слободи Кобища (на правобережжі Вільшанки) і Довгалівка (на лівобережжі). Річка стала поздовжньою віссю, вздовж якої в подальшому розросталося місто. До кінця XVIII ст. довжина Лебедина вздовж вісі склала 5 км.

Функціональне зонування було традиційним для сотенних міст: у фортеці – військово–адміністративний і культовий центр, міський торг, житла міської еліти; на правобережжі навпроти фортеці – другий торг; у заплавах річок і при болоті – млини, кузні, торгові лазні, інші виробничі об'єкти. На північній околиці міста вздовж дороги на Суми (нині вул.Сумська) у другій половині XVIII ст. з'явилися селітряний і цегельний заводи, а також багато вітряків. Ще 1661 р. в околицях Лебедина було знайдено поклади залізної руди, так званого болотного заліза. Виникають "гути заліза", а в середині XVIII ст. у самому Лебедині – "залізний завод", закритий у кінці XVIII ст. внаслідок вичерпання місцевих запасів руди.

У XVIII ст. Лебедин став значним торговельним і ремісничим центром. Тричі на рік тут відбувалися ярмарки. Існували цехи: шаповальський, ковальський, м'ясницький, ткацький, шевський, гончарський та інші. 1743 р. тут налічувалося 274 ремісника, а в кінці століття – 1507. У початковий період розвитку провідними містоутворюючими чинниками були військово–оборонні: 40 % населення становили "черкаси полкової служби", тобто козаки. Крім них, у місті постійно проживали російські пушкарі. І хоча Лебедин не відігравав значної ролі в організації

станичної служби, в стеженні за татарськими пересуваннями, проте його фортеця була найбільшою і найміцнішою з усіх сотенних міст Слобожанщини. У ній лебединці неодноразово відбивали приступи військ гетьманів І.Виговськзго (1659 р.), П.Дорошенка та І.Брюховецького (1668 р.) під час їхніх протимосковських акцій, яких слобожани зазвичай не підтримували.

Фортеця була прямокутною в плані, мала рови і земляні вали з дерев'яними палісадами, 20 рублених башт і 9 гармат. У XVII ст. укріплення середмістя було дводільним: на стрілці мису — маленький п'ятикутний Замок або Малий городок, з трьох боків оточений водою. З напільного східного боку до нього прилягав нерегулярний прямокутник "Великого осадного города". Згодом до нього приліг прямокутний "Малий городок" — колишній посад XVII ст., включений до складу фортеці на початку XVIII ст., проте відділений від Великого города старим валом. На початку XVIII ст. на трьох рогах основного фронту укріплень влаштовано п'ятикутні земляні бастіони. У середині XVIII ст. три таких же бастіони влаштовано на рогах Замку. Фортеця мала п'ять брам і дві хвіртки. Брами були в місцях, де головні вулиці перетинали лінії укріплень.

Лебединська фортеця зіграла значну роль у подіях Північної війни 1708–1709 рр. У листопаді–грудні 1708 р. тут містилася штаб–квартира російського імператора Петра І. Після Північної війни Лебединська фортеця занепала. За рішенням Військової колегії 1718 р. розпочалася її реконструкція: зняли дерев'яний палісад, упорядкували трасування валів й обриси бастіонів, висоту валів довели до 3 сажнів (6,5 м). Але у другій половині XVIII ст. фортеця втрачає військове значення, її скасовують, а вали починають розкопувати. Вали Замку зберігалися найдовше, до 1830–х рр., оскільки там містилася міська тюрма.

У XVII–XVIII ст. розпланування Лебедина було центричним, близьким до радіального, проте ускладненим елементами гіллястої і порядкової систем. Моноцентричність пояснюється рівнинним рельєфом і відсутністю інших міських центрів, окрім фортеці. Кожен із розпланувальних секторів, віялом розташованих навколо фортеці, був окремою планувальною зоною зі своїм мікроцентром — торговельним майданом з парафіяльним храмом посеред нього. Особливістю Лебедина, як і деяких інших міст Слобожанщини (Суми, Охтирка), був контраст між дрібною регулярною нарізкою кварталів у середмісті і великими кварталами з віялоподібною мережею вулиць довкола фортеці. Цей принцип було закладено ще 1652 р., при одномоментному розпланування міста "за записами".

Густа вулична мережа у фортеці відповідала значній функційній насиченості середмістя. Посеред нього був Торговий майдан з крамними рядами, собором і дзвіницею. Вздовж головної вулиці розташовувалися садиби сотника, козацької старшини, сотенні правління і суд тощо.

Віялоподібне, а на периферії — гіллясте розпланування слобід визначили такі чинники: конфігурація водних басейнів, трасування ліній укріплень, а також шляхи на Суми, Охтирку, Гадяч, Недригайлів, Червлене, Михайлівку, що радіально розходилися від фортечних еспланад. У кінці XVII ст. з утворенням слобід Кобища і Довгалівка їх головні вулиці стали органічним продовженням кількох радіальних, що розходилися від фортеці. На відміну від міст Московщини, тут слободи не були самостійними містобудівними утвореннями, а мали численні розпланувальні взаємозв'язки з містом і поміж собою.

Так до середини XVII ст. остаточно сформувалося розпланування Лебедина, яке, в основному, збереглося донині. До його неповторних рис належить трикутна форма майданів за межами колишньої фортеці, що виникла як наслідок розгалужування основних вулиць.

Моноцентризм міста яскраво виявився у його об'ємно–просторовій композиції. Високі фортечні вали зорово об'єднували середмістя та ізолювали його від довкілля. В інтер'єрі середмістя домінував широкий простір центрального майдану, де стояли споруди, що були головними з погляду функцій, ідеології та містобудівної композиції: Успенський собор, збудований у 1650–х рр. з дерева у геометричному центрі майдану і зруйнований 1776 р.; у 1774–1788 рр. збудовано, а в 1797 р. освячено трибанний мурований Успенський собор, збудований на північ від дерев'яного попередника (не зберігся). Він мав рідкісну в українській архітектурі розпланувально–просторову композицію, що була контамінацією хрещато–баневого типу з тридільним триверхим. У цьому проявився вплив суто місцевого, слобожанськиго типу храмів, таких як Успенський і Покровський собори в Охтирці чи Успенський собор у с.Межирічі під Лебедином.

План собору — це наближений до квадрата прямокутник, з апсидою на сході й контрапсидою на заході. Центральний прямокутний у плані об'єм чотирма пілонами поділявся на три нави, причому середня була набагато ширшою і вищою за бічні. Пілони за допомогою підпружних арок несли три бані, розміщені на поздовжній осі собору, з яких середня була значно вищою, двоярусною, двозаломною і мала світловий восьмерик. Перехід від підбанного квадрата до восьмерика центральної бані був здійснений за допомогою конічних пандативів. Дуже оригінальним було поєднання трьох бань в екстер'єрі: значно нижчі за центральну бічні бані ніби зрослися з нижнім ярусом центральної бані, утворивши монолітний об'єм. В інтер'єрі бічні бані були перекриті восьмилотковими склепіннями. Бічні нави перекривали хрещаті й коробові склепіння. Зовнішній декор був витриманий у перехідній стилістиці від бароко до класицизму, з застосуванням пілястр, розкріпованих карнизів, рустування, різноманітних наличників.

На собор були зорієнтовані вулиці передмість. Центричність міста підкреслювала не тільки незвичайна масивність і висота головної архітектурної домінанти, але й кільцеве розташування парафіяльних дерев'яних церков у межах прямої видимості довкола собору. Вони виявляли в обсяговій композиції підцентри міської структури. Всі вони виникли у другій половині XVII — на початку XVIII ст.: Іллінська (1720 р.), Трисвятительська (1708 р.), Різдва Христового, Вознесенська (1692 р.), Миколаївська (кінець XVII ст.), Михайлівська (1669 р.), Троїцька і Петропавлівська. Поставлені на однаковому віддаленні від фортечних валів, вони утворювали ніби "вінок храмів", що духовно захищав середмістя. Відкритий простір еспланад і ставів на річках забезпечував прямі візуальні зв'язки між архітектурними домінантами середмістя і периферії.

Михайлівська, Троїцька й Петропавлівська церкви стояли посеред невеликих майданів по вулиці, яка йшла вздовж правого берега р.Вільшанки. Церкви Різдва Христового, Іллінська й Вознесенська фіксували розгалуження головних вулиць міста. Із 13 церков за межами фортеці шість мали острівне розташування посеред майданів, решта — у кварталах забудови. Всі ці домінанти фіксували в об'ємних формах напрямки головних вулиць: Михайлівської, Будильської, Кобищі, Довгалівки.

У другій половині XVIII ст. більшість церков перебудовано, хоча вони й лишалася дерев'яними: Георгіївська (Юр'ївська, 1765 р.) та Воскресенська (1789 р.) стали тридільними, триверхими, дещо приземкуватих пропорцій; Мироносицька і Миколаївська (1783 р.) стали хрещатими, п'ятидільними, одноверхими, з яскраво виявленим висотним характером композиції.

Тридільна, триверха дубова Георгіївська церква стояла в колишній приміській слободі Довгалівці й була не тільки її парафіяльним храмом, а й головною архітектурною домінантою. С.Таранушенко слідом за архієпископом Філаретом (Гумілевським) датує її 1765 роком. Проте виявлені нами документи Лебединського духовного правління 1783 р. свідчать, що 1765 р. ця церква тільки "возобновлена деревянным строением", тобто зазнала капітального ремонту. Спорудження її правильніше датувати 1700 р. 1866 р. храм знову капітально ремонтували: підвели цегляний підмурок, замінили нижні вінці зрубу, наново ошалювали, прибудували західний притвор з мурованою дзвіницею та колонні ґанки з півночі й півдня. Пам'ятка належала до найпоширенішого в народному будівництві Слобожанщини типу церков. Мала гранчасті зруби, двозаломний центральний і однозаломні бічні верхи. Верхи легкі, делікатні формами і пропорціями.

Дерев'яна церква Різдва Христова була споруджена в Лебедині у другій половині XVII ст. Вона була хрещатою, п'ятидільною, триверхою. Центральний прямокутний у плані зруб був трохи ширшим і значно вищим за гранчасті рамена. Його вінчав тризаломний верх з двома світловими восьмериками. Невеликі восьмигранні світлові верхи були також над бабинцем і вівтарем. Північне й південне рамена мали п'ятисхилі дахи з димничками. У 1808 р. цю церкву перенесли на нове місце — на Мироносицький цвинтар і освятили як церкву Жон–Мироносиць. У 1838 р. за проектом К.Слюсаревського церкву перебудовано: дещо змінено форму центрального верху, знято верхи над бабинцем і вівтарем, рамена накрито опуклими дахами. Церква не збереглася.

Точна дата спорудження дерев'яної Миколаївської церкви не встановлена, орієнтовно — кінець XVII ст. 1783 р., який С.Таранушенко вважав датою будівництва храму, насправді фіксує лише перебудову споруди. Хрещата, п'ятизрубна, одноверха церква стояла в самому центрі Лебедина. Складена з дубових брусів на дубових підвалинах, під які у другій половині XIX ст. підведено цегляний підмурок. Квадратовий у плані центральний зруб несе тризаломний верх. Бічні гранчасті зруби вужчі за центральний. С.Таранушенко, котрий докладно дослідив цю пам'ятку до її знищення, так оцінює її: "Церква Миколи належить до числа найдовершеніших пам'яток української народної монументальної архітектури, одна з вершин майстерності дерев'яного монументального будівництва, а її тесля — один з талановитіших майстрів народного будівництва. У його творчості втілені найвищі досягнення українського народного генія".

Рядова забудова Лебедина у XVII–XVIII ст. була садибною одноповерховою як у середмісті, так і в слободах. Будівлі розташовувалися на дворищах вільно, без жорсткої прив'язки до вуличних червоних ліній. Зберігся опис двору наказного гетьмана П.Полуботка, який містився край головної вулиці фортеці: "Двор его (...) хоромного строения, под одною ґонтовою кровлею светлица с комнатою и сени, а против той светлицы светлица ж без комнаты, а при ней по обоим сторонам крыльца". У житловій забудові переважали розпланувальні типи "хата через сіни", "хата і хатина" та "хата на дві половини".

1765 р. після скасування полкового устрою на Слобожанщині Лебедин став центром комісарства, з 1782 р. — повітовим містом Харківського намісництва, а з 1797 р. — Слобідської Української (згодом Харківської) губернії. Другий етап розвитку Лебедина (1786–1917 рр.) позначений двома невдалими спробами реконструювати місто — у 1786 і 1845 рр. 1786 р. імператриця Катерина II затвердила проект перепланування Лебедина, опрацьований у Харківській губернській креслярні. Згідно з ним пропонувалося надалі вважати містом лише лівобережну частину Лебедина — середмістя й прилеглі до нього терени, а решту сельбища вва-

жати приміською слободою. Планувалося упорядкувати вуличну мережу, перетворивши її на радіально–кільцеву. Проект було винесено в натуру 1786 р., а 1788 р. губернський землемір фон Буксгевден доповів у Харків, що реалізувати проект неможливо. Тому до середини XIX ст. місто лишалося в старих межах, і тільки в середмісті вулиці дещо розширили й випрямили. Вживалися значні зусилля, щоб забезпечити забудову бодай центральних вулиць мурованими спорудами за "зразковими проектами", але спромоглися збудувати 1830 р. лише муроване повітове училище в стилі класицизму з чотириколонним тосканським портиком на чільному фасаді. Внаслідок відсутності в Лебедині достатнього матеріального підґрунтя й соціального замовлення для інтенсивної розбудови, 1839 р. дозволено влаштовувати "как на вновь возводимых, так и на существующих строениях крыши из соломы с раствором глины и навоза".

Політика імперської уніфікації, запроваджувана Миколою I, потребувала складання нових планів міст. Проект перепланування Лебедина, опрацьований харківським губернським землеміром С.Дмитрієвим, імператор затвердив 1845 р. Схема розпланування в загальних рисах повторювала план 1786 р., проте передбачала більшу регулярність. Цей проект також не реалізовано повною мірою, лише випрямлено деякі центральні вулиці та збудовано на Торговому майдані 1856 р. мурована торгові ряди в стильових формах пізнього провінційного класицизму.

По реформі 186I р. прискорився економічний розвиток Лебедина, особливо після будівництва залізниці Лебедин–Суми–Ворожба (1877 р.) та Лебедин–Бромля (1874 р.). На кінець століття населення зросло до 18 тис. чол. Почала формуватися нова промислова зона вздовж вул.Сумської, де було розпланова но ділянку з регулярною вуличною мережею. На південному передмісті поблизу залізничної станції розвивається друга промислова зона, де були різні майстерні й парові млини. Тут прокладено нові вулиці –Вокзальну, Привокзальну, Пограничну, Новозбудовану, які започаткували півкільце магістралей, що огинають місто з південного сходу. У кінці XIX ст. з південно–західного боку середмістя в районі вулиць Будильської і Боднівки постають підприємства Таранушенка (діда відомого мистецтвознавця) — крупорушка й мурований п'ятиповерховий паровий млин.

Упродовж XIX ст. в об'ємно–просторовій композиції Лебедина відбувалися зміни, які, проте, не порушували містобудівну структуру й основні взаємозв'язки. Але система архітектурних домінант зазнала певних змін. У першій половині XIX ст. розібрали дерев'яну дзвіницю з південного боку Успенського собору і взамін спорудили мурована двоярусну, з високим шпилем (не збереглася).

Дерев'яна тридільна, триверха Трьохсвятительська церква була збудована з соснових брусів на дубових підвалинах у 1795 р. У неї прямокутні нава й бабинець та п'ятистінний вівтар. Нава трохи ширша і значно вища за інші зруби, увінчана масивним двозаломним восьмигранним верхом. Бабинець і вівтар мали однозаломні восьмигранні світлові верхи оригінальної конструкції. 1828 р. церкву перебудовано: знято первісні вінчання верхів, які внаслідок цього отримали плескаті форми, перед трьома входами прибудували чотириколонні портики. Тоді ж на південний схід від церкви збудували дерев'яну двоярусну дзвіницю типу "четверик на четверику" (церква та дзвіниця не збереглися).

Дерев'яну Преображенеьку церкву на центральному майдані міста було розібрано 1800 р. і перенесено в село Марківку. Чимало церков навкруг колишньої фортеці були ліквідовані з огляду на їхню ветхість. Унаслідок цього порушилася правильність кола домінант навколо середмістя. Правобережжя навпроти середмістя у першій половині XIX ст. втратило всі архітектурні домінанти: спершу зникла церква в кінці Михайлівської вулиці. Замість трьох дерев'яних храмів — Троїцького, Петропавлівського і Михайлівського 1831 р. споруджено мурований Троїцький — приземкуватий, однобанний, хрещатого плану, в стилі класицизму (не зберігся). Церква мала прямокутні рамена, причому західне — дуже видовжене, а решта — короткі. З заходу до бабинця впритул прилягала невисока дзвіниця на тридільному плані. Рамена мали двосхилі дахи з фронтонами на фасадах. Центральний квадрат ніс приземистий світловий підбанник з вісьмома круглими вікнами, завершений масивною сферичною банею. Він не міг відігравати ролі містобудівної домінанти, яка б об'єднувала таку велику ділянку сельбища.

Домінанти на Довгалівці й Кобищі лишилися без змін. Парафіяльні церкви, які стояли на південь і на схід від колишньої фортеці, у другій половині XIX — на початку XX ст. стали мурованими: у 1848–1858 рр. на майдані, яким починалася вул.Сумська, зведено мурована Вознесенську церкву (пл.Волі, 37) в неоросійських архітектурних формах за проектом харківського архітектора Ф.Данилова. Тридільна одноверха з дзвіницею Покровська церква (1863–I875 рр.) — характерний зразок контамінації традиційної розпланувально–просторової структури з елементами неоросійського стилю. Миколаївська церква, зведена за проектом харківського єпархіального архітектора В.Нємкіна I907 р. поруч зі старою дерев'яною, мала виразний двобаштовий силует і модернізований неовізантійський декор.

Протягом XIX ст. роль своєрідних архітектурних домінант відігравали оригінальні виробничі споруди — вітряки. Лебединські вітряки каркасної конструкції мали висоту до 8 м, а з крилами — до 11 м., складну форму даху, що повторювала барокові мансардові да-

хи XVIII ст. Плани XIX ст. показують на околицях Лебедина шість груп вітряків загальним числом до 50. Вітрякам належала значна роль і в формуванні середовища середмістя: у 1830–х рр., як показують тогочасні плани міста, існував великий вітряк на мису у завороті р.Вільшанки, на місці колишнього замку.

Структура забудови на передмістях лишалася садибною, сільською, а середмістя в кінці XIX ст. забудовується мурованими одно–двоповерховими будівлями вздовж червоних ліній вулиць. Це збільшило масштабність рядової забудови центральних кварталів. Із спорудженням в 1913–1915 рр. міської управи з високою пожежною вежею, в архітектурних формах раціоналістичного модерну, середмістя збагатилося домінантою, що органічно увійшла в історично сформоване архітектурне середовище.

На початку XX ст. з 2494 будинків міста тільки 72 були мурованими. Найзначнішими з них були міська тюрма (1850 р., вул.Сумська, 79), жіноча гімназія (1903 р.), чоловіча гімназія (1906 р.) лікарня, поліцейська управа, народний дім тощо. Донині збереглася низка особняків, купецьких торгових будинків, банків, декорованих у неоренесансних формах з характерною для того часу підкресленою репрезентативністю. Особливий інтерес становить будинок земської управи (1910 р.), виконаний на високому фаховому рівні в неоренесансних формах.

У декорі багатьох будівель так званої містечкової забудови наявний відхід від норм стильової професійної архітектури, зокрема використання оригінальних деталей з порушенням канонічних пропорцій і довільним розташуванням у площині фасаду. Ці будівлі споруджували переважно артілі місцевих майстрів або й самі власники, що дозволяє визначити їх як різновид місцевого архітектурного фольклору. У цих будинках зафіксоване багатство фантазії майстрів — мулярів, різьбярів, гончарів тощо. При повторенні найпростішої композиції фасаду спостерігаємо безліч варіантів віконної лиштви, сандриків, ґзимсів, окремих декоративних елементів. Завдяки віддаленості Лебедина від великих промислових центрів і патріархальності життя тут збереглося чимало першорядних взірців суто народного будівництва — житлові, господарські, торговельні і виробничі будівлі (хата сотника Івана Красовського 1730 р., хата Шкурка та ін.) Цю безцінну культурну спадщину у першій третині XX ст. зафіксував видатний учений, уроженець Лебедина, доктор мистецтвознавства професор С.Таранушенко (1889–1976).

Таким чином, рядова забудова Лебедина відобразила основні етапи архітектурного процесу XIX — початку XX ст. — класицизм, історизм, модерн, а також місцевий архітектурний фольклор та місцеві архітектурно–будівельні традиції.

У цілому для історично складеної об'ємно–просторової композиції Лебедина характерні такі риси, актуальні й нині, як нелінійний спосіб орієнтування, композиційна активність "прозорів" у забудові з видами на архітектурні домінанти, відсутність закритих перспектив і зрідка — пряма орієнтація вулиці на окремі домінанти.

Новітній етап розвитку Лебедина розпочався після встановлення так званої радянської влади. Цей період позначений украй негативними змінами об'ємно–просторової композиції Лебедина: 1939 р. висаджено в повітря головні містобудівні домінанти — Успенський собор із дзвіницею; у 1937–1940 рр. зруйновано архітектурні домінанти розпланувальних районів — Георгіївську, Трисвятительську і Мироносицьку церкви. У 1930–х рр. знищено дерев'яну Миколаївську церкву. Водночас не з'явилося жодної повноцінної архітектурної домінанти, спроможної композиційно виділити середмістя. Під час другої світової війни Лебедин не зазнав значних руйнувань і не потребував повномасштабної відбудови. У другій половині XX ст. спостерігалося незначне розпросторення сельбища в усіх напрямках. З 1980–х рр. забудовується 5–поверховими житловими будинками район болота Труханка. Цілісні промислові зони сформувалися в районі вул.Сумської та поблизу залізничної станції. Розпланувальна мережа не зазнала значних змін, лише дещо випрямлено вулиці Першогвардійську й Сумську, що утворили головний транспортний діаметр міста. До початку 1970–х рр. нова забудова лишалася співмасштабною з історичною. Масштабне співвідношення ширини вулиць і висоти фланкуючої забудови порушили 5–поверхові багатосекційні житлові будинки, які в 1980–х та 1990–х рр. споруджувалися в середмісті по червоних лініях головних вулиць. Серйозною, досі не вирішеною проблемою лишається поєднання цієї забудови з історичною 1–2–поверховою. 1987 р. архітектурне середовище міста було непоправно збіднено внаслідок варварського знищення пам'ятки архітектури — Троїцької церкви 1831 р. Спотворенню історичного образу міста сприяла й ліквідація ставів у заплаві р.Вільшанки. Тепер заплаву захаращують випадкова малоцінна забудова та зарості, внаслідок чого втрачено внутрішньоміські відкриті простори, які колись відігравали провідну роль у композиційній структурі історичного ареалу міста.

Нині в Лебедині налічується 21 пам'ятка історії і монументального мистецтва. На державному обліку перебувають 7 пам'яток архітектури національного й місцевого значення. Найвизначнішою з цих пам'яток є дерев'яна Воскресенська церква на Кобищі (вул.Кобища, 121), збудована 1789 р. Вона є архітектурною домінантою цієї частини міста. Спочатку церква була тридільною, потім стала п'ятизрубною, хрещатою, п'ятиверхою. Західний зруб з дзвіницею,

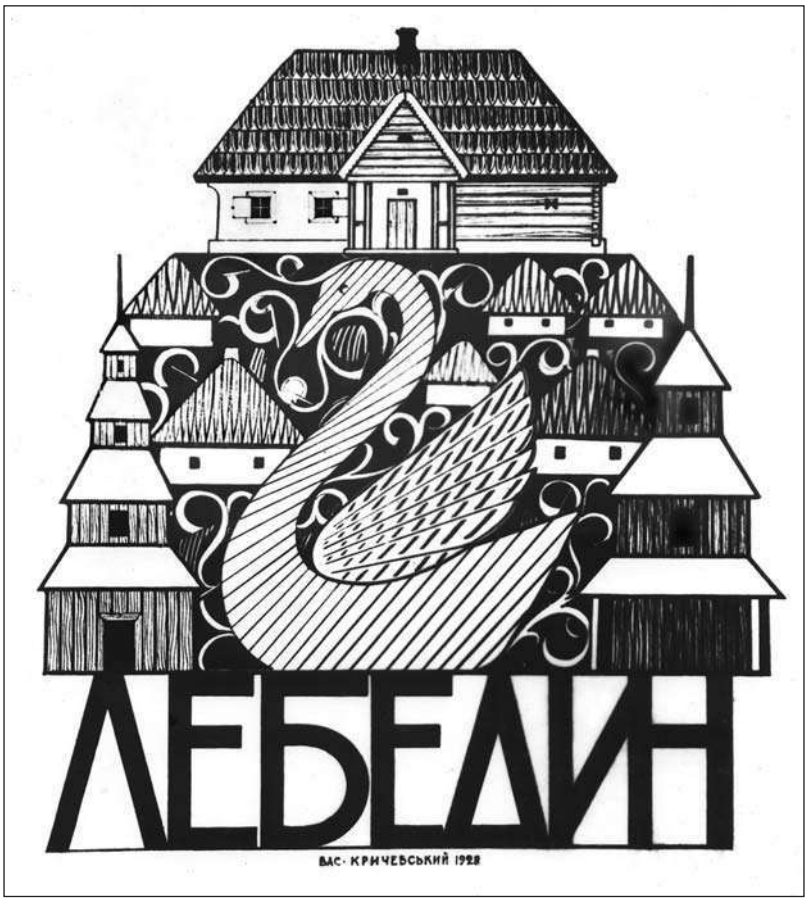
прибудованою у 1867 р., втрачені у 1937 р., коли церкву намагалися зруйнувати. Центральний зруб восьмигранний, східний — п'ятистінний, бічні — квадратові в плані. Всі зруби несуть восьмерики, завершені грушовидними банями з маківками. Обабіч східного зрубу — прямокутні притвори, із західного боку — тамбур. Пам'ятка нині є унікальним, дивом збереженим витвором Слобожанської регіональної школи народної монументальної архітектури.

В останнє десятиліття Лебедин розвивається за генеральним планом, опрацьованим 1985 р. у харківському інституті Міськбудпроект (архітектор О.Ткаченко та ін.). Тоді ж в інституті КиївНДІТІ було виконано Історико–архітектурний опорний план з проектом зон охорони пам'яток культури Лебедина (архітектор В. Вечерський, мистецтвознавець Т.Скибицька). У результаті цих досліджень було виявлено, окрім вищезазначених пам'яток, ще 13 значних будівель, 70 споруд традиційної забудови, 10 етнографічних об'єктів. Встановлено, що Лебедин зберіг розпланування, яке постало при заснуванні міста у XVII ст. — це унікальний подібний випадок на теренах Лівобережної України і Слобожанщини.

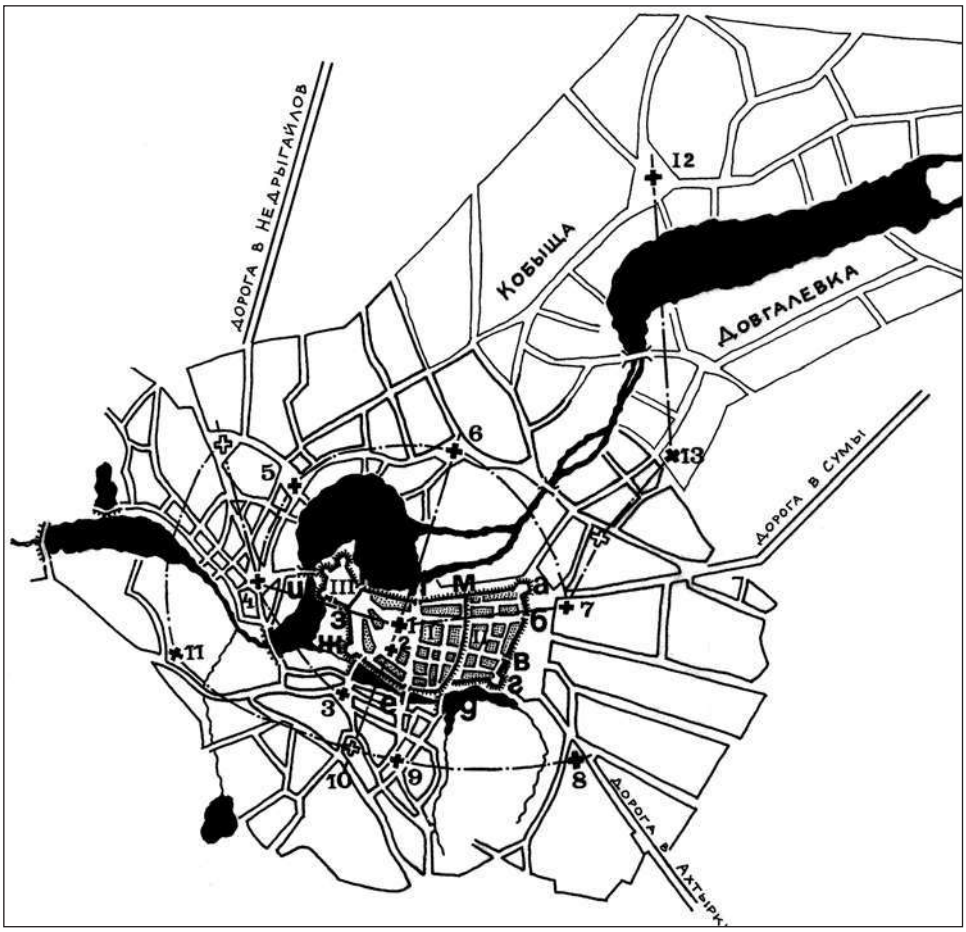
У місті є декілька ділянок з високим ступенем збереженості історико–архітектурної спадщини. У їх межах встановлено охоронні зони пам'яток, зону регулювання забудови, де передбачається спеціальний режим реконструкції з обмеженням висоти нових споруд. Заплава р.Вільшанки визначає своєрідність міського ландшафту й забезпечує потенційне видове розкриття пам'яток в силуеті забудови. Тут встановлена зона охоронюваного ландшафту, де рекомендується відновити історичні водні басейни. У межах сельбища кінця XVII ст. визначена зона археологічних спостережень.

Подальший розвиток Лебедина як одного з унікальних малих історичних міст України передбачає виділення історико–містобудівного комплексу як провідного містоформуючого елемента, забезпечення надійного його захисту й цивілізованого використання для сучасних соціокультурних потреб.

Літ.: [26, 81, 83, 86, 87, 104, 128, 187, 193, 198, 235, 243, 289–294, 296, 299–301, 303, 305, 308, 385–404].



Лебедин. Графічна композиція В.Кричевського 1928 р.



Лебедин у кінці XVII ст. Реконструкція автора:
I – "Великий осадний город"
II – посад
III – "Малий городок" або замок
Основні домінанти:
1 – Успенський собор
2 – Спасо-Преображенська церква
3 – Миколаївська церква
4 – Михайлівська церква
5 –Троїцька церква
6 – Петропавлівська церква
7 – Вознесенська церква
8 – Іллінська церква
9 – Трьохсвятительська церква
10 – церква Різдва Христова
11 – Покровська церква
12 – Воскресенська церква
13 – Георгіївська церква

Елементи системи укріплень:
а, в, г, д, з, м –"бійниці" (бастіони й равеліни)
б, е, ж, и, к, л –брами і хвіртки



Фрагмент плану центральної частини Лебедина станом на першу половину XVIII ст. Реконструкція автора. Цифрові й літерні позначки - див. текстівку до попередньої ілюстрації

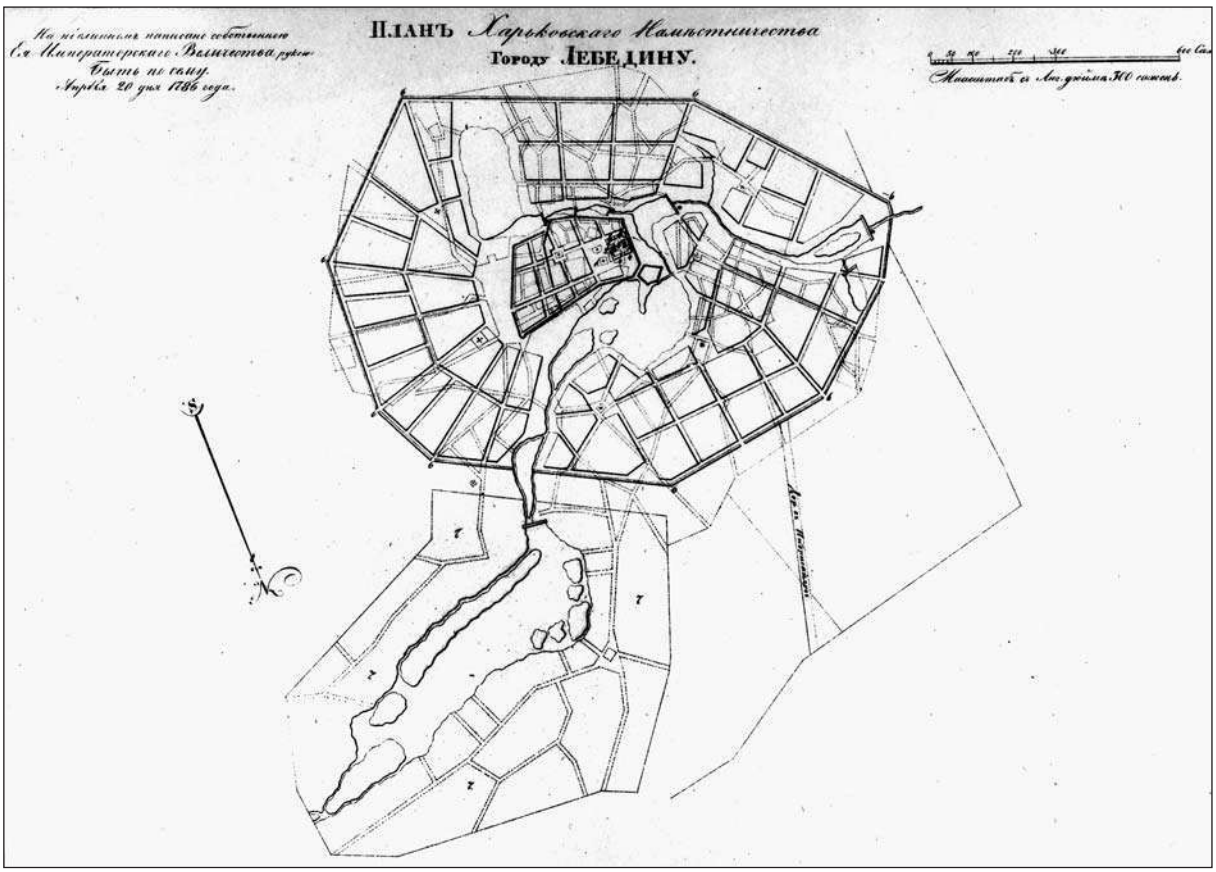


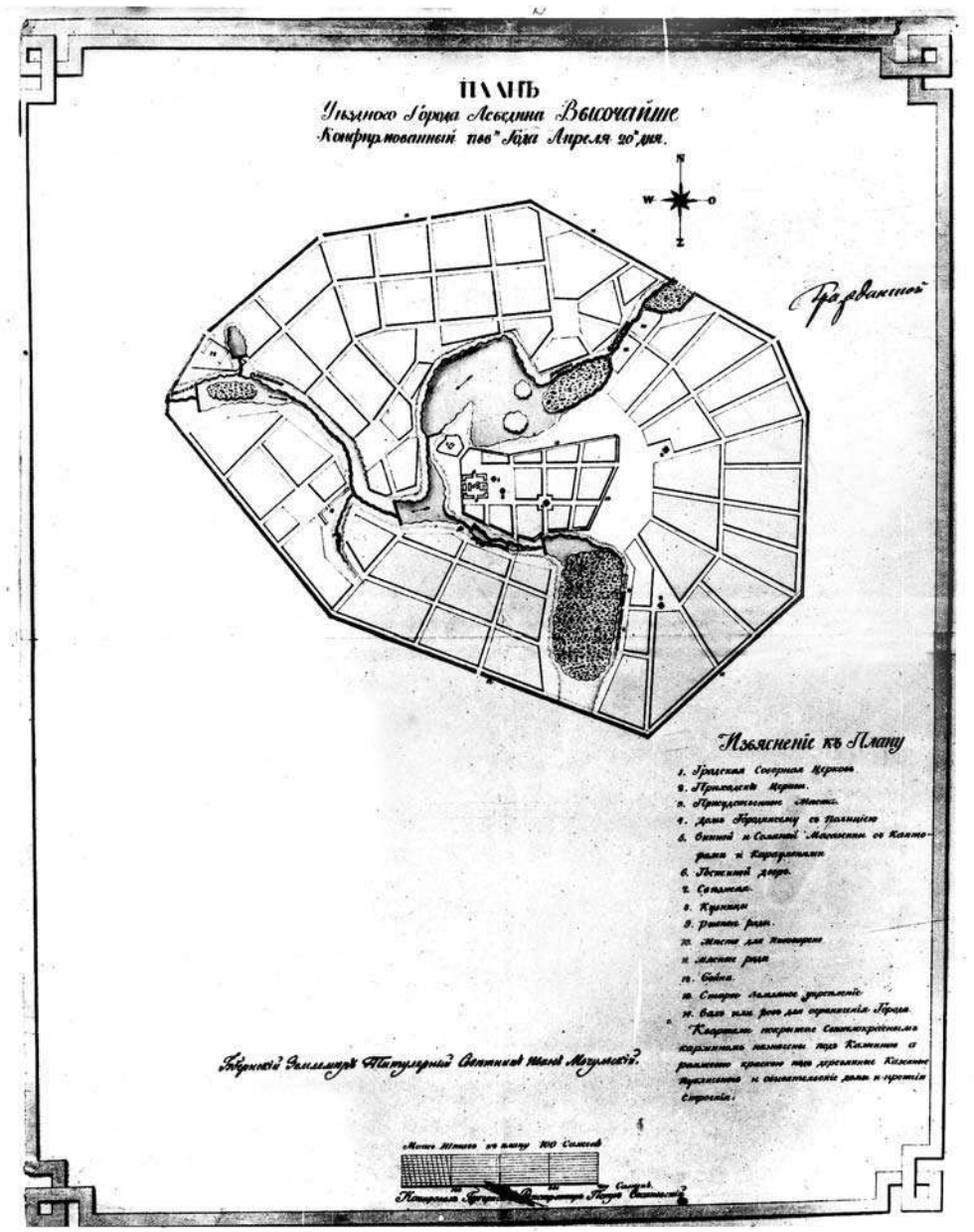
Церква Св.Юрія (Георгіївська). Північний фасад. Фото І.Татіона 1906 р.



Миколаївська церква. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.

Проект перепланування Лебедина 1786 р.





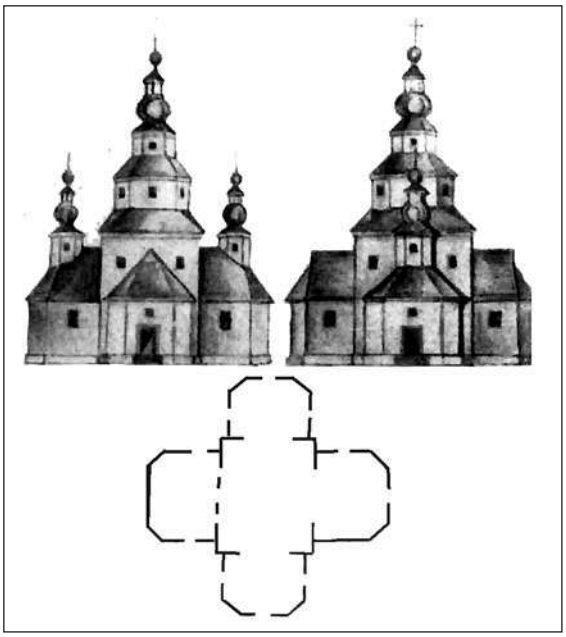
Варіант проекту перепланування Лебедина 1786 р.

Загальний вигляд Успенського собору з дзвіницею. Фото початку XX ст.

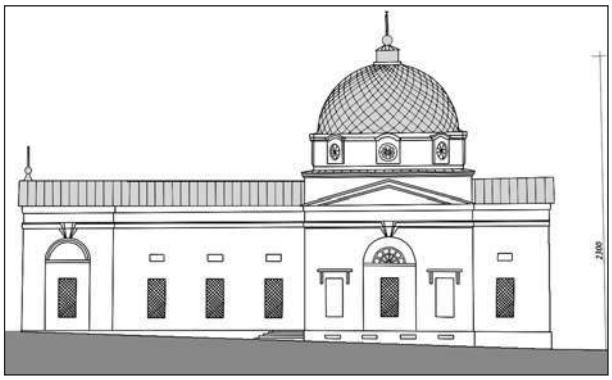


Південний фасад собору. Рисунок К.Сидорова за фото початку XX ст.

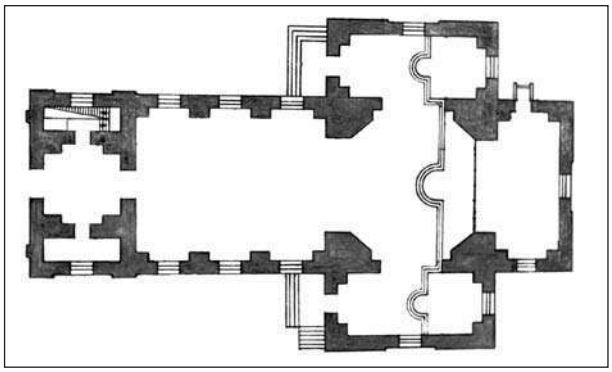




Фасади й план церкви Жон-Мироносиць. Кресленик К.Слюсаревського 1838 р.



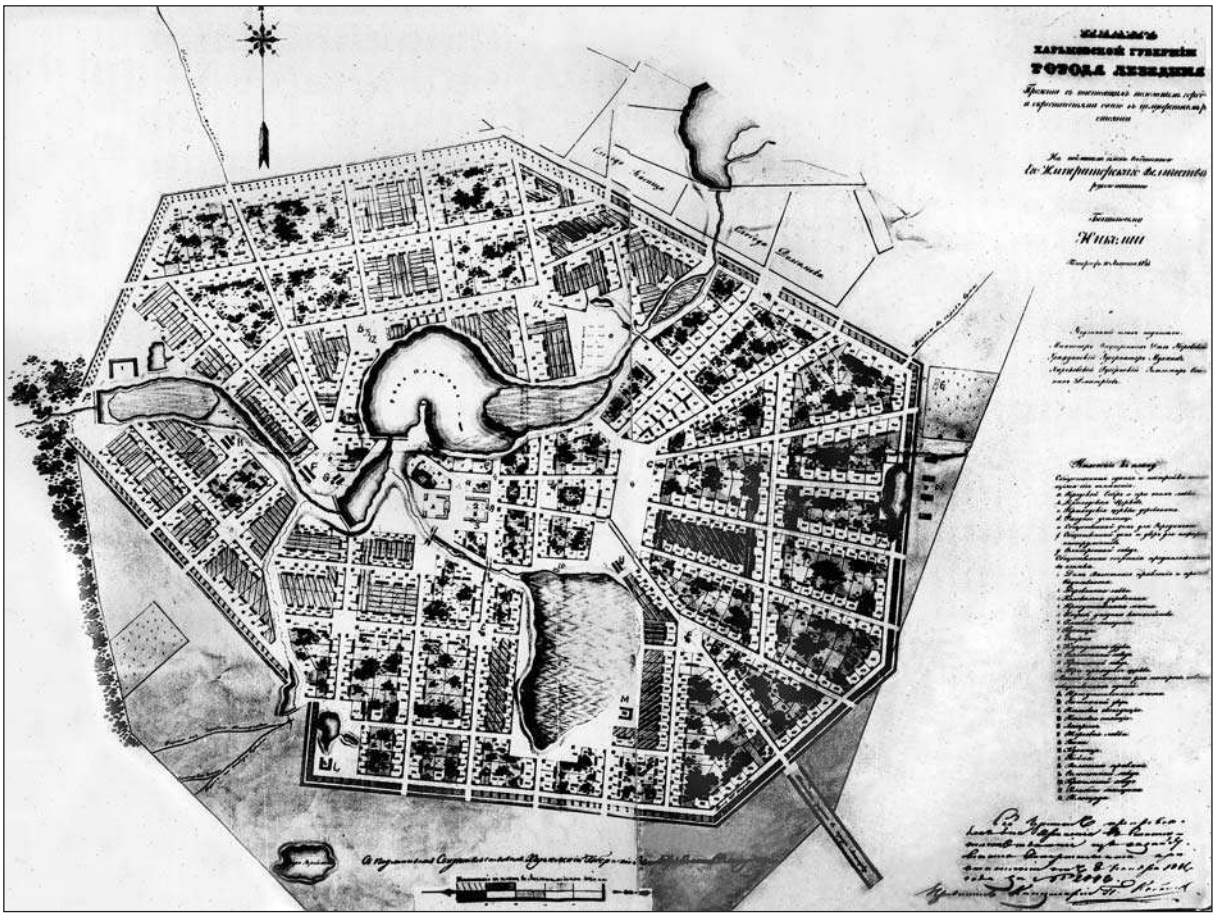
Південний фасад Троїцької церкви за обміром 1940-х рр.



План Троїцької церкви

Трьохсвятительська церква з дзвіницею. Фото І.Данильченка 1910 р.





Проект перепланування Лебедина 1845 р.

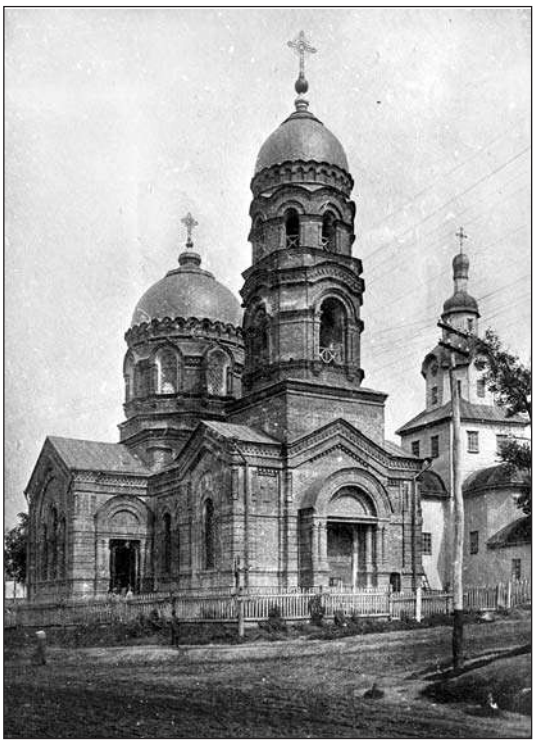
Вознесенська церква. Фото початку XX ст.



Будинок міської управи.
Фото автора 1985 р.

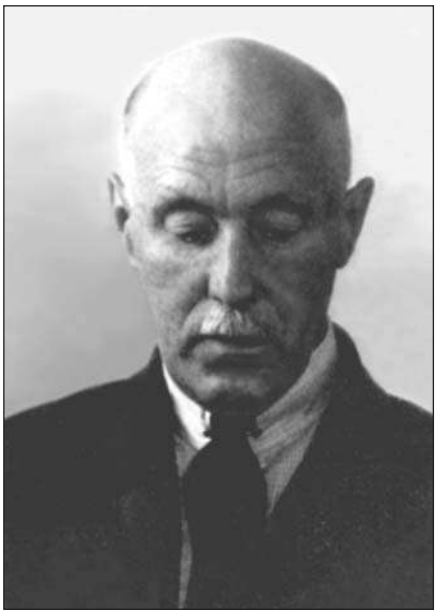


Стара дерев'яна та нова цегляна Миколаївські церкви.
Фото 1910-х рр.



Вітряк у Лебедині.
Рисунок за матеріалами С.Таранушенка





С. Таранушенко.
Фото 1960-х рр.



Хата сотника Івана Красовського.
Фото автора

Воскресенська церква. Фото автора



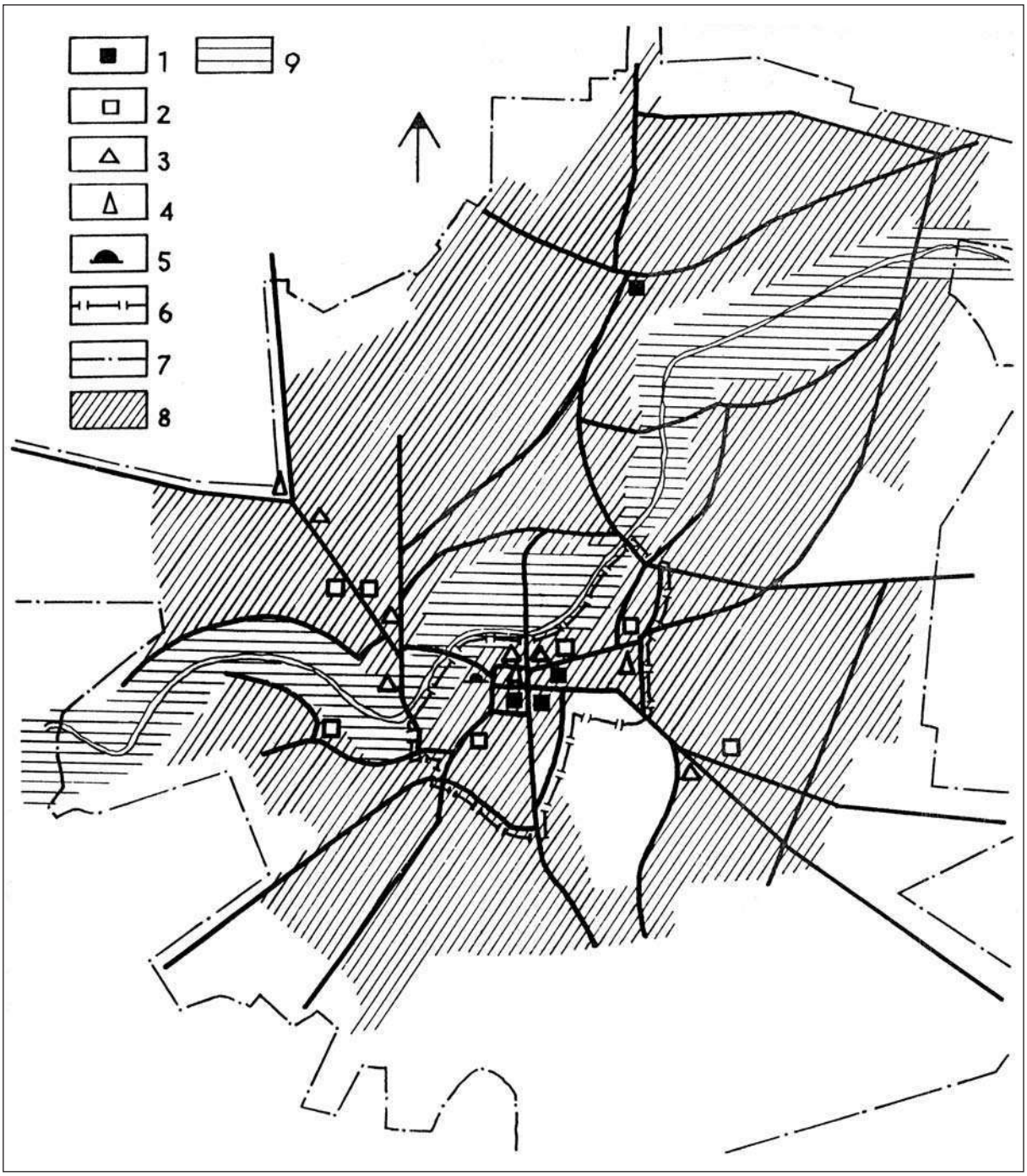


Схема історико-архітектурного опорного плану Лебедина.
Кресленик автора:
1. Пам'ятки архітектури національного значення (ті, що внесені до відповідних реєстрів, і ті, що пропонуються)
2. Пам'ятки архітектури місцевого значення
3. Пам'ятки історії
4. Пам'ятки монументального мистецтва
5. Пам'ятка археології
6. Межа історичного ареалу
7. Сучасна межа міста
8. Забудовані території
9. Заплава



Фрагмент Історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток Лебедина (центральна частина). Кресленик автора

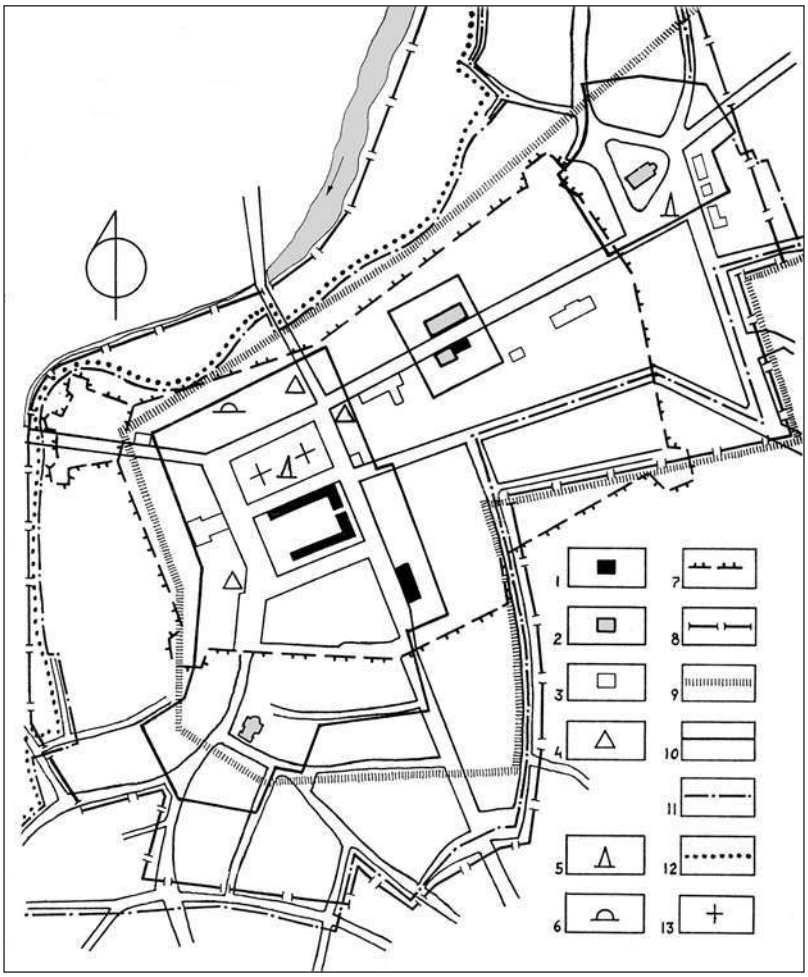
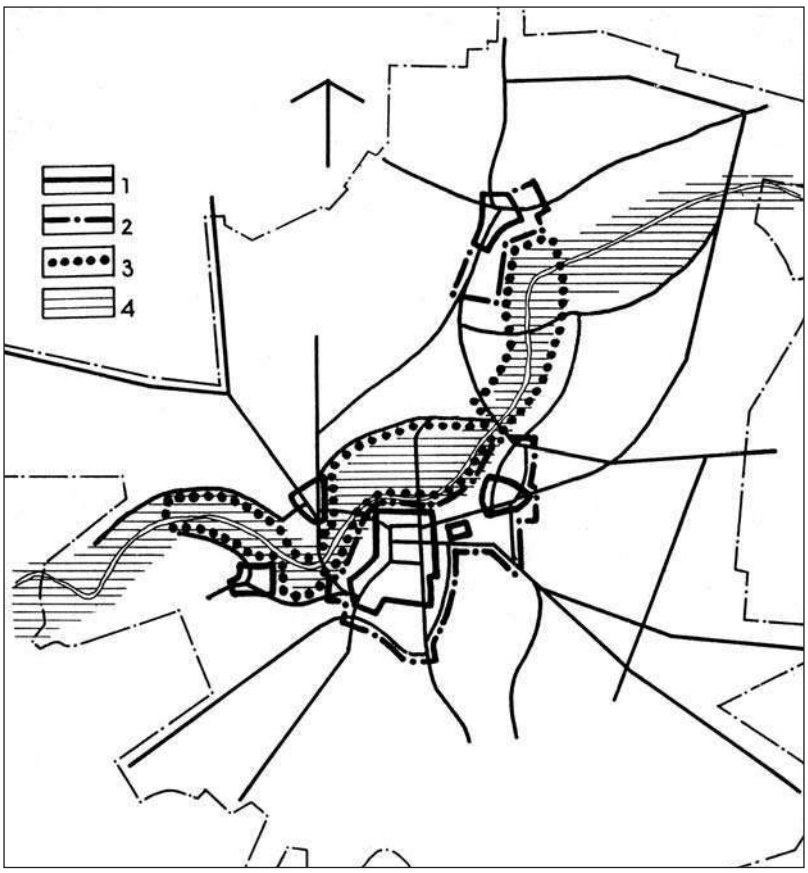


Схема Історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток Лебедина (центральна частина). Кресленик автора:
1. *Пам'ятки архітектури національного значення (ті, що внесені до відповідних реєстрів, і ті, що пропонуються)*
2. *Пам'ятки архітектури місцевого значення*
3. *Значні будівлі*
4. *Пам'ятки історії*
5. *Пам'ятки монументального мистецтва*
6. *Пам'ятка археології*
7. *Трасування ліній укріплень XVII–XVIII ст.*
8. *Межа історичного ареалу*
9. *Межа центральної частини міста*
10. *Межі охоронних зон*
11. *Межі зон регулювання забудови*
12. *Межі зони охоронюваного ландшафту*
13. *Місця втрачених домінант*



Зони охорони пам'яток Лебедина. Кресленик автора:
1. *Межі охоронних зон*
2. *Межі зон регулювання забудови*
3. *Межі зони охоронюваного ландшафту*
4. *Заплава*

Охтирка

Охтирка — місто обласного підпорядкування, райцентр Сумської області з населенням близько 55 тисяч чоловік. Належить до категорії середніх міст промислового профілю. Лежить у рівнинній місцевості лівобережжя р.Ворскли на обох берегах невеликої річки Охтирки, за 4 км. від впадіння її у р.Ворсклу. Характер рельєфу місцевості визначається плоскими, ледь хвилястими межиріччями та блюдцеподібними неглибокими западинами, у яких дуже високий рівень ґрунтових вод, тому в більшості цих западин утворилися озера й болота. В Охтирці сельбище оточують, а подекуди й розчленовують озера Біле, Чикалове (Чиканове), Мошенське, Ігнатенкове, Велике Соснове. З півночі місто обмежує р.Гусинка (Гусинець). Усі ці річки й озера замулені, що зумовлює значні весняні повені. У старі часи навесні увесь простір між містом і р.Восклою був залитий водою. Таким чином, санітарні умови терену не вельми сприяли його заселенню, а 15 % території сучасного міста взагалі непридатні для будівництва за інженерно–геологічними умовами. Наслідками таких природних умов стали розосередженість і дуже низька щільність забудови, а також спрямований територіальний розвиток міста уздовж пересипів між озерами. Це й визначило містобудівну структуру Охтирки.

У давнину в цій місцевості ріс сосновий і березовий ліс, були великі галявини й луки для сіножатей, "бортних уходів", риболовлі. В околицях відомі поклади високоякісної глини, яку здавна використовували для виготовлення різноманітних керамічних виробів.

У самій Охтирці слідів стародавніх поселень не виявлено. Проте околиці були заселені ще з доби мезоліту (10 тис. до н.е.). На правобережжі р.Ворскли відомо кілька слов'янських городищ і поселень IX–X ст. Проте жодне з них не можна вважати протопоселенням Охтирки, оскільки вся система розселення в цій місцевості до XVII ст. була вкрай нестабільною. Це було Дике Поле — зона переважного впливу степових кочівників. На місці первісного заснування Охтирки, на правобережжі Ворскли, у XVI — на початку XVII ст. існував татарський юрт. Татарські впливи фіксує й етимологія топоніма: Ак–тир тюркськими мовами означає білий камінь або білу скелю.

З початку XVII ст. ця місцевість належала Польсько–Литовській Речі Посполитій. Поблизу проходив кордон Московського царства. 1641 р. на горі Ахтир, що на правому березі р.Ворскли, українські козаки під проводом польського урядника Кульчевського спорудили прикордонну фортецю Ахтирськ. Перша писемна згадка про неї датована 29 вересня 1641 р. А 23 червня 1647 р., у зв'язку з уточненням лінії кордону між двома державами, Ахтирськ передали Московському царству. Згідно з описом у Межовому акті 1647 р. він був тоді дводільним укріпленням": "на горе острог дубовой стоячей, а на остроге башня проезжая, до десять башен глухих рубленых, а по мере около острогу 354 сажен". З півдня під горою на надзаплавній терасі містився невеликий посад із 48 міщанськими дворами, укріплений дубовим частоколом без башт. Ахтирськ став крайнім опорним пунктом протитатарської Білгородської "засечной черты". Як сказано в тогочасному документі "А от Белгородских крепостей вал земляной, ослон дубовый, и засеки, и тарасы и заповедные леса до Ахтырска". 1650 р. у зв'язку з подіями Хмельниччини в Україні Московський уряд ліквідував Ахтирський "стоялый острожек". Укріплення були знищені, але на городищі залишено сторожовий пост, будівлі якого складалися з двох хат зі сторожовою вишкою. Так завершився перший етап історії Охтирки. Згодом на місці цього знищеного укріплення виник Охтирський Троїцький монастир, якому присвячено окремий розділ далі у цій книзі.

Після поразки війська Богдана Хмельницького у битві під Берестечком 1652 р. розпочався інтенсивний колонізаційний рух українців на Слобожанщину. Група переселенців із Правобережної України 1653 р. заснувала своє поселення на лівобережжі р.Ворскли, по обох берегах р.Охтирки. До цього поселення перейшло найменування "стоялого острожка" Ахтирська, знищеного 1650 р. Спершу громада оселилася на правому березі р.Охтирки на підвищенні в районі пізнішої Успенської площі. Тоді ж для захисту від татар на лівому березі в завороті річки заснували земляну фортецю. Спершу селилися без будь–якого плану, оскільки протягом 1653–1657 рр. в Охтирку постійно прибували нові партії переселенців, воєводи у місті часто змінювалися, що призводило до зміни містобудівних задумів. У 1654 р. українські переселенці самі завершили будівництво укріплень. У 1655–1656 рр. ці укріплення добудовували московські "служилі люди" під керівництвом призначених царем воєвод Ларіона Каминіна і Трохима Чернова. 1656 р., за воєводства Л.Каминіна, до Охтирки прибула найбільша партія переселенців — понад 1000 осіб під керівництвом козацького сотника Арістова і протопопа Антонія із Животова. Тоді й було остаточно розплановане місто з визначенням вулиць і домоволодінь. З 1657 р. будівництво укріплень тривало під керівництвом воєводи Т.Хрущова. Населення зросло до 1587 чоловік і Охтирка стала досить значним поселенням — третім полковим містом Слобідської України після Харкова і Сум.

В Охтирці діяла подвійна система управління: функціонувала воєводська канцелярія під керівництвом призначеного із Москви воєводи, а також козацьке полкове урядування.

Охтирка ще довго лишалася центром станичної прикордонної служби: "а те черкасы из Ахтырского острогу ездят для проведывания татарских вестей к Орели и к Самаре и от тех черкас бывают первые вести татарские". Стратегічне значення міста протягом XVII ст. визначалося тим, що уздовж Ворскли аж до середини XVIII ст. проходив Муравський шлях — головний шлях із Москви до Криму. Через Охтирку посилали "хлібне жалування" запорожцям, місто неодноразово ставало місцем збору головних військових сил перед виправами на татар. Таким чином на другому етапі розвитку міста (1653–1709 рр.) військово–оборонні чинники мали вирішальне значення. На цьому етапі остаточно сформувалися сельбище, система укріплень, розпланування і об'ємно–просторова композиція міста, які на наступних історичних етапах зазнавали тих чи інших реконструкцій.

Відповідно до ландшафтної ситуації, початково були заселені підвищені ділянки уздовж обох берегів р.Охтирки в районі пізніших Успенської площі та вулиці Романовської. У 1657 р. сельбище на правобережжі збільшилося, утворивши два посади. Протягом 1660–х рр. відбувалося спрямоване розростання сельбища на північ уздовж пересипу між озерами Білим і Чикаловим. Тоді ж засновано приміську слободу Гусинець — на теренах між однойменною річкою і озером Чикаловим. З огляду не несприятливі природні умови сельбище на лівобережжі р.Охтирки на південь від фортеці було незначним.

У 1656 р. на річці перед фортецею влаштували греблю зі ставом, які підтримувалися мешканцями і в подальші часи, так що всі виробничі об'єкти — млини, сукновальні, кузні, торгові лазні — стали зосереджуватися біля ставу й греблі. Надалі сельбищна територія зростала уздовж основних шляхів: на Білгород і Колонтаїв (східний напрямок), на Лебедин (західний напрямок), на Краснокутськ (південний напрямок) і на Суми (північний напрямок).

Ядром загальноміської фортифікаційної системи було укріплення на лівому березі у завороті р.Охтирки. Його найдавніший опис датований 1668 р. Воно мало складну конфігурацію в плані, складаючись із прямокутника, витягнутого з півдня на північ, а також напівовальної частини, розташованої під кутом до прямокутної частини на понижених позначках у річковому завороті. Загальний периметр цієї фортеці був досить значним — 1618 сажнів, тобто близько 3,5 км. Фортеця мала 5 надбрамних і 9 глухих дерев'яних башт. Оборонна огорожа складалася з рову й невисокого земляного валу, на якому стояв дубовий частокіл висотою 2 сажні (4,26 м) з обламами. Посеред фортеці містився високий шестигранний "раскат" (укріплення типу бастеї) з двома міжповерховими перекриттями. У ньому було 9 гармат.

У межах фортеці було дві площі: південна — адміністративного призначення, північна — торговельного. Розпланування було в цілому регулярним, що пояснюється одномоментним розпланованням сельбища "по записям" — за своєрідними проектно–розпланувальними документами. Основою розпланування загальноміського центру в межах фортеці був хрест головних вулиць: одна з них пролягла в широтному напрямку від Грунської до Колонтаївської брам, а друга — в меридіональному, з'єднуючи південну площу з північною (нині це головна вулиця міста, яка в XIX ст. називалася Романовською, а в радянську добу — Жовтневою). Більшість кварталів у центрі міста мали прямокутні обриси.

Протягом 1654–1657 рр. на правобережжі р.Охтирки були додатково укріплені два посади: "Около посадов многие огороды огорожены колотыми сосновыми и дубовыми тынами. Промеж огородов по улицам надолбы". Одна з цих укріплених ліній півкільцем огинала підвищення навпроти фортеці, де була Успенська площа. Вона йшла по трасі сучасних вулиць Батюка і Т.Шевченка, кінцями упираючись у берег річки. Друга укріплена лінія перекривала пересип між р.Охтиркою і озером Білим. Таким чином до 1670–х рр. була створена взаємопов'язана цілісна тридільна система укріплень центру міста й посадів. За потужністю своїх укріплень Охтирка належала до першого розряду фортець разом із іншими полковими містами — Сумами, Харковом, Острогозьком, Ізюмом.

Посад навпроти фортеці мав найпростіше функціональне розпланування: дві вулиці пролягали рівнобіжно до берегів водних басейнів; гілляста система із трьох вулиць брала початок від греблі, яка поєднувала посад із фортецею.

Навколо фортеці й посадів за відкритими зонами еспланад містилися неукріплені слободи, що мали вільну, нерегулярну систему розпланування: на південь від фортеці розпланування було близьким до радіального — у секторі 180^0 від еспланади розходилися вулиці, які на периферії розгалужувалися, переходячи в шляхи до ближніх сіл. А на правобережжі р.Охтирки слободи мали порядкове розпланування, основу якого становив Великий Московський шлях (нині вул.Фрунзе), що проходив локальним вододілом поміж озерами Білим і Чикаловим.

У цілому розпланування міста, сформоване на початок XVIII ст., належить до типу центричних, з елементами як радіальної й гіллястої, так і порядкової систем розпланування.

1677 р. в Охтирці трапилася пожежа, яка дуже пошкодила дерев'яно–земляні укріплення. Це стало причиною реконструкції всієї міської системи фортифікацій. Фортецю відбудували, скоротивши загальний периметр оборонної огорожі на 800 м за рахунок ліквідації південного фронту з кількома баштами. Нова лінія ровів і валів була споруджена за 100 м на

північ від попередньої. Рів, який оточував фортецю, розширили й поглибили, довівши ширину його до 3 сажнів (6,42 м), а глибину – до 2 сажнів. Найбільш прикметною особливістю цієї реконструкції було зведення шести наріжних п'ятикутних у плані бастіонів та трикутного равеліна перед Колонтаївською брамою. Поряд з цими елементами новітньої фортифікації зберігалися три глухі й чотири надбрамні башти, що не мали дахів. На їхніх верхніх платформах містилася артилерія, тобто вони відігравали роль невеликих бастей. Така комбінована баштово–бастіонна система була даниною старим традиціям фортифікації.

Укріплення посаду у цей же час були значно посилені: по старій трасі тинової огорожі викопали рів шириною і глибиною 2 сажені й насипали земляний вал, увінчаний дубовим частоколом. На Московському, Білгородському й Лебединському виїздах були споруджені три надбрамні башти з невеликими равелінами. На відміну від укріплень посаду, оборонна лінія на пересипі між озерами Білим і Чикаловим у 1677 р. була ліквідована. У такому вигляді охтирські укріплення проіснували до 1709 р.

Первісними архітектурними домінантами на території міста були дерев'яні Успенський собор і Покровська церква, збудовані орієнтовно в 1654 р. Вони відзначали сельбищні осередки на правобережжі й лівобережжі р.Охтирки. Пізніше з'явилися дві парафіяльні церкви у фортеці й кілька храмів, які відзначали центри довколишніх слобід. Найяскравішою особливістю об'ємно–просторової композиції Охтирки тієї доби було те, що всі архітектурні домінанти стояли на одній лінії, яка й була головною композиційною віссю міста. Вона проходила з півдня на північ і збігалася з лініями вододілів. На неї нанизувалися такі архітектурні домінанти: Покровська (1654 р.), Спасо–Преображенська (1670 р.), Миколаївська (1665 р.) церкви, Успенський собор (1654 р.), Петропавлівська (1661 р.) й Михайлівська (1670 р.) церкви. У 1690 р. з'явилася дерев'яна Юр'ївська (Георгіївська) церква у центрі західного посаду на правобережжі р.Охтирки. Слід відзначити, що всі первісні церковні домінанти (Успенський, Покровський, Юр'ївський і Миколаївський храми) містилися на межі затоплення повенями 1–відсоткової забезпеченості, що свідчить про дуже тонке й професійне врахування містобудівниками XVII ст. усіх особливостей природної підоснови.

Усі вищезгадані архітектурні домінанти займали острівне становище посеред міських майданів й були відкритими для огляду зусібіч. Чимало з них стояли на вісях головних вулиць, що посилювало композиційний вплив таких храмів, як Покровський, Петропавлівський, Успенський. Незважаючи на це, система орієнтації в міському просторі була не лінійною, а заснованою на об'ємних орієнтирах, що було характерним для українського містобудування ще з доби Київської Русі. Цьому сприяла одноповерхова садибна забудова низької щільності, що забезпечувала "прозори" в забудові та масштабний контраст домінант з оточенням. Фортечні башти не відігравали ролі архітектурних домінант, оскільки були "зроблені по половині й не покриті".

У ті часи для Охтирки була характерна візуальна роз'єднаність структурних частин міста, зумовлена наявністю ліній фортифікацій. За таких умов церковні будівлі, розташовані одна від одної на відстані прямої видимості, слугували візуальними орієнтирами й поєднувальними ланками між різними частинами міста. Це було тим важливіше, що Охтирка, розташована на плоскому рельєфі, не має зовнішніх просторів, з яких би відкривалася цілісна панорама міста. Проте завдяки ставу на перегаченій р.Охтирці утворилися внутрішньоміські відкриті простори, що уможливили панорамний огляд однієї частини міста з другої. У цілому, завдяки сільському характеру масової забудови з великою кількістю рослинності, пронизаності сельбища водними басейнами, місто не протистояло природному середовищу, а більш–менш органічно входило в нього.

Новий етап розвитку міста, що розпочався 1709 р., пов'язаний із подіями Північної війни. Взимку 1708–1709 рр. територія Охтирського полку стала ареною бойових дій російської армії проти шведів та їх українських союзників–мазепинців. У листопаді 1708 р. російський цар Петро I разом з царевичем Олексієм оглянув Охтирську фортецю і дав вказівки щодо її реконструкції. 30 січня 1709 р. до Охтирки прибув князь О.Меншиков з двадцятьма драгунськими полками, а 4 лютого – Петро I, котрий провів тут військову раду. Побоюючись нападу шведів, під керівництвом О.Меншикова оборонні можливості фортеці були посилені, причому периметр укріплень, як і в 1677 р., був значно скорочений – на 500 м. Фронт укріплень у завороті річки, що мав три бастіона і башти, був знищений. Замість нього від Грунської башти на північний схід протрасували нову лінію укріплень з трьома бастіонами. Загальна конфігурація фортеці в плані стала п'ятикутною. Лінія, споруджена 1709 р., мала перелам у плані майже посередині: східний фронт був збудований у вигляді земляного валу з палісадом, а північний, з трьома бастіонами – у вигляді тарас. Бастіони були дерев'яними, рубаними, насипаними землею, з палісадами й турами нагорі. На цих бастіонах містилася артилерія. Загалом 1709 р. на озброєнні Охтирської фортеці було 63 гармати. По фронту укріплень зберігалися також шість дерев'яних башт старої будови. Їх використовували як допоміжні бастіони. Рештками старої фортифікації була й Мостова башта, що охороняла міст через р.Охтирку.

Протягом XVIII ст. в Охтирці зростає населення, розвиваються ремесла й торгівля: у 1772 р. тут налічувалося понад 11 тис. мешканців, а в 1782 р. — майже 13 тис. чоловік. У місті було 1770 дворів, 1738 приватних будинків, 6 водяних млинів, 15 кузень, 64 лавки, 7 шпиталів і 10 церков. Охтирські ремісники були об'єднані в цехи. Охтирські кахлі, килими і плахти славилися на всю Слобожанщину. Крім того, були дуже розвинені бджолярство й золотарство.

У XVIII ст. сталося кілька змін в адміністративному статусі міста: 1708 р. при поділі Росії на 8 губерній Охтирка як полкове місто зарахована до Київської, а з 1732 р. — до Білгородської губерній. Після ліквідації козацького полкового устрою і запровадження гусарських полків у 1765 р. Охтирка стала центром провінції Слобідської Української губернії; з 1780 р. — повітове місто Харківського намісництва, яке 1796 р. перейменоване на Слобідську Українську губернію, а в 1835 р. — на Харківську губернію.

Розвиток міста протягом XVIII ст. не супроводжувався розширенням території й не спричинив значних розпланувальних змін. На лівобережжі р.Охтирки розпланувальну структуру формували кілька радіально розташованих гілок порядкового розпланування. Відбувалося поступове роздрібнення великих кварталів мережою провулків. Фортеця в середині століття зазнала останньої реконструкції, внаслідок якої вона перетворилася на п'ятикутний полігон з п'ятьма наріжними п'ятикутними, двома середстінними трикутними й одним середстінним прямокутним бастіонами. Усі дерев'яні башти, що уціліли з попередньої доби, були розібрані, висоту валів довели до 5 сажнів (близько 11 м), а бастіонів — до 6 сажнів. У цей же час знищено лінію укріплень, яка захищала посад на правому березі р.Охтирки. Після реконструкції укріплень у центрі міста виникла своєрідна анфілада площ: площа біля Покровської церкви переходила в еспланаду, яка плавно огинала фортецю зі сходу. Перед мостом через р.Охтирку була трикутна в плані Торговельна площа, а навпроти неї через річку — Успенська площа. У межах фортеці на перетині двох головних вулиць поступово утворилася ще одна площа.

Об'ємно–просторова композиція міста, в основних рисах сформована під кінець XVII ст., зазнала певних змін. Архітектурні домінанти, поставлені уздовж головної композиційної вісі, посилили своє композиційне значення. Деякі з них були замінені на мурованні, наслідком чого стали збільшення їх об'ємів та поява яскраво виявлених висотних композицій. Першою мурованою церковною будівлею міста став Успенський собор. Його зведено в 1728–1738 рр. Він належить до рідкісних в українській мурованій архітектурі типологічних контамінацій. Тут була зроблена спроба поєднати хрещатий дев'ятидільний однобанний храм з хрещато–баневим. Від останнього типу запозичено архітектурний устій чотирьох опорних пілонів з підпружними арками, що несли баню за посередництвом діагональних арочок. Середня нава і трансепт на фасадах були акцентовані півкруглими виступами з високими пластичними фронтонами. Фасади собору досить статичні й урівноважені, поділені розкріпованим гуртом на два яруси. Великі прямокутні вікна також розміщено у два яруси. Вінчала композицію восьмигранна двозаломна баня параболічних обрисів. Монументальний однобанний силует собору доповнювала вертикаль дерев'яної дзвіниці. Як зазначав Г.Логвин, Успенський храм в наступному часто брали за зразок. Мистецькі концепції споруди по–своєму інтерпретували ті, хто будував межиріцький собор, Покровську церкву в тій же Охтирці, а також козелецький собор [110]. Цей собор згадує в одному зі своїх філософських діалогів Григорій Сковорода, пояснюючи взаємозв язок тварного і нетварного, коду й інформації: "Если видишь на старой в Ахтырке церкве кирпичь и вапну, а плана ея не понимаешь, как думаешь — усмотрел ли и узнал ея? — Никак! Таким образом, одну только крайнюю и последнюю наружность вижу в ней, которую и скот видит, а симметрии ея, или пропорции и размера, который всему связь и голова материалу, понеже в ней не разумею, для того и ея не вижу, не видя ея головы." [407].

Успенський собор послужив зразком при будівництві мурованої Покровської церкви за проектом московського архітектора князя Д.Ухтомського під керівництвом С.Дудинського у 1753–1768 рр. Вона тридільна, триверха, з масивним центральним тринавовим чотиристовпним восьмериком. Бабинець і вівтар чотиригранні. Висота центрального верху понад 43 м. Покровська церква масивніша, ніж Успенська, має значно активніший силует. 1784 р. перед західним фасадом Покровської церкви за проектом архітектора П.Ярославського збудована висока триярусна мурована Введенська церква–дзвіниця, яка пластично збагатила цей ансамбль. Пізніше Покровська церква стала головним соборним храмом міста. Загалом Успенський і Покровський храми як головні домінанти Охтирки своїми пластичними об'ємами відзначали в загальній містобудівній композиції дві центральні площі — Успенську і Покровську, між якими пролягала головна вулиця міста.

Під кінець XVIII ст. значно послабився композиційний вплив штучних рубежів, які візуально розчленовували місто: укріплення на правобережжі були цілковито знесені, а у фортечних валах утворилися широкі проїзди; з 1799 р. їх почали поступово розкопувати, засипаючи рови. Внаслідок цього виникли нові візуальні зв'язки, що об'єднали раніше відокремлені райони міста.

Новий етап містобудівного розвитку Охтирки ознаменувався розробленням проектного плану реконструкції міста в 1786 р. Автором першого нереалізованого плану був капітан геодезії О.Закудін. Він намагався максимально використати стару вуличну мережу, щоб уникнути зламу розпланувальної структури. Його план у Петербурзі не затвердили, а дали на переопрацювання архітектору І.Мінцу. План І.Мінца був "височайше конфірмований" 20 квітня 1786 р. У цьому проекті слобода Гусинець була зігнорована, тож її перепланувальні заходи не зачепили. Охтирка ж отримала геометризоване радіально–концентричне розпланування з елементами порядкового (у західній частині сельбища). Намічалися 11 радіальних і 5 кільцевих вулиць, деякі з них трасувалися по старих шляхах і вулицях. У тому ж році план було винесено в натуру. Проте 1788 р. губернський землемір прем'єр–майор фон Буксгевден здійснив повторне розпланування на місцевості цього проектного плану, зберігаючи при цьому трасування більшості старих вулиць. За його рапортом було дозволено будувати в центрі міста не мурованні, а дерев'яні будівлі (зокрема торгові ряди), а дахи на будинках крити очеретом. Після цього в Охтирці розгорнулося значне будівництво, так що 1796 р. городничий Мандрика доповідав харківському губернатору Ф.Кишенському, що "жители сего города по вновь прожектированным планам большею частию уже домами обстроились".

План 1786 р. не передбачав збільшення території міста. Навпаки, забудова ущільнювалася і з меж міста виключалися значні території з південного (біля озер Ігнатенкового і Чернецького) та з західного (біля озера Білого) боків. Цей план був реалізований лише частково, переважно у східній частині міста. У межах колишньої фортеці, де зосереджувалися всі адміністративні установи, розпланування упорядкували шляхом збільшення та об'єднання кварталів. По трасі вулиці Романовської від Покровської церкви до Миколаївської простяглася велика лінійна площа на кшталт еспланади, на яку перемістився головний міський торг. Порядком реалізації плану 1786 р. було прокладено кілька нових вулиць, але здебільшого обмежувалися випрямленням старих вуличних трас.

На початку XIX ст. в місті з'являються перші мурованні цивільні будівлі: одноповерхові присутственні місця (не збереглися), повітове училище на Успенській площі (1830–і рр.), повітовий шпиталь (1820–і рр., пров.Лікарняний, 2), повітовий тюремний замок, збудований на вул.Романовській за типовим проектом петербурзького архітектора А.Захарова. У цей же час дерев'яні церкви замінялися на мурованні (Миколаївська церква), будувалися нові храми (церква Жон–Мироносиць на однойменному кладовищі, 1820 р.). Усі мурованні будівлі тієї доби належали до панівного стильового напрямку класицизму. Так, повітове училище — одноповерховий симетричний корпус з чотириколонним портиком тосканського ордера. У церковних будівлях ордерні композиції не застосовувалися (окрім церкви Різдва Христова, зведеної 1825 р. поряд із Покровською церквою). Усі класицистичні храми були хрещатими однобанними, відповідно до традицій місцевої церковної архітектури.

Яскравим прикладом цього була Миколаївська церква, що як архітектурна домінанта була одною із сполучних ланок між двома найвизначнішими архітектурними ансамблями Охтирки — Успенського собору і Покровської церкви. Збудована 1805 р. церква прямокутна в плані, однобанна, з дзвіницею на західному фасаді. Мала хрещато–баневу структуру. На фасадах середня нава і трансепт були акцентовані трикутними фронтонами з великими сегментними вікнами в тимпанах. Циліндричний світловий підбанник ніс сферичну баню з маківкою. Східні кути об'єму були заокругленими. Дзвіниця, що прилягала з заходу, спершу була дерев'яною. У 1827 р. взамін неї прибудували мурованну, яка була чотиригранною, трияруснною, вінчалася виразною двоярусною банею з люкарнами. Архітектурні форми храму були витримані в стилістиці пізнього класицизму.

В охтирських церковних пам'ятках добре простежується вплив фахової класицистичної архітектури на народну монументальну дерев'яну архітектуру. Це засвідчують дерев'яні церкви так званої Охтирської групи, дослідженої і виявленої С.Таранушенком. Вони відзначалися раціоналізмом структури, ясністю членувань і пропорцій, строгістю композиції, навіть деякою сухістю форм, що виявилася, зокрема, у відсутності нахилу граней стін і восьмериків досередини.

Яскравим прикладом може бути церква Св. Юрія (Георгіївська), збудована з дубових пластин на дубових підвалинах 1795 р. місцевими майстрами. Вона хрещата, п'ятидільна, одноверха, з усіма прямокутними зрубами. Центральний мав двозаломний верх з двома світловими восьмериками й глухим ліхтарем і маківкою. Рамена перекривалися двосхилими дощатими слабоопуклими склепіннями. Зовні їх накривали двосхилі дахи з високими трикутними фронтонами на лобових гранях. Церква була щедро освітлена завдяки наявності великих прямокутних вікон, розташованих у два яруси.

На початку XIX ст. (до 1805 р.) з заходу від церкви спорудили дерев'яну ампірну дзвіницю з елементами неоготики. Вона була двоярусною, з колонними портиками на фасадах, плескатою банею і шпилем. Тоді ж церкву відремонтували й поставили на цегляний підмурок. У 1856 р. до церкви з заходу прибудували видовжений притвор, який сполучив її з дзвіницею.

До цього ж типу храмів належала дерев'яна Михайлівська церква на Гусинці. Хрещата, п'ятидільна, одноверха церква, споруджена 1775 р., була найстарішою пам яткою Охтирської групи. Усі її зруби прямокутні в плані. Центральний вищий за рамена, увінчаний восьмигранним двозаломним верхом зі світловими восьмериком і ліхтарем. Рамена мали дахи округлого профілю з відливами. Цю рису С.Таранушенка вважав наслідком перебудов XIX ст., коли церкву, пошиту спочатку деревом, перекрили залізом.

1839 р. було складено новий план Охтирки, який був основним місторегулюючим документом протягом XIX ст. Після селянської реформи 1861 р. місто розвивалося за умов зростання промисловості й торгівлі. На зламі XIX–XX ст. населення Охтирки збільшилося до 23 тис. осіб. Тут налічувалося 40 промислових підприємств. Це дало поштовх до пожвавлення будівництва: зводиться багато цегляних будівель, впорядкуються і забруковуються міські вулиці й площі. Для зменшення руйнівних наслідків весняних повеней на р.Ворсклі у 1890–х рр. спорудили дамбу–шосе на Суми, а піщані дюни лівобережжя Ворскли засадили лісом. На початок XX ст. дещо змінилися водні басейни: озера Біле, Чикалове, Велике Соснове зменшилися, озеро Мошенське перетворилося на болото й тільки озеро Ігнатенкове збільшилося. Тоді ж ліквідовано греблю і став на р.Охтирці в центрі міста.

У ці часи головним напрямком розширення міста був південний. Розвиток розпланувальної мережі відбувався шляхом нарощення кварталів уздовж шляху на Краснокутськ. А розширення сельбища на схід призвело до подовження радіальних вулиць і виникнення кількох кільцевих. Загальноміський центр лишився в попередніх межах, зберігся і його лінійний характер — уздовж вулиць Романовської–Бульварної від Покровської площі до Успенської.

На початок XX ст. в об'ємно–просторовій композиції міста сталися деякі зміни: окремі архітектурні домінанти збільшилися в обсягах відповідно до зростання масштабу забудови. 1865 р. на місці попередньої збудована велика дерев'яна одноверха Петропавлівська церква з дзвіницею на західному фасаді. 1884 р. поряд з дерев'яною Михайлівською церквою на Гусинці збудували за проектом харківського єпархіального архітектора В.Нємкіна цегляну — базилікального типу, з високою чотириярусною дзвіницею. Відтак дерев'яна церква була розібрана у 1910 р. У 1907 р. маленька дерев'яна одноверха Спасо–Преображенська церква неподалік Покровського собору була замінена мурованою, аналогічної об'ємно–просторової структури, проте вдвічі більшою (теж за проектом В.Нємкіна). У 1908–1914 рр. за проектом харківського єпархіального архітектора В.М.Покровського поруч з дерев'яною Георгіївською церквою збудували однойменну масивну цегляну однобанну церкву з дзвіницею на західному фасаді. Вона стала важливою містобудівною домінантою. Ця будівля, унікальна за своєю об'ємно–просторовою композицією, вирішена з використанням архітектурних форм і декоративних мотивів романського й візантійського зодчества. Проте з огляду на першу світову війну та подальшу громадянську війну, цей мурований храм не був завершений і освячений, тож служба тривала в дерев'яній церкві. Композиційна роль Успенського собору зросла після того, як на початку XX ст. перед собором збудували мурована чотириярусну дзвіницю в еклектичних архітектурних формах. Незважаючи на вказані зміни, головний принцип розміщення архітектурних домінант лишився незмінним: уздовж головної композиційної вісі міста на відстані прямої видимості. Більшість міських вулиць після перепланування виявилися зорієнтованими на архітектурні домінанти, що посилило композиційні взаємозв'язки.

Масштаб рядової міської забудови на початок XX ст. збільшився: з'явилися цегляні двоповерхові житлові, торговельні, адміністративні, навчальні будівлі. Особливо інтенсивно в цей час забудовується центральна частина міста: забудова настільки ущільнюється, що зрештою дерев'яні будівлі виявилися повністю витісненими мурованими. У 1890–х рр. по вулицях Романовській і Бульварній були збудовані видовжені в плані двоповерхові цегляні торгові ряди (не збереглися), а також офіцерське зібрання та Олександрівське реальне училище. До будівель так званого цегляного стилю належать Орловський банк на вул.Романовській та чоловіча гімназія (вул.Фрунзе, 4). Житлові будинки й торговельні заклади зводилися в різноманітній стилістиці у загальному річищі історизму: неокласицизм (будинок священника Миколаївської церкви на вул.Романовській, особняк купця Курила по пров.Харківському,8), неоренессанс (будинок священника Георгіївської церкви), модерн (особняк і купецький торговельний будинок по вул.Романовській). Перед першою світовою війною на головній вулиці було зведено громадську будівлю нового типу — Народний дім, що став важливим архітектурним акцентом. Проте, незважаючи на будівництво низки значних за розмірами будівель, в архітектурному середовищі зберігався масштабний контраст між архітектурними домінантами — церковними спорудами — і їх оточенням. Масова житлова забудова Охтирки лишалася садибною одноповерховою. Згідно з відомостями земської статистики 1905 р. в місті тільки 1,8 % житлових будинків були мурованими, решта — дерев'яними.

За традицією, що йде ще з XVII ст., промислові зони були зосереджені по обох берегах р.Охтирки. На зламі XIX–XX ст. тут збудували кілька значних виробничих будівель: паровий млин Івакіна (1896 р.), пивзавод, п'ятиповерховий паровий млин у безпосередньому

візуальному зв'язку з ансамблем Покровського собору та Георгіївською церквою. Ці композиційні дисонанси поклали початок візуальному засміченню панорами міста й обмеженню зон композиційно–видового впливу головних архітектурних домінант. Але поряд з цим маємо приклад тактовного включення промислової будівлі в репрезентативну забудову центральної вулиці міста — це електростанція, збудована 1909 р. в неороманських архітектурних формах: фасад стилізований під середньовічний замок з двома круглими баштами, машикулями, зубцями–мерлонами.

Новий етап розвитку Охтирки розпочався зі встановленням радянської влади в грудні 1919 р. Протягом першого двадцятиріччя (1920–1941 рр.) відбувалося розширення території міста з виходом на сільськогосподарські землі, особливо активно — у південному напрямку. Забудова лишалася екстенсивною, низької щільності. Функціональне зонування стало, порівняно з попередньою добою, ще більш нераціональним. Ділянки промислових підприємств і складські території виявилися розкиданими по всьому місту; особливо багато їх у заплаві р.Охтирки. У ці часи розпланування міста не зазнало реконструкції. Розпланувальний розвиток відбувався, як і раніше, шляхом нарощування нових регулярних у плані кварталів уздовж основних вулиць і шляхів.

Радянська доба пов'язана зі значними втратами об'єктів архітектурної спадщини та спотворенням об'ємно–просторової композиції міста. Це було зумовлено знищенням архітектурних домінант та забудовою заплави р.Охтирки. У 1930–х рр. в Охтирці зруйновано муровані Успенський собор і Миколаївську церкву, а також дерев'яну Петропавлівську церкву. 17 серпня 1929 р. президія Охтирської міськради ухвалила розібрати дерев'яну Георгіївську церкву на будівельний матеріал. Комісія міськради аргументувала це так: "Як старовина церква не має ніякої цінності: по місту Охтирка цього добра як старовина досить". Восени 1929 р. Народний комісаріат освіти УСРР попередив міськраду про незаконність цього рішення і звернувся до Харківської окружової прокуратури з вимогою притягти винних у руйнуванні пам ятки до відповідальності. Проте всі ці звернення лишилися без відповіді, а пам ятку зруйнували. Дзвіниця Успенського собору була знесена в 1970 р. Таким чином були знищені ті архітектурні споруди, які в об'ємно–просторовій композиції відзначали головну композиційну вісь міста.

1976 р. Охтирку перевели в категорію міст обласного підпорядкування. На той час територія міста зросла втричі порівняно з 1907 р. Місто безладно розширювалося в усі боки, продовжуючи захоплювати сільськогосподарські землі. Нові вулиці прокладалися рівнобіжно до вже існуючих, до берегових ліній озер чи до ліній залізниці. Функціональне зонування стало ще невпорядкованішим: промислові підприємства не просто розкидані по всій міській території — її перерізає залізниця, що веде до підприємств, розташованих в історичному середмісті. Навіть водоохоронна зона р.Охтирки зайнята промислово–складськими спорудами. Майже вся сельбищна територія потрапляє в межі санітарно–захисних зон різноманітних підприємств, що дозволяє зробити висновок про несприятливу екологічну ситуацію в місті. Зафіксовані також негативні зміни природної підоснови: так, унаслідок меліорації пересохли озера Біле, Соснове й Зелене.

1974 р. інститут КиївНДІПмістобудування опрацював ПДП центрального району Охтирки. У ньому була спроба покращити функціональне зонування, нічого не змінюючи по суті. У заплаві р.Охтирки між вулицями Леніна й Червоноармійською намічалася зона відпочинку. Передбачалися реконструкція розпланування, а також знесення при цьому багатьох будівель, що мали безсумнівну історико–архітектурну цінність. Відповідно до цього ПДП на розі вулиць Жовтневої та Червоноармійської збудували два односекційні дев'ятиповерхові житлові будинки, що порушили масштабність архітектурного середовища історичного середмістя. Це порушення посилив дев'ятиповерховий багатосекційний житловий будинок по вул.Гончаренка, поставлений на колишню лінію валів фортеці 1654–1709 рр.

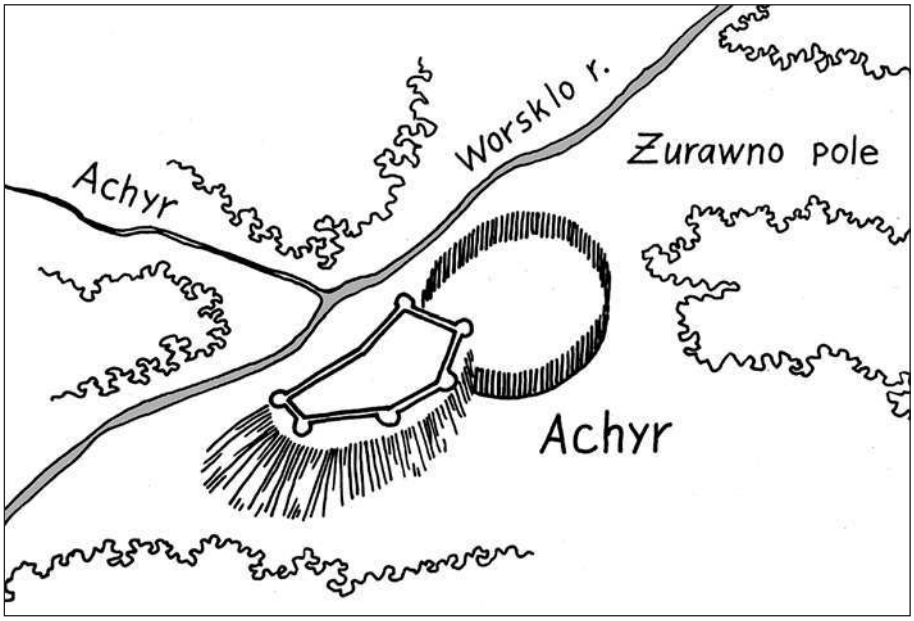
1981 р. той же інститут опрацював "Наукові пропозиції щодо вдосконалення сучасного стану і перспективного розвитку розпланування м.Охтирки на основі прогресивних методів містобудівного проектування". У цій роботі з трьох можливих стратегій розвитку міста була обрана єдина реалістична, що передбачала модернізацію сформованої забудови, відмову від територіального розширення, ущільнення забудови шляхом застосування проектів малоповерхової високощільної забудови. При цьому визначена оптимальна поверховість нових будинків — 3–5 поверхів. Виходячи з цього автори генерального плану розвитку Охтирки архітектори Є.Куць і В.Карєв (1987 р., інститут КиївНДІПмістобудування) запропонували шлях якісного розвитку міста, тобто удосконалення історично складеної функціональної та розпланувальної структури й забудови. У генплані передбачене ощадливе ставлення до історичної забудови, обмеження поверховості нового будівництва, впорядження заплави р.Охтирки, виведення транспорту за межі історичного середмістя і формування по вул.Жовтневій (колишня Романовська і Бульварна) лінійного пішохідного центру міста.

Аналіз розвитку Охтирки за радянської доби показав, що він відбувався стихійно, що й призвело до таких недоліків сучасного міста, як нераціональне використання території, безладне функціональне зонування, відсутність зручних комунікацій, нерозвиненість інженерних мереж, хаотичність житлової забудови з непродуманим розміщенням високих будинків.

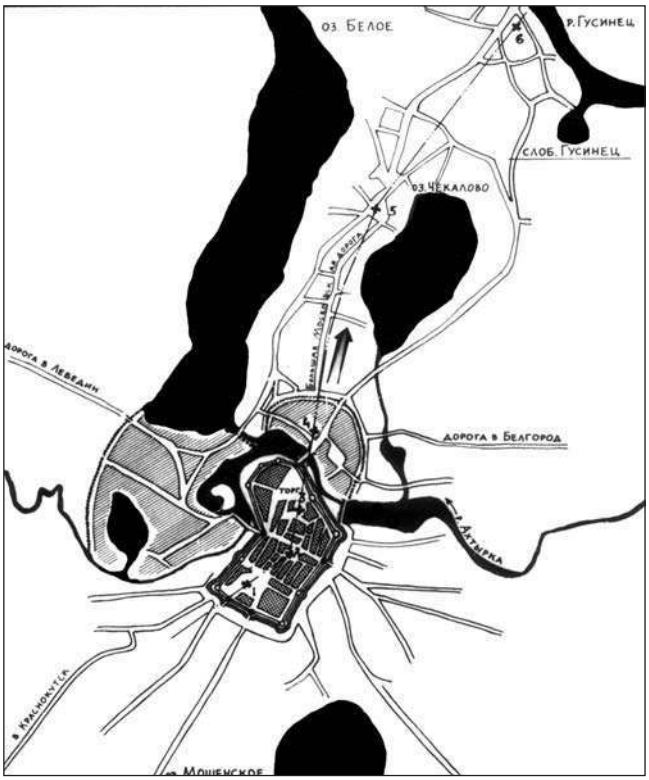
На середину 1980–х рр. в Охтирці налічувалося 4 пам'ятки архітектури республіканського значення (ансамбль Покровського собору й Михайлівська церква), 7 пам'яток архітектури місцевого значення, 21 пам'ятка історії та монументального мистецтва. З огляду на необхідність забезпечення містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини міста інститут КиївНДІТІ 1988 р. виконав Історико–архітектурний опорний план та проект зон охорони пам'яток м.Охтирки (керівник роботи — автор цієї монографії). У цьому дослідженні ми виявили додатково ще 10 пам'яток архітектури та 5 пам'яток історії, а також склали список 18 будівель, що мають певну історико–архітектурну цінність і повинні зберігатися при подальших реконструкціях міста. Зроблено висновок, що в цілому в архітектурному середовищі Охтирки відсутня множинність нашарувань: зокрема, немає таких складових, як археологічний культурний шар і природний ландшафт, вартий охорони. Тому класифікація міських територій за ступенем історико–культурної цінності й установлення зон охорони пам'яток проведені з урахуванням: цінної історичної забудови, у т.ч. пам'яток архітектури, а також архітектурних домінант і акцентів; цінного історичного розпланування XVII–XVIII ст.; масивів дисгармонійної забудови.

Зараз більшість пам'яток культурної спадщини міста компактно зосереджені в центральному районі. Це уможливило визначення для них єдиної комплексної охоронної зони в межах історичного середмістя. Окремі пам'ятки розташовані розосереджено на периферії. Для них установлені дискретні охоронні зони. Певну цінність мають території, які зберегли історичні розпланування, забудову і пов'язані з видовим розкриттям пам'яток архітектури. Одна з таких територій приурочена до історичного середмістя, друга включає більшу частину колишньої слободи Гусинка. На цих теренах встановлені зони регулювання забудови. Історичне розпланування Охтирки, що збереглося з XVII–XVIII ст., також підлягає охороні як пам'ятка містобудівного мистецтва.

Літ.: [81, 83, 86, 87, 104, 110, 128, 187, 193, 197, 198, 261, 289–292, 294–296, 299–301, 303–305, 318, 387, 390, 392, 405–414].

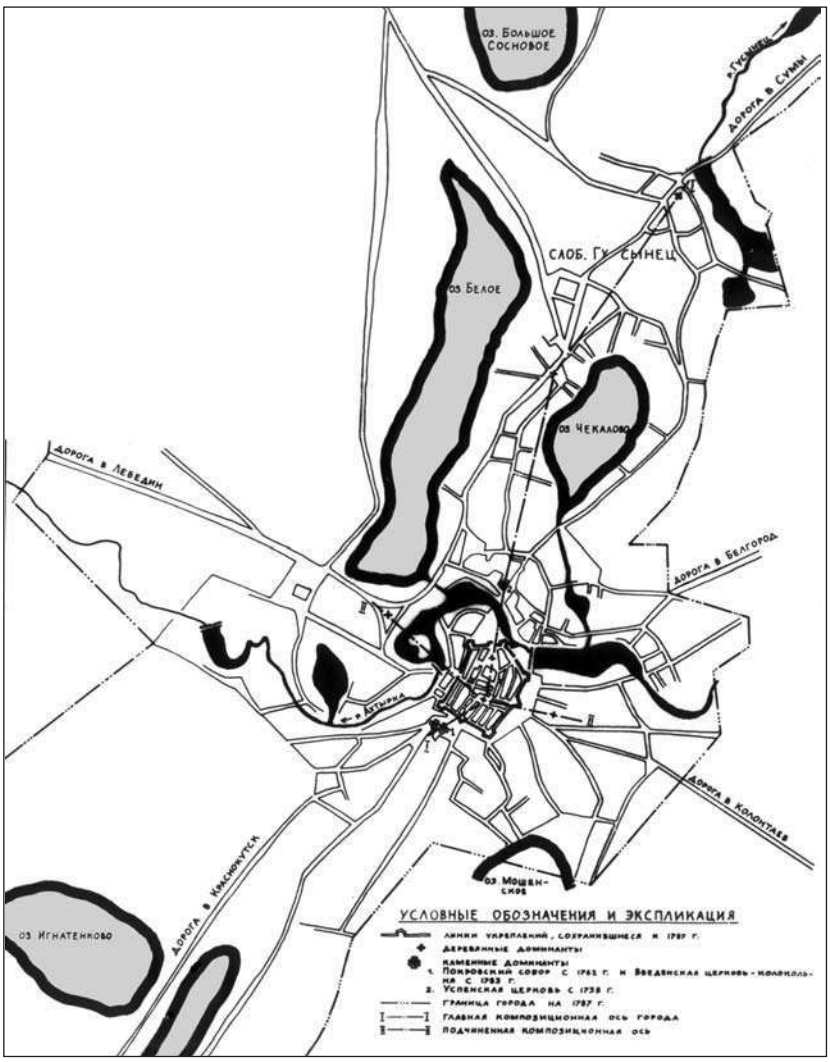


Укріплення Ахтирськ на Великій карті України Г.-Д. де Боплана 1650 р. Прорисовка автора.





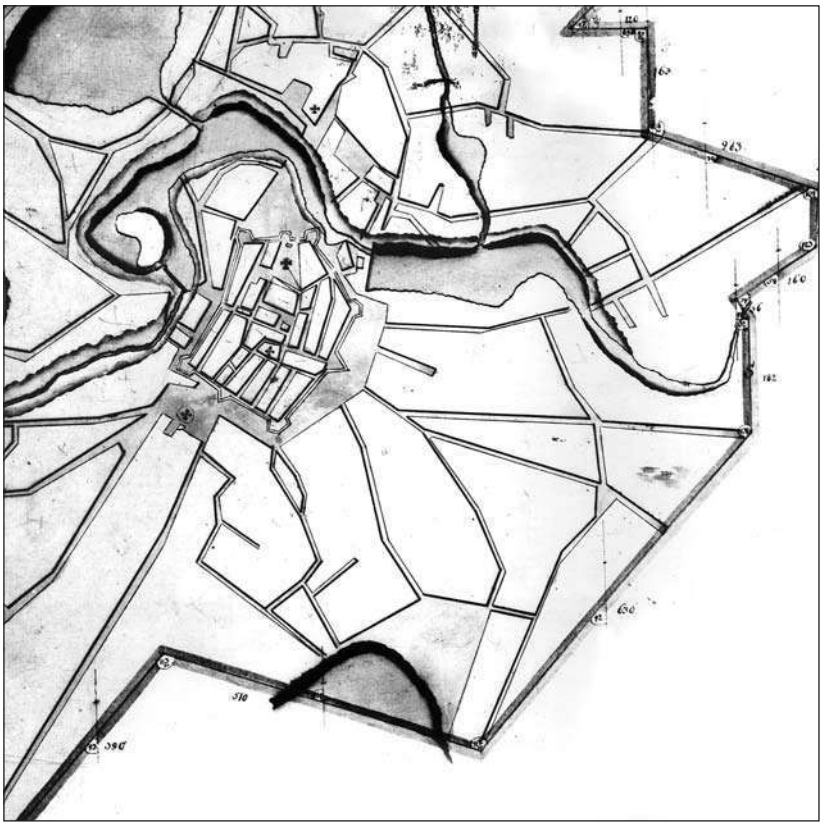
Охтирка в XVII ст. План-реконструкція автора:
1. Покровська церква
2. Спасо-Преображенська церква
3. Миколаївська церква
4. Успенський собор
5. Петропавлівська церква
6. Михайлівська церква



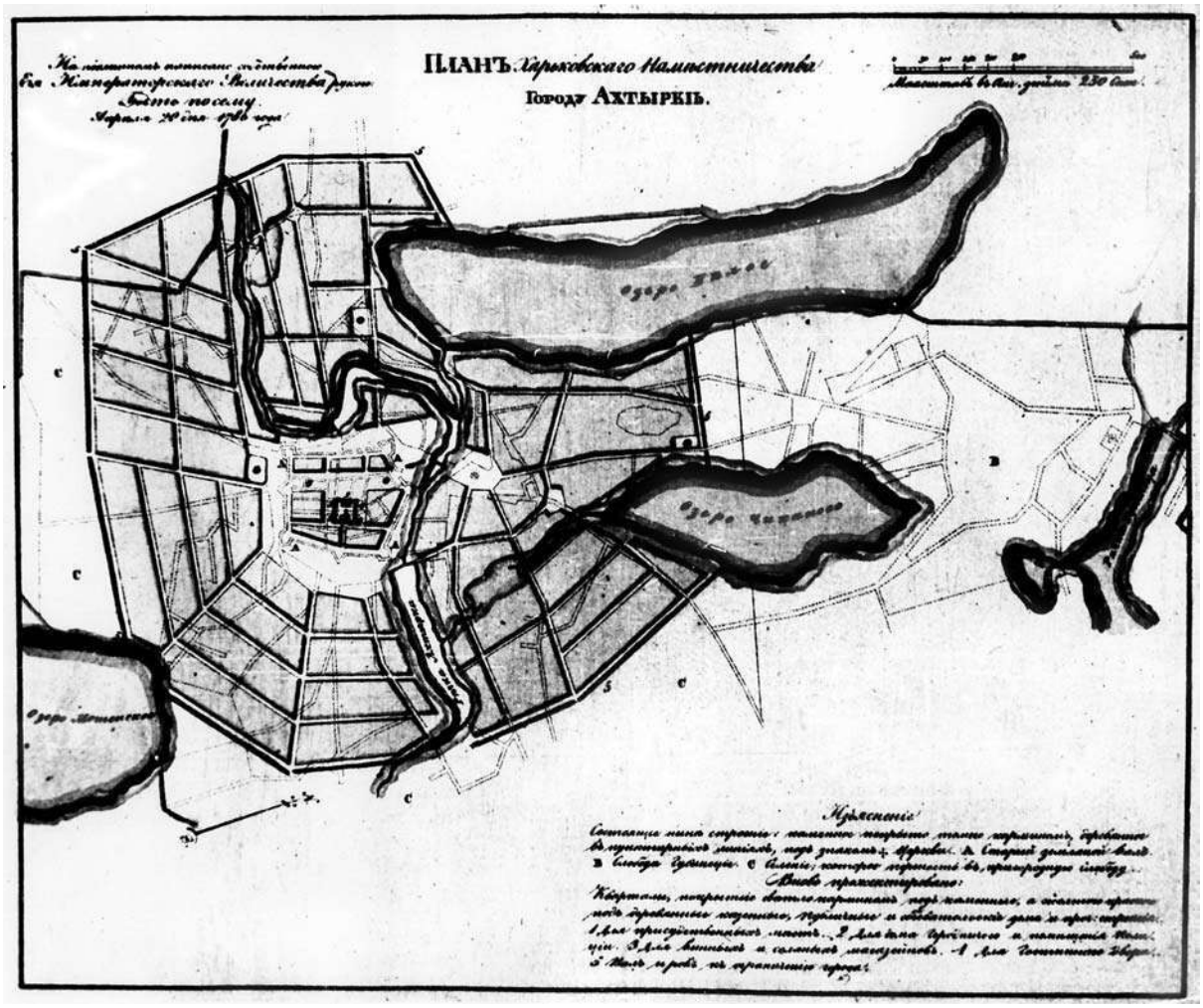
Фіксаційний план Охтирки 1789 р.

Охтирка в XVIII ст. План-реконструкція автора:
1. Покровська церква
2. Успенський собор

Фрагмент фіксаційного плану Охтирки 1787 р. поручика І.Леонтьєва

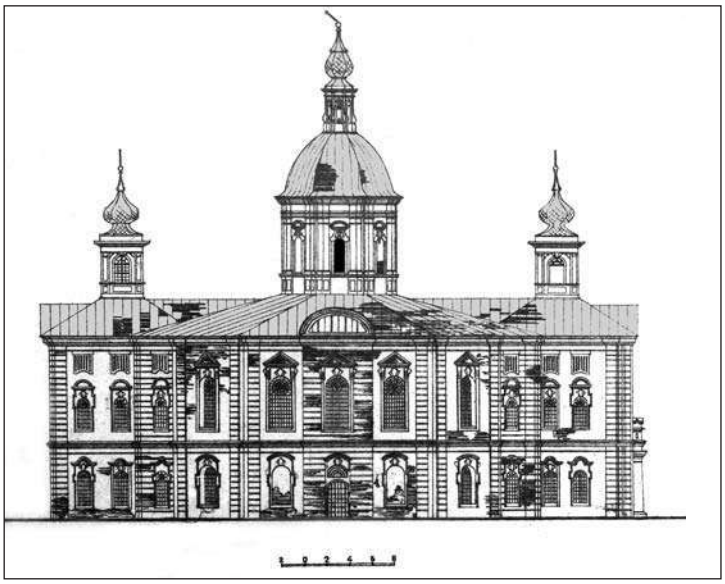


Проектний план Охтирки, "височайше конфірмований" 1786 р.





Загальний вигляд Успенського собору. Фото Матвєєва початку XX ст.



Покровський собор. Північний фасад за обміром А.Аль і Т.Трегубової 1961 р.



Північний фасад Покровського собору. Фото 1970-х рр.

Введенська церква-дзвіниця. Фото В.Бикова 2002 р.



Покровський собор. Фото В.Бикова 2002 р.





Ансамбль Покровського собору під час реставрації. Вигляд з півдня. Фото автора 1988 р.



Загальний вигляд Ге-оргіївської дерев'яної церкви з дзвіницею. Фото Матвєєва початку XX ст.



Загальний вигляд Георгіївської дерев'яної церкви. Рисунок К.Сидорова за фото Матвєєва початку XX ст.



Панорама вулиці Романовської з Миколаївською церквою. Фото початку XX ст.

Загальний вигляд Миколаївської церкви. Фото початку XX ст.



Загальний вигляд Михайлівської дерев'яної церкви за фото початку XX ст.





Мироносицька церква з дзвіницею. Фото автора 1988 р.



Спасо-Преображенська церква. Фото автора 1988 р.



Повітове училище. Фото автора 1988 р.



Михайлівська церква на Гусинці. Фото автора 1988 р.



Дзвіниця Успенського собору.
Фото 1960-х рр.

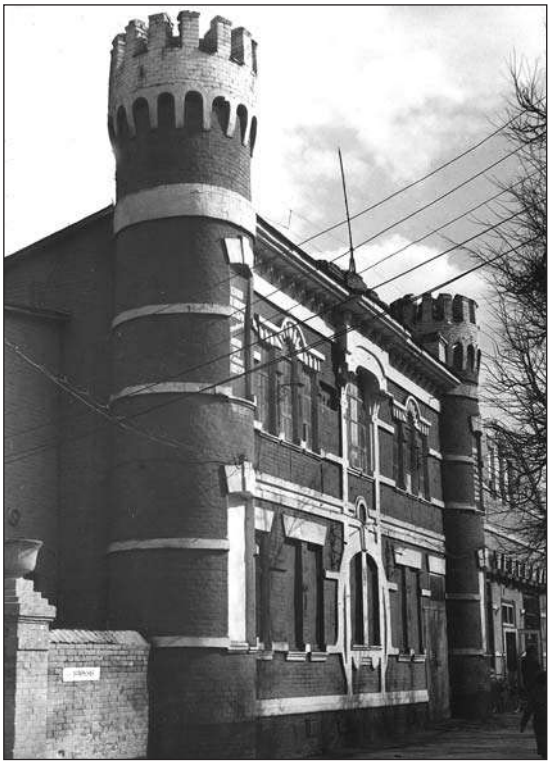


Будинок офіцерського зібрання.
Фото автора 1988 р.

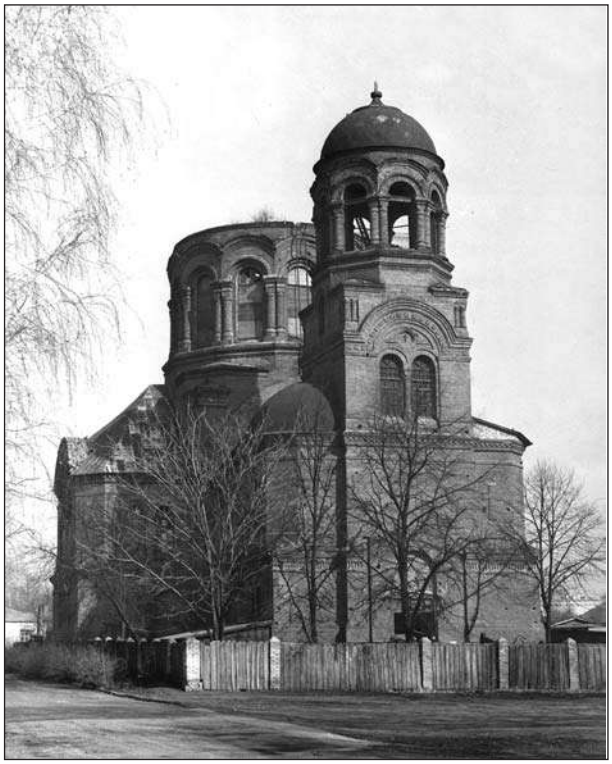


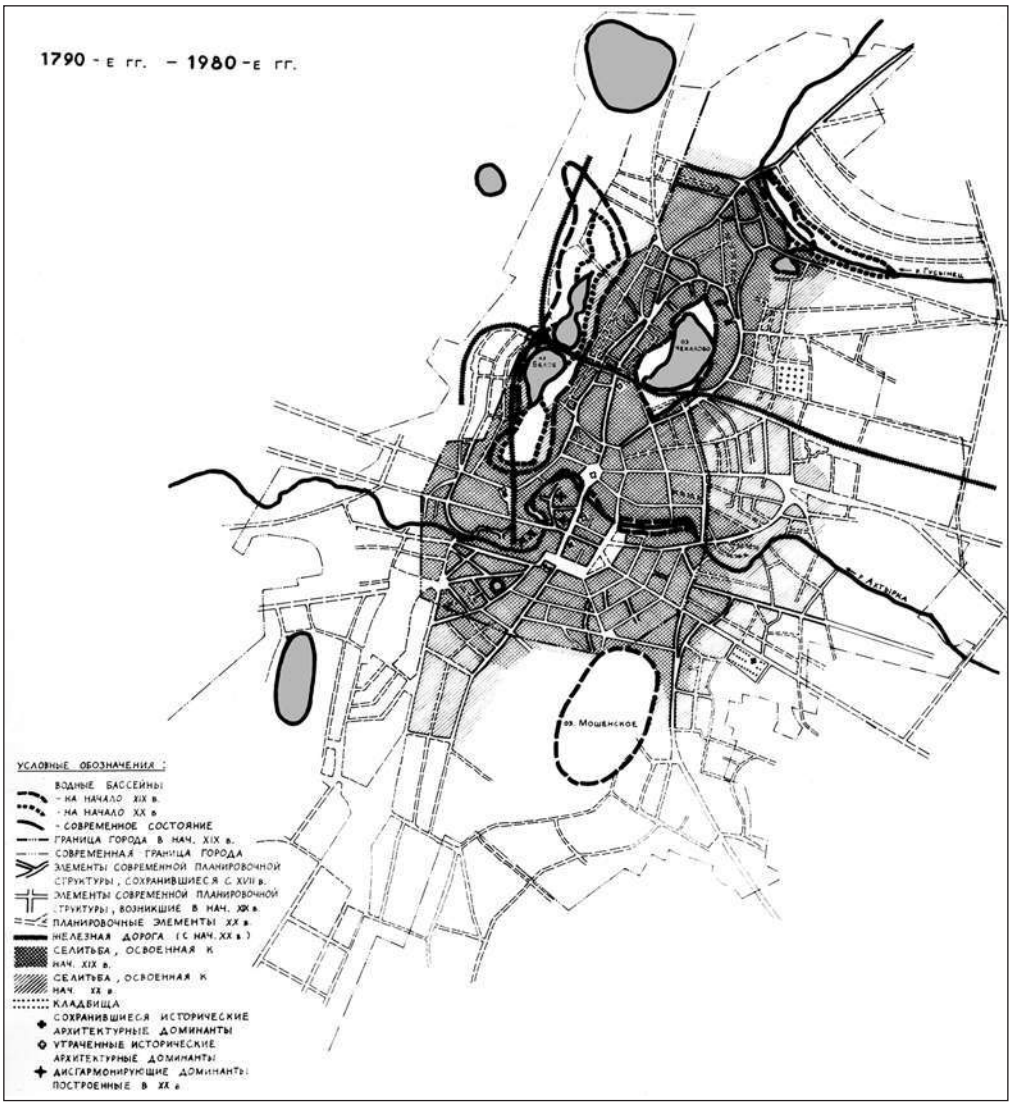
Будинок священника Георгіївської церкви.
Фото автора 1988 р.

Електростанція.
Фото автора 1988 р.

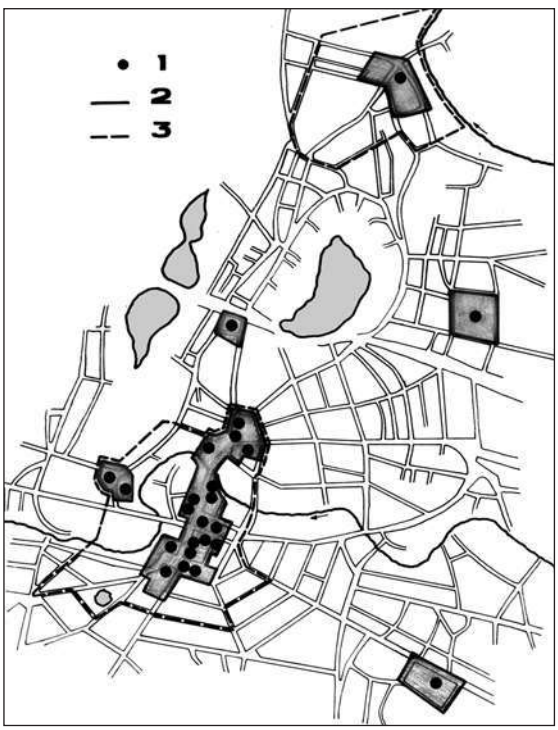


Георгіївська церква, збудована 1914 р.
Фото автора 1988 р.

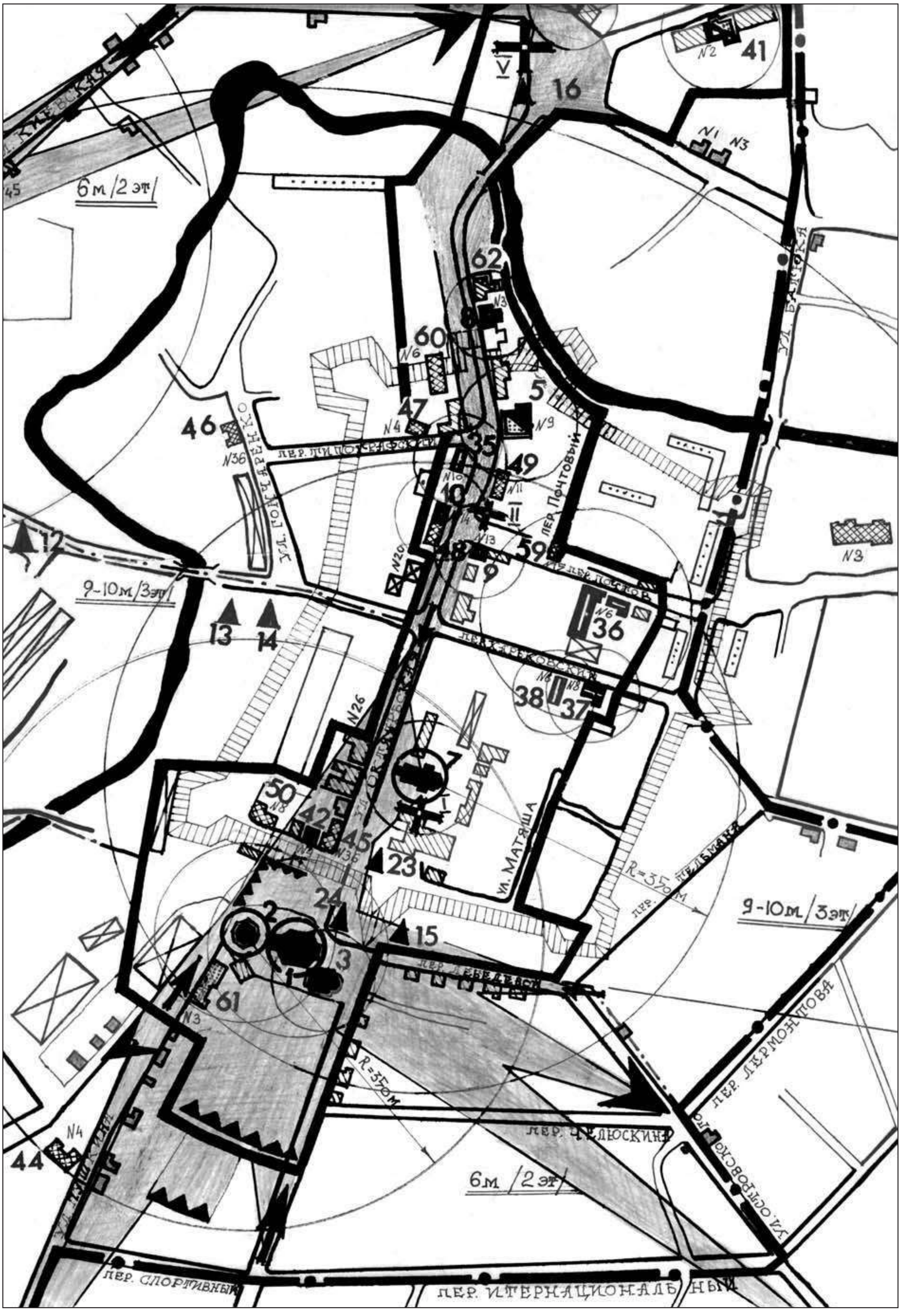




Розпланувальний розвиток Охтирки протягом XIX–XX ст. План-реконструкція автора.



Проект зон охорони пам'яток Охтирки. Кресленик автора:
1. Пам'ятки культурної спадщини
2. Межі охоронних зон
3. Межі зон регулювання забудови



Фрагмент історико-архітектурного опорного плану міста. Кресленик автора.

Тростянець

Тростянець належить до дуже цікавої категорії населених місць: це історичне село (а не місто), що здавна мало дуже розвинену промисловість. Містом воно стало вже за радянської влади. Зараз це — райцентр Сумської області, мале місто з населенням близько 30 тисяч чоловік, яке лежить на автомобільній магістралі та залізниці між Сумами й Харковом на берегах р.Боромлі — правого допливу р.Ворскли. У Боромлю в межах сучасного міста впадають струмки Тростянець (або Тростянка) і Буровець (праворуч), річки Радомля і Люджа (ліворуч). Ширина заплави р.Боромлі становить близько 1000 м, перепад позначок заплави й плато — до 80 м, схили плато порізані ярами. Плато, схили й надзаплавні тераси у давнину були вкриті лісами. Своєрідність просторово–візуальних якостей ландшафту вплинула на формування містобудівної композиції. У ландшафті переважають форми негативної кривизни — долини. Головна композиційно–просторова вісь міста проходить уздовж долини р.Боромлі з північного заходу на південний схід. Уздовж цієї вісі в заплаві є два локальні підвищення: одне поблизу впадіння струмка Тростянця в р.Боромлю, друге — трохи далі на південь, під Охтирською горою. На них спрямовані вісі долин й лінії локальних вододілів. З огляду на це вони є фокусними точками ландшафту. Саме тут у XVII ст. утворилися два початкових ядра поселення, а згодом були споруджені головні архітектурні домінанти.

Слободу Тростянець заснували вихідці з правобережної України після 1652 р. (між 1652 та 1660 рр.). Походження топоніма пов'язане зі струмком Тростянкою, на березі якого оселилася перша партія переселенців. Другий центр заселення був на березі струмка Буровця біля підніжжя Охтирської гори (так назвали відгалуження плато, що домінувало в ландшафті з боку шляху в Охтирку). Первісно землями тут володіли козаки й посполиті, а з 1676 р. Тростянцем заволодів Охтирський полковних Іван Перехрестов, після опали котрого 1704 р. поселення "відійшло в казну". 1720 р. російський імператор Петро I подарував Тростянець своєму духівникові, місцевому уродженцю протоієрею Тимофію Надаржинському. На той час у Тростянці було 250 селянських дворів, а основним заняттям населення було хліборобство.

Вознесенська дерев'яна церква відома з 1660 р. Стояла вона в південній частині сельбища під Охтирською горою. У північній частині, на підвищенні при впадіння в р.Боромлю струмка Тростянець, містилася панська садиба. У 1720–х рр. замість невідомих нам будівель І.Перехрестова там збудували новий дерев'яний панський будинок і дерев'яну ж Благовіщенську церкву, яку в 1744–1750 рр. замінили однойменною мурованою церквою, що збереглася донині. Тридільна, однобанна, з високою багатоярусною дзвіницею на західному фасаді, вона стала головною архітектурною домінантою Тростянця.

На початок XVIII ст. сформувалося порядкове розпланування поселення, витягнуте з півночі на південь уздовж річища Боромлі та шляху із Сум на Охтирку й Харків. Трасування вулиць було непрямолінійним, з плавними вигинами, підпорядковуючись особливостям рельєфу й гідрографії. З півдня сельбище обмежувала Охтирська гора, а з півночі — садибний комплекс, який із середини XVIII ст. став набувати все більшого значення в структурі поселення. На північ від садиби був великий став на р.Боромлі. Як показують старі плани, у XVIII ст. всі річки й струмки були перегачені греблями, внаслідок чого на них утворилися цілі каскади ставків.

Після реформи слобідських полків 1732–1737 рр. селяни Тростянця (їх тоді налічувалося 941 душа) потрапили в кріпацтво. До 1765 р. Тростянець відносився до Охтирського слобідського полку, а після адміністративної реформи 1765 р. — до Охтирської провінції Слобідської Української губернії, в 1780–1796 рр. — до Охтирського повіту Харківського намісництва, а з 1797 р. став волосним селом того ж повіту Слобідської Української (з 1835 р. — Харківської) губернії.

Власники Тростянця ще у першій половині XVIII ст. стали активно розвивати різноманітні промисли: на р.Радомлі збудували мурований млин, уздовж Сумського шляху стояли кузні та дві винокурні. Відомо про існування в той час олійні, цегельні й селітряного заводу. Пізніше з'явилася солодовня. Нові виробничі об'єкти зводилися поблизу садиби й греблі на р.Боромлі. Тут з'явилися муровані сушні, комори, магазини. У кінці XVIII ст. власники збудували новий двоповерховий дерев'яний на мурованих підвалах садибний будинок, а також служби. Квадратовий у плані садибний комплекс відділявся від села високим муром і складався з парадного та господарського дворів, а також парку, що виходив у заплаву.

На 1782 р. населення Тростянця зросло до 2407 душ. На початку XIX ст. шляхом успадкування по жіночій лінії Тростянецький маєток перейшов від роду Надаржинських до Корсакових, а від тих у 1840–х рр. — до князів Ґоліциних. Ця доба пов'язана з подальшим промисловим розвитком: 1832 р. виник мідний завод, 1846 р. — винокурня, броварня, полотняна фабрика; з 1847 р. на північно–західній околиці запрацювала цукроварня, яка започаткувала формування великої промислової зони. Господарські успіхи дозволяли власникам розширювати і впоряджувати маєток. На початку XIX ст. в урочищі Нескучному, на захід від Тростянця, на основі природного масиву дубового лісу закладено парк в англійському пейзажному

стилі. Струмок Тростянець, що протікає Нескучанським яром, перегатили в кількох місцях, утворивши каскад лісових озер. Паркові доріжки були протрасовані довільно, згідно з особливостями рельєфу. У 1809 р. на честь 100–річчя Полтавської битви тут спорудили Грот Німф — характерну паркову "руїну" доби романтизму. Він символізував усамітнення і водночас був місцем розваг. Наслідком усього цього стало зростання значення композиційного зв'язку Нескучанського яру з садибним комплексом у центрі Тростянця. Масштаб забудови центру села став монументальнішим після спорудження в 1820–х рр. так званого Круглого двору — манежа–цирку для виступів артистів–кріпаків. Овальній у плані двоповерховій мурованій споруді з чотирма круглими вежами засобами архітектурної пластики надали образу середньовічного замку (бійниці, зубці, стрілчасті арки тощо). Цікаво, що поздовжні вісі Круглого двору й палацу були зорієнтовані на гирло Нескучанського яру. Цей візуальний зв'язок підкреслювало й розпланувальне вирішення садибного парку, доріжки якого мали західну орієнтацію. Таким чином просторово Нескучне було природним продовженням садибного парку, в якому росли дерева рідкісних порід, а в оранжереях вирощувалися навіть ананаси. Збереглися відомості про паркову скульптуру перед парковим фасадом палацу: це були копії античних статуй.

Значну роль у житті поселення протягом XVIII–XIX ст. відігравав центральний майдан, який спершу називався Базарним, а в другій половині XIX ст. отримав найменування Економічного. Тут тричі на рік відбувалися ярмарки, що мали локальне значення. Цей майдан мав великі розміри, нерегулярні обриси й аморфну структуру, оскільки його обмежували й формували різнорідні споруди: Благовіщенська церква, палацовий садибний комплекс, гребля з млинами на р.Боромлі, різноманітні виробничі й господарські будівлі.

Рядова забудова Тростянця протягом XVII–XIX ст. не змінювала свого характеру — вона лишалася садибною, одноповерховою, із значним озелененням. Хати під невисокими солом'яними стріхами причілками виходили на вулиці.

Реформа 1861 р. дала поштовх прискореному промисловому розвиткові Тростянця. З кріпацтва було звільнено 982 селянські душі та 48 дворових людей князів Ґоліциних. На той час уже функціонували шість великих, як на ті часи, промислових підприємств, у т.ч. дві цукроварні. Значно розрослося сельбище, сформувалися західна і північна промислові зони. У зону впливу Тростянця потрапили селище Гай, що виникло у XVIII ст., і село Смородино, відоме з кінця XVII ст.

1868 р. спадкоємці княгині С.О.Ґоліциної продали маєток Санкт–Петербурзькому першої ґільдії купцеві А.А.Марку, котрий 1874 р. продав його промисловцеві Л.Є.Кеніґу. З того часу волосне село Тростянець стало центром величезних маєтків Л.Кеніґа та його спадкоємців, які обіймали більшу частину теперішніх Охтирського та Тростянецьких районів Сумської області й Богодухівського району Харківської області. Провідними галузями були сільське господарство й переробна промисловість, у т. ч. харчова. Розвиток Тростянця як центру великої капіталістичної економії прискорився після прокладення в 1877 р. Сумської ділянки Харківсько–Миколаївської залізниці. Промисловий розвиток супроводжувався змінами ландшафту: ліси вирубувалися й розкорчовувалися, здійснювалася меліорація.

Зосередження у Тростянці фабрично–заводської промисловості й функцій центрального управління всіма галузями господарства економії зумовило широке розгортання будівництва. Усі житлові, господарські, адміністративні, виробничі будівлі зводилися з цегли під бляшаними дахами. Для проектування й будівництва залучалися провідні фірми, у т.ч. й зарубіжні: в 1885–1886 рр. у західній промисловій зоні австрійська фірма "Шкода" з м.Пльзень збудувала шестиповерховий цегляний корпус цукроварні; поряд у 1888 р. фірма "Вайхельт" з Москви побудувала шестиповерховий же корпус цукрово–рафінадного заводу. Поблизу розпланували й спорудили робітниче селище, двоповерхові цегляні будинки спеціалістів, велику робітничу казарму з їдальнею. При цукроварнях була своя електростанція, так що всі житлові, адміністративні, виробничі будівлі Тростянецької економії ще в 1890–х рр. мали електричне освітлення, водогін (вода подавалася з артезіанських свердловин), каналізацію, телефонний зв'язок. Забудова була витримана у формах так званого цегляного стилю з дуже скромним застосуванням декору з арсеналу форм ретроспективізму: як правило, стіни членувалися рустованими пілястрами, вікна акцентувалися наличниками простого профілю або сандриками, широко застосовувалися зубчасті карнизи й різноманітні мотиви цегляних орнаментів. У таких же архітектурних формах 1887 р. у центрі села навпроти садиби збудовано багатоповерховий цегляний корпус винокурні й вальцьового млина. Більшість споруд економії Л.Кеніґа збереглися донині.

Інтенсивна забудова економії зумовила появу нових типів будівель і споруд, перебудову старих будинків. У 1870–х рр. Л.Кеніґ перебудував старий палац князів Ґоліциних на свою літню резиденцію. Розпланувально–просторова композиція цього палацу визначилася в 1820–х рр. Це симетрична будівля з центральним двоповерховим корпусом й одноповерховими бічними раменами. Уся будівля стояла на мурованих склепінчастих підвалах другої половини XVIII ст. Її центральну частину розібрали і збудували наново у стильових

формах італійського ренесансу з багатим скульптурним декором і двоярусною терасою на парковому фасаді. Поблизу палацу збудували великий корпус головної контори з квартирами управителя і службовців. У центрі села з'явився квартал, забудований цегляними двоповерховими будинками, в яких містилися квартири спеціалістів, телефонна станція, магазини, благородне зібрання з бібліотекою тощо. Стилістика цієї забудови — цегляний стиль з переважанням неоренесансних мотивів. У 1910–х рр. в архітектурі Тростянця помітний вплив модерну (будинок головного управителя маєтків у Нескучному, 1911–1914 рр.), "російського стилю" в ропетовському трактуванні (дерев'яний заміський будинок у Веселому), російсько–візантійського стилю (Вознесенська церква, 1913 р.). З будівництвом Вознесенської церкви у південній частині села його історично сформована біцентричність остаточно закріпилася в об'ємно–просторовій композиції, оскільки монументальний об'єм храму з дзвіницею став головною містобудівною домінантою Тростянця. Довкола Вознесенської церкви містився громадський центр села з будівлями волосного правління, двокласного училища тощо. Проте цей центр у функціональній структурі поселення відігравав підпорядковану роль, а головний адміністративний, торговельний, культурний і громадський центр Тростянця лишився на Економічній площі.

На початку XX ст. населення Тростянця зросло до 4746 душ, він почав інтенсивно розвиватися в північному напрямку: за лінією залізниці по Сумському шляху збудовано цегляні корпуси лісопильного заводу й паркетної фабрики Кеніґа; тут же ще з 1892 р. функціонувала екіпажна фабрика Блока, два канатних заводи, залізничні депо й майстерні. Селище Гай на північ від Тростянця увійшло в загальну містобудівну структуру. Тут розвивалася Гаївська економія як центр тваринництва: було збудовано велике розімкнене каре кінного двору, ветеринарна лікарня. У 1910–х рр. в Гаю утворився другий адміністративний центр економії, а з 1912 р. тут постійно мешкав головний управитель сільськогосподарською частиною маєтку й містилися його контора та квартири службовців.

Як наслідок, зросла композиційна роль головної вісі містобудівного утворення — теперішніх вулиць Червоноармійської–Горького–Шевченка. Основні громадські будівлі зводилися на цих вулицях. Так, у 1891–1904 рр. збудовано три муровані корпуси економічної лікарні в цегляному стилі з використанням неороманських мотивів у декорі.

Еволюція Тростянця за доби розвитку промислового капіталізму призвела до ускладнення функціонального зонування, збільшення масштабу забудови та зміни її характеру (поява в центрі периметральної забудови по червоних лініях), змін об'ємно–просторової композиції. У панораму увійшли значні об'єми промислових споруд. Причому якщо віддалена від центру на 2 км західна промислова зона з шестиповерховими корпусами цукроварень і димовими трубами сприймалися в ландшафті як самостійне утворення, то винокурня і вальцьовий млин біля палацу й Благовіщенської церкви сприймалися в панорамі як дисгармонійні об'єкти. Проте в цілому принципи побудови об'ємно–просторової композиції лишилися незмінними: силуетні характеристики забудови не відігравали значної ролі при візуальному сприйнятті з зовнішніх щодо поселення просторів, оскільки Тростянець лежить у долині. Архітектурні домінанти відігравали важливу композиційну роль тільки на локальних ділянках, у внутрішньому просторі, приуроченому до долини р.Боромлі. Саме відкритий простір цієї заплави забезпечував візуальне розкриття панорами центру Тростянця з провідними архітектурними об'єктами. При огляді з зовнішніх ландшафтів об'єми архітектурних домінант лише фіксували вузли розпланувальної структури.

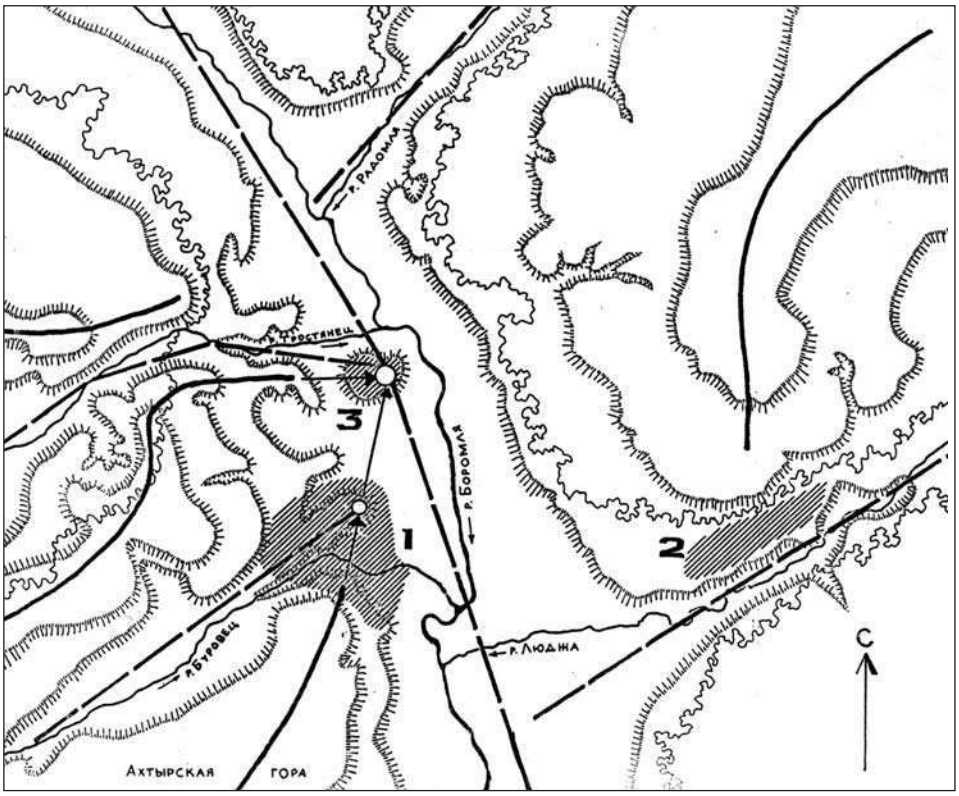
За радянської доби Тростянець із 1923 р. став селищем міського типу, а з 1939 р. — містом, райцентром новоутвореної Сумської області. На відміну від інших населених місць області, Тростянець у міжвоєнне двадцятиріччя не зазнав деструктивних композиційних змін, оскільки всі його архітектурні домінанти збереглися. Обсяги нового будівництва були незначними; до найпомітніших радянських споруд належать клуб деревообробного комбінату 1922 р. у формах "українського стилю", конструктивістські житлові будинки 1928 р. по вул.Шевченка та дві середні школи 1936 р. В урочищі Нескучному було організовано Червонотростянецький дендропарк.

1964 р. харківський інститут Укрміськбудпроект розробив генеральний план Тростянця, 1974 р. КиївНДІПмістобудування зробив коригування генплану, згідно з яким той же інститут 1977 р. опрацював проект детального планування центру. Ці документи регулювали розвиток міста майже до кінця XX ст.

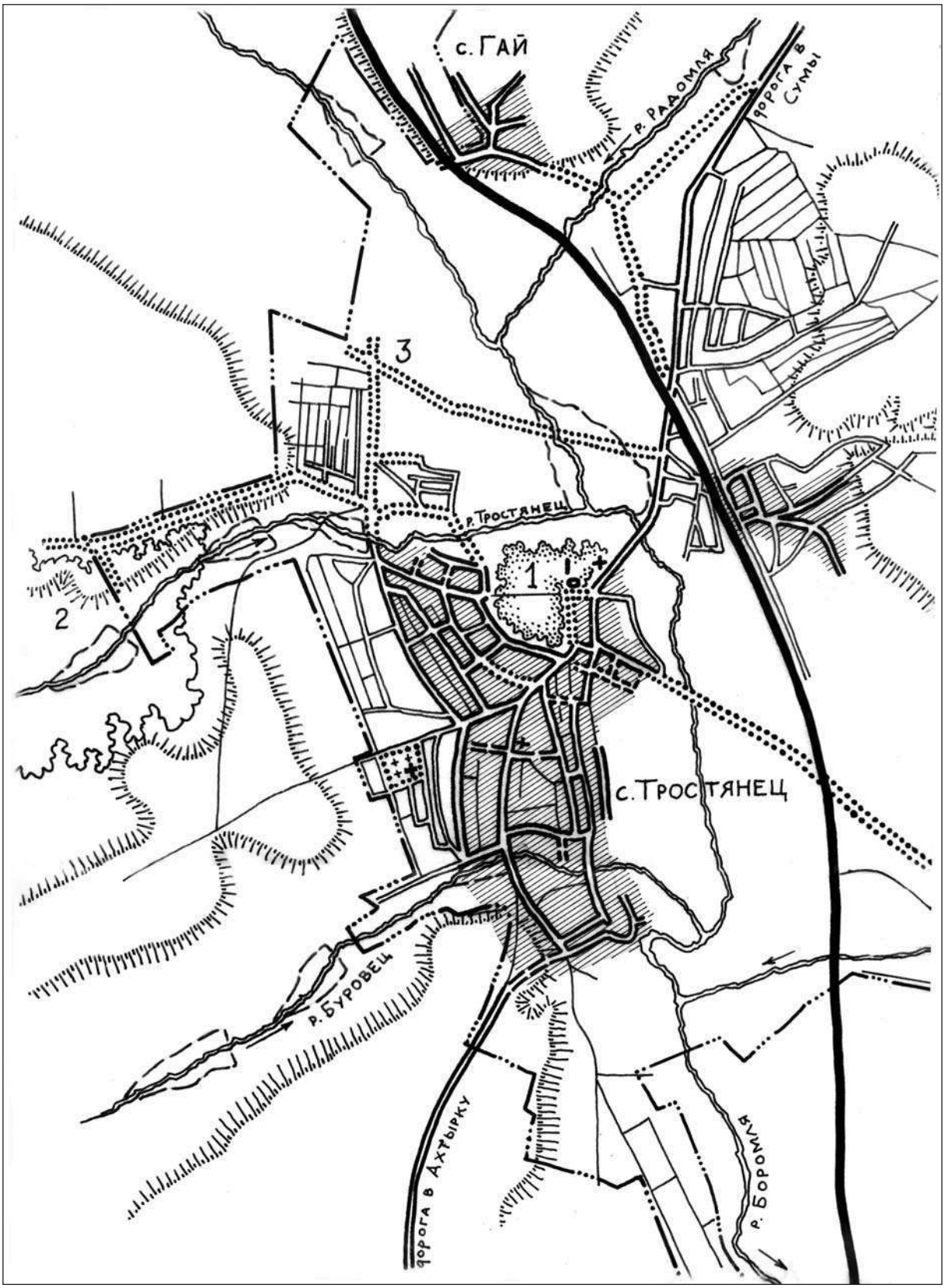
У другій половині XX ст. у Тростянці збудовано кілька невеликих за об'ємами будівель, які не створили масштабних чи композиційних дисонансів, за винятком будинку універмагу, що перекрив важливу візуальну вісь на Вознесенську церкву. Водночас будівництво у 1980–х рр. поблизу історичного середмістя п'ятиповерхових багатосекційних житлових будинків порушило камерний масштаб рядової забудови. Особливо невдалим виявився вибір ділянки для нового житлового будівництва у заплаві р.Боромлі в особливо цінній видовій зоні, яка пов'язана з візуальним розкриттям архітектурного комплексу історичного середмістя.

Нерухому культурну спадщину Тростянця представляють 6 пам'яток архітектури й містобудування національного значення, пам'ятка садово–паркового мистецтва (Нескучанський дендропарк), 9 пам'яток історії та монументального мистецтва, 3 природні охоронювані об'єкти. Більшість об'єктів культурної спадщини сконцентровані в центральній частині міста та в урочищі Нескучному. З метою забезпечення містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини міста, збереження традиційного характеру середовища інститут КиївВНДІТІАМ 1989 р. розробив Історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток м.Тростянця (автори – В.В.Вечерський та Н.Г.Логвин). Нашими обстеженнями виявлено ще 8 пам'яток архітектури, 4 пам'ятки історії та монументального мистецтва, 20 будівель, які становлять певну історико–архітектурну цінність, а тому мають бути збережені при реконструкції та забудові міста. З'ясовано, що в містобудівній структурі важливе місце посідають природні заповідні території в урочищах Нескучне і Веселе, пам'яткоохоронні заповідні ділянки в центрі міста довкола палацового комплексу, Благовіщенської та Вознесенської церков. Відповідно до цього у центрі визначено дві досить значні за площею комплексні охоронні зони: південну – довкола Вознесенської церкви; північну – довкола палацового комплексу з Благовіщенською церквою. Для пам'яток, дискретно розташованих у міській структурі, визначені локальні охоронні зони. Заплави р.Боромлі та струмка Тростянця в межах міста підлягають охороні як зона охоронюваного ландшафту, своєрідний водно–зелений діаметр, що поєднує природні заповідні території та охоронні зони пам'яток культурної спадщини. Виходячи з ландшафтних та містобудівних особливостей Тростянця визначена досить велика зона регулювання забудови, що простяглася від струмка Тростянець до підніжжя Охтирської гори. На півночі Тростянця у районі селища Гай визначено ділянку археологічних спостережень (там археологи виявили селище Роменської археологічної культури). За результатами нашої роботи запропоновано розвивати місто на північ і схід, ущільнюючи наявну забудову, інтенсивніше використовуючи вільні території за межами зон охорони пам'яток.

Літ.: [87, 88, 187, 193, 261, 290, 291, 294, 296, 300, 304, 415–418].



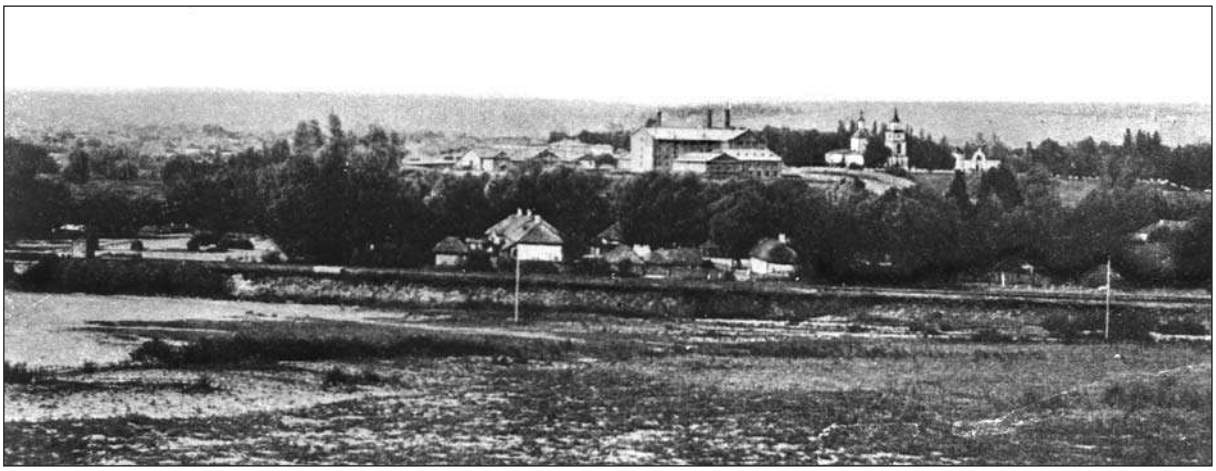
Аналіз ландшафту Тростянця. Кресленик автора:
1. Початкове поселення під Охтирською горою
2. Поселення на березі р.Люджа
3. Поселення на березі струмка Тростянець



Етапи містобудівного розвитку Тростянця.
Кресленик автора:
1. Садибно-палацовий комплекс
2. Нескучне
3. Західна промислова зона (цукроварні)

Панорама Тростянця з Охтирської гори. Фото 1914 р.

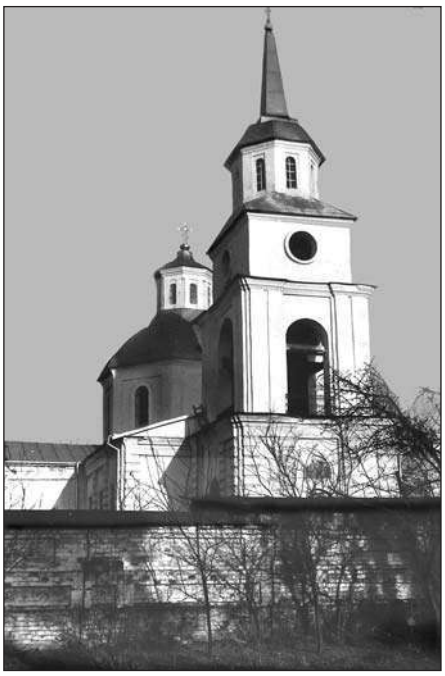




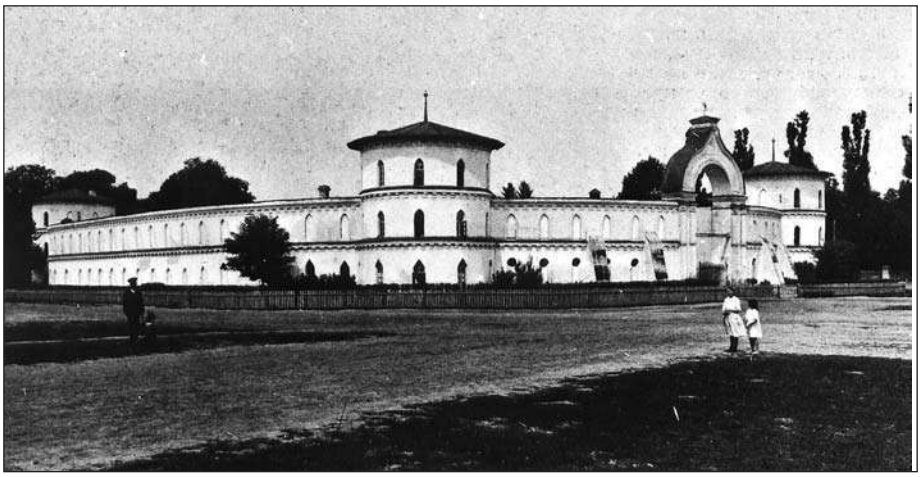
Панорама Тростянця з півночі. Фото 1912 р.



Благовіщенська церква. Фото 1914 р.

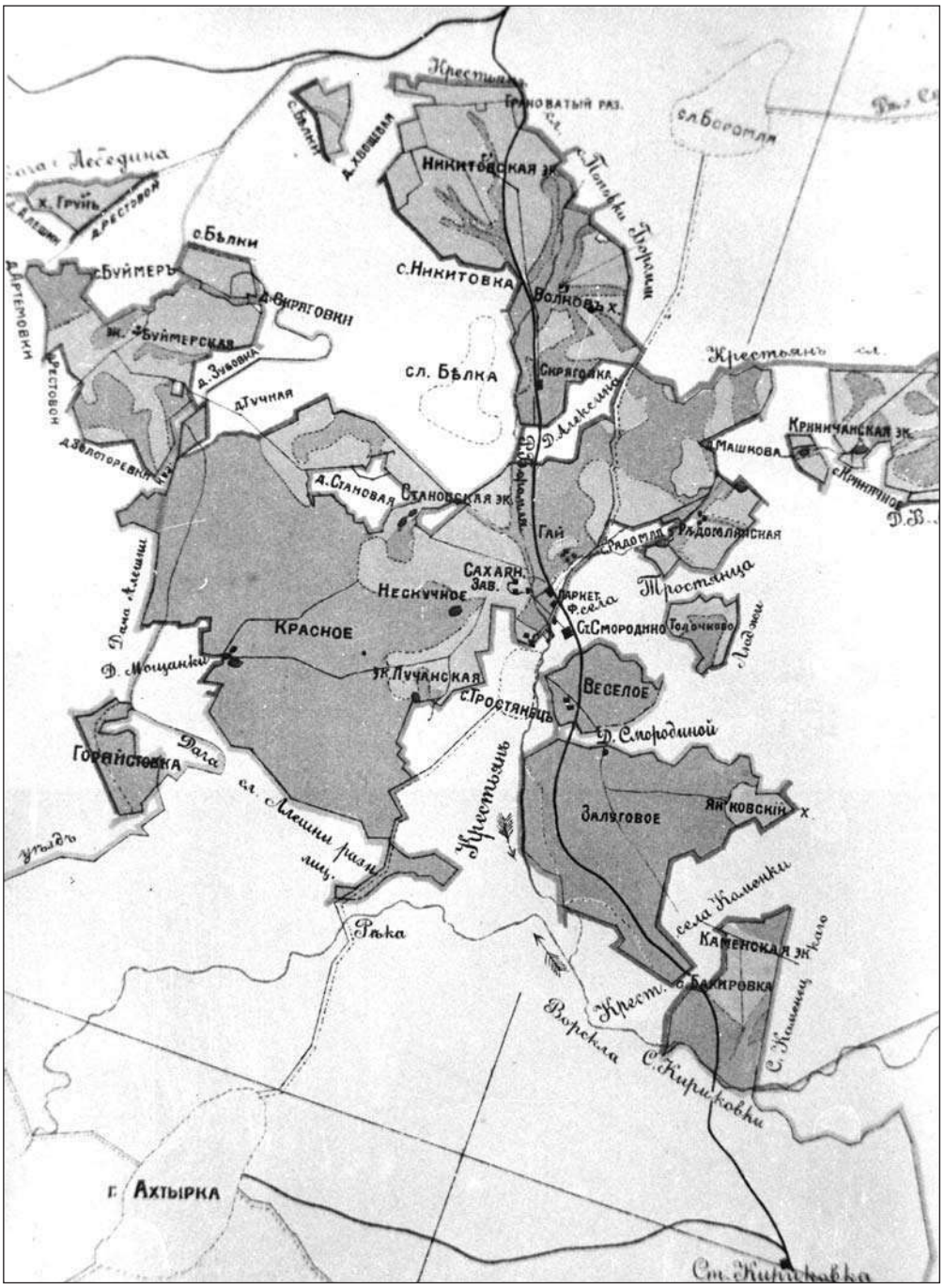


Благовіщенська церква. Фото автора 1989 р.



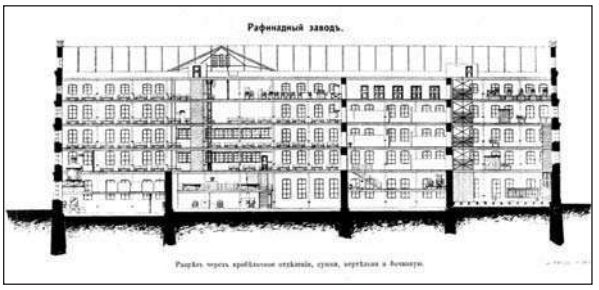
Круглий двір. Фото 1915 р.

Карта Тростянецьких маєтків Л.Є.Кеніґа та спадкоємців 1912 р.

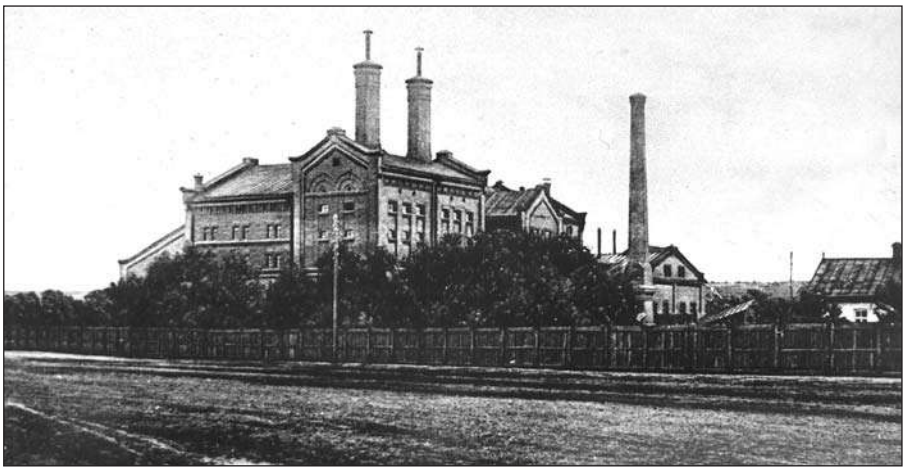




Цукрово-рафінадний завод. Фото 1912 р.



Поздовжній розріз цукрово-рафінадного заводу. Кресленик 1912 р.



Винокурня і вальцьовий млин. Фото 1912 р.



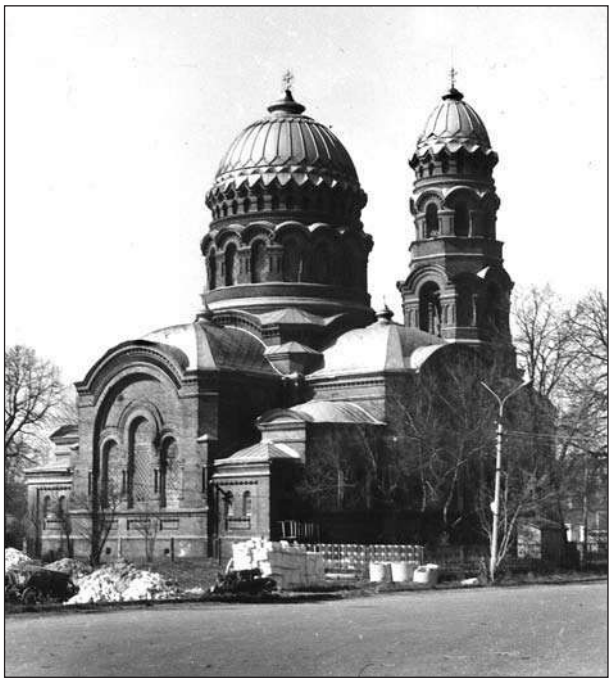
Парковий фасад палацу Л.Є.Кеніґа. Фото 1914 р.



Будинок управителя маєтків Л.Є.Кеніґа в Нескучному. Фото 1914 р.



Вознесенська церква. Фото 1914 р.



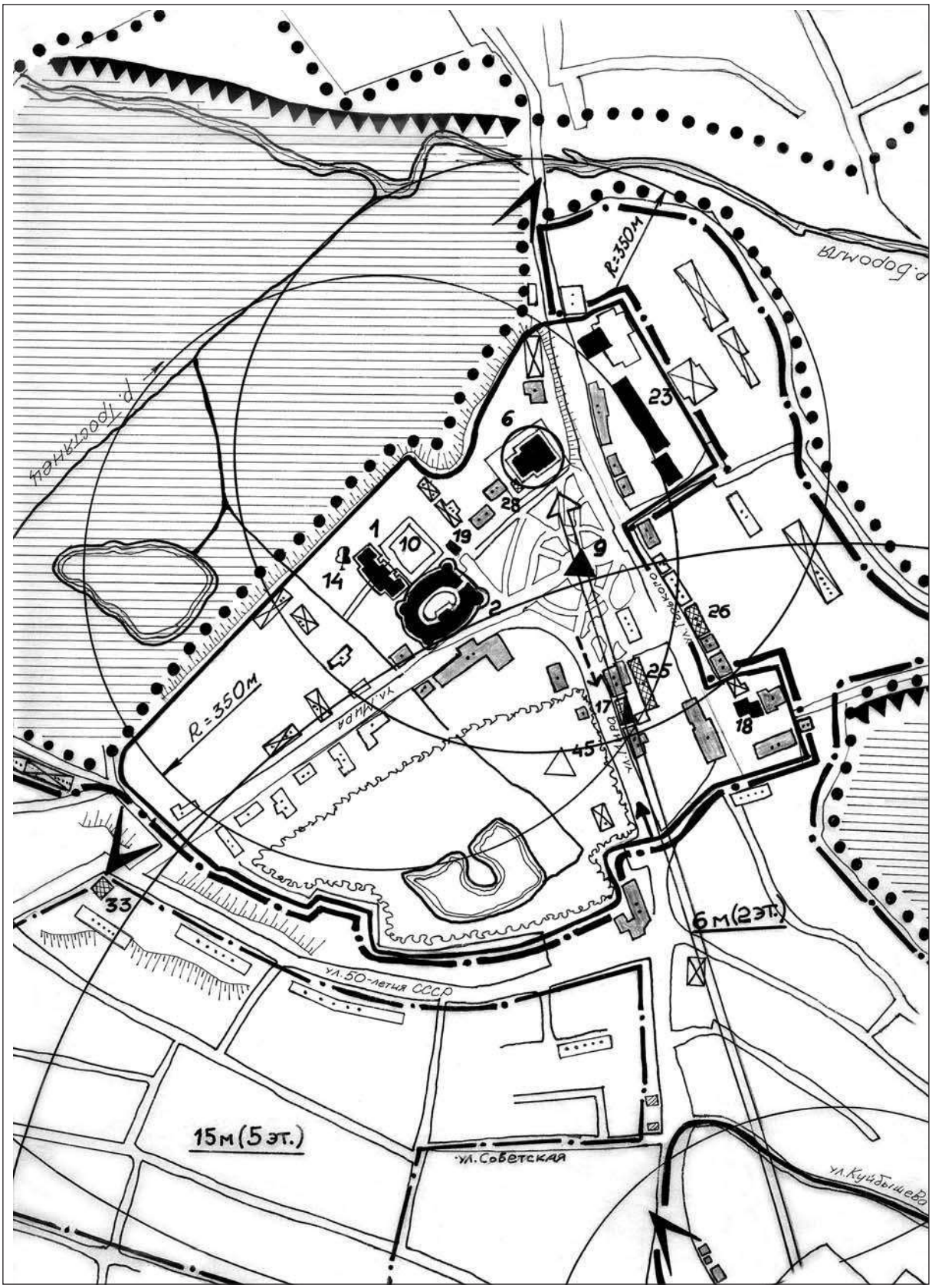
Вознесенська церква. Фото автора 1989 р.



Економічна лікарня. Фото автора 1989 р.



Будинок купця Курила. Фото автора 1989 р.



Фрагмент Історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток м.Тростянця. Центральна частина міста. Кресленик автора

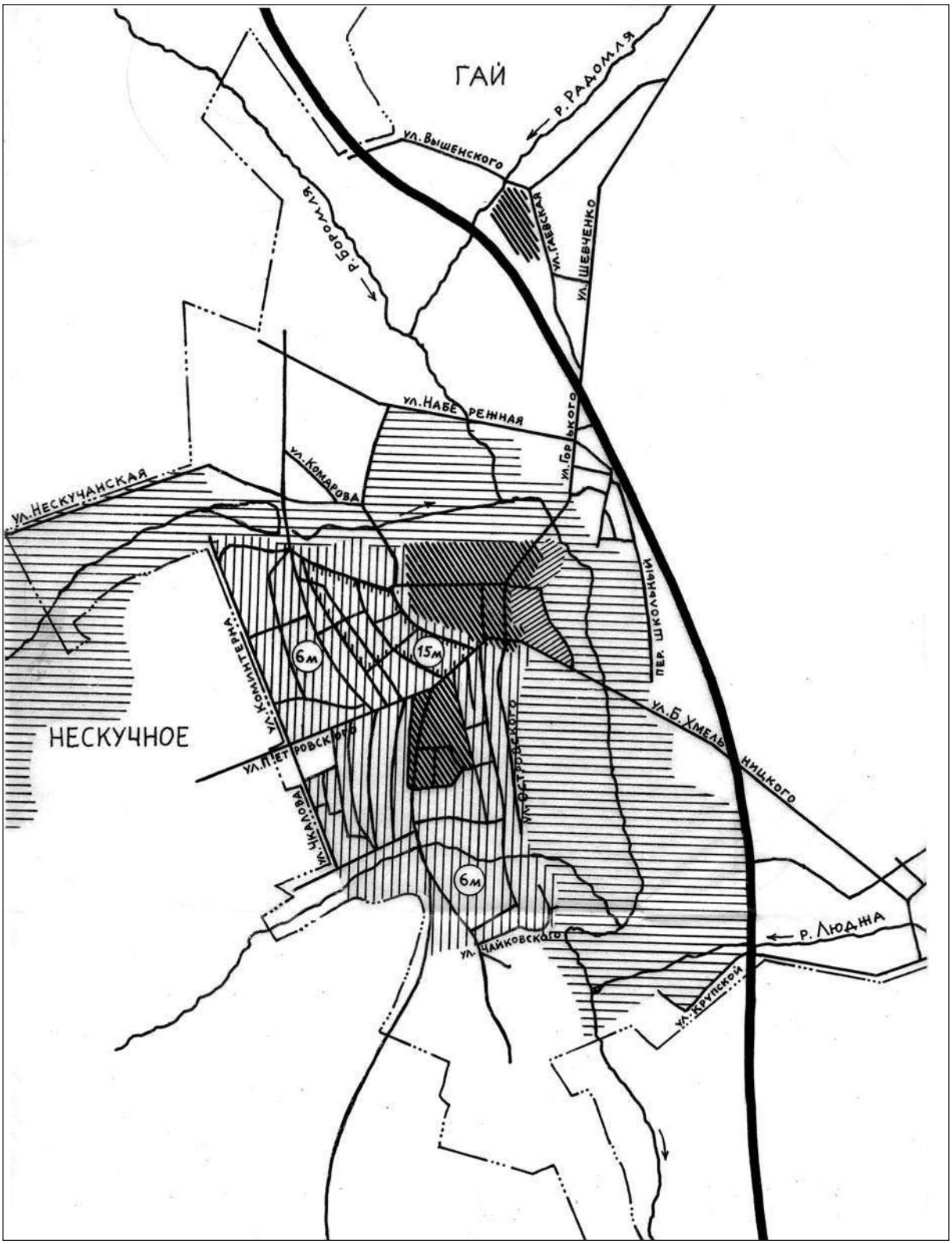


Схема містобудівного регулювання на території м.Тростянця відповідно до встановлених зон охорони пам'яток.
Кресленик автора:
скісним штрихуванням позначено території охоронних зон;
вертикальним штрихуванням позначено зони регулювання забудови;
горизонтальним штрихуванням позначено зони охоронюваного ландшафту

Білопілля

Білопілля належить до найстародавніших, проте досі маловідомих історичних міст України. Воно має складну історичну долю, цінну культурну спадщину, своєрідну ландшафтну ситуацію. Зараз це — мале місто, райцентр Сумської області, що лежить на автошляху загальнодержавного значення Харків–Новгород–Сіверський. Це місто змінювало свою назву. У давньоруських літописах згадується місто Вир, яке за результатами новітніх досліджень локалізується на городищі, що збереглося в центрі сучасного Білопілля.

Місто розташоване в межах лівобережного плато р.Сейма, охоплюючи заплави р.Вир (лівого допливу р.Сейм) та р.Крига, що є правим допливом р.Вир, а також міжрічкове підвищене плато та три надзаплавні тераси. Перепад позначок заплави і плато — близько 30 м. Звернені у бік р.Криги північні схили плато круті, порізані ярами, довжиною 150–450 м. Звернені ж до р.Вир західні схили виложисті, без різко виділених перепадів і пругів рельєфу. Обидві річки мають звивисті річища з багатьма стариками, протоками і озерами. Заплави, шириною 1,5–2 км, рівнинні, затоплювані під час весняних повеней. Як показують картографічні матеріали, з кінця XVIII ст. річки неодноразово змінювали свої річища. Таким чином саме міжрічкове плато, на відміну від заплави, є територією, придатною для заселення і будівництва.

Просторово–візуальні якості ландшафту вплинули на формування містобудівної композиції. У межах міжрічкового плато виділяється мисоподібний останець, від якого головний вододіл іде на схід. Це — вузловий пункт усього ландшафту: тут лінія пругу рельєфу змінює напрямок, на цей останець зорієнтована вісь долини р.Вир. Тут — зона найвищої композиційної активності. Завдяки добрим інженерно–геологічним умовам, вигідній військово–топографічній позиції та наявності джерел води цей мисоподібний останець виявився за Княжої доби найсприятливішим для розміщення укріпленого ядра поселення — дитинця міста Вир. Зазначені особливості ландшафту зумовили велике композиційне значення пругу плато, зверненого в бік р.Криги, а також трасування головної композиційної вісі містобудівного утворення, що проходить зі сходу на захід. Потенційно велике композиційне значення мають також локальні пагорби в заплаві, особливо ті, що потрапляють у фокус амфітеатру лівого високого берега р.Криги (район Старосілля) в зоні оптимальної видимості з плато. Це — друга зона високої композиційної активності.

За таких природних умов укріплення приурочувалися до мисоподібного останця високого міжрічкового плато, розпланування визначалося лініями рельєфу та конфігурацією водойм; як і в інших містах цього регіону (Суми, Путивль, Глухів, Ромни) в об'ємно–просторовій композиції провідної ролі набував річковий фасад міста, його силует і панорами, що можуть оглядатися з річкових заплав. Зони високої композиційної активності на плато і в заплаві були місцями постановки архітектурних домінант.

Місто Білопілля (Вир Княжої доби) у своєму розвиткові пройшло чотири основні етапи:

1. XI–XIII ст.: формування і розвиток давньоруського міста Вир.
2. 1672–1786 рр.: формування і розвиток міста Білопілля; період екстенсивного розширення, освоєння терену, формування системи укріплень, розпланування, основ об'ємно–просторової композиції.
3. 1786-1917 рр.: доба реконструкції розпланування, ліквідації укріплень, упорядкування масової забудови, розвитку об'ємно-просторової композиції зі збільшенням масштабу забудови.
4. 1917-1990 рр.: доба насичення міста капітальною забудовою, подальшого збільшення масштабу забудови, часткової деструкції об'ємно-просторової композиції, спроб реконструкції та впорядкування містобудівної структури.

Під 1096 р. Літопис Руський вперше згадує у Посейм'ї город Вир, який потім упродовж XII ст. неодноразово фігурує в писемних джерелах у зв'язку з княжими усобицями та війнами з кочівниками. Вир, В'яхань і Попаш були прикордонними фортецями Чернігово–Сіверської землі, у яких жили князі чи їхні посадники. У 1169–1160 рр. у Вирі була резиденція князя Ізяслава Давидовича. На зламі XI–XII ст. утворено Вирську волость, функції якої "Слово о полку Ігоревім" визначає як "Полю ворота". Дослідження московського археолога Ю.Моргунова показали, що це — не поетична метафора, а термін, що визначав військово–стратегічну ситуацію: ще в XI ст. половці попалили багато руських укріплень, проклавши собі шлях між Посейм'ям і верхнім Посуллям, яким вони могли вдиратися на незахищені зовні терени Чернігівської і Переяславської земель. Вхід на цей шлях від степу й мали захистити укріплення Вирської волості — Вир, В'яхань та "Юр'єве городище на усті Куриці". Ці три городи утворювали "замок" воротам. Система оборони була добре продуманою і глибоко ешелонованою.

Город Вир містився на наріжній мисовій ділянці високого міжрічкового плато при впадіння р.Криги у р.Вир. Тут був дитинець, площею 1,5 га. З південно–східного боку його відділяв від решти плато глибокий рів — перекоп. На південний схід від дитинця на плато лежав ремісничий посад площею 7–10 га, спершу неукріплений, а згодом оточений невисоким земляним валом з острожною стіною. Тож на основі досліджень археологів В.Богусеви-

ча і В.Приймака можна зробити висновок про традиційно дводільну структуру міста – дитинець+посад. Характер укріплень дитинця і посаду був приблизно однаковим з тією лише різницею, що вал дитинця був потужнішим, з широким і глибоким ровом. У північно–західній частині дитинця містився княжий двір, відділений ровом від решти території дитинця. Докладніших відомостей про Вир Княжої доби ми не маємо.

1239 р. Вир і його округа розділили долю всіх південноруських земель. Після монголо–татарського погрому місто не відродилося, а край спустошився. Відомо лише, що в кінці XIII ст. тут були якісь слободи хана Ахмата.

У XVI ст. тут проходила межа між осілим землеробським населенням та кочовим Степом. 1571 р. на Вирському городищі стояла друга Путивльська сторожа, що складалася з чотирьох чоловік. Ці землі остаточно були закріплені за Московським царством Межовим актом 1647 р. Вони знаходилися в глибокому запіллі Бєлгородської засічної лінії, були добре захищеними від татарських нападів, проте аж до 1670–х рр. лишалися незаселеними. Пояснюється це протидією Путивльського Мовчанського монастиря, якому належали ці величезні угіддя. Тож заснування Білопілля пов'язане з самовільним захопленням цих земель вихідцями з правобережної України й подальшою легалізацією цього акту урядом московського царя Олексія Михайловича.

У 1672 р. на Вирське городище прийшла організована група з 1352 українців із містечка Білопілля на Брацлавщині (нині село Козятинського району Вінницької області). Керував ними якийсь Фома (Хома) Федоров, котрий став закликати до себе "на слободу" нових поселенців. Путивльський воєвода князь Г.Ромодановський вирішив, що нове поселення при злитті річок Вир і Крига, якраз на татарській сакмі (дорозі) може мати важливе стратегічне значення, тож і наказав збудувати "город". Сотником у ньому призначили Степана Фоменка, сина Фоми Федорова. 1674 р. його змінив Стефан Куколь з молдавського міста Ясси, котрий започаткував відомий на Слобожанщині рід Куколь–Яснопольських. Загальний нагляд за будівництвом здійснював сумський полковник Герасим Кондратьєв. У місто був призначений воєвода Бахтєєв.

Одночасно з Білопіллям заселилися довколишні села і слободи – Крига, Ворожба, Проруб, Павлівка, Старосілля. 1680 р. всі вони були відмежовані від Путивльського повіту й включені до складу Білопільської сотні Сумського слобідського полку.

У джерелах збереглася чітка вказівка на те, що задніпровські переселенці оселилися "на старому Вирському городищі", що опосередковано локалізує давньоруський Вир. Спершу Ф.Федоров поставив на городищі свій двір, а поряд у трьох місцях – "шинковые места сыну своему для прокормления". Він заволодів землею і на плато, і в районі Старосілля, тобто по обох берегах р.Криги. Відтак у річковій заплаві він збудував собі ще один двір та броварню, а на р.Вир – млин і солодовню. Так у 1672 р. було започатковано поселення та його функціональне зонування. Центром всієї поселенської агломерації стало укріплення на Вирському городищі. Проте це не дає підстав говорити про якийсь спрямований розвиток сельбища від центру до периферії, оскільки вся заселена територія міста й навколишніх слобід і сіл була освоєна й заселена протягом одного–двох років. Це – особливість розвитку Білопілля, в цьому полягає його відмінність, приміром, від Сум чи Охтирки. Ще одна особливість полягає в тому, що сельбище опанувало не тільки сприятливу для заселення територію на плато, але й заплавні території, які періодично затоплювалися повенями. Це було зумовлено господарськими потребами – тут містилися млини та інші виробничі споруди.

Структура укріплень Білопілля, як і за Княжої доби, була дводільною: на Вирському городищі містився Замок (Город, Городище, Малий Городок), площею близько 1,5 га. На південний схід від нього розташовувався укріплений Острог (Великой осадний город) площею близько 50 га. Згідно з описом 1678 р. укріплення Замку складалися з земляного валу і дубового острога з 7 глухими та 2 надбрамними рубаними баштами. З напільного боку проходив сухий рів глибиною 4 й шириною 5 сажнів. Острог або Великий осадний город у плані мав форму неправильного прямокутника. Лінія укріплень периметром близько 2600 м складалася з земляного валу з дубовим острогом, з 9 глухими та 4 надбрамними рубаними баштами, а також рову, глибиною 3 й шириною 4 сажні.

На початку XVIII ст., вірогідно в часи російсько–шведської війни 1708–1709 рр, укріплення Білопілля, як і багатьох інших міст Лівобережжя і Слобожанщини, були модернізовані. Проте опис 1718 р. свідчить, що й ці реконструйовані укріплення на той час занепали. Укріплення Замку складалися з дерев'яної рубаної стіни у вигляді тарас з однією лише надбрамною баштою та "форткою до води". Великий осадний город мав таку ж, як і раніше, кількість башт, проте з них 5 були надбрамними (Тіткина, Покровська, Сумська, Тернівська, Серьогівська); в одній була "фортка до води"; решта 7 башт були глухими, причому деякі з них мали найменування: Замкова, Східна наріжна, Південна наріжна, Середня. Особливістю системи фортифікації на цьому етапі було те, що Замок не прилягав до Великого осадного города, а містився всередині нього, тобто північна лінія укріплень перемістилася дещо на північ й униз по рельєфу.

Протягом XVIII ст. процес деградації укріплень супроводжувався деякими зусиллями щодо їх модернізації. Орієнтовно в 1750–х рр. (точна дата не встановлена) оборонну огорожу Замку посилили, влаштувавши чотири земляні бастіони й новий палісад. Висоту земляного валу (від нижньої позначки рову) довели до 13 м. Тоді ж північно–західний кут Великого осадного города перетворили на окремий трикутний у плані редут чи батарею, оточену ровом і валом. Поява цього редута ознаменувала не так посилення оборони, як початок деструкції загальноміської системи укріплень. Згідно з описом 1774 р., складеним білопільським комісаром Андрієм Терентовським, більшість дерев'яних рубаних башт Великого осадного города на той час уже зруйнувалася.

Ландшафт і система укріплень визначили формування розпланувальної мережі міста. На відміну від Сум, Лебедина чи Охтирки, розпланування Білопілля в цілому близьке до порядкового, проте воно нерегулярне навіть у фортеці. Понад те, розпланування в межах фортеці визначається як радіально–центричне з елементами порядкового. Квартали забудови групувалися довкола майдану з міським собором. Слід відзначити, що при загальній прямокутній формі плану Великого осадного города з розміщенням в'їзних брам за сторонами світу, порушення регулярності розпланування і поява радіальних елементів плану видаються незбагненними. Можливо, причина їх появи полягала ще в моменті заснування міста, а саме — в розміщенні дворів Фоми Федорова й трасуванні розпланувальних зв'язків між ними, що й закріпилося далі в розпланувальному устроєві поселення, який, зазвичай, є дуже консервативним чинником у розвитку містобудівного утворення.

Розпланування численних слобід, що оточували середмістя, близьке до гіллястого, з елементами перехресно–рядового або порядкового. Трасування основних вулиць розпланувального каркасу — Покровської, Кулішовки, Савчуківки, Старопутивльської, Шереметовки, Старосілля — пов'язане з формами рельєфу. Ці вулиці проходять або вододілами, або пругами рельєфу. Розпланування ж у заплаві р.Криги є настільки довільним, що його навіть складно віднести до певної системи.

Об'ємно–просторова композиція Білопілля поєднує особливості міст, розташованих на високому надрічковому плато (Путивль, Ромни) з особливостями, властивими містам, розташованим у долинах невеликих річок (Тростянець). Це зумовлено специфікою ландшафту, про яку йшлося вище.

Найдавнішою архітектурною домінантою міста була дерев'яна соборна церква Різдва Богородиці, збудована в рік заснування Білопілля. Тоді ж збудовано головний храм с.Криги — Петропавлівський, а ще через два роки — Стефанівську дерев'яну домову церкву сотника С.Куколь–Яснопольського. Описи 1682 та 1685 рр. фіксують уже вісім дерев'яних церков у місті й навколишніх слободах: у фортеці — соборну, Стефанівську, Покровську й Миколаївську; на плато за межами фортеці — Спасо–Преображенську й Іллінську; у заплаві р.Криги — Михайлівську й Петропавлівську.

З усіх цих храмів ми маємо деякі відомості тільки про один — Михайлівський, оскільки збереглася його фотографія. Михайлівлівська церква на Старосіллі споруджена в 1779 р. Вона була дерев'яна, тридільна, досить архаїчної структури, двоверха, без світлових восьмериків і заломів. Усі зруби прямокутні в плані. Нава вища і ширша за інші зруби. Її вінчав чотиригранний намет з глухим ліхтарем і маківкою. Таким само був верх вівтаря і, ймовірно, верх бабинця. Північний і південний притвори й дзвіниця з заходу прибудовані у XIX ст., внаслідок чого церква набула хрещатої структури. При цьому було розібрано верх бабинця і влаштовано над ним двосхилий дах. Дзвіниця була двоярусною, типу четверик на четверику. Її вінчала плеската баня зі шпилем. Перед входом був масивний чотириколонний портик з трикутним фронтоном, у чому проявився вплив класицистичної стилістики. Церква була розібрана 1914 р. після того, як поряд збудували однойменний мурований храм, який зберігся донині і є пам'яткою архітектури.

Все викладене вище дозволяє стверджувати, що не тільки функціональне зонування, розпланування й система фортифікації, а й об'ємно–просторова композиція міста в основних рисах склалася в перші роки по його заснуванню, а далі — лише трохи видозмінювалася. Об'ємно–просторовій композиції Білопілля властиві такі риси:

розміщення основних архітектурних домінант уздовж головної композиційної вісі міста пругом надрічкового плато, внаслідок чого сформувався ритмічно виразний силует річкового фасаду міста;

виділення другорядними архітектурними домінантами периферійних композиційних вузлів — локальних підвищень у заплаві, в'їзду в місто з боку Путивля;

візуальна ізольованість середмістя від довкілля, зумовлена наявністю високих земляних валів;

вісьова орієнтація головних вулиць на фортечні башти;

масштабний контраст архітектурних домінант з рядовою забудовою, яка була садибною, одноповерховою.

У 1784 р. у Білопіллі з населенням понад 9 тисяч чоловік було 755 "партикулярних будинків" та кілька казенних будівель. Усі вони були дерев'яними. Важливу роль в об'ємно–просторовій композиції відігравали численні й значні за площею ставки на перегачених річках, які забезпечували відкриті видові басейни. Під кінець XVIII ст. їхня композиційна роль і кількість зменшується внаслідок обміління річок, зате зростає композиційна роль вітряків, число яких у 1780–х рр. сягнуло 46. Їх ставили на високих місцях, тож вони домінували в панорамах периферійних районів.

Протягом другої половини XVIII ст. адміністративний статус сотенного міста Білопілля неодноразово змінювався: з 1765 р. воно стало центром комісарства Слобідської Української губернії, 1780 р. — повітовим центром Харківського намісництва, з 1791 р. — заштатним містом Сумського повіту Слобідської Української (з 1835 р. — Харківської) губернії.

Новий етап містобудівного розвитку Білопілля ознаменувався затвердженням імператрицею Катериною II 20 квітня 1786 р. нового плану міста. Проектна концепція передбачала створення регулярного міста з ортогональною мережею вулиць й квадратною площею в центрі. Все місто вирішувалося одним розпланувальним прийомом. У межі проектування потрапила лише частина сельбища на міжрічковому плато. Усі довколишні слободи просто ігнорувалися. Цей проект перепланування був реалізований частково, з помітними відхиленнями. Порівняння цього плану з фіксаційним планом Білопілля 1907 р. показує, що найбільшого регулювання зазнало розпланування західної частини міста, у той час як східна частина зберегла старе трасування вулиць. У цілому, за рахунок розпланування нових вулиць і підключення до них трас вулиць, що збереглися з XVII–XVIII ст., у середмісті склалася регулярна перехресно–рядова система розпланування, але не абстрактно–жорстка, а з елементами деякої мальовничості. Всі лінії укріплень на початку XIX ст. були знесені.

Об'ємно–просторова композиція розвивалася на основі спадщини попередньої доби й не зазнала радикальних змін. Головна композиційна вісь міста посилила своє значення після того, як на ній замість дерев'яних попередниць були зведені мурованні церкви з високими дзвіницями — соборна (1827 р.), Покровська (1827 р.) та Іллінська (1876 р.). При цьому загальна кількість церков зменшилася, оскільки 1797 р. було скасовано Стефанівську церкву, а 1827 р. — Миколаївську, проте композиційне значення тих церков, які лишилися, різко зросло. Це стосується і двох архітектурних домінант у долині р.Криги — Михайлівської і Петропавлівської церков. При перебудовах не завжди дотримувалися принципу спорудження нового храму на місці попереднього. Нові церковні будівлі, як правило, ставилися неподалік попередніх, але на вищих позначках рельєфу (Іллінська й Петропавлівська церкви). Судячи з плану 1907 р., класицистичні вісьові перспективи на архітектурні домінанти не були характерні для Білопілля XIX ст.: переважали бічні точки зору на храми чи круговий огляд церкви, поставленої посеред майдану. Аж до початку XX ст. принципи побудови об'ємно–просторової композиції міста лишалися незмінними, заснованими не на лінійно–вісьовому принципі орієнтації, а на системі реперних точок, тобто на об'ємних орієнтирах.

Найголовнішою міською домінантою був мурований собор Різдва Богородиці з дзвіницею. Його зведено на центральній площі міста взамін дерев'яного протягом 1817–1827 рр. Він був прямокутним у плані, хрещато–баневим, п'ятибанним, в архітектурних формах пізнього класицизму. Головні композиційні вісі акцентували трикутні фронтони на фасадах. Вікна були розміщені у два яруси. Циліндричні світлові підбанники несли сферичні бані з маківками. З заходу містилася чотириярусна дзвіниця. Нижній її ярус — тридільний приділ, два верхні — четверики з арковими отворами дзвонів у кожній грані. Верхній ярус — восьмерик, увінчаний восьмигранною сферичною банею. У цьому ярусі містився головний міський годинник.

Мурована Покровська церква з дзвіницею була збудована на однойменній вулиці 1827 р. взамін дерев'яної церкви. За характером пізньокласицистичних архітектурних форм дуже близька до собору Різдва Богородиці, але значно вишуканіша. Хрещата, на п'ятидільній основі, однобанна. Підвищений центральний четверик ніс світловий циліндричний підбанник зі сферичною банею і світловим ліхтарем. Дещо нижчі рамена мали двосхилі дахи з трикутними фронтонами на причілках. У міжрукав'ях були ще нижчі приміщення. З заходу впритул до церкви стояла триярусна дзвіниця, перший ярус якої був хрещатим у плані, з чотириколонним портиком і аркою на західному фасаді. Другий ярус — восьмерик, третій — циліндричний, зі сферичною банею і шпилем.

Іллінська церква, збудована в 1876 р. в неоросійському стилі, була п'ятиверхою, з високою дзвіницею над західним притвором, мала бічні вівтарі. Усі три храми, про які мовилося вище, не збереглися. Натомість збереглася Петропавлівська мурована церква, збудована 1886 р. за проектом харківського єпархіального архітектора В.Х.Нємкіна у формах неоросійського стилю. За розпланувально–просторовою типологією вона цілком традиційна, близька до Іллінської церкви — хрещата, п'ятидільна, з видовженим західним раменом, до якого прилягає тридільний притвор з дзвіницею над ним. Церква п'ятибанна (бічні бані глухі).

У зв'язку з прокладенням 1869 р. поблизу міста Курсько–Київської залізниці з 1870–х рр. намітилося спрямоване зростання сельбища на захід, у бік залізничної станції. Там у 1870–1880–х рр. сформувався невеликий район з порядковим, не зовсім регулярним розпланування. У цю добу посилилися функціональні й розпланувальні зв'язки між різними частинами сельбища, внаслідок чого у 1880–х рр. з містом остаточно злилися Крачківка, Шереметовка, Крига, Климівка, Проруб та інші колишні передмістя. При цьому функціональне зонування було, порівняно з Охтиркою чи Тростянцем, більш логічним, оскільки виробничі об'єкти та промислові підприємства містилися на периферії.

Перші муровані житлові будинки з'явилися в Білопіллі в 1830–х рр.: у 1839 р. їх було 2 (і 1211 дерев'яних), у 1863 р. — 28 (1548 дерев'яних). Головним типом житлового будинку була традиційна для цього етнографічного регіону на межі Слобожанщини й Сіверщини українська хата з побіленими дерев'яними стінами й під солом'яною стріхою. Але тут зустрічається й суто міський прийом: з метою укріплення дерев'яних стін у місцях прилягання чи в'язання зрубів зовні влаштовували масивні цегляні стовпи з оригінальним декором у вигляді фільонок, профільованих карнизів, сухариків. У 1912 р. з 2349 міських будинків 46 були двоповерховими. Поява у центрі двоповерхових мурованих будинків поклала початок збільшенню масштабу міської забудови: у 1880–х рр. на вул.Сумській збудовано двоповерховий будинок міського громадського банку, у 1911 р. збудовано двоповерховий корпус чоловічої гімназії, 1912 р. — великий будинок земської школи, 1913 р. — корпус жіночої гімназії. Ці будинки ставилися вздовж червоних ліній не утворюючи, проте, суцільного фронту забудови. Вони лишалися окремими вкрапленнями в масиві дискретної одноповерхової садибної забудови.

Останньою архітектурною домінантою Білопілля дорадянської доби стала мурована Михайлівська церква, збудована в 1907–1912 рр. за проектом харківського єпархіального архітектора В.М.Покровського. Це традиційна для України за структурою тридільна однобанна церква з дзвіницею над західним притвором. У її архітектурі відбилися пошуки українського національного стилю, стильові риси модерну та ремінісценції візантинізму, що панував у церковній архітектурі до 1917 р. Храм має дуже виразний силует, розвинену систему фасадного декору, виконаного у фасонній і лекальній червоній цеглі.

Найвиразнішим прикладом цивільної архітектури доби історизму є двоповерховий будинок ремісничого училища кінця XIX ст. по вул.Макаренка, 41, вирішений у неоромансь кій стилістиці. До раціоналістичного напрямку пізнього історизму належать будівлі навчальних та лікувальних закладів. Корпус земської лікарні 1915 р. є характерним зразком українського архітектурного модерну. Є серед них і такі, які складно віднести до якогось стилістичного напрямку (чоловіча гімназія 1911 р., будинок міського громадського банку). А в цілому для забудови Білопілля другої половини XIX — початку XX ст. характерні змішування різнорідних елементів, відсутність яскравих проявів певних стилів; чимало стилістичних ознак позбавлені чіткості й визначеності.

Рядова цегляна забудова кінця XIX — початку XX ст. вельми своєрідна. Її можна зарахувати до фольклорного напрямку в архітектурі "цегляного стилю" доби пізнього історизму. У фасадному декорі цих будівель наявний відхід від норм професійної архітектури, зорієнтованої на певні стилі. Це проявилося, зокрема, у використанні окремих оригінальних деталей, виконаних у дещо гротесковій манері з порушенням усталених пропорцій і розміщених довільно на фасадній площині. Ці архітектурні явища прийнято визначати як міський архітектурний фольклор. У Білопіллі для нього характерні: гіпертрофовані сандрики й віконні перемички з виділеними замковими каменями; пілястри, декоровані фільонками, діамантовим рустом, орнаментами, викладеними з лекальної цегли; виділені підвіконні ніші; карнизні тяги, декоровані сухариками, поребриком тощо.

За радянської влади, яку в Білопіллі встановлено 1919 р., місто стало районним центром Харківської області (з 1932 р.), а з 1939 р. — новоствореної Сумської області. Попри розвиток містоутворюючої бази (поява Білопільського машинобудівного заводу, інших промислових підприємств), функціональна і розпланувальна структура міста не зазнала радикальних змін. Проте цього не можна сказати про об'ємно–просторову композицію, яка зазнала значних руйнувань внаслідок знищення основних архітектурних домінант у нагірній частині міста. У 1939 р. висаджено в повітря собор, Іллінську й Покровську церкви. Соборну дзвіницю зруйнували після другої світової війни в кінці 1940–х рр. У цю добу в місті не з'явилося жодної повноцінної архітектурної домінанти, так що можемо зробити висновок про деградацію композиційної структури міста за радянської доби.

1961 р. харківський філіал інституту Діпроміcто опрацював генеральний план двох парних міст — Білопілля й Ворожби, плануючи об'єднати їх в одне місто з чисельністю населення до 60 тис. чоловік. Цей прогноз розвитку виявився завищеним. З огляду на це більшість заходів, передбачених генпланом, лишилися не реалізованими. Новий генплан розробив 1979 р. інститут Харківпроект. У ньому були закладені такі чудернацькі пропозиції, як, приміром, будівництво нового житлового району в заплаві річки на намиві, площею 100 га, а також

триступінчаста система культурно–побутового обслуговування. Звісно, ці надумані проекти також не здійснилися. Протягом 1977–1979 рр. КиївНДІПмістобудування розробив проект детального планування центру міста. Він передбачав забудову кварталів історичного середмістя п'ятиповерховими житловими будинками зі створенням напівзамкнутих житлових груп і організацією житлових дворів. Автори ПДП сподівалися отримати на цій основі різноманітні в пластичному відношенні архітектурно–просторові побудови. Проте, як і слід було очікувати, реалізована п'ятиповерхова забудова не дозволяє говорити про якусь різноманітність: це похмуре й нудне середовище явно не масштабне й чуже традиційному архітектурно–містобудівному устроєві цього міста.

Спільним для всіх цих містобудівних проектних розробок радянської доби було цілковите ігнорування нерухомої культурної і природної спадщини Білопілля й околиць, яка збереглася, попри всі руйнування. Тож коли в 1990 р. харківський інститут Укрміськбудпроект почав розробляти новий генеральний план Білопілля–Ворожби автор цієї монографії виконав в інституті КиївВНДІТІАМ Історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток м.Білопілля. За результатами дослідження зроблено висновки про неоднорідність архітектурного середовища міста в якісному, хронологічному і стильовому відношеннях, а також про те, що до 1990–х рр. не збереглося якихось значних цілісних фрагментів історичного архітектурного середовища. Єдиний збережений фрагмент цільної і масштабної забудови прилягає до центрального майдану міста. Цей фрагмент є своєрідним середовищним "камертоном", на який слід орієнтуватися в подальших пошуках масштабних параметрів нової забудови. Для решти території міста характерні наявність і взаємопроникнення трьох принципово різних типів архітектурного середовища: садибної периметральної одноповерхової забудови; п'ятиповерхової забудови 1960–х — 1980–х рр.; двоповерхової забудови центральних кварталів кінця XIX ст. — 1950–х рр. Останній тип середовища становить найбільшу цінність. Нашими дослідженнями в місті виявлено 5 пам'яток архітектури та 5 історико–меморіальних будівель, які слід внести до Державних реєстрів нерухомих пам'яток, 15 будівель, що мають певну історико–архітектурну цінність і тому повинні зберігатися при реконструкції міста; складено також перелік будівель традиційної міської забудови. Усі пам'ятки розташовані в структурі міста розосереджено. Загалом з'ясовано, що між історичною забудовою та забудовою останніх 25 років відсутні зв'язки за модулем, масштабом, пластикою, кольором тощо. Для забудови міста характерна деяка монотонність ритмічних членувань, відсутність архітектурних домінант і акцентів (окрім двох церковних домінант у заплаві р.Криги), а також значна роль традиційної рядової забудови у формуванні своєрідності архітектурного середовища.

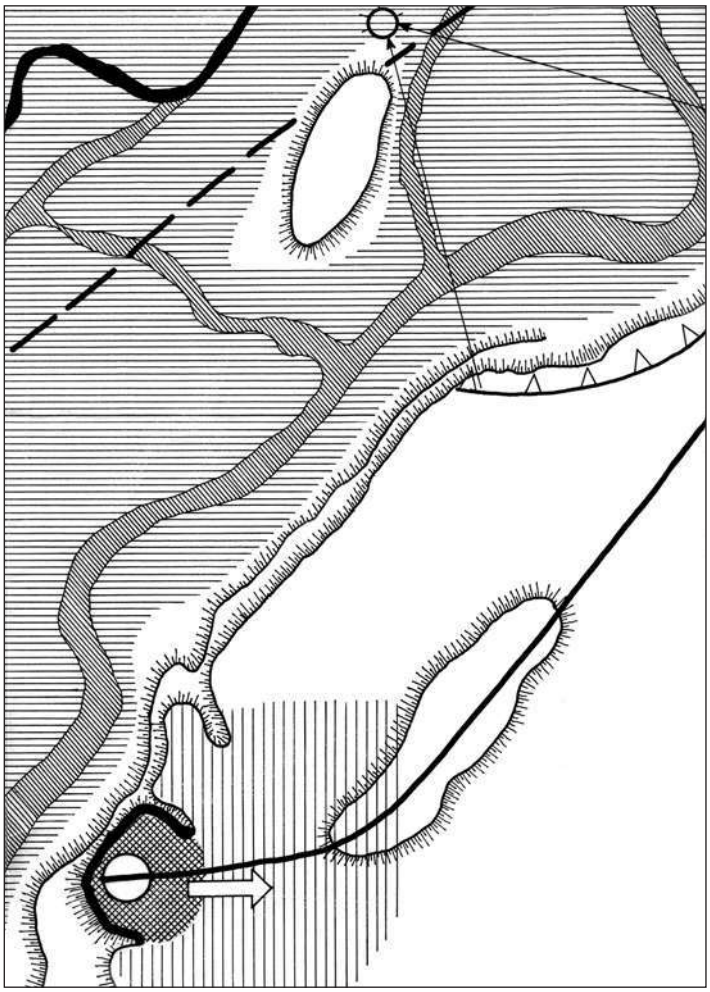
Для збереження пам'яток міста та традиційного характеру середовища нами запропонована система охоронного зонування, яка включає: чотири комплексні охоронні зони та кілька дискретно розташованих охоронних зон окремих пам'яток; чотири ділянки зони регулювання забудови; зону охоронюваного ландшафту в річковій заплаві; зону охорони археологічного культурного шару в межах посаду давньоруського міста Вир. За результатами цих досліджень Білопілля включено до Списку історичних населених місць України.

Літ.: [81, 83, 86–88, 104, 124, 193, 198, 289–292, 296, 300, 303–305, 390, 419–429].

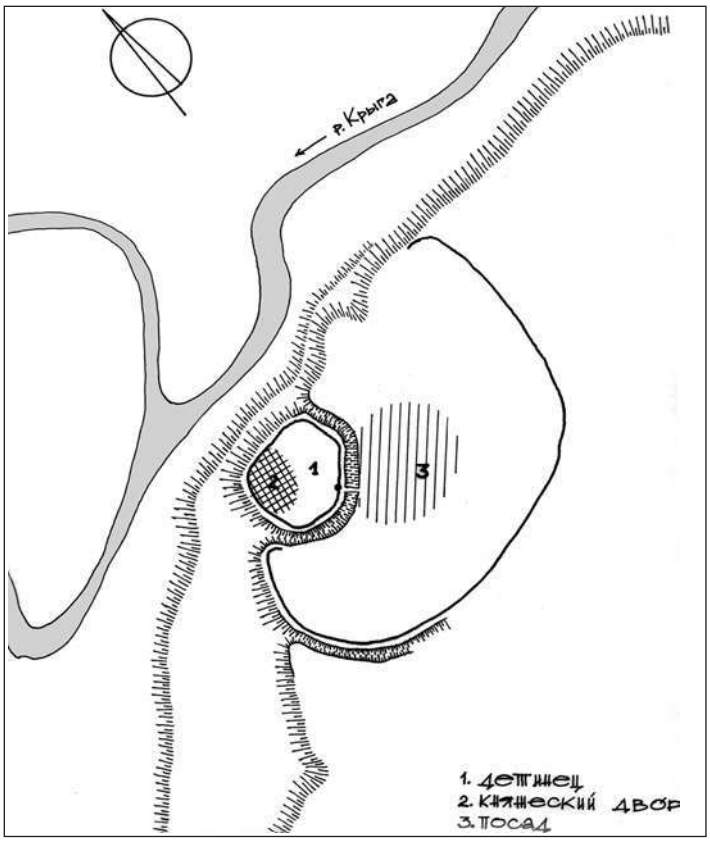


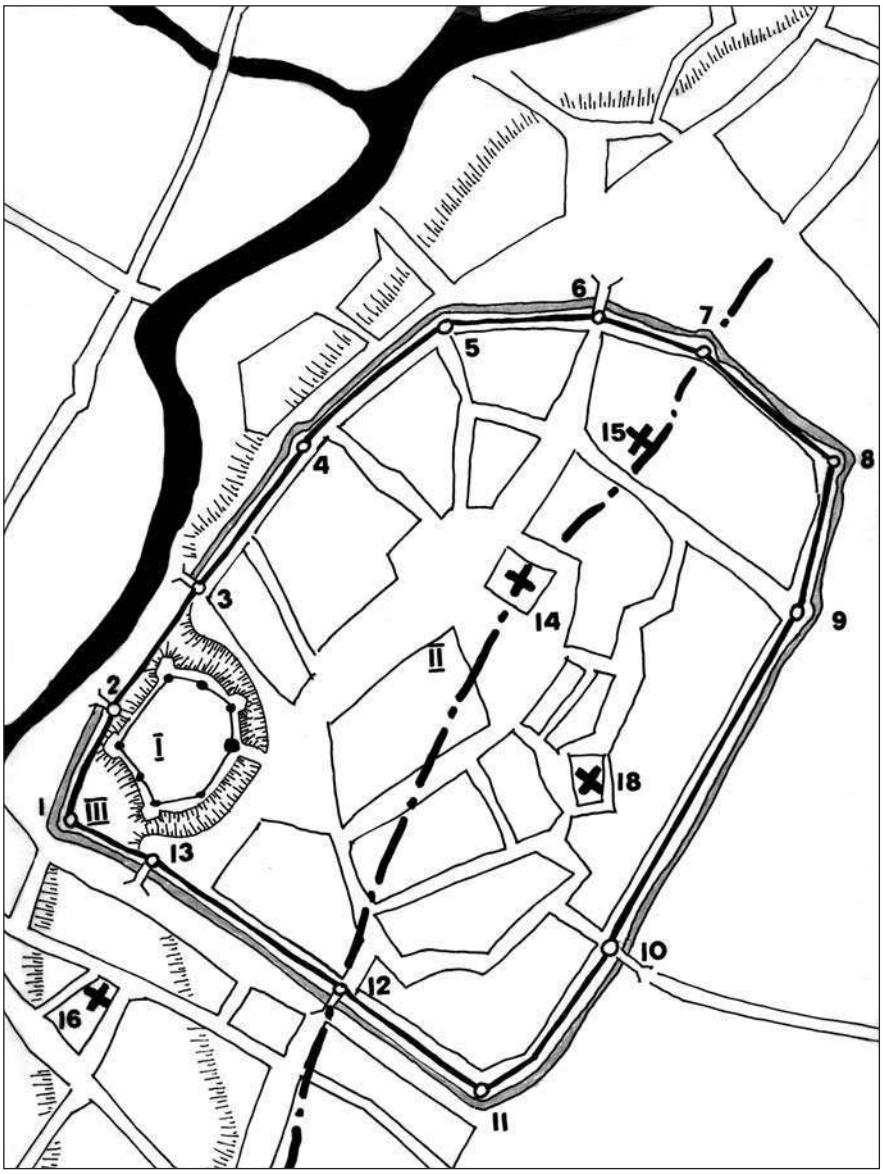
Схили Вирського городища. Фото автора 1990 р.

Аналіз ландшафту м.Білопілля. Кресленик автора



Містобудівна структура м.Вир за Княжої доби. Реконструкція автора:
1. Дитинець
2. Княжий двір
3. Посад

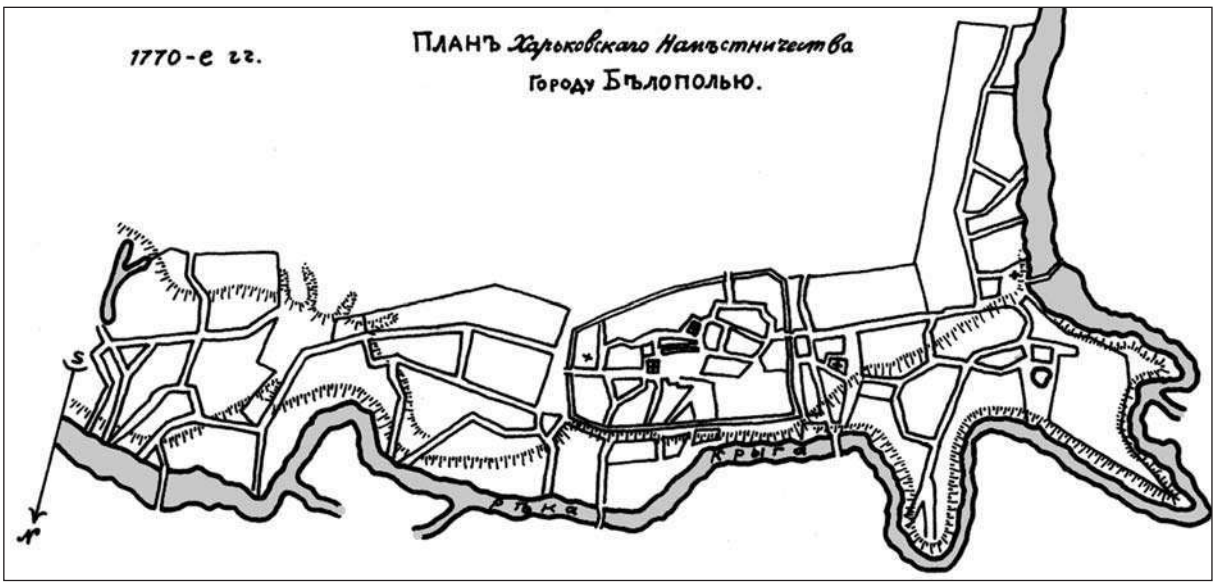




Середмістя Білопілля у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Реконструкція автора:
I – Замок
II – Острог або Великий осадний город
III – західна частина Острогу, перетворена в першій половині XVIII ст. на окремий редут
Башти:
1. *Замкова*
2. *"Фортка, що до води"*
3. *Тіткина брама*
4. *Безіменна*
5. *Східна наріжна*
6. *Покровська брама*
7. *Наріжна південна*
8. *Середня*
9. *Наріжна*
10. *Сумська брама*
11. *Наріжна*
12. *Тернівська брама*
13. *Серьогівська брама*

Церкви:
14. *Собор Різдва Богородиці*
15. *Покровська церква*
16. *Спасо-Преображенська церква*
18. *Миколаївська церква*

План міста станом на 1770-і рр. Реконструкція автора



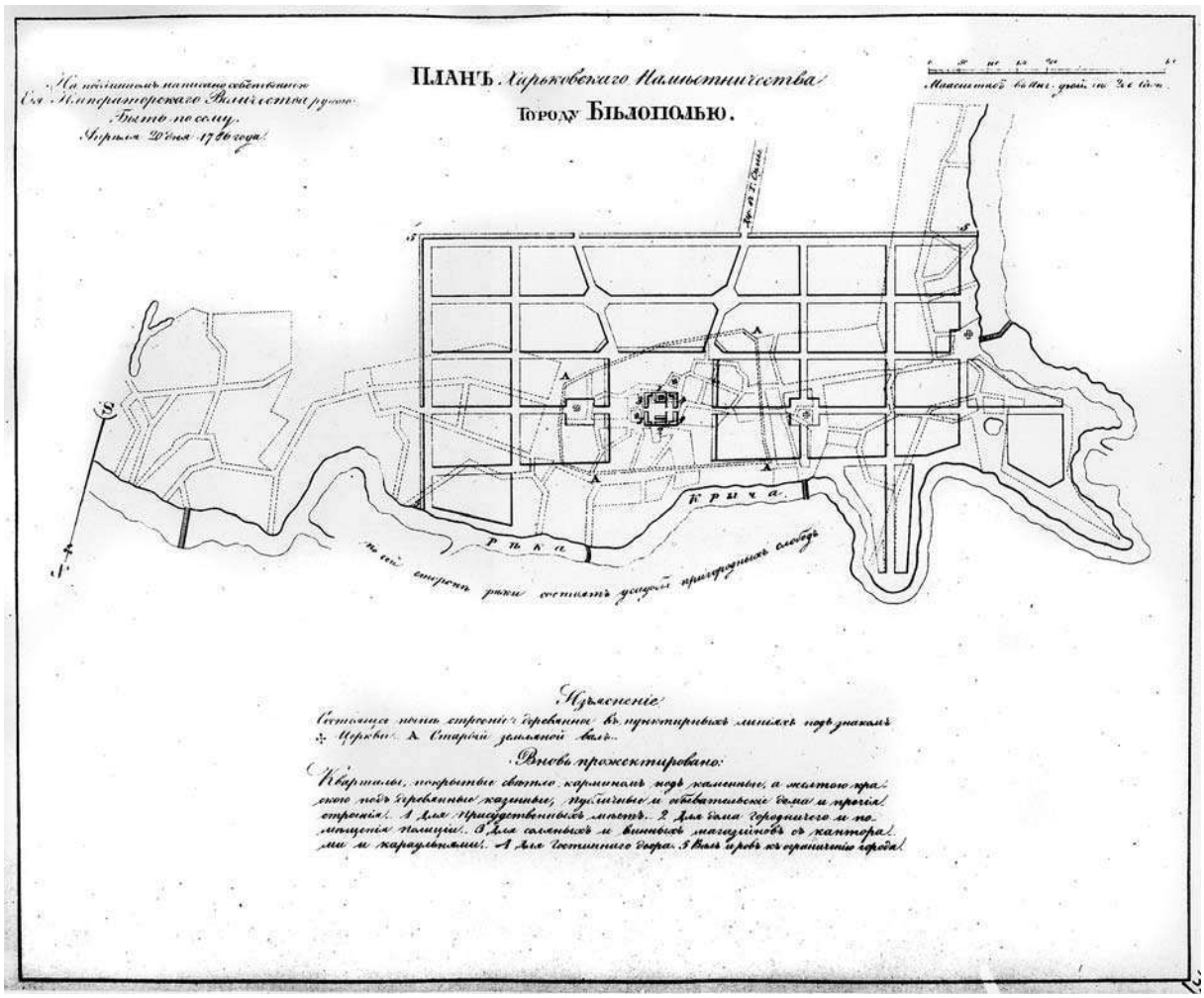


Михайлівська дерев'яна церква. Фото початку XX ст.



Житловий будинок 1830-х рр. по вул.Радянській, 1. Фото автора 1990 р.

Проект перепланування Білопілля 1786 р.





Собор Різдва Богородиці. Фото 1920-х рр.



Покровська церква. Фото 1920-х рр.



Іллінська церква. Фото 1920-х рр.

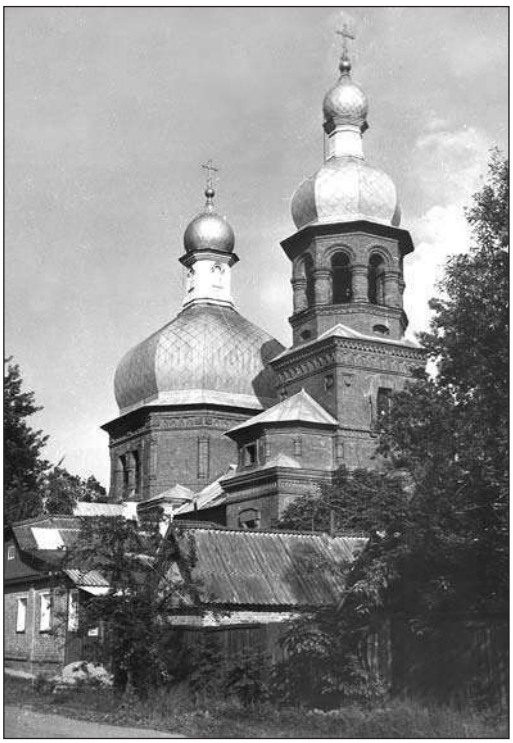


Зразок міського архітектурного фольклору – фасад будинку по пров.Банному, 3. Фото автора 1990 р.



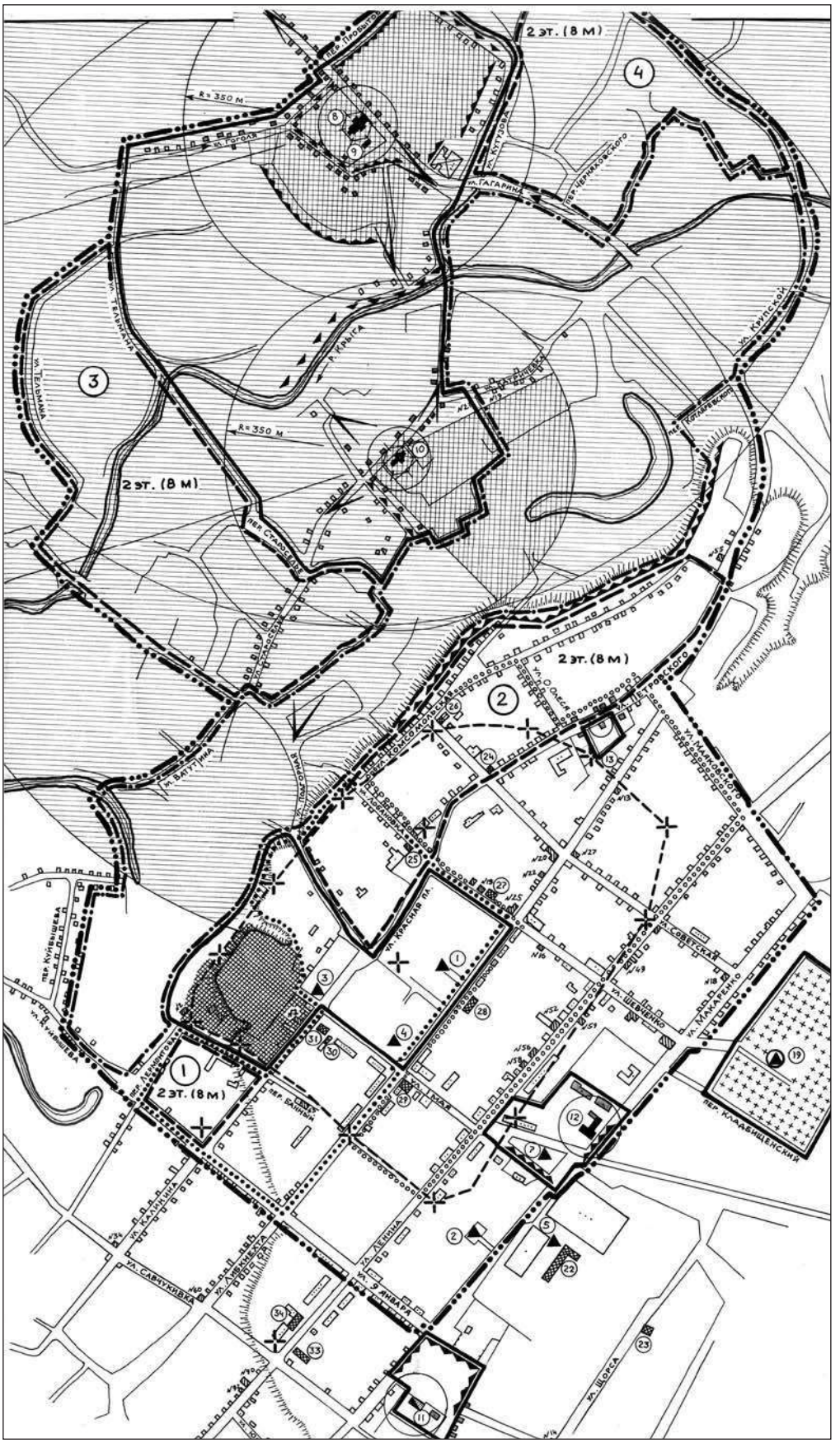
Петропавлівська церква. Фото автора 1990 р.

Михайлівська церква. Фото автора 1990 р.

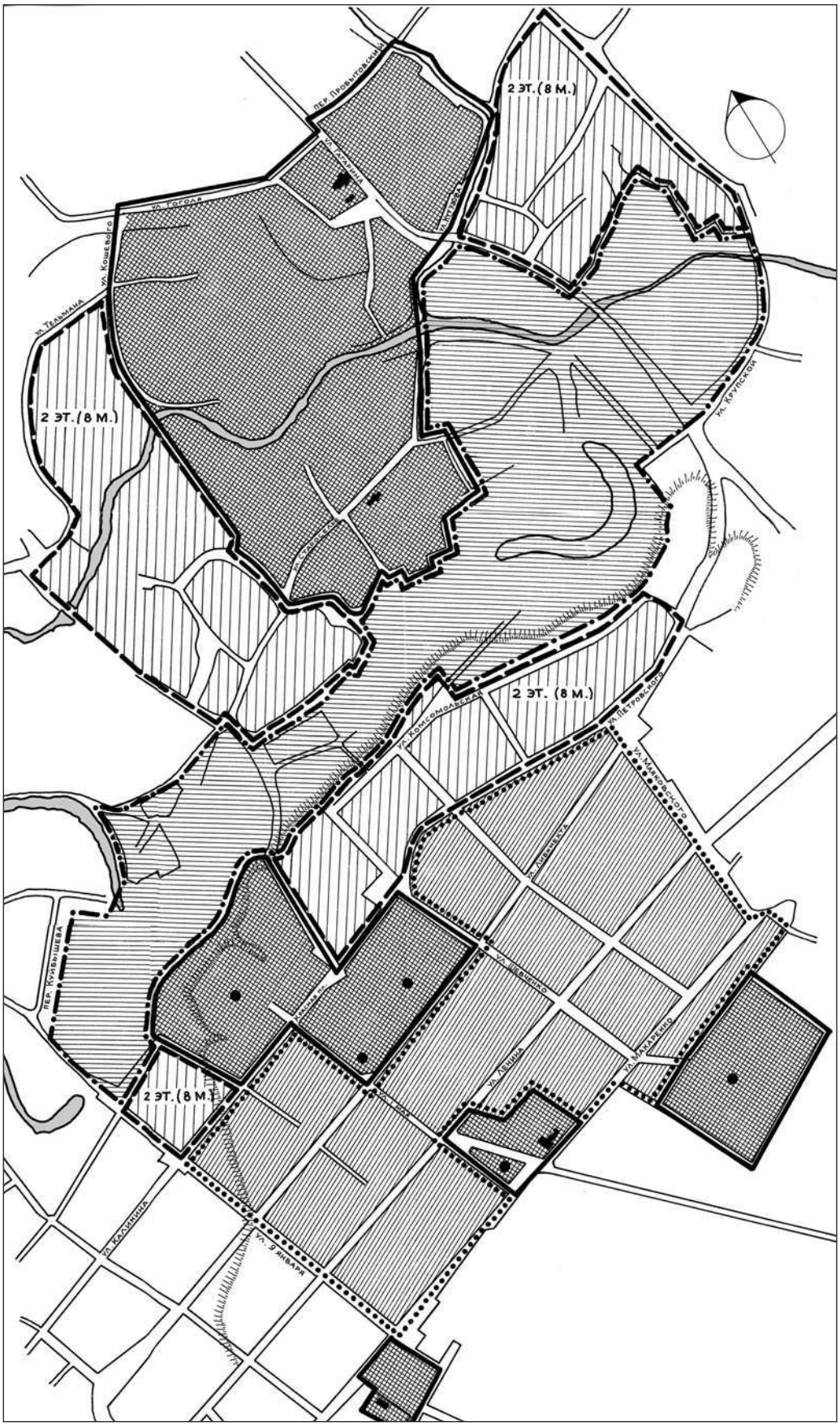


Вулиця Старосілля з Михайлівською церквою. Фото автора 1990 р.





Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток центральної частини Білопілля. Кресленик автора



Проект зон охорони пам'яток Білопілля. Схема розпланувальних обмежень. Кресленик автора

Ворожба

Ворожба з населенням близько 8 тисяч чоловік є не селом, а містом, розташованим за 5 км на захід від міста Білопілля. Це залізничний вузол, що й зумовило міський статус цього невеличкого й майже сільського за характером середовища поселення. Таким чином Ворожба разом із Білопіллям є класичним прикладом парних міст.

Ландшафтна ситуація тут маловиразна. Її визначає рівнинна заплава невеликої річечки Ворожби (лівого допливу р.Вир, що впадає в неї у межах поселення) з локальним підвищенням на лівобережжі. Ще у XVII ст. на річках були влаштовані численні греблі з млинами і тартаками. На початок XX ст. внаслідок антропогенної діяльності р.Ворожба значно обміліла й зараз як ландшафтна форма є зовсім невиразною.

Слобода Ворожба була заснована одночасно з Білопіллям, близько 1672 р. (існує також дата 1665 р.). 1680 р. Ворожба, що мала 450 мешканців, була відмежована від Путивльського повіту й приєднана до Білопільської сотні Сумського слобідського полку. Білопільська фортеця слугувала укріпленим центром для всіх довколишніх сіл і слобід, у т.ч. й для Ворожби, тож самостійних укріплень ця слобода, найвірогідніше, не мала.

Розпланування Ворожби нерегулярне, ландшафтного характеру, наближене до гіллястого, але з деякими елементами порядкового. Центральна площа на локальному підвищенні лівого берега р.Ворожби трикутна в плані (такі обриси площ відомі в Лебедині з XVII ст.). Від цієї площі розходяться три вулиці. Вулична мережа поселення дійшла до нашого часу без суттєвих змін у накресленні вуличних трас. Трасування вулиць визначили такі чинники, як конфігурація водних басейнів, надзаплавних терас, зовнішні шляхи на Білопілля й Суми і на Путивль, розташування церкви. Наявність елементів порядкового розпланування в старому центрі Ворожби (поблизу Покровської церкви) зумовлена характером розселення слобожан і наділення їх так званими дворовими місцями, коли потрібно було одномоментно розселити велику кількість родин. Для розпланувальної мережі Ворожби характерна також значна величина кварталів й великі розміри домоволодінь. Характер рядової забудови завжди був і, значною мірою, лишився на сьогодні садибним, з одноповерховими будинками, поставленими уздовж вулиць із розривами.

Найстародавнішим архітектурним об'єктом Ворожби є Покровська мурована церква. Розташована вона біля центрального трикутного в плані майдану і поставлена так, що її силует потрапляє на вісі двох вулиць і панує в просторі площі. Однак з огляду на незначну висоту й наявність поряд високих дерев церква не набула значення містобудівної домінанти поселення. Її композиційно–видовий вплив обмежений прилеглою територією.

Будівництво мурованого храму розпочато 1769 р. на місці первісної дерев'яної церкви, збудованої 1676 р. і згорілої 1739 р. Нову церкву освятили 1778 р. Первісно вона була тридільною одноверхою, з чотиригранною навою та півкруглими в плані вівтарем і бабинцем. Наву вінчав світловий восьмерик із банею, а вівтар і бабинець мали стіжкові дахи з глухими ліхтариками та маківками. У 1878 р. церкву розширили прибудовою південного й північного притворів, які своїми формами повторювали вівтар і бабинець. Таким чином церква стала хрещатою п'ятидільною. Під час цієї перебудови у північній і південній стінах центрального четверика прорубали широкі арки, чим послабили конструкцію. Церкву неодноразово перебудовували, змінювали форми завершень, так що про її первісний архітектурний устрій достовірних відомостей бракує. Скоріше всього храм вінчала одна баня зі світловим восьмериком на центральному четверику, з ярусним верхом барокового типу. Про те, що теперішнє зімкнуте восьмилоткове склепіння високої стріли підйому зі світловим ліхтарем не є первісним, свідчать ускладнена форма пандативів, зрубані пілястри четверика та інші деталі. Рамена об'ємного хреста мали стіжкові дахи з декоративними верхами, що створювало загальне враження п'ятиверхості. Сьогодні рамена накриті пласкими конусовидними дахами, що є наслідком часткових руйнувань 1939 р.

У 1818 р. з західного боку біля церкви священник Мартиновський збудував мурована циліндрична двоярусна дзвіницю класицистичних форм. Її вінчала восьмигранна сферична баня з високим шпилем. Після часткової руйнації 1939 р. від неї зберігся тільки перший ярус. З 1990 р. дзвіниця відбудована.

У 1773 р. чисельність населення Ворожби сягнула 2418 чоловік. У XIX ст. ця слобода стала волосним селом Сумського повіту Слобідської Української (Харківської) губернії.

Новий етап розвитку поселення ознаменувало прокладення в 1869 р. поблизу нього Курсько–Київської залізниці. Станцію створено в 1869–1870 рр. У 1877 р. від станції Во-

рожба збудовано залізницю на Люботин, а в 1894 р. – вузькоколійку до Середини–Буди. Таким чином Ворожба перетворилася на вузлову залізничну станцію, що зумовило господарський розвиток як Ворожби з Білопіллям, так і всієї округи. 1890 р. товариство Московсько–Києво–Воронізької залізниці влаштувало на станції майстерні по ремонту паровозів і вагонів. Відтак на південь від села, за шляхом Суми–Путивль по обох боках залізничної колії виник новий район, де жили залізничники й містилися об'єкти залізничної інфраструктури. Його розпланування було порядковим, значно регулярнішим, ніж у старій частині села. У 1898 р. під час реконструкції станції тут збудовано залізничний вокзал станції Ворожба – центральну архітектурну споруду цієї частини поселення. Це витягнута уздовж колій симетрична будівля анфіладно–коридорної системи розпланування. Типологічно належить до середніх прохідних пасажирських вокзалів з острівним розміщенням у плані станції. Фасади тривісні, вирішені в модернізованих неоренесансних формах. Бічні ризаліти за формами й масою підпорядковані масивній ротонді дуже пластичних форм, яка увінчує центральний вестибюль.

На початку XX ст. Ворожба мала населення 4500 чоловік. Її сельбище розрослося і з'єдналося із сельбищем Білопілля, так що утворилася єдина містобудівна структура, що простяглася від Ворожби до Білопілля на 8 верст. З того часу у Ворожбі зберігся мурований будинок волосного правління, поставлений поблизу Покровської церкви. При дуже скромному, майже безстильному цегляному декорі, ця будівля відзначається високими композиційними якостями.

За радянських часів Ворожба була селищем міського типу, а в другій половині XX ст. набула статусу міста. Вона не зазнала радикальної реконструкції. Спадщиною радянської доби є добротні архітектурні витвори 1930–х рр.: вузлова залізнична лікарня 1936 р. по вул.Жовтневій, 2; середня школа 1936 р. по вул.Комсомольській, 22. До повоєнного сталінського ретроспективізму належать два клубних будинки початку 1950–х рр. по вул.Перемоги та по вул.Жовтневій, 1.

1961 р. Харківський філіал інституту Діпромісто розробив генеральний план Білопілля й Ворожби, в основу якого покладено ідею об'єднання двох міст в одне з населенням до 60 тисяч чоловік. Проте ця ідея лишилася нереалізованою. Новий генплан, розроблений 1979 р. інститутом Харківпроект, передбачав для Ворожби ущільнення наявної забудови та малоповерхове будівництво.

У 1990 р. харківський інститут Укрміськбудпроект розробляв єдиний генеральний план розвитку на обидва міста – Білопілля й Ворожбу. До цього генплану автором цієї монографії в інституті КиївВНДІТІАМ було виконано історико–архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток. Територія Ворожби була включена у загальну систему охоронного зонування, що обіймає досить значні терени.

Нашими дослідженнями з'ясовано, що для містобудівної композиції Ворожби характерні площинний характер рельєфу й забудови, відсутність архітектурних домінант. Архітектурними акцентами, що мають локальне композиційне значення, є лише Покровська церква та залізничний вокзал. Вони визначені в роботі як щойно виявлені пам'ятки архітектури, які мають бути внесені до відповідних державних реєстрів пам'яток. На жаль, ці архітектурні витвори зазнали спотворень за радянської доби: у 1939 р. частково зруйновано верхи Покровської церкви та верхній ярус із вінчанням її дзвіниці; у 1960–х рр. фасади залізничного вокзалу обличковано керамічною плиткою, що призвело до часткових втрат і загальної примітивізації форм неоренесансного цегляного декору.

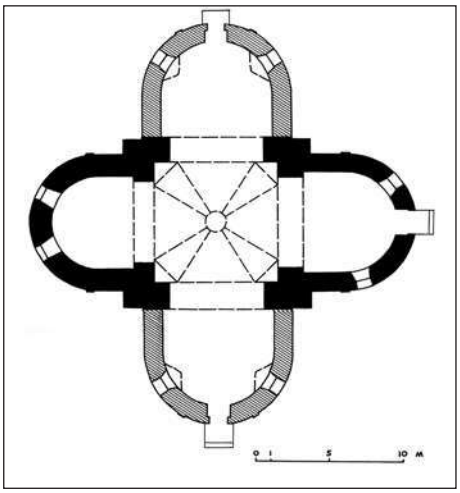
Зони видимості цих архітектурних пам'яток не виходять за межі радіусу 300 м. Таким чином, охоронне зонування у Ворожбі поширюється лише на локальні ділянки середовища. Це визначило охоронні зони на двох ділянках – довкола Покровської церкви та довкола залізничного вокзалу. Видове розкриття церкви пов'язане із заплавою р.Ворожби, тому ділянка цієї заплави, прилегла до охоронної зони, включена в зону охоронюваного ландшафту. На північ від церкви встановлено зону регулювання забудови – з метою недопущення появи конкуруючої забудови. Загалом зони охорони пам'яток у м.Ворожбі покривають лише 4 % міської території.

За результатами нашої роботи Ворожба включена до затвердженого Урядом 1999 р. Списку історичних населених місць України. Історичний ареал у Ворожбі охоплює квартали довкола Покровської церкви, на які поширюється охоронне зонування.

Літ.: [87, 88, 290, 291, 296, 300, 301, 304, 424, 430–432].



Покровська церква. Фото автора 1990 р.



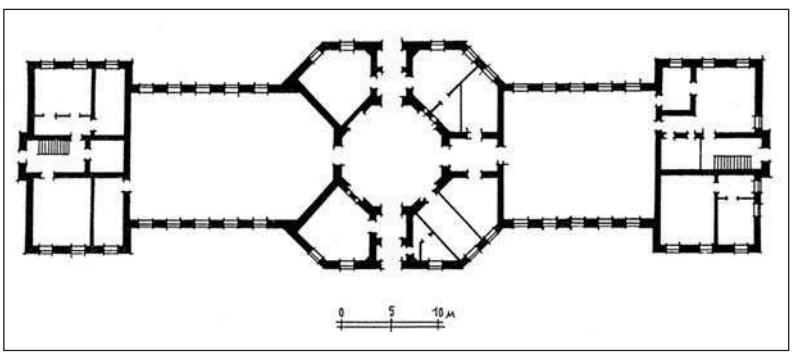
План Покровської церкви за обміром автора



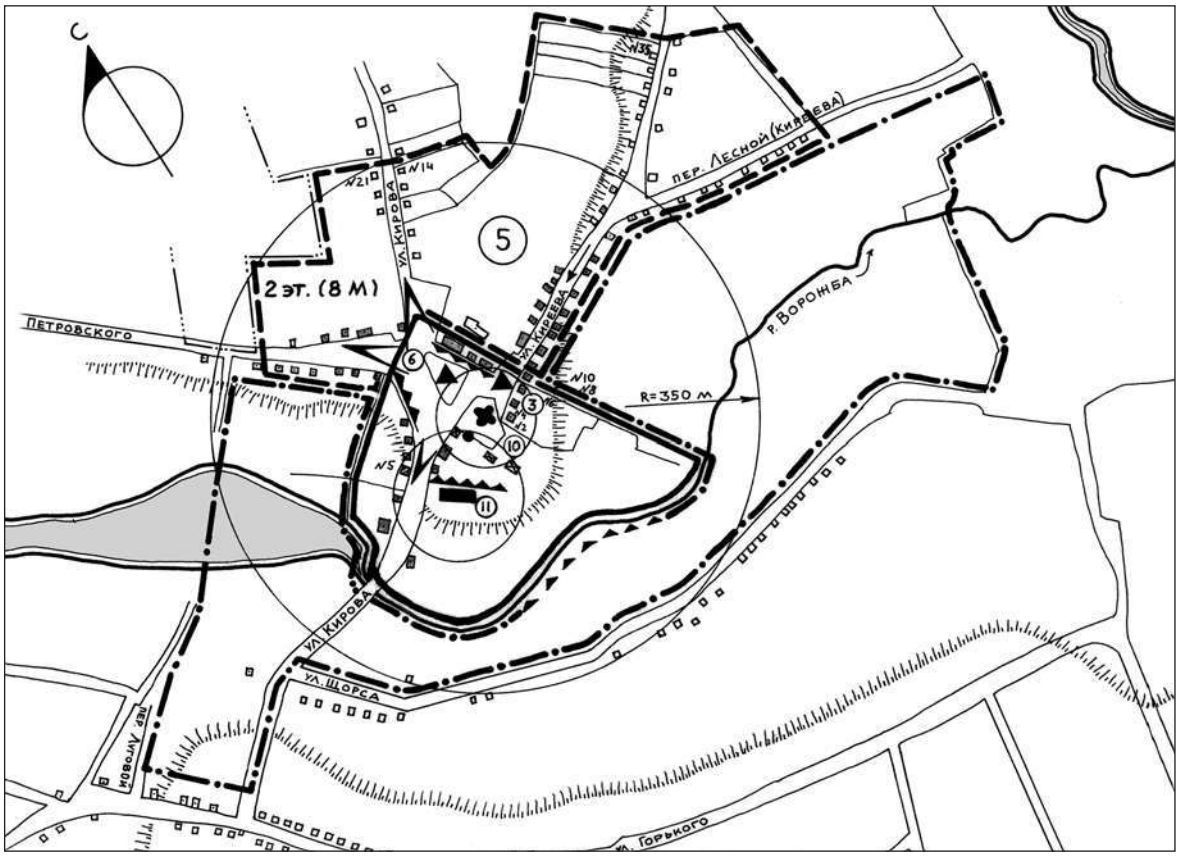
Волосне правління. Фото автора 1990 р.



Залізничний вокзал станції Ворожба. Фото початку XX ст.

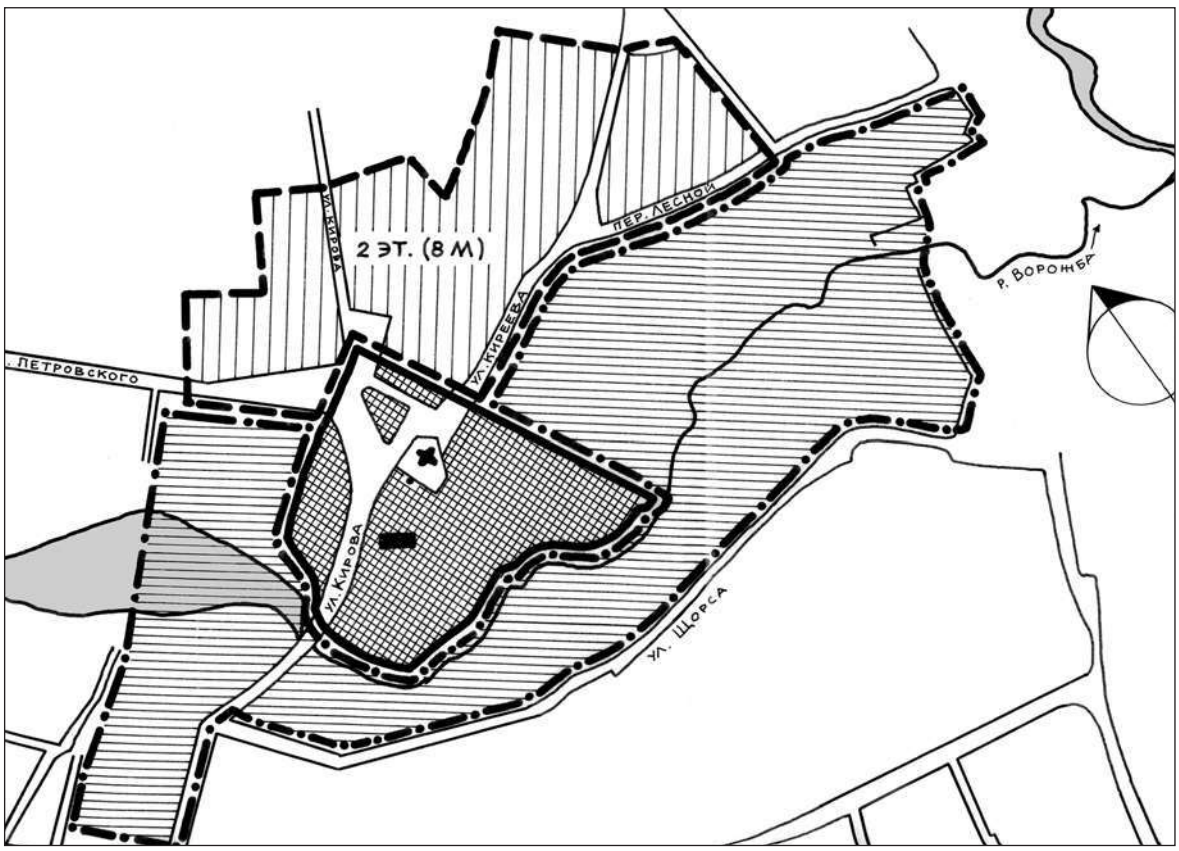


План залізничного вокзалу за В.П.Моїсєєнком



Історико-архітектурний опорний план та проект зон охорони пам'яток Ворожби. Кресленик автора

Проект зон охорони пам'яток Ворожби. Схема розпланувальних обмежень. Кресленик автора



Лифине

Село Лифине (колишній Лихвин) належить до історичних населених місць Слобожанщини із донедавна зовсім не дослідженою культурною спадщиною. Зараз це — невелике село, що вимирає. Належить до Ворожбянської сільради Лебединського району Сумської області. Фаховий інтерес до цього поселення пов'язаний з цікавою його історією, на якій варто спинитися докладніше.

Перші документальні свідчення про хутір Лиховщину (Лифівщину, Лифівський) відомі з 1778 р. [433]. Тоді він належав осавулу Алфьорову і тут мешкали 179 його підданих. Потім хутір належав удові, сину Алфьорова [434]. У першій половині XIX ст. цей хутір як посаг дружини перейшов у власність Олександра Дмитровича Хрущова (1825 р.н.) — громадського діяча ліберального напрямку, члена Харківського губернського комітету "по влаштуванню селянського стану", приятеля Тараса Шевченка. Частину своїх кріпаків пан Хрущов відпустив на волю ще перед 1861 р. [435].

За Хрущова була розбудована панська садиба, що містилася на горі над ставом. Центральною спорудою був великий дерев'яний садибний будинок. Навпроти нього стояв флігель — типова слобожанська хата на дві половини. На захід містився господарський двір з дерев'яними службами, коморами, стайнями тощо. На схід від панського будинку по схилу до ставу спускався фруктовий сад, посеред якого була алея, що вела до дерев'яного мосту, перекинутого через став. У навколишніх вибалках містилися теплиці.

На початку 1859 р. О.Хрущов у Петербурзі познайомився з Т.Шевченком. 28 травня того ж року вони зустрілися в Москві й наступного дня разом вирушили в Україну. Шлях проліг через Тулу, Орел, Курськ, Суми, Боромлю, Тростянець, Охтирку, Олешню до Лебедина. Тут Т.Шевченко спинився в будинку братів Залеських, а 6 червня приїхав до Лихвина, де й жив до 9 червня. 7 червня він написав тут вірш "Ой на горі ромен цвіте" [436]. Мальовнича місцевість дуже сподобалася Т.Шевченку як художнику, тож 7 і 8 червня він намалював тут два краєвиди. Обидва мають однакову назву — "У Лихвині". Усі ці дні Т.Шевченко жив не в головному будинку, а у флігелі навпроти нього. Є версія, що у Лихвині Т.Шевченко виконав ще кілька мистецьких праць: два автопортрети, портрети садівника М.Денисенка та дівчини Марії. Крім того, він написав портрет дружини О.Хрущова Наталії Олександрівни, який до 1930 р. зберігався у Лихвині [436].

Родина Хрущових мешкала у Лихвині епізодично, а здебільшого — у Німеччині. Маєтком постійно керували орендарі. Значне піднесення Лихвинської економії спостерігалося у 1880–х рр.: навпроти садиби над ставом збудували спиртовий завод (перебудований 1906 р.), за ним — цегельню. Цим започатковано перебудову всього садибного комплексу: 1886 р. на господарському дворі збудовано муровану двоповерхову казарму для робітників економії. Одночасно споруджено муровані стайні, млин і комору для збіжжя, внаслідок чого комплекс споруд господарського двору набув архітектурної завершеності. Тоді ж дерев'яний садибний будинок зовні обкладено цеглою, а на південь від нього збудовано цегляний флігель. 1893 р. у північно–західному куті парадного двору на краю пагорба збудовано цегляний винний склад.

Після жовтневого перевороту 1917 р. маєток було націоналізовано і в 1921 р. тут створено одну з перших на Сумщині комун — "Новий світ". Можливо, саме завдяки цьому садибний комплекс не був знищений, як сотні інших.

За радянської доби поселення зазнало значної деградації не лише в соціально–економічному плані, а й у композиційному. Навпроти садиби на місці цегельні влаштовано ферму, а на захід від неї — велике гноєсховище. Все це спотворило ландшафт. Зруйновано частину будівель садиби. Так, зокрема, зник флігель, у якому жив Т.Шевченко. Нам не вдалося встановити час його руйнації. Проте на тому місці поставлена мурована хата, приблизно така ж за типом і розмірами, у якій зберігся сволок від флігеля. 1964 р. на фасаді цієї хати встановлено меморіальну дошку в пам'ять про перебування Т.Шевченка, а в самому будинку відкрито музейну кімнату [436].

Історія лишила нам свої зримі сліди в розпланувально–просторовій структурі села. Неповторний антропогенний ландшафт, пам'ятки історії, старовинні споруди, характерна сільська забудова — все це у комплексі становить нерухому культурну спадщину, яка зумовлює традиційний характер середовища, що підлягає збереженню.

1992 р. автор цієї книги виконав комплексну науково–дослідну роботу з вивчення цього села. Її результатом стали паспорти на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, історико–архітектурний опорний план села та проект зон охорони пам'яток. Досліджено природну підоснову, етапи розвитку поселення, характер його забудови, визначено зони композиційно–видового впливу об'єктів архітектурної спадщини, міру цінності різних територій села та його найближчого довкілля.

Досі в Україні немає унормованої методики розроблення історико–архітектурних опорних планів сіл. Тому нам довелося адаптувати для цієї праці методику, вироблену для

міст, запровадивши деякі поправки на специфіку сільського поселення, скоротивши відповідно структуру і склад науково–проектних матеріалів. При цьому використовувалася вже згадувана методика 1982 р. [25].

Ми встановили, що великої своєрідності надає селу неповторний ландшафт, високі композиційно–візуальні якості якого викликали появу такого метафоричного найменування як "Лебединська Швейцарія". Село лежить у верхів'ях великої, дуже розгалуженої долини, з якої витікає річка Ворожба (правий доплив р.Псла). Нині по долині в межах села протікає струмок, перегачений у кількох місцях, унаслідок чого утворився каскад ставків. Схили долини укриті мішаним лісом. У районі села вісь долини має широтний напрямок, а її схили порізано численними ярами, так що вісі тальвегів і локальні вододіли мають здебільшого меридіональний напрямок. З обох боків долини виділяються декілька мисоподібних останців, що підносяться над дном долини на 30–40 м. Найприкметнішим серед них за просторово–візуальними властивостями є мис, на вершині якого стоїть садибний комплекс. Від його вершини на схід і північ розходяться два локальні вододіли. Ця вершина панує над простором долини, на неї зорієнтовані вісі тальвегів і вододілів. Таким чином вона відіграє роль ландшафтної домінанти, своєрідного природного фокуса, до якого сходяться основні ландшафтні композиційні вісі.

Така ландшафтна ситуація зумовила характерні особливості візуального сприйняття об'єктів нерухомої культурної спадщини. Оскільки в Лифиному немає висотних домінат, а в зоні найвищої композиційної активності поставлені невисокі одноповерхові будівлі, позбавлені яскравих силуетних характеристик, то їх візуальне сприйняття можливе в радіусі не більше 1000 м з верхніх незаліснених пругів рельєфу, переважно з півночі та сходу. Найзначнішим є просторово–візуальний вплив комплексу в радіусі 350 м — це зона, в якій добре розрізняються споруди та їхні деталі (дахи, вежі, фронтони тощо). До цієї зони потрапляє майже все село. У цих межах головним структуроутворюючим елементом розпланувального каркасу поселення є шлях із с.Ворожби до садиби Хрущових, який проходить по спіралі, спершу спускаючись із пагорбів у долину, а тоді піднімаючись до садиби. З цього шляху й відкриваються найцінніші види на садибний комплекс, а відтак шлях вимежовує найціннішу видову зону.

Село зберегло етнографічні типи будівель, характерні для Слобожанщини. Проте з усіх будівель найбільшу історико–культурну цінність становить комплекс садиби Хрущових, що складається з двох просторово відокремлених частин: парадного й господарського дворів. Парадний двір займає вершину пагорба, оточеного глибокими долинами. Тільки з заходу він сполучається з плато, де розташований прямокутний у плані, зорієнтований за сторонами світу господарський двір.

У межах парадного двору розташовані одноповерхові будівлі: зі сходу — головний будинок; навпроти нього, у північно–західному куті двору — винний склад; з півдня — флігель. З заходу біля винного складу міститься історико–меморіальний будинок із музейною кімнатою Т.Шевченка. На схід від головного будинку тягнеться сад з алеєю, орієнтованою на вісь симетрії садового фасаду. За характером архітектурних форм усі будівлі належать до стилістики історизму: головний будинок вирішено в модернізованих формах французького ренесансу; флігель має елементи провінційного класицизму, а винний склад є контамінацією форм неоготики й французького ренесансу.

Головний будинок дерев'яний, на цегляному підмурку, зведений у 1830–х рр. Під південно–східним кутом є підвал, перекритий цегляним склепінням. У 1880–х рр. зовні його обклали цеглою (товщина обличкування в одну цеглину), зробивши водночас надбудови на даху (вежі й люкарни) і надавши пізньокласицистичній будівлі стильових рис французького неоренесансу. Протягом XX ст. будинок зазнав певних втрат: знищено частину декору в інтер'єрі, у т. ч. різьблені двері, кахляні печі й груби, з'явилися додаткові підпори на східній терасі, закладено лоджію на південному фасаді, пробито деякі нові двері та закладено первісні. Але в цілому будинок непогано зберіг архітектурні форми 1880–х рр. Він прямокутний у плані, витягнутий у меридіональному напрямку. На парадний двір виходить чоловим західним фасадом, а східний фасад з терасою і сходами звернений у сад. На кожному фасаді є глибокі лоджії. Розпланування багатокамерне, первісно було наближеним до анфіладного типу. Входи до будинку влаштовано з усіх чотирьох фасадів. Прикметною рисою є наріжні гранчасті ризаліти. Чоловий і садовий фасади тривісні, симетричні, а бічні фасади — дисиметричні. Центральна вісь чолового фасаду акцентована ґанком, що підтримується чотирма безордерними колонами з перехватами й вінчається наметовим дахом з люкарнами. У фасадному декорі застосовано діамантовий руст, розвинені наличники вікон з прямими й трикутними сандриками. Первісне пофарбування фасадів було двоколірним: рожеве тло з білими деталями.

Винний склад одноповерховий, на підвалі, двокамерний, прямокутний у плані з гранчастими ризалітами на бічних фасадах. Фасади мають цегляний декор у вигляді лопаток, рустованих на кутах, стрільчастих арочок та підкарнизної аркатури. Силует споруди збагачують фронтони й люкарни на даху. Флігель у південно–західному куті парадного двору

прямокутний у плані, симетричний, з чотириколонним портиком–ґанком на чоловому фасаді й великими вікнами з лучковими перемичками й різьбленим дерев'яним декором.

Якщо композиція парадного двору є нерегулярною, наближеною до трикутника, що зумовлено рельєфом місцевості, то господарський двір має строго регулярну побудову. По периметру прямокутника розміщено п'ять споруд, що утворюють єдиний архітектурний комплекс. Найбільшою серед них є вирішена в строгих неороманських архітектурних формах мурована двоповерхова казарма для робітників економії, що займає південно–західний кут. Поряд стоїть комора для збіжжя. Нижній поверх її мурований, а верхній – рублений із бруса. Південний бік двору замикає одноповерхова мурована будівля млина, вирішена в раціоналістичних архітектурних формах "цегляного стилю". Північно–східний кут двору формують дві мурованні одноповерхові будівлі стаєнь, поставлені одна до одної під прямим кутом. Східний корпус стоїть на схилі, тому з півночі його підпирають потужні контрфорси. Фасадний декор наближений до неороманського напрямку історизму: застосовано біфорії та трифорії, широкі архівольти тощо. На південь і захід від господарського двору є ще кілька флігелів.

Архітектурно–ландшафтний комплекс садиби Хрущових у с.Лифиному в складі дев'яти споруд є комплексною пам'яткою архітектури й містобудування, яка за результатами наших досліджень включена до Зводу пам'яток історії та культури України (том "Сумська область") і має бути внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Виходячи з особливостей історико–архітектурного середовища села ми опрацювали систему зон охорони пам'яток, у складі якої виділено територію пам'ятки, охоронну зону, три ділянки зони регулювання забудови та зону охоронюваного ландшафту. За результатами зазначеної науково–проектної роботи зроблено висновок про необхідність включення с.Лифиного до Списку історичних населених місць України.

Дослідження цього села виявили ще один імператив: нагальну необхідність проведення глибоких і системних історико–містобудівних досліджень усіх історичних сіл України для виявлення і бодай фіксації тієї нерухомої культурної спадщини, яка ще існує, але може бути безслідно втраченою найближчими роками в процесі сучасних суспільних трансформацій, який супроводжується небаченою розрухою на селі. Бо ті історико–культурні та архітектурні цінності, які не донищила радянська влада за 70 років, швидко і масово втрачаються сьогодні, у добу незалежності, з причин соціально–економічного характеру. Якщо не можна цю спадщину зберегти, то треба хоча б зафіксувати її для нащадків.

Літ.: [290, 296, 300, 433–436].



Село Лифине з лету птаха. Фото 1992 р.



Панорама садибного комплексу від ставу. Фото автора 1992 р.



Загальний вигляд садиби зі сходу. Фото автора 1992 р.

Західний фасад головного будинку. Фото автора 1992 р.



Фрагмент західного фасаду головного будинку. Фото 1975 р. Б.Ткаченка





Будинок винного складу. Фото автора 1992 р.



Флігель. Фото автора 1992 р.

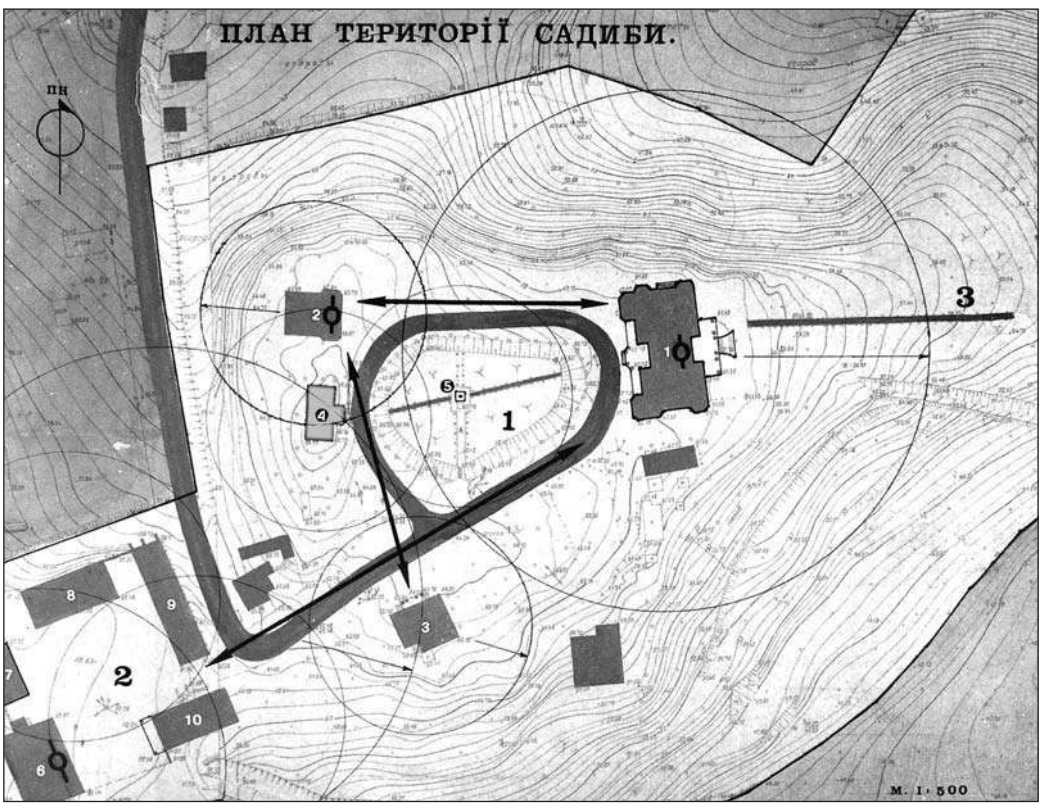


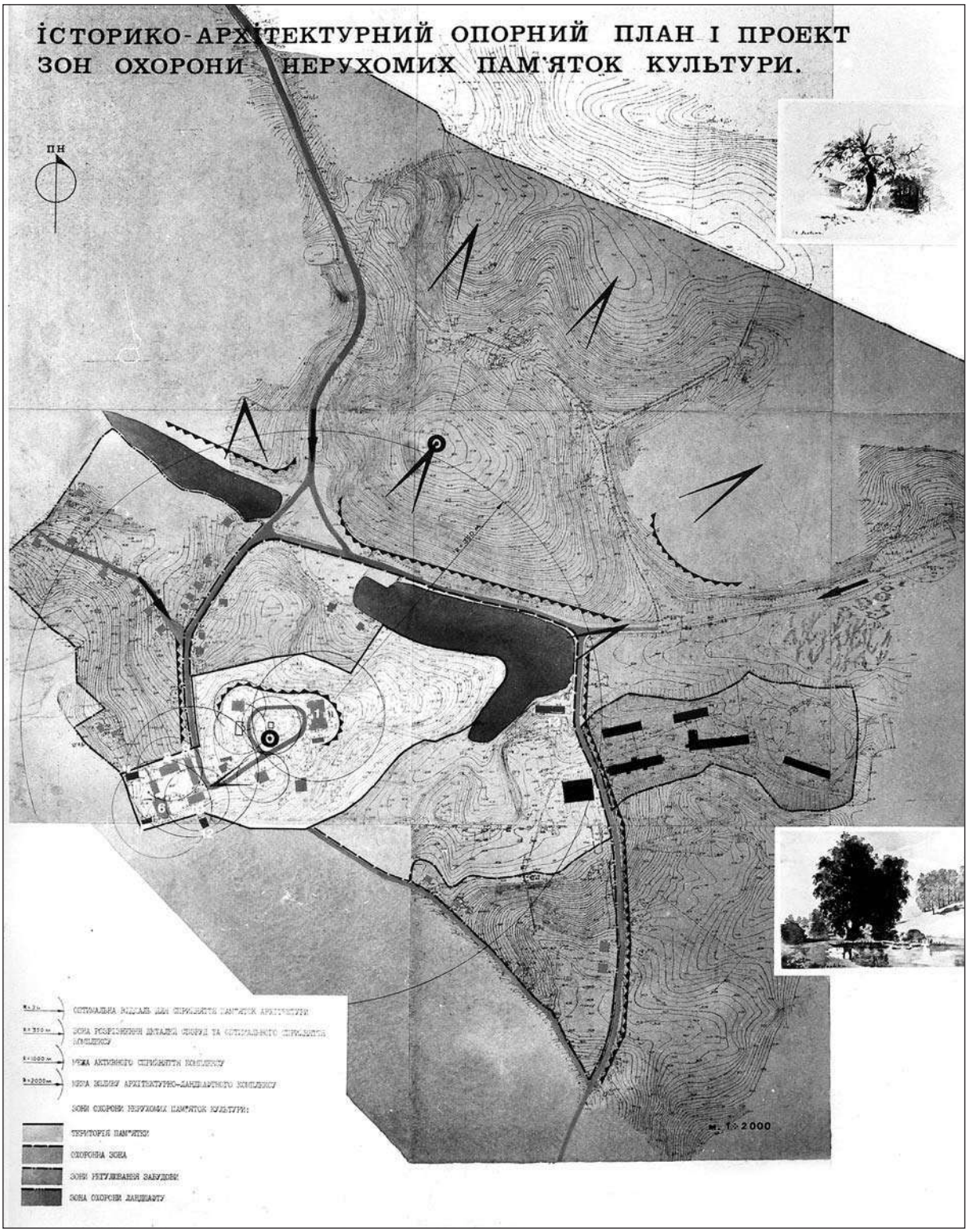
Головний фасад будинку винного складу. Фото 1975 р. Б.Ткаченка



Робітнича казарма. Фото автора 1992 р.

План території садиби. Кресленик автора:
1 – парадний двір
2 – господарський двір
3 – сад
1. Головний будинок
2. Винний склад
3. Флігель
4. Будинок з музейною кімнатою Т.Шевченка
5. Обеліск на братській могилі 1941-1943 рр.
6. Казарма робітників економії
7. Комора для збіжжя
8. Стайня
9. Стайня
10. Млин





Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток с.Лифиного. Кресленик автора

Лука

На північній околиці м.Суми, яка називається Лукою, зберігся архітектурно–ландшафтний комплекс дворянської садиби Лінтварьових XVIII–XIX ст. Міжнародного історико–культурного значення цьому комплексу надає та обставина, що з Лукою пов'язано український період життя і творчості великого російського письменника А.П.Чехова.

Нині Лука є передмістям Сум, а колись це було цілком самостійне поселення — спершу слобода, а потім — село. Лука лежить на надзаплавній терасі правого берега р.Псьол біля підніжжя Липенського городища, яке згадується ще в літописах Княжої доби. Ймовірно, тут існувало давньоруське місто Липовицьк. Це городище було повторно заселене на початку XVII ст. У 1624 р. тут налічувалося 150 дворів, у яких проживали, переважно, бортники. Тим же часом датують появу топоніма "Лука" для означення поселення на надзаплавній терасі під городищем. Лука — це давній український юридичний термін, що означав володіння сінокісною смугою в оточенні чужого лісу. На такі луки мали право їздити тільки з косами, без мисливської зброї, бо дичина в лісі належала тому ж, кому і ліс. Наприкінці XVII ст. Лука належала сумському полковнику Герасиму Кондратьєву, засновникові Сум. Його стараннями тут 1687 р. засновано Іоано–Предтеченський жіночий монастир (скасований у 1787 р.). Згідно з переписом 1773 р. населення Луки становило 893 чол. Землями тут володіли, окрім Кондратьєвих, ще й Самойлови, Лаврентьєви та інші власники. Частина Луки, яка прилягала безпосередньо до підніжжя Липенського городища, мала назву "Куліші", "Кулішівка", або хутір Кулішівський. Ним у другій половині XVIII ст. володів сенатор і генерал М.Б.Самойлов, котрий протягом 1780–1790 рр. збудував тут мурований панський будинок, який потім неодноразово перебудовувався. Цей будинок став ядром садибного комплексу. З 1790 р. ця садиба належала поручику М.К.Лаврентьєву, а з 1825 р. — його небожу П.М.Лінтварьову та нащадкам останнього [437]. Відтак за садибою закріпилося найменування "садиба Лінтварьових". Ці Лінтварьови були нащадками сумського козацького сотника Андрія Марченка й відігравали провідну роль серед сумського дворянства. У 1825 р. в садибі було споруджено дерев'яний західний флігель, у середині XIX ст. — мурований східний флігель [298]. Обидва вони, разом із мурованим садибним будинком, збереглися донині. Інші житлові й господарські споруди садиби втрачені протягом XX ст.

А.П.Чехов, котрий приятелював із власниками садиби, провів на Луці три літа — у 1888, 1889 та 1894 рр. Він мешкав у західному дерев'яному флігелі. Тут же проживали його брати і сестра. Тут жив, передчасно помер і похований на Лучанському кладовищі його брат, художник М.П.Чехов (1858–1889), смерть якого глибоко вразила письменника. Він пізніше не раз згадував ці місця і навіть мріяв оселитися на Луці. Так, перебуваючи в Італії, він писав: "Аббация и Адриатическое море великолепны, но Псел и Лука лучше". На Луці були написані або так чи інакше пов'язані з нею чимало творів А.П.Чехова — "Неприятность", "Трагик поневоле", "Именины", "Красавицы", "Учитель словесности", "Рассказ неизвестного человека", п'єса "Леший", а також одна з найкращих повістей — "Скучная история". Лучанські враження наклали відбиток на подальші життя і творчість письменника. Саме тут, за словами літературознавця С.В.Венгерова, відбувся перехід "від літературної діяльності гумориста Антоші Чехонте до творчості Антона Чехова". Безперечно, лучанські враження наповнили ностальгічний образ садиби з "Вишневого саду". Майбутню драматичну долю цих осередків краси і духовності — істинних феноменів дворянської культури XIX ст. — А.П.Чехов передбачав ще 1888 р. на прикладі родини Лінтварьових: "Я хотел бы, чтобы умная и милая линтварёвская семья не прожила свой век зря. Линтварёвы — прекрасный матерал; все они умны, честны, знающи, любящи, но всё это погибнет даром, ни за понюшку табаку, как солнечные лучи в пустыне" [438, 439].

Окрім А.П.Чехова з родиною, тут бували інші видатні люди: поет О.М.Плєщеєв, художники В.Є.Маковський та К.В.Лебедєв, історик літератури Н.О.Котляревський, історик О.Я.Єфіменко, економіст В.П.Воронцов, князь Д.О.Хілков та інші [440].

Зараз комплекс оточує одноповерхова садибна забудова. Територію розрізає навпіл вулиця Чехова, прокладена через двір у першій половині XX ст., вже за радянської влади. Головна вісь садиби проходить із півдня на північ. Шлях із Сум раніше приводив до великої круглої клумби, розпланованої на вісі симетрії чолового фасаду головного будинку. Обабіч містилися сім флігелів (збереглося три), а позаду будинку — фруктовий сад, який частково зберігся. Нині комплекс має асиметричну композицію, центром якої є головний будинок. Окрім нього історико–архітектурну цінність мають тільки західний та східний флігелі.

Головний садибний будинок, найвірогідніше, був збудований за проектом харківського архітектора П.Ярославського. Первісно він мав ризаліти на південному й північному фасадах, а також трипролітну аркаду на південному фасаді. Будинок зазнав перебудов у середині XIX ст.: закладено аркаду, на чоловому фасаді влаштовано бічні ризаліти з дерев'яною терасою між ними, розширено мезонін. Балкон мезоніна розібрали у другій половині XIX ст. У 1950–х рр. забудовано терасу й влаштовано два тамбура. Перебудови двох флігелів звелися до влаштування нових входів і ґанків та забудови відкритого колонного портика на чоловому фасаді східного флігеля.

Зараз головний будинок садиби одноповерховий, на підвалі, з мезоніном, прямокутний у плані, анфіладної системи розпланування. Підвал перекрито циліндричним склепінням. Решта приміщень мають плоскі перекриття. Усі фасади симетричні, вирішені в архітектурних формах пізнього провінційного класицизму. Декор лаконічний, включає карниз на дентикулах, трикутні сандрики над вікнами. Частково зберігся декор інтер'єрів.

Західний (Чеховський) дерев'яний флігель прямокутний у плані, шестикамерний, анфіладної системи розпланування, з колонною гаереєю і тамбуром на чоловому фасаді й відкритою терасою на садовому фасаді, зверненому в бік Липенського городища. Він рублений з брусів, стіни зовні і всередині потиньковані і побілені. Усі фасади симетричні, вирішені в архітектурних формах, властивих як провінційному класицизму, так і народному житлу Слобожанщини. Перебудови цього флігеля пов'язані з перебуванням А.П.Чехова: на його прохання в 1888 р. на чоловому фасаді зроблено тамбур, а в 1889 р. влаштовано другий вхід, з боку саду. Флігель капітально відремонтовано в 1970 р. На фасаді встановлено меморіальну дошку в пам'ять про перебування А.П.Чехова.

Східний мурований флігель, що його А.П.Чехов називав "терем–теремок", двоповерховий на підвалі, однокамерний, з чотириколонним тосканським портиком і трикутним фронтоном на чолі. Фасади вирішено в класицистичній стилістиці із застосуванням ордерних членувань — пілястр, карнизу на модульйонах тощо [197].

Загалом садиба Лінтварьових на Луці, навіть безвідносно до А.П.Чехова, є унікальним на Слобожанщині комплексом добре збереженої поміщицької садиби "середньої руки", пам'яткою архітектури та історії.

Розпланування самого поселення Луки нерегулярне, належить до ландшафтного типу. Трасування вулиць обумовлене нявністю городища, річищем Псла, шляхом із Сум на Миропілля та переправою через річку (зараз на цьому місці є міст).

Головною архітектурною домінантою Луки є церква Різдва Іоана Предтечі. Вона мурована, однобанна, з дзвіницею. Збудована коштом родини Лінтварьових 1837 р. на місці скасованого однойменного жіночого монастиря як парафіяльний храм для Луки й сусіднього села Баранівки. У 1907 р. до церкви прибудовано два приділа — Св.Трійці та Св.Іоана. Вони, на відміну від первісного об'єму, зовні нетиньковані. Церква вирішена в стилістиці пізнього провінційного класицизму: квадратова в плані, зі сферичною банею на циліндричному підбаннику, з двоярусною дзвіницею над західним притвором, чотириколонним портиком на західному фасаді. Зовнішній ордерний декор досить скромний — ніші, лопатки, руст і карнизи на модульйонах. Церква разом із садибним комплексом, хоча й дещо віддалені одне від одного, проте становлять єдине просторове й історико–культурне ціле і тому мають зберігатися як єдиний комплекс.

Нині ці унікальні пам'ятки (окрім церкви) використовуються не найкращим чином: лише в одному, так званому Чеховському флігелі, з 1960 р. діє Будинок–музей А.П.Чехова на правах філіалу Сумського краєзнавчого музею. Решта споруд практично не використовуються і, хоча на них і розроблені проекти реставрації, проте ще з кінця 1980–х рр. вони претворилися на безнадійний реставраційний довгобуд. У серпні 1992 р. на міжнародній конференції м.Суми було обрано штаб–квартирою Міжнародної асоціації музеїв А.П.Чехова. З цим пов'язане зростання зацікавленості місцевими старожитностями, пов'язаними з великим письменником та діячами його кола, у т.ч. й з боку зарубіжної громадськості. Свідченням цього стала поява статті про музей Чехова в Сумах у вересневому числі за 1994 р. вельми престижного літературного додатку до британської газети "Таймс" [442].

З урахуванням усих цих обставин автор спільно з сумським істориком і краєзнавцем І.М.Скворцовим опрацював у 1993 р. Проект створення Чеховського заповідника на Луці [441]. У листопаді того ж року цей проект схвалила сесія Сумської міської ради. Проте далі справа організації заповідника не пішла, тож проект лишився на папері, хоча, на наш погляд, це питання і зараз ще не втратило своєї актуальності. При аналізі нині існуючої в Україні системи заповідників з'ясовується, що нам бракує локальних, невеликих заповідників та музеїв–заповідників різного тематичного спрямування. Бо коли йдеться про збереження різноманітної нерухомої культурної спадщини у великих містах, то концепція "міста–заповідника" на практиці вже не спрацьовує. Набагато перспективнішим видається шлях створення локальних заповідників. Цим шляхом уже пішов столичний Київ, на території якого діють, фактично, сім історико–культурних заповідників різного профілю, і саме така диференційована система, попри її позірну "розпорошеність", дозволяє ефективно зберігати та використовувати різнорідні комплекси нерухомої культурної спадщини.

Матеріальною основою Чеховського заповідника має стати архітектурний комплекс садиби Лінтварьових з Липенським городищем, Лучанським кладовищем та Церквою Іоана Предтечі. На щастя, незважаючи на руйнування, яких садибний комплекс зазнав після 1919 р., тут збереглися саме ті будівлі, які пов'язані з життям і діяльністю А.П.Чехова та інших видатних людей. Тому тут немає необхідності щось домислювати чи фальсифікувати. Необхідно лише реставрувати та музеєфікувати головний будинок садиби і східний флігель, відтворити

окремі втрачені елементи або замінити їх типологічними (дерев'яна капличка на підйомі до городища, водяні млини на р.Пслі), вирішити питання функціональної організації території, створити атракційні моменти для туристів, організувати зону рекреації тощо.

Особливого значення набуває проблема збереження просторового укладу як садиби, так і всього поселення, його зв'язку з чудовим довколишнім ландшафтом, нейтралізації існуючої дисгармонійної забудови та недопущення нових спотворень традиційного характеру середовища.

Тому в складі проекту створення заповідника ми опрацювали історико–архітектурний опорний план цієї місцевості, виконали проект зон охорони пам'яток. При цьому встановлено історико–культурну цінність усієї наявної в Луці забудови, визначено територію заповідника з найжорсткішим режимом охорони, його охоронну зону, зони регулювання забудови, охоронюваного ландшафту та археологічні охоронні зони. Детально опрацьовані режими використання кожної зони. Території заповідника та його охоронної зони мають бути суто пішохідними, закритими для транспорту (окрім технологічного). Необхідно також свідомо підійти до відновлення історичних рис ландшафту та дендрологічного складу рослинності. Вирішення цього завдання уможливлює наявність саду та озера на північ від головного будинку садиби. Проте все це — завдання на перспективу, для вирішення яких мають розроблятися окремі проекти.

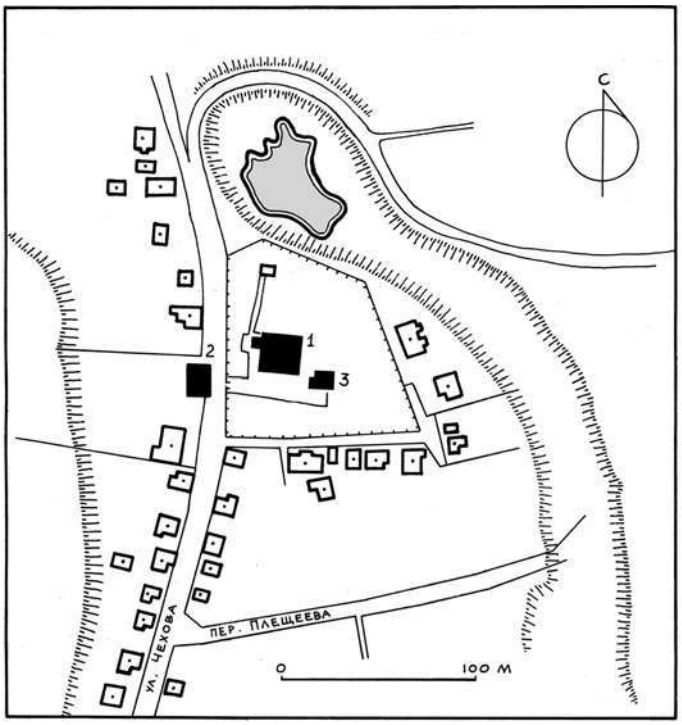
Літ.: [197, 261, 294, 296, 298, 437–442].



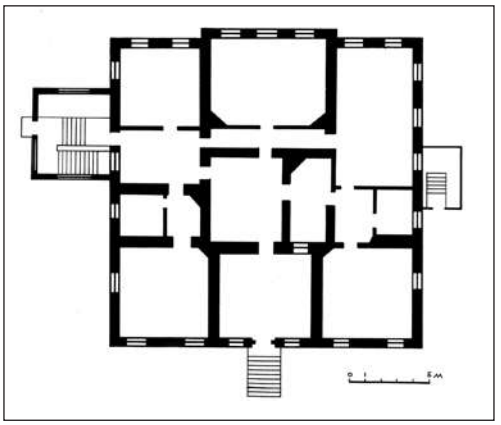
Лука. Загальний вигляд з Липенського городища. Фото автора



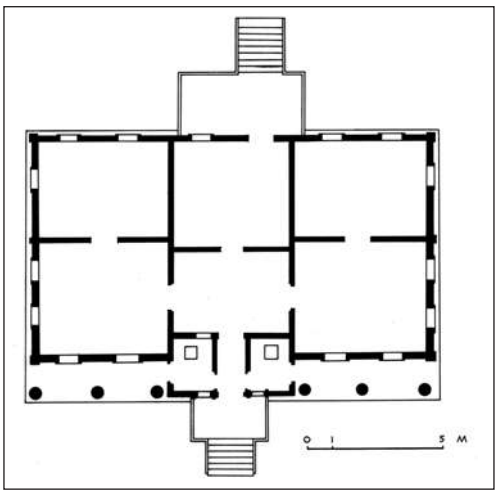
Головний в'їзд до садиби Лінтварьових. Фото 1900-х рр.



Генеральний план садиби. Сучасний стан. Кресленик автора



План головного будинку садиби. Кресленик автора за матеріалами Сумського відділу інституту "Укрпроектреставрація"



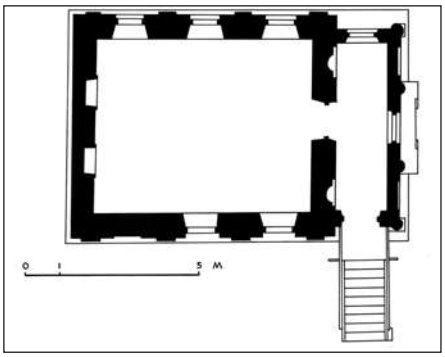
План "Чеховського" флігеля. Кресленик автора за матеріалами Сумського відділу інституту "Укрпроектреставрація"

"Чеховський" флігель. Фото автора

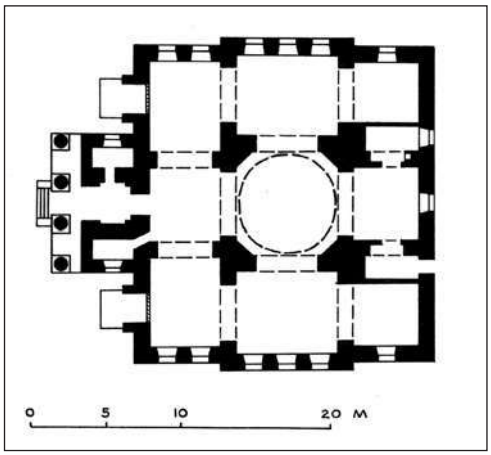




Східний флігель (Чеховський "терем-теремок"). Фото автора



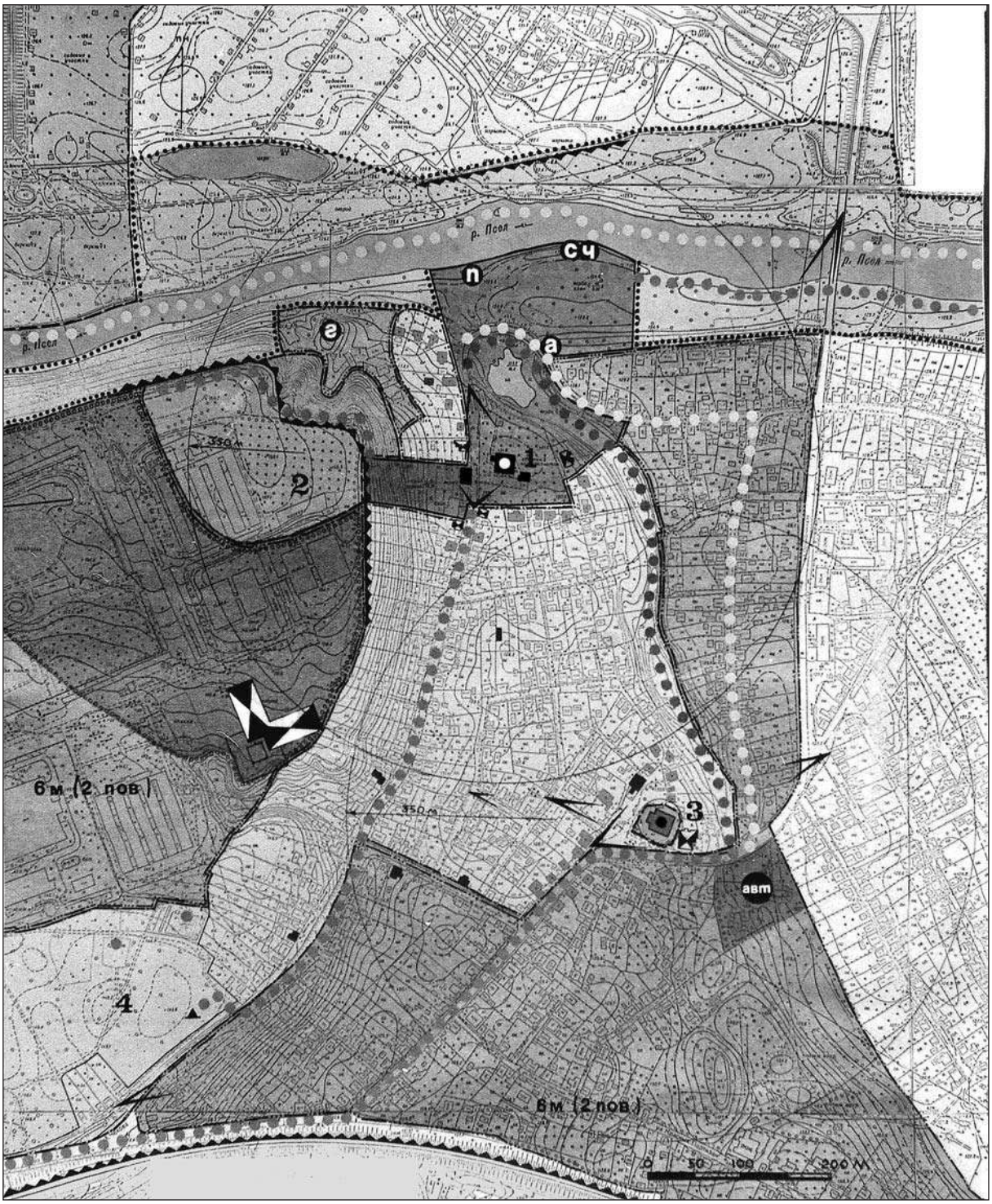
План східного флігеля. Кресленик автора за матеріалами Сумського відділу інституту "Укрпроектреставрація"



План церкви Іоана Предтечі

Церква Іоана Предтечі. Фото О.Ранчукова





Історико-архітектурний опорний план
і проект зон охорони пам'ятик садиби на Луці.
Кресленик автора:
1. Садиба Лінтварьових
2. Липенське городище
3. Церква Іоана Предтечі
4. Лучанське кладовище, на якому поховано М.П.Чехова

Софроніївський монастир

Архітектурний комплекс Софроніївського монастиря міститься за кілька кілометрів на південь від с.Нова Слобода Путивльського району Сумської області. Монастир засновано 1405 р., муровані споруди походять з другої половини XVII–XVIII ст. Основні будівлі зведено у XIX ст. Комплекс значною мірою зруйновано у кінці 1940–х рр. Від села Нова Слобода до монастиря веде лісова дорога. Подорожнього, що виходить на узлісся, зараз зустрічає виразний силует надбрамної церкви, ліворуч за нею видніється трапезна церква, зараз більше схожа на бункер, ще далі — лікарняний корпус. Краєвиди тут чимось невловимим дуже нагадують київські, в районі Києво–Печерської лаври. Як і в Києві, тут монастир займав поєднані сідловиною вершини двох гір. Усе це узгір'я здавна дістало найменування Дивної (Чудної) гори. Як і в Києві, маємо розвинений комплекс печер з підземними церквами. На цьому паралелі з Києвом не закінчуються: надбрамна Покровська церква схожа на надбрамну церкву–дзвіницю Кирилівського монастиря. Можливо, є якесь раціональне зерно і в місцевих переказах про те, що за монголо–татарського погрому група ченців Києво–Печерського монастиря врятувалася з Києва й оселилася тут у печерах.

Софроніївський монастир завжди був не тільки однією з головних духовних святинь землі Сіверської, але й видатним архітектурним ансамблем, що його фахівці слушно порівнювали з Києво–Печерською Свято–Успенською лаврою. Так само, як і в Києві, заснування монастиря пов'язане з чудом Пресвятої Богородиці. 1405 р. над болотом Молче на високих горах, порослих дубовим лісом, з'явилася чудотворна ікона Богородиці. Ця місцевість, за 20 верст на схід від Путивля, входила до путивльської волості, тож путивляни одразу на місці, де знайшли чудотворну ікону, поставили невеличку дерев'яну церкву Богородиці, коло якої згодом стали селитися ченці–пустельники. Деякі з них почали копати собі печери на схилах гір. Так виник невеликий монастир, що називався Мовчанською Різдва Богородиці пустинню.

У XVI столітті, коли пустинь перетворилася на більший монастир, її ченці купили в Путивлі кілька "осадних дворів", а в острозі на посаді спорудили у 1580–х рр. храм Різдва Богородиці з приділом Софії, Премудрості Божої. 1592 р. під час нападу татар на Посейм'я Мовчанська пустинь була спалена, і всі ченці 1593 р. на чолі з ігуменом Пафнутієм переселилися до Путивля, створивши там новий Мовчанський монастир. А місцевість колишньої пустині при болоті Молче стала володінням цього путивльського монастиря.

Незважаючи на часті татарські напади, на місці пустині жевріло життя: напевно, кілька схимників жили в печерах. 1605 р. Мовчанська пустинь була приписана до Путивльського Мовчанського монастиря і тут влаштовано монастирську пасіку. На місці храмів, спалених татарами, поставили дерев'яну церковицю в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці Печерської, а при ній три келії, у яких жив один старець з Путивльського монастиря і монастирський бортник. 1630 р. монастир спорудив тут першу мурована церкву Різдва Богородиці. Біля неї 1653 р. відновлено й колишній монастир. З того часу, щоб уникнути плутанини, Путивльський монастир став іменуватися Великим Мовчанським, а той, що над болотом Молче, — Малим Мовчанським пустинним. 1656 р. строїтелем, а згодом — ігуменом монастиря став ієромонах з Путивля Софроній — людина напрочуд енергійна і господарна. Він правив братією до 1692 р. Його клопотами Мовчанський пустинний монастир значно розрісся, отримав багаті вотчини, завів широке мурована будівництво, став одним з найвідоміших монастирів Посейм'я. З поваги до заслуг ігумена ще за його життя монастир у народі стали називати Софронієвим, а після його смерті закріпилося офіційне найменування Софронієва пустинь або Софроніївський монастир. У XVIII ст. Софроніївська пустинь була настільки відома й популярна, що російська імператриця Єлизавета Петрівна, подорожуючи 1744 р. до Києва, навмисно відхилилася від маршруту, аби відвідати цей монастир. Тут вона взяла участь в освяченні новозбудованих споруд.

Значний професійний інтерес представляє проблема архітектурного устрою цього монастиря. Підхід до цієї проблеми ускладнюється тим, що монастирський архітектурний ансамбль був значною мірою зруйнований у повоєнні роки без належної фіксації: майже не збереглося фотографій, обмірних кресленików та іншої документації, на підставі якої фахівці могли б науково вірогідно відтворити втрачені архітектурні споруди. Ті іконографічні матеріали, які дійшли до нашого часу, ми наводимо нижче.

Для з'ясування основних рис архітектурного устрою Софроніївського монастиря дуже важливо зрозуміти і врахувати особливості його географічного місця розташування. У цьому сенсі найважливішим є розташування обителі в зоні російсько–українського прикордоння. Протягом багатьох століть взаємні впливи української і російської культур були дуже інтенсивними і плідними, у тому числі й у сфері архітектури й містобудування. Ці взаємозв'язки найяскравіше проявилися, як це не парадоксально, в архітектурі як столиць — Києва і Москви (Військово–Микільський монастир у Києві, побудований на замовлення гетьмана І.Мазепи за сприяння імператора Петра І видатним московським архітектором О.Старцевим; Донськой монастир у Москві — з явними ознаками української архітектури), так і в архітектурі

провінції, прикордоння — Чернігова, Новгорода–Сіверського, Путивля, Глухова, Сум, Харкова, Рильська, Севська, Стародуба... Особливо яскраво все це закарбовано в Путивлі: тут ми подибуємо комплекс Спасо–Преображенського собору, начебто дивом перенесений із Підмосков'я, поруч із церквою Миколи Козацького — типовим для України карпатським храмом, щоправда, виконаним не у дереві, а в цеглі; і неподалік — ансамбль Мовчанського монастиря, в якому риси української і російської архітектури злиті неподільно. Тому й не дивно, що це ж сполучення російсько–українських архітектурних форм є найхарактернішою рисою Софроніївського монастиря.

Тепер звернемося до безпосереднього розгляду містобудівного й архітектурного устрою Софроніївського монастиря. Дуже цікаве й виразне його розташування в ландшафті: на двох безлісих уступах високої, порослої дубовим лісом гори, що панує над широкими просторами заболоченої долини р.Сейм. Як і в Києві, гора над болотом Молче надавала прекрасні можливості для розвитку монастиря: було вдосталь вільного простору для забудови, багато будівельного лісу навколо і глини, з якої випалювали цеглу; був зручний спуск униз, до води тощо. Ченці, при всьому аскетизмі монастирського життя, уміли вибирати місця, найбільш придатні для проживання і господарювання.

При погляді на план монастиря у нашого сучасника може виникнути здивоване запитання: чому за наявності досить великого рівного майданчика головні будівлі — собор Різдва Богородиці, церква Успіння Богородиці, трапезна, ризниця (старий настоятельский корпус), братський і складський корпуси — розташовані так тісно? Щоб зрозуміти причину цього, треба побувати на Дивній горі узимку, коли при морозі до 20 градусів по Цельсію і високій вологості, з боку долини Сейму дме різкий, порисчастий вітер. Він пронизує до кісток. Тому всі споруди будівничі розмістили таким чином, щоб у зимовий час можна було краще сховатися від вітру й холоду.

На Софроніївський монастир дуже схожий за розташуванням і архітектурою Микільський монастир у м.Рильську Курської області Російської Федерації, що лежить за 40 кілометрів звідси. Він відомий з 1505 р. Його муровані храми, побудовані, як і в Софроніївському монастирі, "кораблем", датуються 1733–1753 рр. Усі вони однобанні, причому соборний Микільський храм — двоповерховий. Розміщені ці будівлі на привільному пагорбі настільки ж тісно, як і в Софроніївському монастирі.

Оскільки від монастирських будівель на Дивній горі мало що збереглося, нам дуже важко з'ясувати, як розвивалася архітектурна композиція монастиря, які будівлі і в якій послідовності зводилися. Ми можемо тільки описати його архітектуру за станом на кінець XIX — початок XX ст., а також докладно розповісти про збережені будівлі.

У кожному християнському монастирі особливого практичного та символічного значення надавали монастирській огорожі. Вона відмежовувала й захищала обитель від зовнішнього світу. Навіть первісний невисокий дерев'яний "тин", відзначаючи межі монастиря, візуально надавав ансамблю завершеності й уподібнював його місту, фортеці. Найважливішим елементом огорожі була Свята брама, головний вхід у монастир. Вона завжди влаштовувалася особливим чином і виділялася композиційно, бо символізувала тісні Врата Спасіння, що в них, як сказано в Євангелії від Луки, "багато хто шукатимуть увійти, але не зможуть". Тому нерідко навіть при дерев'яній огорожі Святу браму зводили мурованою і пишно декорували. У Софроніївському монастирі Свята брама завжди була з півночі, зі шляху на Путивль і Нову Слободу. 1757 р. на Святій брамі збудували мурована церкву Покрова Богородиці, про яку докладніше ми розповімо нижче. Ця надбрамна церква дуже наочно передавала думку про божественне заступництво і захист монастиря.

Дзвіниця була обов'язковим елементом забудови кожного монастиря. Підбір дзвонів, від якого залежав тембр і характер звуку, був відмітною ознакою кожного монастиря: за голосом дзвонів прочанин дізнавався про наближення до обителі задовго до того, як міг її побачити. Спочатку в Мовчанській пустині дзвін заміняло било чи клепало — дошка, по якій били стукалкою. Пізніше з'явилася дерев'яна дзвіниця з першими дзвонами, і тільки в XVIII ст. — мурована дзвіниця. Вона містилася біля соборного храму, підкреслюючи своєю висотою його значущість.

У міру розростання монастиря, збільшення кількості ченців, ускладнення їхніх занять, збільшувалася кількість і розмаїтість будівель: з'являються різні майстерні, кузні, склади, пекарні й кухні, братські й лікарняні корпуси тощо.

Вигляд монастиря визначальною мірою формували, крім архітектурних споруд, також і сади, городи й цвинтарі. Вони теж мали важливий символічний зміст: сад і город нагадували про рай і про світ, благоліпно влаштований Премудрістю Божою; цвинтар же, навпаки, нагадував про сутність чернечого способу життя: чернець мертвий для мирського життя, його келія — його могила.

Усі будівлі в монастирі розташовувалися не мальовничо–хаотично, а строго закономірно. Найголовнішою закономірністю, властивою всім православним монастирям, є концентричність зон забудови. Це значить, що собор завжди містився у центрі території, на найвищо-

му місці. Поруч нього були трапезна і дзвіниця, далі — корпуси настоятеля і братських келій. У зовнішній зоні були господарські будівлі й гостинні двори. Усе це добре видно на нашому плані Софроніївського монастиря. Ця концентричність зон забудови відповідає середньовічним християнським уявленням про світобудову — замкнутий, теоцентричний Універсум.

Другим важливим принципом була ієрархічність композиції, що відображала таку ж ієрархічність, тобто строгий порядок підпорядкування, у чернечій громаді. Так, приміром, трапезна панувала над куховарнею, а та була центром для льодовників і комор, а собор безумовно панував не тільки над усім монастирським комплексом, але й над околицями.

Третім принципом було виділення собору не тільки розташуванням, величиною і висотою, але й архітектурним вирішенням. Тому соборні храми завжди були багатобанними. Собор Софроніївського монастиря, судячи з фотографій, був пятибанним і завдяки цьому виділявся в архітектурному середовищі.

Композиційному виділенню собору сприяла й орієнтація на нього головного входу в монастир — Святої брами. Здебільшого в російських і українських монастирях собор стояв щодо Святої брами не фронтально, одним якимось фасадом, а під кутом, так, щоб відвідувач бачив обидва фасади собору і міг відразу скласти про нього більш усеосяжне уявлення. У цьому сенсі Софроніївський монастир унікальний. Це — єдиний відомий нам випадок, коли соборний храм ... захований від прочанина, що входить до Святої брами! Це дуже добре видно на поданому нижче плані. Уявімо собі шлях до монастиря: підходячи до нього з півночі, битим шляхом, можна було здаля бачити весь архітектурний ансамбль, увінчаний собором Різдва Богородиці. Потім шлях спускається донизу, і перед прочанином з'являється надбрамна Покровська церква. Але входячи через браму в монастир, прочанин уже не бачить собору! Бо він захований від нього церквою Успіння Богородиці з дзвіницею. І тільки пройшовши між цією будівлею і будинком ризниці, прочанин міг побачити головний храм монастиря. Він розкривався з наріжного боку у сильному ракурсі й справляв незабутнє мистецьке враження.

Соборний мурований храм, як уже згадувалося, був побудований 1630 р. і з тих пір неодноразово перебудовувався. Яким він був споконвічно — ми не знаємо. Але наприкінці XIX ст. це був найбільший храм монастиря з величезною сферичною банею на циліндричному підбаннику над середохрестям, з чотирма баньками на рогах підбанного четверика, з напівкруглою в плані вівтарною апсидою. Судячи з цих архітектурних форм, витриманих у стилістиці російського класицизму, собор набув такого вигляду на початку XIX ст. Було б цілком природнім спробувати знайти аналогії тим архітектурним формам, яких собор набув після всіх перебудов. За аналогіями далеко ходити не треба — вони неподалік. Це Покровський собор 1822 р. й Успенська церква 1811 р. у м.Рильську, Миколаївська церква 1806 р. у с.Юнаківка Сумського району. Зараз від собору Різдва Пресвятої Богородиці на Дивній горі жодних видимих слідів не лишилося.

Поруч із собором стояла велика двоповерхова мурована церква. Її будували в 1710–1718 рр., перебудовували з розширенням у 1762 і 1890 рр. У нижньому поверсі була тепла церква Благовіщення Пресвятої Богородиці з бічним вівтарем в ім'я святителів Миколи й Іони, митрополита Московського. У верхньому поверсі була церква Успіння Пресвятої Богородиці з бічним вівтарем Преображення Господня. До західного фасаду цієї двоповерхової будівлі прилягала висока п'ятиярусна монастирська дзвіниця, побудована, судячи з її архітектурних форм, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Будівля зведена "кораблем", тобто витягнутою із заходу на схід, де закінчувалася напівкруглим вівтарем. Церкву увінчував високий восьмигранний підбанник з банею, піднятий на високому четверику. За своїми архітектурними особливостями ця будівля дуже близька до церков Курської і Брянської областей Росії, побудованих у другій половині XVIII ст. (зокрема, до храмів Микільського монастиря в Рильську). Що ж стосується монастирської дзвіниці, висота якої становила щонайменше 50 метрів, то схожі на неї збереглися у тому ж Рильську. Це дзвіниці вже згадуваних Покровського собору й Успенської церкви — зразки архітектури високого класицизму.

Навпроти західного фасаду цієї церкви, через дорогу, у 1801–1808 рр. була зведена мурована церква Вознесіння Господня, дуже схожа одночасно і на традиційні українські тридільні храми, і на російські церкви, характерні для південно–західних областей Російської Федерації. Церква тридільна в плані й неначе трибанна — дуже "українське" архітектурне рішення. Однак світловою є тільки середня баня, а бані над вівтарем і західним приміщенням — глухі. Архітектурні форми центрального верху типу "восьмерик на четверику" близькі до російського зодчества цього регіону. Храм цей був невеликим за розмірами, дуже витонченим і водночас досить монументальним завдяки відсутності дрібних деталей. До нього з двох боків упритул прилягав збудований приблизно в ті ж роки двоповерховий мурований корпус. Утворилася дуже витягнута в довжину, з півночі на південь, тричастинна споруда, середину якої займала церква. Ця будівля з заходу замикала головну монастирську площу, формуючи її архітектурну композицію і відокремлюючи майдан, як місце проведення релігійних церемоній, від господарської зони.

Південний бік цієї ж головної площі замикав мурований двоповерховий братський корпус, побудований на початку XIX ст. Про його архітектуру нам ніяких подробиць невідомо, однак на підставі збережених до наших днів фотографій інших житлових корпусів монастиря (настоятельского, гостиного двору) ми можемо з упевненістю сказати, що він був таким же, як збудовані в ті ж роки житлові корпуси відомих київських монастирів — Фролівського, Видубецького, Києво–Печерської лаври: білі стіни без прикрас, прямокутні вікна, сильно виступаючий карниз, залізний дах, пофарбований зеленою фарбою.

На схід від цього братського корпусу, прямо навпроти головного входу в соборну церкву, стояла мурована, одноповерхова на підвалі монастирська ризниця. Від неї збереглися склепінчасті підвальні приміщення. Цей корпус, побудований, судячи з архітектурних конструкцій, у другій половині XVII ст., спочатку був настоятельским. Ризниця в ньому була влаштована на початку XIX ст., після спорудження нового настоятельского корпуса поруч зі Святою брамою.

Новий настоятельский корпус був мурованим, двоповерховим, класицистичної архітектури. Стояв, майже впритул прилягаючи до надбрамної церкви Покрова Богородиці, відділений від неї тільки стіною з брамою. Цей корпус замикав з півночі центральний монастирський двір. За архітектурним вирішенням схожий на настоятельский корпус Мовчанського монастиря в Путивлі, тільки трохи більший за нього. Усі фасади були строго симетричними. По центру поздовжніх фасадів були ледь означені ризаліти, виділені архітектурно: стіни першого поверху були рустованими (так званий дощатий руст). Вікна другого ярусу ризаліту були арковими, на відміну від інших частин фасадів цього будинку. На другому поверсі уздовж усього ризаліту був улаштований балкон. На нього виходили з покоїв настоятеля, що, як нам відомо з літератури, знаходилися саме на другому поверсі.

Ці корпуси (новий настоятельский, братський, корпус із Вознесенською церквою) утворювали три боки прямокутника внутрішнього монастирського двору, що дуже добре видно на плані. Виникає питання: чому ця регулярність порушена в східній частині монастирського ансамблю? Причиною, на нашу думку, була своєрідна конфігурація верхнього плато Дивної гори: це трикутник, гострим кутом звернений на південний схід. Тому розташовані тут будівлі повинні були враховувати або повторювати характер рельєфу місцевості.

Якщо уважно придивитися до плану монастиря, можна помітити ще одну характерну рису: різнобій в орієнтації церков. За канонами православної церкви храм мав бути звернений вівтарем на схід. Але строго східну орієнтацію мала тільки одна монастирська церква — Вознесенська. Всі інші звернені вівтарями на північний схід під тими чи іншими кутами (азимутами).

Пояснюється це традиційними особливостями заснування храмів. Відбувалося це так: перед будівництвом храму на його місці вирівнювався майданчик. Майстри готували кілочки і шнур, за допомогою яких вони на землі окреслять обриси плану майбутньої церкви. У день того свята чи святого, якому присвячується майбутній храм, священнослужителі й майстри збиралися рано вранці, до сходу сонця. Як тільки сонячний диск піднімався над обрієм, на майданчику шнуром і кілочками провішувалася пряма лінія, орієнтована на сонце. Це й була поздовжня вісь майбутнього храму.

А оскільки відомо, що в різні пори року (узимку і влітку) сонце сходить не точно на сході, але з деякими зміщеннями на північ чи південь, тобто з азимутом, то цілком зрозуміло, що орієнтації вівтарів монастирських церков указують нам на точки сходу сонця над обрієм у день заснування кожної церкви: для Вознесенської церкви — це 26 травня (усі дати ми даємо по старому стилю); для соборної церкви Різдва Пресвятої Богородиці — це 8 вересня; для церкви Успіння Пресвятої Богородиці — це 15 серпня; для надбрамної Покровської церкви — 1 жовтня.

Доля цього монастиря виявилася трагічною. Невдовзі після революції 1917 р. його закрили, ченців частково вибили, частково розігнали, книгозбірню і монастирський архів, у якому були документи з XVI ст., розгромили. Слід відзначити, що софроніївські ченці не чекали пасивно своєї долі, а зі зброєю в руках боронили монастир, та сили були нерівні...

Величезний комплекс споруд деякий час стояв пусткою, потім у ньому містилися заклади для безпритульних дітей, табір для поляків, котрі потрапили в радянський полон 1939 р., аж поки в повоєнні роки місцевим колгоспам не забаглося дешевої цегли. З блискавичною швидкістю, буквально за пару років, висадили в повітря і розібрали собор Різдва Богородиці 1630 р., дві церкви XVIII ст., кілька десятків мурованих корпусів і монастирський мур. Якимось дивом уціліли лише три споруди, що нині, обдерті й занехаяні, але все ще красиві, височать на горах серед столітніх дубів над широчезною заплавою Сейму, який протікає десь удалині.

Надбрамна (над Святою брамою) церква Покрова Пресвятої Богородиці, споруджена в 1757 р., збереглася до наших днів, хоча й у дуже зруйнованому стані. Вона двох'ярусна. У першому ярусі — арка проїзду в центрі й аркові дверні прорізи обабіч. Другий ярус — дуже стрункий тридільний однобанний храм у дусі "єлизаветинського бароко", з пишними лиштвами над вікнами, вигнутими карнизами і витонченим бароковим верхом.

За спостереженням історика архітектури М.Цапенка, викладеними в його відомій книзі "Архітектура Лівобережної України XVII–XVIII ст." (Москва, 1967), "ця дзвіниця дуже близька дзвіниці Кирилівського монастиря в Києві за характером об'ємної побудови. Баня цієї будівлі незвичайна. За українською традицією на ній улаштована покрівля з заломом" [443]. Доктор мистецтвознавства Михайло Павлович Цапенко (1907–1977) був учнем і послідовником великого російського історика мистецтва академіка Ігоря Еммануїловича Грабаря. Він чудово знав архітектуру і мистецтво російсько–українського прикордоння, видав про це декілька книжок. Він же став першим дослідником архітектури Софроніївського монастиря. Однак не з усіма його висновками ми можемо погодитися.

З приводу схожості надбрамної церкви Покрова Богородиці з надбрамною церквою–дзвіницею Кирилівського монастиря в Києві ми можемо додати: за характером об'ємної побудови розглянута будівля має певні риси схожості з надбрамною церквою–дзвіницею Межигірського монастиря під Києвом. Обидві дзвіниці — і Кирилівську, і Межигірську — збудував найвідоміший київський архітектор XVIII ст. Іван Григорович–Барський. Напрошується гіпотеза про його можливе авторство і стосовно будівлі в Софроніївському монастирі. Тим більше, що за архівними документами відомо, що І.Григоровича–Барського викликали для виконання архітектурних робіт у недалекий звідси Глухів.

Але з настільки привабливим припущенням доведеться відразу ж розпрощатися. Справа в тім, що нам достеменно невідомо, чи приїхав І.Григорович–Барський за викликом начальства в гетьманську столицю Глухів, чи ні. Збереглося листування, що свідчить про його небажання їхати в Глухів під приводом наявності в нього термінових архітектурних замовлень у інших місцях. Але найголовніше полягає в тому, що Кирилівську дзвіницю він збудував у 1760 р., а Межигірську — у 1772–1774 рр., тобто набагато пізніше 1757 р., коли надбрамну церкву Софроніївського монастиря вже освятили! Вірогідно появу в настільки віддаленій, провінційній місцевості твору архітектури, цілком столичного за своїм характером і найвищим рівнем архітектурно–пластичного вирішення, слід пов'язати з відвіданням монастиря імператрицею Єлизаветою Петрівною в 1744 році. Згодом за її велінням цю архітектурну роботу могли доручити кому–небуть зі столичних зодчих.

На жаль, М.Цапенко, котрий бачив Покровську надбрамну церкву 1957 р. уже в напівзруйнованому стані, хибно визначив її архітектурний тип. Тому ми особливо підкреслюємо: це у жодному разі не надбрамна дзвіниця, це саме надбрамна церква!

Розглянемо її структуру докладніше. У цьому нам допоможуть фотографії та креслення, що наводяться нижче. По–перше, будівля має яскраво виявлену висотну композицію. Її загальна висота від основи до хреста становила 31,5 м. Будівля в цілому ніби симетрична, причому баня підкреслює вісь симетрії. Однак дзеркальної симетрії немає — її порушують прибудова з заходу, а також відмінності в розмірах східного і західного членувань фасаду. Завдяки такій дисиметрії архітектурна споруда виглядає живим витвором, а не мертвою схемою–кресленіком.

На першому ярусі по осі ми бачимо арку брами. Її ширина 3,25 метри. Це був головний вхід в обитель. Зі східного боку — ще одна арка, трохи вужча (2,9 м), призначена для проходу пішоходів (у XIX ст. її замурували). З західного боку від центрального проїзду була влаштована (це добре видно на плані) невелика кордегардія — келія для монастирської сторожі. Вона має вхід з головної арки і два вузеньких віконця, на кшталт старовинних бійниць, що виходять на північ і на захід. З надвірного боку за келією влаштовані сходи, що ведуть на другий ярус, у церкву.

Церква тридільна, дуже висока і дуже світла, завдяки великим вікнам, розташованим у три яруси. Центральний четверик за допомогою плоских трикутних пандатив (як в українських дерев'яних храмах) несе світловий восьмерик із зімкнутим восьмигранним куполом.

Будівлю всередині й зовні було оштукатурено і розмальовано. Характер декору — вигнуті й розкріповані карнизи, фільончасті пілястри, тяги, ніші, віконні лиштви із сандриками і виділеними замковими каменями — усе витримано в стилістиці архітектури бароко середини XVIII ст. Трохи в іншій стилістиці — класицистичного академізму — були виконані фасадні розписи на першому ярусі. Їх добре видно на давній фотографії.

Зараз цей унікальний твір архітектурного мистецтва напівзруйнований і виглядає не вишукано, а, навпаки, могутньо і монументально. Однак немає сумнівів у тім, що його можна і потрібно відреставрувати, повернувши колишню красу. Майстри для цього в нас є, а засоби — варто вишукати.

Монастирська трапезна палата, що дивом збереглася, міститься на південний схід від утраченого собору. Колись вона замикала з цього боку головну площу монастиря. Стоїть вона на схилі. Ось як описав її М.Цапенко в згадуваній вище книзі: "цю відмітну рису — пристосування об'ємно–планувальної структури будівлі до конкретних умов місцевості — можна бачити також на прикладі трапезної в ансамблі забутого і зовсім не згадуваного в історії української архітектури ансамблю Софроніївського монастиря в околицях Путивля. Будівля трапезної цього комплексу становить великий інтерес у багатьох аспектах. Як і Видубецька трапезна (мова йде про побудовану 1701 р. трапезну Видубецького монастиря в Києві — авт.),

ця будівля з одного боку була одноповерховою, а з іншого боку – двоповерховою, що обумовлено рельєфом. Судячи зі збережених фотографій другої половини XIX ст., будівля мала двосхилий дах із дуже високими фронтонами на причілках, що нагадує будинок Лизогуба в Чернігові. Найдивовижніше в цій рідкісній пам'ятці – це інтер'єр головного залу. Усі вищерозглянуті трапезні (йдеться про трапезні в українських монастирях – авт.) були безстовпними, циліндричне склепіння спиралося на зовнішні стіни. Софроніївська трапезна є рідкісним на Україні прикладом двостовпного залу. Два могутні стовпи по поздовжній осі приміщення служать опорами для склепіння досить складної форми (воно нагадує хрещате, з ледь виявленими ребрами перетину). Той факт, що Софроніївська пам'ятка значно відрізняється від розглянутих (українських трапезних), можна пояснити тим, що район Путивля входив у сферу впливу російської архітектури" [443].

Щодо датування трапезного корпусу в літературі немає ніяких указівок. На підставі аналізу архітектурних форм і конструкцій ми датуємо її межею XVII–XVIII ст.

У 1957 р. група вчених з Київського науково–дослідного інституту теорії й історії архітектури, у складі якої були такі корифеї, як нині вже покійні П.Макушенко та доктор архітектури В.Ясієвич, зуміла добратися до Софроніївського монастиря. Вони провели на його руїнах кілька днів, вивчили і зафіксували залишки споруд. Ми публікуємо їхні обмірні кресленики трапезної. З них видно, що трапезна з боку собору (із заходу) мала ґанок на двох колонках. А в напівпідвальному приміщенні був ще один зал, про який М.Цапенко не згадує: це класичний для російських монастирських трапезних квадратний зал, склепіння якого спираються на квадратний у перетині стовп, що стоїть у центрі.

Як видно з креслеників і фотографій, зовнішній декор трапезної суворий і лаконічний. Чи був він таким завжди – сказати важко: занадто значні руйнування на фасадах. Однак це не означає що будівля трапезної в технічному відношенні безнадійна: навпаки, простоявши стільки часу в таких моторошних умовах, вона довела, що наші предки дійсно вміли будувати на віки! Товсті цегляні стіни, ретельно муровані з чудово випаленої цегли на міцному вапняному розчині арки і склепіння, могутні ковані залізні затяжки... Будинок може ще простояти не одне століття. Необхідно тільки реставрувати його з належними любов'ю і ретельністю.

На кінець XIX ст. в Софроніївському монастирі було ще кілька мурованих корпусів цивільної архітектури: іконописна майстерня, складський корпус, пекарня, готелі для прочан. Усі вони зображені на плані, але зараз від них не залишилося і сліду.

Крайній південний край монастирського пагорба займає дуже імпозантний будинок нового лікарняного корпусу, побудований 1911 р. Він непогано зберігся. Двоповерховий, прямокутний у плані, коридорного розпланування. По центру корпуса міститься великий зальний двосвітний об'єм лікарняної церкви. Корпус має дуже добре пророблений архітектурний декор на фасадах з пишно профільованими карнизними тягами, лиштвами, різноманітними напівколонками. Усе це – з арсеналу форм неоруського стилю. Дуже складні декоративні деталі з високою точністю набрані з фасонної цегли, що свідчить про найвищу якість будівельних робіт. З усіх уцілілих споруд монастиря ця – найменш зруйнована і найкраще надається до реставрації.

У старих книгах згадується монастирський мур висотою два сажені (4,26 м). Він частково уцілів біля нового лікарняного корпусу, де ми можемо побачити й південну монастирську браму, що веде до одного з печерних комплексів під горою. Південна брама має традиційний архітектурний устрій: вона тридільна, аркова, із середньою аркою, удвічі ширшою й у півтора рази вищою від бічних. Вінчає цю пірамідальну композицію типовий російський кокошник, над яким колись підносилася маківка з хрестом.

Однак найцікавіша і найзагадковіша частина монастиря – підземна. І справа не тільки в тім, що навіть при побіжному огляді видні провали й ознаки підземних пустот. На східних схилах Дивної гори є кілька печерних комплексів, виритих у лесових ґрунтах на зразок знаменитих печер Києво–Печерської лаври. Частина цих печер розчищена, інші ще практично не досліджені. Найстаріші печери фахівці датують XIII–XIV ст. Печерні лабіринти складаються з ходів, келій, ніш–аркасолій для поховань. Зустрічаються і приміщення дещо більших розмірів. Вірогідно, це підземні церкви чи каплиці. Відомо про те, що печери проходили під самим соборним храмом, а також під ризницею.

Ще один надзвичайно цікавий кільцевий підземний лабіринт розташований на південно–східному схилі монастирської гори, майже під поверхнею. Його стіни і склепіння муровані з цегли, яка датується XVIII ст. Зовсім незвичайна тут склепінчаста підземна церква Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, відновлена в 1766 р. Її склепіння стягнуті залізними затяжками, заанкереними в мурування. Це незаперечне свідчення того, що церква і весь цей лабіринт будувалися відкритим способом: спочатку вирили великий котлован, побудували з цегли склепінчасті ходи, церкву і келії, а потім усе це засипали землею.

Першим дослідником печер Софроніївського монастиря був відомий київський спелеолог Олександр Авагян (нині покійний). У 1980–х рр. він за участю архітектора з м.Сум Вадима Трегубова і деяких інших архітекторів–реставраторів обстежив печерний

лабіринт і зняв його на план. Ми цей план публікуємо нижче і на підставі його, а також наших власних спостережень, спробуємо докладніше описати ці печери.

Низенький арковий вхід у печерний комплекс видніється на схилі. Через вузький, шириною лише 80–90 см. коридор, 5 м завдовжки, ми проходимо в просторіше приміщення. Це той же коридор, але розширений за допомогою бічних аркових ніш. Тут шлях роздвоюється: можна йти прямо, а можна — ліворуч по вузькому, злегка вигнутому ходу. Однак обидва шляхи приведуть нас в одне місце — у підземну церкву Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, розташовану на відстані 15 метрів від входу в печерний комплекс. Церква цілком традиційна, тобто тридільна, прямокутна в плані, орієнтована вівтарем на північний схід, як і наземні монастирські храми. Її розміри — 10 х 4 м. Прямий хід виводить нас у головне молитовне приміщення чи неф. Бічний хід, що веде ліворуч, виводить у західне приміщення цього ж храму. Неф з'єднаний із західним приміщенням широкою аркою, а від вівтаря відділений стіною з трьома дверними прорізами. У східній стіні вівтаря є три аркові ніші для потреб богослужіння. Аналогічні ніші є і в приміщенні нефа. На північній стіні нефа є два аркових прорізи, що ведуть далі, усередину гори. Такий же хід відкривається і з західного приміщення церкви Преподобних Антонія і Феодосія Печерських. Система цих ходів спланована таким чином, щоб під час служби в церкві можна було б, не заважаючи молільникам, обійти неф і рухатися далі всередину гори. Як видно на плані, від церкви на північ йдуть три майже рівнобіжні підземні ходи, які перетинає поперечний коридор. Ці ходи мають розширення (інакше в них двом людям не розминутися). Далі, у глибині гори, ці підземні ходи утворюють замкнуте кільце, так що вийшовши з західного притвору церкви Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, можна, пройшовши кільцевий шлях, повернутися в неф тієї ж церкви. Уздовж цього кільцевого ходу приблизно через рівні проміжки розташовані чернечі келії, найбільша з який має розміри 4 х 2,5 м. Із найвіддаленішого кінця цього кільцевого ходу виходить підземний коридор у напрямку собору Різдва Богородиці. Він до кінця не досліджений, оскільки частково завалений.

У цілому цей печерний комплекс, а точніше, тільки досліджена його частина, займає площу приблизно 55 х 45 метрів. Він, безумовно, є унікальним. Його можна порівнювати з Антонієвими печерами Іллінського монастиря в Чернігові, а також з київськими печерами.

Руїни монастиря аж до 1980–х рр. майже нікого не приваблювали. Тут містилася колгоспна пасіка. Але в ці роки руїнами поступово почали цікавитися дослідники історії архітектури (що втішно), а також шукачі скарбів (що виявилося дуже небезпечним, тому що озброєні сучасною пошуковою технікою вони розривали все підряд у пошуках міфічних скарбів, прискорюючи, таким чином, руйнування деяких уцілілих будівель). При підготовці Зводу пам'яток історії та культури по Сумській області автор цих рядків обстежив уцілілі будівлі монастиря, зробив їхню фотофіксацію і направив у Сумський облвиконком відповідні матеріали й обґрунтування. Унаслідок цього рішенням Сумського облвиконкому від 20 травня 1988 р. № 112 ансамбль Софроніївського монастиря був поставлений на державний облік і прийнятий під охорону держави як пам'ятка архітектури місцевого значення (руїни надбрамної церкви, трапезної і лікарняного корпусу 1911 р.). Він одержав охоронний номер 106–см. Проте монастирські руїни донедавна не використовувалися, ніким не охоронялися і продовжували нищитися.

На жаль, нам ні тоді, ні пізніше не вдалося визначити й зафіксувати зони охорони цього комплексу пам'яток. На наш погляд, територія комплексу пам'яток має бути визначена в історичних межах монастиря, які зафіксовані на плані, наведеному нижче. Далі, до самого підніжжя гори, на якій стоїть монастир, має бути встановлена охоронна зона. Пагорби, порослі лісом (частина знаменитого завдяки партизанській боротьбі 1941–1942 рр. Новослобідського лісу), мають увійти до складу зони охоронюваного ландшафту. Болото Молче біля підніжжя гори є об'єктом природно–заповідного фонду. З огляду на все це цілком зрозумілими мають бути обмеження господарської діяльності. Приміром, розробки крейди, що провадяться біля підніжжя монастирської гори, є абсолютно неприпустимими.

З 2000 р. монастир розпочали відроджувати — тут поселилося кілька ченців. Це дає надію, що визначна святиня Сіверщини ще колись відновиться. У зв'язку з цим хочеться застерегти від розповсюдженої помилки — будівництва без фахово опрацьованого проекта.

У цьому сенсі повчальним прикладом є Глинська пустинь поблизу Глухова. Її почали відновлювати раніше, ніж Софроніївський монастир, спочатку — без належних архітектурних проектів, унаслідок чого перша збудована в монастирі нова церква не вписалася гармонійно в історичний ансамбль. Але тут же, у Глинській пустині, є і підбадьорюючий приклад. У 1999 р. поруч зі зруйнованою в роки радянської влади надбрамною дзвіницею була збудована надбрамна церква. Для її проектування запросили архітектора Володимира Бикова, автора багатьох церков, побудованих на території Сумської області, лауреата Державної премії України в галузі архітектури. Це позитивно позначилося на результаті: зараз обитель прикрашає чудовий храм, що відроджує колишню красу Глинської пустині.

Протягом 2001–2002 рр. за підтримки Сумської обласної державної адміністрації у Софроніївському монастирі проведено значний обсяг украй необхідних робіт: прокладено дорогу до монастиря від найближчого села Нова Слобода, забезпечено водо– і електропостачання, відреставровано новий лікарняний корпус, який був найменше поруйнований і тому він зараз є основною монастирською спорудою. Розчищено для досліджень фундаменти всіх монастирських споруд. Зараз на часі — наукова реставрація Покровської надбрамної церкви та трапезної. Розпочалося паломництво до монастиря та відвідування його туристами й екскурсантами. Тож хочеться вірити, що Софроніївський монастир поступово відродиться у своїй красі і величі.

Літ.: [193, 198, 443–447].

Загальний вигляд монастиря з півночі за літографією поч. XX ст.



Центральна частина монастирського комплексу. Вигляд з півночі. Фото Я.Фесика поч. XX ст.





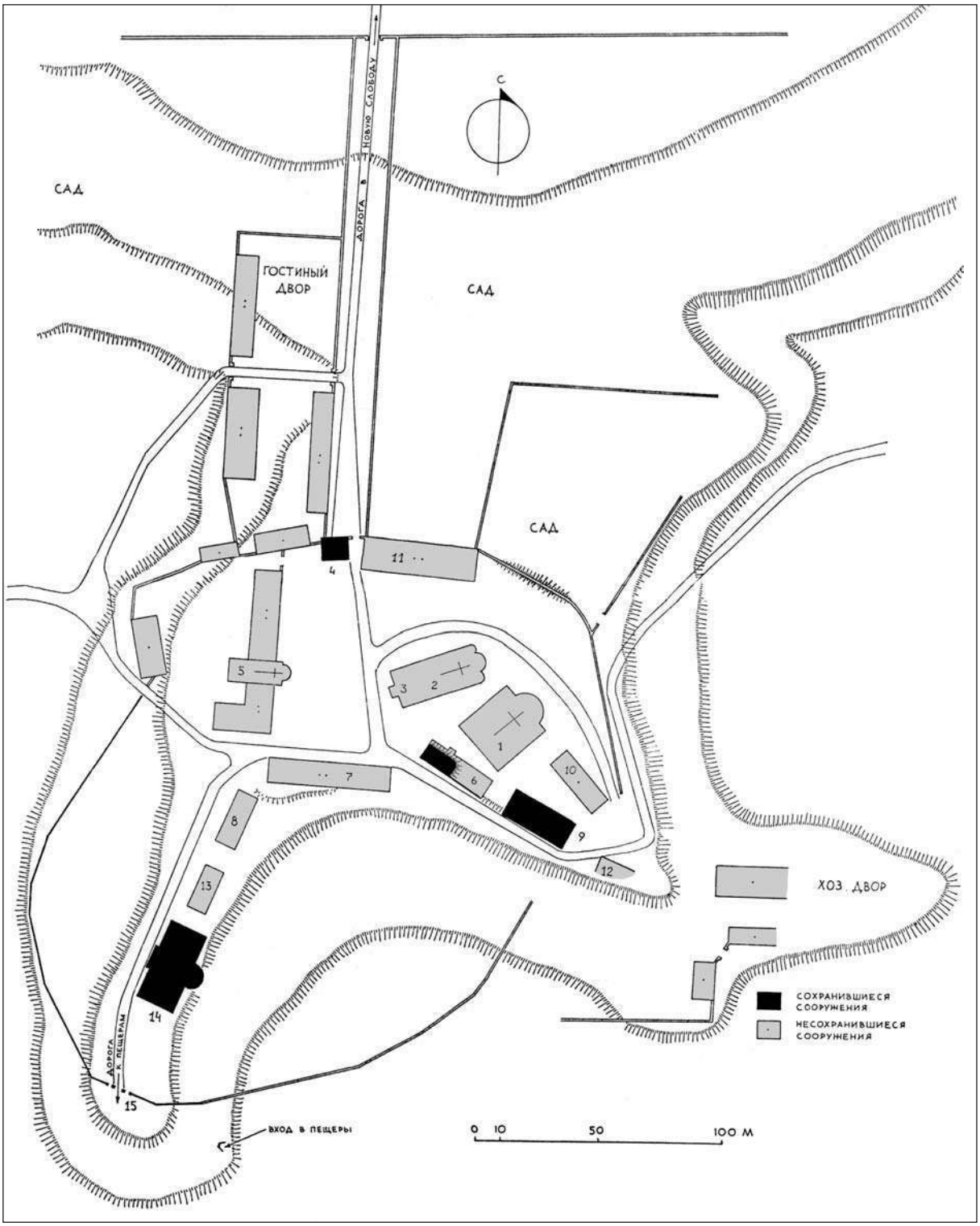
Центральна частина монастирського комплексу. Вигляд з північного сходу. Фото поч. XX ст.



Покровська надбрамна церква. Вигляд з півночі. Фото поч. XX ст.



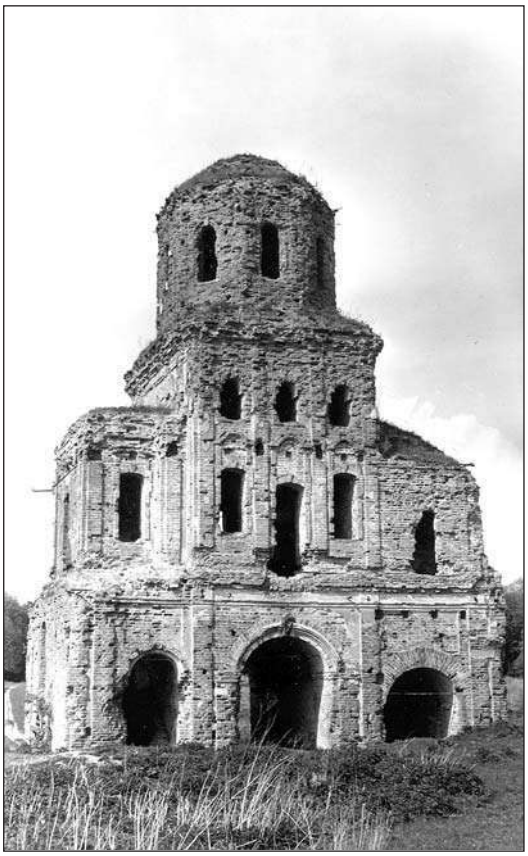
Успенська, Покровська і Вознесенська церкви. Фото поч. XX ст.



План монастиря станом на поч. XX ст. Реконструкція автора:
1 – собор Різдва Богородиці
2 – церква Успіння Богородиці
3 – дзвіниця
4 – надбрамна Покровська церква
5 – Вознесенська церква з лікарнею і братськими келіями
6 – ризниця
7 – братський корпус
8 – іконописна майстерня
9 – трапезна
10 – складський корпус
11 – новий настоятельський корпус
12 – пекарня
13 – флігель
14 – новий лікарняний корпус
15 – мур з брамою

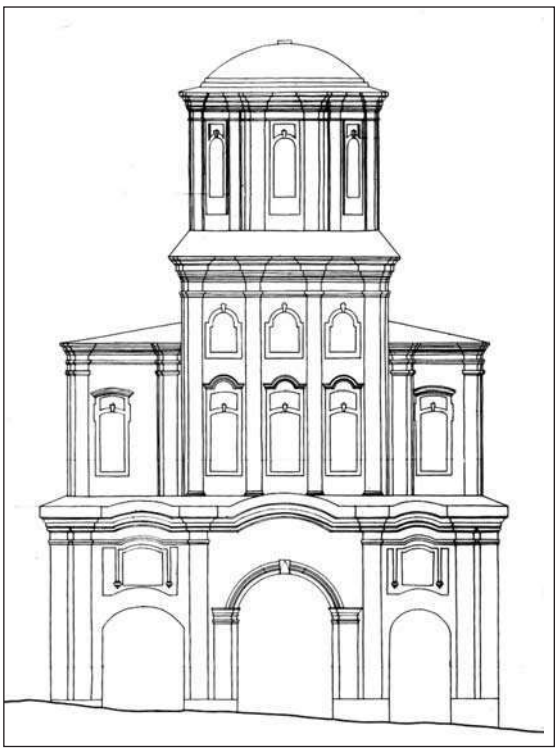


Покровська надбрамна церква. Південний фасад. Фото початку XX ст.

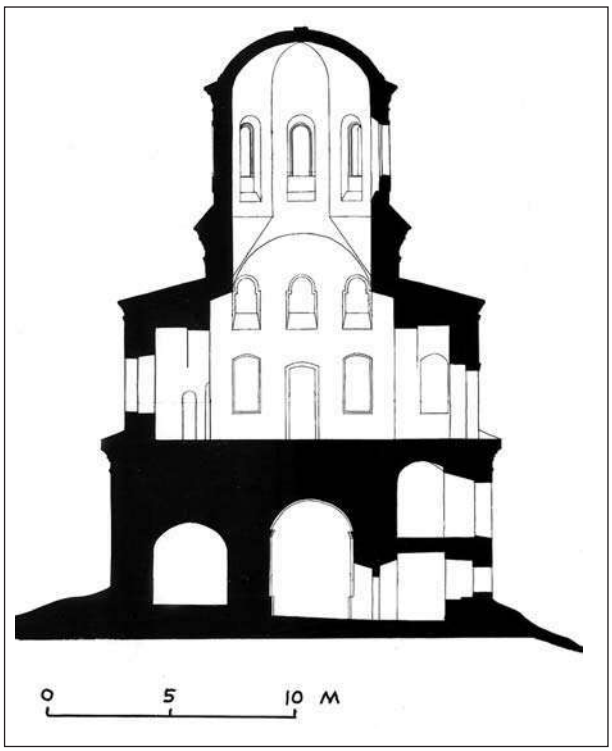


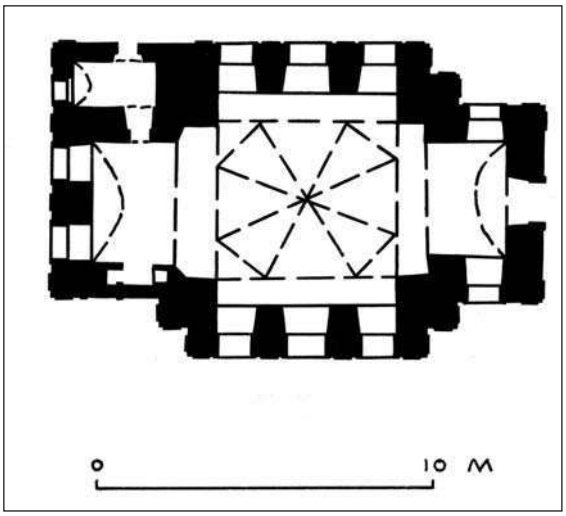
Покровська надбрамна церква. Південний фасад. Фото 1987 р.

Північний фасад Покровської церкви за обміром 1957 р.

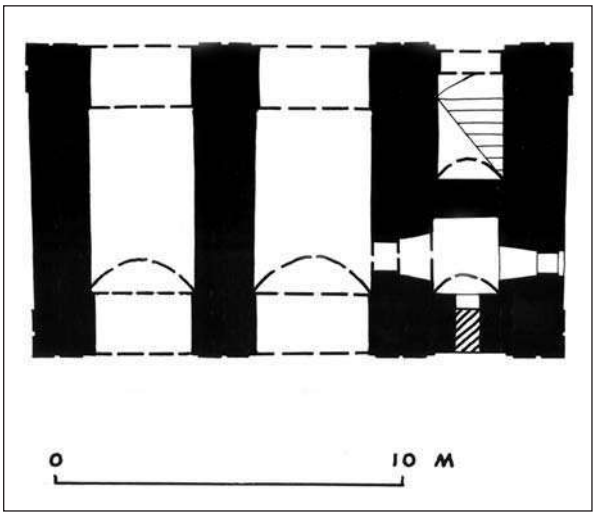


Переріз Покровської церкви за обміром 1957 р.



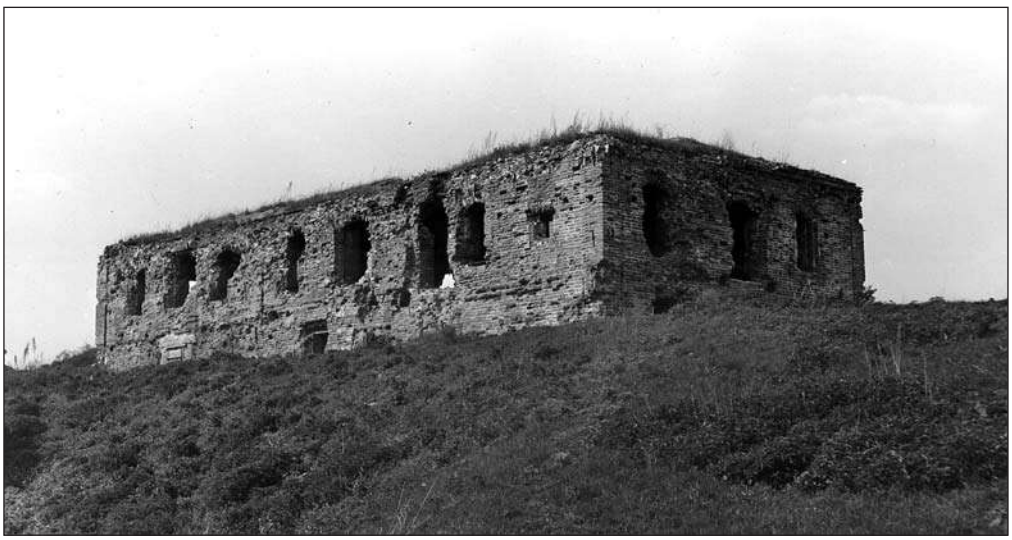


План 2-го ярусу Покровської церкви за обміром 1957 р.



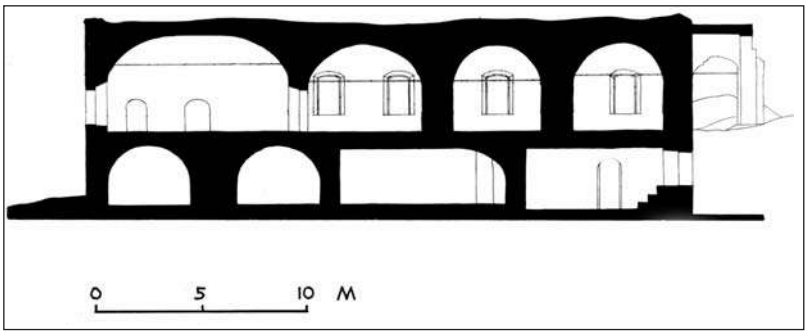
План 1-го ярусу Покровської церкви за обміром 1957 р.

Загальний вигляд трапезної палати. Фото 1987 р.

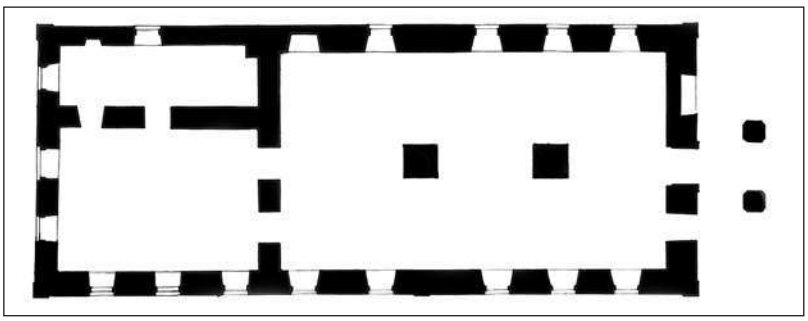


Інтер'єр трапезного залу. Фото автора 1987 р.

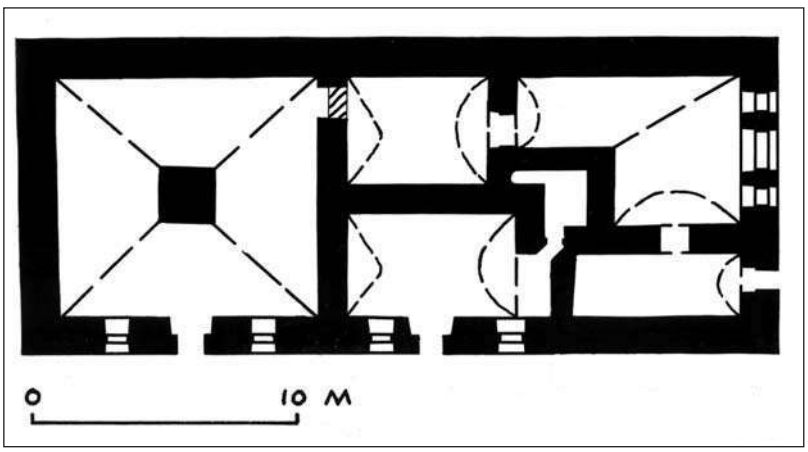




Поздовжній переріз трапезної за обміром 1957 р.

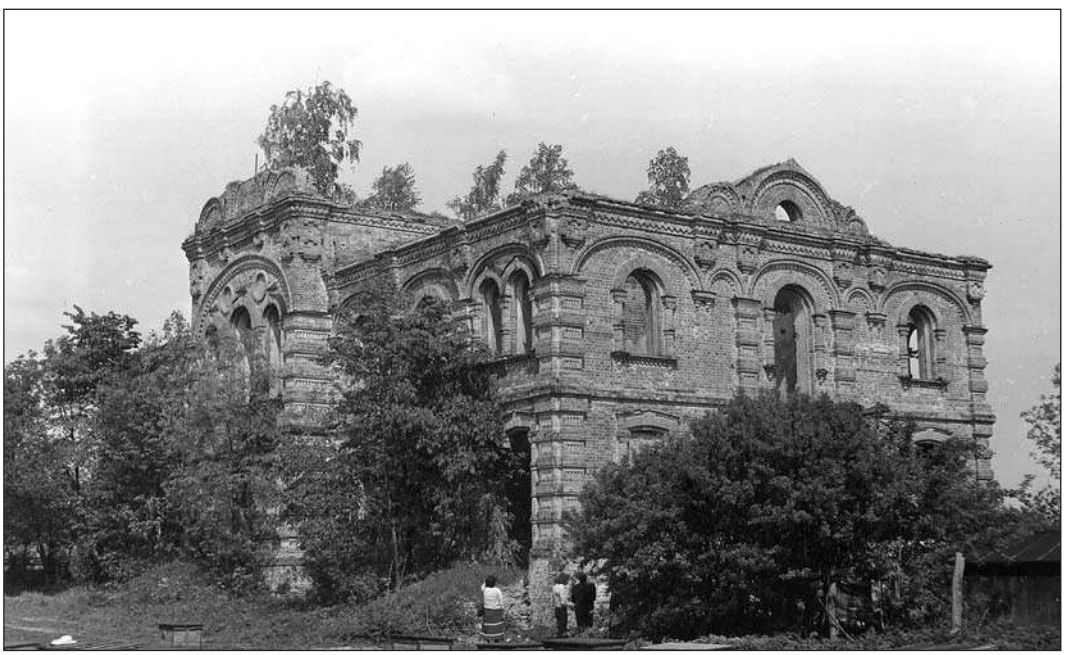


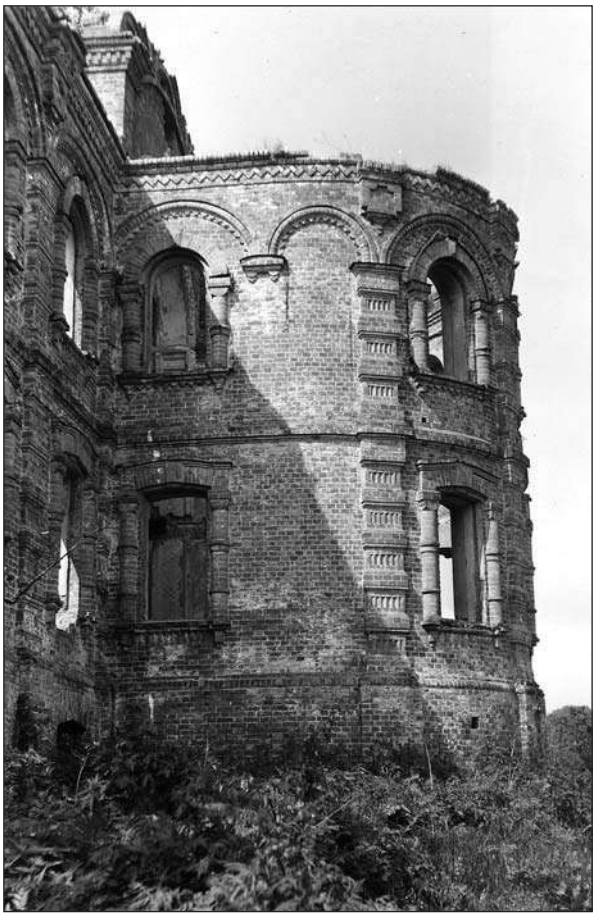
План верхнього ярусу трапезної за обміром 1957 р.



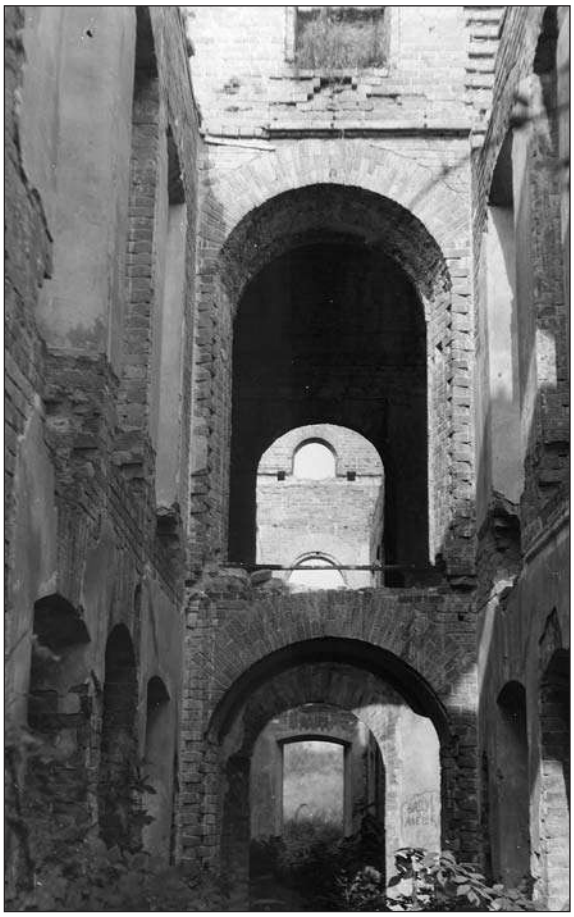
План нижнього ярусу трапезної за обміром 1957 р.

Новий лікарняний корпус. Загальний вигляд. Фото автора 1987 р.





Фрагмент апсиди нового лікарняного корпусу. Фото автора 1987 р.



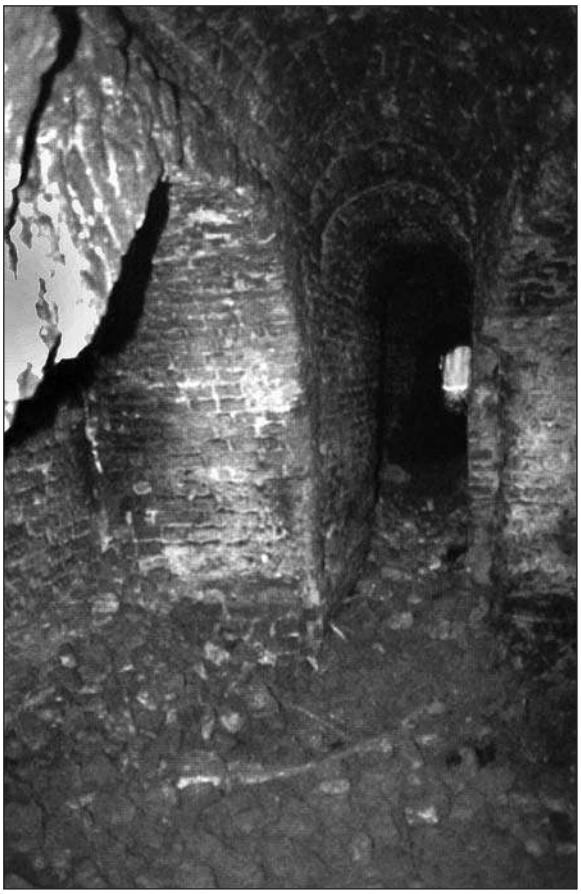
Інтер'єр нового лікарняного корпусу. Фото автора 1987 р.

Мур з південною брамою. Фото автора 1990 р.



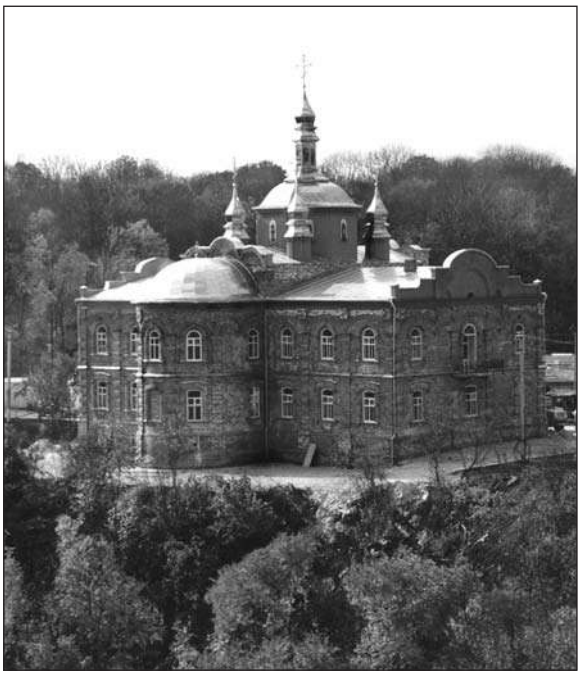


Вхід до печер. Фото автора 1990 р.



Печерний хід. Фото І.Гільбо 1990 р.





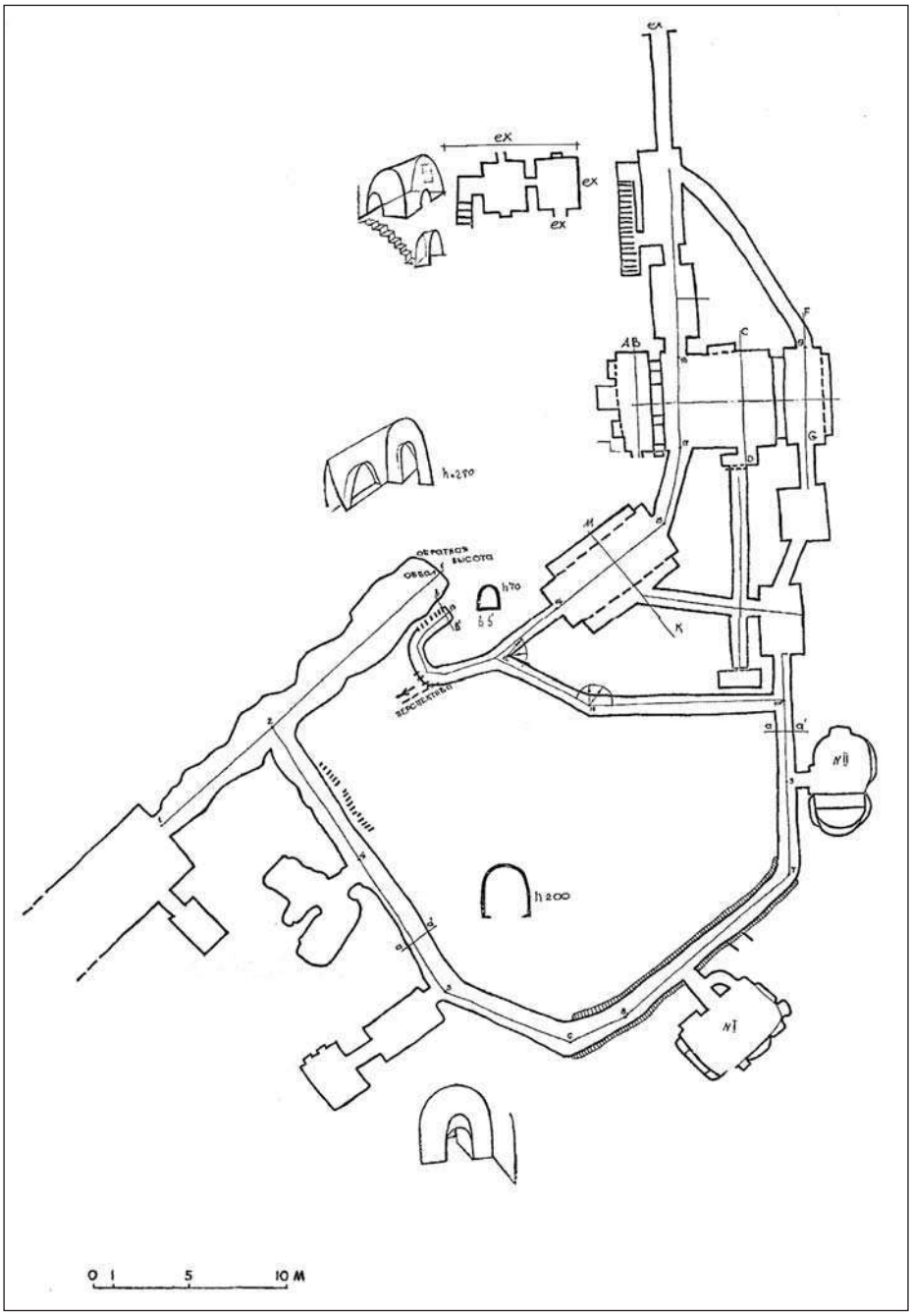
Новий лікарняний корпус. Загальний вигляд після реставрації. Фото В.Бикова 2002 р.

Монтаж бані на новому лікарняному корпусі. Фото В.Бикова 2002 р.

Новий лікарняний корпус.
Фото В.Бикова 2002 р.



План печерного комплексу.
Кресленик за обмірами О.Авагяна



Глухівсько–Петропавлівський монастир

Монастирський комплекс розташований на високій горі, порослій дубовим лісом, на правому березі р.Клевень поблизу с.Будища за 20 км від Глухова (Сумська область), неподалік старовинного шляху з Глухова на Путивль. Архітектурний ансамбль панував над рівнинною заболоченою заплавою і був видний здалеку. Час заснування монастиря невідомий. За переказами – 1230 р. У кінці XVII ст. (з 1694 р.) його настоятелем був Св. Димитрій Ростовський (Данило Туптало, 1651–1709) – видатний церковний діяч, письменник і просвітитель, котрий написав тут чимало своїх визначних праць, зокрема й "Четьї Мінеї". У 1769–1772 рр. архімандритом монастиря був Давид Нащинський, професор Київської академії, котрий ознайомив Європу з творами Феофана Прокоповича. У цьому монастирі похований Мельхіседек Значко–Яворський (1716–1809), колишній ігумен Мотронинського монастиря і один із натхненників Коліївщини, котрий у 1786–1809 рр. був тут архімандритом.

1695 р. на замовлення Димитрія Ростовського "записной государів майстер кам'яного діла" Матвій Єфимов, котрий тоді працював у Глухові, а перед тим – у Стародубі, розпочав будівництво мурованого Петропавлівського собору, завершене 1697 р. Зберігся й опублікований контракт на будівництво, у якому вказано, що собор повинен був мати висоту 7,5 сажнів до бані (близько 13 м) й баню, заввишки 2 сажні. На початку XVIII ст. коштом полковника Стародубського Михайла Миклашевського тут збудовано мурована трапезну з теплою церквою, 1712 р. – мурована надбрамну Михайлівську церкву, 1895 р. – два мурованні корпуси братських келій та нову мурованну огорожу.

Весь ансамбль монастирських споруд, що відзначався чудовим зв'язком з ландшафтом, був розпланований компактно: у центрі невеликого двору на підвищенні стояв тридільний триверхий мурований Петропавлівський собор, на північ від нього – трапезна. Північний бік монастирського двору замикає надбрамна Михайлівська церква–дзвіниця.

Собор мав восьмигранну наву, п'ятистінний вівтар і прямокутний в плані бабинець. За структурою і архітектурними формами цей собор дуже подібний до двох глухівських храмів М.Єфимова: Михайлівської і Миколаївської церков (остання збереглася). Храм мав двозаломні верхи зі світловими восьмериками над усіма трьома компартиментами. Завдяки великим вікнам, розташованим у два яруси, інтер'єр був щедро освітлений. Зовнішній декор витримано у формах, притаманних російській архітектурі кінця XVII ст.: застосовано наріжні пучки півколонок, наличники з розірваними сандриками, восьмикутні вікна. Фасади були поліхромними: поле стіни червоне, деталі – білі.

Мурована тридільна надбрамна Михайлівська церква була збудована в 1712 р. у північному прясліі монастирського муру. Первісно була двоповерховою, триверхою. Посередині був арковий проїзд. Бабинець і нава – прямокутні в плані, вівтар – п'ятистінний. У кінці XVIII ст. верх над бабинцем церкви розібрали, прибудувавши до нього з заходу масивну двоярусну дзвіницю, а бабинець укрили двосхилим дахом. Нава і вівтар мали двоярусні верхи. Прибудована дзвіниця належала до типу "четверик на четверику" і теж була увінчана глухим двоярусним верхом. Грані верхнього ярусу були прорізані арковими отворами дзвону. Найбільший дзвін важив 360 пудів (5,7 тонни). Наріжники були акцентовані пучками півколон.

Теплу трапезну церкву поставили на північ від собору. Вона належить до типу безбанних храмів зального типу з гранчастим вівтарем. З півночі до вівтаря прибудовані масивні контрфорси з арковим проходом. Під західною частиною споруди є підвал. Трапезний зал перекрито циліндричним склепінням з розпалубками. Зовнішній декор дуже характерний для початку XVIII ст.: "вухасті" віконні наличники, профільований багатообломний карниз великого виносу. У середині XIX ст. до трапезної з півдня прибудували корпус з плоским перекриттям і декоративною банею над чотиригранним наметовим дахом. Великі аркові вікна оздоблені наличниками з кілевидними архівольтами.

На південний схід від трапезної розташовано два одноповерхові на підвалах корпуси. Один з них – келійний, двосекційної системи розпланування, з чотирикамерними секціями. А в південно–західному куті монастирського двору збереглася унікальна пам'ятка цивільної архітектури Мазепиної доби – Г–подібного плану одноповерховий з чотирикамерним підвалом мурований корпус. Характер його багатокамерного розпланування свідчить про те, що первісно цей будинок міг бути покоями архімандрита. Усі приміщення перекриті різними типами склепінь: циліндричним, хрестовим, хрестовим з розпалубками, зімкнутим з розпалубками, а також плоскими стелями. Враження таке, що майстер, споруджуючи цей будинок, демонстрував замовнику свої можливості та вміння.

З заходу монастирський двір замикає видовжений двоповерховий мурований корпус келій у стилі пізнього провінційного класицизму.

При монастирі здавна існувала невелика слобідка, в якій мешкали монастирські селяни, котрі безпосередньо обслуговували потреби монастиря. Слобідка містилася на надзаплавній терасі під монастирською горою, тягнучись від монастиря на північний схід, у бік с.Будища, й мала порядкове розпланування лінійного характеру.

Монастир був закритий у кінці 1920–х рр. З 1934 р. у ньому розмістили Шалигинський будинок інвалідів. Собор знищено у 1930 р. Михайлівська надбрамна церква–дзвіниця була частково зруйнована протягом 1956 р. У травні того року з ініціативи керівництва Шалигинського будинку інвалідів розібрали бані й почали розбирати стіни другого ярусу. Про це місцевий мешканець В.Борзаківский написав до Києва. Це зупинило руйнацію, відтак від споруди уцілів перший ярус, що використовується як брама. У 1957 р. монастирський ансамбль дослідив М.Цапенко.

З часів радянської влади тут міститься психіатичний інтернат, який не тільки зруйнував давні архітектурні пам'ятки й спотворив уцілілі, але й збудував на території різні споруди утилітарного призначення, зокрема гуртожитки. Він безумовно має бути звідси виведений задля відродження монастиря, який був одним з найдовершеніших архітектурних ансамблів Мазепиної доби — доби розквіту українського національного архітектурного стилю. За результатами досліджень 1980–х рр. нам удалося включити до Зводу пам'яток історії та культури України по Сумській області уцілілі монастирські споруди. Рішенням Сумського облвиконкому від 21.08.1989 № 168 монастирський комплекс включено до державного списку пам'яток архітектури місцевого значення під охоронним № 126–см. Проте досі немає глибокого й вичерпного архітектурознавчого дослідження цього визначного ансамблю, не кажучи вже про здійснення наукової реставрації. Завданням на майбутнє є підвищення категорії охорони ансамблю з включенням його до Державного реєстру нерухомих пам'яток національного значення, а також визначення зон охорони пам'яток Глухівсько–Петропавлівського монастиря.

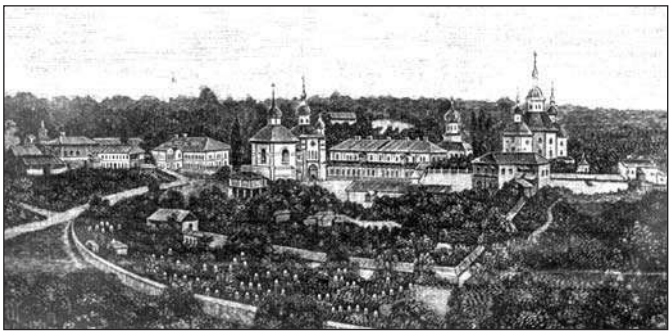
Літ.: [193, 198, 315, 323, 328, 329, 448–450].



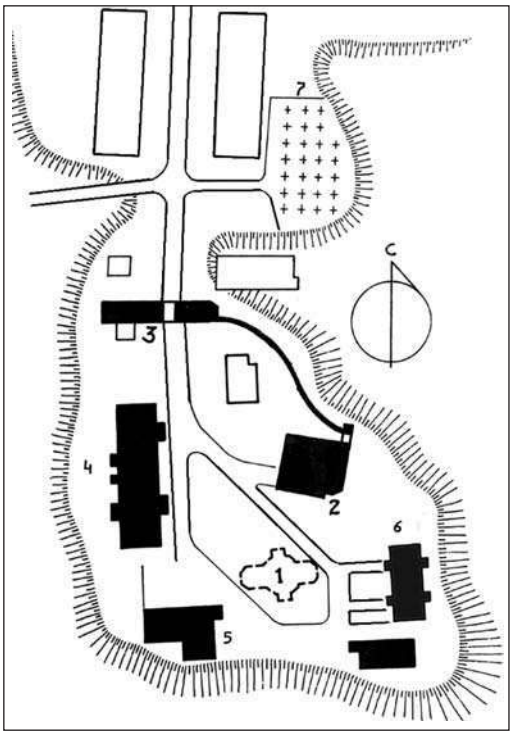
Панорама монастиря з лівобережжя р.Клевень. Фото кінця XIX ст.



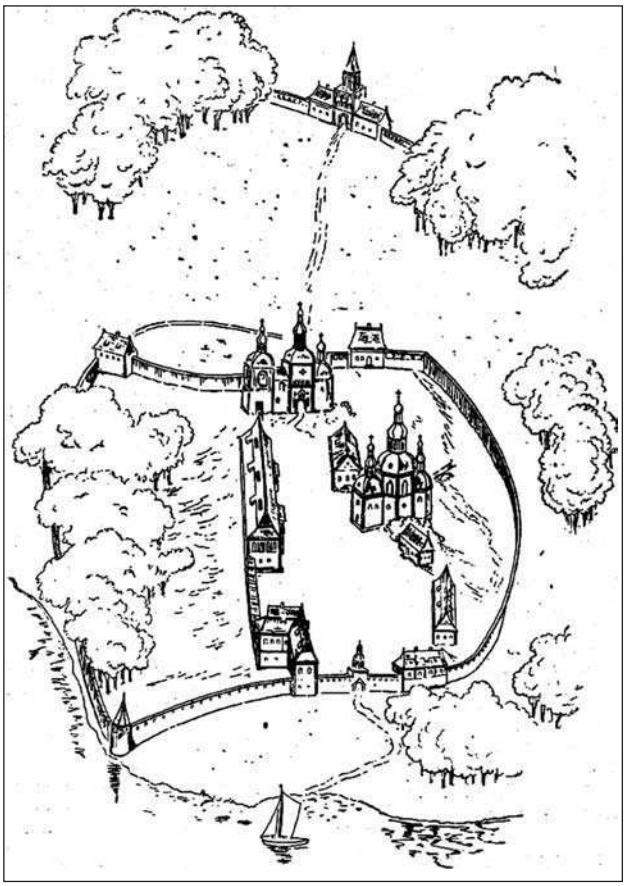
Панорама монастиря. Фото початку XX ст.



Загальний вигляд монастиря. Гравюра початку XX ст.



План монастиря за обмірами автора:
1 – місце втраченого Петропавлівського собору
2 – трапезна
3 – Михайлівська надбрамна церква
4 – корпус келій
5 – покої архімандрита
6 – келії



Загальний вигляд монастиря. Рисунок-реконструкція К.Лопяло за матеріалами М.Цапенка



Петропавлівський собор і трапезна. Фото кінця XIX ст.

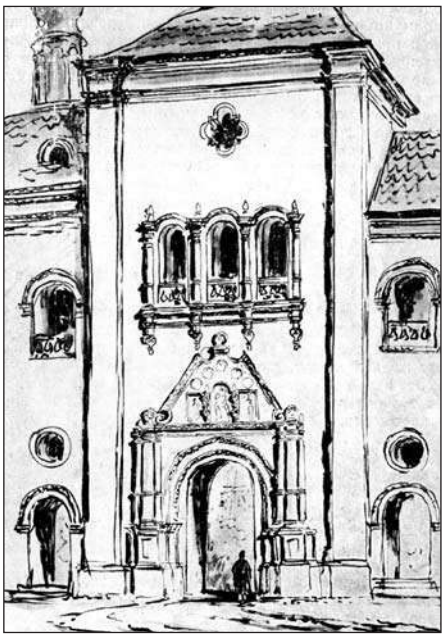


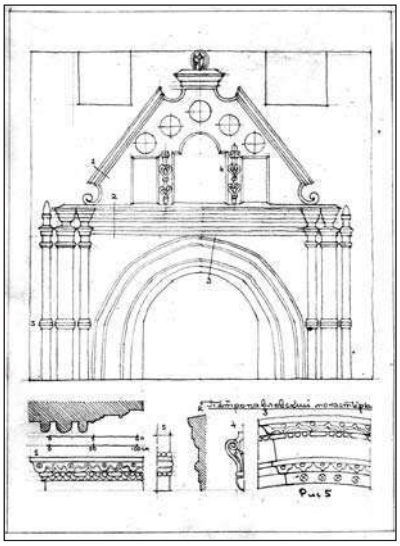
Михайлівська надбрамна церква, трапезна і собор. Фото початку XX ст.



Михайлівська надбрамна церква. Вигляд з надвірного боку. Рисунок-реконструкція К.Лопяло за матеріалами М.Цапенка

Фрагмент північного фасаду Михайлівської надбрамної церкви. Рисунок-реконструкція К.Лопяло за матеріалами М.Цапенка

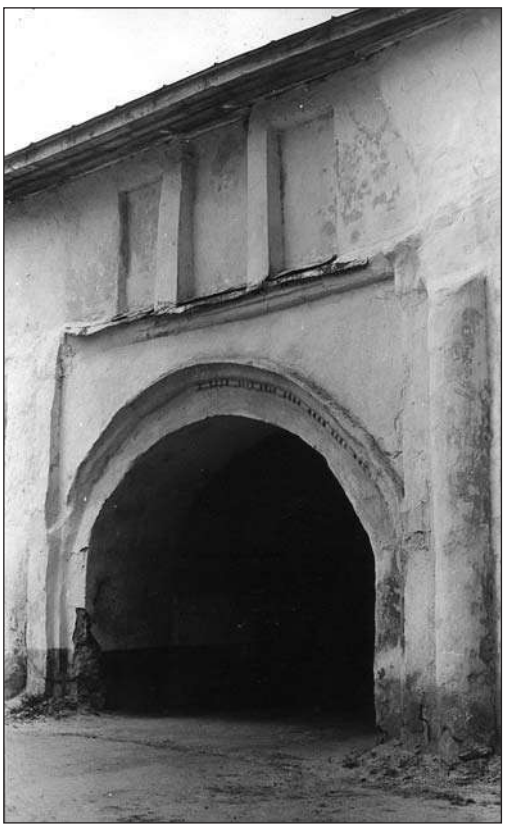




Портал Михайлівської надбрамної церкви. Обміри М.Цапенка 1957 р.



Збережений нижній ярус Михайлівської надбрамної церкви. Фото автора 1989 р.



Портал Михайлівської надбрамної церкви. Фото автора 1989 р.



Вівтар і контрфорс трапезної. Фото автора 1989 р.



Покої архімандрита. Фото автора 1989 р.

Пустинно–Рихлівський монастир

Пустинно–Рихлівський Миколаївський монастир розташований в урочищі Рихли або Рихловщина поблизу смт Понорниця Коропського району Чернігівської області. Він міститься посеред дубового лісу на пагорбі, що спадає у бік невеликого лісового озера. З трьох боків його оточують глибокі яри. З півночі вузьким перешийком територія монастиря поєднується з плато.

Перша дерев'яна Миколаївська церква тут відома з 1585 р. У цій місцевості 1620 р. бортник із с. Оболоння на пасіці знайшов чудотворну ікону Св. Миколи. 1666 р. стараннями чернігівського полковника, майбутнього гетьмана України Дем'яна Многогрішного та його брата Василя з благословіння чернігівського архієпископа Лазаря Барановича тут засновано Пустинно–Миколаївський монастир, усі будівлі якого були дерев'яними. 1743 р. коштом бригадирів Федора Качеповського та Петра Чижевського в монастирі побудовано перші мурованні будівлі – церкви, келії, трапезну, огорожу. Після нищівної пожежі 1754 р. коштом тих же фундаторів почали зводити мурованні будівлі.

Відтак мурований монастирський собор засновано у 1754 р., а освячено 1760 р. Він був трьохпрестольним: головний вівтар посвячено Св. Миколі, два бічних – Св. Варварі та Св. Захарії і Єлизаветі. Собор хрещатий, дев'ятидільний, чотиристовпний, п'ятиверхий. За розпланувально–просторовою типологією це була контамінація хрещато–баневого типу з хрещатим дев'ятидільним. Основний об'єм – кубічний, двоярусний. По сторонах світу прилягали рівновисокі йому гранчасті виступи на кшталт ексердр, увінчані глухими сферичними банями з маківками. Центральна баня дуже висока, параболічних обрисів, поставлена на світловий восьмерик і увінчана ліхтариком з маківкою. Фасадний декор витримано у формах зрілого бароко.

Мурована надбрамна церква Св. Іоана Предтечі з дзвіницею збудована 1767 р. Вона відзначала головний вхід до монастиря з півночі, була тридільною, триярусною, триверхою. У першому ярусі мала арку проїзду, в другому містилася тридільна безбанна церква зального типу. Третім ярусом споруди був восьмигранний верх дзвіниці над центральним компартиментом, увінчаний ярусною банею. Центральний компартимент (нава) мав складний чотирипелюстковий план, близький до форми квадрифолія. До нього прилягали прямокутні в плані об'єми вівтаря і бабинця, увінчані глухими дерев'яними восьмериками з плескатими банями. Декор витримано в стилістиці пізнього бароко з застосуванням пілястр (рустованих у першому ярусі), розкрепованого карнизу, "вухастих" наличників із розвиненими сандриками.

Розташована на мису в західному кінці монастирської території невеличка мурована Миколаївська церква споруджена 1750 р., а відбудована після пожежі 1757 р. коштом бригадирів Ф.Качеповського та П.Чижевського. Була тридільною, однобанною, з прямокутними в плані бабинцем і вівтарем, завершеними глухими банями, та трохи вищою гранчастою (у плані – квадрат із трохи зрізаними зовнішніми кутами) навою, увінчаною однозаломним верхом з пластичною бароковою банею. Декор витримано в бароковій стилістиці із застосуванням рустованих лопаток та "вухастих" віконних наличників.

Мурована тепла церква Св.Федора Стратилата зведена в 1749 р., а в 1817 р. – перебудована і розширена. Це був тридільний однобанний храм з розвиненою цокольною частиною (оскільки стояв на схилі). Він мав півкруглу апсиду й вінчався сферичною банею на глухому циліндричному підбаннику. Така форма завершення була результатом перебудови 1817 р.

На північ від центрального монастирського комплексу на підвищенні в XVIII ст. було влаштовано монастирський гостиний двір, перебудований у 1841–1842 рр. В околицях монастиря містилися господарський двір, колодязь, пасіка, скит і каплиця з боку Сосниці. На схилах ярів були викопані печери. Монастирська слобідка містилася трохи вище по рельєфу на північ від самого монастиря, за гостинним двором, й мала порядкове розпланування нерегулярного типу в основі якого лежали три шляхи, які розходилися від майдану до ближніх сіл Криски, Зелена Поляна, а також до монастиря.

У 1922 р. Чернігівський губернський відділ народної освіти декілька разів безуспішно порушував питання про вжиття термінових заходів щодо захисту Рихлівського урочища з його кількасотлітніми дубами і взяття його під охорону як пам'ятки природи. У середині 1920–х рр. монастир закрили. Собор, надбрамну церкву з дзвіницею, Миколаївську і Федорівську церкви висаджено в повітря у 1930 році. При цьому були розібрані на будівельний матеріал навіть підмурки собору, так що від нього сьогодні посеред монастирського двору лишилися тільки рештки фундаментних ровів. З цегли знищених монастирських споруд було вимощено дорогу від Рихлів до Понорниці.

Рештки монастиря досліджував у 1957 р. М.Цапенко. Він зафіксував генеральний план комплексу, а також деякі збережені споруди. Нам удалося обстежити рештки монастиря двічі – в 1976 та 1989 рр. За результатами останніх обстежень цей комплекс пам'яток було включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том "Чернігівська область"), проте його досі не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Саме природне урочище Рихлівська дача 1984 р. оголошене заповідним.

Нині від монастиря збереглися три муровані корпуси келій і гостиний двір. У 1950–х рр. у південній частині монастирської території влаштовано свинарники та інші господарські споруди.

Східний корпус келій збудовано в 1817 р. Він мурований, потинькований, одноповерховий із напівпідвалом, прямокутний у плані. Фіксує східну межу монастирської території. Головним західним фасадом був звернений до собору. Будівля симетрична: по центру – сіни на всю глибину корпусу з другим тильним входом, обабіч – чотирикамерні секції анфіладної системи розпланування. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Скромний фасадний декор витримано у стильових формах класицизму: високий цоколь, наріжні пілястри, прямі сандрики над прямокутними вікнами, карниз на сухариках.

Північно–східний мурований корпус келій споруджено 1743 р. Він одноповерховий на підвалі, прямокутний у плані, дуже витягнутий. Був східною межею головного монастирського майдану, що лежав між собором і надбрамною церквою–дзвіницею. Має секційне розпланування, характерне для житлових будівель українських монастирів. Корпус складається із трьох секцій, розділених глухими капітальними стінами. По центру кожної секції – широкі сіни з наскрізним проходом, обабіч сіней – по дві келії, кожна з яких мала пічку. Перекриття плоскі по дерев'яних сволоках. Фасади ритмічно розчленовані пілястрами, які відповідають поперечним стінам. Крім них і розвинутого розкріпованого карнизу на фасадах немає жодних інших елементів архітектурного декору.

Північно–західний корпус келій також мурований, одноповерховий на підвалі, прямокутний в плані, з переломом, що фіксує обриси краю монастирського плато. Цей корпус фланкує з заходу головний монастирський майдан при підході від надбрамної церкви–дзвіниці до собору. Південна половина корпусу зведена в 1743 р., північна – прибудована на століття пізніше, в 1842 р. Розпланування секційне. Будівля по довжині поділена на три секції. У центрі кожної з них – сіни з наскрізним проходом, обабіч – по дві келії. Зі східного фасаду є пологий спуск у великий двокамерний підвал, перекритий циліндричними склепіннями з прогоном 6 м. 1842 р. конструкції підвалу були посилені з огляду на зсувні процеси, що могли б призвести до руйнування корпусу: склепіння в шелигах підперті восьмигранними цегляними стовпами, по два у кожній камері. З цього підвалу в розташований навпроти корпус келій веде підземний хід, прекритий склепінням. Келії мають плоскі стелі по дерев'яних балках. Фасади без декору, їх лише вінчає скромний карниз. Вікна, що первісно мали сегментні перемички, після перебудови 1842 р. стали прямокутними.

До складу монастирського гостиного двору входило чотири корпуси: два однакових флігеля "о 18 покоях для вищих верств" та два менших флігеля "для простого народу". Ці чотири корпуси згруповані довкола квадратного двору й оточені муром. Триаркова брама влаштована в західному прясліі муру. Два південних флігеля "для простого народу" – однакові одноповерхові, дерев'яні, обкладені цеглою, прямокутні в плані будівлі. Їхні фасади симетричні, з чотириколонними дерев'яними портиками й трикутними фронтонами на північних фасадах (у південно–східного флігеля портик зруйновано у 1950–х рр.). Обидва флігелі мають однакове анфіладне розпланування із сіньми в центрі. Фасадний декор досить скромний: наріжні пілястри, проста дерев'яна лиштва з трикутними сандриками на вікнах північних і східних фасадів; прямі цегляні сандрики над вікнами південних і західних фасадів, звернених у бік монастиря і головного шляху. Східний корпус "для вищих верств" зараз двоповерховий, прямокутний у плані. Перший поверх мурований із цегли: вікна на фасадах мають сегментні перемички і надвіконні бровки. Другий дерев'яний поверх надбудовано у 1930–х рр. Його стіни зовні обличковані рельєфною керамічною плиткою. Північний одноповерховий дерев'яний корпус історико–архітектурної цінності не має.

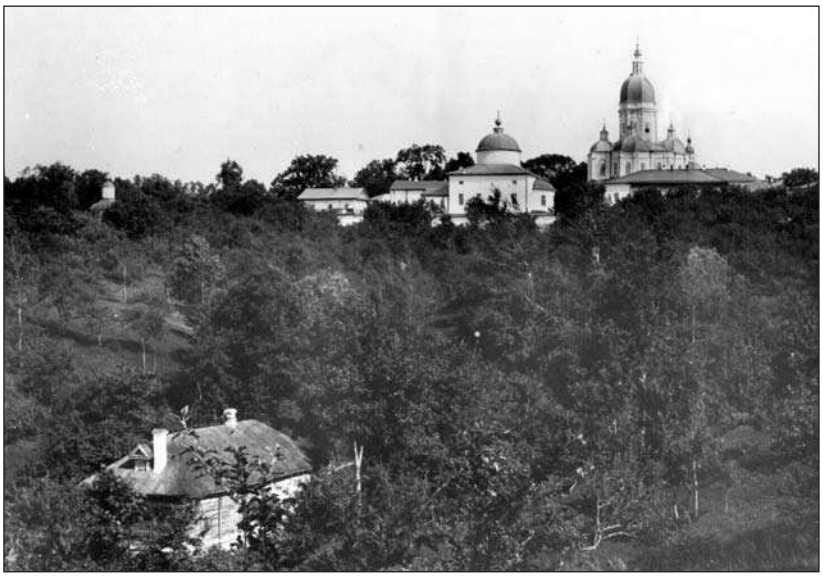
Таким чином від чудового монастирського ансамблю, шедевру архітектури доби бароко, збереглися тільки деякі житлові будівлі, які фіксують загальну розпланувальну композицію та є цінними пам'ятками цивільної архітектури XVIII–XIX ст. Можливості їх подальшого збереження у цій лісовій глушині залежать від перспектив відродження Пустинно–Рихлівського Миколаївського монастиря.

Літ.: [193, 198, 265, 443, 444, 448, 451, 452].

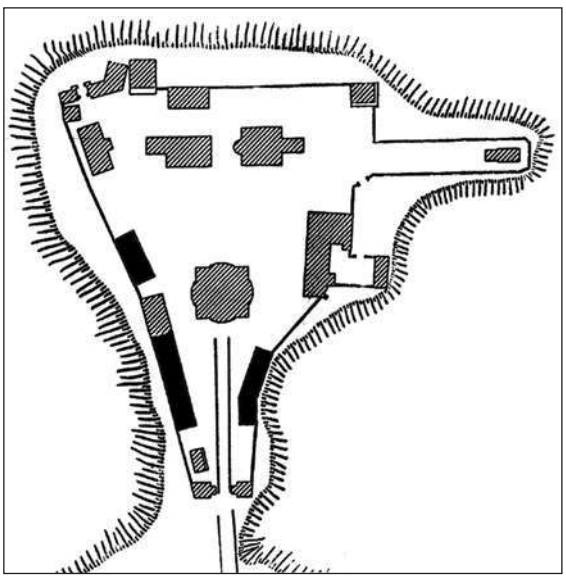


Пустинно-Рихлівський монастир. Літографія середини XIX ст.

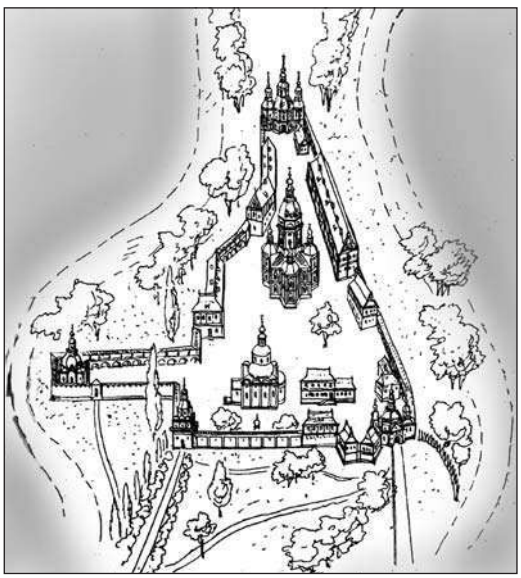
Загальний вигляд монастиря. Фото кінця XIX ст.



План монастиря. За М.Цапенком. Чорним залито корпуси келій, що збереглися



Загальний вигляд монастиря. Рисунок-реконструкція К.Лопяло за матеріалами М.Цапенка



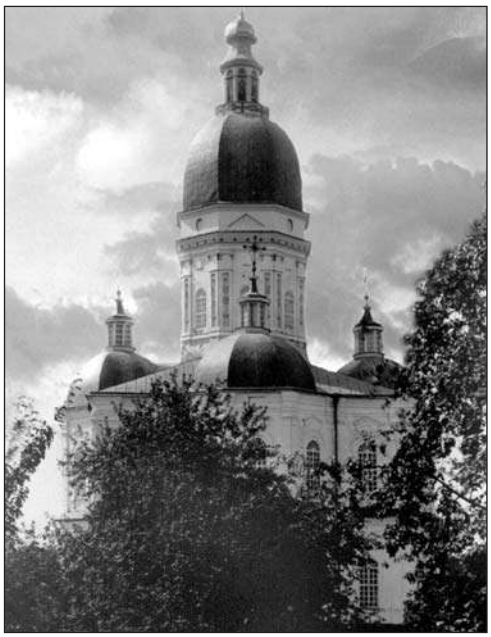


Загальний вигляд монастиря з півночі. Гравюра першої половини XIX ст.

Надбрамна церква-дзвіниця.
Фото кінця XIX ст.

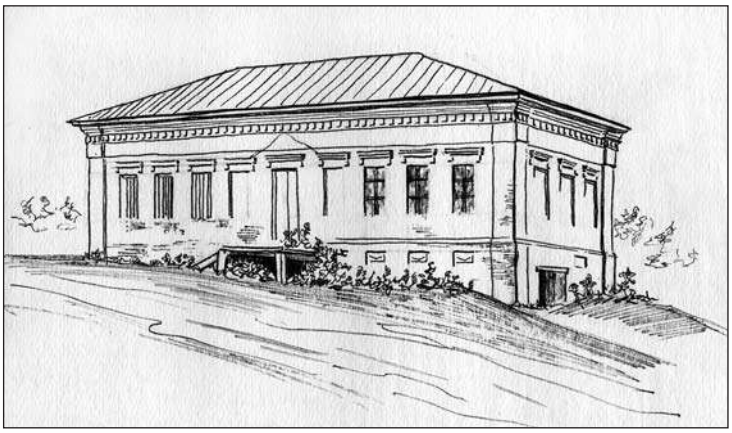


Миколаївський собор.
Фото кінця XIX ст.

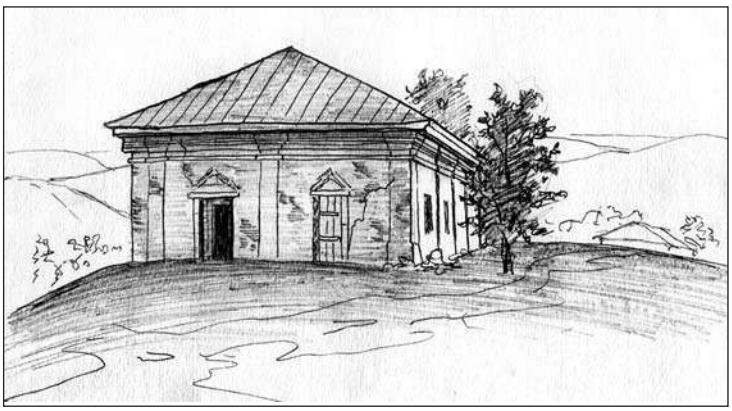




Миколаївська церква.
Фото кінця XIX ст.

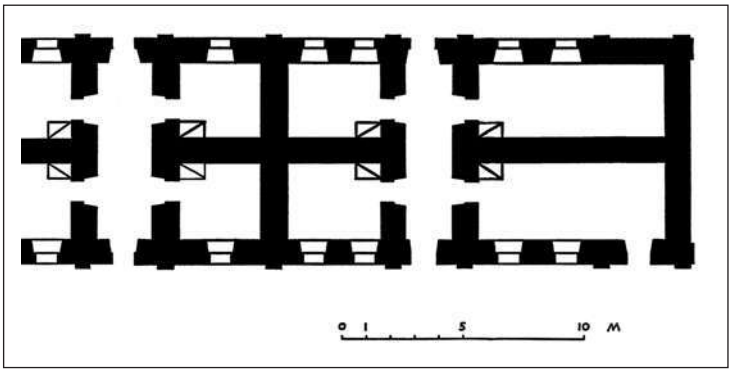


Східний корпус келій. Рисунок автора 1976 р.



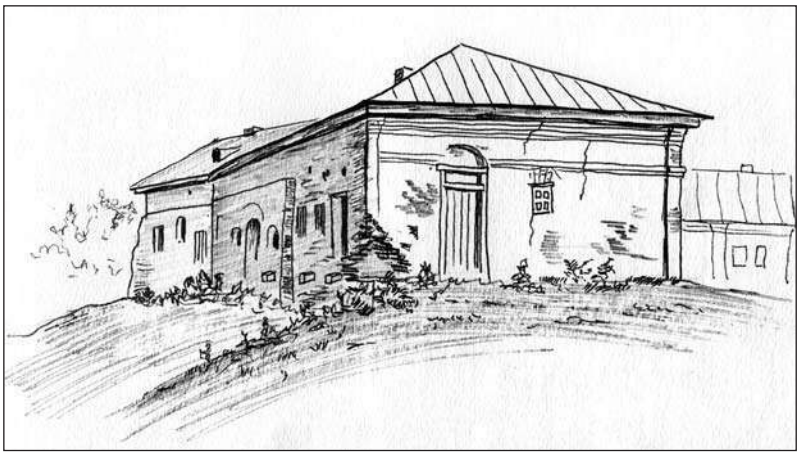
Північно-східний корпус келій.
Рисунок автора 1976 р.

Фрагмент плану північно-східного корпусу келій за обмірами автора

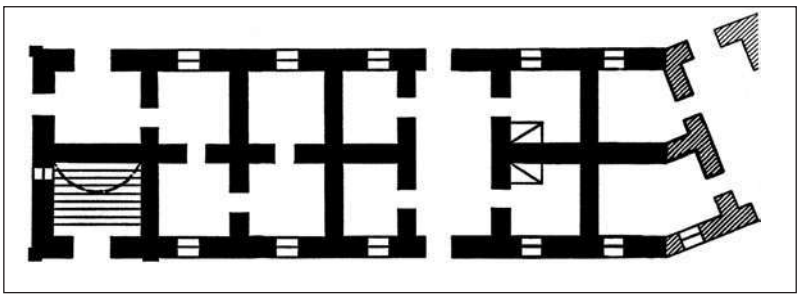


Північно-західний корпус келій.
Фото автора 1989 р.

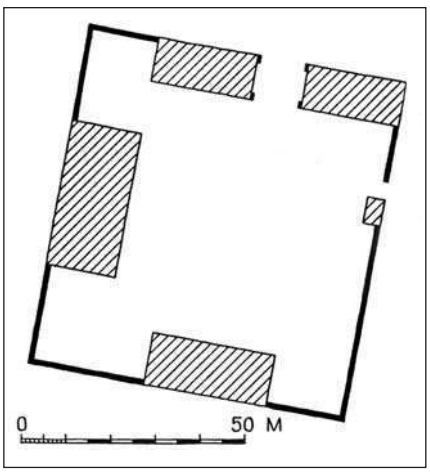




Північно-західний корпус келій. Рисунок автора 1976 р.



Фрагмент плану північно-західного корпусу келій за обмірами автора



План монастирського гостиного двору. За М.Цапенком

Брама гостиного двору. Фото автора 1989 р.



Крупицько–Батуринський монастир

Архітектурний комплекс Крупицько–Батуринського Миколаївського монастиря розташований на підвищенні надзаплавної тераси правого берега р.Сейм на околиці с.Осіч недалеко від Батурина (Чернігівська область). Раніше монастир з трьох боків оточували старики Сейму, а за ними — дрімучі ліси.

Час заснування монастиря точно не встановлено. Вважається, що він існував ще у домонгольську добу. У такому разі це — один із найстародавніших монастирів України. У XVI ст. його відновили "по давньому сього місця запустінні". 1636 р. грамотою канцлера Польсько–Литовської Речі Посполитої Юрія (Єжи) Оссолінського за монастирем затверджено с. Обмачів, що лежить майже навпроти монастиря на правому березі Сейму. Серед побожних ктиторів монастиря подибуємо імена не тільки гетьманів Богдана і Юрія Хмельницьких та Івана Мазепу, а й Київського воєводу Адама Киселя. Вони надавали універсали монастиреві на маєтності й захищали від козацьких своєвільств. Усі монастирські маєтності були остаточно затверджені царською жалуваною грамотою 1689 р. Цей монастир дуже шанували запорозькі козаки й українська шляхта. Так, 1765 р. Запорозька Січ пожертвувала на монастир 1252 карбованці й 27 коней.

З цим монастирем пов'язане побожне служіння двох видатних українців. У 1682–1683 та 1686–1692 рр. настоятелем монастиря був святий Димитрій Ростовський (Данило Туптало), який тут написав славнозвісні "Житія святих"; у 1709–1712 рр. настоятелем був славетний штихар Ілларіон (Іван) Мигура, один з найвизначніших культурних діячів кола Івана Мазепи, викладач Києво–Могилянської академії.

Первісно всі монастирські споруди були дерев'яними. 1680 р. коштом генерального судді Івана Домонтовича замість дерев'яного споруджено мурований дев'ятидільний, хрещатий, п'ятибанний Миколаївський собор — центральну споруду комплексу. За типом це класичний храм доби найвищого розквіту архітектури українського відродження. В інтер'єрі панував пишний п'ятиярусний позолочений іконостас початку XVIII ст. Під собором була крипта, у якій ховали визначних козаків та членів монастирської братії. До 1807 р. дахи собору були вкриті ґонтом, потім — білим залізом. Капітально ремонтували собор у 1753 р.

При монастирі здавна існувало досить велике село Осіч, що лежало, як і монастир, на надзаплавній терасі й мало ландшафтне розпланування нерегулярного типу, в якому трасування вулиць визначалося конфігурацією форм рельєфу та шляхом з Батурина до с.Синявки, що проходив повз монастир.

Собор і багатющу монастирську книгозбірню, де була навіть Острозька Біблія 1581 р., знищено за розпорядженням комуністичної влади 1930–х рр. (за іншими відомостями — в 1941–1945 рр.). Іконостас знищений у 1930–1933 рр. Збереглися тільки фотографії цих справжніх шедеврів мистецтва.

Крупицько–Батуринський монастир досліджували М.Цапенко у 1958 р., співробітники інституту Укрндіпроектреставрація у 1990–х — 2001 рр., а також автор цієї монографії у 1976 та 1988 рр.

Нині до складу монастирського комплексу входять дзвіниця, трапезна, настоятельський корпус. Територія монастиря зараз прямокутна в плані, орієнтована за сторонами світу (у XVIII ст. конфігурація території була дещо складнішою, з виступаючими вперед наріжними оборонними баштами, як показано на плані, наведеному нижче). По периметру територію оточував цегляний мур заввишки 3 м, збудований близько 1806 р. (не зберігся, зараз його заміняє дерев'яний паркан).

Усі нині збережені муровані споруди зведені на місці відповідних дерев'яних попередників, донісши таким чином до наших днів композицію монастиря, сформовану у XVII ст.

Монастирська надбрамна мурована дзвіниця є потужною містобудівною домінантою, яку добре видно з обох берегів і заплави р.Сейм. Її високий об'єм розташований у перспективі двох шляхів, що ведуть до монастиря. Вона замикає поздовжню вісь монастиря. Збудована у 1823–1825 рр. з використанням будівельного матеріалу споруд, зруйнованих О.Меньшиковим у 1708 р. 1853 р. з огляду на небезпеку обвалу була розібрана до підмурків, а тоді збудована заново на тих самих підмурках за зразком надбрамної дзвіниці Максаківського монастиря. Представляє традиційний для України тип двоярусної дзвіниці "восьмерик на четверику". Нижній четверик двоповерховий, у нижньому поверсі — арка проїзду, верхній — глухий. Восьмерик має високі аркові отвори дзвонів за сторонами світу. Вінчають композицію кокошники складних обрисів, восьмигранний підбанник з круглими вікнами та грушовидна баня з ліхтариком. Фасадний декор відтворює композиційні схеми 2–ї половини XVII ст., проте вирішений сухо і схематично: арка проїзду облямована лопатками з архівольтом килевидного обрису; вище розташовані у два яруси плоскі аркові ніші, розділені півколонками, як на фасадах соборів Крупицько–Батуринського та Густинського монастирів. У вінчанні помітні впливи романтизму: романська аркатура, неоросійські кокошники. На східній і західній гранях четверика на висоті 3 м. від сучасної денної поверхні виявлені гнізда від дерев'яних балок. Вони свідчать, що дзвіницю фланкували одноповерхові корпуси.

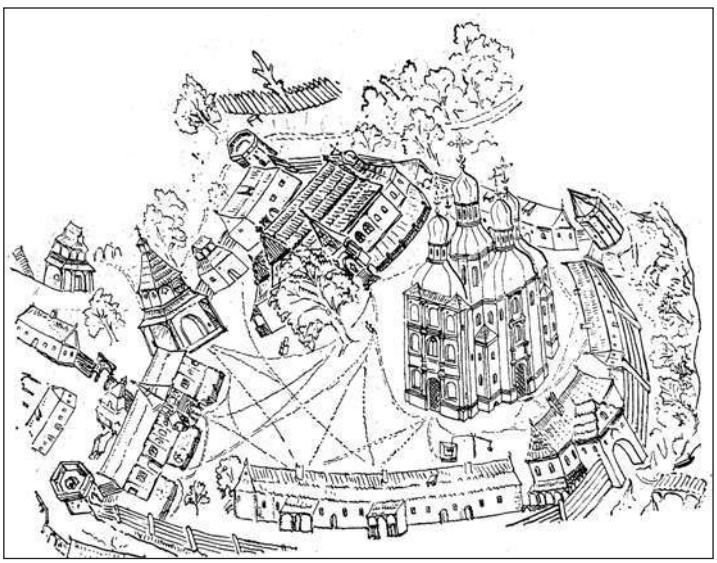
На південь від дзвіниці міститься мурована трапезна тепла церква Преображення Господня, збудована взамін дерев'яної 1803 р. і освячена 1804 р. Інтер'єр було розмальовано у 1811 р. Церква зазнала перебудов у 1858 р. Вона одноповерхова, зального безбанного типу, має розпланувально–просторову структуру, незвичайну для церковних споруд: корпус Т–подібний у плані, орієнтований уздовж вісі захід–схід. Західний фасад, обернений до парадного монастирського двору, симетричний, має по центру лоджію з чотириколонним портиком тосканського ордера, високим трикутним фронтоном і ампірним сегментним вікном у тимпані. Такі самі лоджії, але без фронтонів, є на північному й південному фасадах. Первісно всі вони мали огорожі у вигляді балюстради. Фасадний декор дуже лапідарний: застосовано тільки членування стін неглибоким рустом; вікна й ніші мають аркові завершення, без наличників і архівольтів. Ордер трактовано спрощено, колони приземистих пропорцій, проте з капітелями і базами. Лапідарність і майже світський характер архітектури підкреслені високим вальмовим дахом, відсутністю апсиди, а також окремих дияконника і жертовника: вони сховані в основному прямокутному обсязі. Стелі усіх приміщень плоскі по дерев'яних балках. Розписи в інтер'єрі не збереглися. Декоративний восьмигранний підбанник зі сферичною банею і ліхтариком також втрачені.

Трохи далі на південь, навпроти західного фасаду теплої церкви, міститься одноповерховий на підвалі прямокутний у плані мурований настоятельський корпус, побудований 1834 р. Він має симетричну вісьову композицію. Центр головного східного фасаду акцентує чотириколонний приземистий тосканський портик з трикутним фронтоном і сегментним вікном у тимпані. Північна половина будинку має коридорне двобічне розпланування, а південна — анфіладне. В інтер'єрі збереглися первісні печі. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Фасадний декор характерний для провінційного класицизму 1–ї третини XIX ст.: незначного виносу карниз, прямокутні, видовжених пропорцій вікна без наличників, над ними — горизонтальні й трикутні сандрики.

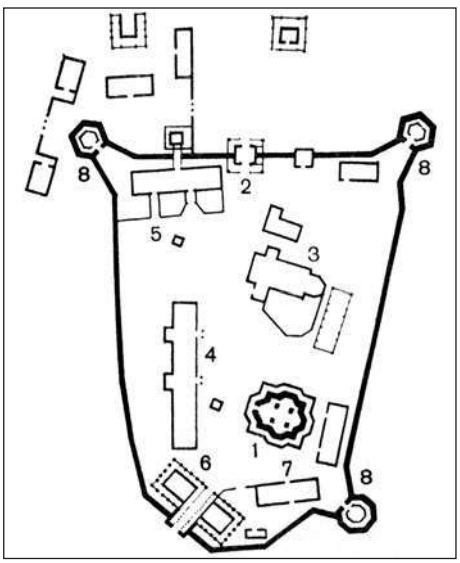
Збережені донині монастирські будівлі, як і розпланувальний устрій комплексу, мають визначну історико–містобудівну цінність. З огляду на це комплекс Крупицько–Батуринського монастиря включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том "Чернігівська область"), поставлено під охорону держави як пам'ятки архітектури й містобудування: дзвіниця є пам'яткою національного значення, а тепла церква та настоятельський корпус — пам'ятки місцевого значення (охоронні №№ 41–Чг, 42–Чг; рішення Чернігівського облвиконкому від 28.04.1987 № 119). Комплекс включено до складу Державного історико–культурного заповідника "Гетьманська столиця". Найближчим часом необхідно при розробленні генерального плану розвитку цього заповідника визначити й затвердити межі й режими використання територій зон охорони Крупицько–Батуринського монастиря.

Літ.: [193, 198, 261, 265, 328, 329, 448, 453–455].

Крупицько-Батуринський монастир. Рисунок кінця XVII ст. За М.Цапенком



План монастиря станом на кінець XVII ст. Реконструкція М.Цапенка



Загальний вигляд монастиря з півдня. Літографія Іорданова за рисунком Тихановського 1859 р.



Загальний вигляд монастиря. Фото поч. XX ст.



Загальний вигляд собору. Фото початку XX ст.

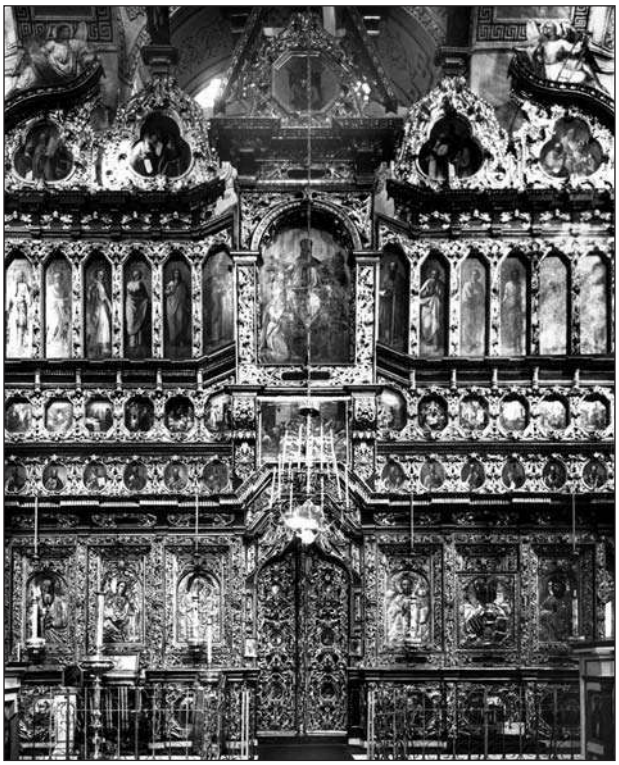


Інтер'єр собору. Фото початку XX ст.

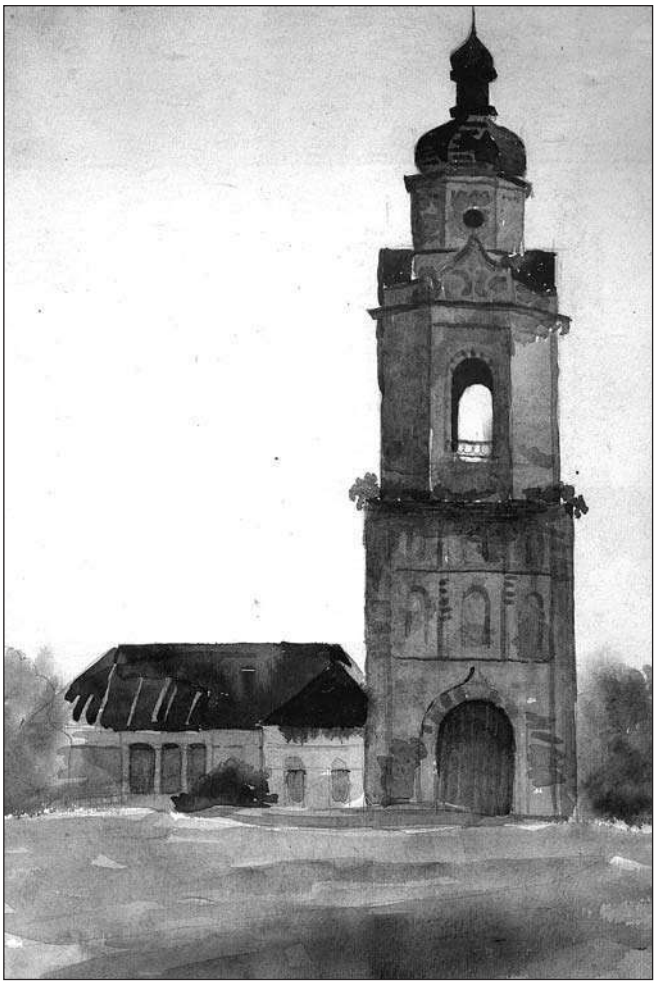




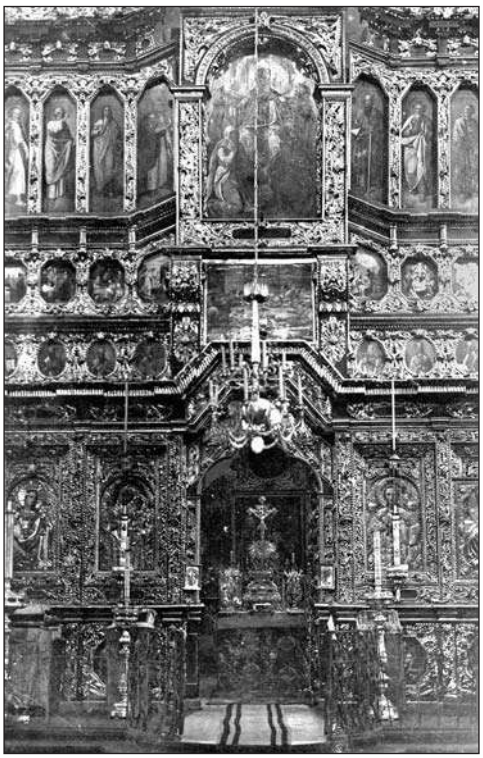
Інтер'єр собору. Фото початку XX ст.



Загальний вигляд соборного іконостасу. Фото початку XX ст.

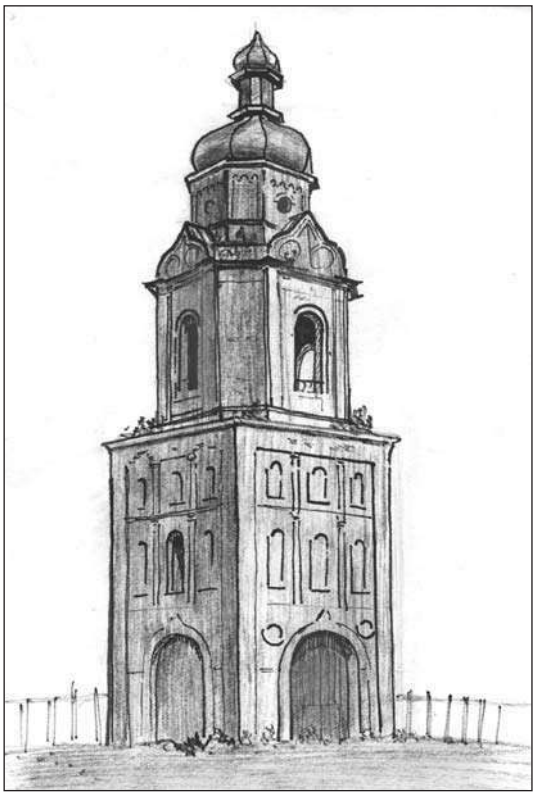


Монастирська дзвіниця і тепла трапезна церква. Акварель автора 1976 р.



Фрагмент іконостасу. Фото початку XX ст.

Дзвіниця. Рисунок автора 1976 р.



Тепла трапезна церква Преображення Господня. Рисунок автора 1976 р.

Настоятельський корпус. Фото М.Цапенка 1958 р.





Максаківський Спасо–Преображенський монастир

Монастир розташований на лівому рівнинному березі р. Десни на невисокому овальному в плані підвищенні в оточені заболочених лук навпроти с.Максаки Менського району Чернігівської області. Раніше під час весняної повені монастир з усіх боків оточувала вода і він опинявся на острові. Заснований на давньому (домонгольському) городищі поблизу Максаківського перевозу у XVI ст. (точна дата невідома). Тоді Чернігово–Сіверщина належала Московській державі. У період Смути початку XVII ст. монастир занепав. Сіверські землі з 1618 р. відійшли до Польщі, і лише 1642 р. каштелян чернігівський Адам Кисіль поновив монастир, населивши його ченцями Трубчевського монастиря, які у повному складі втекли з Московії до Речі Посполитої. Тоді ж монастиреві надано маєтності, підтверджені грамотами польського короля Владислава IV від 28 вересня 1642 р., А.Киселя від 10 жовтня 1650 р., пізніше – універсалами Богдана Хмельницького від 5 червня та 11 жовтня 1654 р.

У центрі монастирської території 1642 р. коштом А.Киселя закладено мурований Спасо–Преображенський собор, завершений будівництвом значно пізніше – десь після 1654 р.: відомо, що 1654 р. стіни собору ще не були вивершені. Собор був трьохпрестольним: бічні вівтарі архідиякона Стефана та Успіння Богородиці містилися на хорах. У 1669 – 1672 рр. навколо монастиря зведено потужні укріплення, що складалися з рову, земляного валу з дубовою огорожею "в забор" та мурованої надбрамної башти–дзвіниці. Вірогідно тоді ж склалася унікальна регулярна розпланувальна композиція оборонного монастиря, заснована на ренесансних принципах: територія в межах оборонних ліній – майже правильний прямокутник 115 х 140 м. Надбрамна башта – посеред західного прясла, вона фіксує поздовжню вісь ансамблю, на якій розташовано й собор. Симетрично по периметру внутрішнього (парадного) двору розміщено корпуси келій, трапезної, господарських служб.

Загалом, монастирі Лівобережжя і Наддніпрянщини, як міські, так і позаміські, демонструють два основних варіанти взаєморозташування кількох функціональних зон.

У першому варіанті двори різного функціонального змісту містилися послідовно по сусідству – культовий, господарський, прочанський (путивльський Мовчанський, Пустинно–Рихлівський монастирі, Києво–Печерська лавра).

Другий варіант у найчіткішій формі демонструє нам саме Максаківський монастир, розпланований за принципом "квадрат у квадраті": усередині квадратної в плані монастирської території, оточеної мурами, виділяється внутрішній квадрат довкола собору. Сторони цього квадрата зафіксовані головними фасадами келій, трапезної та настоятельського корпусу з огорожами поміж ними. Цей внутрішній квадрат є парадною зоною, відкритою для всіх – братії, молільників, прочан тощо. Простір же між внутрішнім квадратом і зовнішніми мурами є господарською зоною, доступною тільки насельникам монастиря. Відповідно до цього всі будівлі, які фіксують сторони внутрішнього квадрата, мають входи з двох фасадів – парадного і дворового. Схожа система була застосована також у Гамаліївському монастирі та в чернігівському Троїцькому монастирі з тою тільки різницею, що в Чернігові ландшафтні умови не дали змоги виділити геометрично правильний розпланувальний квадрат.

Порівняння композиційної структури Максаківського монастиря з аналогічними (згаданими вище, а також з Густинським і Новгород–Сіверським Спасо–Преображенським монастирями) свідчить про більший ступінь регулярності, досягнутий у Максаківському ансамблі ще на етапі його розпланування.

Регулярність, тобто прагнення до правильної геометричної побудови плану обителі, є найважливішим принципом створення православного монастиря. Ця регулярність простежується істориками архітектури в найдавніших монастирях Русі – Свято–Успенському Печерському й Софійському в Києві. Причому в рівнинній місцевості монастир звичайно робили квадратним у плані, із собором у центрі території; але й у випадку будівництва монастиря на горі, серед лісів і байраків, теж прагнули до квадратного чи прямокутного плану.

Це прагнення до регулярності ніяк не можна пояснити практичними потребами, як, наприклад, в оборонному будівництві. Тут причина лежить в іншій площині – зовсім нематеріальній. Справа в тім, що у давнину православні сприймали монастир як виявлений на землі образ Царства небесного, а ченці іменувалися "ангельським чином". Тому на розпланування і композицію монастирів істотно вплинуло уподібнення їх небесному граду праведних – горньому Єрусалиму. Звернімося до "Об'явлення Св. Іоана Богослова" (Апокаліпсису): "І я, Іоан, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходить з неба від Бога (...) І почув я гучний голос із престолу, що кличе: "Це обитель Бога з людьми, і Він буде жити з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними" (...) А місто чотирикутне, і довжина його така ж, як ширина (...) має велику і високу стіну з 12 брамами (...) І не ввійде в нього ніщо нечисте". Як видно з цього тексту, семантика монастирського просторового устрою заснована на християнській есхатології. Небесний Єрусалим має свій відбиток на землі – монастир. Відповідно до цього на російських іконах XVI–XVII ст. небесний град зображували у вигляді монастиря з геометрично правильними обрисами.

У центрі поміщали престол Бога й Агнця. Це перегукується з монастирським собором, що теж міститься у центрі монастиря. На престолі соборного храму відбувалася євхаристія – заклання символічного агнця. На тих же іконописних зображеннях горнього Єрусалима по периметру всередині мурів розташовувалися "житла праведних" – пряма аналогія монастирським келіям.

Наведені нами паралелі дають досить підстав для висновку про те, що наші предки вважали монастир подобою небесного Єрусалима. Це і було причиною регулярного архітектурного укладу монастирів і його збереження при всіх наступних перебудовах і розширеннях.

До 1680–х рр. більшість споруд Максаківського монастиря були дерев'яними. Незважаючи на це, він набув важливого військово–стратегічного значення. Гетьман Дем'ян Многогрішний універсалом від 1 липня 1669 р. запропонував ігумену Ієремії Ширкевичу посилити монастирську фортифікацю, а універсал гетьмана Івана Самойловича 1672 р. свідчить про те, що монастир служив сховком для місцевого населення при татарських нападах. Дерево–земляні укріплення монастиря були замінені цегляним муром за ігуменства Св.Димитрія Ростовського (Дмитра Тупала), який змінив І.Ширкевича 1681 р. і перебував тут до 1682 р. Оборонний мур периметром понад 500 м має висоту 4,26 м при товщині 1,15 м. Давня мурована надбрамна башта була органічно включена до нового оборонного комплексу, характерною прикметою якого стала відсутність наріжних башт. Протягом першої половини XVIII ст. більшість споруд монастиря, що лишалися дерев'яними, було замінено мурованими (братський корпус, келії). Братський корпус мав двосекційне розпланування. Кожна секція мала по центру великі сіни на всю глибину корпусу з наскрізним проходом, обабіч яких містилося по чотири житлові кімнати.

З Максаківського монастиря походить відомий фундаторський портрет Адама Киселя середини XVII ст., на якому зображено первісні монастирські укріплення, собор, трапезну й надбрамну башту–дзвіницю (портрет не зберігся, відомий у копії XVIII ст. та репродукціях). З 1776 р. в цьому монастирі жив Константинопольський патріарх Серафим, який утік з Туреччини від утисків з боку мусульман.

1768 р. при секуляризації монастирських маєтностей Максаківський монастир було закрито, а відновлено 1803 р. як чоловічий єдиновірчий. З 1829 р. монастир став жіночим єдиновірчим. Протягом 1810–1820 рр. було перебудовано старий мурований братський корпус і збудовано нові корпуси. У 1811 р. у Введенському трапезному храмі було зроблено новий іконостас. 1820 р. сталася велика пожежа, після якої до 1830 р. тривав ремонт собору й інших будівель. Спершу 1821 р. чернігівський губернський архітектор П.Медвєдєв склав план монастиря й кошторис на ремонт. 1828 р. для здійснення відбудовчих робіт на місці було створено Будівельний комітет. У 1830 р. за проектом архітектора Малоросійського поштамту І.Шевцова в соборі встановлено новий іконостас у стилістиці класицизму. На початку 1830–х рр. чернігівський губернський архітектор А.Карташевський виконав новий план монастиря.

Спасо–Преображенський собор Максаківського монастиря був новаторським архітектурним витвором: він започаткував нову і принципово важливу типологічну групу українських храмів доби Гетьманщини. У ньому відроджено розпланувально–просторову структуру міських і монастирських мурованих храмів Княжої доби. Водночас архітектурний устрій собору несе впливи західного (литовського і польського) бароко. Храми цього типу відомі тільки в українському мурованому будівництві й не мають ані прототипів, ані наслідувань у народній монументальній архітектурі. Собор тринавовий, з широкою середньою навою та вузенькими бічними, з так званим базилікальним розрізом, виділеним трансептом, що мав однакову ширину й висоту з середньою навою, чотиристовпний, з однією півкруглою в плані апсидою. Храм однобанний, з двоярусним західним притвором, фланкованим двома вежами, як у латинських костелах. Ці вежі увінчані банями, які разом з центральною та двома наріжними декоративними баньками обабіч апсиди створюють враження п'ятиверхого храму. Обидві вежі містять кручені сходи, якими піднімалися на хори.

Основне дев'ятидільне ядро такого храму формують чотири пілони, з'єднані підпружними арками, що несуть центральну баню, та прилеглі рамена просторового хреста (середня поздовжня нава й трансепт) разом з приміщеннями у міжрукав'ях. Це дев'ятидільне ядро могло бути однобанним, як у Максаківському соборі, чи п'ятибанним, як у пізніших розвиненіших типах. Цю типологічну групу, започатковану собором Максаківського монастиря на Чернігівщині, розвинув Троїцький собор однойменного монастиря в Чернігові, заснований 1679 р. і зведений архітектором І.–Б.Зауером, як ми вважаємо, саме за взірцем собору Максаківського монастиря, оскільки в структурі й архітектурних особливостях Троїцького собору є мало спільного з литовськими витворами того ж архітектора – костелами Камальдулів у Пажайслісі 1667 р. та Св.Петра і Павла на Антакальнісі у Вільнюсі 1668 р.

Досі в українській історико–архітектурній науці вважалося, що раннім прототипом цієї групи храмів був Михайлівський монастирський храм 1636 р. у с.Білостоці на Волині. Однак останніми дослідженнями О.Годованюк доведено, що дві західні вежі цього храму є результатом добудови XVIII ст., що, однак, не є аргументом проти версії про можливіть перенесення цієї типологічної групи храмів на Лівобережжя й Наддніпрянщину саме з Волині.

Другою за значенням будівлею монастиря була мурована Введенська трапезна церква. Точна дата її будівництва не встановлена. Перша документальна згадка про неї датована 1765 р. За характером архітектурних форм її можна датувати зламом століть, тобто кінцем XVII або початком XVIII ст. Стояла вона на південний захід від собору і була видовженою будівлею лінійної багатокамерної структури. Мала півкруглу в плані апсиду й вінчалася однією банею на восьмерику підбанника. Дещо незвичайною для українських монастирських трапезних була двоповерховість: внизу був теплий храм, посвячений Введенню Богородиці в храм, а вгорі — холодна церква з вівтарем Вознесіння Господнього.

У 1920–х рр. монастир було закрито. В 1922 р. Сосницьке управління народної освіти видало розпорядження про взяття на облік і під охорону художньо–історичних цінностей Максаківського монастиря. Проте це не врятувало пам'ятки: протягом 1930–1950–х рр. більшість споруд, зокрема собор, трапезну церкву, було варварськи зруйновано. На сьогодні уціліли тільки оборонні мури, надбрамна башта–дзвіниця, будиночок ігумені, а також підмурки й нижні частини стін собору та трапезної.

Монастирська надбрамна башта–дзвіниця двоярусна, типу восьмерик на четверику. Нижній четверик, що датується 60–и — 70–и рр. XVII ст., двоповерховий: унизу — арка проїзду, вище — ярус дзвонів, що первісно правив за бойовий майданчик зі стрільницями. Цей четверик первісно вінчався високою двоярусною банею. Цю баню в 1850–х рр. розібрали, надбудувавши за проектом архітектора П.Медвєдєва, зробленим у 1829 р., високий восьмерик з невеликою банею на гранчастому підбаннику. Ця споруда у первісному вигляді послужила зразком для Микільської надбрамної церкви Густинського монастиря, а в перебудованому вигляді — взірцем для дзвіниці Крупицько–Батуринського монастиря.

Мурований одноповерховий будинок ігумені споруджено в 1850–х рр. у пізньокласицистичних архітектурних формах. Він має трикамерну розпланувальну схему. Фасади позбавлені архітектурного декору, окрім простих тягнутих наличників на аркових вікнах.

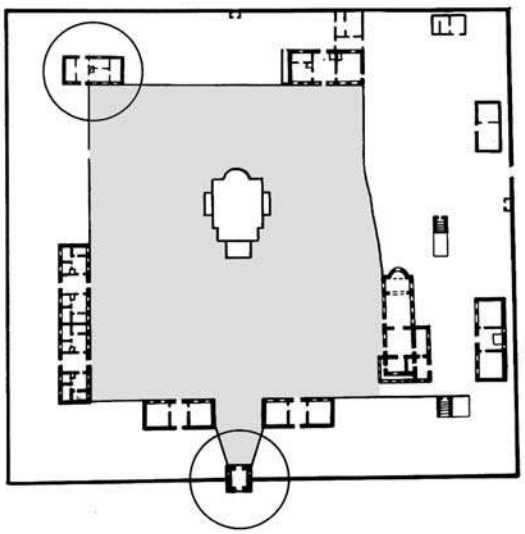
У радянську добу територія монастиря використовувалася як свиноферма. Монастир досліджували у 1950–х рр. М.Цапенко, у 1980–х — С.Юрченко, а в 1976 та 1988 рр. — автор цієї книжки. За результатами досліджень С.Юрченка ним самим виконано графічні реконструкції планів і фасадів собору та дзвіниці, що наводяться нижче. С.Юрченко опублікував результати своїх досліджень [459], що дозволяє нам не зупинятися на питаннях, висвітлених ним. Зазначимо лише, що не можемо погодитися з його датуванням собору (1654–1655 рр.) та надбрамної башти–дзвіниці (до 1669 р.), а також із трактуванням згаданого у джерелах "паркану" чи "забору" як мурованої стіни. За результатами наших досліджень рештки цього ансамблю включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том "Чернігівська область"). Рештки монастирського комплексу рішенням Чернігівського облвиконкому від 26.06.1989 № 130 оголошено пам'яткою архітектури й містобудування місцевого значення (охоронний № 62–Чг).

Максаківський монастир є одним з найцікавіших сакрально–фортифікаційних ансамблів доби Гетьманщини, важливим для розуміння процесів формування розпланувально–просторової типології як монастирів у цілому, так і їх окремих споруд (соборних храмів та дзвіниць). Втрата основних монастирських будівель є непоправною. Це та необхідна ланка, без якої загальна картина розвитку української архітектури видається деформованою. Тому збереження навіть тих решток монастирського ансамблю, що уціліли донині, є важливим завданням, яке слід вирішити шляхом внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також консервації уцілілих нижніх частин стін і підмурків знищених споруд.

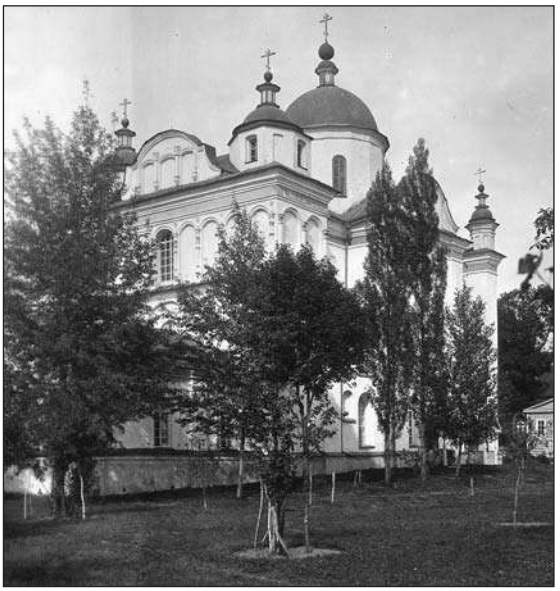
Літ.: [193, 198, 265, 328, 329, 448, 456–462].



Фрагмент фундаторського портрета Адама Киселя XVII ст. з зображенням ансамблю Максаківського монастиря



План монастиря за кресленіком першої половини XIX ст. Колами обведені збережені донині споруди: надбрамна башта-дзвіниця та будинок ігумені. Тоном позначений внутрішній парадний двір



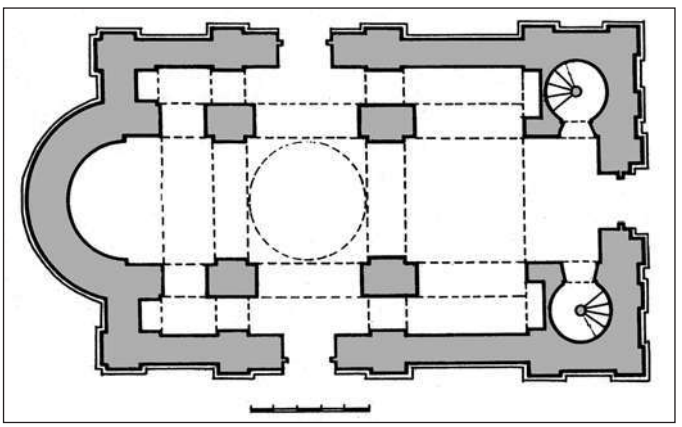
Вигляд Спасо-Преображенського собору з південного заходу. Фото кінця XIX ст.



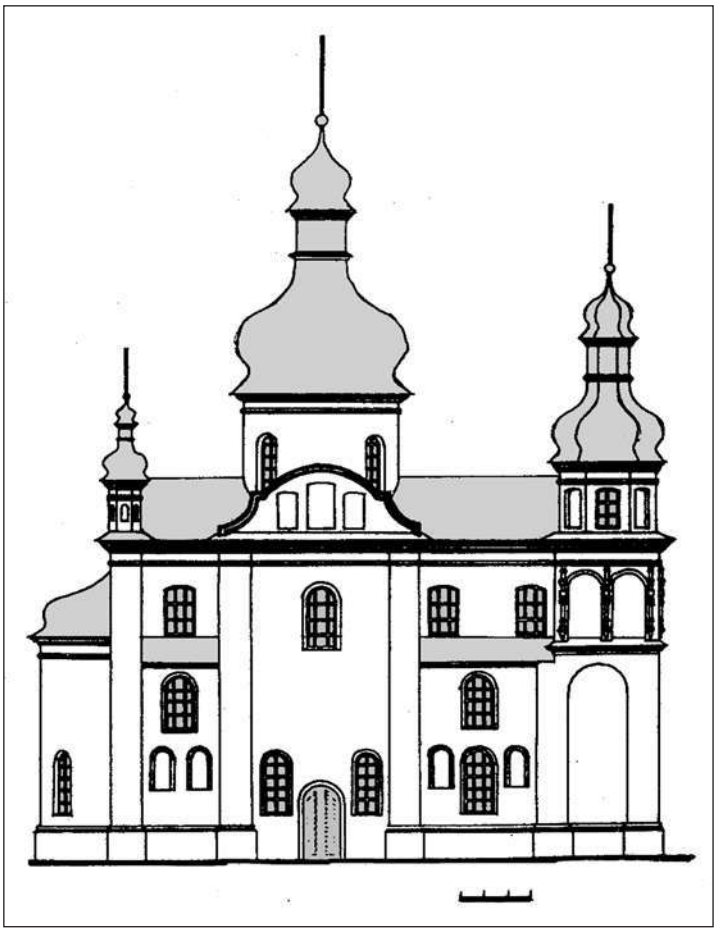
Вигляд собору з південного сходу. Фото кінця XIX ст.



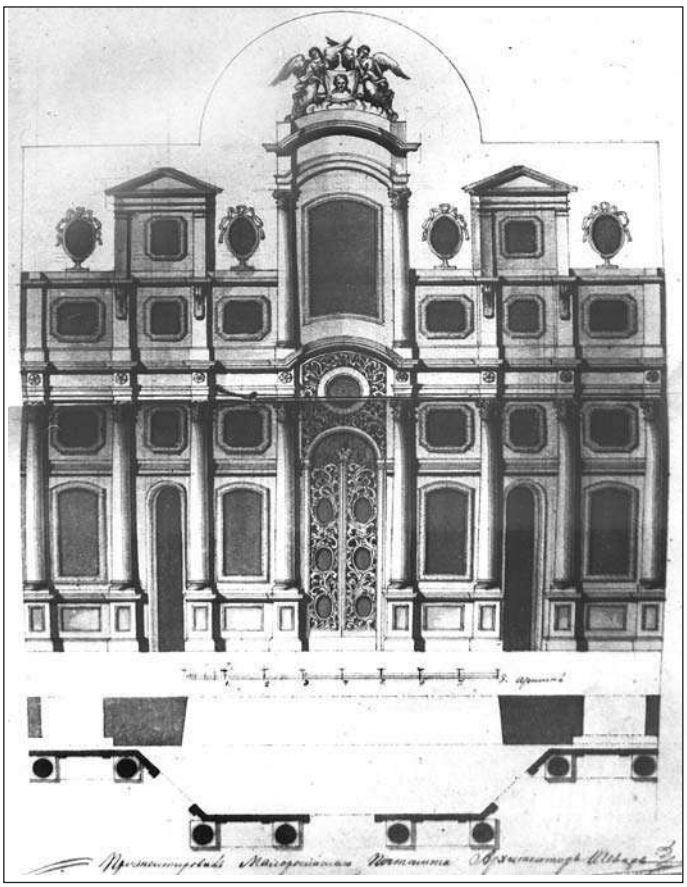
Вигляд собору з північного сходу. Фото кінця XIX ст.



План собору за С.Юрченком



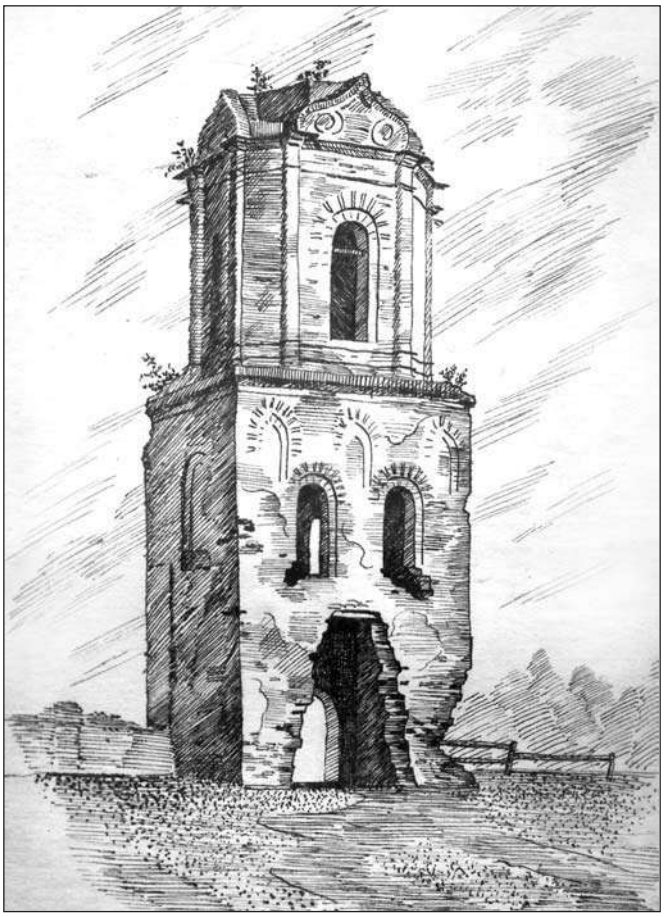
Північний фасад собору.
Реконструкція С.Юрченка



Проект соборного іконостасу
архітектора І.Шевцова 1829 р.

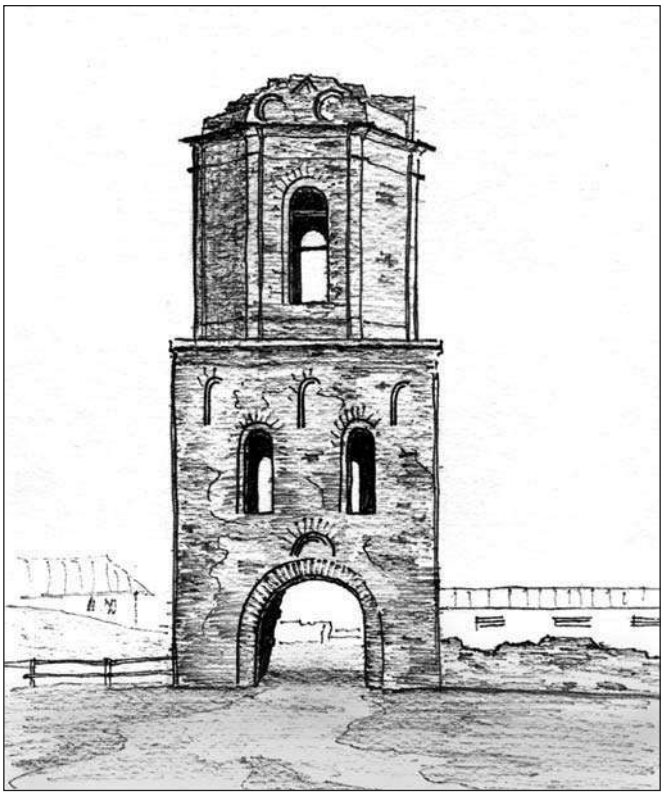
Загальний вигляд трапезної.
Фото 1920-х рр.

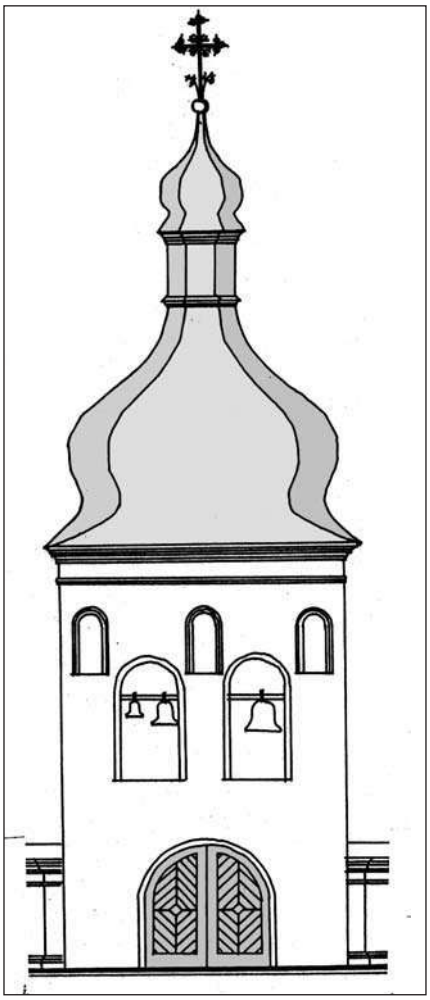




Надбрамна башта-дзвіниця. Рисунок автора 1980 р.

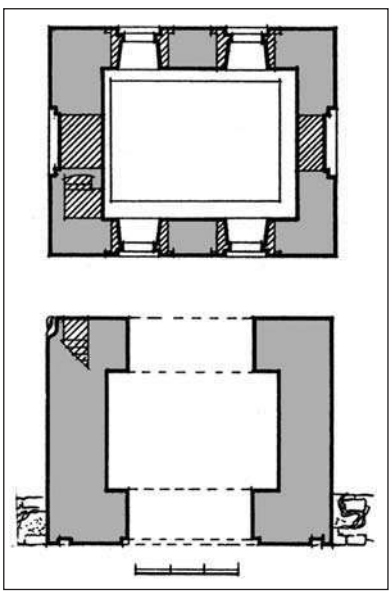
Західний фасад надбрамної башти-дзвіниці. Рисунок автора 1976 р.





Східний фасад надбрамної башти-дзвіниці. Реконструкція С.Юрченка

Плани першого та другого поверхів четверика надбрамної башти-дзвіниці. За С.Юрченком



Гамаліївський Харлампіїв монастир

Монастирський комплекс міститься на підвищеному березі р.Шостки у с.Гамаліївка, яке сьогодні є передмістям м.Шостки Сумської області. Село Гамаліївка, як і сам монастир, лежить на лівобережній надзаплавній терасі р.Шостки і має порядкову розпланувальну структуру лінійного типу, витягнуту уздовж шляху з Глухова до Шостки. Монастир є розпланувальним і композиційним центром цього села.

Історія монастиря пов'язана з діяльністю козацької еліти доби занепаду Гетьманщини після Полтавської катастрофи 1709 р. Ще у другій половині XVII ст. значний козак Степан Бугай захопив землі на р.Шостці, що є лівою притокою р.Десни. Генеральний осавул Антон Гамалія відкупив у нього це займище, спорудив на річці млина й біля нього осадив слобідку, яку назвав за своїм прізвищем – Гамаліївкою. 1702 р. коштом А.Гамалії тут споруджено дерев'яну церкву Св.Харлампія. Навколо неї одразу ж виникла Харлампієва пустинка – невеличкий жіночий монастир. І713 р. клопотами гетьманші Насті Скоропадської скит перетворено на повноцінний жіночий монастир із відповідними правами та маєтностями, а наступного року гетьман Іван Скоропадський проголосив себе титарем, тобто покровителем монастиря. На його кошти розпочалося муроване будівництво, якому гетьман надавав великого значення, бо це мав бути його фамільний монастир – одна з ознак гетьманського престижу. Мабуть зовсім не випадково при будівництві цього мурованого ансамблю за зразок правив оборонний тип монастиря – Спасо–Преображенський у сусідньому Новгороді–Сіверському. Якщо врахувати тодішню (після Полтавської поразки 1709 р.) військово–політичну ситуацію на Північному Лівобережжі, то дуже важко логічно пояснити необхідність спорудження в глибокому запіллі такої потужної твердині з собором Різдва Богородиці, теплою церква Харлампія, корпусами келій, оборонними мурами з чотирма наріжними глухими і трьома середстінними надбрамними баштами. До того ж, ця твердиня була не чоловічим, а жіночим монастирем. Отже потужні муровані фортифікації мали не реальне, а, скоріше, символічне значення, уособлюючи духовну фортецю.

У монастирі були споруджені й гетьманські будинки, в яких іноді жив з родиною сам І.Скоропадський, а після його смерті – вдова Анастасія Марківна, яка навіть давала тут бали для українського шляхетства. Гетьман помер 1722 р., не встигши завершити будівництво всіх монастирських споруд. Його поховали в склепі Харлампіївської мурованої церкви, яку на той час уже освятили. У самій церкві була білокам'яна різьблена плита з написом: "Зді опочивает тілом раб Божий Иоанн Скоропадский войск запорожских гетман, сей обители фундатор, преставися в Глухові року 1722 місяця іюля третього дня". Анастасія Скоропадська, яка померла 1729 р., похована поруч з чоловіком, її могила відмічена такою ж різьбленою плитою. У заповіті гетьманша розпорядилася перетворити монастир з жіночого на чоловічий, що і виконано 1733 р.: сюди перевели ченців з Мутинського монастиря, що біля Кролевця. Першим ігуменом став Герман Конашевич. За нього завершено будівництво всіх мурованих споруд. 1735 р. наступник Конашевича – архімандрит Микола Ленкевич освятив собор Різдва Богородиці з чотирма бічними вівтарями (приділами): у південному – престол Св.мученици Варвари, у північному – престол Собору 12 апостолів, на хорах праворуч – престол Сповідника Якова, зліва – Св.Миколая. Величезна п'ятибанна споруда вражає суворою монументальністю, лапідарними нерозчленованими площинами і повною відсутністю декору. Собор тринавовий, шестистовпний, триапсидний. Він є реплікою храмів базилікального типу на давньоруській тринавовій хрещато–баневій основі, дуже поширених у монастирському будівництві Мазепиної доби. Прототипом міг бути Чернігівський Троїцький або Полтавський Хрестовоздвиженський собори. Проте цей собор має і унікальні риси: загальна маса споруди не горизонтально–базилікальна, як мало би бути при такому плані, а висотно–центрична. В обсягових формах виявлено підвищені головну нави й трансепт, бані поставлено по їх осях, що наблизило гамаліївський собор до класичних п'ятиверхових церков стилю казацького відродження. На наш погляд, і вибір прототипу, і особливості об'ємно–просторової композиції цього собору були зовсім не випадкові – головна домінанта архітектурного ансамблю мала засвідчити спадкоємність національних традицій.

Відзначаючи заслуги фундаторів монастиря, у соборі було вивішено їхні "парсуни" – малярські портрети на повний зріст. Їх автором був відомий митець XVIII ст. Яким Глинський. У XIX ст. портрети були перенесені до настоятельських покоїв, згодом – передані до Глухівського музею. До нашого часу вони не збереглися, відомі в пізніших копіях. У соборі був величний бароковий чотириярусний іконостас, що займав усю ширину храму. Ряди ікон розміщувалися вигадливою ламаною лінією. Цоколь іконостасу прикрашали герби Скоропадських. Над цоколем підносилися різьблені позолочені колонки, обвиті виноградною лозою. Святкове враження від іконостасу підкреслювало інтенсивне темно–червоне тло. Серед різьбленого мережива яскраво вирізнялися великі ікони у важких срібних ризах. Доктор мистецтвознавства Г.Логвин висловив здогад, що цей іконостас мав якийсь зв'язок із славетним іконостасом із се-

ла Сорочинці. На жаль, перевірити це припущення немає можливості, оскільки гамаліївський іконостас знищено у 1930–х рр. (збереглася тільки не дуже якісна фотографія кінця XIX ст.).

У XVIII ст. монастир зазнавав неодноразових спустошень і руйнувань внаслідок пожеж та адміністративних дій імперської влади. Так, 1738 р. опівночі загорівся дерев'яний дах однієї з мурованих оборонних веж. Вогонь перекинувся до комори, в якій зберігалося 40 діжок горілки. Горілка була дуже міцна. Вона розтеклася по території і підпалила всі монастирські споруди. Згоріли дахи собору, трапезна, келії. На щастя, не потерпів інтер'єр собору. Після наступної пожежі, 1794 р., монастир на 30 років закрили, і лише 1827 р. сюди, у пустку, перевели черниць закритого Кербутівського жіночого монастиря, що був колись на березі р.Сейму недалеко від Батурина. Після 1834 р. всі монастирські споруди відремонтовано, деякі з них зазнали перебудов, найсуттєвіших – надбрамна башта–дзвіниця.

Незважаючи на руйнування і перебудови, оборонні споруди монастиря непогано збереглися до 1960–х рр. Чотирикутну в плані територію (у формі неправильної трапеції розмірами 170 х 180 м) оточував цегляний мур висотою 2,2 м, товщиною 1,3 м. Первісно він покривався двосхилим дахом. На висоті 1,2 м розташовано численні стрільниці. Чотири наріжні башти були восьмигранними, мали на ребрах широкі пілястри. Посеред південного прясла муру була ще одна восьмигранна башта, а в ній – хвіртка, що правила за господарський вхід. Архітектура башт відзначалася елегантністю: вони мали розвинений профільований цоколь, у завершенні – багатообломні карнизи, розкріповані на пілястрах. Набагато скромніша архітектура наріжної башти, яка була прибудована до двоповерхового настоятельського корпусу і сполучалася з ним склепінчастим переходом. Вона була значно висунута вперед за лінію оборонних мурів. Усі башти мали бойові камери з бійницями, перекривалися купольними або восьмилотковими зімкнутими склепіннями. Дахи первісно були високими, наметовими, вкривалися ґонтом. Після пожежі 1794 р. їх замінили сферичними покрівлями, вкритими бляхою.

У західному прясті муру містилася надбрамна башта–дзвіниця. Вона стояла по поздовжній осі собору і правила за парадний в'їзд до монастиря. Споруджена перед 1735 р., вона була спрощеною реплікою Святої брами Новгород–Сіверського Спасо–Преображенського монастиря. Первісно триярусна, вінчалася розвиненим бароковим верхом. Перший ярус – тридільний четверик, оточений широкою аркадою з арковими прорізами стрільчастих обрисів. У четверику був арковий проїзд з кордегардіями обабіч і крученими сходами, що вели на верхні яруси. Другий ярус – восьмерик. Тут первісно була невеличка церква Вознесіння Господня, та після пожежі 1794 р. її не поновили. Третій ярус – восьмерик з арковими отворами дзвона в кожній грані. Ця споруда дуже потерпіла в пожежі 1794 р., тож 1834 р. її суттєво перебудовано: аркаду першого ярусу розібрано, четверик другого й восьмерик третього ярусів споруджено заново. Увінчала дзвіницю сферична гранчаста баня з високим шпилем.

На переломі північного муру первісно було влаштовано ще одну чотиригранну надбрамну башту, конструктивне вирішення якої нагадує старовинний "захаб". Вона двоярусна, перший ярус дводільний і має в північному компартименті арковий проїзд, у південному – дві камери кордегардій. Проїзд орієнтовано паралельно лінії мурів, отож брама і шлях до неї потрапляли в зону ближнього прицільного вогню, який можна було вести з бійниць муру та наріжної башти. На другому ярусі башти була бойова камера зі стрільницями. Башта мала двосхилий дах.

До західної частини північного муру впритул прилягає Харлампіївська тепла (трапезна) церква з прибудованим до неї двоповерховим настоятельським корпусом. Церква тридільна, однобанна, з прибудованим у 1770–х рр. з півдня великим літнім трапезним залом. Настоятельський корпус має анфіладну систему розпланування. Уся споруда накрита єдиним вальмовим дахом. Фасади, звернені на парадний монастирський двір, мають суто цивільне трактування й декор, а в північній стіні прорізано численні бійниці.

Завдяки лаконічності й лапідарній нерозчленованості архітектурних мас монастирський ансамбль справляв враження суворої неприступної фортеці. Є в цьому щось театральне, з часткою архітектурної стилізації. Проте Гамаліївський монастир є найпізнішим на Лівобережжі монастирським ансамблем оборонного типу, останньою ланкою історичної еволюції такого типу комплексів споруд, мистецьким підсумком багатовікової традиції.

У 1920–х рр. монастир закрили і він почав потроху руйнуватися. Харлампіївська тепла церква лишалася парафіяльною для села Гамаліївки, а в монастирських келіях жили люди. З 1956 р. Гамаліївський монастир оголошено пам'яткою архітектури республіканського значення. Дослідник архітектури Лівобережної України Михайло Цапенко, який побував у монастирі в кінці 1950–х рр., писав: "У невеликій трапезній церкві (...) Скоропадського та його дружину поховано. Могили прикрашають добре збережені білокам'яні різьблені плити. Ці плити мистецької роботи, незрозуміло як збережені в такій глушині, – теж рідкість. Споруди монастиря занедбано. Але добре, що хоча б уціліли. Михайло Павлович неначе наврочив: 1962 р. Сумський облвиконком передав монастир Міністерству внутрішніх справ, яке переобладнало його під місця ув'язнення суворого режиму (підприємство 319/66). Наступного року цей архітектурний ансамбль виключили з державних реєстрів пам'яток, цілком віддав-

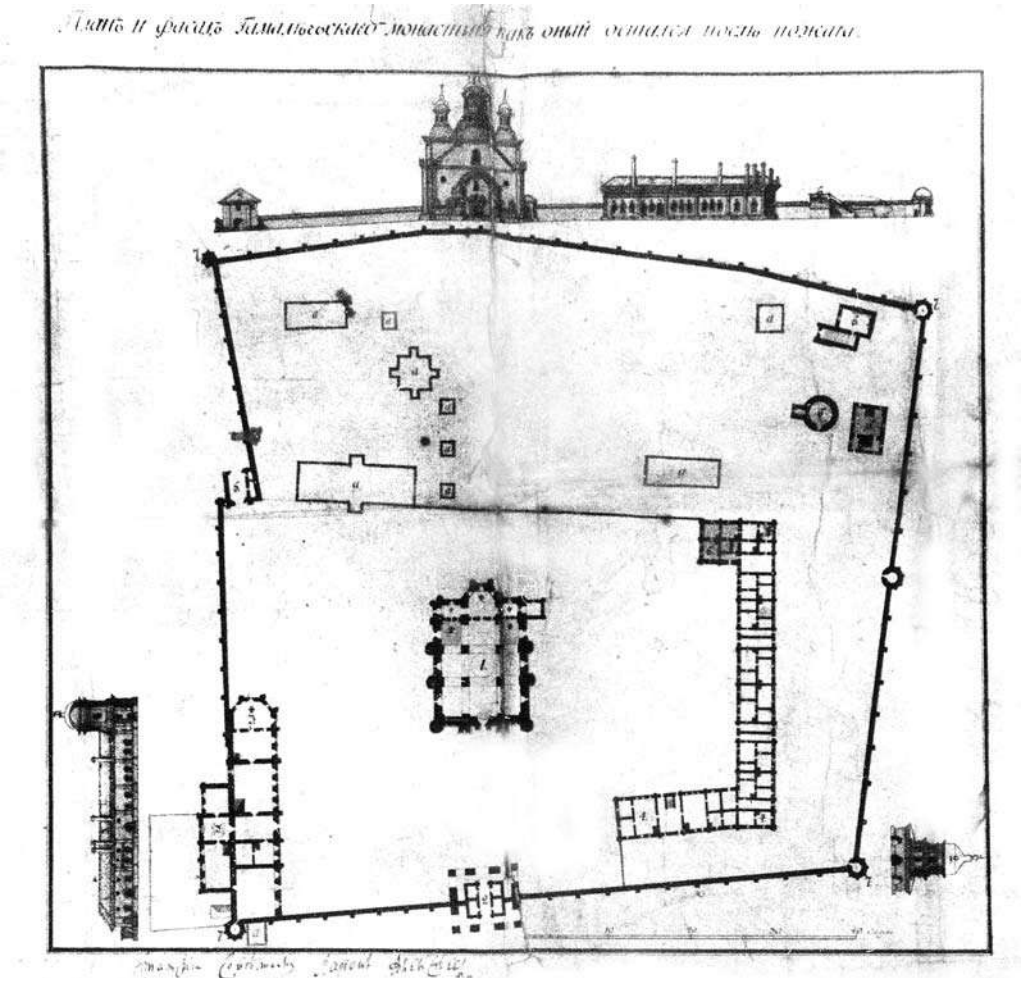
ши на поталу каральному відомству. Результати не забарилися: повністю знищено оборонні мури і башти, у тому числі й три надбрамні, собор і Харлампіївську церкву перетворено на промислові цехи, у яких встановлено різноманітні верстати. При цьому в соборі влаштовано залізобетонні міжповерхові перекриття і перегородки, а в центральній бані встановлено бак для води. У спотвореній до невпізнання Харлампіївській церкві різьблені намогильні плити родини Скоропадських залито бетоном. Корпус келій надбудовано і перетворено на камери для убивць і ґвалтівників.

Останнім фахівцем, хто бачив монастир перед відданням його на поталу МВС, була архітект–реставратор Євгенія Пламеницька. Вона і зафіксувала на плівці дзвіницю і башти, яких уже немає. Ці фотознімки, не дуже чіткі і якісні, все–таки є останніми свідченнями про автентичні пам'ятки архітектури, тому ми вважаємо за необхідне подати нижче деякі з них.

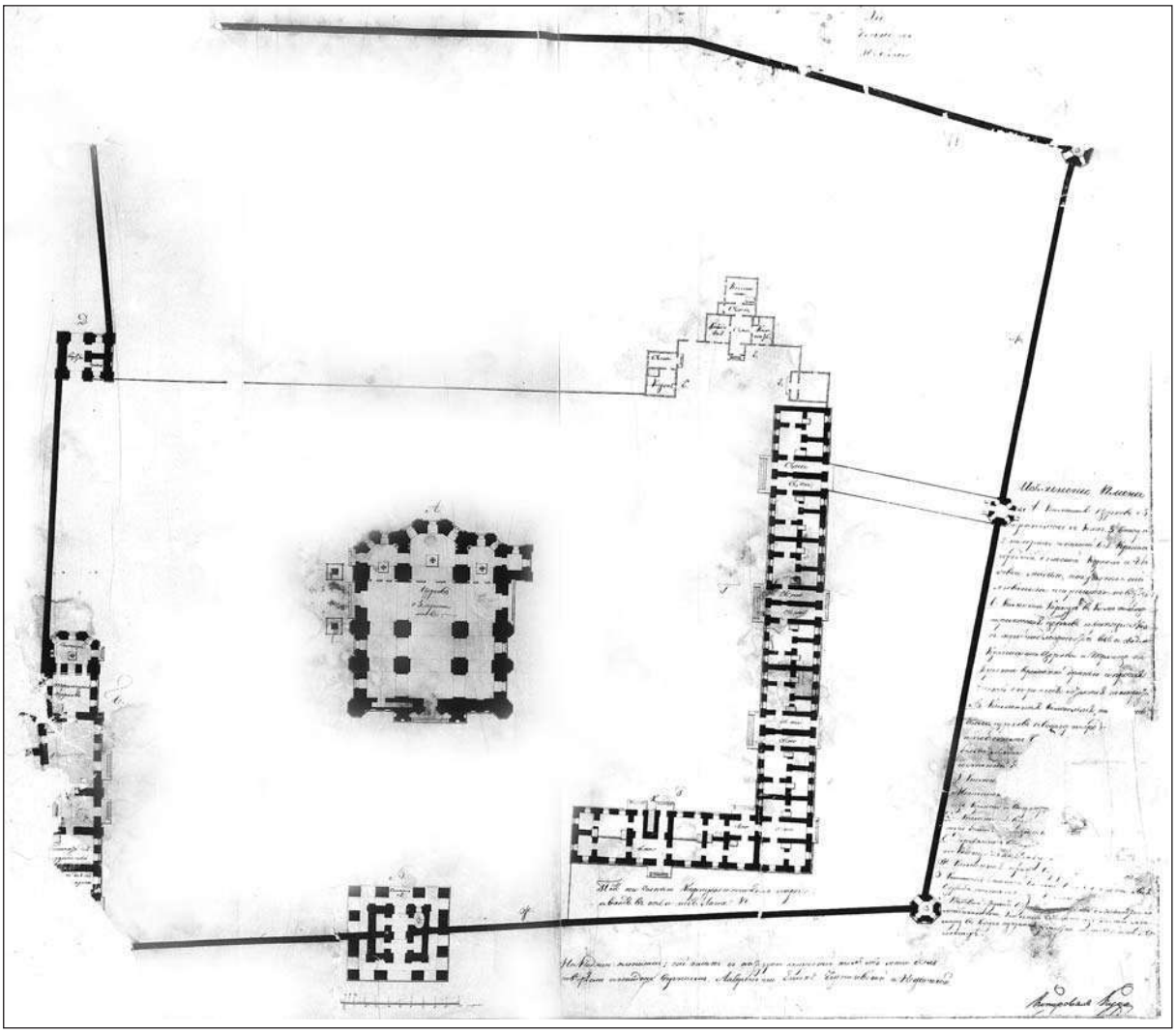
Мешканці Гамаліївки та розташованого поряд великого промислового міста Шостки неодноразово ставили питання про відселення "зони" і передачу монастирської території з собором і теплою церквою релігійній громаді, тим більше, що від 1979 р. рештки монастиря знову поставлено під охорону держави як пам'ятку архітектури (охоронний № 1553; зараз це — пам'ятка архітектури національного значення). Та поки що далі розмов справа не пішла.

Збережені частини ансамблю слід реставрувати (собор, Харлампіївську церкву з настоятельським корпусом і корпус келій); втрачені об'єкти підлягають реставраційному відтворенню (мур з баштами); усі споруди, збудовані для тюрми за радянського режиму, підлягають безумовному знесенню, як такі, що спотворюють визначний архітектурний ансамбль. Довкола території монастиря слід визначити й закріпити зони охорони пам'яток: охоронну зону, зону регулювання забудови та зону охоронюваного ландшафту. Усі надії на збереження і реставрацію цього ансамблю пам'яток ми пов'язуємо тільки з відродженням тут монастиря.

Літ.: [110, 193, 198, 261, 265, 293, 328, 329, 448, 463–465].



План Гамаліївського монастиря з зображенням головних будівель 1795 р. (після пожежі 1794 р.)



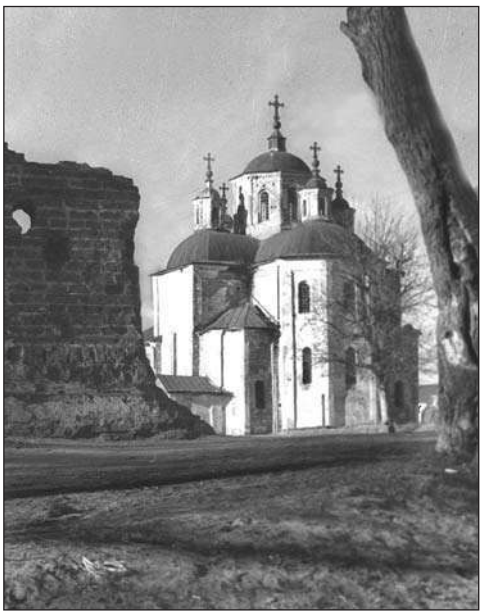
План монастиря кінця XVIII ст.

Монастирські собор і дзвіниця за фото кінця XIX ст.

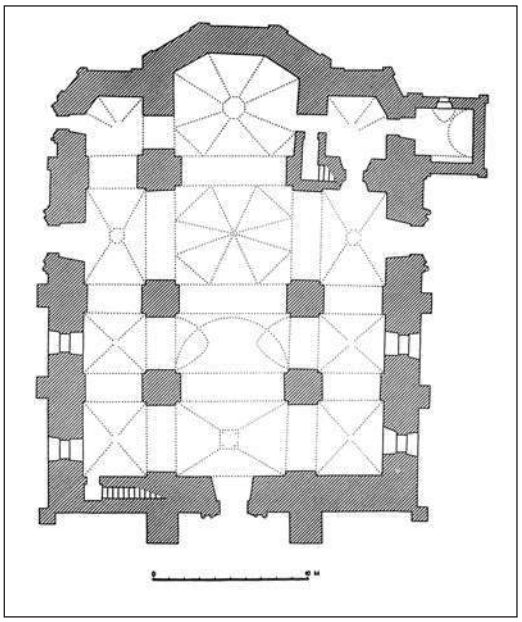




Собор і дзвіниця. Фото 1950-х рр.



Собор. Фото 1950-х рр.



План собору. За М.Цапенком

Монастирські мури, собор, дзвіниця і тепла церква. Фото Є.Пламеницької початку 1960-х рр.





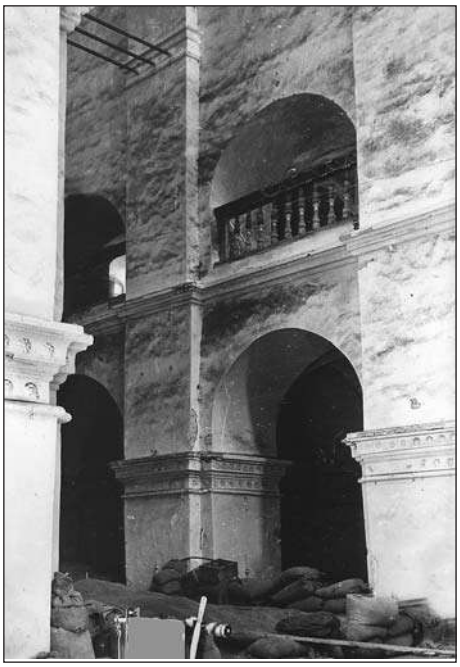
Західний портал собору. Фото 1950-х рр.



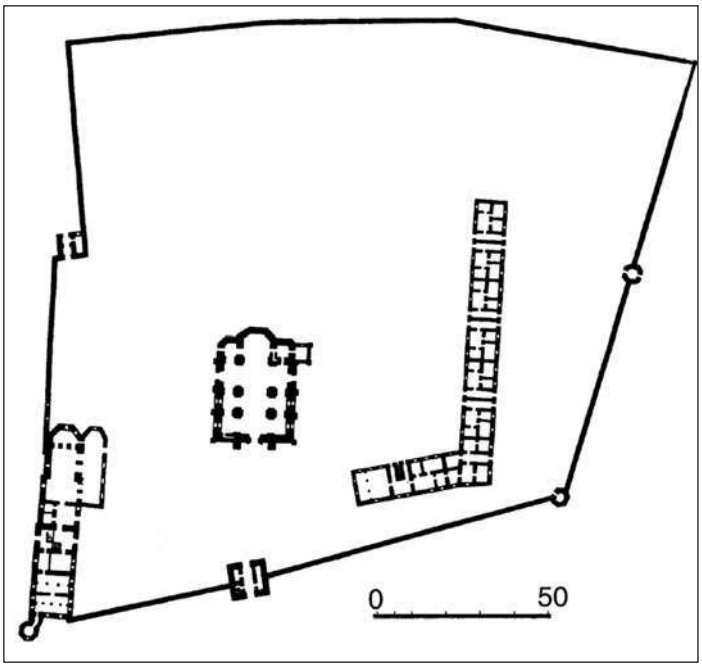
Бічний портал собору. Фото 1950-х рр.

Бані собору. Фото початку 1960-х рр.



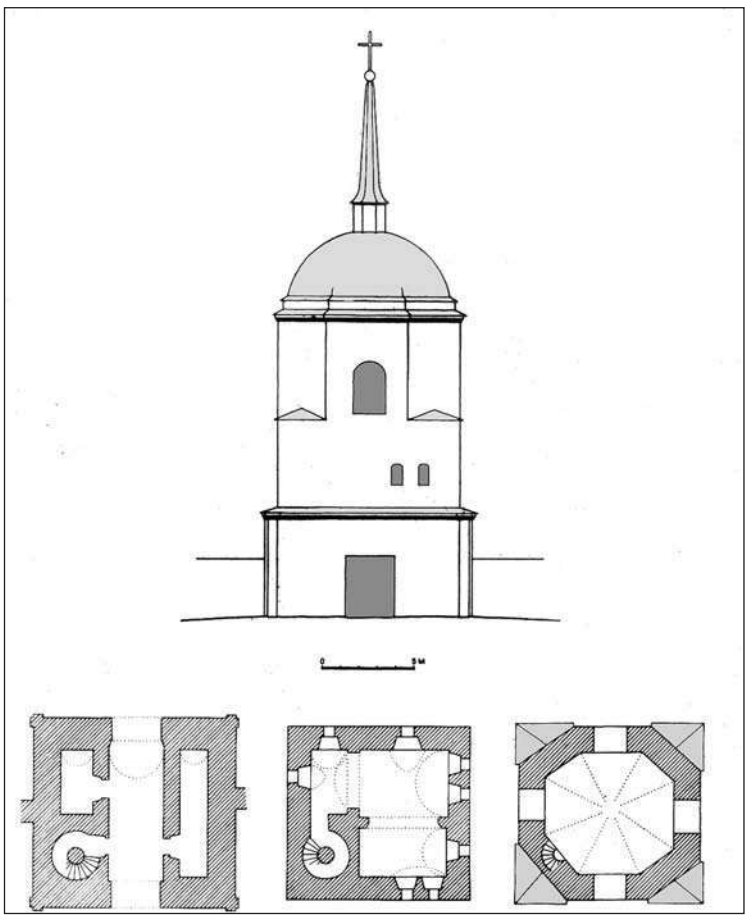


Інтер'єр собору.
Фото початку 1960-х рр.

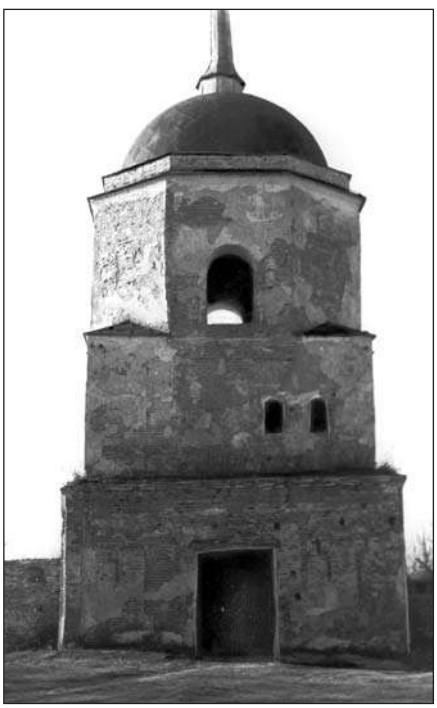


План монастиря станом на кінець 1950-х рр.
За М.Цапенком

Фасад і плани ярусів дзвіниці.
Обміри В.Мойсеєнка і Н.Новаковської 1955 р.

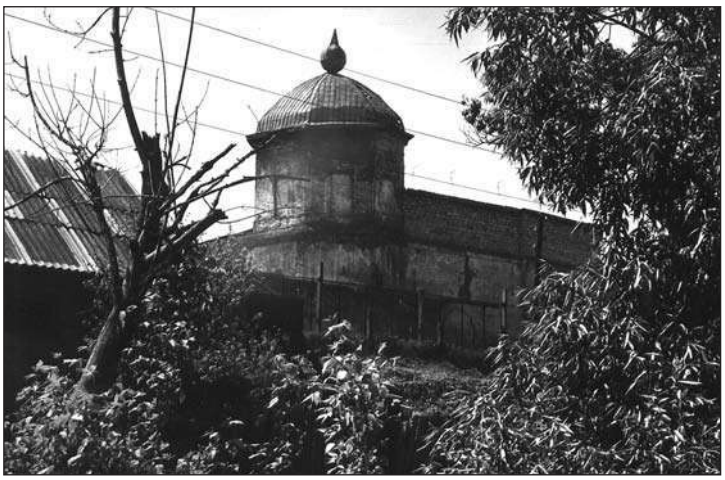


Надбрамна дзвіниця.
Фото Ф.Уманцева 1959 р.

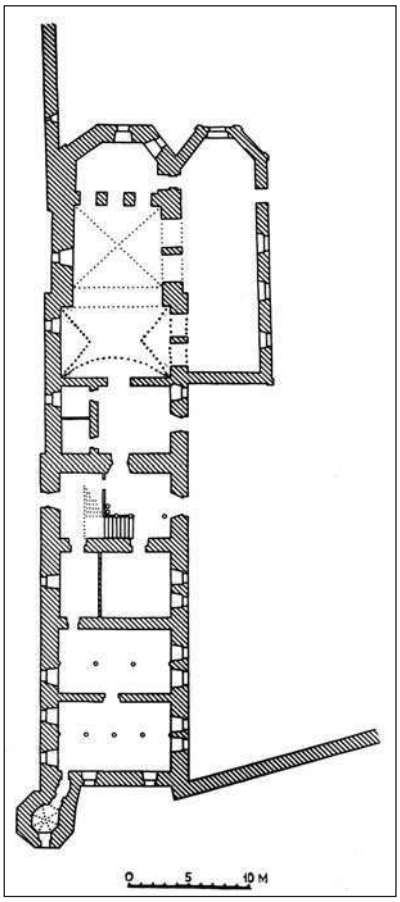




Настоятельський корпус з наріжною баштою. Фото Є.Пламеницької початку 1960-х рр.



Харлампіївська тепла церква. Фото О.Ранчукова 1989 р.



План теплої церкви з настоятельським корпусом. За М.Цапенком



Собор Різдва Богородиці. Фото О.Ранчукова 1989 р.

Домницький монастир

Архітектурний ансамбль міститься у с.Домниця Менського району Чернігівської області. Розташований у рівнинній місцевості на невисокому пагорбі посеред лісу і заплавних лук при р.Домниці, що є правим допливом р.Десни.

Монастир засновано універсалом гетьмана І.Мазепи від 16 травня 1699 р. Цим же універсалом монастиреві надано маєтності. Власним коштом гетьмана тут була поставлена дерев'яна церква Різдва Богородиці. Первісна назва монастиря – Думницький. Назва монастиря й місцевості походить від річки Думниці. До 1805 р. більшість монастирських споруд були дерев'яними. Муроване будівництво розпочалося за ігумена Ієрофея Малицького з 1762 р. (зведено мур довкола обителі, церкву і погреби). 1774 р. замість розібраної дерев'яної побудована мурована надбрамна Миколаївська церква.

У другій половині XVIII ст. Домницьким монастирем став опікуватися генеральний суддя Андрій Безбородько, а після його смерті в 1780 р. – його син, канцлер Російської імперії князь Олександр Безбородько, котрий виділив кошти на спорудження всіх мурованих монастирських будівель. Після смерті 1799 р. О.Безбородька розбудовою монастиря займався його молодший брат, граф і сенатор Ілля Безбородько. 1798 р. отримано дозвіл збудувати мурований монастирський собор з використанням будівельного матеріалу розібраних споруд скасованого Макошинського монастиря, який містився за 40 кілометрів на схід від Домницького на правобережжі р.Десни. Собор Різдва Богородиці закладено 1800 р., освячено 1806 р. Тоді ж збудовано муровані трапезну Св.Параскеви, корпуси келій і настоятеля, новий мур довкола монастиря, а Миколаївську церкву перебудовано на дзвіницю. Автором проектів монастирських споруд вважають видатного італійського архітектора на російській службі Джакомо Кваренгі, котрий багато працював за замовленнями братів Безбородьків, хоча прямих документальних свідчень авторства Дж.Кваренгі щодо Домницького монастиря на разі не виявлено.

Протягом 1832–1837 рр. монастирські споруди відремонтовано й частково перебудовано, зокрема настоятельський корпус. У 1930–х рр. монастир було закрито, проте він уник значних руйнувань. Його основні споруди збереглися: собор Різдва Богородиці, трапезна церква Св.Параскеви, надбрамна дзвіниця, братський і настоятельський корпуси. Частково зберігся мур довкола монастиря. За радянської доби тут містився будинок інвалідів, а з 1987 р. – лікувально–трудовий профілакторій для алкоголіків. Протягом 1950–1970 рр. на території монастиря зведено декілька одноповерхових корпусів, що деякою мірою спотворили розпланувально–просторову композицію ансамблю.

Село Домниця є типовою підмонастирською слободою, яка виникла для обслуговування потреб монастиря і з його закриттям втратила сенс свого існування. Село належить до категорії малонаселених. Воно лежить на північ і захід від монастиря на надзаплавній терасі. Порядкову систему розпланування на прямокутній основі визначили шлях із смт Березни на с.Миколаївку, що проходить повз східний мур монастиря, а також прямокутна в плані форма монастирської території. Одноповерхова садибна забудова забезпечує достатній масштабний контраст з монастирськими будівлями, які є архітектурними акцентами в середовищі.

Територія монастиря в межах зовнішнього муру є неправильним прямокутником у плані. У центрі на найвищій позначці рельєфу – собор, у південному пряслі монастирського муру – надбрамна дзвіниця. Перед головним західним фасадом собору в одну лінію розміщені трапезна і братський корпус, а на південь від собору – настоятельський корпус. Таким чином, комплекс має строго регулярну композицію, традиційну для православних монастирів.

Кубічний однобанний мурований собор Різдва Богородиці вирішений в архітектурних формах зрілого класицизму. Північний, південний і західний фасади акцентували монументальні чотириколонні портики тосканського ордера з трикутними фронтонами (не збереглися), а зі сходу – циліндрична апсида, накрита конхою. В інтер'єрі чотири пілони поділяють квадратовий у плані простір собору на три нави, утворюючи дев'ять просторових дільниць хрещато–баневої структури храму. Пілони за допомогою підпружних арок та пандативів несуть циліндричний світловий підбанник зі сферичною ребристою банею. Характерну для високого класицизму монументальність і лапідарність об'єму підкреслюють високий аттик, що закриває спадистий дах, а також досить стриманий декор: вікна без наличників, неглибокі ніші, горизонтальні тяги, пілястри тосканського ордера. Загалом, розпланувально–просторова структура будівлі та її декор типові для церковних будівель архітектора Дж.Кваренгі.

Основу надбрамної дзвіниці становить тридільний об'єм Миколаївської церкви 1774 р.: центральна дільниця в плані – квадрат зі зрізаними кутами; західна і східна дільниці – прямокутники з заокругленими зовнішніми кутами. Протягом 1800–1806 рр. другий ярус церкви був перебудований і перетворений на дзвіницю. Споруда стала двоярусною трипрогоновою: у середньому прогоні в першому ярусі – проїзд, у другому – великий арковий отвір дзвону. Бічні дільниці були нижчі від середньої, мали спадисті дахи. Центральну дільницю вінчала сферична декоративна баня з ліхтариком. У середині XX ст. середній прогін другого

ярусу був перебудований: арку дзвону й баню знищено, влаштовано прямокутні вікна і всю будівлю підведено під єдиний карниз. Архітектурні форми цієї пам'ятки демонструють перехід від бароко до класицизму: пластика стіни — типово барокова, з чергуванням плоских і заокруглених ділянок, з виразним розріпуванням багатообломних карнизів. Водночас споруда позбавлена декору: домінують гладенькі площини стін, прорізані по першому ярусу арковими нішами. Будівля має плоскі перекриття по дерев'яних балках та вальмовий дах.

Трапезна церква Св.Параскеви П'ятниці, збудована 1806 р., є одноповерховою зальною будівлею з циліндричною апсидою та четвериком з банястим сферичним покриттям (четверик не зберігся). Протягом 1832–1837 рр. до трапезної з півночі прибудовано господарський корпус. Будівля має плоскі балкові перекриття і вальмовий дах. Фасадні площини членують широкі лопатки. Первісні віконні наличники не збереглися.

Настоятельський корпус збудований 1806 р., перебудований у 1832–1837 рр. Це прямокутний у плані одноповерховий будинок анфіладного розпланування, з плоскими перекриттями і вальмовим дахом, без фасадного декору.

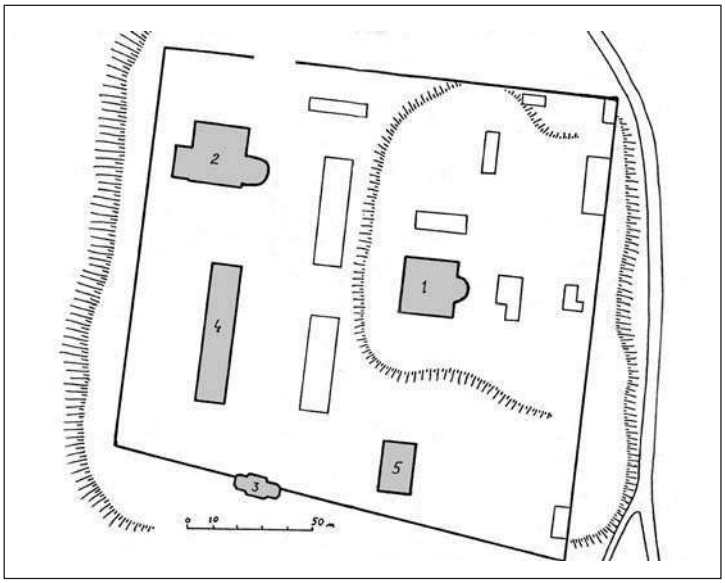
Братський корпус одноповерховий, видовжений, з плоскими перекриттями й високим чотирисхилим дахом. Північне крило має коридорне двобічне розпланування, південне — секційне, складаючись із двох секцій: у кожній з них — сіни з наскрізним проходом з парадного двору на господарський, обабіч — по чотири кімнати з кожного боку. Вікна прямокутні, видовжених пропорцій. Декору на фасадах немає.

Ансамбль Домницького монастиря є рідкісною пам'яткою містобудування і архітектури доби розквіту російського класицизму в Україні, що має високу наукову й мистецьку цінність. За результатами натурних досліджень, проведених автором у 1976 та 1988 рр., ансамбль включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том "Чернігівська область") а також оголошено пам'яткою архітектури й містобудування місцевого значення (рішення Чернігівського облвиконкому від 26.06.1989 № 130, охоронний № 63–Чг). Завданням на майбутнє є визначення і закріплення зон охорони пам'яток. Особливої уваги потребують зони охоронюваного ландшафту, які в цьому природному середовищі, на рівнині, покликані забезпечити оптимальне видове розкриття архітектурного ансамблю.

Літ.: [265, 329, 466–469].



Панорама Домницького монастиря. Фото кінця XIX ст.



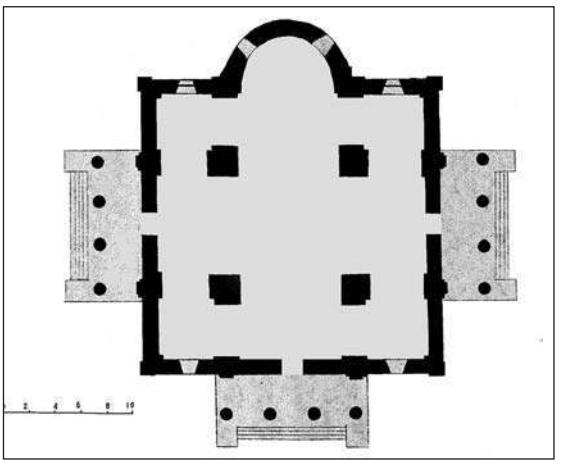
План монастиря.
Кресленик автора
1 — собор;
2 — трапезна;
3 — дзвіниця;
4 — братський корпус;
5 — настоятельський корпус



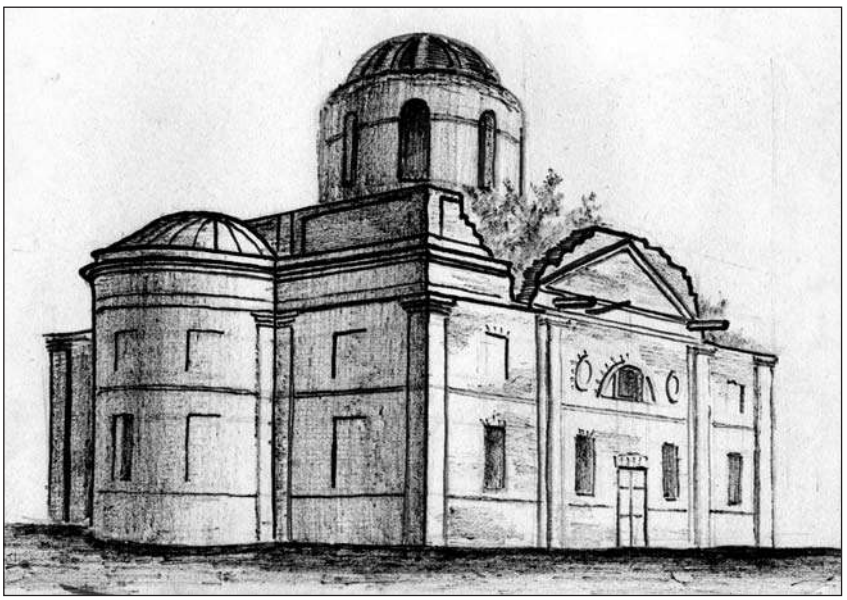
Західний фасад собору Різдва Богородиці. Фото кінця XIX ст.



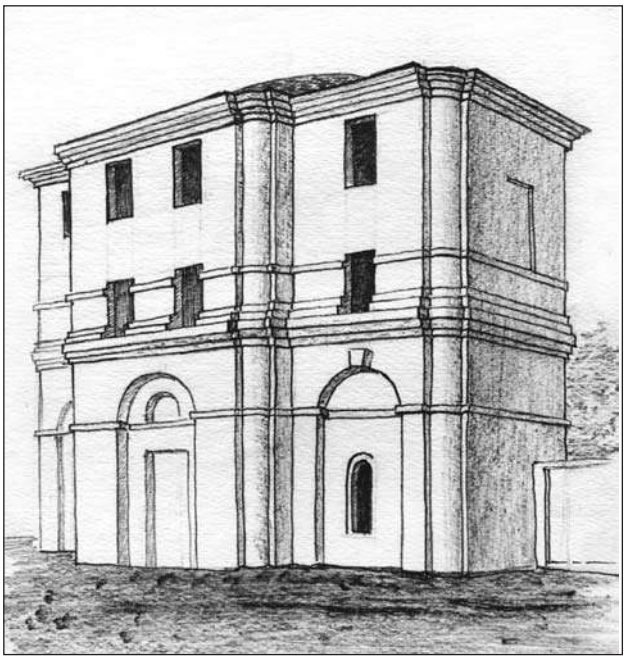
Західний фасад собору. Фото 1970-х рр.



План собору. Кресленик автора



Загальний вигляд собору з північно-східного боку. Рисунок автора 1976 р.

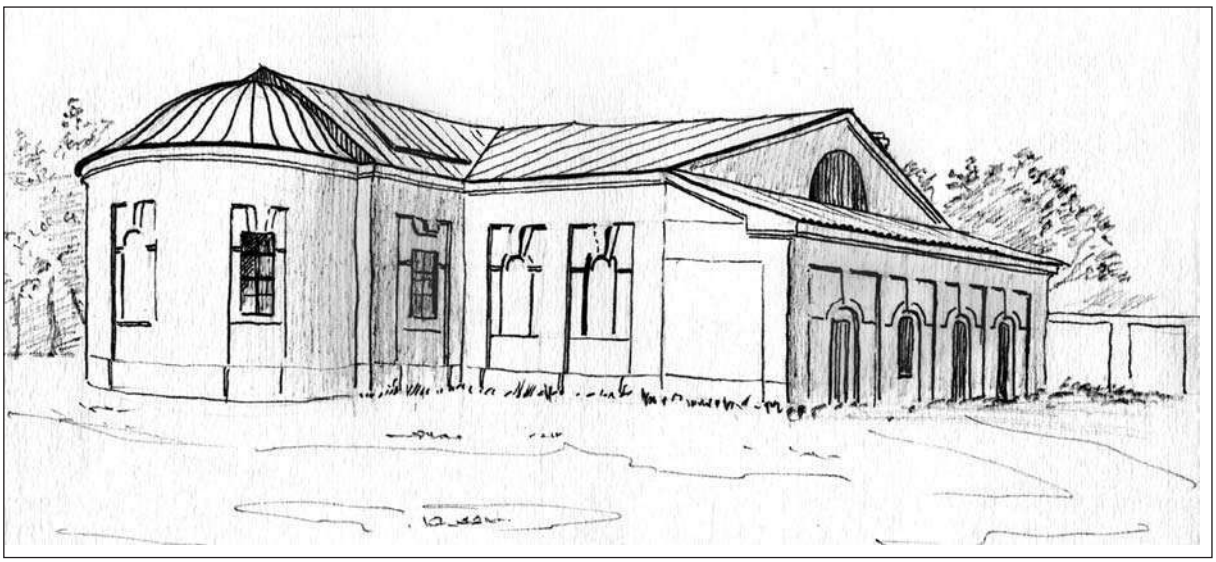


Колишня надбрамна дзвіниця.
Рисунок автора 1976 р.



Колишня надбрамна дзвіниця.
Фото автора 1976 р.

Трапезна церква. Рисунок автора 1976 р.



Охтирський Троїцький монастир

Монастир містився поблизу с. Чернетчина Охтирського району Сумської області на старовинному Охтирському городищі, яке є покритим дубовим лісом останцем корінного правого берега р.Ворскли, що підноситься на 40 м над заплавою. Вершина городища — овал 100 х 280 м, витягнутий з південного заходу на північний схід. На західному краю гори — невелике підвищення. На північному боці городища зберігся невисокий насипний вал, навколо якого археологічними розвідками виявлено культурний шар IX — XII ст.

1641 р. на цьому городищі було засноване прикордонне місто Ахтир (Ахтирськ), зруйноване 1652 р. Його укріплення складалися з земляного валу і мали шість невеликих бастіонів. Посад під горою був оточений частоколом.

1654 р. в південно–західній частині покинутого городища 40 ченців Лебединського Троїцького монастиря, котрі на чолі з ігуменом Іоанникієм прийшли з Правобережжя, заснували монастир. Первісно він називався Благовіщенським. Всі його дерев'яні споруди (Благовіщенську церкву, трапезну, келії) й укріплення зведено у 1671–1676 рр. На початку XVIII ст. титарем монастиря став духівник російського імператора Петра I Тимофій Надаржинський, коштом якого в 1724–1727 рр. збудовано мурований Троїцький собор. Тоді ж монастир перейменовано на Троїцький і оточено цегляним оборонним муром. 1741 р. споруджено мурованi: оборонну дзвіницю, трапезну з церквою Св.Петра і Павла, келії.

Троїцький собор за архітектурним типом був близьким до собору в Лебедині: він тридільний, трибанний, з яскраво виявленим вертикалізмом загальної композиції. Нава восьмигранна, бабинець чотиригранний, а вівтар — шестигранний. Стіни вівтаря й бабинця значно нижчі від восьмерика нави. Наву вінчав стрімкий восьмигранний тризаломний верх. Верхи вівтаря і бабинця набагато нижчі, двозаломні. Центральне тридільне ядро собору в 1847 р. оббудовано численними притворами, бічними вівтарями та іншими прибудовами.

1788 р. під час секуляризації монастирських маєтностей в Російській імперії Троїцький Охтирський монастир ліквідовано, його мури, трапезну церкву і корпуси келій розібрано на цеглу. Собор став парафіяльним храмом для ближніх сіл Чернетчина і Доброславівка.

Виникнення цих сіл у другій половині XVII ст. пов'язане з монастирем, про що свідчить, зокрема, й найменування с.Чернетчина. Обидва села лежать обабіч монастиря на деякій відстані від нього, нижче по рельєфу, на надзаплавних терасах: Доброславівка — з північного боку, Чернетчина — з південно–західного. Доброславівка є маленьким селом з однією вулицею, що йде уздовж надзаплавної тераси й зорієнтована на монастирський комплекс. Чернетчина — досить велике село, що має віялоподібну систему розпланування з елементами порядкової. Трасування основних вулиць обумовлене конфігурацією надзаплавних терас, шляхами з с.Журавного до монастиря і далі в Охтирку, а також із Журавного у Доброславівку.

У 1842 р. закритий монастир було відновлено. 1844 р. збудували мурovану стіну довкола монастиря з брамою, теплий храм Різдва Богородиці, мурований і три дерев'яні корпуси келій. У другій половині XIX ст. при монастирі під горою споруджено мурovані будівлі лікарні й готелю. На схилі монастирської гори був вхід у печери, оформлений тридільною арковою композицією, увінчаною високим фронтоном. Остаточно монастир зліквідовано у 1920–х рр., після чого тут містилася дитяча колонія. Пізніше, в 1940–х рр., зруйновано собор і всі споруди за винятком оборонної дзвіниці.

Дзвіниця, побудована 1741 р., — це єдина збережена до нашого часу споруда монастиря. Вона займає найвищу точку південно–західного краю городища, що виступає у заплаву. Завдяки розташуванню в зоні найвищої композиційної активності висотний об'єм дзвіниці відіграє роль важливої містобудівної домінанти, пануючи в ландшафтних просторах долини р.Ворскли.

Зведено споруду з червоної цегли доброго випалу формату 27,7 х 15,3 х 7 см на вапняно–піщаному розчині з домішкою товченої цегли старoруською верстовою системою мурування. Зразком послужила дзвіниця Покровського собору в Харкові, збудована 1689 р. Дзвіниця протягом свого існування майже не зазнала помітних перебудов. У її архітектурному устроєві наявні впливи тогочасної російської архітектури: це триярусний восьмерик, увінчаний гранчастим шатром з ліхтариком і цибулястою банькою (остання не збереглася). Загальна висота споруди 22 м. Збільшення висоти ярусів іде знизу вгору: присадкуватий перший ярус має виразні оборонні риси, тоді як восьмерик третього ярусу — дуже стрункий пропорцій. Перший ярус, окрім того, значно ширший, ніж ті, що вище, має товщину стін 170 см. Вхід влаштовано зі сходу, з боку монастирського двору. Його фланкують гранчасті півколони з горизонтальним карнизом угорі (цей портал значно поруйновано). У правому відкосі дверного прорізу — хід у товщі стіни зі сходами на другий ярус. Первісно він виводив на бойовий майданчик прилеглого оборонного муру, а вже звідти був вихід на другий ярус. Між'ярусні перекриття були плоскими по дерев'яних балках, яруси сполучалися між собою дерев'яними драбинами. На другому ярусі у гранях, обернених по сторонах світу, в прямокутних облямуваннях містилися бійниці, пізніше розтесані й перероблені на прямокутні вікна. Круглі отвори у нижній тре-

тині шатра (у гранях по сторонах світу) та слухи, розташовані в діагональних гранях шатра, також могли правити за бійниці. Споруда має скромний і тектонічний декор, у якому застосовані наріжні пілястри, гурти і карнизи, півколонки, прямокутні й аркові профільовані ніші.

Дзвіниця Охтирського Троїцького монастиря – рідкісний збережений зразок монастирської дзвіниці оборонного типу першої половини XVIII ст. Нині вона є пам'яткою архітектури місцевого значення і потребує проведення реставраційних робіт. Охтирське городище, на якому вона розташована, також має охоронятися як комплексна пам'ятка природи, археології та історії. Воно вимагає проведення дальших поглиблених досліджень, зокрема для виявлення і музеєфікації решток укріплень 1641 та 1730–х рр., печер та інших об'єктів культурної спадщини. З травня 2002 р. монастир на цьому місці відновлюється.

Літ.: [193, 198, 301, 470–475].



Загальний вигляд Охтирського Троїцького монастиря в 1842 р. за тогочасною літографією

Троїцький собор. Рисунок К.Сидорова за фото початку XX ст.



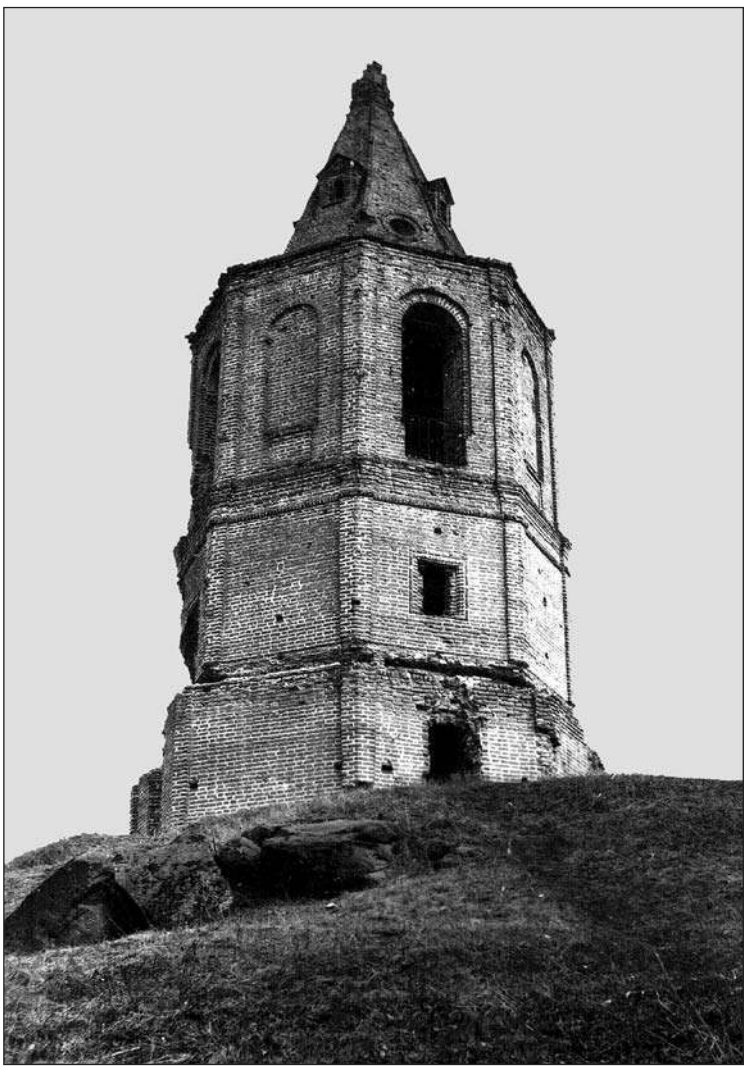
Центральні будівлі монастиря за фото початку XX ст.



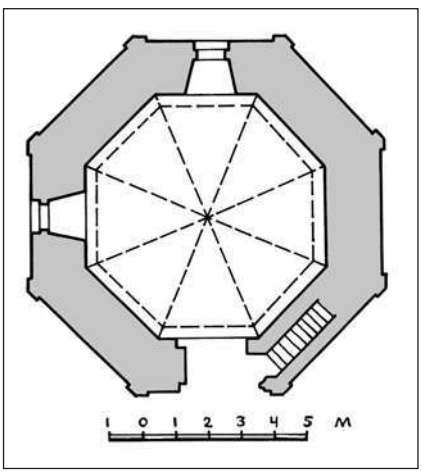


Загальний вигляд монастирської гори з заплави р.Ворскли. Фото автора 1988 р.

Монастирська дзвіниця. Фото автора 1988 р.



План першого ярусу дзвіниці. Кресленик автора за обмірами 1988 р. спільно з Н.Логвин



ПРИКІНЦЕВІ МІРКУВАННЯ

Проблеми, яким присвячена ця монографія, визначені тим історичним контекстом, що в ньому перебуває наше суспільство. Метастази тоталітаризму глибоко увійшли в просторове середовище наших населених місць після того, як протягом XX ст. була зламана традиція спадкоємного розвитку містобудівних систем. Упродовж радянської доби населені місця України розвивалися відповідно до комуністичної доктрини. Національні, регіональні й місцеві традиції в архітектурі й містобудуванні відкидалися. Розпланування, забудова, реконструкція міст та інших населених пунктів провадилися відповідно до політичних настанов влади. Наслідком цього постала нормативна архітектура, уніфікована в межах усього СРСР. Це призвело до ідеологічно зумовленого винищення як окремих об'єктів архітектурної спадщини, так і до руйнування великих містобудівних систем, спотворення середовища старовинних населених місць.

Поворот до вивчення і збереження архітектурно–містобудівної спадщини стався у кінці 1960–х — на початку 1970–х рр. унаслідок послаблення сили й агресивності комуністичного режиму. В міру суспільної реабілітації інших, некомуністичних цінностей, розвивався громадський пам'яткоохоронний рух, розширювалися відповідні наукові дослідження, формувалася нормативно–методична база збереження історичних населених місць. Практичною реалізацією пам'яткоохоронних заходів стало розроблення історико–архітектурних опорних планів і проектів зон охорони пам'яток для основних історичних міст України. Тут за період 1970–х — 1990–х рр. є значні здобутки, досягнуті самовідданою працею українських науковців. Згодом, протягом 1985–1990 рр. у професійній сфері стався поворот від мислення пасивно–охоронницького, яке домінувало у 1970–х рр., до мислення композиційного. Це виявилося в розробленні й реалізації програм спадкоємного розвитку композиційних структур містобудівних утворень із відновленням у необхідних випадках частково деструктованого містобудівного укладу.

Накопичений досвід таких робіт показав необхідність послідовної і безперервної роботи на всіх стадіях і етапах розробок по певному місту чи регіону стабільного науково–творчого колективу, єдиного ядра фахівців з цілісним баченням проблем.

Без детальних і ґрунтовних досліджень усіх без винятку історичних населених місць України, всіх її регіонів ми не матимемо наукової історії українського містобудування, не отримаємо об'єктивного уявлення про архітектурно–містобудівну спадщину і стан архітектурного середовища, не створимо реалістичних програм і планів розвитку наших міст і регіонів.

Серед усіх пам'яткоохоронних досліджень, тобто таких, які спрямовані на охорону нерухомої культурної спадщини, у книзі свідомо зосереджено увагу саме на історико–містобудівних дослідженнях, які є проявом нового системного підходу до збереження культурної спадщини і забезпечують високу дієвість містобудівних методів охорони нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища.

Якщо розглядати джерельну базу таких досліджень загалом, то вона видається значною і різноманітною. Якщо ж звернутися до проблем джерельної бази по будь–якому конкретному історичному населеному місцю, то виявиться, що вона дуже неоднорідна, а бібліографія характеризується певною однобічністю: у ній недостатньо відображені етапи містобудівного розвитку та формування архітектурного середовища конкретних поселень. Це свідчить про загальний низький ступінь вивченості містобудівної структури та архітектурно–просторового середовища наших населених місць на різних історичних етапах їх формування. Незважаючи на велику кількість і нерідко високий фаховий рівень публікацій, переважна більшість старовинних міст і сіл досі належно не оцінені як історико–культурні феномени, бо вони (за деякими винятками) не стали об'єктами вичерпних комплексних історико–містобудівних досліджень.

Ці дослідження мають базуватися на всіх нині приступних картографічних, іконографічних, бібліографічних, архівних і проектних матеріалах, враховувати результати археологічних розвідок і розкопок, новітні методичні напрацювання і досвід аналогічних робіт, проведених у інших країнах. Головний акцент слід зробити на натурному вивченні містобудівної структури, архітектурного середовища, збережених архітектурних і містобудівних об'єктів.

Методика історико–містобудівних досліджень старовинних міст сформувалася в Україні у кінці 1970–х — на початку 1980–х рр. під впливом як власних досліджень українських фахівців, так і з урахуванням зарубіжного досвіду, напрацювань російських колег та методичних документів, що централізовано видавалися в Москві. Ця методика постійно розвивається й удосконалюється, що знаходить вияв як у наукових публікаціях, так і в новітніх нормативно–методичних документах. На сьогодні кодифіковано методику розроблення історико–архітектурних опорних планів, проектів зон охорони історичних населених

місць, завершується розроблення методики визначення історичних ареалів та проектів формування заповідників.

Практичні роботи автора 1980–х — 1990–х рр. щодо історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень історичних населених місць України, аналіз аналогічних робіт колег переконали у доцільності дотримання такої етапності:

1 — розроблення історико–архітектурного опорного плану;

2 — розроблення проекту зон охорони пам'яток, меж історичних ареалів;

3 — розроблення проекту створення заповідника, реконструкції, комплексної регенерації історичного ареалу.

Кожен із цих етапів має свою методичну послідовність виконання певних видів робіт і методично обумовлений склад матеріалів.

Оскільки історичне населене місце є просторовою системою, що розвивається у часі, то єдино прийнятною для нього є стратегія спадкоємного розвитку, в основі якої лежить орієнтація на найстабільніші чинники — природну підоснову, структуру й розпланування поселення, характер забудови певних ділянок середовища та їх взаємозв'язки. При цьому важливо зберігати три основні структуроутворюючі елементи: композиційні центри; композиційні вісі; системи відкритих, замкнутих і напіввідкритих просторів.

Усі пропоновані специфічні заходи охорони архітектурної та містобудівної спадщини не є суб'єктивними приписами окремих фахівців чи пам'яткоохоронних структур. Це — об'єктивна необхідність, що випливає з самої сутності розвитку культури взагалі й архітектурно–містобудівного мистецтва зокрема. Завдання збереження архітектурної і містобудівної спадщини з одного боку, та вимоги створення повноцінного, естетичного і психологічно комфортного міського середовища — з другого — є несуперечливими й тісно взаємопов'язаними.

Розглянуті вище науково–методичні підходи й конкретні дослідженння історичних населених місць знаходять свою практичну реалізацію під час їхньої реконструкції. Реконструкція має усталену методику, що передбачає такий комплекс заходів, як реставрація і реабілітація пам'яток, модернізація і капітальний ремонт масової історичної забудови, розвиток інженерної інфраструктури і транспортних мереж, озеленення і впорядження тощо. Ці заходи мають вирішувати триєдине завдання: збереження і примноження культурно–історичного потенціалу; створення сприятливих умов функціонування історичних районів; забезпечення неантагоністичного поєднання нових будівель з історичним архітектурним середовищем.

Протягом останніх 20 років методичний підхід до визначення й охорони нерухомої культурної спадщини постійно змінюється і оновлюється, незважаючи на те, що в законодавчих актах на тривалий час фіксується якийсь один, усталений підхід, вивірений з юридичної точки зору. У зв'язку з цим неправомірними є вимоги про те, що визначення термінів у законодавчих актах повинно збігатися з такими визначеннями в новітніх наукових та науково–методичних дослідженнях. Така вимога ігнорує ту засадничу обставину, що сфера законодавчого регулювання і сфера наукових досліджень — це дві принципово різні операційні системи, які, відтак, й оперують різними поняттями і термінами. Ці поняття і терміни іноді можуть збігатися — але скоріше як виняток, а не як правило.

Науково–методичні напрацювання українських фахівців 1970–х — 1990–х рр. були покладені в основу розроблення нормативно–правових актів з питань збереження нерухомих пам'яток та традиційного характеру середовища, які було ухвалено протягом 2000–2002 рр. Таким чином, сьогодні в Україні спільними зусиллями науковців, правників і працівників державних органів охорони культурної спадщини створюється сучасна нормативно–правова база містобудівної охорони пам'яток та збереження історично сформованого архітектурного середовища. Вона заснована на результатах новітніх наукових досліджень і враховує кращий світовий досвід. Виконання вимог і регламентів, визначених чинними законодавчими актами, дозволяє ефективно забезпечувати реалізацію відповідних практичних заходів.

Проте це не означає, що формування нормативно–правових засад вже завершено. Практика містобудівної діяльності в містах, різних за статусом, величиною, категорією цінності нерухомої культурної спадщини, висуває нові завдання, для вирішення яких необхідно оновлювати нормативно–правовий інструментарій. У цьому сенсі найскладнішою групою проблем є питання ідентифікації та забезпечення збереження об'єктів, визнаних пам'ятками містобудування. Необхідно також розробити окремі нормативно–правові акти (або доповнити існуючі) в частині забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини в сільських населених місцях і поза межами поселень, оскільки ця проблематика має свою специфіку. Окремою, досі не розв'язаною проблемою є унормування питань створення та функціонування державних історико–культурних заповідників різних видів.

Подальше розроблення нових та удосконалення чинних нормативно–правових актів передбачає випереджальний розвиток науково–дослідних і пошукових робіт у цій сфері, практичну апробацію пропонованих рішень і правових механізмів. Украй необхідний також постійний моніторинг ситуації у пам'яткоохоронній сфері, що мав би проводитися системно, у рамках підготовки щорічної Національної доповіді про стан охорони нерухомої культурної спадщини, яка направлялася б вищим органам влади України.

Вважаємо необхідним застерегти від спроб ревізувати наш основоположний Закон "Про охорону культурної спадщини" у той час, як основні вимоги цього закону не виконуються у повній мірі. Тому вести мову про його "недосконалість" некоректно: ми ще жодного дня не жили й не працювали за цим законом.

Серед практичних заходів, які можуть забезпечити містобудівну охорону нерухомих пам'яток культурної спадщини у комплексі зі збереженням традиційного характеру середовища, найдієвішими є:

1 – дослідження архітектурно–містобудівної спадщини з метою виявлення об'єктів цієї спадщини, які заслуговують занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, підготовка всієї необхідної документації (у т.ч. паспортизація) та здійснення процедури експертної оцінки з подальшою державною реєстрацією таких об'єктів; у населених місцях найдоцільніше провадити ці дослідження при розробленні історико–архітектурних опорних планів;

2 – розроблення історико–архітектурних опорних планів населених місць;

3 – виконання історико–архітектурної інвентаризації забудови історичного району чи середмістя;

4 – опрацювання проектів зон охорони пам'яток з подальшим затвердженням меж і режимів використання зон охорони пам'яток дискретно чи у межах всього населеного місця;

5 – визначення історичних ареалів населених місць та затвердження їх меж і режимів використання;

5 – розроблення і затвердження правил охорони та використання історичних ареалів, місцевих правил забудови;

6 – створення державних історико–культурних (історико–архітектурних) заповідників;

7 – здійснення реконструкції історичних містобудівних утворень (комплексів забудови, кварталів і їх груп, вулиць, площ, історичних середмість у цілому тощо).

Всі ці заходи знаходяться в логічній послідовності й взаємозв'язку. На жаль, реалізуються вони украй погано, а саме: несистемно й некомплексно, часто не завершуються і не доводяться до заключної стадії – підготовки й ухвалення відповідного нормативного акта, як це передбачено чинним законодавством.

Проведений нами аналіз показав суттєву нерівноцінність різних регіонів України за кількістю міст і селищ міського типу, виявлених і внесених до Списку історичних населених місць України: є області лише з 4 історичними населеними місцями (Миколаївська), а є області, такі як Львівська, де зафіксовано 55 історичних міст і селищ міського типу. Після Львівської найвищі показники у цьому сенсі мають Тернопільська, Івано–Франківська області та Автономна Республіка Крим. Середній показник становить 15–14 історичних населених місць на область. Ці відомості відображені нижче в таблиці 8.1 та для наочності показані на карті 1.

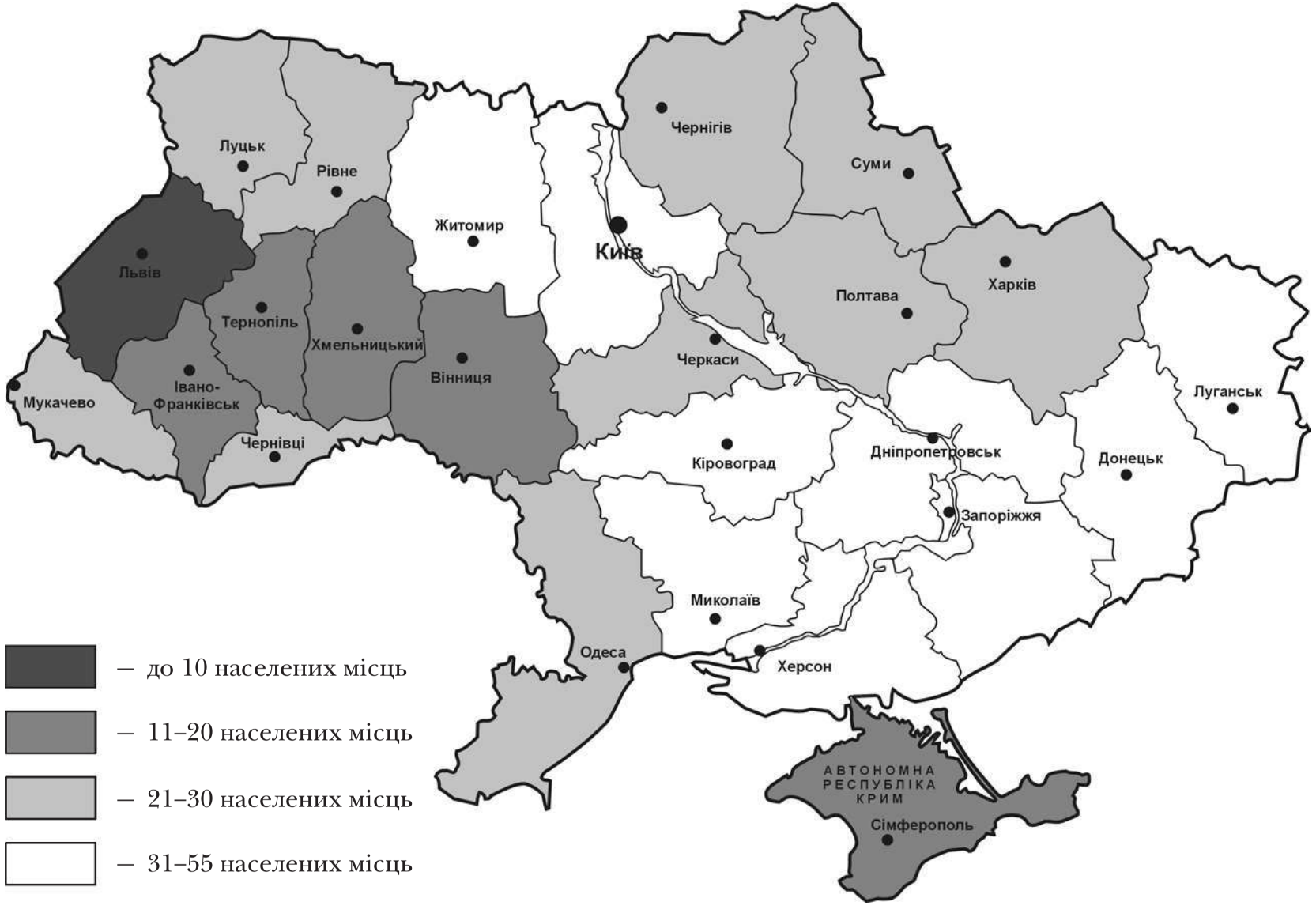
Ступінь дослідженості цих історичних міст (включаючи розроблення пам'яткоохоронної містобудівної документації) по різних регіонах відзначається ще більшою нерівномірністю. Крім абсолютної кількості досліджених міст по кожній області корисно також визначити й використати порівняльний критерій, який ми назвали відсотком дослідженості. Це співвідношення між загальною кількістю історичних міст в області та кількістю тих із них, по яких розроблені історико–архітектурні опорні плани, проекти зон охорони пам'яток, проекти створення заповідників, визначення меж історичних ареалів, інша подібна документація. Ці дані відображені в тій же таблиці 8.1. З неї випливає, що у трьох областях – Донецькій, Запорізькій і Луганській цей ступінь дослідженості дорівнює нулю. Найвищий відсоток дослідженості спостерігається у Рівненській області (92%). Ця картина для наочності відображена на карті 2.

Таблиця 8.1

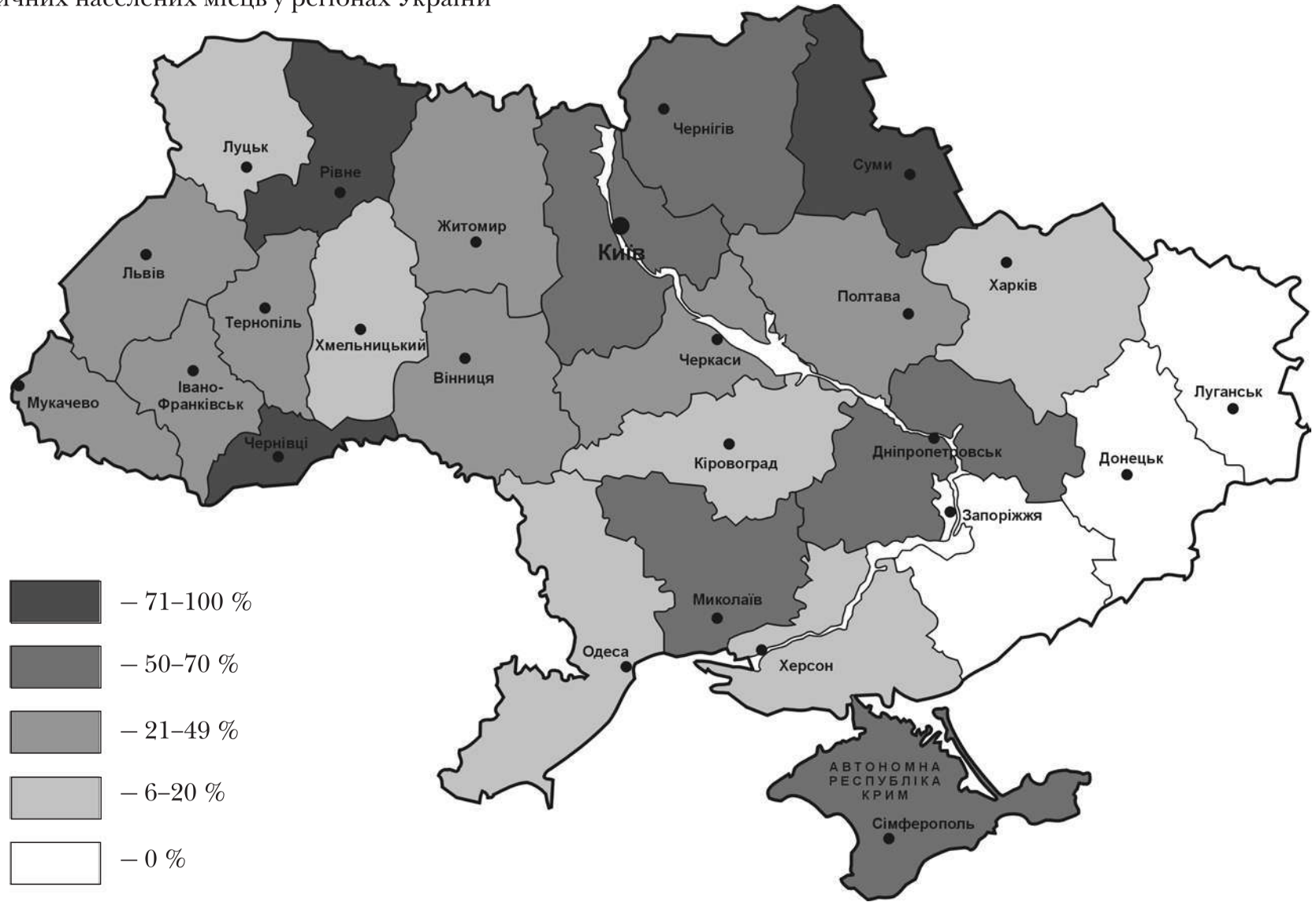
Кількість історичних міст і селищ міського типу в регіонах України та стан проведення в них історико–містобудівних пам'яткоохоронних досліджень (на січень 2003 р.)

№ п/п	Адміністративно-територіальні одиниці, області	Історичні міста і смт	Історичні міста і смт, по яких проведено історико-містобудівні дослідження	Відсоток дослідженості (в %)
1.	м. Київ і Київська область	9	6	67 %
2.	АР Крими і м.Севастополь	29	16	55 %
3.	Вінницька	24	9	37 %
4.	Волинська	20	3	15 %
5.	Дніпропетровська	6	3	50 %
6.	Донецька	8	0	0
7.	Житомирська	10	3	30 %
8.	Закарпатська	19	6	32 %
9.	Запорізька	6	0	0
10.	Івано-Франківська	27	9	33 %
11.	Кіровоградська	6	1	17 %
12.	Луганська	10	0	0
13.	Львівська	55	20	36 %
14.	Миколаївська	4	2	50 %
15.	Одеська	12	2	17 %
16.	Полтавська	13	4	31 %
17.	Рівненська	13	12	92 %
18.	Сумська	15	11	73 %
19.	Тернопільська	30	13	43 %
20.	Харківська	16	1	6 %
21.	Херсонська	7	1	14 %
22.	Хмельницька	24	4	17 %
23.	Черкаська	13	5	38 %
24.	Чернівецька	11	8	73 %
25.	Чернігівська	14	8	57 %
Всього		**401**	**147**	**37 %**

Карта 1. Кількість історичних населених місць у регіонах України



Карта 2. Ступінь дослідженості й забезпеченості містобудівною пам'яткоохороною документацією історичних населених місць у регіонах України



Як видно з проведеного аналізу, більшість історичних населених місць України, а саме 63%, досі не мають двох найнеобхідніших документів — історико–архітектурних опорних планів і проектів зон охорони пам'яток. А ті 37% населених місць, які забезпечені такими документами, украй потребують їх оновлення та коригування, бо навіть достатньо якісні з них на сьогодні застаріли з точки зору правової бази та методики. Тому й практична значущість усіх розглянутих нами вище заходів поки що незначна й залежить не від юридичних процедур, а від професіоналізму й доброї волі місцевих архітекторів і керівників.

Підсумовуючи, вважаємо необхідним підкреслити: зони охорони пам'яток межі історичних ареалів та режими їх використання в усіх історичних населених місцях України мають бути опрацьовані дуже ретельно і комплексно. Причому режими реконструкції та забудови можна зробити досить жорсткими. Але при неодмінному дотриманні двох елементарних умов: усе має визначатися згідно з чинним законодавством й опрацьовуватися на високому фаховому рівні.

Проведені автором й описані в цій монографії дослідження конкретних старовинних населених місць (Київ, Чернівці, Чигирин, Полтава, Чернігів, Новгород–Сіверський, Суми, Глухів, Путивль, Ромни, Охтирка, Тростянець, Конотоп, Кролевець, Софроніївський, Максаківський, Гамаліївський монастирі та інші) показали необхідність:

по–перше — ретельного і глибокого вивчення кожного стародавнього поселення, збереження його як історичного містобудівного утворення, яким би не був його сучасний статус;

по–друге — проведення науково–дослідних і проектних робіт послідовно і в кілька етапів, на кожному з яких слід поглиблювати вишукування, уточнювати висновки та виходити на проектування і здійснення комплексної реконструкції (регенерації);

по–третє — включення всіх виявлених окремих об'єктів культурної спадщини, комплексів, ансамблів та всіх їхніх складових елементів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

На жаль, нам не вдалося завершити свої дослідження по містах Кролевцю, Новгороду–Сіверському, довести до стадії проекту зон охорони науково–дослідні роботи по монастирях. Але навіть те, що вдалося зробити, посприяло усвідомленню історико–архітектурної цінності цих комплексів, їх охороні та реставрації. Якщо роботи в цьому напрямку будуть продовжені — автор вважатиме свою місію виконаною.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

ІСТОРИКО–МІСТОБУДІВНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

на будівництво (реконструкцію) будівлі (споруди) в межах історичних ареалів м.Києва

Об'єкт	
Район	
Адреса	
Замовник та його адреса	

Текстова частина

1. Підстави для розроблення історико–містобудівного обґрунтування:
– лист–заявка замовника від __ _____ 200_ р. № ____ ;
– рішення (доручення) Київської міської ради (лист–дозвіл Київської міської державної адміністрації) від __ _____ 200_ р. № ____ ;
– запит Київського міського управління земельних ресурсів
від __ _____ 200_р. № ____ ;
– висновок органу охорони культурної спадщини
від __ _____ 200_ р. № ____ ;
– договір на розроблення історико–містобудівного обгрунтування
від __ _____200__ р. №___.

2. Характеристика місця розташування об'єкта проектування в межах населеного пункту, району, кварталу, навколишньої забудови:
планувальна зона;
функціональна зона;
адміністративний район;
розпланувальні межі;
характер прилеглої забудови.

3. Характеристика наявної містобудівної документації:
– Генеральний план міста Києва, розроблений ГУ "Київпроект", затверджений рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 № 370/1804;
– Містобудівні документи району проектування – ПДП району – потребує (не потребує) внесення змін за матеріалами цього історико–містобудівного обгрунтування;
– План червоних ліній вулиць і доріг м.Києва (викопіювання М1:2000 додається в графічній частині обгрунтування).
4. Аналіз сучасного стану території і споруд:
4.1. Характеристика існуючої забудови та використання території; площа і межі території, охопленої історико–містобудівним обгрунтуванням:
4.2. Характеристика інженерно–транспортної інфраструктури:
4.3. Техніко–економічна характеристика об'єкта проектування:
4.4. Характеристика об'єктів культурної спадщини, зон охорони пам'яток, історичного ареалу:
основні етапи формування розпланування і забудови;
архітектурно–просторова композиція:
ландшафт
планувальна композиція
домінанти
акценти
рядова, фонова забудова;
історично сформовані вулична мережа, парцеляція, характер забудови, планувальний модуль, масштаб і масштабність забудови;

класифікація об'єктів за ступенем історико–культурної цінності;
кількість об'єктів культурної спадщини, їх типи, види, категорії, повний анотований перелік;
короткі історичні та історико–архітектурні довідки про об'єкти культурної спадщини;
взаєморозташування об'єктів культурної спадщини;
композиційно–видовий вплив об'єктів культурної спадщини;
видові точки,
видові осі,
видові фронти,
зони видимості,
зони формування видів;
наявність історично сформованих елементів ландшафту, озеленення, упорядження, малих архітектурних форм:
визначені та затверджені зони охорони пам'яток:
визначені та затверджені межі історичних ареалів, правила охорони та використання їх:
4.5. Інформація щодо інженерно–будівельних та екологічних умов району будівництва:
4.6. Пропозиції стосовно внесення змін до містобудівної документації, щодо розміщення об'єкта проектування.

Висновки історико–містобудівного обґрунтування

1. Планувальні обмеження:
збереження історично сформованого розпланування:
збереження червоних ліній:
збереження історично сформованої парцеляції:

2. Гранично допустима висота і поверховість будинку (споруди):

3. Пам'яткоохоронні вимоги щодо використання перших, цокольних поверхів, підвалів, підземного простору:

4. Вимоги щодо впорядження території:

5. Відомості про історико–культурну та архітектурну цінність об'єкта:
коротка архітектурна характеристика об'єкта.
найменування, датування, авторство, тип, вид, категорія об'єкта культурної спадщини, номер і дата рішення про державну реєстрацію, охоронний номер;

6. Відомості щодо меж:
6.1. Територій пам'яток
6.2. Зон охорони пам'яток:
охоронних зон
зон регулювання забудови
зон охоронюваного ландшафту
зони охорони археологічного культурного шару
6.3. Історичних ареалів:
6.4. Охоронюваних археологічних територій:
6.5. Заповідників:

7. Оцінка впливу об'єкта на збереження традиційного характеру середовища:
зміни розпланувальної мережі, червоних ліній, парцеляції;
зміни характеру забудови вулиці, площі, кварталу;
зміни композиційно–водового впливу пам'яток культурної спадщини;
зміни силуетів і панорам;
зміни масштабу й масштабності;
зміни елементів ландшафту;
зміни елементів благоустрою (упорядження), малих архітектурних форм.

8. Інші особливі умови та вимоги:

Примітки:

Історико-містобудівне обґрунтування є науковою концепцією врахування у проектуванні будівель і споруд пам'яток культурної спадщини та традиційного характеру середовища як містобудівних факторів.

Історико-містобудівне обґрунтування складено відповідно до Закону України "Про планування і забудову територій", п. 8 Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць (постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318), а також Державних будівельних норм України "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження містобудівного обґрунтування" (ДБН Б.1.1-4-2002) і потребує відповідних погоджень та затвердження рішенням Київської міської ради в складі матеріалів погодження місця розташування об'єкта.

При підготовці історико-містобудівного обґрунтування використано матеріали історико-архітектурної довідки (спеціальність, прізвище, ім'я, по-батькові автора; найменування організації; дата виконання).

Начальник структурного підрозділу
Головкиївархітектури

Відповідальний за підготовку
матеріалів обгрунтування

"___" _____ 200_ р.

Графічна частина історико-містобудівного обґрунтування

1. Ситуаційна схема розташування об'єкта в населеному пункті:
2. Плани району, кварталу з визначенням зони впливу об'єкта, пам'яткоохоронних обмежень, зон візуального сприйняття тощо:
3. Пропозиції щодо місця розташування і параметрів об'єкта:
4. Фотофіксація:
5. Розгортки забудови, панорами, перспективи тощо (в разі потреби):

_____

Додаток 2.

ДЕРЖАВНІ БУДІВЕЛЬНІ НОРМИ УКРАЇНИ
(проект)

Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико–архітектурних опорних планів, спеціальної науково–проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України

Цими Нормами встановлюється склад і зміст історико–архітектурних опорних планів історичних населених місць України, спеціальної науково–проектної документації для визначення історичних ареалів цих населених місць, а також єдиний порядок їх розроблення, погодження та затвердження.

Вимоги цих Норм є обов'язковими для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, інвесторів, замовників, проектувальників, інших юридичних та фізичних осіб, які здійснюють містобудівну діяльність на території України.

І. Загальні положення

1.1. Історико–архітектурний опорний план — комплексний містобудівний обліково–охоронний документ, який фіксує відповідну інформацію про нерухомі пам'ятки культурної спадщини населеного місця і пов'язане з ними оточення.

Норми містять основні вимоги до обстежень, науково–вишукувальних робіт і досліджень, необхідних для складання історико–архітектурних опорних планів, їх складу і змісту, а також послідовність розроблення, погодження й затвердження історико–архітектурних опорних планів.

Спеціальна науково–проектна документація для визначення історичних ареалів населених місць України включає історико–архітектурний опорний план, а також зони охорони пам'яток.

1.2. Норми розроблено відповідно до Законів України "Про охорону культурної спадщини", "Про основи містобудування", "Про планування і забудову територій", а також "Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318.

1.3. Історико–архітектурні опорні плани складають для всіх історичних населених місць України. Насамперед вони повинні складатись для населених місць, внесених до Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878.

Історико–архітектурний опорний план складають згідно з завданням, яке видається Держбудом України за погодженням з Мінкультури. Типова форма завдання додається.

1.4. Історико–архітектурний опорний план складають з урахуванням фактичних даних, наявних у різних установах і організаціях, одержаних після натурних обстежень і спеціальних досліджень, які виконуються незалежно від містобудівного проектування або під час передпроектних досліджень. Історико–архітектурний опорний план є обов'язковою складовою частиною генерального плану історичного населеного місця, містить дані про його нерухому культурну спадщину в обсязі, достатньому для вирішення питань її охорони та використання на стадії генплану, дає узагальнену характеристику спадщини. Якщо розроблення історико–архітектурного опорного плану випереджає складання генерального плану, то історико–архітектурний план стає самостійним видом науково–проектної документації.

1.5. Матеріали історико–архітектурного опорного плану є вихідними для розроблення проекту або коригування зон охорони пам'яток культурної спадщини. Історико–архітектурний опорний план і Зони охорони пам'яток — це взаємодоповнюючі документи, що є підставою для визначення історичних ареалів населених місць. Ці документи, що забезпечують ефективну охорону та використання культурної спадщини історичних населених місць, доцільно замовляти, опрацьовувати, погоджувати, затверджувати і використовувати разом.

1.6. Історико–архітектурні опорні плани та зони охорони пам'яток розробляються на основі ретельних натурних обстежень і досліджень науково–дослідними установами, організаціями та творчими колективами, спеціалізованими в галузі вивчення, охорони і використання культурної спадщини, які мають ліцензію на виготовлення містобудівної документації. Комплексні дослідження та розроблення зазначених документів доцільно виконувати послідовно, єдиною групою фахівців.

2. Вимоги до комплексних досліджень історичних населених місць

2.1. Дослідження проводять за програмним завданням, яке видається Держбудом України за погодженням з Мінкультури. Типова форма програмного завдання додається.

2.2. До проведення комплексних досліджень історичних населених місць залучають науково–дослідні установи, організації та творчі колективи, спеціалізовані в галузі вивчення, охорони і використання культурної спадщини, відповідні вищі навчальні заклади та інші організації. Дослідження виконують архітектори–містобудівники, ландшафтні архітектори, історики архітектури, архітектори–реставратори разом з мистецтвознавцями, етнографами та іншими спеціалістами.

2.3. Залежно від кількості пам'яток культурної спадщини, величини історичного населеного місця та його природних особливостей склад досліджень до історико–архітектурних опорних планів та строки їх виконання можуть істотно відрізнятися. Склад досліджень, строки їх проведення і коло спеціалістів визначає програмне завдання.

2.4. Дослідження включають виявлення, вивчення та оцінку всіх об'єктів культурної спадщини, визначення їх ролі в композиції та устроєві міста, селища, села.

Комплексні дослідження провадять, як правило, у два етапи[1].

На першому етапі на основі натурних обстежень, пошуків та вивчення історичних планів, архівних матеріалів і літературних джерел виконують історико–містобудівні та історико–архітектурні дослідження, аналіз особливостей та меж композиційного впливу об'єктів культурної спадщини.

На другому етапі при додатковому збиранні даних і детальному дослідженні окремих комплексів, кварталів, садиб, будинків та інших утворень уточнюють одержані раніше характеристики і збирають матеріали до облікових документів виявлених об'єктів культурної спадщини, що формують середовище.

2.5. Комплексні дослідження першого етапу повинні передувати розробленню техніко–економічних обґрунтувань (ТЕО) генерального плану (для міст відповідної величини), генерального плану історичного населеного місця (міста, селища, села). Вони мають узагальнений характер, дають цілісне уявлення про історичне населене місце, цінність культурної спадщини та її роль у структурі та містобудівному устроєві населеного місця.

Зібрані на цьому етапі досліджень дані, зроблені оцінки і висновки повинні бути достатніми для прийняття на цих стадіях проектних рішень, що відповідають вимогам охорони і раціонального використання пам'яток культурної спадщини.

2.6. На другому етапі досліджень, який має передувати розробленню проектів детального планування центрів історичних населених місць і проектів реконструкції (регенерації) їх історичних ареалів та окремих містобудівних утворень, детально вивчають розпланування і забудову населеного місця та особливості середовища. При цьому необхідно уточнити попередні дані й оцінки і одержати всі відомості і характеристики, включаючи дані про технічний стан забудови, необхідні для розроблення вказаних проектів.

Другий етап вивчення історичного населеного місця може здійснюватися самостійно або як складова частина передпроектних досліджень.

2.7. Другий етап, як і перший, включає натурні обстеження, архівні та історико–літературні пошуки, збирання та аналіз історичних планів, гравюр старих фотографій і креслень. Додаткові комплексні дослідження на цьому етапі виконують в обсязі, достатньому для вирішення завдань охорони й використання пам'яток культурної спадщини і їх середовища на стадіях містобудівного проектування, вказаних у п. 2.6.

2.8. На другому етапі необхідно одержати:

додаткові відомості про пам'ятки культурної спадщини та їх середовище;

уточнені списки цінних, пропонованих до занесення в Державний реєстр нерухомих пам'яток України будинків і споруд, інших об'єктів, що мають історичну, архітектурну, мистецьку та іншу культурну цінність;

дані про виявлені об'єкти культурної спадщини, необхідні для складання їх інвентарних карток та паспортів;

детальну характеристику розпланувальної та просторової організації історичного ареалу та його складових частин;

уточнені оцінки нерухомої культурної спадщини історичного населеного місця.

[1] Для міст і селищ з нескладною спадщиною пропонується їх поєднати. Для сіл дослідження треба проводити в один етап.

2.9. Результати першого етапу досліджень використовують у складанні історико–архітектурного опорного плану, другого – у складанні матеріалів історико–архітектурної інвентаризації забудови історичного населеного місця.

2.10. Історико–архітектурні опорні плани і матеріали історико–архітектурної інвентаризації забудови населених місць, що фіксують дані проведених досліджень, передають Держбуду України. Держбуду України передають і копії історичних документів, виявлених у час досліджень (старих планів, іконографічних матеріалів, інвентарів тощо) та негативи фотофіксації об'єктів культурної спадщини (форматом не менш як 6 х 6 см).

2.11. Розробленню проектів комплексної реконструкції чи регенерації окремих частин історичного ареалу, кварталів, груп будівель повинні передувати глибокі дослідження еволюції їх розпланування і забудови, пов'язаного з ними середовища. При їх виконанні одержують вичерпну інформацію про містобудівний та архітектурний розвиток виділених об'єктів реконструкції, особливості й цінність їх складових елементів. Таке вивчення історичного середовища є поглибленням другого етапу досліджень.

Результати цих досліджень включаються до розділів "Передпроектні дослідження" вказаних проектів.

3. Склад і зміст матеріалів, що фіксують культурну спадщину

Історико–архітектурний опорний план

3.1. Основу історико–архітектурного опорного плану складають дані двох головних частин першого етапу досліджень:

першої, що виявляє об'єкти культурної спадщини;

другої, що аналізує художні якості об'єктів культурної спадщини та їх композиційний вплив.

Документ складається з основного креслення аналогічної назви, схем, що доповнюють його, та інших матеріалів, а також текстової частини.

Матеріали історико–архітектурного опорного плану входять до генерального плану міста (селища міського типу, села).

3.2. Основне креслення Історико–архітектурного опорного плану виконують на топогеодезичній підоснові у масштабі основних креслень генерального плану з деталізацією для крупних і найкрупніших міст і їх окремих частин у більшому масштабі.

На ньому показують:

пам'ятки архітектури (ті, що перебувають на обліку, і виявлені): споруди житлової, промислової, оборонної, культової, народної архітектури, громадські та інженерні споруди;

історичну забудову (значні й рядові будівлі: громадські, житлові та господарські, промислові, культові та оборонні споруди);

місця втрачених будинків, споруд, оборонних укріплень, що мали важливе історичне значення;

дисгармонійні будівлі та споруди;

пам'ятки містобудування (ті, що перебувають на обліку, і виявлені) та інші містобудівні об'єкти, які мають історичну та культурну цінність: архітектурні ансамблі та комплекси (громадські, оборонні, культові, житлові, промислові, господарчі), історичні центри, квартали, площі, садиби, двори, вулиці, залишки старовинного розпланування і забудови;

пам'ятки історії: будинки, споруди, пам'ятні місця, пов'язані з важливими історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, війнами, розвитком науки, техніки, культури, життям видатних діячів і митців, їх могили, поховання загиблих за свободу і незалежність Батьківщини, місця масових репресій;

пам'ятки археології: городища, кургани, залишки давніх поселень, поховань, окремих споруд, укріплень, виробництв, каналів, доріг, могильників, кам'яні фігури, знаки, наскельні зображення, ділянки археологічного культурного шару;

пам'ятки монументального і монументально–декоративного мистецтва: монументальна скульптура, обеліски, мозаїки; паркова скульптура, фонтани, джерела, огорожі, ґрати тощо;

пам'ятки садово–паркового мистецтва та меморіальні парки: старі парки, сади, садиби, сквери, бульвари, ділянки цінного озеленення, водні поверхні, природні домінанти;

пам'ятки природи, цінні природні ландшафти, архітектурно–ландшафтні комплекси;

межі історичного ареалу населеного місця, межі державних історико–культурних заповідників, території пам'яток, затверджені зони охорони пам'яток.

На основному кресленні необхідно подавати списки всіх показаних на ньому пам'яток культурної спадщини (тих, що стоять на обліку, та виявлених).

"Історико–архітектурний опорний план" (основне креслення) доповнюють схеми "Історичний територіальний і розпланувальний розвиток міста", "Ландшафт міста" та "Прилеглі до міста території"[2].

[2] Аналогічні схеми розробляються для селища, села.

3.3. Схему "Історичний територіальний і розпланувальний розвиток міста" розробляють у масштабі 1 : 10 000, а для крупних і найкрупніших міст — 1 : 25 000, 1 : 50 000. На схемі кількома кресленнями показують етапи становлення міста (селища, села), у тому числі його сучасний стан. На ньому необхідно нанести межі міста на кожному з етапів, найважливіші історичні шляхи, вулиці, майдани, визначні історичні споруди та комплекси. До схеми додаються історичні плани міста (селища, села).

3.4. Схему "Ландшафт міста" виконують в масштабі 1 : 10 000, а для крупних і найкрупніших міст — 1 : 25 000, 1 : 50 000. На ній показують: основні природні вісі та вузли, вододіли, тальвеги, пруги схилів, гори, скелі, заплави, ріки, струмки, озера, ставки, ліси, сквери, сади, парки, луки, поля, характерні ділянки природного ландшафту, парки–пам'ятки садово–паркового мистецтва, пам'ятки природи, природні заповідники, заказники.

3.5. Схему "Прилеглі до міста території" виконують у масштабі 1 : 50 000, а для крупних і найкрупніших міст — 1 : 100 000, 1 : 300 000, а для сіл — 1 : 25 000. На ній треба показати розташовані поза містом (селом, селищем) та історично пов'язані з ним пам'ятки культурної спадщини, основні напрямки огляду історичного центру міста (селища, села) з під'їздів до нього, цінні ландшафти.

3.6. Результати дослідження особливостей композиційного впливу пам'яток містобудування й архітектури по їх ролі в композиції і устроєві історичного населеного місця фіксують на схемах:[3]

"Міське середовище історичного ареалу";

"Архітектурно–просторова композиція історичного ареалу";

"Видове розкриття пам'яток архітектури".

3.7. Схему "Міське середовище історичного ареалу" виконують у масштабі 1 : 5 000 або 1 : 2 000. На ній показують: датування будівель (за основними хронологічними періодами); пам'ятки архітектури; характерні для міста (селища) будинки, рядову забудову та інші об'єкти, що формують середовище; ділянки та фронти забудови, що мають індивідуальні риси, їх цінність для вигляду історичного ареалу; елементи історичної структури території (фортеці, райони, передмістя, слободи, урочища); парки, сквери, масиви зелених насаджень, що визначають своєрідність міста (села).

3.8. Схему "Архітектурно–просторова композиція історичного ареалу" виконують у масштабі 1 : 5 000 або 1 : 2 000. На ній показують: історичні та сучасні архітектурні домінанти різних категорій, архітектурні акценти, архітектурні ансамблі та комплекси, головні й підпорядковані розпланувально–композиційні вісі, основні міські простори (серед них дисгармонійні), пруги схилів, водні поверхні.

3.9. Схему "Видове розкриття пам'яток архітектури" виконують у масштабі 1 : 10 000 (для села 1 : 5 000). На ній показують: пам'ятки архітектури та значні будівлі, що виступають як архітектурні домінанти і акценти; зони огляду пам'яток архітектури й значних будівель, зони формування видів, що містять ці споруди, оглядові точки, осі, фронти; характерні відстані (якісні пороги) зорового сприйняття пам'яток архітектури; допустимі висоти нової забудови; пруги схилів, природні домінанти, водні поверхні, зелені насадження.

Обов'язковою складовою аналізу видового розкриття пам'яток архітектури є фотофіксація характерних видів на пам'ятки архітектури, перспектив і панорам історичного району. До складу матеріалів фотофіксації повинні входити і демонстраційні фотопанорами, зняті з ключових для огляду історичного населеного місця точок.

3.10. Крім названих схем, за потреби, згідно з програмним завданням, додатково можуть бути виконані й інші креслення: профілі місцевості, розгортки, панорами, перспективи, аналіз взаємодії історичної забудови та забудови, що проектується тощо.

3.11. Пояснювальна записка до історико–архітектурного плану розкриває результати збирання та узагальнення даних щодо пам'яток, а також комплексних досліджень історичного міста (селища, села). Вона повинна містити:

опис розвитку населеного місця, що розкриває основні етапи розвитку, умови і події, що безпосередньо впливали на становлення населеного місця і його архітектуру; особливості формування розпланування, забудови, опис пов'язаних з населеним місцем історичних подій, явищ культури;

визначення історичного ареалу населеного місця (міста, селища) та обґрунтування меж історичного ареалу;

аналіз існуючих розпланування і забудови історичного ареалу;

характеристику архітектурного середовища, а саме: архітектурно–художніх особливостей будівель, споруд та інших об'єктів, традиційних для даного населеного місця, а також озеленення, впорядження (благоустрою);

аналіз архітектурно–просторової композиції та пейзажно–видової структури історичного ареалу та композиційного впливу об'єктів культурної спадщини;

[3] Для сіл достатньо виконати лише схеми "Видове розкриття пам'яток архітектури". Зміст перших двох відображається на історико-архітектурному опорному плані села.

характеристику ландшафту як найбільш сталого структуро– та формоутворюючого чинника, виявлених природних особливостей місцевості, що визначають своєрідність розпланування та просторової побудови міста (селища, села);

комплексну оцінку території населеного місця;

узагальнену оцінку культурної спадщини міста, селища, села, що розкриває характерні риси і цінність сукупності об'єктів культурної спадщини;

аналіз чинних містобудівних проектів щодо їх відповідності вимогам охорони культурної спадщини.

У додатках до пояснювальної записки наводять описи пам'яток культурної спадщини різних видів та категорій, а також виявлених об'єктів культурної спадщини; значних історичних будівель і споруд, містобудівних об'єктів; список використаних матеріалів та документів.

У пояснювальній записці або в окремому томі наводяться картографічні й іконографічні документи — історичні плани, гравюри, малюнки, старі фотографії, а також пооб'єктна фотофіксація пам'яток, значних історичних будівель, характерних для даного історичного населеного місця будинків рядової історичної забудови.

3.12. У населених місцях з найціннішою і різноманітною культурною спадщиною, а також зі складними природними умовами, історико–архітектурний опорний план може включати й додаткові схеми та більший обсяг текстових матеріалів, ніж передбачено цими нормами[4]. Необхідна й більша деталізація основного креслення (виконання креслень по історичному ареалу в більшому масштабі).

3.13. У невеликих містах, селищах та селах з відносно простими природними умовами й невеликою кількістю пам'яток культурної спадщини можна об'єднати на одному кресленику історико–архітектурний опорний план, зони охорони пам'яток, аналіз природного ландшафту й видового розкриття пам'яток архітектури, аналіз міського середовища й архітектурно–просторової композиції.

3.14. Історико–архітектурні опорні плани і зони охорони пам'яток можна розробляти і для складних архітектурно–містобудівних та ландшафтних комплексів, що включають, крім історичного населеного місця, значні прилеглі й візуально пов'язані з ним території, де розташовані цінні архітектурні споруди, інші об'єкти культурної спадщини, пам'ятки природи та ландшафти з високими пейзажними якостями. Те ж саме можна розробляти для групи тісно пов'язаних історичних міст і поселень. У такому разі обов'язково зберігається основний склад матеріалів, а масштаб креслень і додаткові схеми визначаються особливостями цих комплексів чи груп населених місць. Крім зведених матеріалів, необхідно розробляти й окремі історико–архітектурні опорні плани кожного з населених місць, що входять до комплексу чи групи.

3.15. У разі отримання нових даних за результатами археологічних, історико–архітектурних, історико–містобудівних досліджень, історико–архітектурний опорний план підлягає коригуванню.

Матеріали історико–архітектурної інвентаризації забудови

3.16. Результати другого етапу досліджень історичного населеного місця фіксують матеріали історико–архітектурної інвентаризації забудови. Вони охоплюють найціннішу в історико–культурному відношенні частину історичного ареалу населеного місця й містять детальну інформацію щодо історичного розпланування, забудови, об'єктів культурної спадщини, достатню для прийняття обґрунтованих рішень на стадії детального планування.

3.17. У складі "Матеріалів інвентаризації" необхідно розробляти такі креслення:

"План розташування пам'яток культурної спадщини" (головне креслення), виконаний на топогеодезичній підоснові у масштабі основних креслень проекту детального планування або проекту реконструкції історичного ареалу (частини історичного ареалу) — 1 : 2 000, 1 : 1 000. На ньому показують ті самі об'єкти, що й на "Історико–архітектурному опорному плані", елементи впорядження (благоустрою), малі форми, будівлі та споруди різної цінності. За потреби можна показати характер покриття вулиць, проїздів, пішохідних шляхів, а також типи покрівель будинків.

"Схеми розпланування і забудови історичного району" (основні етапи розвитку). Схеми виконують на сучасній підоснові в єдиному масштабі — 1: 5 000, 1 : 2 000.

3.18. У пояснювальній записці "Матеріалів інвентаризації" мають бути викладені:

еволюція розпланування, принципи та засоби його організації (розпланувальна система, розпланувальний модуль, парцеляція тощо), регіональні особливості, цінність наявного розпланування;

еволюція забудови, її стильові й конструктивні особливості, будівельні матеріали, кольорове вирішення, історико–культурна цінність, загальний технічний стан;

[4] Виконують за домовленістю з замовником згідно з програмним завданням.

характер історичного впорядження (благоустрою), озеленення, малих форм, цінність їх елементів;

обґрунтування змін оцінок об'єктів культурної спадщини, меж історичних ареалів, зафіксованих в історико–архітектурному опорному плані (якщо такі необхідні);

обґрунтування змін зон охорони пам'яток (якщо такі необхідні);

детальні дані про історичні ансамблі і комплекси та їх оточення, історичне середовище, що збереглося, просторову організацію історичного ареалу населеного місця;

аналіз діючих ПДП та проектів реконструкції щодо їх відповідності вимогам охорони культурної спадщини.

Пояснювальна записка повинна містити списки пам'яток культурної спадщини та виявлених об'єктів культурної спадщини. До складу роботи повинні входити облікові картки цих пам'яток та об'єктів.

3.19. За домовленістю з замовником (за додаткову плату) "Матеріали інвентаризації" можуть включати і загальні рекомендації з можливого функціонального використання території історичного ареалу, пам'яток архітектури, інших житлових та громадських будівель, що складають історичне середовище, можливих розмірів нових будинків, відтворення цінних втрачених елементів розпланування та забудови.

У роботі можуть бути виконані розгортки вулиць і майданів, перспективи, аксонометрії та інші креслення й додаткові схеми.

Зони охорони пам'яток

3.20. Зони охорони пам'яток розробляють на основі історико–архітектурного опорного плану історичного населеного місця з урахуванням узагальнюючої комплексної оцінки його території (історико–культурної, природно–ландшафтної і естетичної). До їх меж входять території в зонах розташування та впливу об'єктів культурної спадщини. Режим використання територій зон охорони пам'яток повинен враховувати всі виявлені дослідженнями особливості культурної спадщини і переводити загальні вимоги охорони культурної спадщини в конкретні містобудівні обмеження, що визначають можливість використання територій у межах зон охорони пам'яток.

3.21. Креслення "Зони охорони пам'яток" виконують на топогеодезичній підоснові в масштабі основних креслень генерального плану. На ньому показують усі пам'ятки культурної спадщини, нанесені на історико–архітектурному опорному плані; оглядові точки, вісі та фронти, що мають бути збережені; допустимі висоти нової забудови; межі територій пам'яток, державних історико–культурних і природних заповідників, зон охорони пам'яток, ділянки археологічного культурного шару; наводять перелік зон охорони пам'яток, їх розміри (в гектарах) та основні вимоги режиму використання територій зон охорони пам'яток.

Пояснювальна записка до проекту зон охорони пам'яток повинна містити обґрунтування прийнятих рішень; площі зон охорони пам'яток; опис меж зон охорони пам'яток; систематизовані вимоги щодо режиму реконструкції та використання територій у межах зон охорони пам'яток; окремі конкретні пропозиції щодо формування розпланування, забудови та ландшафту, якщо вони розроблені в процесі визначення режиму зон охорони пам'яток.

3.22. Затверджені раніше зони охорони пам'яток мають уточнюватися (коригуватися) на основі нових даних, одержаних при подальших дослідженнях. Ці коригування проводяться в порядку, визначеному відповідними Державними будівельними нормами.

Межі історичних ареалів населених місць

3.23. Межі історичних ареалів населених місць визначаються при опрацюванні історико–архітектурних опорних планів населених місць. До історичних ареалів включається найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця.

Межі історичних ареалів слід проводити вздовж розпланувальних і природних рубежів, що відокремлюють історичний ареал від решти міських територій.

Режим використання територій історичних ареалів населених місць фіксують розроблені на основі історико–архітектурних опорних планів зони охорони пам'яток і Правила охорони і використання історичних ареалів.

Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318.

Склад і зміст матеріалів щодо визначення меж та режимів використання історичного ареалу — той самий, що і для історико–архітектурного опорного плану та зон охорони пам'яток.

4. Порядок погодження та затвердження історико–архітектурних опорних планів

4.1. Завершений історико–архітектурний опорний план необхідно розглянути на науково–технічній (ученій) раді спеціалізованої в галузі вивчення і охорони пам'яток культурної спадщини науково–дослідної, проектної установи. Після схвалення радою його направляють на погодження і затвердження.

Історико–архітектурні опорні плани населених місць, включених до Списку історичних населених України, погоджують з відповідними органами охорони культурної спадщини місцевого самоврядування, органами охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Після цього вони затверджуються Держбудом України за погодженням з Мінкультури.

Історико–архітектурні опорні плани населених місць, не включених до Списку історичних населених України, погоджують з відповідними органами охорони культурної спадщини місцевого самоврядування і затверджуються органами охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Організація погодження та передання на затвердження здійснюються організіцією–розробником за дорученням замовника.

4.2. Строк розгляду історико–архітектурного опорного плану населеного місця — не більше 3 місяців з дня надходження.

Копії листів з погодженням включаються до пояснювальної записки історико–архітектурного опорного плану населеного місця.

4.3. Історико–архітектурний опорний план рекомендується подавати на розгляд разом із проектом зон охорони пам'яток та межами історичного ареалу населеного місця.

4.4. У разі якщо історико–архітектурний опорний план розглянуто і не погоджено, або не затверджено (відхилено), його направляють організації–розробнику на доопрацювання. Доопрацьований історико–архітектурний опорний план знову погоджують установленим порядком і після цього направляють на затвердження.

4.6. Копії креслень усіх затверджених історико–архітектурних опорних планів, зон охорони пам'яток, меж історичного ареалу населеного місця передають на постійне зберігання до Держбуду України, а також до органів охорони культурної спадщини АР Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій (по містах, селищах і селах відповідного регіону).

Оригінали цих документів зберігають в архітектурно–містобудівному підрозділі органу місцевого самоврядування відповідного історичного населеного місця.

5. Використання історико–архітектурних опорних планів

5.1. Історико–архітектурні опорні плани, зони охорони пам'яток необхідно використовувати при підготовці завдань на проектування, складанні архітектурно–планувальних завдань та інших проектних завдань, розробленні й погодженні всіх видів проектної документації, передбаченої чинними нормативними документами про склад, порядок розроблення, погодження і затвердження містобудівної та проектної документації.

5.2. Завдання на проектування генплану, ПДП й інших проектів, що охоплюють значні території історичного ареалу населеного місця чи пов'язаного з ним оточення, повинні містити загальну оцінку культурної спадщини та вимоги до її охорони та використання.

5.3. В архітектурно–планувальних завданнях при визначенні конкретних вимог до охорони та використання пам'яток, вимог до розпланування і забудови окремих ділянок історичного населеного місця слід використовувати матеріали історико–архітектурного опорного плану та зон охорони пам'яток.

5.4. У проектах (схемах) районного планування, на карто–схемах розташування нерухомих пам'яток історії, археології, містобудування та архітектури, монументального мистецтва і зон охорони пам'яток необхідно показувати зафіксовані на історико–архітектурних опорних планах об'єкти культурної спадщини і затверджені зони охорони пам'яток, межі історико–культурних заповідників, історичні ареали населених місць. Зони охорони пам'яток та історичні ареали населених місць повинні бути нанесені на основному кресленні проекту (схеми) районного планування (тільки ті зони охорони, які можна зобразити в масштабі відповідного креслення). У пояснювальній записці повинні висвітлюватись цінність культурної спадщини, стан і заходи з охорони пам'яток культурної спадщини та визначений режим їх охорони.

5.5. У генеральних планах і проектах детального планування історичних населених місць історико–архітектурні опорні плани, зони охорони пам'яток, межі історичного ареалу населеного місця є основою для прийняття проектних рішень щодо забезпечення охорони культурної спадщини, розпланування та забудови.

5.6. У проектах реконструкції історичних ареалів населених місць історико–архітектурні опорні плани, матеріали історико–архітектурної інвентаризації забудови і зони охорони пам'яток є основними вихідними матеріалами для проектування, які мають максимально враховуватися.

5.7. У проектах забудови необхідно враховувати всі наявні в історико–архітектурному опорному плані й матеріалах історико–архітектурної інвентаризації забудови відомості щодо об'єктів культурної спадщини, розташованих на проектованій ділянці, їх зв'язків з оточенням. Слід також враховувати наявні в зонах охорони пам'яток вимоги щодо реконструкції забудови й використання території.

5.8. Історико–архітектурними опорними планами, зонами охорони пам'яток, межами історичного ареалу населеного місця треба користуватися при відведенні ділянок на будівництво. Їх викопіювання надають як обов'язкові матеріали при погодженні відведень з відповідними органами охорони культурної спадщини.

5.9. Історико–архітектурні опорні плани, зони охорони пам'яток, межі історичного ареалу населеного місця використовуються органами у справах архітектури й містобудування, органами охорони культурної спадщини, а також громадськими організаціями для оцінки відповідності проектної документації вимогам охорони культурної спадщини, для контролю за будівництвом, реконструкцією, земляними роботами та іншими перетвореннями в зонах розташування і впливу пам'яток; для контролю за використанням територій в зонах охорони пам'яток та історичних ареалах населених місць.

Додаток 3.

ДЕРЖАВНІ БУДІВЕЛЬНІ НОРМИ УКРАЇНИ
(проект)

Склад, зміст, порядок розроблення, погодження
та затвердження науково–проектної документації
щодо визначення меж та режимів використання
зон охорони пам'яток архітектури й містобудування

Цими Нормами встановлюється склад і зміст науково–проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування, а також єдиний порядок її розроблення, погодження та затвердження.

Вимоги цих Норм є обов'язковими для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, інвесторів, замовників, проектувальників, інших юридичних та фізичних осіб, які здійснюють містобудівну діяльність на території України.

І. Загальні положення

1.1. Зони охорони встановлюються навколо пам'яток архітектури та містобудування, комплексів (ансамблів) унесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" (надалі — пам'яток).

Норми містять основні вимоги до обстежень, науково–вишукувальних робіт і досліджень, необхідних для визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, складу і змісту науково–проектної документації, а також послідовність її розроблення, погодження й затвердження.

1.2. Норми розроблено відповідно до Законів України "Про охорону культурної спадщини", "Про основи містобудування", "Про планування і забудову територій", а також "Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318.

1.3. Відповідальними за визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток є Державний комітет України з будівництва та архітектури, а також уповноважені ним органи.

1.4. Зони охорони пам'яток, установлені до 2000 року включно відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", зберігають чинність до визначення нових зон охорони пам'яток згідно з цими нормами.

1.5. Зони охорони пам'яток установлюють з метою захисту традиційного характеру середовища, пов'язаного з пам'ятками, збереження містоформівної ролі та композиційного впливу пам'яток в архітектурному й природному середовищі, а також для убезпечення пам'яток від дії негативних природних і техногенних чинників. До складу зон охорони пам'яток включаються території, на які поширюється композиційно–видовий вплив пам'яток і де відповідно до цього запроваджується режим, сприятливий для збереження як самих пам'яток, так і їх містоформівної ролі.

1.6. Зони охорони пам'яток є формою захисту пам'яток засобами регулювання їх середовища. Зони охорони пам'яток регламентують архітектурну та містобудівну діяльність у середовищі довкола пам'яток, визначають його допустимі перетворення і характер використання. Наявність зон охорони пам'яток спрямовує реконструкцію населених місць, сприяє збереженню традиційного характеру середовища пам'яток і їх органічному включенню в сучасне архітектурне середовище, максимальному використанню композиційних і пейзажно–видових якостей пам'яток.

1.7. Провідну роль у збереженні традиційного характеру середовища населених місць відіграють зони охорони пам'яток архітектури та містобудування з огляду на великі розміри цих зон і суттєві наслідки запроваджуваного на їх територіях режиму використання.

1.8. Межі зон охорони пам'яток і режим використання територій зон фіксує містобудівна науково–проектна документація "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)".

2. Територіальна організація охорони пам'яток

2.1. Кожна пам'ятка є об'єктом охорони. Збереження пам'ятки та її цінних якостей забезпечується, окрім консерваційних та реставраційно–ремонтних робіт, системою заходів на прилеглих до пам'ятки територіях.

2.2. Конкретні заходи щодо охорони та збереження пам'яток і прилеглих до них територій залежать від типу (споруди, комплекси, визначні місця), виду пам'яток (архітектури, містобудування, садово–паркового мистецтва, ландшафтні), а також від характеру антропогенного і природного середовища.

2.3. Зони охорони пам'яток є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. До охоронного зонування, крім зон охорони пам'яток, належать території пам'яток та території державних історико–культурних заповідників.

2.4. Зони охорони пам'ятки — це зони, що регламентують містобудівну діяльність навколо пам'ятки з метою збереження історичного середовища пам'ятки, виявлення її композиційно–художньої цінності та доцільного використання.

До зон охорони пам'ятки належать :

охоронна зона;

зона регулювання забудови;

зона охоронюваного ландшафту.

2.5. Зони охорони пам'яток забезпечують диференційоване збереження містоформівної ролі пам'яток у середовищі:

охоронні зони — у найближчому, тісно пов'язаному з пам'ятками, міському і природному середовищі;

зони регулювання забудови — у віддаленому міському середовищі;

зони охоронюваного ландшафту — у віддаленому природному середовищі.

Охоронні зони зберігають ансамблеві зв'язки пам'яток; зони регулювання забудови і охоронюваного ландшафту — зберігають переважно візуальні і розпланувальні зв'язки пам'яток.

2.6. Охоронна зона — територія, що виділяється для збереження і відтворення найближчого історичного середовища пам'ятки, головним чи суттєвим елементом якого є пам'ятка, та створення оптимальних умов її огляду. Охоронна зона також забезпечує належне функціонування пам'ятки, охорону від вібрацій, забруднень, підтоплення та інших негативних техногенних і природних впливів. В охоронній зоні нова забудова за висотою, розмірами в плані, масштабністю, архітектурними формами підпорядковується пам'яткам та їх історичному середовищу.

2.7. Зона регулювання забудови — забудована чи призначена під забудову територія за межами охоронної зони, на яку поширюється композиційно–видовий вплив пам'ятки. Ця зона призначена для збереження особливостей візуального сприйняття пам'ятки, охорони і відновлення її активної ролі в композиції і пейзажі міста, селища, села. Ця зона виконує функції буферної, перехідної та синтезуючої зони у взаємодії пам'ятки з новими об'єктами довкілля. У зоні регулювання забудови нова забудова регламентується за висотою, розмірами в плані, масштабністю.

2.8. Зона охоронюваного ландшафту — природна чи близька до природної незабудована територія за межами охоронної зони, з якою пам'ятка має активний візуальний зв'язок. Вона визначається для збереження і реабілітації природних утворень, які є характерним історичним середовищем пам'ятки, і відіграє важливу роль в образі населеного місця або окремому пейзажі, що містить пам'ятку. У зоні охоронюваного ландшафту забороняється будівництво капітальних будівель і споруд, шляхові і земляні роботи, що змінюють ландшафт, що охороняється.

2.9. Зони охорони регламентують архітектурні риси, масштаб, висоту і розміри в плані об'єктів нової забудови; характер упорядження (благоустрою); розпланувальні, земельні, інженерні та інші роботи; використання споруд і територій.

2.10. Із зон охорони пам'яток виводяться або перепрофілюються промислові підприємства, майстерні, склади, що завдають шкоди пам'ятці, спричиняють виникнення динамічних навантажень, значних вантажних потоків, забруднення грунту, повітря, водоймищ.

2.11. Відхилення від визначеного режиму використання територій зон охорони можливе тільки на підставі історико–містобудівного обґрунтування, погодженого відповідним органом охорони культурної спадщини.

2.12. Дозвіл на проведення робіт у межах зон охорони видається відповідним органом охорони культурної спадщини за поданням виконавчого комітету місцевої ради. Цей дозвіл є одним із обов'язкових документів, за наявності якого інспекція Державного архітектурно–будівельного контролю видає дозвіл на виконання будівельних робіт.

3. Межі зон охорони

3.1. Межі зон охорони пам'яток визначають на основі детальної інформації щодо історичного розвитку прилеглої до пам'яток території та ролі пам'яток у довкіллі, з максимальним використанням матеріалів здійснених раніше досліджень і обстежень. Якщо таких досліджень не було проведено, то вони повинні здійснюватись при розробленні зон охорони для наукового обґрунтування меж і режимів використання територій зон охорони пам'яток.

3.2. Межі зон охорони пам'яток мають визначатися з урахуванням:
історико–культурної цінності прилеглих до пам'яток територій;
особливостей композиційного впливу пам'яток на довкілля;
пейзажних зв'язків пам'яток з природним середовищем;
цінності природних складових ландшафту населеного місця;
геологічної та гідрогеологічної ситуації;
техногенних навантажень;
забезпечення дотримання загального режиму зон охорони.

3.3. Межі зон охорони слід суміщати з розпланувальними і природними рубежами: межами кварталів і площ, з вулицями, шляхами, берегами річок, схилами і т. ін.

3.4. Охоронна зона

3.4.1. До охоронної зони включають ділянки історичної забудови, ландшафтів, вільних просторів, які становлять характерне історичне середовище пам'ятки, а також цінні оглядові точки та зони. До охоронної зони також приєднують території, необхідні для захисту пам'ятки від шкідливих техногенних і природних впливів.

3.4.2. Охоронні зони при розосередженому розташуванні пам'яток установлюють для кожної пам'ятки окремо.

3.4.3. Якщо декілька пам'яток розташовані на невеликій відстані одна від одної так, що їх окремі охоронні зони межують або навіть частково збігаються, то необхідно визначити єдину комплексну охоронну зону.

3.4.4. Для пам'яток, які розташовані в межах історико–культурних заповідників, охоронні зони не виділяють, оскільки охоронний статус території заповідника вищий, ніж статус охоронної зони. На всіх інших територіях охоронні зони обов'язково слід визначити.

3.4.5. У пам'яток, що не відіграють активної ролі в довкіллі, і таких, які втратили своє історичне середовище, охоронна зона може суміщатися з територією пам'ятки.

3.5. Зона регулювання забудови

3.5.1. Межі зони регулювання забудови навколо пам'ятки визначаються роллю пам'ятки в композиції і образі населеного місця (силуеті, панорамах, видах), а також межами композиційно–видового впливу пам'ятки в населеному місці.

3.5.2. Зона регулювання забудови повинна охоплювати пов'язані з пам'яткою ділянки історичної забудови і розпланування, а також території, на які поширюється композиційно–видовий вплив пам'ятки: місця її огляду; території, що оглядаються разом з нею в цінних пейзажах і видах; ділянки, на яких необхідно регулювати висоту нової забудови задля збереження цінних пейзажів і видів.

3.5.3. Межі зони регулювання забудови встановлюються як загальний зовнішній контур зон впливу пам'ятки (пам'яток), визначених з урахуванням усіх чинників.

3.5.4. Зони регулювання забудови встановлюють для поодиноких пам'яток та їхніх груп і комплексів (ансамблів). У межах великих об'єднаних зон регулювання забудови можуть виділятися підзони з різним режимом використання території.

3.5.5. Для пам'яток, розташованих у межах територій заповідників, зони регулювання забудови не визначаються.

3.6. Зона охоронюваного ландшафту

3.6.1. Межі зони охоронюваного ландшафту визначаються поширенням візуально–пейзажних зв'язків пам'ятки з природними складовими довкілля і встановлюються з урахуванням природних і розпланувальних рубежів.

3.6.2. До зони охоронюваного ландшафту повинні бути включені природні утворення, що становлять характерне середовище пам'ятки, а також ті, що відіграють важливу роль у цінних пейзажах, що містять пам'ятку чи є суттєвими частинами видів на неї.

3.6.3. Зони охоронюваного ландшафту окремих пам'яток, що частково збігаються або межують, можуть об'єднуватись. У великих і складних зонах охоронюваного ландшафту можуть визначатися межі підзон з різним режимом використання території.

4. Склад і зміст науково–проектної документації.

4.1. Зони охорони пам'ятки (пам'яток) розробляються з використанням матеріалів Історико–архітектурного опорного плану населеного місця та Історико–архітектурної інвентаризації забудови давньої частини міста (селища, села), а також інших матеріалів досліджень культурної спадщини населеного місця, іншої містобудівної документації.

4.2. Зони охорони пам'ятки (пам'яток) розробляють у повній формі як комплексний містобудівний документ, що містить матеріали досліджень, обґрунтування і визначення меж та режимів зон охорони.

4.3. Науково–проектна документація "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" включає текстові, ілюстративні, графічні матеріали.

4.4. Текстові матеріали оформлюються у вигляді Пояснювальної записки до проекту зон охорони пам'яток. Вона повинна містити:

обґрунтування прийнятих рішень;

опис меж зон охорони пам'яток;

площі зон охорони пам'яток;

систематизовані вимоги щодо режиму реконструкції та використання територій у межах зон охорони пам'яток;

окремі конкретні пропозиції щодо формування розпланування, забудови та ландшафту, якщо вони розроблені в процесі визначення режиму зон охорони пам'яток.

4.5. Пояснювальна записка включає три основні розділи — аналітичний, проектно–регулятивний та рекомендаційний.

4.5.1. Аналітичний розділ містить:

визначення і опис територій з цінними розпланування, забудовою та ландшафтними об'єктами;

класифікацію міських територій за ступенем історико–культурної цінності;

обґрунтування системи зон охорони пам'яток.

При цьому території у зонах розташування і впливу пам'яток класифікуються за такими основними параметрами:

за історико–культурною цінністю розташованих об'єктів;

за значенням для збереження композиційно–художніх якостей культурної спадщини;

за природною цінністю ландшафтів.

Кожен з цих параметрів оцінюється за двома–трьома категоріями цінності, які потім підсумовуються і дають інтегральну оцінку кожної території.

На цій підставі визначаються охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту.

Усі зони мають бути показані на кресленнях, мати точний словесний опис своїх меж і визначену площу.

4.5.2. Проектно–регулятивний розділ містить:

визначення і опис меж зон охорони пам'яток;

характеристику режимів використання територій зон охорони пам'яток;

техніко–економічні показники.

Техніко–економічні показники зон охорони зводяться в таблицю, у якій зазначаються назва кожної зони, її площа в га, а також відсоток від загальної площі території міста.

4.5.3. Рекомендаційний розділ містить:

пропозиції щодо необхідності коригування чи розроблення містобудівної документації;

пропозиції до місцевих правил забудови, правил охорони та використання історичного ареалу населеного місця.

4.6. Ілюстративні матеріали включають фотофіксацію ландшафту, розпланувально–просторової структури населеного місця, видового розкриття пам'яток, а також необхідні аналітичні креслення і схеми.

4.7. Графічні матеріали включають:

основне креслення "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)", яке виконують на топогеодезичній підоснові в масштабі основних креслень генерального плану.

На ньому показують:

усі пам'ятки культурної спадщини, нанесені на історико–архітектурному опорному плані;

оглядові точки, вісі та фронти, які мають бути збережені;

допустимі висоти нової забудови;

межі територій пам'яток, державних історико–культурних і природних заповідників, зон охорони пам'яток, ділянки археологічного культурного шару (якщо останні виявлені і встановлені);

наводять перелік зон охорони пам'яток, їх розміри (в гектарах) та основні вимоги до режиму використання територій зон охорони пам'яток.

4.8. Основну, суттєву інформацію про зони охорони пам'ятки (пам'яток) доцільно зводити у підсумкову таблицю, у якій щодо кожної зони вказати:

найменування зони;

площу зони;

визначення території зони та її призначення;

засоби збереження традиційного характеру середовища;

способи усунення композиційних дисонансів, нейтралізації дисгармонійних об'єктів;

параметри обмеження нового будівництва;

проектну документацію, що має погоджуватися з відповідними органами охорони культурної спадщини.

5. Порядок розроблення, погодження, затвердження і використання науково–проектної документації "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)".

5.1. Науково–проектну документацію "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" слід розробляти комплексно, для території всього населеного місця з урахуванням усіх пам'яток архітектури й містобудування всіх типів і категорій, розташованих у межах даного населеного місця.

5.2. Науково–проектну документацію "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" розробляють науково–дослідні та проектні організації, спеціалізовані в галузі охорони і збереження культурної спадщини, на замовлення відповідних органів охорони культурної спадщини чи власників (користувачів) пам'яток.

5.3. Завдання на розроблення історико–архітектурного опорного плану та зон охорони пам'яток міста (селища, села) та Програмне завдання на проведення досліджень культурної спадщини міста (селища, села) видає Державний комітет України з будівництва та архітектури за погодженням з Міністерством культури і мистецтв України згідно з затвердженими типовими формами.

5.4. Розроблені Зони охорони пам'ятки (пам'яток) мають бути розглянуті на науково–технічній (ученій, науково–методичній) раді організації – розробника. Після схвалення науково–технічною (ученою, науково–методичною) радою Зони охорони пам'ятки (пам'яток) направляють на затвердження.

Зони охорони пам'ятки (пам'яток) затверджуються, відповідно до чинного законодавства:

пам'яток національного значення – Міністерством культури і мистецтв України;

пам'яток місцевого значення – органами охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій або визначеними ними іншими органами охорони культурної спадщини.

5.5. Межі зон охорони пам'яток в обов'язковому порядку наносять на основне креслення генерального плану міста (селища, села), на основне креслення проекту детального планування району, що містить пам'ятки, і на основне креслення проекту забудови території, що має пам'ятки. У пояснювальних записках цих містобудівних проектів повинні бути викладені вимоги до використання територій зон охорони, які визначає встановлений для кожної зони режим охорони.

5.6. Зони охорони пам'яток разом з Історико–архітектурним опорним планом населеного місця включаються до складу спеціальної науково–проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України.

5.7. "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" як містобудівні охоронно–регулятивні документи мають використовуватись при розробленні місцевих правил забудови, при наданні завдань на проектування, складанні архітектурно–планувальних завдань та інших проектних завдань для об'єктів, розташованих у межах зон охорони пам'яток, для розроблення всіх видів проектної документації, передбаченої чинними документами про склад, порядок розроблення, погодження і затвердження проектів планування і забудови міст, селищ і сіл, проектів реконструкції, озеленення і впорядження історичних ареалів населених місць та їх окремих частин і проектів інженерних споруд та робіт, пов'язаних з перетворенням ландшафту в межах зон охорони пам'яток.

———————

ДЖЕРЕЛА

Вступ

1. Архітектура: Корот. словник–довідник / А.П.Мардер, Ю.М.Євреїнов, О.А.Пламеницька та ін.; За заг. ред. А.П.Мардера. — К.: Будівельник, 1995. — С. 179–180, 228.
2. Білокінь С. Про таємниці Мадридського двору // Наше минуле.– К.: Видавництво М.Коця, 1993. — С. 28.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — С. 14.
4. Бернштам М. Смысл коммунистического уничтожения народов // Новый журнал. — Нью–Йорк, 1981. — Кн. 143. — С. 214.
5. Білокінь С. Масовий терор ... — С. 339.
6. Скорик Л. В Украине создается Клуб эстетического неповиновения // День. — 2002. — 17 августа.

Стан проблеми та історія питання

7. Білокінь С. Масовий терор ... — С. 336–337.
8. РДА ВМФ. — Ф. 3/1. — Оп. 25. — Спр. 2522.
9. ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 68. — Спр. 369. — Арк. 55–57.
10. Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. — К.: Будівельник, 1971. — С. 104–105.
11. Мастера советской архитектуры об архитектуре. — Т. 1. — М.: Искусство, 1975. — С.118.
12. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — Париж: YMKA–PRESS, 1955. — С. 150.
13. Мастера... — С. 231, 378.
14. Брайчевский М.Ю. Сохранить памятники истории // История СССР. — 1965. — № 2. — С. 212.
15. Станиславский А. Зазначена праця. — С. 110–111.
16. Архітектура... — С. 68–69.
17. Вечерський В. Архітектура, містобудування, культурна спадщина: До концепції національно–культурного відродження // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 11–12. — С. 11–29.
18. Цим питанням присвячена наша попередня монографія: Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — 592 С.
19. Вечерський В. Криза національної містобудівної культури // Архітектура України — 1991. — № 4. — С. 40–43.
20. Цит. за : Вечерський В. Що і як захищати? (Проблеми охорони культурно–історичного середовища) // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 2. — С. 16.
21. Там само. — С. 17.
22. Боярский П.В. Теоретические основы памятниковедения (постановка проблемы) // Памятниковедение. Теория, методология, практика. — М., 1986. — С. 15–18.
23. Вечерський В.В. Историко–архитектурные предпроектные исследования городов Украины(Обзорная информация). — М.: ВНИИТАГ, 1990. — С. 2.
24. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). — К.: Політвидав України, 1970. — С. 300, 392.
25. Методические рекомендации по исследованию историко–архитектурного наследия в городах Украинской ССР. — К.: КиевНИИПградостроительства, 1982. — 120 С.
26. Вечерский В. Композиционные аспекты развития городов Левобережной Украины // Архитектурное творчество в Украинской ССР: Сб. тр. / КиевНИИТИ. — К., 1988. — С. 73–77.
27. Второй международный конгресс архитекторов и технических специалистов по историческим памятникам: Постановления и резолюции. — Венеция, 1964. — С. 22–23.
28. Вечерський В. Міжнародний досвід охорони культурної спадщини // Філософська і соціологічна думка. — 1989. — № 5. — С. 39.
29. Там само. — С. 40.
30. Див.: Пам'ятки України. — 1988. — № 2. — С. 39–40.
31. Руководство по планировке и застройке городов с памятниками истории и культуры. — М.: Стройиздат, 1980. — 140 С.
32. Инстукция о составе, порядке разработки, согласования и утверждения схем и проектов районной планировки, планировки и застройки городов, поселков и сельских населенных пунктов. ВСН 38–82. — М.: Стройиздат, 1984.

33. Инструкция по организации зон охраны недвижимых памятников истории и культуры СССР / Приложение к приказу Министерства культуры СССР от 24.01.1985 № 33; согласовано Госстроем СССР 27.12.1984.
34. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 27.10.1987 № 347 "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19.09.1987 № 1058 "Про дальший розвиток радянської архітектури і містобудування".
35. Методические указания об использовании памятников истории и культуры как градоформирующих факторов при разработке генеральных планов и проектов детальной планировки городов. — М.: Стройиздат, 1988. — 30 С.
36. Основные положения концепции комплексной реконструкции исторических зон городских и сельских поселений. — М.: ВНИИТАГ, 1990. — С. 3.
37. Там само. — С. 5–38.
38. Рекомендации Всесоюзного научно–технического совещания "Проблемы комплексной реконструкции районов исторической застройки" (проект). — М.: ВНИИТАГ, 1990. — С. 2.
39. Там само. — С. 6.
40. Примерное положение о порядке проектирования, планирования, финансирования и осуществления комплексной реконструкции районов исторической застройки. — М.: ВНИИТАГ, 1990. — 36 С.
41. Устенко Т., Кондратенко Е., Водзинский Е. Формирование архитектурно–художественного облика центров городов. — К.: Будівельник, 1989. — С. 88–92.
42. Пламеницька О. Кам'янець–Подільський. Деякі пропозиції до проблеми наукової регенерації // Пам'ятки України. — 1988. — № 1. — С. 20–21.
43. Колосок Б., Вечерский В. Полтава: наследие и современность // Строительство и архитектура. — 1986. — № 11. — С. 9–11.
44. Нагай К.А., Мотырева Н.Н. Сохранить историко–архитектурное наследие Одессы // Строительство и архитектура. — 1986. — № 4. — С. 12–15.
45. Колосок Б., Скибицкая Т., Вечерский В. Черновцы — архитектурный заповедник // Строительство и архитектура. — 1988. — № 3. — С. 22–24.
46. Вечерский В. Чигирин // Строительство и архитектура. — 1988. — № 5. — С. 24–25.
47. Вечерский В. Историко–архитектурные предпроектные исследования городов Украины... — С. 37–38.
48. Тыманович Е., Трегубова Т. Итоги изучения архитектурно–градостроительного наследия Крымского Южнобережья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР: Сб. тр. / КиевВНИИТАГ. — К., 1989. — С. 20–28.

Джерельна база

49. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К.: Головкиївархітектура, 2001. — С. 24–42.
50. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — К., 1910. — Вып. 2. — Табл. II, IX, XXV, XXVI.
51. Вечерський В. Чи бував Боплан у Новгороді–Сіверському // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 164.
52. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С.105–121; Пономаренко Л. Плани міста Києва XVII–XIX ст. як історичне джерело // Київська старовина. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 65.
53. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 6.
54. Пономаренко Л. Історичне планування Києва // Журн. "А.С.С.". — 1998. — № 1. — С. 14–21; її ж. Плани міста Києва XVII–XIX ст. як історичне джерело // Київська старовина. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 62–64.
55. Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века: Историко–архитектурный очерк. — К.: Наукова думка, 1982. — 160 С.
56. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1990. — С. 931.
57. Гольденберг Л. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России. — М.: Наука, 1966. — С. 425–427.
58. Вечерский В. Древнейшие планы гетманской столицы // Строительство и архитектура. — 1990. — № 4. — С. 24.
59. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 22369.
60. Борисов В. Полтавская битва: 1709–1909. — СПб., 1909. — Додатки 1–16.
61. Бібліотека РАН. — Відділ рукописів. — Опис карт і планів. — Спр. 2515.
62. РДВІА. — Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 608.

63. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21678, 22368; Ф. 349. — Оп. 12. — Спр. 23; Оп. 17. — Спр. 3302; Оп. 19. — Спр. 23, 1536; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 556–557.
64. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 22813, 22814; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 591.
65. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 22771.
66. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21865; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 590.
67. НБУ ім. В.Вернадського. — Відділ картографії. — Од. збереження 23439, 23440.
68. РНБ. — Відділ рукописів. — Ф. 40. — Спр. 447.
69. Пономаренко Л. Плани міста Києва XVII–XIX ст. як історичне джерело // Київська старовина. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 62–69.
70. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 22364, 22365; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 667.
71. Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення та збереження // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCXLI. — Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2001. — С. 84–112.
72. Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 2. — К.: Українознавство, 1996. —С. 31–43.
73. З української старовини: Альбом. — К.: Мистецтво, 1991. — 316 С; Крощенко Л. Успенський собор Києво–Печерської лаври в XVII–XVIII ст.: Описи та іконографія // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 2. — К.: Українознавство, 1996. — С. 44–56; Логвин Г.Н. З глибин: Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. — К.: Дніпро, 1990. — 406 С.
74. Каталог гравюр XVII–XX ст. з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника АН УРСР (Архітектура Львова). — К.: Наукова думка, 1989. — 46 С.
75. Hornung Z. Jan de Witte architekt kosciola dominikanow we Lwowie. — Warszawa, 1995. — 303 S; Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 2. — К.: Українознавство, 1996. — С. 31–43; Вуйцик В. Архітектор Петро Полейовський у світлі нових архівних знахідок // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 2. — К.: Українознавство, 1996. — С. 182–189.
76. Вечерский В.В., Ленченко В.А. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура. — 1987. — № 2. — С. 22–24.
77. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1276; Ф. 712. — Оп. 2. — Спр. 7;
78. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 4. — Спр. 172; РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 19166; ЦДІА України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 7508, 8291, 6738, 7631, 10704, 13137, 11662; Оп. 1. — Спр. 11, 517.
79. Археологічні пам'ятки УРСР. — 13 Т. — К., 1948–1967; Археологія Української РСР. — В 3 Т. — К.: Наукова думка, 1973–1975.
80. Самоквасов Д. Древние города России. — СПб., 1873. — 190 С.; його ж. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908. — 119 С.; його ж. Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда. — К., 1878. — Т. 1. — С. 225–235.
81. Багалей Д. Общий очерк древностей Харьковской губернии. — Харьков, 1890.
82. Ляскоронский В. Городища, курганы, майданы и длинные (Змиевы) валы, находящиеся в области Днепровского Левобережья // Труды XIV Археологического съезда. — М., 1911. — Т. 3. — С. 1–182.
83. Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топографическим описанием. — Харьков, 1902. — 7 С. + 32 карты + 1 табл.
84. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... — К.: Тип. ун–та, 1851. — 697 С.; Описи Київського намісництва 70–80– років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — 390 С.; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1991. — 222 С.; Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — 322 С.;
85. Описание малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 799–832.
86. Пассек В. Города Харьковской губернии // Материалы для статистики Российской империи, издаваемые (...) при Статистическом отделении Министерства внутренних дел. — СПб., 1839. — Т.1. — Отд. 3. — С. 87–171.
87. Записки о слободских полках с начала их поселения и до 1766 года. — Харьков, 1812.
88. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Российской империи — СПб., 1881; Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903; Список фабрик и заводов России. — Варшава–Москва–Санкт–Петербург, 1910.
89. Левицкий И. Город Путивль // Труды XII археологического съезда. — Т. 3. — М., 1905 . — С. 111–164; Эрнст Н. Путивль и его посад в первой половине XVII в. — К., 1914. — 22 С.
90. Левитский И. Историческое прошлое г.Сумы Харьковской губ. // Труды XIII Археологического съезда. — М., 1908. — Т. 2. — С. 79–114.
91. Курилов И. Роменская старина: В 4 частях. — Ромны, 1898. — 345 С.
92. Самчевский И. Материалы для историко–статистического описания города Новгорода–Северского. — К., 1852. — 30 С.

93. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Чтения в Историческом обществе Нестора–летописца. — К., 1896 . — Кн. VI. — Отд. 2. — С. 105–122.
94. Иловайский И. Черниговская старина по преданиям и легендам. — Чернигов, 1898; Ярыгин Д. Былое Черниговской земли. — Чернигов, 1898.
95. Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905–й год). Историческая монография в двух томах. — Харьков, 1905–1912.
96. Берлинський М. Історія міста Києва // Київська старовина. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 74–202; Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1/2. — 950 С.; Шероцкий К. Киев. Путеводитель. — К.: Изд. В.Кульженко, 1917. — 376 С.; Ернст Ф. Київ: Провідник. — К., 1930. — 798 С.
97. Ильницкий В. Стародавнии Галицкиє города. — Львів, 1861.
98. Шараневич І. Стародавній Галич. — Львів, 1860; Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiezacego grodu Halicza w r. 1860, 1880, 1882... — Lwow, 1883.
99. Baracz ks. Sadok. Wolne miasto Brody. — Lwow, 1865; його ж. Pamiatki Buczackie. — Lwow, 1882.
100. Keindl R.F. Geschichte von Czernowitz (von der altesten Zeiten bis zum Gegenwart). — Czernowitz, 1908.
101. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. — Львів: Каменяр, 1991. — 167 С.
102. Каманин И. Договоры о сооружении церквей в Малоросии в XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора–летописца. — К., 1904 . — Кн. XVIII. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 26–27; Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 160–166; Модзалевський В. Будування церков у Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682–1701 // Наше минуле. — К., 1918. — № 3. — С. 49–80.
103. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России: В 2 частях. — СПб., 1858, 1861.
104. Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны в Южной России в 1718 г. — СПб., 1897. — 62 С.
105. Чернигів та Північне Лівобережжя: Збірник наукових праць під редакцією академіка М.Грушевського. — К.: Державне видавництво України, 1928. — 270 С.
106. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — К.: Видавництво АН УРСР, 1963. — 388 С.
107. Ісаєвич В., Мартинюк А. Володимир–Волинський. — Львів: Каменяр, 1988. — 70 С.; Белашов В. Глухов — забытая столица гетманской Украины. — К.: Україна, 1992. — 132 С.; Грабовецький В. Нарис історії Галича. — Галич, 1997. — 244 С.
108. Тронько П. Літопис рідного краю // Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. — К.: Рідний край, 1994. — С. 31–38.
109. Маються на увазі спроби певних зацікавлених осіб без серйозного і всебічного науково–організаційного обґрунтування добитися рішення вищих органів влади про перевидання 27–томника.
110. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К.: Мистецтво, 1968. — 462 С.
111. Логвин Г.Н. Киев. — Издание 3–е, дополненное. — М.: Искусство, 1982. — 336 С.
112. Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород–Северский, Глухов, Путивль. — Издание 2–е, дополненное. — М.: Искусство, 1980. — 286 С.
113. Логвин Г.Н. Украинские Карпаты. — М.: Искусство, 1973. — 190 С.
114. Островский Г.С. Львов. — Л.: Искусство, 1975. — 206 С.
115. Трегубова Т.О., Мих Р.М. Львів: Архітектурно–історичний нарис. — К.: Будівельник, 1989. — 272 С.
116. Колосок Б.В., Метельницький Р.Г. Луцьк: Архітектурно–історичний нарис. — К.: Будівельник, 1990. — 192 С.
117. Бевз М. Студії архітектурно–містобудівного розвитку міста Белза XI–XX ст. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. — № 12. — Львів, 2002. — С. 30–67; Пламеницька О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. — К.: Техніка, 2001. — 302 С.
118. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии: Часть 3: Описание городов, местечек и селений. — Полтава, 1852.
119. Филарет (Гумилевский). Историко–статистическое описание Харьковской епархии: В 6 кн. — Харьков–Москва, 1857–1859; Филарет (Гумилевский). Историко–статистическое описание Черниговской епархии: В 7 кн. — Чернигов, 1873–1874; Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX–вековой ее истории. — К., 1911; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. — Полтава, 1901. — 418 С.; Иоанн (Маслов). Глинская пустынь: История обители и ее духовно–просветительная деятельность в XVI–XX веках. — М.: Издательский отдел Московского патриархата, 1994. — 606 С.
120. Большая энциклопедия. — Т. 2. — СПб, 1900; Т. 18. — СПб., 1896; Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. — Т. V. — СПб., 1891; Т. XVI. — 1895; Т. XXV. — 1898; Т. XXXII. — 1901.

121. Slownik Geograficzny Krolevstwa Polskiego. — Warszawa. 1886–1902. — Т. 1–15.
122. Географическо–статистический словарь Российской империи. — ТТ. I–IV. — СПб., 1868.
123. Городские поселения в Российской империи. — ТТ. 3–5. — СПб., 1865.
124. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — Т. VII. — Малороссия. — СПб., 1903.
125. Київ: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1981. — 736 С.; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990. — 1006 С.; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — 1024 С.
126. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К.: Держбудвидав УРСР, 1957. — 558 С; Історія українського мистецтва: В 5 т. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1968; Всеобщая история архитектуры: В 12 т. — М.: Стройиздат, 1968. — Т. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV– первой половины XIX вв. — С. 339–452.
127. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 Т. — К.: Будівельник, 1983–1986.
128. Тверской Л.М. Русское градостроительство до конца XVII в.: Планировка и застройка русских городов. — М.–Л.: Госстройиздат, 1953. — 215 С.
129. Русское градостроительное искусство: Древнерусское градостроительство. — М.: Стройиздат, 1993. — 392 С.
130. З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — 276 С.
131. Вечерський В.В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648–1781 рр.). — Автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.01 // Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури.– К., 2001 — 20 С.
132. Щенков А.С. Исследования связи планировочной структуры и эстетических качеств исторических городов // Источники и методы исследования памятников градостроительства и архитектуры. — М.: Стройиздат, 1980. — С. 33–45; Михайловский Б.В. Планировка города как памятник архитектуры // Памятники архитектуры и современная городская застройка. — М.: Стройиздат, 1973. — С. 19–44; Заремба Т. Историко–градостроительные исследования к генеральным планам реконструкции старинных городов // Город и время. — М.: Стройиздат, 1973. — С. 218–235; Кудрявцев М., Кудрявцева Т. Ландшафт в композиции древнерусского города // Архитектурное наследство. — Вып. 28. — М.: Стройиздат, 1980. — С. 3–12; Мокеев Г. Типология древнерусских городов // Архитектурное наследство. — Вып. 25. — М.: Стройиздат, 1967. — С. 3–11; Ранинский Ю. Центры исторических городов и проблемы их реконструкции // Архитектура СССР. — 1974. — № 5. — С. 50–53; Колосок Б.В. Традиции использования рельефа в градостроительстве // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. — К., 1980. — С. 25–32; його ж. Предпроектные историко–градостроительные исследования в Украинской ССР // Архитектурное творчество в Украинской ССР: Сб. тр. / КиевНИИТИ. — К., 1988. — С. 56–61; Трегубова Т.А., Водзинский Е.Е. Изучение и учет исторических населенных мест Украины // Строительство и архитектура. — 1990. — № 10. — С. 8–9.
133. Алферова Г.В. Русские города XVI–XVII веков. — М.: Стройиздат, 1989. — 216 С; Регамэ С. Градостроительные вопросы охраны памятников на примерах городов Горького и Вологды // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры. — Вып. 4. — М., 1976. — С. 37–62; Соколов Л.И., Регамэ С.К. Методика сохранения и развития своеобразия исторических городов // Градостроительная охрана памятников истории и культуры. — М., 1987. — С. 22–38.
134. Ранинский Ю. Основы сохранения памятников архитектуры в преемственном развитии ансамбля. — М., 1980; його ж. Основные принципы сохранения и использования памятников архитектуры в ансамбле города. — М., 1980; його ж. Памятники архитектуры и градостроительства. — М.: Высшая школа, 1988. — 62 С.
135. Воздинский Е.Е. Инструменты анализа городских пейзажей // Градостроительство // Научно–технический сборник. — Вып. 45. — К.: НИПИградостроительства, 1993. — С. 84– 96; Регамэ С., Трубникова Н. Учет влияния памятников архитектуры на новую застройку // Реконструкция центров исторических городов. — К.: Будівельник, 1973. — С. 17–22.
136. Иконников А. Эстетическое значение структуры города // Город и время. — М.: Стройиздат, 1973. — С. 86–102; його ж. Искусство, среда, время. — М.: Советский художник, 1985. — 334 С.; Островский В. Комплексы исторической застройки в современном городе // Город и время. — М.: Стройиздат, 1973. — С. 180–200; Беккер А. О сохранении градостроительных систем прошлого // Теория и практика реставрационных работ. — № 3. — М.: Стройиздат, 1972. — С. 21–24; Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивченя та збереження // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCXLI. — Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2001. — С. 84–112; його ж. Львів — у Списку всесвітньої культурної спадщини // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. —

№ 1–2. — С. 3–7; його ж. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста–резиденції XVII–XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви) // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково–методичні праці. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 68–75; Водзинський Є. Питання охорони містобудівної спадщини // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1. — К.: Українознавство, 1994. — С. 231–238; його ж. Питання охорони своєрідності історичних міст України // Архітектурна спадщина України. — Вип. 2. — К.: Українознавство, 1995. — С. 242–253.
137. Завада В. Комплексна оцінка архітектурної спадщини України // Архітектура України. — 1990. — № 5. — С. 40–44; Таукач Г.Л., Федосова Е.В. Мониторинг в сохранении памятников архитектуры // Строительство и архитектура. — 1990. — № 11. — С. 20–21.
138. Кроленко И.И. Вопросы градостроительной защиты памятников археологии // Градостроительная охрана памятников истории и культуры. — М., 1987. — С. 38–52; Шабельников А.Г. Зоны охраны ландшафта // Источники и методы исследования памятников градостроительства и архитектуры. — М.: Стройиздат, 1980. — С. 97–103; Сергин В.Я. Об охране памятников археологии // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 3–4; Щукина Е.П. Сохранение и использование памятников садово–паркового и ландшафтного искусства // Градостроительная охрана памятников истории и культуры. — М., 1987. — С. 104–116.
139. Трутнев Э.К. Средовая активность горожан. Отечественная и зарубежная практика // Архитектура и градостроительство. — М.: ВНИИТАГ, 1990. — Вып. 4. — С. 29–31; Высоковский А.А. Использование средового подхода для принятия градостроительных решений // Архитектура и градостроительство. — М.: ВНИИТАГ, 1990. — Вып. 4. — С. 26–28; Чистова В. Городская среда. Пути гуманизации // Архитектура СССР. — 1986. — № 5. — С. 56–59; Пруцын О.И., Рымашевский Б., Борусевич В. Архитектурно–историческая среда. — М.: Стройиздат, 1990. — 408 С.
140. Устенко Т., Кондратенко Е., Водзинский Е. Формирование архитектурно–художественного облика центров городов. — К.: Будівельник, 1989. — 120 С.
141. Беккер А.Ю., Щенков А.С. Современная городская среда и архитектурное наследие: Эстетический аспект. — М.: Стройиздат, 1986. — 204 С.
142. Памятники архитектуры в структуре городов СССР. — М.: Стройиздат, 1978. — 208 С.
143. Лихачев Д.С. Образ города // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 183–189; його ж. Екологія культури // Наука і культура. — Вип. 21. — К., 1987. — С. 300–320.
144. Комплексная реконструкция исторических городов. Опыт и проблемы. — М.: ЦНИИПреконструкции городов, 1989. — 102 С.
145. Куринский–Ворона Г. Градостроительная реставрация // Архитектура СССР. — 1985. — № 3. — С. 108–111.
146. Реконструкция центров исторических городов: Советско–французское научно–техническое сотрудничество. — М.: Стройиздат, 1987. — 224 С.; W.Schiedermair, J.Scherg. Denkmalfibel. Praktische Hinweise zu Denkmalschutz und Denkmalpflege in Bayern. — Munchen: Callwey, 1991. — 188 S.; Recording historic structures / HABS/HAER; edited by J.Burns and the staff of HABS/HAER, National Park Service, U.S. Departament of the Interior. — Washington: The American Institute of Architects Press, 1989. — 246 S.; The American mosaic: preserving a nation's heritage/ edited by R.Stipe and A.Lee. — Washington: US/ICOMOS, 1988. — 292 S.; Readings in Historic Preservation: Whu? What? How? / edited by N.Williams, E.Kellogg, F.Gilbert. — New Brunswick, N.J.: The Center for Urban Policy Research, Rutgers University, 1983. — 314 S.

Формування методики дослідження культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища

147. Станиславский А. Зазначена праця. — С. 166, 169.
148. Рекомендации по составлению проектов планировки городов УССР с историко–архитектурными заповедниками и комплексами памятников архитектуры. — К.: КиевНИИПградостроительства, 1971. — 136 С.
149. Там само. — С. 7.
150. Там само. — С. 16–33.
151. Там само. — С. 37.
152. Там само. — С. 44–46.
153. Памятники архитектуры в структуре городов СССР. — С. 7–44
154. Там само. — С. 47–70.
155. Там само. — С. 71–88.

156. Там само. — С. 89–106.
157. Там само. — С. 107–134.
158. Там само. — С. 135–194.
159. Там само. — С. 196.
160. Методические рекомендации по исследованию историко–архитектурного наследия в городах Украинской ССР. — К.: КиевНИИПградостроительства, 1982. — 120 С.
161. Там само. — С. 41–42.
162. Там само. — С. 43–79.
163. Олейник Е. Исторические города. Некоторые особенности их реконструкции // Строительство и архитектура. — 1984. — № 4. — С. 19–20.
164. Середюк И.И., Курт–Умеров В.О., Середюк Е.И. Древний град. В чем его очарование? // Строительство и архитектура. — 1990. — № 5. — С. 5–10.
165. Седак О.І. Вивчення і збереження архітектурно–містобудівної спадщини історичних центрів малих міст України. — К., 1985.
166. Молож А.Е. Фоновая — не значит второстепенная // Строительство и архитектура. — 1989. — № 6. — С. 22–24.
167. Боярский П. Перспективы развития... — С. 127.
168. Куринский–Ворона Г. Градостроительная реставрация // Архитектура СССР. — 1985. — № 3. — С. 108–111.
169. Міжнародна хартія про охорону історичних міст // Пам'ятки України. — 1988. — № 2. — С. 39.
170. Звено преемственности // Архитектура СССР. — 1986. — № 6. — С. 75.
171. Інструкція до складання історико–архітектурних опорних планів населених місць України / Держбуд України. — К., 1992. — 26 С.
172. Водзинський Є. Питання охорони своєрідності історичних міст України // Архітектурна спадщина України. — Вип. 2. — К.: Українознавство, 1995. — С. 242–253.
173. Там само. — С. 246.
174. Водзинський Є. Історичні міста України: дослідження та охорона спадщини // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 243–254.
175. Завада В. Комплексна оцінка архітектурної спадщини України // Архітектура України. — 1990. — № 5. — С. 40–44.

Нормативно–правові засади містобудівної охорони пам яток та збереження традиційного характеру середовища

176. Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. — К.: Видавництво "АртЕК", 2002. — 136 С.; Законодавство про охорону пам'яток і нагляд за міським довкіллям в Австрії // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997. — № 3. — С. 112–113.
177. Федеральный закон Российской Федерации "Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации" от 25.06.2002 г. № 73–ФЗ.
178. Вечерський В. Нормативно–правові впливи на збереження історичного образу міста // Будуємо інакше. — 2001. — № 3–4. — С. 6–7.
179. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про основи містобудування" // Урядовий кур'єр.– 2001. — 7 березня.
180. Закон України "Про планування і забудову територій" // Урядовий кур'єр. — 2000. — 7 червня.
181. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОПІК. — 2000. — Спеціальний випуск. — 32 С.
182. Список городов, поселков и сел Украинской ССР с ценным историко–культурным наследием: Отчет о НИР / КиевВНИИТАГ. — К., 1989. — 197 С. — Поточний архів Управління реставрації та реконструкції історичної забудови Державного комітету України з будівництва та архітектури.
183. Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів. — К.: Політвидав України, 1970. — С. 246–298.
184. Методические рекомендации по исследованию историко–архитектурного наследия в городах Украинской ССР. — К.: КиевНИИПградостроительства, 1982. — С. 100–115.
185. Вечерський В. Національна програма: облік пам'яток та історичних міст як перший етап розробки // Археометрія та охорона історико–культурної спадщини. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 102–110.
186. Інструкція до складання історико–архітектурних опорних планів населених місць України / Держбуд України. — К., 1992. — 26 С.

Практичні заходи щодо забезпечення збереження пам яток та історично сформованого архітектурного середовища

187. Вечерский В.В. Историко–архитектурные предпроектные исследования городов Украины (Обзорная информация). — М.: ВНИИТАГ, 1990. — 80 С.
188. Колосок Б. Предпроектные историко–градостроительные исследования в Украинской ССР // Архитектурное творчество в Украинской ССР: Сб. тр. / КиевНИИТИ. — К., 1988. — С. 56–61.
189. Могитич Р. Майстерня архітектурної інвентаризації міст // Вісник Укрзахідпроектреставрація. — 1994. — № 2. — С. 89–95.
190. Вечерський В.В. Заповідники України // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997 — № 2. — С. 30–49.
191. Вечерський В.В. Архітектурно–містобудівна спадщина регіонів України // Археометрія та охорона історико–культурної спадщини. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 96–110.
192. Вечерський В. Реконструкція історичних міст України на сучасному етапі. — К.: Тов. "Знання", 1988. — С. 10.
193. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К.: Головкиївархітектура, 2001. — 350 С.
194. Там само. — С. 288–293.
195. Міжнародна хроніка // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 77.
196. Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. — К.: Видавництво "АртЕК", 2002. — С. 21.

Дослідження старовинних населених місць

Київ

197. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тимановича та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського. — К.: Техніка, 2000. — 664 С.: іл.
198. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — 592 С.
199. Берлинський М. Історія міста Києва // Київська старовина. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 74–202.
200. Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1/2. — 950 С.
201. Шероцкий К. Киев. Путеводитель. — К.: изд. В.Кульженко, 1917. — 376 С.
202. Ернст Ф. Київ: Провідник. — К., 1930. — 798 С.
203. Київ: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1981. — 736 С.
204. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.–каталог. В 4–х т. — Т.1. — К.: Будівельник, 1983. — 160 С.
205. Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем. — К., 1847. — 112 С.
206. Лукомский Г.К. Киев. — Мюнхен: Орхис, 1923. — 192 С.
207. Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. — К.: Будівельник, 1982. — 160 С.
208. Виноградова М., Кальницький Б. та ін. Міські архітектори Києва: 1799–1999. — К.: НДІТІАМ, Головкиївархітектура, 1999. — 36 С.
210. Пономаренко Л. Історичне планування Києва // Журн. "А.С.С.". — 1998. — № 1. — С. 14–21.
211. Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. — К.: Либідь, 1997. — С. 55, 113, 441.
212. Макаров А. Світло українського бароко. — К.: Мистецтво, 1994. — С. 194–201.
213. Цит. за: Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 5.
214. Шевченко Т. Кобзар. — К.: Держ. вид–во художньої літератури, 1963. — С. 400–403.
215. Лукомский Г. Киев / Репринтное воспроизведение издания 1923 г. — К.: Техніка, 1999. — С. 23.
216. Чепелик В. Український архітектурний модерн. — К.: КНУБА, 2000. — С. 53–54.
217. Федотов Г. Три столиці // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997. — № 3. — С. 24.
218. Вечерський В.В. Реновація середовища, відтворення пам'яток і проблеми розвитку Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. — Вип. 6. — К.: КНУБА, 1999. — С. 23–24.
219. Довженко О. Господи, пошли мені сили. — Харків: Фоліо, 1994. — СС. 165, 338, 204.
220. Вечерський В. Проблеми збереження традиційного характеру середовища м.Києва містобудівними засобами // Міжнародний семінар "Проблеми та досвід збереження історичних територій та об'єктів культурної спадщини". Тези доповідей. — К.: АртЕк, 2002. — С. 48–51.

221. Килессо С. Проектирование центра Киева в предвоенный период // Архитектура Киева. — К., 1982. — С. 53–54.
222. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам`ятки Києва. — Нью–Йорк, 1987 (друге видання). — 64 С.
223. Кілессо С. Конкурс на проект повоєнної відбудови Хрещатика — пошуки національної своєрідності // Архітектурна спадщина України. — Вип. 2. — К.: Українознавство, 1995. — С. 161–184.
224. Водзинський Є. Містобудівна спадщина історичного центру Києва: Потреби її дослідження, обліку та охорони // Теорія та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць Державного науково–дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування. — Вип. 4. — К.: НДІТІАМ, 1999. — С. 250–257.

Чернівці

225. Могитич Р. Містобудівельний розвиток Чернівців у XIV–XIX ст. Шляхи охорони урбаністичного середовища міста // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". — Львів, 2002. — № 12. — С. 68–75.

Чигирин

226. Алеппский Павел. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1896. — Вып. IV. — С. 192.
227. Эвлия Челеби. Книга путешествия. — М.: Наука, 1961. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — С. 82–83.
228. ДАКО. — Ф. 1542. — Оп. 1. — Спр. 2655. — Арк. 1.
229. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех древних селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. — К.: Тип. Киевопеч. Лавры, 1864. — С. 660.
230. Шевченко Т. Кобзар. — К.: Дніпро, 1963. — С. 87.
231. Там само. — С. 202.
232. Ленченко В.О. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — № 3–6. — С. 63–68.
233. Логвин Г. Чигирин–Суботів (Архітектурно–історичний нарис). — К.: Вид–во Акад. архітектури УРСР, 1954. — 72 С.
234. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. — К.: Техніка, 2000. — 144 С.

Полтава

235. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3. — Част. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 105–121.
236. Вечерский В.В. Градостроительное развитие Полтавы в XVII–XVIII вв. // Архитектурное наследство. Вып. 39. ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. — Москва: Architektura. — 1992. — С. 139–147.
237. Вечерський В.В. Кругла площа в Полтаві // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С. 429–431.
238. Вечерський В.В. Полтави плани // Полтавщина... — С. 704–706.
239. Вечерський В.В. Полтавська фортеця // Полтавщина... — С. 735–736.
240. Вечерський В.В. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Полтавщина... — С. 778–780.
241. Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — С. 26–44.
242. Вечерський В.В. Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архітектурна спадщина України. — Вип. 2. — К.: Українознавство, 1995. — С. 89–98.
243. Вечерський В.В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 2. — С. 66–77.
244. Вечерський В.В. Фортеця XVII –XVIII століть, м. Полтава // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 37–41.
245. Вечерський В.В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково–методичні праці. — Вип. 8. — К., 2001. — С. 129–136.
246. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава, 1902.
247. Гольденберг Л. Картографические источники XVIII в. о военных действиях в 1708–1709 гг. // Полтава: К 250–летию Полтавского сражения. — М., 1959. — С. 361–388.
248. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. — Полтава, 1901. — 418 С.

249. Грушевський М. Слобода Полтава в 1630 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1895. — Т. 6. — Кн. 2.
250. Жук В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 104–109.
251. Ігнаткін І., Вайнгорт Л. Полтава: Історико–архітектурний нарис. — К.: Будівельник, 1966.
252. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1967.
253. Павловский И. Полтава в начале XIX в. — Вып. 1. — К., 1902.
254. Павловский И. Полтавская битва 27 июня 1709 г. и ее памятники. — Полтава, 1909.
255. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.–каталог. В 4–х т. — Т. 3. — К.: Будівельник, 1985. — 337 С.
256. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — 1024 С.
257. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. — Полтава, 1919. — 36 С.

Чернігів

258. ДАЧО. — Ф. 58. — Оп. 1. — Спр. 356. — Арк. 36–387.
259. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно–історичний нарис. — К.: Будівельник, 1980. — 128 С.
260. Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов // Чернігівська старовина: збірник праць, присвячений 1300–літтю Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1992. — С. 119.
261. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.–каталог. В 4–х т. — Т. 4. — К.: Будівельник, 1986. — 375 С.
262. Половникова С.О. З історії Чернігівської фортеці X–XVIII століть // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984. — С. 127–128.
263. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 22813, 22814; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 591.
264. ЦДІАУ. — Ф. 736. — Оп. 1. — Спр. 1039.
265. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1990. — 1006 С.

Новгород–Сіверський

266. Літопис руський. — К.: Дніпро, 1989. — С. 459.
267. Казаков А., Коваленко В., Моця А. Чернигов и Новгород–Сиверский в эпоху "Слова о полку Игореве" // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. — К., 1988. — С. 57.
268. Літопис руський... — С. 256.
269. Куза А., Коваленко В. К исторической топографии "Окольного города" Новгород–Сиверского XП–XIII вв. // Древнерусский город Путивль. — Путивль, 1988. — С. 24.
270. Описание малороссийских городов |... | // Акты, относящиеся к истории Южиой и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 831.
271. Коваленко В. Архитектурные памятники Новгорода–Сиверского эпохи "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" й Путивльщина. — Путивль, 1987. — С. 32–33.
272. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 19162. — Арк.12;
273. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн.6. — С. 17–20.
274. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21590.
275. Вечерський В. Чи бував Боплан у Новгороді–Сіверському // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 164.
276. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 20. — Спр. 6979; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 604; Ф. ВУА. — Спр. 21590. — Арк. 16.
277. РДІА. — Ф. 1293. — Оп. 168. — Спр. 33, 34, 35; Ф. 1293. — Оп. 167. — Спр. 24.
278. РДІА. — Ф. ВУА. — Спр. 18331, 19162.
279. РДІА. — Ф. 468. — Оп. 38. — Спр. 414.
280. РДІА. — Ф. 1488. — Оп. 4. — Спр. 1010.
281. ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 1–А. — Спр. 36.
282. НБУ ім. В.Вернадського. — Відділ картографії. — Од. зб. 23440.
283. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... — К.: Тип. ун–та, 1851. — 697 С.
284. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Чернигов и Новгород–Северский в эпоху "Слова о полку Игореве" // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. — К., 1988. — С. 56–65.
285. Маркиз В.И. Памятники архитектуры Новгород–Северского // Строительство и архитектура. — 1984. — № 10. — С. 27–28.
286. Маркиз В.И., Лукьянченко В.И. Памятник сбрасывает наслоения времени // Строительство и архитектура. — 1988. — № 5. — С. 26–27.
287. Вечерський В.В. Новгорода–Сіверського плани // Чернігівщина... — С. 552–553.

288. Вечерський В.В. Новгород–Сіверський державний історико–культурний музей–заповідник // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 29–33.

Суми

289. Атлас Харьковского наместничества с топографическим описанием. — Х., 1902.
290. Багалей Д. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. — М., 1886.
291. Багалей Д. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины московского государства. — М., 1887.
292. Багалій Д. Історія Слобідської України. — Х.: Основа, 1990. — 254 С.
293. Вечерський В. Фортифікації Сумщини // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 84–91.
294. Дейнека А. Памятники архитектуры Сумщины. — Х.: Прапор, 1989. — 199 С.
295. Іванюк Я. Міста–фортеці Охтирка і Суми у XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1980. — № 9. — С. 101–109.
296. Історія міст і сіл України: Сумська область. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1973.
297. Как был основан город Сумы // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXIV. — С. 24.
298. Моісеєнко В., Новаковська Н. Суми. — К.: Будівельник, 1966.
299. Описание Слободской Украинской губернии 1802 г. — Х., 1889.
300. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1991. — 222 С.
301. Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К., Держбудвидав, 1959. — С. 44–80.
302. Тверской Л. Русское градостроительство до конца XVII в.: Планировка и застройка русских городов. — М.–Л., 1953.
303. Топографическое описание Харьковского наместничества. — Х., 1888.
304. Филарет (Гумилевский). Историко–статистическое описание Харьковской епархии. Кн. 3. — М., 1857.
305. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. — К., б.р.

Глухів

306. Бєлашов В. Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872–2000 рр.) // Збереження історико–культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково–практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 7–16.
307. Белашов В. Глухов — забытая столица гетманской Украины. — К.: Україна, 1992. — 132 С.
308. Вечерский В. Историко–градостроительные исследования региона. На примере Сумской области // Строительство и архитектура. — 1990. — № 10. — С. 10.
309. Вечерский В.В. Историко–архитектурные предпроектные исследования городов Украины (Обзорная информация). — М.: ВНИИТАГ, 1990. — 80 С.
310. Вечерский В.В. Концепция создания заповедника в Глухове // Градостроительство // Научно–технический сборник. — Вып. 45. — К.: НИПИградостроительства, 1993. — С. 72–84.
311. Вечерський В. Глухівська старовина // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — № 3–6. — С. 57.
312. Вечерський В.В. Глухів: Феномен столичності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28–29 травня 1998 р., м.Глухів Сумської області. — К.: Ін Юре, 1999. — С. 47–53.
313. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 105–121.
314. Вечерський В.В. Розроблення генерального плану розвитку Державного історико–культурного заповідника в м.Глухові // Збереження історико–культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково–практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 4–6.
315. Каманин И. Договоры о сооружении церквей в Малоросии в XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора–летописца. — К., 1904 . — Кн. XVIII. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 26–27.
316. Коваленко Ю. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова // Збереження історико–культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково–практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 17–23.

317. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 160–166.
318. Михайлов А. Архитектор Д.Ухтомский и его школа. — М.: Госстройиздат, 1954. — С. 281.
319. Новаковська Н. Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. // Вісник АБіА УРСР. — 1959. — № 1. — С. 15–18.
320. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К.: Держбудвидав УРСР, 1959. — С. 148–158.
321. Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.
322. Пуцко В. Маловідома споруда А.Квасова в Україні // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 121– 130.
323. Пуцко В. Московская стоительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура. — 1981. — № 1. — С. 28–29.
324. РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 12. — Кн. 682. — Спр. 6. — Арк. 794–864.
325. РДВІА. — Ф. 348. — Оп. 12. — Спр. 988.
326. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 12. — Спр. 993.
327. РДВІА. — Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 605.
328. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 234 С.
329. Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма. — М.: Искусство, 1967. — 132 С.
330. ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9920.

Путивль

331. Сухобоков О. Работы Левобережной славяно–русской зкспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968–1988). // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1982. — С. 78–79.
332. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21562. — Арк. 10.
333. Путивльские древности. // Журнал Министерства внутренних дел. — 1836. — Часть 22. — № 10. — С. 44–53.
334. Вечерский В., Ленченко В. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура. — 1987. — № 2. — С. 22–24.
335. Алеппский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1896. — Вып. 11.
336. Вечерский В. Крепость–монастырь в Путивле: история и современность // Строительство и архитектура. — 1985. — № 1. — С. 23.
337. Вечерский В. Путивль — пограничная крепость Русского государства XVI–XVII вв.: (К вопросу о структуре города и характере укреплений) // Древнерусский город Путивль: Тезисы докладов научной конференции. — Путивль, 1988. — С. 29 — 33.
338. Вечерський В. Метод символічної реконструкції та його роль у регенерації історико–архітектурного довкілля // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України: Матеріали науково–практичної конференції. — Кам'янець–Подільський, 1994. — С. 49–51.
339. Вечерський В. Путивльська твердиня // Пам'ятники України. — 1987. — №2. — С. 42–43.
340. Вечерський В. Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 1–2. — С. 21–29.
341. Вечерський В. Стильові риси архітектури Путивля XVII ст. // Архітектурна спадщина України. — Вип. 4. — К.: Українознавство, 1997. — С. 39–51.
342. Вечерський В. Твердиня на Сеймі // Наша культура. — Варшава, 1988. — №2. — С. 4–5.
343. Левицкий И. Город Путивль // Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 3.
344. Нефедовский Е. Путивль: Историко–краеведческий очерк. — Х., 1966.
345. Преображенский П. Путивльский Молчанский монастырь. — М., 1884.
346. РДАДА. — Ф. 1356. — Оп.1. — Спр. 2049–2053.
347. РДАДА. — Ф. 210. — Дела десятен. — Кн. 39. — Арк. 130–135; Книги Белгородского стола. — Кн. 65. — Арк. 491–504; Дела разных городов. — Кн.76. — Арк.190–197; Книги Севского стола. — Кн.13. — Арк. 421–436; Книги Белгородского стола. — Кн. 73. — Арк.161–168; Дела разных городов. — Кн.8. — Арк. 25–40.
348. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 6; Ф.418. — Спр. 487; Ф. ВУА. — Спр. 18821. — Арк.5.
349. Рябинин И. История о Путивле, уездном городе в Курской губернии. — Путивль, 1911.
350. Сухобоков О. Древнерусский Путивль: летопись и археология // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина: Тезисы докладов и сообщений. — Путивль, 1987. — С. 5–7.
351. Сухобоков О. К возникновению и ранней истории Путивля // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 120–123.

Ромни

352. Вечерский В. Историко–градостроительные исследования региона. На примере Сумской области // Строительство и архитектура. — 1990. — № 10. — С. 10–12.
353. Вечерский В. Ромны: не повторять прошлых ошибок. // Строительство и архитектура. — 1989. — № 5. — С. 22–23.
354. Заморій Д. У полоні фахових стереотипів // Пам'ятки України. — 1990 — №3. — С. 47.
355. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 19166.
356. Рындин А.Ромны. Военно–исторический очерк. — Вильнюс, 1892.
357. Статистическое описание г.Ромны. Составлено в 1859 г. А.Терещенко // Журнал министерства внутренних дел. — 1861. — Июнь. — Часть 48. — Кн. 5–6.

Кролевець

358. Багалей Д. История Северской земли до половины XIV ст. — К., 1882.
359. Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. — Ч. 2. — СПб., 1865.
360. Гурьев А. История города Кролевца. — Кролевец, 1914.
361. ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 10. — Спр. 2348; Оп. 17. — Спр. 359; Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 32, 1032.
362. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 13807: Ф. 818. — Оп. 1. — Спр. 31, 526.
363. Домонтович М. Черниговская губерния // Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами Генерального штаба. — СПб., 1865.
364. Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Приложения к Трудам Черниговской губернской архивной комиссии. — Вып. 7. — Чернигов, 1906–1908.
365. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893.
366. Любарский М. Историко–статистический очерк уездного города Кролевца // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 173–188.
367. Матерьялы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии: Часть 1: Города. — Выпуск XI: г.Кролевец. — Чернигов, 1913.
368. Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781). — К., 1936.
369. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21590. — Арк. 10, 17.
370. РДІА. — Ф. 1293. — Оп. 76. — Спр. 315; Оп. 165. — Спр. 520, 543; Оп. 167. — Спр. 22; Оп. 168. — Спр. 23, 24.
371. РДІА. — Ф. 218. — Оп. 4. — Спр. 1895; Ф. 1374. — Оп. 1. — Спр. 188–б.
372. Филарет (Гумилевский) Историко–статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 5. — Чернигов, 1874.

Конотоп

373. Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г.. — Чернигов, 1862. — С. 303–352.
374. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — Полк Нежинский. — К., 1893.
375. Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. — К.: Будівельник, 1971. — 266 С.
376. Филарет (Гумилевский) Историко–статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 6. — Чернигов, 1874.
377. НБУ ім. В.Вернадського. — Відділ картографії. — Од. зб. 23440.
378. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21590. — Арк. 4; Спр. 21510. — Арк. 87.
379. ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 46, 47; Спр. 574. — Арк. 187–198; Ф. 127. — Оп. 10. — Спр. 38, 622, 2186.
380. ДАСО. — Ф. Р–2362. — Оп. 1. — Спр. 67.
381. ЦДІА України. — Ф. 722. — Оп. 1. — Спр. 2943; Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7807. — Арк. 18.
382. РДІА. — Ф. 1374. — Оп. 1. — Спр. 188–б. — Арк. 17–17–зв.
383. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 373. — Арк. 70.
384. РДІА. — Ф. 1293. — Оп. 168. — Спр. 20, 21, 22; Оп. 167. — Спр. 12–а: Оп. 165. — Спр. 545.

Лебедин

385. Вечерський В. Лебедин // Пам'ятники України. — 1986. — № 4. — С. 43–44.
386. Вечерський В. Лебедин // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Гол. редколегія Зводу пам'яток історії та культури України, 1994. — С. 95–114.
387. Городские поселення в Российской империи. — СПб., 1865. — Т. 5. — Часть 1.
388. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709). — Львів, 1909.
389. Дудченко Л., Тичина В. Лебедин: Краєзнавчий нарис. — Х., Прапор, 1965.
390. Историко–статистическое описанне Харьковской епархии. — М., 1857. — Отд. 3.
391. Таранушенко С. Вітряки // Народна творчість та етнографія. — 1958. — № І. — С. 80–99.
392. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К.:

Будівельник, 1976. — 336 С.
393. Чепелик В.В. Спогади про С.А.Таранушенка // Українська біографістика: збірник наукових праць. — Вип. 2. — К.: ІБД НБУ ім. В.Вернадського, 1999. — С. 256–257.
394. ДАСО. — Ф. 252. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
395. ДАСО. — Ф. 803. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3–13; Арк. 6.
396. ДАСО. — Ф. Р–2362. — Оп. 1. — Спр. 67. План Лебедина 1909 р.
397. РДАДА. — Ф. 1356. — Оп. 1. — Спр. 6446–6452, 141. Плани Лебедина кін. XVIII ст.
398. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 2І588; Спр.21589. — Арк. 9. Плани Лебедина 1786 р.
399. РДІА. — Ф. 1293. — Оп. 167. — Спр. 31. — Арк. 1, 2; Оп. 168. — Спр. 27. — Арк. 1. Плани Лебедина 1786 –1846 рр.
400. РДІА. — Ф. 446. — Оп. 1. — Спр. 1.
401. ЦДІА України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 1127. — Арк. 24–24 зв., 72.
402. ЦДІА України. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1814. — Арк. 90.
403. ЦДІА України. — Ф. 2025. — Оп.1. — Спр. 47. — Арк. 35–37 зв.
404. ЦДІА України. — Ф. 2194. — Колекція карт. — № 90. — Арк. 1.

Охтирка

405. Вечерский В. Историко–архитектурный опорный план и проектные предложения по зонам охраны памятников истории и культуры г.Ахтырка. — К.: КиевНИИТИ, 1988. — В 2–х т. / Рук. — Инв. № 1572.
406. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. — К., 1995. — Частина 1: 1917 р. — середина 20–х років. — 280 С.; Частина 2: Кінець 20–х — 1941 рр. — 216 С.
407. Попович М. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк , 1999. — С. 286.
408. ДАСО. — Ф. Р–2362. — Оп. 1. — Спр. 66, 73.
409. ДАСО. — Ф. 804. — Оп. 2. — Спр. 2.
410. РДАДА. — Ф. 1356. — Оп. 1. — Спр. 6401, 6402, 6405.
411. РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21589. — Арк. 6.
412. РДІА. — Ф. 1488. — Оп. 4. — Спр. 705.
413. ЦДІА України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 1127.
414. ЦДІА України. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 34. — Т. 1.

Тростянець

415. Краткий очерк Тростянецкого имения гг. наследников д.с.с. Л.Е.Кениг в сельскохозяйственном и лесном отношениях. — Ахтырка, 1912.
416. Технические предприятия Тростянецкого имения Л.Е.Кениг и наследники. — Харьков, 1913.
417. Тростянец (имение Ю.Л. и В.П.Кениг Ахтырского уезда Харьковской губернии) // Столица и усадьба. — СПб., 1916. — № 54. — С. 3–6.
418. ДАСО. — Ф. 804. — Оп. 1. — Спр. 213; Оп. 2. — Спр. 2; Ф. 759. — Оп. 2. — Спр. 286.

Білопілля

419. Материалы для оценки недвижимых имуществ г.Белополья. — Х., 1912.
420. Миклашевский И. К истории хозяйственного быта Московского государства. — Ч. 1. — М., 1894.
421. Моргунов Ю. “Полю ворота” по археологическим данным // “Слово о полку Игореве” и Путивльщина. — Путивль, 1987. — С. 23–24.
422. Приймак В. Древнерусский город Вырь и его округа // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 83.
423. Приймак В. Некоторые вопросы археологического изучения древнерусских городов Путивль, Вырь, их округи // “Слово о полку Игореве” и Путивльщина. — Путивль, 1987. — С. 29.
424. Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии. — Х., 1904. — С. 449.
425. Вечерский В. Историко–архитектурный опорный план и проект зон охраны памятников истории и культуры г. Белополье Сумской обл. — У 2–х т. (рук.). — К.: КиевВНИИТАГ, 1990. / ДІФ НДІТІАМ. — Інв. № 1667/1, 2.
426. ДАСО. — Ф. 498. — Оп. 1. — Спр. 3; Ф. 573. — Оп. 1. — Спр. 1.
427. ДАСО. — Ф. Р–2362. — Оп. 1. — Спр. 65.
428. ЦДІА України. — Ф. 1717. — Оп. 1. — Спр. 703, 1210.
429. ЦДІА України. — Ф. 2025. — Оп. 1. — Спр. 47; Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 640, 1127, 2908; Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 408.

Ворожба

430. Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. — Х., 1922. — Табл. XLVII.
431. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини. — Х., 1928.
432. ДАСО. — Ф. 749. — Оп. 1. — Спр. 268.

Лифине

433. ЦДІА України. — Ф. 1710. — Спр. 1314. — Арк.87.
434. Там само. — Ф. 1709. — Спр. 1053. — Арк. 88.
435. Шевченківський словник. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. — Т. 2. — С. 327.
436. Кравченко В.І. Лебединські зустрічі Кобзаря // Шевченко і Сумщина: Тези доповідей і повідомлень. — Суми, 1989. — С. 14–16; Краснокутська В.А. Увічнення пам'яті Т.Г.Шевченка на Сумщині // Там само. — С. 28.

Лука

437. ДАСО. — Ф. 797. — Оп. 2. — Спр. 16, 17, 22.
438. Сапухін П. Чехов на Сумщині // Література в школі: наукові записки. — К., 1956. — Вип. 1.
439. Овечко І. Чехов і Україна. — Мюнхен, 1973.
440. Капитоненко Н.А. Дом–музей А.П.Чехова в Сумах: путеводитель. — Х.: Прапор, 1982.
441. Вечерський В.В., Поліщук А.А. Національний Чеховський заповідник (м.Суми) у контексті розвитку туризму в регіоні // Розвиток туризму в Україні: проблеми і перспективи. Збірник наукових статей. — К.: ІВЦ "Слов'янський діалог", 1995. — С. 113–121.
442. Вечерський В. Колись у Сумах співали солов'ї, а тепер там — націоналісти! // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 163.

Софроніївський монастир

443. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 234 С.
444. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. — М.: Искусство, 1967. — 132 С.
445. Вечерский В., Гильбо И., Луговской А. Путивль. — К.: Мистецтво, 1992. — С. 171–181.
446. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / Луговской А., Вечерский В., Тупик С., Рыбкин Н. — К.: Оптима, 2001. — 120 С.
447. Описание Путивльской Молчанской Рождество–Богородицкой общежительной Софрониевой пустыни. — СПб., 1846. — 58 С.

Глухівсько–Петропавлівський монастир

448. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX–вековой ее истории. — К., 1911.
449. ДАСО. — Ф. Р–3343. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 102–109.
450. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990. — С. 171.

Пустинно–Рихлівський монастир

451. Филарет (Гумилевский). Историко–статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 3. — Чернигов, 1873. — С. 305–329.
452. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 2. — Спр. 2432.

Крупицько–Батуринський монастир

453. Вечерський В. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 65–69.
454. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 4. — С. 267–304.
455. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 1–3.

Максаківський Спаський монастир

456. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 4. — Чернигов, 1873. — С. 69–92.
457. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Вып. 1. — Полк Черниговский. — Чернигов, 1866–1872. — С. 208.
458. Описание малороссийских городов Белоцерковского и Нежинского полков // Акты, относящиеся к истории южной и западной России. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 799–852.
459. Юрченко С. Максаківський монастир // З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 166–170.
460. Вечерський В. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. — 1993. —

№ 1–6. — С. 181–185.
461. РДІА. — Ф. 1488. — Оп. 4. — Спр. 1029. — Арк. 1.
462. ДАЧО. — Ф. 179. — Оп. 1–а. — Спр. 779. — Арк. 9; Ф. 679. — Оп. 2. — Спр. 1012; Спр. 4348. — Арк. 2, 7, 4, 41, 76–77, 118, 121, 217, 287, 397; Оп. 4. — Спр. 1146; Ф. Р–596. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 34–41, 45–46.

Гамаліївський монастир

463. Вечерський В. Проблеми охорони і відродження монастирських ансамблів як найдавніших центрів національної культури // Український календар. — Сянік: Видання Перемишсько–Новосанчівської єпархії, 1992. — С. 91–116.
464. ДІФ НДІТІАМ. — Г–3059/4. — V–5–8. — Плани 3–х ярусів і фасад дзвіниці Гамаліївського монастиря. Обміри В.Мойсеєнка і Н.Новаковської 1955 р.
465. ДІФ НДІТІАМ. — Уи–3049. — 6 х 9. Надбрамна дзвіниця Гамаліївського монастиря. Фото Ф.Уманцева 1959 р.

Домницький монастир

466. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 3. — Чернигов, 1874. — С. 219–236.
467. Пилявский В. Джакомо Кваренги. — Л.: Стройиздат, 1981. — С. 157–159.
468. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1087. — Арк. 4.
469. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX–вековой ее истории. — К., 1911. — С. 62.

Охтирський Троїцький монастир

470. Зверинский В. Материалы для историко–топографического исследования о монастырях Российской империи. — Часть 1. — СПб., 1890. — С. 80.
471. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — Т. 7. — Малороссия. — СПб., 1902. — С. 320.
472. Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре. — К.: Гос. изд–во по строит–ву и архитектуре, 1955. — С. 117.
473. ДАСО. — Ф. 804. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 1–зв.; Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 64–64–зв.
474. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 119. — Спр. 1391. — Арк. 1–3; Ф. 797. — Оп. 14. — Спр. 34092. — Арк. 1–5.
475. ЦДІА України. — Ф. 1989. — Оп. 1. — Спр. 704. — Арк. 26–зв., 197.

ВЖИВАНІ СКОРОЧЕННЯ

АПД — Архів пам'яткоохоронної документації Управління реконструкції та реставрації історичної забудови Держбуду України (м. Київ)
АР Крим — Автономна республіка Крим
Арк. — аркуш
Вид. — видання
Вип. (Вып.) — випуск
ВУА — Військово-учений архів
вул. — вулиця
Головкиївархітектура — Головне управління містобудування і архітектури Київської міської державної адміністрації
грн. — гривні
ДАСО — Державний архів Сумської області (м. Суми)
ДАЧО — Державний архів Чернігівської області (м. Чернігів)
ДБН — Державні будівельні норми
дер. — дерев'яний
Держбуд — Державний комітет України з будівництва та архітектури (м. Київ)
ДІПРОМІСТО — Український державний інститут проектування міст (м.Київ)
ДІФ — Довідково-інформаційний фонд НДІТІАМ
д.п. — друга половина
зміш. — змішаний
ІБД — Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (м. Київ)
К. — Київ
к. — кінець
КиївНДІТІ — Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури у м.Києві (згодом — КиївВНДІТІАМ, нині НДІТІАМ)
КиївНДІПмістобудування — Науково-дослідний і проектний інститут містобудування у м.Києві
КМУ — Кабінет Міністрів України
Кн. — книга
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПУ — Комуністична партія України
Літ. — література
М. — Москва
м. — місто
МДА — міська державна адміністрація
мет. — металевий
млн. — мільйони (мільйон)
мур. — мурований
НБУ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського (м. Київ)
НДІТІАМ — Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування (м. Київ)
НДПІмістобудування — Державний науково-дослідний і проектний інститут містобудування (м.Київ)
НУЛП — Національний університет "Львівська політехніка"
ОДА — обласна державна адміністрація
Оп. — опис
ПДАБА — Придніпровська державна академія будівництва та архітектури (м.Дніпропетровськ)
п.п. — перша половина
пл. — площа
п. — початок
пров. — провулок
р. — рік
рр. — роки
р-н — район

РДА ВМФ — Російський державний архів військово-морського флоту (м.Санкт-Петербург)
РДАДА — Російський державний архів давніх актів (м. Москва)
РДВІА — Російський державний військово-історичний архів (м.Москва)
РДІА — Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)
РМ — Рада міністрів
РНБ — Російська національна бібліотека (м. Санкт-Петербург)
РНК — Рада народних комісарів
РРФСР — Російська радянська федеративна соціалістична республіка
С. — сторінка (сторінки)
Св. — святий (свята, святі)
с. — село
смт — селище міського типу
с-ще — селище
сер. — середина
с/р — сільська рада
СПб. — Санкт-Петербург
Спр. — справа
СРСР — Союз радянських соціалістичних республік
ст. — століття
Т. — том
тис. — тисячі (тисяча)
Укрзахідпроектреставрація — Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний проектний інститут (м.Львів)
Укрміськбудпроект — Український державний проектний інститут (м.Харків)
УкрНДІпроектреставрація — Український державний науково-дослідний та проектний інститут "УкрНДІпроектреставрація" (м.Київ)
Укрпроектреставрація — Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут (м.Київ)
Укрреставрація — Українська спеціальна науково-реставраційна проектно-будівельна корпорація
УРСР — Українська радянська соціалістична республіка
УСРР — Українська соціалістична радянська республіка
Ф. — фонд
Х. — Харків
ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України
ЦК — Центральний комітет
част. — частина

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПРАЦЬ ВЕЧЕРСЬКОГО В.В. З ТЕМАТИКИ ІСТОРИКО–МІСТОБУДІВНИХ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1985

1. Крепость–монастырь в Путивле: история и современность // Строительство и архитектура. — 1985. — № 1. — С. 27.
2. Сохранение своеобразия малых городов в условиях реконструкции // Проблемы развития архитектуры в условиях индустриализации строительства. — К.: КиевНИИТИ, 1985. — С. 97–100.

1986

3. Спадок малих міст // Пам'ятники України. — 1986. — № 2. — С. 22–23.
4. Лебедин // Пам'ятники України. — 1986. — № 4. — С. 43–44.
5. Глухів // Отчий край. — К.: Молодь, 1986. — С. 153–159.
6. Глухов. Проблемы сохранения архитектурного своеобразия // Строительство и архитектура. — 1986. — № 3. — С. 25–27 (у співавторстві з В.О.Ленченком).
7. Полтава: наследие и современность // Строительство и архитектура. — 1986. — № 11. — С. 9–11 (у співавторстві з Б.В.Колоском).

1987

8. Путивльська твердиня // Пам'ятники України. — 1987. — № 2. — С. 42–43.
9. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура. — 1987. — № 2. — С. 22–24 (у співавторстві з В.О.Ленченком).

1988

10. Громадський контроль за станом пам'яток історії та культури: Методичні рекомендації. — К.: УТОПІК, 1988. — 25 С.
11. Реконструкція історичних міст України на сучасному етапі. — К.: Товариство "Знання", 1988. — 16 С.
12. Історичні міста України: збережене майбутнє // Пам'ятники України. — 1988. — № 2. — С. 47–48.
13. Чигирин // Строительство и архитектура. — 1988. — № 5. — С. 24–25.
14. Пасивний захист чи активна регенерація? // Київ. — 1988. — № 4. — С. 158–160.
15. Історичні міста України: формула своєрідності // Отчий край. — К.: Молодь, 1988. — С. 125–132.
16. Композиционные аспекты развития городов Левобережной Украины // Архитектурное творчество в Украинской ССР. — К.: КиевЗНИИЭП, 1988. — С. 73–77.
17. Путивль — пограничная крепость Русского государства (К вопросу о структуре города и характере укреплений) // Древнерусский город Путивль / Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000–летию г. Путивля. — Путивль, 1988. — С. 29–32.
18. Черновцы — архитектурный заповедник // Строительство и архитектура. — 1988. — № 3. — С. 22–24 (у співавторстві з Б.В.Колоском та Т.В.Скибицькою).

1989

19. К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР. — К.: КиевВНИИТАГ, 1989. — С. 4–11.
20. Ромны: не повторять прошлых ошибок. // Строительство и архитектура. — 1989. — № 5. — С. 22–23.
21. Так легко порушити гармонію століть // Київ. — 1989. — № 5. — С. 165–173.
22. Територіальний аспект комплексної містобудівної охорони пам'яток історії та культури // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 536–537.

1990

23. Историко–архитектурные предпроектные исследования городов Украины (Обзорная информация). — М.: ВНИИТАГ, 1990. — 80 С.
24. Древнейшие планы гетманской столицы // Строительство и архитектура. — 1990. — № 4. — С. 24.

25. Историко–градостроительные исследования региона. На примере Сумской области // Строительство и архитектура. — 1990. — № 10. — С. 10–12.
26. Крупицько–Батуринський Миколаївський монастир // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990. — С. 375–376.
27. Містобудування на Чернігівщині // Чернігівщина... — С. 457–460.
28. Новгорода–Сіверського плани // Чернігівщина... — С. 552–553.
29. Оборонне будівництво на Чернігівщині 10–18 ст. // Чернігівщина... — С. 566–569.
30. Плани міст Чернігівщини // Чернігівщина... — С. 628–631.
31. Исследования архитектурно–градостроительного наследия Сумской области при подготовке Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской научной историко–краеведческой конференции. — Сумы, 1990. — С. 129–130.

1991

32. Звід пам'яток — образ суспільства // Київ — 1991 — № 1. — С. 114–120.
33. Криза національної містобудівної культури // Архітектура України — 1991. — № 4. — С. 40–43.
34. Що і як захищати? (Проблеми охорони культурно–історичного середовища) // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 2. — С. 15–28.

1992

35. Градостроительное развитие Полтавы в XVII–XVIII вв. // Архитектурное наследство. Вып. 39. ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. — Москва: Architektura. — 1992. — С. 139–147.
36. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 65–69.
37. Проблеми охорони і відродження монастирських ансамблів як найдавніших центрів національної культури // Український календар. — Сянік: Видання Перемишько–Новосанчівської єпархії, 1992. — С. 91–116.
38. Містобудівний розвиток Глухова у XVII сторіччі // Історико–культурна спадщини Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково–практичної конференції, присвяченої 1000–літтю м.Глухова. — Глухів, 1992. — С. 29–31.
39. Гадяча плани // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С. 162–164.
40. Городища (Градизька) плани // Полтавщина... — С. 199–200.
41. Зінькова плани // Полтавщина... — С. 299–301.
42. Кременчука плани // Полтавщина... — С. 404–407.
43. Кругла площа в Полтаві // Полтавщина... — С. 429–431.
44. Лубен плани // Полтавщина... — С. 474–476.
45. Містобудування на Полтавщині // Полтавщина... — С. 556–560.
46. Монументальна мурована архітектура на Полтавщині // Полтавщина... — С. 563–566.
47. Оборонне будівництво на Полтавщині // Полтавщина... — С. 604–608.
48. Пирятина плани // Полтавщина... — С. 662.
49. Плани міст Полтавщини // Полтавщина... — С. 675–678.
50. Полтави плани // Полтавщина... — С. 704–706.
51. Полтавська фортеця // Полтавщина... — С. 735–736.
52. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Полтавщина... — С. 778–780.
53. Хорола плани // Полтавщина... — С. 952.
54. Путивль: Фотопутеводитель. — К.: Мистецтво, 1992. — 192 С. (у співавторстві з І.А.Гільбо та А.В.Луговським).

1993

55. Архітектура, містобудування, культурна спадщина: До концепції національно–культурного відродження // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 11–12. — С. 11–29.
56. Сіверщина // Архітектура України. — 1993. — № 2. — С. 39–44.
57. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — С. 26–44.
58. Концепция создания заповедника в Глухове // Градостроительство / Научно–технический сборник. — Вып. 45. — К.: НИПИградостроительства, 1993. — С. 72–84.
59. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 181–185.
60. Укріплення гетьманської столиці Глухова: нез'ясовані питання еволюції // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали. — Кам'янець–Подільський, 1993. — С. 11–12.

1994

61. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1. — К.: Українознавство, 1994. — С. 102–113.
62. Глухівська старовина // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994 — № 3–6. — С. 57–62.
63. Лебедин // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Гол. редколегія Зводу пам'яток історії та культури України, 1994. — С. 95–114.
64. Метод символічної реконструкції та його роль у регенерації історико–архітектурного довкілля // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України: Матеріали науково–практичної конференції. Кам'янець–Подільський, 1994. — С. 49–51.

1995

65. Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архітектурна спадщина України. — Вип. 2. — К.: Українознавство, 1995. — С. 89–98.
66. Чи бував Боплан у Новгороді–Сіверському // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 164.
67. Державний захист історико–культурної спадщини: начерк концептуальних засад // Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми. Збірник наукових праць. — К.: Укр. центр культурних досліджень, 1995. — С. 27–34.
68. Архітектурна спадщина // Архітектура: Корот. словник–довідник / А.П.Мардер, Ю.М.Євреїнов, О.А.Пламеницька та ін.; За заг. ред. А.П.Мардера. — К.: Будівельник, 1995. — С. 34–35.
69. Заповідник // Архітектура... — С. 92.
70. Забудова історична // Архітектура... — С. 93–94.
71. Зони охорони пам'яток історії та культури // Архітектура... — С. 99–101.
72. Класифікація пам'яток архітектури // Архітектура... — С. 125.
73. Реконструкція комплексна // Архітектура... — С. 251–252.
74. Система планування міста // Архітектура... — С. 268.
75. Монастирі Сумщини як осередки художнього життя // Мистецькі осередки Сумщини: історія, колекції, дослідження. Матеріали наукової конференції, присвяченої 75–річчю заснування Сумського художнього музею. — Суми: Вид–во "Слобожанщина", 1995. — С. 3–6.
76. Максим Березовський і гетьманський Глухів. — К.: Українознавство, 1995. — 32 С. (у співавторстві з В.І.Бєлашовим)

1996

77. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 105–121.
78. Країна румовищ // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 2. — С. 10–12.
79. Басанська фортеця XV–XVIII століть // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 2. — С. 16–17.
80. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 2. — С. 66–77.
81. Проблеми українських заповідників // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 16–20.
82. Новгород–Сіверський державний історико–культурний музей–заповідник // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 29–33.
83. Фортеця XVII –XVIII століть, м. Полтава // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 37–41.
84. Меценатська діяльність козацької старшини в Глухівський період Гетьманщини // Гончарівські читання (треті). Регрес і регенерація в народному мистецтві. Меценатство в Україні: Тези й резюме доповідей. — К.: Музей Івана Гончара, 1996. — С. 69.

1997

85. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997 — № 1. — С. 10–14.
86. Заповідники України // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997 — № 2. — С. 30–49.
87. Храми України // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997 — № 4. — С. 1–32.
88. Стильові риси архітектури Путивля XVII ст. // Архітектурна спадщина України. — Вип. 4. — К.: Українознавство, 1997. — С.39–51.

1998

89. Доля репресованої пам'ятки // Пам'ять століть. — 1998. — № 3. — С. 23–32.
90. Державна політика в сфері охорони історико–культурної спадщини // Хроніка–2000. — 1998. — Вип. 27–28. — С. 590–600.
91. Правове регулювання охорони історико–культурної спадщини // Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні. — К.: Укр. центр культурних досліджень, 1998. — С. 23–29.
92. Архітектурна спадщина міста: тягар чи основа розвитку? // Місцеве самоврядування. — 1998. — № 1–2. — С. 63–67.
93. Витоки кадастрових планів // АСС (Київ). — 1998. — № 1. — С. 10–13.
94. Пам'ятки містобудування й архітектури України та перспективи їх використання як туристичних ресурсів // Туристично–краєзнавчі дослідження. Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської науково–практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура". — К.: "КМ–Трейдинг", 1998. — Част. 1. — С. 63–68.

1999

95. Архітектурно–містобудівна спадщина регіонів України // Археометрія та охорона історико–культурної спадщини (Київ). — 1999. — Вип. 3. — С. 96–110.
96. Реновація середовища, відтворення пам'яток і проблеми розвитку Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. — Вип. 6. — К.: КНУБА, 1999. — С. 16–26.
97. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) / М.М.Кучерук, В.В.Вечерський, О.Б.Ткаченко / Відп. ред. В.В.Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. — 1999. — № 2–3. — С. 1– 176.
98. Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України: історія та культура. — 1999. — № 1. — С. 11–16.
99. Проблема відтворення визначних пам'яток історико–архітектурної спадщини України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип.8. — К.: Рідний край, 1999. — С. 40–46.
100. Глухів: Феномен столичності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28–29 травня 1998 р., м.Глухів Сумської області. — Київ: Ін Юре, 1999. — С. 47–53.

2000

101. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред. А.П.Мардера та В.В.Вечерського. — К.: Техніка, 2000. — 664 С.: іл.
102. Національна програма: облік пам'яток та історичних міст як перший етап розробки // Археометрія та охорона історико–культурної спадщини (Київ). — 2000. — Вип. 4. — С. 102–110.
103. Палацово–парковий ансамбль у Качанівці // Пам'ятки України: історія та культура. — 2000. — № 1. — С. 7–15.

2001

104. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К.: Головкиївархітектура, 2001. — 350 С.
105. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / Луговской А., Вечерский В., Тупик С., Рыбкин Н. — К.: Оптима, 2001. — 120 С.
106. Історіографія архітектури й містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCXLI. — Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2001. — С. 18–53.
107. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково–методичні праці. — Вип. 8. — К., 2001. — С. 129–136.
108. Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 1–2. — С. 21–29.
109. Фортифікації Сумщини // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 84–91.
110. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 2–9.
111. Нормативно–правові впливи на збереження історичного образу міста // Будуємо інакше (Львів). — 2001. — № 3–4. — С. 6–7.

112. Нормативно–правовая база охраны исторических городов // Международная научная конференция "Этапы развития и перспективы охраны исторического ареала г.Одессы". — Одесса, 2001. — С. 27–28.

2002

113. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — 592 С.
114. Проблеми збереження традиційного характеру середовища м.Києва містобудівними засобами // Міжнародний семінар "Проблеми та досвід збереження історичних територій та об'єктів культурної спадщини". Тези доповідей. — К.: АртЕк, 2002. — С. 48–51.
115. Розроблення генерального плану розвитку Державного історико–культурного заповідника в м.Глухові // Збереження історико–культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково–практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 4–6.
116. Роль академії в дослідженні історії української архітектури // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково–методичні праці. — Вип. 9. — К., 2002. — С. 129–135.
117. Містобудівний розвиток Глухова в контексті історії українського містобудування // Архітектурна спадщина України. — Вип. 5. — К.: НДІТІАМ; Головкиївархітектура, 2002. — С. 115–131.
118. Соціально–культурні особливості формування архітектури й містобудування України доби Гетьманщини // Теорія та історія архітектури й містобудування: Збірник наукових праць НДІТІАМ. — Вип. 5. — К.: НДІТІАМ, 2002. — С. 183–193.

2003

119. Радянська доба в архітектурі й містобудуванні Глухова // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали Другої науково–практичної конференції). — Глухів, РВВ ГДПУ, 2003. — С. 92–195.

РЕЗЮМЕ

Вечерский В.В. НАСЛЕДИЕ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ: Теория и практика историко-градостроительных исследований по охране культурного наследия населенных мест.

Монография посвящена вопросам исследования градостроительного устройства старинных населенных мест Украины, их культурного наследия, методов и форм сохранения памятников и традиционного характера среды. Книга рассчитана на архитекторов, искусствоведов, урбанистов, культурологов, историков и всех, кто интересуется украинским культурным наследием.

Человек издревле осознавал ценность пространственной среды, в которой проходит его жизнь, старался соответствующим образом эту среду формировать. Свидетельством этого является история градостроительного искусства народов мира, насчитывающая свыше семи тысячелетий. Украина также имеет древнюю градостроительную историю, начинающуюся с протогородов Трипольской культуры. Но системные историко–градостроительные исследования начались у нас относительно недавно из–за ряда объективных и субъективных факторов, которые мешали этому и которые проанализированы в этой книге. Сейчас значение таких исследований и потребность в них возрастают в связи с необходимостью разумного сохранения исторически унаследованных ценных черт пространственной среды в процессе ее современных преобразований. Мы постеяпенно сознаем непреходящую историко–культурную ценность не только отдельных объектов — памятников, ансамблей, но и систем высшего уровня — ландшафтного, планировочного и объемно–пространственного уклада наших городов и сел, равно как и больших систем расселения на обширных территориях. Все это обусловило формирование в последние годы градостроительного подхода и градостроительных методов сохранения как недвижимых памятников, так и традиционного характера среды населенных мест. Эти методы приходят на смену отжившим методам "поштучной" охраны памятников и уже доказали свою эффективность в населенных местах разных размеров, функций и статуса (Киев, Глухов, Коломыя, Ивано–Франковск, Чигирин, Полтава и т.п.).

Поэтому монография посвящена проблемам историко–градостроительных исследований, а также градостроительным методам сохранения памятников и среды населенных мест Украины. Актуальность этих проблем определяется тем историческим контекстом, в котором находится украинское общество: мы — жители посткоммунистической страны, которые уцелели на руинах после неудачного завершения коммунистического эксперимента. В этой ситуации есть два определяющих момента:

во–первых — бескомпромиссность коммунистических экспериментаторов в деле уничтожения как населения, так и предшествующих форм культуры;

во–вторых — явный провал столь продолжительного и безумно дорогого эксперимента.

Выдающийся украинский историк Сергей Билокинь в своем капитальном исследовании о массовом терроре как средстве управления в СССР так подытоживает "достижения" советского периода: "Важнейшее впечатление от исторического процесса XX столетия — слом исторической традиции. Связь времен прервалась, многие черты нашего времени не вытекают из предшествующей культуры украинского народа".

Те изменения, которые претерпело население Украины вследствие реализации коммунистической доктрины, не могли не сказаться и на пространственной среде. Как отмечал американский исследователь М.Бернштам, вследствие уничтожения духовных основ и национальных традиций выжившие люди стали будто новорожденными или после полной амнезии — "голый человек на голой земле" (образ, заимствованный у русского философа Л.Шестова). И так же, как крайне разрушительными стали следствия коммунистического правления для структуры и качества общества, не менее разрушительными оказались они и для структуры и качества пространственной среды наших населенных мест. Эти соображения являются методологическим ориентиром данной работы.

Можно ли бороться с этими следствиями разрухи? Можно ли что–то восстановить при новых условиях (например, воссоздавая разрушенные большевиками храмы–памятники) — на этот вопрос нет однозначного ответа. Ведь известно, что традицию можно уничтожить. Но искусственно возродить традицию — именно органическую традицию, а не эклектичную "игру в бисер" ценностями мертвой культуры — едва ли возможно. Вместе с тем известно, что биологические системы, а также этносы, способны к самовоспроизведению, самоочищению, регенерации после прекращения действия губительных или разрушительных факторов. Но историко–культурная среда, являясь произведением культуры, а не природы, неспособна к спонтанной, самопроизвольной регенерации. Из этого, между прочим, исходит международное сообщество, определяя национальное культурное наследие как уникаль-

ные, невосполнимые и незаменимые достижения и свидетельства, утрата которых безвозвратна, а потому пагубно обедняет достояние всех народов мира. И тем не менее мы считаем, что бороться со следствиями разрушений не только можно, но и нужно. В частности, путем возрождения исторической памяти, изучая наши исторические населенные места, их памятники и культурную среду в широчайшем смысле. Именно этому была посвящена деятельность автора на протяжении последних 20 лет, многочисленные научно–проектные и нормативно–методические разработки, публикации, а также предлагаемая монография. Такую же сверхзадачу — восстановить прерванную традицию — ставили перед собой и учителя автора, которым с благодарностью посвящена эта книга.

Структура монографии обусловлена поставленными целью и задачами. В первой части обобщены состояние проблематики и история вопроса, проанализирована имеющаяся на сегодня источниковедческая база, описаны формирование современной методики исследований, изложены новейшие нормативно–правовые основы градостроительной охраны памятников и сохранения традиционного характера среды, сделан обзор основных практических мероприятий по обеспечению сохранения памятников и исторически сформированной архитектурной среды. В основной части монографии представлены материалы исследований 27 исторических населенных мест Украины, осуществленных или же автором лично, или при его авторском участии. Сюда вошли разнообразные населенные пункты — от столицы Украины и нескольких областных центров до бывшего хутора Лука, вымирающего села Лифино и полуразрушенных монастырских комплексов, затерянных среди лесов Левобережья. Эта выборка, при всей ее кажущейся случайности, на самом деле является довольно репрезентативной, поскольку дает достаточно полное представление как об общем состоянии проблематики, которой посвящена эта книга, так и о выполненных конкретных исследованиях и их вкладе в усовершенствование методики. Завершают книгу выводы и рекомендации. В приложениях приведены основные нормативно–правовые акты по теме исследования (как действующие, так и проекты таких актов), а также образцы соответствующих документов по обеспечению градостроительной охраны памятников и архитектурной среды. В конце представлены ссылки на источники, указанные по тексту в квадратных скобках, а также список употребляемых сокращений. После них приведен хронологический указатель работ автора, касающихся тематики историко–градостроительных исследований по охране культурного наследия. Иллюстративный материал сгруппирован по разделам. В книге использованы фото, чертежи и прочие иллюстративные материалы из Справочно–информационного фонда НИИ теории и истории архитектуры и градостроительства, из Архива документации по охране памятников Госстроя Украины, из публикаций, указанных в перечне источников, а также фото и чертежи, выполненные автором.

Проблемы, которым посвящена эта монография, определены тем историческим контекстом, в коем пребывает наше общество. Метастазы тоталитаризма глубоко вошли в пространственную среду наших населенных мест после того, как на протяжении XX в. была сломана традиция преемственного развития градостроительных систем. На протяжении советской эпохи населенные места Украины развивались в соответствии с коммунистической доктриной. Национальные, региональные и местные традиции в архитектуре и градостроительстве отбрасывались как ненужные. Планировка, застройка, реконструкция городов и других населенных пунктов велись соответственно политическим установкам власти. Следствием этого явилась нормативная архитектура, унифицированная в пределах всего СССР. Это привело к идеологически обусловленному уничтожению как отдельных объектов архитектурного наследия, так и больших градостроительных систем, искажению архитектурной среды старинных населенных мест.

Поворот к изучению и сохранению архитектурно–градостроительного наследия относится к концу 1960–х — началу 1970–х гг. Это явилось следствием ослабления мощи и агрессивности коммунистического режима. По мере общественной реабилитации других, некоммунистических ценностей, развивалось общественное движение в защиту памятников, расширялись соответствующие научные исследования, формировалась нормативно–методическая база сохранения исторических населенных мест. Практической реализацией мероприятий по охране памятников стала разработка историко–архитектурных опорных планов и проектов зон охраны памятников для основных исторических городов Украины. Здесь за период 1970–х — 1990–х гг. имеются значительные достижения, ставшие результатом самоотверженного труда украинских ученых. Позже на протяжении 1985–1990 гг. в профессиональной сфере произошел поворот от мышления пассивно–охранительского, которое доминировало в 1970–е гг., к мышлению композиционному. Это сказалось в разработке и реализации программ преемственного развития композиционных структур градостроительных образований с восстановлением в необходимых случаях частично деструктированной градостроительной структуры.

Накопленный опыт таких работ показал необходимость последовательной и непрерывной работы на всех стадиях и этапах разработок по определенному городу или региону стабильного научно–творческого коллектива, единого ядра специалистов с целостным видением проблем.

Без детальных и основательных исследований всех без исключения исторических населенных мест Украины всех ее регионов мы не сможем создать подлинно научную историю украинского градостроительства, не получим объективного представления об архитектурно–градостроительном наследии и состоянии архитектурной среды, не создадим реалистичных программ и планов развития наших городов и регионов.

Среди всех исследований, направленных на охрану недвижимого культурного наследия, в книге сознательно сосредоточено внимание именно на историко–градостроительных исследованиях, которые являются проявлением нового системного подхода к сохранению культурного наследия и обеспечивают высокую действенность градостроительных методов сохранения недвижимого культурного наследия и традиционного характера среды.

Если рассматривать источниковедческую базу историко–градостроительных исследований в общем, то она покажется значительной и разнообразной. Но если мы обратимся к проблеме источников по любому конкретному историческому населенному месту, то окажется, что эта база очень неоднородна, а библиография характеризуется определенной односторонностью: в ней недостаточно отображены этапы градостроительного развития и формирования архитектурной среды конкретных поселений. Это свидетельствует об общей низкой степени изученности градостроительной структуры и архитектурно–пространственной среды наших населенных мест на разных исторических этапах их формирования. Несмотря на большое количество и нередко высокий профессиональный уровень публикаций, подавляющее большинство старинных городов и сел до сих пор надлежащим образом не оценены как историко–культурные феномены, так как они (за редкими исключениями) не стали объектами исчерпывающих комплексных историко–градостроительных исследований.

Эти исследования должны базироваться на всех ныне доступных картографических, иконографических, библиографических, архивных и проектных материалах, учитывать результаты археологических изысканий и раскопок, новейшие методические наработки и опыт аналогичных работ, проведенных в других странах. Главный акцент следует сделать на натурном изучении градостроительной структуры, архитектурной среды, сохраненных архитектурных и градостроительных объектов.

Методика историко–градостроительных исследований старинных городов сформировалась в Украине в конце 1970–х — в начале 1980–х гг. под влиянием как собственных исследований украинских специалистов, так и с учетом зарубежного опыта, наработок русских коллег и методических документов, которые централизованно издавались в Москве. Эта методика постоянно развивается и совершенствуется, что находит проявление как в научных публикациях, так и в новейших нормативно–методических документах. На сегодня кодифицирована методика разработки историко–архитектурных опорных планов, проектов зон охраны исторических населенных мест, завершается разработка методики определения исторических ареалов и проектов формирования заповедников.

Практические работы автора 1980–х — 1990–х гг. в сфере историко–градостроительных исследований по охране культурного наследия исторических населенных мест Украины, анализ аналогичных работ коллег убедили в целесообразности соблюдения такой этапности исследования:

1 — разработка историко–архитектурного опорного плана;

2 — разработка проекта зон охраны памятников, границ исторических ареалов;

3 — разработка проекта создания заповедника, проектов реконструкции, комплексной регенерации исторического ареала.

Каждый из этих этапов имеет свою методическую последовательность выполнения определенных видов работ и методически обусловленный состав материалов.

Поскольку историческое населенное место — это пространственная система, развивающаяся во времени, то единственно приемлемой для него является стратегия преемственного развития, в основе которой лежит ориентация на самые стабильные факторы — природную подоснову, структуру и планировку поселения, характер застройки определенных участков среды и их взаимосвязи. При этом важно сохранять три основных структурообразующих элемента: композиционные центры; композиционные оси; системы открытых, замкнутых и полуоткрытых пространств.

Все предлагаемые специфические мероприятия по охране архитектурного и градостроительного наследия не являются субъективными предписаниями отдельных специалистов или структур, ведающих охраной памятников. Это — объективная необходимость, которая вытекает из сущности развития культуры вообще и архитектурно–градостроительного искусства в частности. Задача сохранения архитектурного и градостроительно-

го наследия с одной стороны и требования создания полноценной, эстетичной и психологически комфортной городской среды – с другой – являются непротиворечивыми и тесно взаимосвязанными.

Рассмотренные выше научно–методические подходы и конкретные исследования исторических населенных мест находят свою практическую реализацию при их реконструкции. По вопросам реконструкции имеется установленная методика, которая предусматривает такой комплекс мероприятий, как реставрация и реабилитация памятников культурного наследия, модернизация и капитальный ремонт массовой исторической застройки, развитие инженерной инфраструктуры и транспортных сетей, озеленение и благоустройство и т.п. Эти мероприятия должны решать триединую задачу: сохранение и приумножение культурно–исторического потенциала; создание благоприятных условий функционирования исторических районов; обеспечение неантагонистического сочетания новых зданий с исторической архитектурной средой.

На протяжении последних 20 лет методический подход к определению и охране недвижимого культурного наследия постоянно изменяется и обновляется, несмотря на то, что в законодательных актах на продолжительное время фиксируется какой–либо один, общепризнанный подход, выверенный с юридической точки зрения. В связи с этим мы считаем неправомерными требования о том, что терминология в законодательных актах должна совпадать с терминологией новейших научных и научно–методических разработок. Такое требование ошибочно, поскольку игнорирует то основополагающее обстоятельство, что сфера законодательного регулирования и сфера научных исследований – это две принципиально разные операционные системы, которые, естественно, оперируют разными понятиями и терминами. Эти понятия и термины иногда могут совпадать – но скорее как исключение, а не как правило.

Все научно–методические наработки украинских специалистов 1970–х – 1990–х гг. были положены в основу разработки нормативно–правовых актов по вопросам сохранения недвижимых памятников и традиционного характера среды, которые были приняты на протяжении 2000–2002 гг. Таким образом, сегодня в Украине общими усилиями ученых, юристов и работников государственных органов охраны культурного наследия создана нормативно–правовая база градостроительной охраны памятников и сохранения исторически сформированной архитектурной среды. Она основана на результатах новейших научных исследований и учитывает лучший мировой опыт. Выполнение требований и регламентов, определенных этими законодательными актами, позволяет эффективно обеспечивать реализацию соответствующих практических мероприятий.

Тем не менее это не означает, что формирование нормативно–правовых основ сохранения культурного наследия уже завершено. Практика градостроительной деятельности в городах, разных по статусу, величине, категории ценности недвижимого культурного наследия, выдвигает новые задачи, для решения которых необходимо обновлять нормативно–правовой инструментарий. В этом смысле самой сложной группой проблем является идентификация и обеспечение сохранения объектов, признанных памятниками градостроительства. Необходимо также разработать отдельные нормативно–правовые акты (или дополнить существующие) в части обеспечения сохранения архитектурного и градостроительного наследия в сельских населенных местах и вне границ поселений, поскольку эта проблематика имеет свою специфику. Отдельной, до сих пор не разрешенной проблемой является нормирование вопросов создания и функционирования государственных историко–культурных заповедников разных видов.

Дальнейшая разработка новых и усовершенствование действующих нормативно–правовых актов предусматривает опережающее развитие научно–исследовательских и поисковых работ в этой сфере, практическую апробацию предлагаемых решений и правовых механизмов. Необходим также постоянный, системный мониторинг ситуации в сфере охраны недвижимого культурного наследия.

Считаем необходимым предостеречь от попыток ревизовать наш основополагающий Закон Украины “Об охране культурного наследия” в то время, как основные требования этого закона систематически игнорируются высшими органами власти: не создан центральный орган исполнительной власти в сфере охраны культурного наследия; в большинстве регионов и городов (кроме Киева и Одесской области) также до сих пор нет соответствующих органов, хотя закон прямо этого требует. Таким образом, Закон “Об охране культурного наследия” не выполняется в полной мере, поэтому вести речь про его “несовершенстве” некорректно: мы еще ни одного дня не жили и не работали по этому закону.

Среди практических мероприятий, которые могут обеспечить градостроительную охрану недвижимых памятников культурного наследия в комплексе с сохранением традиционного характера среды, самыми действенными являются:

1 — исследование архитектурно–градостроительного наследия с целью выявления объектов этого наследия, заслуживающих включения в Государственный реестр недвижимых памятников Украины, подготовка всей необходимой учетной документации (в т.ч. паспортизация) и осуществление процедуры экспертной оценки с дальнейшей государственной регистрацией таких объектов; в населенных местах целесообразно проводить эти исследования при разработке историко–архитектурных опорных планов;

2 — разработка историко–архитектурных опорных планов населенных мест;

3 — выполнение историко–архитектурной инвентаризации застройки исторического района или центра города;

4 — разработка проектов зон охраны памятников с дальнейшим утверждением границ и режимов использования зон охраны дискретно или в границах всего населенного места;

5 — определение исторических ареалов населенных мест и утверждение границ и режимов использования территорий исторических ареалов;

6 — разработка и утверждение правил охраны и использования исторических ареалов, местных правил застройки;

7 — создание государственных историко–культурных (историко–архитектурных) заповедников;

8 — осуществление реконструкции исторических градостроительных образований (комплексов застройки, кварталов и их групп, улиц, площадей, исторических центров городов в целом и т.п.).

Перечисленные выше позиции 2–5 можно обобщить понятием разработки градостроительной документации по охране культурного наследия.

Таким образом, есть много практических мероприятий, которые необходимо осуществлять в исторических населенных местах. И все эти мероприятия увязаны в логической последовательности. К сожалению, пока они реализуются очень плохо, а именно: несистемно и некомплексно, часто не доводятся до заключительной стадии — подготовки и принятия соответствующего нормативного акта, как это предусмотрено действующим законодательством. Большинство исторических городов Украины, а именно 63 %, до сих пор не имеют двух самых необходимых документов — историко–архитектурного опорного плана и проекта зон охраны памятников. А по тем 37 % населенных мест, которые имеют такие документы, требуется их обновление и корректировка, так как даже достаточно качественные из этих документов на сегодня устарели с точки зрения правовой базы и методики. Поэтому и практическая значимость всех рассмотренных нами выше мероприятий пока что крайне незначительна и зависит не от юридических процедур, а от профессионализма и доброй воли местных архитекторов и руководителей.

Проведенные автором и описанные в этой монографии исследования конкретных старинных населенных мест (Киев, Черновцы, Чигирин, Полтава, Чернигов, Новгород–Северскиий, Сумы, Глухов, Путивль, Ромны, Кролевец, Конотоп, Лебедин, Ахтырка, Тростянец, Белополье, Ворожба, Лифино, Лука, Софрониевский, Глуховско–Петропавловский, Пустынно–Рыхловский, Крупицко–Батуринский, Максаковский, Гамалеевский, Домницкий, Ахтырский Троицкий монастыри) показали необходимость:

во–первых — тщательного и глубокого изучения каждого старинного поселения (каким бы ни был его современный статус), сохранения его как исторического градостроительного образования;

во–вторых — проведения научно–исследовательских и проектных работ последовательно и в несколько этапов, на каждом из которых следует углублять изыскания, уточнять выводы и выходить на проектирование и осуществление комплексной реконструкции (регенерации);

в–третьих — включения всех выявленных исследованиями объектов культурного наследия, комплексов, ансамблей и всех их составляющих в Государственный реестр недвижимых памятников Украины.

Подытоживая, считаем необходимым подчеркнуть: зоны охраны памятников, границы исторических ареалов и режимы их использования во всех исторических населенных местах Украины должны быть разработаны очень тщательно и комплексно. Причем режимы реконструкции и застройки можно сделать довольно жесткими. Но при непременном соблюдении двух элементарных условий: всё должно делаться профессионально и в соответствии с действующим законодательством.

К сожалению, нам не удалось завершить свои исследования по городам Кролевцу и Новгороду–Северскому, довести до стадии проекта зон охраны наши работы по монастырям. Но даже то, что удалось сделать, содействовало осознанию историко–архитектурной ценности этих комплексов, их охране и реставрации. Если работы в этом направлении будут продолжены — автор будет считать свою миссию выполненной.

Victor V. Vechersky, Ph.D. (in architecture).

THE URBAN HERITAGE OF UKRAINE:
THE THEORY AND THE PRACTICE OF HISTORICAL AND URBANISTIC RESEARCHES FOR HISTORIC PRESERVATION OF THE INHABITAT SITES

This book is devote to the problem of the town–building system researches of the old inhabited places of Ukraine, they're cultural heritage, methods and forms of preservation monuments and traditional character of surroundings. Book is intended for architects, art critics, urbanists, cultural workers, historians and every person, who is interested in cultural heritage.

Man always realized the value of environment, where he lives, tried to form this environment accordingly. The evidence to this is the history of town–building art in the world it counts more then 7 thousand years. Ukraine has its ancient town–building history, too. It was begin from the prototowns of Trypilska culture. But system researches of history and town–buildings was started in our country not long ago because of some objective and subjective factors that prevent this and they are analyzed in this book. Now meaning of such researches and needed in them is grew up because of necessary sense of preservation historically hereditary valuable features of surrounding in the process of its contemporary changes. We realize gradually is not came history and cultural value not only individual objects — monuments, harmonies, but all the higher level of systems — landscape, planning and dimensional volume tenor of life of our towns and villages as big system of setting on spacious territories. This condition forming town–building drawing near and town–building methods of preservation of immobile monuments and traditional character of the surroundings of the inhabited places in last years. This method comes on replacement of obsolete methods of "piecemeal" protection of the monuments and they leaded its effectiveness in inhabited places of different sizes, functions and status (Kyiv, Hlukhiv, Kolomyia, Ivano–Frankivsk, Chyhyryn, Poltava and etc.).

That is why this book is devoted to the problems of historical town–building researches, and town–building methods of preservation of the monuments and surroundings of inhabited places of Ukraine. The actuality of those problems is defined by the historical context, where Ukrainian society was: we are the inhabitants of the post–communist country, which survived on the ruins after unsuccessful ending of communist experiment. In such situation is existed two determine moments:

at first — uncompromising of communist experimenters in case of the destruction of population and previous forms of culture;

secondly — evident failure of such long and very expensive experiment.

An outstanding Ukrainian historian Serhiy Bylokin' in his monumental research of mass terror as meaning of control in USSR summed up "achievements" of Soviet period: "The most important impression from the historical process of 20th century — changes of the historical traditions. Connection of times is broke up, many features of our time don't issue from the previous culture of the Ukrainian people."

Those changes, that population of Ukraine was got accustomed because of realization communist doctrine, they cannot reflect and on the spatial surroundings. As American researcher M.Bernstam was marked, in consequence of destruction of spiritual bases in national traditions survived people become like new–born or after complete amnesia — "naked man on the bare ground"(image, which was borrowed from Russian Philosopher L.Shestov). Results that become completely crushing of communist government for structure quality of society, and it's no less crushing they was for structure and quality of spatial surroundings, of our inhabited places. This consideration is methodological orientation points for this book.

Can we fight with those results of ruin? Is it possible to repair something in new conditions (for example, when we repair temple–monuments ruinous by the Bolsheviks) — we cannot give an answer on this question. No one can destroy tradition, it is known. But regenerate tradition artificial — exactly organic tradition, not eclectic "das Glasperlenspiel" with world culture values, — self–cleaning, regeneration after stopping ruinous actions or destructive factors. But historic–cultural surroundings, is a creation of culture, not nature, cannot be regenerated by itself. By the way, international community comes from this, when they defines national cultural heritage as unique and irreplenishable and irreplaceable achievements and certificates, they are waste of them is irreversible, and that is why impoverish acquirements all people of the world. We think we have to fight with results of destruction. Especial, in the way of revival of the

historical memory, studying our historically inhabited places, their monuments and cultural surrounding in the widest meaning. Last 20 years author dedicate his activity to this, numerous design–scientific and methodical–normative treatments, publications and this book. This book is devoted to the author's teachers, which put their–self to the same over–problem — to renew broken tradition.

The structure of the book is prearranged with the aim and problems that was prescribed. The condition of the problems and history of the question, analysed the base of sours that we have for this days, described mould of contemporary methods of researches, exposed the newest law normative bases of town–building guard of the monuments and preservation of traditional character of surroundings, the viewing of basic practical actions for ensuring of preservation of the monuments and historically formed architectural surroundings was made in the first part of the book. Researching materials of the 27 historical Ukrainian inhabited places, which was realized by the author, or with his author part. Here entered different inhabited places — from the capital of Ukraine and couple regional centers to former country–seat Luca, dieing out village Lyfyne and half–ruined cloisters, that are lost in woods of Polissya Lowlands. This choice in a real sufficiently representative, because it gives complete enough conception as about general condition of the problem, which this book is devoted for, as about accomplished concrete researches and their contribution in improvement of the methods. Conclusions and recommendations are ending the book. Fundamental law–normative acts by the theme of the researches (acting and projects of such acts) and models of proper documents in ensuring of town–building monuments and architecture surroundings protection are in the appendixes. In the end are the references for the sources that are appointed in the text in the square brackets, and the list of used abbreviations. Then leads chronological index of author's works that concern historical town–building researches by the protections of cultural heritage. Illustrated material is grouped in parts. In book used photos, sketches and another illustrated material from the Informaticly–reference found of the Research institute of the theory and history of the architecture and town–building, from the Archive of the documentation of the monument protections of State committee of Ukraine of building and architecture, from the published works, that appointed in the list of sources, and photos and sketches, that was accomplished by author.

The problems, that this book is devoted, are defined by the historical context, in what our civil society is, that is forming in the post–communist country from the people, deeply injured with the totalitarian regime. Metastasis of the totalitarianism was deeply entered inspatial surroundings of our inhabited places when during 20th century was destroyed traditional of the hereditary development of the town–building systems. During the whole soviet period inhabited places of Ukraine was developed in responsibility with communist doctrine. It was leaded to ideological conditioned destruction separate objects of architecture heritage and the big town–building systems, bending of the architectural surroundings of the old towns. National, regional and local traditions in architecture and town–building was throw off as unnecessary. Planning, building, reconstruction of towns and other inhabited places was leaded accordingly political instructions of the lordship. As a result of this was normative, architecture that was unificated in boards of all USSR.

The turning to learning and preservation of architectural and town–building heritage attributed to the ending of the 1960's — beginning of the 1970's. It was the result of weakening of force and aggressiveness of the communist regime. In the measure of social rehabilitation another, not communist values, developed suitable scientific researches, formed normative methodical base of preservation historically inhabited places. The treatment of historical and architecture support plans and projects areas of the monuments protection for the main historical towns of Ukraine, become the practical realization of the acting for the monuments preservation. Here in the period from the 1970's to the 1990's are grate achievements that become the results of unselfish work of the Ukrainian scientists. During 1985 — 1990 years in the professional sphere was happened the turning from the passive protection mentality, that was dominated in the 1970's, to composition mentality. That was reflected on treatment and realization of the programs of hereditary development of the composition structures of the town–building formations with the renewal in necessary cases partially destructive town–building structure.

Experience that was accumulated in such works show the necessary of consistent and continual work on the each phases and stages of the treatments by definite town or region stable scientific creative association, the unitary core of the specialists with integral vision of the problem.

Without detailed and soiled researches in each historical inhabited place of Ukraine, all her regions we could not make real scientific history of the Ukrainian town–building, we will not take the objective imagination about architectural town–building heritage and condition of the architecture surroundings, we will not create realistic programs and plans of the development our towns and regions.

Among all this researches, that directed on the protection of the immobile cultural heritage in the book attention consciously concentrate exactly on the historical town–building researches, which are exposure of a new drawing near to preservation of cultural heritage and guarantee high acting of the town–building methods of preservation of the immobile cultural heritage and traditional character of the surroundings.

If we will consider source experts base of the historical town–building researches in general, it will be seemed considerable and various. But if we will apply to the problem of sources in any specific historically inhabited place, we will see that this base is very unhormogeneous and bibliography is characterized by definite one–sidedness: it is not enough reflected phases of town–building development and modeling of architecture surroundings of the specific settlements. It affirmed of the general low level of learning of the town–building structure and architecture and dimensional surroundings of our inhabited places of different historical stages of their modeling. Not regarding on high quantity and high professional level of the published works, overwhelming majority of the old towns and villages still not judged on the right level as historical and cultural phenomenon, because they was not become an objects of comprehensive composite historical town–building researches.

This researches must be rest at all now approachable cartographical, iconography, bibliographical, archival and projected materials, to take into consideration results of archaeological searches and excavations, the newest methodical achievements and experience of the same works that was realized in other countries. The main accent we should do on the natural learning of town–building structure, of the architectural surroundings, preserved architectural and town–building objects.

Methods of historical town–building researches of the old towns was formed in Ukraine in the end of the 1970's in the beginning of the 1980's years under the influence of own researches of Ukrainian experts, with taking into consideration of foreign experience, achievements of Russian colleagues and methodical documents, that was centralized published in Moscow. Such methods are perpetually developing and perfecting, found their revealing in scientific published works and in the newest normative–methodical document. For today codified methods of treatment of the historical architecture support plans, projects of preserving areas of historically inhabited places, the treatment of the methods of determination of the historical areas and projects of forming preserves are ending.

Author's practical work of the 1980's — 1990's years in the sphere of historical town–building researches of the cultural heritage preserving of the historically inhabited places of Ukraine, analysis of the analogical works was sure in reasonable of holding three–stages researching methods:

1 — treatment of historical architecture plan;

2 — treatment of the project of protection areas of the monuments, boards of historical regions;

3 — treatment of the project of creating the preserve projects of reconstruction, complex regeneration of historical regions.

Every stage has its own method consistency of completion of different kinds of the work and method condition habit of the materials. As much as historically inhabited place is dimensional system, that developing in time, the only acceptable for its is the strategy of hereditary development, in the base is learning orientation on really stable factors — natural under warp, structure and planning settlement, character of building of the determinate places of surroundings their interconnection. It is important to safe three main structure–create elements: center of composition; shaft of composition; systems of open, close and half–open spaces.

All proposed specific actions in protection of the architectural and town–building heritage are not subjective orders of individual specialists or structures that manage of the monuments protection. This is an objective necessary that flows out from the point of development of the culture in general and architectural and town–building art. The problem of architectural and town–building heritage preservation from the one side and demands of creating full value, aesthetic and psychological comfortable of town surroundings — from the other — are not discordant and crammed interdependent.

Scientific–methodical approaches and concrete researches of historical inhabited places found its practical realization with their reconstruction. In the questions of reconstruction we have prescribed methods that prevision such complex of actions, as restoration and rehabilitation of cultural heritage monuments, modernization and major repairs of mass historical building, development of engineering infrastructure and transport system, planting with verdure and planning and organization of public service and etc.

During last 20 years methodical approach to definition and protection of immobile cultural heritage change renew all time even not regard, that laws for durable time have fixed the one, generally recognized, that trued from the juridical point of view. In this connection we think illegal requests that terminology in law acts must to coincide with terminology of the newest scientific and scientific–methods treatments. Such requests are wrong because they ignoring the founding case, that sphere of laws regulation and sphere of scientific researches — those are two fundamentally different operational systems, which, of course, operate with different concepts and terms. Those concepts and terms can coincide sometimes, but it's rather exclusion not rule.

All scientific–methods works of Ukrainian specialists of the 1970's — 1990's years was laying in the base of treatment of the law–normative acts in questions of preserving immobile monuments and traditional character of the surroundings, which was took during 2000 — 2002 years. Hereby, today in Ukraine common efforts of the scientists, lawyers and workers of State agencies of protection of the cultural heritage was made contemporary, sufficiently developed and detailed law–normative base of town–building protection of the monuments and preservation of historically formed architectural surroundings. It based on results of the newest scientific researches and it took into consideration the best world experience. Accomplishment of the requests and regulations, determined of this law acts, let us effective warrant of the realization of suitable practical actions.

It is not means that forming of law–normative foundation of the cultural heritage preservation is ending. Practice of town–building activity in towns, different of their status, size, category of value of the immobile cultural heritage, advanced new problems, for their solution we need to renew law–normative set of instruments. In this reason the hardest group of the problems is identification and ensuring of the objects preservation that was recognized as the monuments of town–building. Also we need to develop individual law–normative acts (or complete existent) in the part of ensuring preservation architectural and town–building heritage of inhabited places of the country, and over boarders of the settlements, because this problem has its own peculiarity. Individual, still not decided problem is rate setting of questions of creating and functioning of the State historical–cultural preserve of different kinds.

Further treatment of new and perfected of acting law–normative acts provide that leaving behind development of scientific–researching and searching work in this sphere, practical approbation proposed decisions and laws mechanism. Also it is necessary constant, systematical monitoring of the situation in sphere of protection immobile cultural heritage.

We think it is necessary to warn from trying of audit our initiating Ukrainian Law "About protection of cultural heritage" in the same time, high organs of authority systematic ignoring general requests of this law: the central organ of executive authority in sphere of protection of the cultural heritage does not create, in the most regions and towns (expect Kiev and region of Odessa) and still we does not have suitable organs, but law request it. So, Law "About protection of cultural heritage" does not execute in a full measure that is why we cannot talk about its "imperfection": we still have not work with this law.

Among practical actions, that can warrant town–building protection of the immobile monuments of cultural heritage in complex with preservation of the traditional character of the surroundings, the most effective are:

1 — research of architectural and town–building heritage with aim of founding objects of this heritage, that deserve to be entered in State list of the immobile monuments of Ukraine, preparation of all necessary registration documents (as certification) and realization of the procedure of expert valuation with further state registration such objects; in inhabited places expediency to realize this researches with treatment of historical–architecture support plans;

2 — treatment of historical–architecture support plans of inhabited places;

3 — completion of historical–architecture making inventory of building of historical region or center of town;

4 — treatment of the projects of protection areas of the monuments with further confirmation of the boarders and regimes of using areas of protections discrete or in the boarders of all inhabited place;

5 — definition of historical areas of the inhabited places and confirmation boarders and regimes of using territories of historical areas;

6 — treatment and confirmation rules of protection and using of historical areas, and local rules of building;

7 — creating state historical–cultural (historical–architecture) preserves;

8 — realization reconstruction of historical town–building formation (complexes of building, city blocks and their groups, streets, squares, historical centers of towns in general and etc.)

Counting over positions 2–5 we can extend in conception of treatment of the town–building documentation by protection of cultural heritage.

It is many practical actions that it is necessary to realize in historical inhabited places. All this actions are tied in logical succession. It is so pity, they are realized so bad, yet. Not systematical and not complex, often they are not ending — preparations and reseptions of accordingly normative acts, as it foresees with acting laws. Most of historical towns of Ukraine, exactly 63% still do not have two the most important documents — of historical–architecture support plan and project of protection monuments areas. And the rest 37% of inhabited places, that have such documents need their renovation and correction, and even qualitative documents are obsolete for today. That is why practical importance of all actions that we observe is still small and depend not from juridical procedures, but from the professionalism and at one's own free will of native architectures and leaders.

Researches of concrete old inhabited places that was realized and described by author in this book (Kyiv, Chernivtsi, Chyhyryn, Chernihiv, Poltava, Novhorod–Sivers'kyi, Sumy, Hlukhiv, Putyvl', Romny, Krolevets, Konotop, Lebedyn, Okhtyrka, Trostianets', Bilopillia, Vorozzba, Lyfyne, Luca, Sofronievsky, Hlukhiv Peter and Paul's, Pustynno–Rykhlovsky, Krupytsko–Baturynsky, Maksaky's, Hamaliyivka, Domnitsky, Okhtyrsky Trinity cloisters) show us necessity of:

at first — assiduous and deep learning of every old settlement, its preservation as historical town–building formation;

secondly — realization of scientific researches and planned work consecutive and in couple phases, on every of them it is necessary to make deeper searches, to specify conclusions and to go out on projection and realization complex reconstruction;

thirdly — inclusion all revealed by the researches objects of cultural heritage complexes, harmonies and all their components in to the State list of immobile monuments of Ukraine.

To high regret, we could not finish our researches of towns Krolevetz and Novgorod–Seversky, to lead to the stage of project areas of protection our works of the cloisters. But even work we have done was helped to understand historical–architecture value of this complex, their protection and restoration. If we will work in this way will continued author will suppose his mission — done.

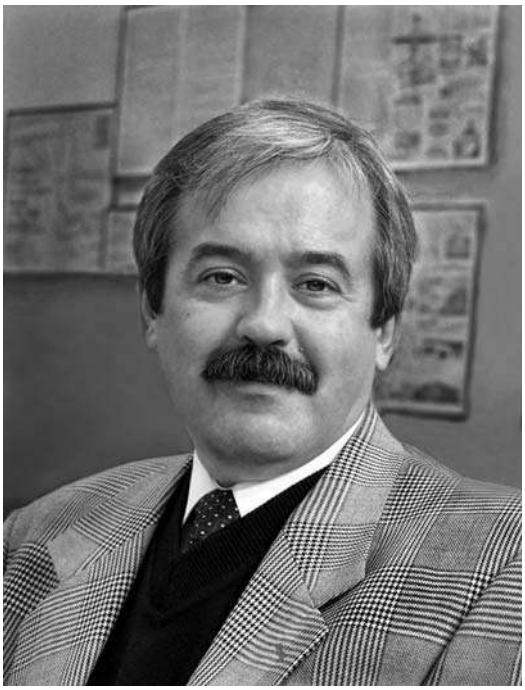
Summing up, we want to accentuate: areas of the protection monuments, boarders of the historical regions and regimes of their using in all historical inhabited places of Ukraine should be developed very assiduously and complex. Regimes of reconstruction and building can do very hard. But with indispensable to fallow couple simple conditions: everything must be doing professionally and in accordance with acting laws.

ЗМІСТ

Вступ 5
Стан проблеми та історія питання 8
Джерельна база 25
Формування методики дослідження культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища 53
Нормативно–правові засади містобудівної охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища 80
Практичні заходи щодо забезпечення збереження пам'яток та історично сформованого архітектурного середовища 87
Дослідження старовинних населених місць 129
- Київ 129
- Чернівці 157
- Чигирин 172
- Полтава 185
- Чернігів 214
- Новгород–Сіверський 234
- Суми 248
- Глухів 284
- Путивль 310
- Ромни 331
- Кролевець 345
- Конотоп 358
- Лебедин 378
- Охтирка 394
- Тростянець 410
- Білопілля 421
- Ворожба 434
- Лифине 438
- Лука 444
- Софроніївський монастир 450
- Глухівсько–Петропавлівський монастир 466
- Пустинно–Рихлівський монастир 471
- Крупицько–Батуринський монастир 477
- Максаківський Спаський монастир 482
- Гамаліївський монастир 488
- Домницький монастир 496
- Охтирський Троїцький монастир 500

Прикінцеві міркування 503
Додатки 510
Джерела 526
Вживані скорочення 542
Хронологічний покажчик праць В.В.Вечерського 544
Резюме 549
Summary 554

Про автора



Віктор Васильович Вечерський (1958 р. н.) 1981 р. закінчив архітектурний факультет Київського державного художнього інституту (нині — Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Працював старшим науковим співробітником у Музеї народної архітектури та побуту України; в 1983–1994 рр. — у Науково–дослідному інституті теорії та історії архітектури й містобудування (НДІТІАМ).

Коло професійних інтересів — історія архітектури й містобудування України, охорона нерухомої культурної спадщини. Протягом 1983–1994 рр. вперше провів комплексні історико–містобудівні дослідження, визначив містобудівні параметри охорони нерухомої культурної спадщини міст Чигирина, Чернівців, Полтави, Сум, Глухова, Путивля, Ромен, Охтирки, Тростянця, Білопілля, Конотопа, Лебедина та інших. Спричинився до створення державних історико–культурних заповідників у Путивлі і Глухові. Дослідив пам'ятки і написав близько 300 статей до Зводу пам'яток історії та культури України (Чернігівська, Сумська області).

Автор повнометражних документальних фільмів про культурну спадщину України кінотетралогії "Світ України": "Храми України" (1996), "Українська еліта" (2 серії, 1997), "Український степ" (2 серії, 1998), "Крим" (1999).

Протягом 1985–1989 рр. очолював Республіканську інспекцію з охорони пам'яток Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У 1994–1995 рр. працював радником Міністра культури України, в 1996–2002 рр. — в Державному комітеті будівництва, архітектури та житлової політики України (начальник відділу нормативного та науково–методичного забезпечення охорони пам'яток, заступник начальника Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури). З 1993 р. був заступником головного редактора, а в 1997–2002 рр. — головним редактором наукового журналу "Пам'ятки України: історія та культура". Зараз викладає історію архітектури в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури.

Автор понад 400 наукових публікацій у часописах, збірниках, енциклопедичних виданнях. Публікувався в Україні, Росії, Польщі. Окремі дослідження: "Реконструкція історичних міст України на сучасному етапі" (Київ, 1988); "Путивль" (у співавторстві; Київ, 1992); "Историко–архитектурные предпроектные исследования городов Украины" (Москва, 1990), "Храми України" (Київ, 1997); Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни (у співавторстві; Київ, 2001); "Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання" / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського (Київ, 2000). Упорядник і редактор: Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура.– 1999.– № 2–3.– С. 1– 176. Автор двох наукових монографій: Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона.– К.: НДІТІАМ, 2001. — 350 С.; Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — 592 С.

Кандидат архітектури: дисертація "Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648–1781 рр.)". Заслужений працівник культури України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури та Премії в галузі містобудування і архітектури ім. І.Моргилевського. Дійсний член Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС).

Науково–дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування
Державного комітету України з будівництва та архітектури
Головне управління містобудування і архітектури Київської міської державної адміністрації

Наукове видання

Вечерський Віктор Васильович

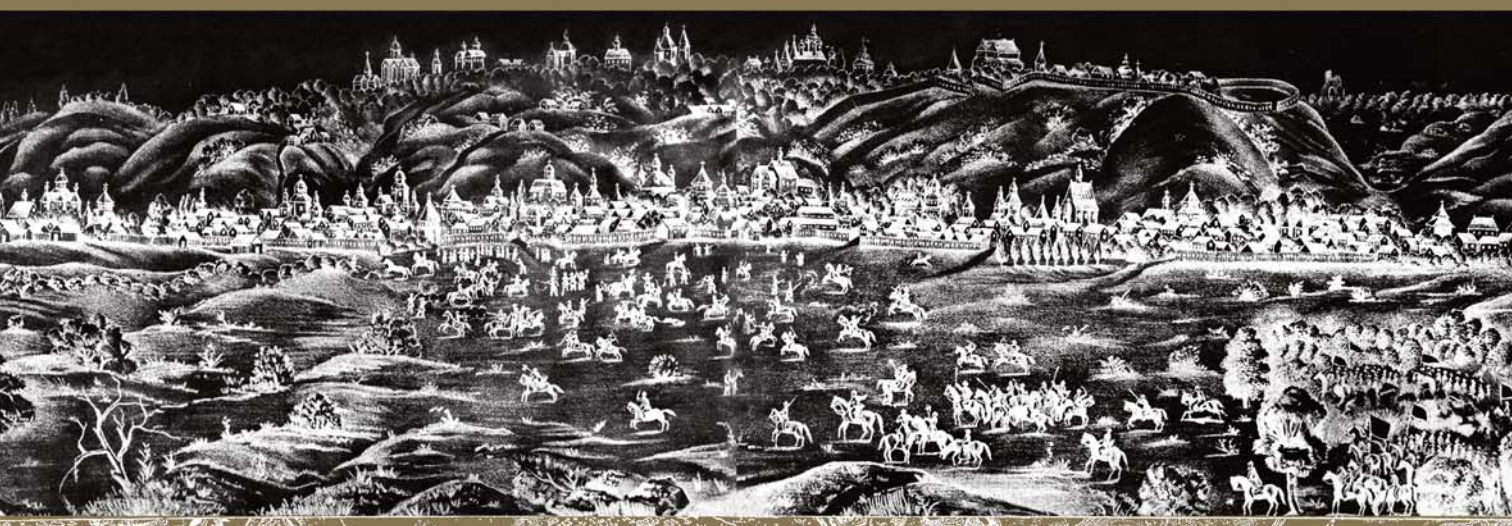
СПАДЩИНА МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ:
Теорія і практика пам'яткоохоронних досліджень населених місць

ISBN 966–7452–43–3

Друкується в авторській редакції
Переклад на англійську – А.О.Ткаченко
Комп'ютерний набір – В.В.Вечерський
Верстка, макет, технічне редагування – О.В.Женжера, Ю.О.Женжера
Обкладинка – А.А.Поліщук
Сканування і оброблення ілюстрацій – В.В.Вечерський, А.А.Поліщук

Підписано до друку 25.06.2003 р.
Формат 60 х 84/8
Папір офсетний № 1. Спосіб друку офсетний. Гарнітура NewBaskerville
Умовн. друк. арк. 65, 56
Обл.–вид. арк. 68, 05
Тираж 500 прим.
Зам. №

Головкиївархітектура, Київ, вулиця Хрещатик, 32
НДІТІАМ, Київ, вулиця Велика Житомирська, 9
Друкарня фірми ЕСЕ , Київ, проспект Академіка Вернадського, 34/1
тел. (044) 444–02–10, 459–50–59




S
N
ПЕЧЕРСК
ГОСУДАРЕВ САД
ДНЕПР